

Міністерство освіти і науки України
Ужгородський національний університет
Факультет суспільних наук

НАУКОВИЙ ВІСНИК УЖГОРОДСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Серія:
ПОЛІТОЛОГІЯ, СОЦІОЛОГІЯ, ФІЛОСОФІЯ

ВИПУСК 7-8

*До 45-річчя від дня народження
Вегеша Миколи Миколайовича,
доктора історичних наук, професора,
завідувача кафедри політології факультету суспільних наук,
ректора Ужгородського національного університету*

Ужгород
Видавництво
Ужгородського національного університету «Говерла»
2007

ББК Ф011я54
УДК 32
У-33

Редакційна колегія:

Андрущенко В., доктор філософських наук, професор
Бабкіна О., доктор політичних наук, професор
Варзар І., доктор політичних наук, професор
Вегеш М., доктор історичних наук, професор, головний редактор
Денисенко В., доктор політичних наук, професор
Кирилюк Ф., доктор філософських наук, професор
Круглашов А., доктор політичних наук, професор
Мигович І., доктор філософських наук, професор
Михальченко М., доктор філософських наук, професор
Остапець Ю., кандидат політичних наук, доцент
Пахарєв А., доктор політичних наук, професор
Примуш М., доктор політичних наук, професор
Ярош Б., доктор політичних наук, професор

Рецензенти:

Марчук В., доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника;
Климончук В., кандидат політичних наук, доцент кафедри політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника;
Романюк А., кандидат філософських наук, доцент кафедри політології Львівського національного університету імені Івана Франка.

Відповідальний за випуск:

Ключкович А., кандидат політичних наук, доцент кафедри політології факультету суспільних наук Ужгородського національного університету

Рекомендовано до друку Вченою радою факультету суспільних наук Ужгородського національного університету від 18 жовтня 2007 р., протокол № 2.

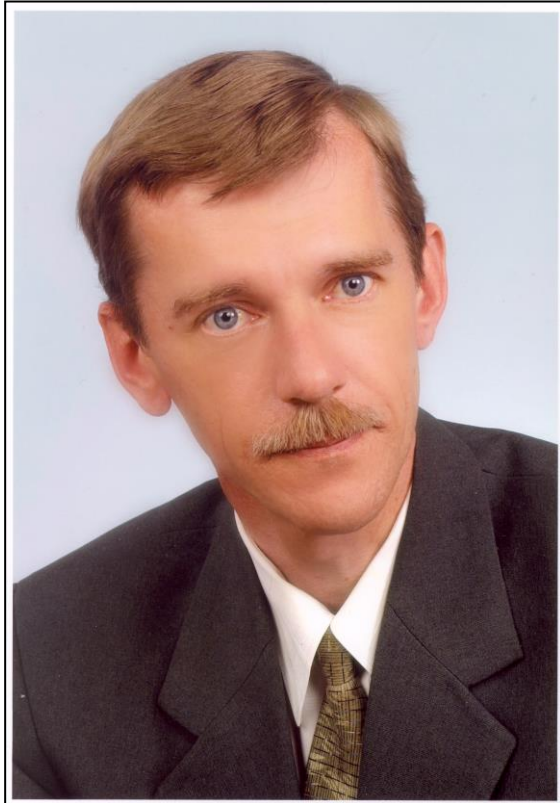
“Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія, Соціологія, Філософія” затверджений постановою президії ВАК України від 4.07.2006 р. № 2-05/7 як фахове видання в галузі політичних наук (Бюлетень ВАК України. – 2006. – № 8. – С.5)

© Науковий вісник Ужгородського університету
Серія: Політологія, Соціологія, Філософія. Випуск 7-8, 2007
© Видавництво УжНУ «Говерла», 2007

М.ТОКАР (Ужгород)

ВІДДАНИЙ ОСВІТІ І НАУЦІ

(До 45-річчя від дня народження ректора Ужгородського національного університету,
завідувача кафедри політології факультету суспільних наук,
доктора історичних наук, професора Миколи Миколайовича ВЕГЕША)

Сьогодні, коли професор Микола Вегеш долає свій життєвий 45-річний рубіж, можна сказати, що його постать в сучасній історії Закарпаття, в історії освіти і науки є цікавою і непересічною. Він зробив усе, щоб сім'я, друзі, колеги, учні, всі, хто знає Миколу Миколайовича як науковця, педагога та й просто людину, сприймали його з повагою та звичайною дружелюбністю. Одночасно він є надзвичайно вимогливий і принциповий стосовно професійних обов'язків своїх колег. Це можна віднести й щодо ставлення до самого себе. Потяг дослідника до науки здається невичерпним. Його запал та енергія, доброзичливість до оточуючих, професіоналізм, строгість і добродушність в одному цілому заслуговують кращих слів. Учений є одним із провідних істориків і політологів Закарпаття. Його науковий ужинок вказує на те, що внесок дослідника у розвиток історичної науки вже залишив глибокий слід. За останнє десятиліття Микола Вегеш виріс у авторитетного вченого, який вже сам формує власну історичну школу, готує до наукового шляху когорту молодих істориків-політологів.

Микола Миколайович Вегеш народився в Міжгір'ї Закарпатської області 28 листопада 1962 року. У школі відчув особливий потяг до історії. Навчаючись у старших класах, вирішив стати у цій справі фахівцем. Тому у 1979 році після закінчення навчання в Міжгірській середній школі подекуди традиційних проблем із вибором подальшого шляху у Миколи Вегеша не було. Він твердо вирішив, що буде долати вищу освіту. У тому ж році, успішно склавши вступні іспити до Івано-Франківського державного педагогічного інституту (тепер Прикарпатський університет ім. В. Стефаника), він розпочав навчання на історико-педагогічному факультеті. Саме тут він захоплено поринув у царину історії. Саме тут він проходив вишкіл учителя-педагога.

Отримавши вищу освіту історика-педагога Микола Вегеш знав, що піде працювати шкільним учителем. У 1984 році він повернувся в рідну Міжгірщину. Дипломований спеціаліст відразу ж приступає до роботи в Синевирській середній школі учителем історії. Одночасно історик поринув у пошуково-дослідницьку роботу, яка стримувала ще нерозкритий талант ученого. На нього почали звертати увагу колеги, земляки, помічаючи, що молода людина, повна енергії й творчої свободи прагне чогось більшого ніж учительовання. Повна різнобічних ідей натура притягувала до себе оточуючих селян, інтелігентів, службовців, педагогів та учнів у школі. За короткий час він став користуватися щирою повагою й довірою людей.

Педагогічною діяльністю у школі Микола Вегеш займався вісім років – з 1984 року по 1992 рік. За цей час він зумів передати свої знання та любов до історії не одному поколінню учнів. Уже на початку своєї вчительської кар'єри історик зарекомендував себе висококваліфікованим фахівцем. Саме його педагогічний хист і знання історичних предметів, неабияка ерудованість і організаторські здібності вплинули на те, що у 1985 році колеги-історики Міжгірського району обрали Миколу Вегеша головою районного методичного об'єднання вчителів історії. Це перше визнання його здібностей прийшло, коли йому виповнилося всього двадцять три роки! Молодий історик здібно керував методичним процесом,

привнісши нові методи заохочення вивчення історії в школах, вимогливо ставився до покращення методологічної основи викладання тощо. Молодий керівник сміливо й різко критикував деяких педагогів, особливо тих, хто намагався користуватися у своїй освітньо-виховній діяльності стереотипними, застарілими зразками методики викладання історії. Тому й не дивно, що завдяки своєму новаторському хисту за короткий час Микола Миколайович доріс до керівника класичного вишу – ректора Ужгородського національного університету.

Вихованого на українських національних традиціях Миколу Вегеша вабила національна тематика наукового пошуку, славні сторінки українського історичного буття. Тому логічним в його науковому виборі постала історія Карпатської України. 25 жовтня 1990 року молодий історик отримав телеграмму з таким змістом: «Повідомляємо, що наказом по Ужгородському державному університету від 24 жовтня 1990 р. за № 517–05 Вас зараховано з 1 листопада 1990 р. аспірантом без відриву від виробництва з чотирирічним терміном навчання по спеціальності історія СРСР. Ректор Сливка В.Ю.». Навчаючись в аспірантурі молодий дослідник крок за кроком йшов невідомими стежинками історії і з кожним разом усвідомлював, що відоме до цього часу про Карпатську Україну та її лідерів не завжди подавалося правдиво, а подекуди й свідомо паплюжилося. Поєднуючи наукові дослідження з педагогічною діяльністю в школі, Микола Вегеш знаходив час і для написання статей. Так з'являються нариси спочатку в регіональній пресі, передусім міжгірській «Радянській Верховині», а згодом у центральній та зарубіжній. Символічно, що першою статтею, яка була написана пером історика, став нарис про президента Карпатської України Августина Волошина. Це тепер ми можемо спокійно реагувати на таку інформацію. Але тоді? У 1990 році далеко не кожний часопис, газетний чи журнальний, ризикнув би подати на своїх шпальтах «небезпечний» матеріал, тим більше пов'язаний із українським національним рухом та його звеличенням. Тому й газеті Міжгірщини «Радянська Верховина», а згодом під назвою «Верховина» належить одне із почесних місць в історії новітньої національно-визвольної боротьби. Будучи друкованим органом районного комітету Компартії України вона публікує глибоко-аналітичні історико-краєзнавчі статті Миколи Вегеша, ім'я якого у той час ще не було відомим широкому загалу. Тільки у 1990 році на її сторінках побачили світ вісімнадцять статей-нарисів молодого історика! А їхні назви говорять самі за себе: «Августин Волошин: ким він був?», «Пролог у новий час краю», «А хто ж ми є?», «Велич і трагедія Августина Волошина», «За нашу і вашу свободу», «Перший літописець Карпатської України» та багато інших. Звичайно, що це подобалося не всім, особливо з плеяди ревних захисників радянщини. Серед них були й деякі дослідники-науковці. Проте, науковий «фанатизм», яким уже тоді жив Микола Вегеш, цілком природно відкидав будь-які напади на українську історію. Далі з'являються його статті в «Молоді Закарпаття», «За незалежність», «Новинах Закарпаття», «Закарпатській правді».

Активна пошукова робота про діячів Карпатської України та оприлюднення багатьох раніше невідомих фактів їхньої біографії сприяли налагодженню контактів з українцями в еміграції. Микола Вегеш отримує запрошення співпрацювати з відомими своєю національно-радикальною позицією вільнодумними часописами Сполучених Штатів Америки («Український історик», «Америка»), Канади («Україна і світ»), Великобританії («Визвольний шлях»), Німеччини («Сучасність»). По світу через шпальти новинок звучать нариси про відомих громадсько-політичних і культурно-освітніх діячів українських Карпат.

Поряд з цим молодий дослідник продовжував навчання в аспірантурі, успішно складав «кандидатські мінімуми». Як заочник він встигав зробити більше ніж стаціонарні аспіранти. Створення кафедри історії України Ужгородського державного університету ще більше заохотило М.Вегеша. Керівником його дисертаційного дослідження став доктор історичних наук, професор Володимир Задорожний. Перший високий науковий успіх прийшов досить швидко. У 1994 році Микола Вегеш успішно захистив дисертацію і став кандидатом історичних наук. Безмежна працьовитість і наполегливість дослідника була винагороджена унікальним у своєму роді дослідженням з історії Карпато-Української держави. Тема дисертації – «Карпатська Україна в 1938–39 рр.: соціально-економічні і соціальні аспекти» – викликала жваві дискусії, обговорення, протиставлення епох тощо. Переміг об'єктивізм, науковість і Вчена Рада одногослоно виступила за те, щоб просити ВАК присудити Миколі Вегешу кандидатську ступінь.

Провідною темою досліджень Миколи Вегеша стала історія становлення та розвитку Карпатської України. Проблема політичного державотворення, соціально-економічної еволюції, релігійно-духовним відносинам, мовно-культурній ситуації вченим присвячено сотні наукових праць. Таким здобутком на сьогоднішній день не може похвалитися жоден сучасний історик, що досліджував історичні аспекти Карпато-Української держави. Його перу належать

монографії, брошури, статті, нариси, огляди тощо. Їхній перелік та зміст заслуговує подиву, коли усвідомлюєш, що все це людина зробила всього за десять з гаком років. А окремі праці викликають гордість за земляка, оскільки саме їх поява на світ змусила громадськість по-іншому глянути на історичне минуле Закарпаття напередодні Другої світової війни, розкрити реальні аспекти політичного розвитку краю в 1938–1939 роках. Саме такі праці як «Велич і трагедія Карпатської України», «Карпатська Україна (1938–1939): соціально-економічний і політичний розвиток», «Закарпаття в контексті центральноєвропейської кризи напередодні Другої світової війни», а також колективна монографія «Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців», яка вийшла під редакцією професора М.Вегеша, сприяли не тільки переоцінці, а й сучасному утвердженню національно-державних історичних цінностей, які в повну силу проявилися в часи Карпатської України. Значення цього факту ще належить оцінити в майбутньому. Проте не можна залишити не поміченим той факт, що сторінки історії Карпатської України стали доступними широкому загалу, а її провідники – визнаними народними героями. Практично жодне сучасне й майбутнє дослідження історії Карпатської України не може проводитися без використання праць М.Вегеша. А це означає, що доробок професора викликатиме постійний інтерес і носитиме аспекти актуальності. Крім того, професор Микола Вегеш – відомий дослідник й інших історичних віх у житті Закарпаття. Його перу належать ґрунтовні дослідження з історії України й таких її регіонів як Галичина та Волинь. Він є автором багатьох праць енциклопедичного характеру.

У 1996 році Микола Вегеш отримав чергову нагороду, що підтвердило його гасло: «Кредо – праця!». Цього разу за вагомих внесок у справу вивчення і популяризації історії українського народу та історико-краєзнавчої спадщини Івано-Франківська обласна організація Всеукраїнської спілки краєзнавців 25 червня 1996 року присудила кандидату історичних наук, доценту кафедри історії України Ужгородського державного університету Миколі Вегешу звання лауреата премії імені академіка Івана Крип'якевича. Ця премія присуджується в галузі науково-дослідницької пропагандистської діяльності з історії та культури України. Високу нагороду було вручено на пленарному засіданні Міжнародної наукової конференції, присвяченої 130-й річниці від дня народження академіка Михайла Грушевського 27 вересня 1996 року в приміщенні Прикарпатського університету ім. В. Стефаника. Того дня Миколу Вегеша вітали ректор університету, академік Віталій Кононенко, завідувач кафедри історії України цього ж закладу академік Володимир Грабовецький та інші й підкреслили визначний внесок ученого у дослідження проблем історії України, Закарпаття, Східної Галичини.

З 1997 року Микола Вегеш перейшов на викладацьку роботу на кафедру політології історичного факультету УжДУ. У цей час, усвідомлюючи необхідність своєї праці, він працював над докторською дисертацією. Працюючи в архівах, осмислюючи й обґрунтовуючи досліджувані історичні події, вчений у повну силу поринув у світ політології, який здавався знайомим і таємним водночас. Та все ж працелюбність та невідступність від поставлених перед собою завдань «таранила» будь-які складності, що виникали на шляху до мети. Науковий доробок дослідника постійно зростає як кількісно, так і якісно.

Символічною вершиною наукової діяльності Миколи Вегеша став успішний захист докторської дисертації на тему «Закарпаття в контексті центральноєвропейської кризи напередодні Другої світової війни». Цей період в історії краю став для нього найголовнішим в багаторічній науково-дослідній роботі. Дисертаційне дослідження вчений виконав на кафедрі політології Ужгородського університету. До того ж вона опрацьовувалася у відділі міжнародних зв'язків України і поєднала у своєму змісті проблеми як вітчизняної, так і всесвітньої історії. В основі дисертаційного дослідження доцента вузу Миколи Вегеша постала історія Карпатської України в її всеосяжному виявленні. Захист докторської дисертації відбувся 26 квітня 1999 року на засіданні спеціалізованої Вченої Ради Д 26.001.20 в Київському національному університеті ім. Т.Г.Шевченка.

Успіхи молодого доктора історичних наук запримітили не тільки в Україні, а й за кордоном. Цьому сприяла активна видавнича діяльність дослідника. Його наукові статті друкуються в багатьох загальновідомих часописах, виходять окремі видання. 27 вересня 1999 року на засіданні президії Міжнародної Слов'янської Академії Наук відбулися чергові вибори дійсних членів та членів-кореспондентів. Серед новообраних академіків був і доктор історичних наук, доцент кафедри політології Ужгородського університету Микола Вегеш, якого було названо одним із найавторитетніших дослідників історії Закарпаття. Таким чином Микола Вегеш, як і чимало науковців Ужгородського університету, дістав визнання не тільки в Україні. На європейському, а то й на світовому рівні повага до вченого визначається його

співпрацю із зарубіжними науково-освітніми центрами. А високий рівень наукового потенціалу закарпатських вчених вже давно є відомим фактом і сприймається з почуттям гордості за земляків. Не оминув участі заслуженого визнання на світовому рівні й професор Микола Вегеш. У 2000 році він був обраний Почесним членом музею Олекси Довбуша, що на Прикарпатті. У 2001 році Рада директорів, Управлінська Рада редакторів і Рада видавців Американського Біографічного Інституту обрала М.Вегеша Почесним членом Дослідницького Бюро Радників вищеназваного інституту. У дипломі, зокрема, відзначається, що закарпатський вчений досягнув видатних наукових результатів. Визнання Американського Біографічного Інституту заслуг Миколи Вегеша стала цілком об'єктивною оцінкою його науково-дослідницької діяльності щодо висвітлення життєдіяльності багатьох відомих громадсько-політичних та культурно-освітніх діячів Закарпаття, таких як Августин Волошин, Василь Гренджа-Донський, Степан Ключурак, Михайло Колодзінський та багатьох інших. Невипадково Микола Миколайович очолює й Закарпатське відділення Всеукраїнського Біографічного Товариства. Його перу належать чисельні наукові публікації біографічного характеру, присвячені аналізу життєвого шляху й наукової спадщини таких видатних постатей української історії, як Михайло Грушевський, Іван Крип'якевич, Михайло Драгоманов, Хведір Вовк, Андрій Шептицький, Володимир Антонович, Іван Лисяк-Рудницький, Володимир Грабовецький та багатьох інших. Багато зроблено вченим і в контексті джерелознавчого й історіографічного збагачення історичної науки.

Знання справи й авторитет ученого сприяли тому, що провідні установи стали проявляти зацікавленість у співпраці з ним. Серед інших слід відзначити Координаційне бюро Енциклопедії Сучасної України (ЕСУ) НАН України. Микола Вегеш підготував близько сотні статей-гасел до 25-томного видання першої загальноукраїнської енциклопедії.

Отже, як бачимо, шлях Миколи Вегеша в науку був швидким і плідним. Але для того, щоб він був дійсно таким, потрібні були величезні моральні й фізичні зусилля, жмут людської енергії та самовіддачі.

Упродовж багаторічної роботи в царині історії вчений вивчав різнобарвну палітру минулого як України, так і зарубіжжя. При цьому географія досліджень не носила однобічний, тимчасовий, а тим більше випадковий характер. У полі наукового зору професора Миколи Вегеша перебували періоди історії, які однозначно мали дух національно-визвольної боротьби українського народу протягом усієї його історичної ходи. І це є характерною рисою дослідника, який виріс в гірському районі Карпат, де дух свободи й віра в кращу долю були споконвічними супутниками багатьох поколінь. Цей дух, у хорошому розумінні слова з бунтівним присмаком, з самого раннього етапу науково-дослідницького шляху Миколи Вегеша незмінно мав і зачаровував його своєрідним шармом і супроводжує його сьогодні.

Саме цим можна пояснити потяг історика до національно-визвольних змагань українців упродовж багатовікової історії чи то в Наддніпрянщині, чи в Галичині, чи в Закарпатті. Явища патріотизму, національного самовизначення, реалізації щиронародної влади в Україні стали наріжним каменем усіх наукових досліджень професора Миколи Вегеша. Тому й не дивно, що декілька наукових досліджень він присвятив історії Галицько-Волинської держави, а точніше – її політичній еліті в особах Данила Галицького й Лева Даниловича (стаття «Галицько-Волинська держава і Угорщина» та ін.). Після поступового занепаду Київської Русі саме ця «окраїна» стала символічним «Р'ємонтом» українського національно-визвольного відродження. І чи не найбільша заслуга в становленні на заході українських земель Галицько-Волинської держави належить її політичним лідерам Данилові та Левові, на чому наголошував у своїх статтях М.Вегеш.

Більше уваги в науково-дослідницьких працях вчений приділив козацько-гетьманській епосі. І знову центральними епізодами вивчення стали національно-визвольні сторінки історії українського народу. З-під пера історика вириваються героїчні часи козаччини, коли провідниками-бунтівниками українців були Дмитро Вишневецький, Богдан Хмельницький, Іван Мазепа, Пилип Орлик та інші видатні лицарі-гетьмани. Окремими дослідженнями Микола Вегеш привертав увагу до відомих і видатних культурно-освітніх діячів минулого Петра Могили та Григорія Сковороди. Декілька змістовних публікацій присвячено опришківському рухові й Олексі Довбушу зокрема.

Отже, ужгородським вченим за час своєї науково-дослідницької діяльності охоплено цілий спектр історичних проблем в історії України.

Професор Микола Вегеш є послідовним носієм освітньо-виховних традицій багатьох відомих українських істориків минулого й сучасності. Тому його науковий погляд неодноразово сягав бібліографічних надр українських історичних шкіл та найкращих їхніх

представників. У своїх дослідженнях М.Вегеш не тільки намагався висвітлити життєвий шлях відомих вчених, але й ставив перед собою мету глибоко і всебічно вивчити творчі обрії представників культурно-освітньої еліти України, інтелігенції з великої літери. Упродовж багаторічної науково-педагогічної діяльності ужгородський вчений став автором нарисів про Володимира Антоновича, Михайла Драгоманова, Хведора Вовка, Дмитра Багалія, Михайла Грушевського, Івана Крип'якевича, В'ячеслава Липинського, Василя Пачовського, Петра Стерча, Івана Лисяка-Рудницького та ін. Цим відомим ученим Микола Вегеш присвятив понад тридцять праць, частина з яких публікувалася в зарубіжних виданнях.

Микола Вегеш змальовував творчі портрети й сучасних українських учених, серед яких є чимало вихованців закарпатської історичної науки. У працях подані нариси про академіка Валерія Смолія, академіка Володимира Грабовецького, Степана Віднянського, Іллю Шульгу, Томаша Сопка, Василя Маркуша, Івана Гранчака, Григорія Павленка, Володимира Задорожного, Михайла Тиводара, Дмитра Данилюка, Павла Федаку. Окремі публікації в періодичних виданнях висвітлювали життєдіяльність відомих сучасних вчених краю Едуарда Балагурі, Василя Гомонная, Миколи Мушинки, Василя Худанича, Омеляна Довганича. Загалом пером професора М.Вегеша змальовано понад півсотні нарисів про сучасних представників історичної науки України. Є ще одна відома постать, оминати яку в своїх дослідженнях професор Микола Вегеш просто не міг. Мова йде про митрополита Андрея Шептицького.

Та все ж таки професор Микола Вегеш вважається фахівцем з історії України першої половини ХХ ст. І дійсно, цьому досить важко заперечити, адже більшість його наукових праць стали наслідком скрупульозного вивчення величезної кількості архівних джерел і аналітичного осмислення історичної ходи. І знову вчений захопився епізодами національно-визвольних змагань українців, цього разу міжвоєнного періоду ХХ ст. Наукові дослідження Миколи Вегеша можна поділити на декілька тематичних груп. До першої, на наш погляд, слід віднести загальну історію Закарпаття 1918–1938 років. До другої групи, в силу зацікавленості дослідника історичним процесом в сусідніх з краєм землях, можна виділити вивчення історії Галичини та Волині в контексті взаємних зв'язків із Закарпаттям, діяльність Організації Українських Націоналістів (ОУН) і Української Повстанської Армії (УПА) та румунсько-українські відносини міжвоєнного періоду. А до третьої групи досліджень входить найголовніша, очевидно, проблематика в творчому житті М.Вегеша – багатогранна історія Карпатської України 1938–1939 років, діяльність Організації Народної Оборони Карпатська Січ (ОНОКС) тощо.

Щодо історії міжвоєнного Закарпаття, то треба особливо відмітити, що професор Микола Вегеш намагався охопити декілька проблем. У цілому вченим даному періоду (1918–1938 рр.) присвячено близько десятки публікацій, в яких охоплено як громадсько-політичні аспекти, так і культурно-освітні та релігійні. Ужгородський історик у своїх статтях розкрив перипетії еволюції політичних відносин в Закарпатті після завершення Першої світової війни, коли постала дилема вибору місцевими жителями власної державно-національної ідентичності. Прослідкував діяльність регіональних Народних Рад у цей період та, як і інші дослідники, підтвердив на науковому рівні прагнення закарпатських українців до воз'єднання з матірною Україною. Проте обставини, які склалися в тогочасному світі унеможливили здійснення цієї мрії.

Під час багаторічних досліджень Микола Вегеш займався й вивченням історії закарпатської преси міжвоєнного періоду, зокрема, періодичних новинок «Свобода» і «Нова свобода», культурно-освітньої діяльності громадської організації українського спрямування «Просвіта», змальовував портрети-нариси найбільш активних діячів тогочасного Закарпаття тощо. Серед кількох десятків опублікованих матеріалів можна виділити праці «Про альтернативу включення Закарпаття до складу Чехословаччини», «Проблеми історії Закарпаття міжвоєнного періоду у дослідженнях Вікентія Шандора», «Нова свобода» очима сучасників», «Від «Просвіти» до Карпатської України» (у співавторстві з Павлом Федакою) та багато інших. Займався Микола Вегеш і дослідженням діяльності політичних партій Закарпаття міжвоєнного періоду. Зокрема, у першому томі Енциклопедії Сучасної України надруковані статті професора у співавторстві з автором цих рядків про політичну організацію Автономний Земледільський Союз (АЗС) та Аграрну партію.

Заслуговує на увагу й обширне за своїм географічним змістом видання Миколи Вегеша у співавторстві з київським вченим Степаном Віднянським «Країни Центрально-Східної Європи та українське питання (1918–1939)». Автори з наукової точки зору подали проблеми розвитку українських земель через призму міжнародних відносин в Європі між двома світовими війнами в ХХ ст. Таким чином, вони визначили центральним предметом дослідження українське

питання. Розглянувши широкий спектр історіографії вони вивчили й подали крізь аналітичну форму актуальність українського питання у відносинах з Чехословаччиною, Угорщиною, Німеччиною, Польщею, Югославією. Неабиякий інтерес представляють і матеріали щодо життєдіяльності української еміграції.

До речі Микола Вегеш є автором десятка статей присвячених громадсько-політичній та культурно-освітній діяльності українських емігрантів у багатьох країнах світу, а також життя населення в географічно близьких для Закарпаття землях, де споконвічно проживали українці – Галичина, Волинь, Мараморощина. Проблема, пов'язаним з історією згаданих регіонів Микола Миколайович присвятив понад двадцять різноматематичних публікацій, серед яких є і зарубіжні. Серед наукових студій про Галичину та Волинь слід назвати глибокопізнавальні статті «Політичні зв'язки Закарпаття і Галичини в 1918–1920 рр.», «Українська преса Східної Галичини про Карпатську Україну (1938–1939)», «Про масовий перехід кордону юнаками і дівчатами Східної Галичини на Закарпаття у 1938–1939 роках», «Солідарність українців Східної Галичини з національно-визвольною боротьбою закарпатських українців (1938–1939)», «Становище шкільної освіти на Волині під час німецько-фашистської окупації», «Громадсько-політичні взаємовідносини Східної Галичини і Закарпаття в 1918–1919 роках», «Нариси історії національно-визвольного руху в Галичині та Волині напередодні та в роки Другої світової війни (1939–1944)». Остання праця детально ілюструє причини та характер виникнення визвольного руху українців Галичини та Волині. Основний акцент автори зробили на розбудові та діяльності ОУН, УПА та їх зв'язках із Закарпаттям. До речі, професор Микола Вегеш є автором близько двадцяти праць про участь жителів Західної України в лавах ОУН–УПА. Серед досліджень є й книжкові видання «Біля джерел повстанської армії: історичні нариси» та «Українська Повстанська Армія: сторінки історії (1942–1944)». Саме за участь у дослідженні історії національно-визвольних змагань українського народу 15 березня 2004 р. Миколу Вегеша нагородили грамотою Всеукраїнського братства ОУН–УПА імені генерал-хорунжого Тараса Чупринки.

Серед праць Миколи Вегеша про румуно-українські відносини та різнобічне життя українців Мараморощини слід виділити праці «До питання про джерельну базу дослідження історії Мараморощини», «Мараморощина в історичній літературі другої половини XIX – першої половини XX ст.», «Проблема історичного розвитку Мараморощини в працях В.М.Маркуша», «Національно-визвольний рух на Мараморощині в 1918–1919 рр.», «Румунія і Карпатська Україна» та інші. Окремими книжковими виданнями побачили світ праці «Українці Румунії (Мараморощини): проблеми соціально-економічного та політичного розвитку (1918–1944)», «Нариси історії українців Мараморощини (Румунія) в 1918–1945 роках», «Румунія і Карпатська Україна (1938–1939): Короткий історичний нарис». Названі праці вчених досліджують історичні аспекти життєдіяльності українців Мараморощини, починаючи з XIV ст. Основна увага відведена аналізу соціально-економічного, культурного і політичного становища жителів у міжвоєнний період, міжнародним відносинам Румунії та Чехословаччини, підтримці українцями Марамороша національно-визвольної боротьби закарпатських українців у 1938–1939 роках.

Окремими розділами висвітлюється розвиток Мараморощини в період Другої світової війни та рух за возз'єднання з Україною. Щодо останнього, то автори стверджують, що «рух за возз'єднання Мараморощини з Радянською Україною мав логічне завершення під час роботи Марамороського з'їзду 4 лютого 1945 року», на якому делегати прийняли «Маніфест» про возз'єднання. Проте, як об'єктивні, так і суб'єктивні причини завадили цьому і «справедливим вимогам українців Румунії не суджено було збутися».

Як видно із вищенаведеного, професор Микола Вегеш за час своєї науково-дослідницької діяльності охопив досить великий спектр історичних проблем, акцентуючи увагу на яскравих, подекуди маловідомих і не вивчених сторінках минулого не тільки Закарпаття, а й інших земель, де проживають українці.

Неможливо сьогодні уявити історика, який, народившись і вирісши в тій чи іншій місцевості, упродовж своєї наукової діяльності не цікавився б минулим своєї «малої батьківщини». Можна навіть припустити, що краса й природна любов до родинних місць сама спонукає дослідників глянути оком на історію рідного села, міста, району, життєдіяльність місцевих жителів тощо. Не є виключенням і Микола Вегеш, який безмежно закоханий у рідну Міжгірщину, плеканий долею гірський край. Перу історика належать десятки різноматематичних статей, нарисів, історичних оглядів, у яких доводяться маловідомі широкому загалу читачів факти із сільського життя мешканців мальовничого куточку Закарпаття. Окремі дослідження стосуються історії створення та діяльності місцевої «Просвіти» та її активістів, участі

населення в національно-визвольній боротьбі за власні соціально-культурні та громадсько-політичні права і свободи, прослідковуються героїчні та трагічні долі патріотів, які пройшли через пекло угорського та радянського терору. У працях М.Вегеша знайдемо й нариси про Йосипа Дудикевича (провідника місцевих карпатських січовиків), отця Феодосія Горвата, інженера Михайла Ледиду, вчителя Миколу Пронюка, січовика Федора Бобера, в'язня сталінських таборів Михайла Желізняка та багатьох інших земляків професора. Крім вищеназваних постатей, автором змальовані нариси про Степана Бобинця, Федора Цімботу, Гаврила Мися, Івана Савинця та інших. Це лише короткий перелік досліджуваних сторінок з історії Міжгірщини. Адже Микола Вегеш не міг оминати в своїх студіях долі легендарних земляків Августина Волошина й Василя Гренджі-Донського, Олександра Блестіва, Федора Тащинця та інших провідників і захисників Карпатської України.

І все ж основним предметом вивчення вченого стала вся багатогранна історія Карпатської України періоду 1938–1939 років. Науковий доробок історика з проблем Карпато-Української державності сягає найбільшої кількості праць. Проблему історії Карпатської України дослідник розпочав вивчати в нелегкі часи. Це був свосерідний рубіж величних епох, межа доленосних «цивілізацій» – кінець 80-х – початок 90-х років ХХ ст. Саме тоді молодий історик починає публікувати перші розвідки про Карпатську Україну, що, уявіть собі, було дуже невчасно для номенклатурної верхівки як владної, так і наукової.

Історико-популярний нарис «Велич і трагедія Карпатської України» вперше з позицій історичного об'єктивізму висвітлив сторінки історії Закарпаття наприкінці 30-х років ХХ ст. Хронологічно побудована розповідь авторів уміло показує ситуацію на фоні європейської міжнародної політики, в якій опинився Карпатський край, вперше комплексно, хоч і не цілісно знайомить читачів із провідними постатями тогочасної історії, будівничими Карпато-Української державності.

Подальше дослідження проблемних аспектів у історії Карпатської України змушували Миколу Вегеша все прискіпливіше займатися архівними документами й по ниточці в'язати наукові візерунки, які дедалі ставали яскравішими й витонченими. З під пера вченого виходять ґрунтовні й глибоко-аналітичні наукові розвідки, які із задоволенням публікують редактори відомих світових періодичних видань «Український історик» (США), «Україна і світ» (Канада), «Визвольний шлях» (Великобританія), «Сучасність» (Німеччина) та ін. Опубліковані статті Миколи Вегеша викликали широкий резонанс серед української діаспори, сприяли листуванню з автором тощо.

За короткий час історик зумів дослідити і вивчити цілий спектр життєдіяльності закарпатських українців у кінці 30-х років ХХ ст.: внутрішньополітичне становище та міжнародна ситуація в 1938–39 роках, розвиток культури, освіти, міжконфесійних відносин, стан в галузях промисловості, сільського господарства й торгівлі, передумови становлення та безпосередня діяльність автономних урядів тогочасної Підкарпатської Русі, державно-правові основи політичного керівництва, взаємостосунки українців з представниками русофільської орієнтації, протистояння з угорським іредентським рухом та ін. Та все ж таки більшої уваги у своїх дослідженнях професор Микола Вегеш приділив періоду державотворення Карпатської України, його політичному наскрізному виявленню. Зокрема, окремими публікаціями побачили світ матеріали про виникнення і діяльність Організації Народної Оборони Карпатська Січ, роль українців Галичини, Буковини та Наддніпрянщини в процесі розбудови Карпатської держави, боротьбу карпатських січовиків з терористичними групами угорських і польських нападників, які нищпорили в лісах і долинах закарпатського краю.

Микола Вегеш постійно поглиблював досліджувані проблеми, розкриваючи всю багатоаспектність життя Карпатської України. Внаслідок скрупульозного вивчення політичних процесів на початку 1939 року досліднику вдалося об'єктивно підійти до процесу підготовки та проведення виборів до Сойму Карпатської України, він зумів реально оцінити усі тонкощі підведених наслідків, можливості пропагандистської кампанії тощо. Окремо досліджувалася й діяльність державотворчої політичної партії УНО. Змалювавши об'єктивну картину розвитку подій в 1938–1939 роках, Микола Вегеш проаналізував вплив на їх перебіг багатьох тогочасних політиків і громадсько-культурних діячів. Серед них почесні місця належать А.Волошину, В.Гренджі-Донському, С.Клочураку, Ф.Реваю, М.Брашайку, Ю.Брашайку, М.Колодзінському та багатьом іншим.

У 1993 році побачила світ книжка Миколи Вегеша «Карпатська Україна (1938–1939): (Соціально-економічний і політичний розвиток)». Це була перша спроба комплексного дослідження історії Карпатської України, оскільки в ній розглянуто не окремі епізоди процесу державотворення, а запропоновано цілісну картину тогочасної життєдіяльності закарпатських

українців. Якщо у радянські часи дослідниками окремі аспекти розвитку Карпатської України подавалися у спотвореному вигляді, то тут читачам пропонується послідовний перегляд поетапної еволюції історичних подій, що відбувалися упродовж другої половини 1938 року – першої половини 1939 року. Цим самим автор довів, висмикування тільки «потрібних» епізодів не є прикладом об'єктивного історизму і не може слугувати основою для ілюстрування цілісної картини історичного буття. Карпатська Україна, змальована Миколою Вегешом у даній праці, це зріз цілої епохи у всій її наскрізній формі.

Перший розділ комплексного дослідження автор присвятив соціально-економічному розвитку Карпатської України наприкінці 30-х років ХХ ст. Тут у доступній, легкосприйнятній формі розкривається процес розвитку промисловості, сільського господарства й торгівлі Карпатського регіону, аналізується соціальне становище закарпатського населення, вказується на міжнародну підтримку уряду Карпатської України світовою громадськістю. Важливо, що історик залучив до висвітлення даних моментів велику кількість архівних джерел, що поза всяким сумнівом визначило цінність і об'єктивність викладеного матеріалу.

Політичному розвитку Карпатської України Микола Вегеш присвятив два наступні розділи, в першому з яких зупинився на внутрішньополітичному становищі автономії, а в другому – на громадсько-політичних відносинах Східної Галичини і Закарпаття наприкінці 30-х років ХХ ст. Щодо внутрішньополітичного життя краю в згадуваний період, то автор цілком слушно розділив описово-хронологічний аспект подій від конкретно-аналітичної проблематики, яка акцентована ним на співвідношенні класичної демократизації суспільного життя краю і можливостях акумулювання державотворчих сил в уряді Карпатської України. Особливо було важко зрівноважити поняття свободи й сили в часи підготовки та проведення виборів до Союму у лютому 1939 року. Перший крок влади, який дослідник вважає поворотним у антидемократичних діях уряду А.Волошина (хоч і в деякій мір, виправданих), був спрямований на відмежування від русофільських політичних сил, які мали досить потужні можливості для розгортання власної громадсько-політичної кампанії: «Вважаємо, що повне відвернення Волошина на практиці від такого масового напрямку, яким був русофільський, було не оправданим і помилковим... Замість того, щоб прийняти компромісне рішення, прем'єр-міністр посилив проти себе опозицію». До цього можна додати заборону діяльності в краї всіх політичних організацій.

Другим елементом, який на думку дослідника М.Вегеша суперечив із демократичними нормами з боку уряду, це заборона реєстрації списків кандидатів від інших політичних сил: «Цей акт уряду А.Волошина слід розцінювати, як суттєве порушення елементарних демократичних прав місцевого населення».

Ще одним кроком уряду, але вже більш логічно необхідним, було ізолювання території автономії від сусідніх держав: «Незважаючи на вжиті заходи по боротьбі з нападами угорських і польських терористів, А.Волошин добре розумів всю їх небезпеку. Саме з цієї причини він видав наказ про тимчасове закриття кордонів».

На основі використаної періодичної преси як закарпатської, так і галицької, Микола Вегеш зауважив, що партії в Карпатській Україні знаходилися в постійному інформаційному полі зору. У пресі Галичини детально описувалися перипетії боротьби закарпатських українців за свободу. У книжці знайшла своє відображення й солідарність українців Галичини з національно-визвольною боротьбою закарпатських українців. Дослідник не оминув і ролі Організації Українських Націоналістів у розвитку політичних партій 1938–1939 років у Карпатській Україні.

Отже, історик Микола Вегеш уже в 1993 році заявив своїми виданнями і про себе, як талановитого дослідника крайової історії, і про славний період Карпатської України, за повернення із забуття якої був готовий віддати наукові потуги й багато часу.

Історія Карпатської України нерозривно пов'язана із діяльністю Карпатської Січі, яка носила офіційну назву Організація Народної Оборони Карпатська Січ (ОНОКС). Тому у своїх дослідженнях Микола Вегеш аж ніяк не міг уникнути цієї теми. Присвячені цій напіввійськовій організації статті зробили добрий внесок у встановлення справедливої ролі ОНОКС в державотворчих змаганнях. Радянська історіографія незмінно подавала її як фашистську і таке інше. Праці Миколи Вегеша доводять протилежне.

Крім окремих статей, присвячених діяльності Карпатської Січі та її провідників, у 1996 році дослідник підготував і видав книжку, яка дістала назву «Карпатська Січ: сторінки історії (1938–1939 рр.)». Це стало виданням, яке повністю приурочене цьому допоміжному інституту влади. Автор дослідив процес виникнення ОНОКС, визначив, на свій погляд, реальний кількісний склад організації, можливості її озброєння тощо. Важливу роль відіграла Карпатська

Січ в боротьбі з польськими та угорськими терористичними групами. Микола Вегеш розповів на сторінках книжки і про участь галичан в діяльності Карпатської Січі.

Особливої уваги заслуговує вивчення фактів і спроба аналізу подій 13–14 березня 1939 року в Хусті, які є однією із темних сторінок в історії Карпатської України. Професор Микола Вегеш подав і короткий опис оборонних боїв січовиків та їх трагічне завершення, зауваживши при цьому, що воїни ОНОКС стали першими в тогочасному світі, хто здійснив організований воєнний опір профашистським угорським військам.

Серед інших досліджень з історії Карпатської України, які вийшли окремими виданнями, слід ще вказати працю «Карпатська Україна в міжнародних відносинах (1938–1939)». Вона була видана у 1997 році. Співавтором праці є Володимир Боднар. Це перше видання окремою книжкою присвячене суто місцю Карпато-Української держави в міжнародних відносинах напередодні Другої світової війни. Власне, автори монографії виділили чотири основні, на їх думку, групи проблем, які у тій чи іншій мірі можуть розкрити поставлену проблему.

До першої групи дослідники віднесли вивчення вітчизняними й зарубіжними істориками міжнародного становища Карпатської України в кінці 30-х років ХХ ст. Тут дано скрупульозний аналіз історіографічної літератури, яка засвідчує, що проблема «Карпатська Україна – світ» цікавила вчених багатьох зарубіжних країн (Польща, Румунія, Чехія, Словаччина, Угорщина, Німеччина, Росія, Канада, США та ін.).

Центральним розділом у книжці слід вважати другий, де безпосередня увага зосереджена на міжнародному становищі Карпатської України в період вересня 1938 – середини березня 1939 р. Автори вміло подали фон «великої міжнародної політики», керманічами якої в тогочасній Європі були Німеччина й Італія. Не останню роль відігравали й смаки гортистської Угорщини, яка після Першого світового воєнного «ляпасу» заглядала на шматок Срібної Землі з неабияким апетитом. Тож, звичайно, що Мюнхенська змова й Віденський арбітраж були досить великою перемогою для вищезгаданих країн. У книжці автори подали текст першого Віденського арбітражного рішення від 2 листопада 1938 року, який цілісно змальовує безапеляційність і політичну нетактовність суб'єктів міжнародного права щодо Чехословаччини й Закарпаття зокрема.

Багаторічне вивчення Миколою Вегешом історії Карпатської України у 1997 році дало наступні творчі плоди. Виходить у світ двотомне комплексне дослідження «Карпатська Україна 1938–1939 років у загальноєвропейському історичному контексті». Автор, крім аналізу міжнародного становища Чехословаччини і Карпатської України напередодні Другої світової війни, висвітлює соціально-економічний, політичний і культурний розвиток краю в умовах гострої європейської політичної кризи. А значення двотомного видання полягає в тому, що воно стало першим комплексним виданням, яке охопило як внутрішнє багатогранне життя Карпатської України, так і зовнішньополітичне. Отже, читачі отримали можливість ознайомитися з історією Карпатської держави в одній праці, автором якої є найпопулярніший її дослідник.

Неможливо оминати чергове комплексне багатотомне видання професора Миколи Вегеша «Історичні дослідження», яке вийшло з друку в Ужгороді у 2000 році. Перші два томи присвячені автором саме історії Карпатської України 1938–1939 років. Матеріали досліджень, порівняно з попередніми, є набагато глибшими, розширено межі вивчення Карпато-Української державності. У цьому немає нічого дивного, адже це видання стало своєрідним підсумком десятирічного скрупульозного «лікування» «білих плям» найвеличнішого періоду в історії Закарпаття ХХ ст. Найголовніші підсумки в науково-дослідній роботі вченого, а саме творчі успіхи в науковому дослідженні життєдіяльності Карпатської України, дали позитивні імпульси завдяки безкорисній відданості професора М.Вегеша науковим принципам історичної об'єктивності. За короткий час широкому загалу читачів стали відомі героїчні та водночас трагічні події одного із найбільш замовчуваних і сфальсифікованих радянською історіографією періодів у історії Закарпаття минулого століття.

На основі детального й прискіпливого опрацювання цілої низки оригінальних джерел, більшість із яких були введені вперше до наукового обігу, Микола Вегеш зробив власний внесок у фундаментальне вивчення і наукове обґрунтування історії Карпатської України. Цінність такого дослідження полягає у його багатогранно-комплексному висвітленні. Шанувальникам минулого надано можливість ознайомитися із загальним спектром тогочасних проблем суспільства. Це і міжнародне становище Карпатської України у кінці 1938 – на початку 1939 років, і громадсько-політичні взаємини закарпатських українців з Галичиною та українською еміграцією, і соціально-економічний, суспільно-політичний, культурно-національний та духовно-релігійний розвиток краю взагалі. Іншими словами авторові вдалося

відобразити цілісну картину життя закарпатців напередодні Другої світової війни. Дослідження має без перебільшення загальноукраїнське значення, адже воно змусило переглянути й переоцінити багато історичних явищ і подій, які довгий час залишалися за межами доступного пізнання сучасниками. Микола Вегеш взявся за встановлення історичної справедливості і, завдяки копіткій багаторічній праці, необхідно визнати, йому це вдалося зробити.

Заслугує на повагу й позиція М.Вегеша щодо того, що висвітлюючи суспільні проблеми життєдіяльності Карпато-Української держави, він сміливо критикує односторонність поглядів на перебіг тогочасних подій як істориків радянського періоду, так і сучасних науковців. Зокрема, у полеміці з останніми проявилася ще одна характерна риса дослідника історії Карпатської України – неупереджений підхід до вивчення проблеми та всебічне її висвітлення. У цьому відношенні, крім використаних архівних джерел, опублікованих матеріалів та іншої історичної літератури, автор взяв до уваги й чисельні спогади безпосередніх очевидців і активних учасників тих подій, що дало змогу вченому більш реально підійти до змалювання цілісної картини крайової історії.

У цілому утворення держави Карпатська Україна професор Микола Вегеш цілком справедливо розцінює як другу після визвольних змагань 1918–1920 років спробу «заявити перед цілим світом, що українська нація живе і готова до державного життя». Адже загальновідомо, що внаслідок бурхливого розвитку політичних подій до Карпатської України була прикута увага всієї світової громадськості.

До того ж багато уваги дослідник приділив взаємовідносинам Карпатської України з Угорщиною, Румунією, Німеччиною та іншими європейськими країнами. Зокрема, вчений, на основі чималої кількості нових архівних джерел, довів згубну для політичного розвитку краю діяльність угорських політичних кіл, які горіли бажанням повернути Закарпаття у лоно «Святостефанської коронної держави». Підкріплюючи свої висновки документальними матеріалами, дослідник уміло показав істинні причини «політичного ажіотажу» навколо Закарпаття, роль угорської іреденти в антидержавних акціях тощо.

Вивчаючи історію Карпатської України, неможливо оминати долі її провідників, а особливо постаті Августина Волошина – президента Карпато-Української держави. Упродовж десятирічного дослідження історії краю першої половини ХХ ст. професор Микола Вегеш опублікував понад чотири десятки спеціальних матеріалів, які стосувалися багатогранного життя й діяльності найвідомішої політичної особистості минулого століття. Більше того, похід молодого історика по шпальтах періодичних видань розпочався у 1990 році саме з розвідки про А.Волошина. Згодом статті Миколи Вегеша публікувалися як у вітчизняних, так і зарубіжних виданнях.

Поява видань про Августина Волошина відразу ж викликала широку хвилю зацікавлення як у наукових колах, так і серед звичайних читачів – шанувальників краєзнавства, оскільки до цього часу відомості про президента Карпатської України виглядали «острівцями» в буремному морі історичних знань. Невідомими залишалися чисельні факти про життя та багатогранну діяльність А.Волошина. Його жертвність та самовідданість національно-державницьким ідеалам, стремління до свободи й всезагального щастя народу пробуджували заспані історією сторінки майбуття. Тому й значення подвижницької праці ужгородських вчених, серед яких чільне місце належить професорові Миколі Вегешу, необхідно визнати як величний «прорив» у поверненні легендарних постатей народній пам'яті, визнання їхніх заслуг перед малою батьківщиною. Тож процес повернення до історичної правди став неминучим. У одній із монографій дослідники цілком справедливо наголошували: «Августин Волошин, ім'я якого було несправедливо забуте, утверджував красу рідного краю у плідних творчих змаганнях, котрі невіддільні від нашої сучасної доби». Із цими словами важко не погодитися, оскільки й сьогодні багато аспектів нашої життєдіяльності близькі до даного прикладу й служать, принаймні повинні служити, своєрідним маятником буденних справ.

Чільне місце політичному лідерові Карпатської України відведено й у багатотомнику М.Вегеша «Історичні дослідження» (третій том). Тут вперше у вітчизняній історіографії життя й діяльність найвідомішої людини краю ХХ ст. досліджується в багатогранному комплексі, охоплюючи його життєпис, педагогічну, національно-культурну і громадсько-політичну спадщину. На основі архівних документів (як вітчизняних, так і зарубіжних), більшість із яких довгий час знаходилася під грифом «цілком таємно», автор змалював цілісний портрет Августина Волошина на тлі тогочасної епохи. Саме завдяки копіткій роботі сучасних дослідників, у тому числі й професора М.Вегеша, з імені Августина Волошина було знято тавро «вічного ворога», яке йому прищепили комуно-радянські ідеологи. У праці знаходимо й

підтвердження того, що з іменем А.Волошина пов'язані найвизначніші політичні й культурні здобутки закарпатських українців у першій половині ХХ ст.

У своїй узагальнюючій праці про Августина Волошина вчений простежив основні етапи становлення і розвитку вітчизняної та зарубіжної історіографії у питанні дослідження різнобічної спадщини героя Карпатської України. У цьому відношенні автор використав і зробив об'єктивний аналіз мемуарної літератури. Завдяки цьому А.Волошин постає перед читачем як професійний педагог, людина високоосвічена, духовно і національно незламна. Його педагогічна діяльність залишила добрий слід в освітньо-виховному розвитку закарпатців. Особливо відзначено внесок А.Волошина у процес захисту рідної мови, що мало у той час не менш важливе значення ніж сьогодні. Автор «Історичних досліджень» вміло показав завзяту боротьбу проти мадяризації та чехізації, проти згубного впливу москвофільства, засмічення мови. Усі ці аспекти діяльності Августина Волошина змальовані автором на основі детального опрацювання творів педагога, його публіцистики, виступів на шпальтах періодичних видань, а також аналізу матеріалів, які раніше публікувалися.

Особливої уваги сучасників заслуговує розділ, де висвітлюються політична діяльність А.Волошина, його погляди на розвиток внутрішньополітичного життя краю, аналіз міжнародної обстановки тощо. Ця проблема до останнього часу була найменше дослідженою і виділялася на фоні історії «білими плямами». Микола Вегеш, послідовно аналізуючи перипетії політичного розвитку Закарпаття наприкінці 30-х років ХХ ст., аргументовано доводить, що політика уряду А.Волошина, враховуючи зовнішньополітичні чинники, з одного боку, та кризові явища внутрішньої політики – з іншого, була достатньо виваженою та політично виправданою. А.Волошин як політик пройшов добру школу політичного життя. Він стояв біля колиски розбудови багатопартійної системи в Закарпатті, зорганізувавши на початку 20-х років минулого століття Руську Хліборобську (Земледільську) Партію, а згодом – Християнсько-Народну (очолював 14 років) та партію УНО. Щоправда, А.Волошин був причетний і до згорання демократичної багатопартійності в тогочасній Підкарпатській Русі, однак на це у кінці 30-х років були свої причини (про це йшлося вище). Незважаючи на це, його особиста заслуга полягала у реалізації автономії краю в 1938 році. Історик М.Вегеш у своєму дослідженні використав і матеріали допитів Августина Волошина після його арешту співробітниками радянських спецслужб, як свідчать про розмаїту політичну діяльність президента Карпатської України. Йдеться й про останні дні життя А.Волошина.

У цілому Миколі Вегешу вдалося на науковому рівні простежити всі аспекти багатогранного життя Августина Волошина, цим самим віддати належне його активній діяльності на благо Батьківщини.

Крім постаті державного лідера Карпатської України у поле наукового зору Миколи Вегеша потрапляли й інші будівничі Карпато-Української незалежності. Справедливості заради слід зазначити, що без прискіпливого погляду дослідника не залишилися й рядові захисники Срібної Землі. Це стосується Юліана та Федора Реваїв, Михайла Бращайка, Степана Клочурака, Михайла Колодзінського, Олега Ольжича, Івана Рогача, Вікентія Шандора, Омеляна Невицького, Федора Тацинця, Степана Фігуру, Якова Завальницького, Йосипа Дудикевича, Миколу Шимоню, Степана Марі коня та ін.

Символічною вершиною досліджень історії Карпатської України можна вважати видану в 2002 році колективну монографію ужгородських вчених (М.Вегеш, М.Делеган, О.Довганич, В.Міщанин, М.Токар, П.Федака, І.Хланта, О.Хланта, В.Худанич, П.Чучка) під редакцією доктора історичних наук, професора Миколи Вегеша «Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців». Дана праця є найбільш комплексним науковим виданням про згаданий період, яке коли-небудь з'являлося книжкою у світ. На основі введених у науковий обіг нових архівних документів, праця вчених ставить доленосну місію Карпатської України на якісно новий рівень. Унікальна у своєму роді праця спростувала цілу низку дискусійних проблем, навколо яких час від часу виникали «непорозуміння». Власне робота над цим виданням орієнтувала авторів на розв'язання таких питань. А Микола Вегеш, який став автором значної частини колективної монографії, в черговий раз довів свою наукову принциповість та документальну аргументованість, що в сучасній науці повинно бути властиве кожному.

Миколу Вегеша не полишала думка про створення своєрідної краєзнавчої лабораторії, де працювала б група вчених, які взялися б за детальне вивчення історії краю й спромоглися об'єктивно її висвітлити в окремому виданні, зібравши кращі зразки історико-культурної спадщини кожного району. Свій внесок у цей процес професор Микола Вегеш зробив,

опублікувавши десятки матеріалів з історії Міжгірщини. До того ж історико-краєзнавчі дослідження займають в наукових здобутках вченого пріоритетне місце.

Крім педагогічного хисту у Миколи Миколайовича проявилися неабиякі здібності організатора освіти і науки. Особливо це стало відчутно коли молодий учений спочатку став директором Науково-дослідного інституту Карпатознавства (у 2000 р.), а згодом очолив кафедру політології Ужгородського університету (у 2002 р.), за рік до цього отримавши вчене звання професора цієї ж кафедри. А нещодавно, на засіданні кафедри політології факультету суспільних наук його вдруге обрали завідувачем кафедрального колективу, що свідчить про незмінність його авторитету серед колег.

Ще в середині 90-х років ХХ ст., зробивши вагомі кроки до наукових вершин своїми історичними дослідженнями, Микола Вегеш зацікавився історичним розвитком та різноманітністю багатогранністю молоді в нашій країні науки – політології. Цьому сприяли, на наш погляд, два немаловажні фактори. По-перше, Микола Миколайович як і у попередніх дослідженнях з історії України та Закарпаття, так і в наукових студіях із сучасної історії робив головний акцент на розвитку політичних аспектів, вважаючи їх основоположними в еволюції будь-яких державотворчих процесів. Цю характерну рису можна прослідкувати, детально проаналізувавши опубліковані наукові здобутки вченого упродовж науково-дослідницької діяльності. По-друге, у той час молодому вченому запропонували продовжити педагогічну діяльність на кафедрі політології, що функціонувала при історичному факультеті Ужгородського національного університету, а нині є стрижнем факультету суспільних наук.

Згадані вище фактори, здається, і визначили символічний поворот у творчому житті професора, позитивно вплинули на його подальшу науково-педагогічну та організаторську діяльність. З того часу, не полишаючи, звичайно, історико-краєзнавчої тематики, потуги вченого спрямовуються й на вивчення та наукове обґрунтування політологічних аспектів буття сучасного світу. Таким чином розпочався шлях професора Миколи Вегеша у світ політології.

Викладацьку роботу на кафедрі політології Ужгородського національного університету Микола Вегеш розпочав у 1997 році. У цей час на посаді завідувача кафедри перебував Володимир Лаврентійович Боднар, який з 1991 року був її першим завідувачем. Якщо зробити невеличкий екскурс у минуле кафедри, то її появу на багатогалузевій карті підготовки спеціалістів в Ужгородському університеті слід пов'язувати із становленням незалежної української державності. Пройшовши складний шлях до визнання в радянські часи, тільки у 90-х роках минулого століття політологія в Україні почала вивчатися за загальноприйнятими у світовій практиці стандартами. Кафедра політології стала загальноуніверситетською, а курс «Основи політології» було введено для обов'язкового вивчення на всіх факультетах університету.

У 1998 році стараннями викладачів кафедри політології, у тому числі й Миколи Вегеша, було досягнуто чергової вершини на шляху до становлення політології як повноцінної навчальної дисципліни. На історичному факультеті УжНУ відкрито спеціальність «Політологія», що дало змогу здійснити перший набір студентів з даного фаху. Професор Микола Вегеш згадує, що ідея випускати власних фахівців-політологів визрівала в Ужгороді давно, більше того, з огляду на те, що Закарпатський край зазвичай відзначається неабиякою політичною активністю. У 2004 році розпочато випуск фахового політологічного збірника статей «Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія. Соціологія. Філософія».

На кафедрі політології Ужгородського університету Микола Вегеш пройшов від посади доцента до професора і її завідувача. Займаючи активну позицію щодо ведення вченими видавничої діяльності, Микола Вегеш продовжує публікуватися в різних часописах, готувати до видання власні наукові творіння. Віддаючи левову частку досліджень історико-краєзнавчим аспектам, науковець, як викладач кафедри політології, зазвичай, не може уникнути проблемно-тематичних важелів політології, причому як теоретичних, так і практичних. Тому видавнича діяльність у сфері політичної науки носить більш складний характер і має у своїй більшості навчально-методичне призначення. Загалом професор Вегеш причетний до близько тридцяти видань згаданого характеру.

Микола Миколайович був причетним і до першої спроби ужгородських учених розглянути еволюцію української політичної думки в її історичному контексті. Мова йде про виданий у 1995 році навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів, коледжів, ліцеїв та гімназій «Становлення і розвиток політичної думки в Україні». Його авторами стали вчені В.Боднар, В.Худанич і М.Вегеш. Вони розглянули розвиток політичної думки починаючи з Київської Русі і завершуючи геополітичним положенням сучасної України та її

взаємовідносинами із сусідніми державами. Цікаво, що до запропонованих для вивчення тем стараннями Миколи Вегеша було включено розділ «Державотворчі процеси в Карпатській Україні (1938–1939 рр.)», в якому події кінця 30-х років ХХ ст. на території тогочасного Закарпаття подані крізь політологічну призму.

Загальним проблемам української державності присвячені, крім вищевказаної, ще дві праці у співавторстві – «Історія української державності» та «Українська державність у ХХ столітті». Усього професор Микола Вегеш є автором та співавтором багатьох навчально-методичних посібників, програм та планів семінарських занять. Серед них є матеріали як для спеціальних факультетів, так і для студентів усіх форм навчання на неспеціальних відділеннях. Заслужують на особливу увагу окремі посібники з політології, в яких для вивчення пропонуються історичні аспекти розвитку політичної думки в різних країнах світу, загальна теорія політологічної науки тощо. Це видані у 1998 році «Основи політології» (автори: В.Боднар, М.Вегеш, В.Худанич), у 1999 році «Політологія. Конспект лекцій» (М.Вегеш, Ю.Остапець), у 2000 році – «Основи політології» (друге видання) (В.Боднар, М.Вегеш, В.Худанич) та ін. Усі вони мають пізнавальне значення і адаптовані до навчальних програм українських вузів.

Окремі аспекти політологічних досліджень знайшли своє відображення в наукових статтях Миколи Вегеша, які побачили світ у різних збірниках і журналах. Більшість із них стосуються сучасної еволюції політичних процесів, різновидності їх виявлення тощо. Досліджувані проблеми є вельми актуальними в сучасному українському суспільстві і вказують на особливості їх розв'язання як на загальнодержавному, так і регіональному рівні. Про це свідчать назви таких статей як: «Політичні партії в Україні 1991–2002 рр.» (співавт.: Ю.Остапець), «Політичні вибори: начерк до теорії електорального процесу» (співавт.: Ю.Остапець), «Роль засобів масової інформації в сучасній Україні: політологічний аспект» (співавт.: В.Боднар), «Регіональні особливості електорального процесу в Закарпатській області 1991–2002 рр.» (співавт.: Ю.Остапець) та ін. Вивчався й досвід зарубіжних країн (наприклад, стаття «Про деякі питання викладання курсу політології в Угорській і Чеській Республіках» у співавторстві з Володимиром Боднаром).

Політологічним проблемам минулого і сьогодення, пов'язаним насамперед із політико-партійним життям і виборчими процесами, присвячений спеціальний випуск (№16) наукового збірника «Карпатика», який був підготовлений під керівництвом М.Вегеша у 2002 році колективом НДІ Карпатознавства спільно з викладачами кафедри політології УжНУ («Політичні партії і вибори в Україні та країнах Центральної і Південно-Східної Європи»). Отже, дослідження в галузі політології займають достойне місце в наукових студіях професора Миколи Вегеша. І на досягнутих здобутках він зупинитися не збирається.

Як людина, якій притаманна міра громадської відповідальності та політичної культури, а тим більше як фахівець з політичної історії Микола Вегеш намагається не стояти осторонь громадсько-політичного життя суспільства. Ще у часи національно-визвольної боротьби за незалежність України на рубежі 80–90-х років ХХ ст. він брав участь в діяльності різних національно-культурних громадських організацій: крайової «Просвіти» (член Ради), «Меморіал» (голова Закарпатської організації), «Карпатське братство» (співзасновник).

У політичному житті Микола Вегеш стоїть на національно-республіканських позиціях. У 1990 році займав посаду відповідального секретаря обласної Ради Української Республіканської Партії (УРП), згодом був головою секретаріату Закарпатської обласної організації Української Консервативної Республіканської Партії (УКРП). Упродовж 2000 – 2002 років учений перебував у лавах Партії «Реформи і порядок» (ПРП). Був заступником голови Закарпатської обласної організації ПРП та головою її міської організації, що на парламентських виборах 2002 року ввійшла до виборчого Блоку Віктора Ющенка «Наша Україна».

До того ж Микола Вегеш неодноразово спробував себе в ролі кандидата в депутати різних рівнів. У 1994 році його висунули члени воловецької «Просвіти» кандидатом в народні депутати України по Свалявському виборчому округу №173, а в 2002 році від Блоку «Наша Україна» – кандидатом в депутати Закарпатської обласної ради від Ужгорода. Подяка ректора Ужгородського національного університету професора В.Ю.Сливки за багаторічну сумлінну роботу в університеті, плідну науково-педагогічну діяльність, активну участь в громадському житті колективу та з нагоди ювілею від 28 листопада 2002 року черговий раз підтвердила авторитетність і повагу до своєї персони керівництва вузу. Тоді ж він став довіреною особою ректора УжНУ професора В.Ю.Сливки на виборах до Верховної Ради України.

28 липня 2004 року Голова Центральної виборчої комісії С.Ківалов підписав посвідчення, згідно з яким М.М.Вегеш став довіреною особою кандидата на пост Президента України В.А.Ющенко по територіальному виборчому округу № 72.

9 квітня 2005 року Миколу Вегеша обрано членом президії та ради Народного Союзу «Наша Україна» від Закарпатської області, а вже 14 травня 2005 року його одногосно обирають головою Ужгородської міської організації політичної партії Народний Союз Наша Україна. У 2006 році Микола Вегеш обраний депутатом Закарпатської обласної ради від виборчого блоку «Наша Україна», членом Президії та головою коаліції в обласній раді. А у 2007 році він стає керівником міського виборчого штабу блоку «Наша Україна – Народна самооборона».

В одному із інтерв'ю кандидат в депутати обласної ради Микола Вегеш говорив: «Я професор кафедри політології, де сьогодні готують майбутніх фахівців-політологів. Вважаю, що потрібно не тільки говорити студентам про владу, а й бути причетним до влади». То ж не дивно, що Микола Миколайович є й принциповим політиком, людиною з чіткими громадсько-політичними переконаннями, що й підтверджується визнанням його заслуг на державному рівні. Так, 16 серпня 2001 року М.Вегеш отримав Подяку голови Закарпатської обласної державної адміністрації за вагомий внесок у розвиток державного будівництва, значні досягнення у професійній діяльності, активну участь у громадсько-політичному житті області та з нагоди відзначення десятої річниці незалежності України. Таку ж відзнаку (Почесну грамоту) від обласної влади він отримав у серпні та листопаді 2006 року. 30 квітня 2004 року Микола Вегеш нагороджений Грамотою Верховної Ради України «За заслуги перед Українським народом», а 28 лютого 2007 року – Почесною грамотою «За особливі заслуги перед Українським народом» (№ 217). 22 червня 2007 року Указом Президента України Миколу Миколайовича Вегеша було нагороджено орденом «За заслуги» III ступеня (№ 549, серія ОК № 020865, знак ордена № 8170).

Стрімкий злет як науковця не залишився без уваги й у питанні кар'єрного зростання. Завдяки своїм організаторським здібностям у 2004 році Микола Вегеш був обраний деканом історичного факультету Ужгородського університету. А вже 11 лютого 2005 року Міністр освіти і науки України С. М. Ніколаєнко призначив його виконуючим обов'язки ректора Ужгородського національного університету. 31 березня 2005 року на засіданні конференції трудового колективу професора Миколу Вегеша обрано ректором Ужгородського національного університету і вже 8 квітня 2005 року Міністр освіти і науки України підписав семирічний контракт з новообраним ректором УжНУ М. Вегешем. Хороші організаторські здібності Миколи Миколайовича проявилися і в тому, що він зумів мобілізувати на співробітництво в сфері освіти і науки широке коло молодих учених, аспірантів, тих, хто тільки починає робити перші кроки в науці. Таким чином він зосередив навколо себе дійсних шанувальників історії та політології. Відчутні організаторські здібності й на посаді керівника УжНУ. За останні два роки відкрито нові спеціальності, зокрема навчання розпочато на новоутворених факультетах суспільних наук, стоматології, географії. Новаторські підходи є відчутними й у напрямку проведення вступних іспитів тощо.

Високі нагороди в освітньо-науковій діяльності отримав Микола Миколайович і за останній рік. Зокрема, 23 грудня 2006 року він був обраний академіком Академії наук вищої школи України, а 12 жовтня 2007 року Ухвалою Вченої ради Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника від 25 вересня 2007 року (протокол № 3) Миколі Вегешу присвоєно звання «Почесний доктор».

Тому можна сміливо говорити, що одне із почесних місць серед сучасних продовжувачів славних освітніх і наукових традицій безперечно належить ректорові Ужгородського національного університету, доктору історичних наук, професору Миколі Вегешу, який показав себе талановитим організатором освіти і науки, успішним фахівцем-професіоналом з проблем карпатознавства, історії та політології. Його науковий доробок по нинішнім міркам є досить вагомим. Причому діапазон його творинь є широким і, що найголовніше, якісним: монографії, брошури, науково-популярні видання, навчально-методичні посібники, програми і плани семінарських занять, наукові, історико-краєзнавчі та літературознавчі статті, рецензії, прокламації, звернення, інтерв'ю. До цього слід додати організацію, проведення та участь у десятках наукових конференцій, серед яких є крайові, всеукраїнські й міжнародні.

Микола Вегеш є добрим педагогом, відповідальною й вимогливою людиною. Він виховує вже нове покоління вчених, яким невдовзі прийдеся продовжувати традиції закарпатської науки, гідно її представляти на різних рівнях. Він користується широчю повагою серед своїх вчителів, колег-учених, учнів, близьких і рідних. Усі вони зичать ювіляркові щасливих і довгих років життя, подальших наукових здобутків, фізичних та творчих сил!

О. АНІСІМОВИЧ-ШЕВЧУК (Львів)

ПОЛІТИЧНА ІНФОРМАЦІЯ: ПРОБЛЕМИ ТЕОРЕТИЧНОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ

Важливою складовою процесу політичної комунікації виступає політична інформація. Тому не випадково, що функціонування політичної системи суспільства залежить від інформації, яка надходить. При цьому її складовими виступають знання й ідеї, нові гіпотези і теорії, різноманітні правила та уявлення, навіть ірраціональні елементи – міфи, вірування тощо. Вона стала «основним ресурсом людства, базою соціального і технічного розвитку» [7, 71]. Дослідники сучасності вказують на те, що домінантним фактором сучасного етапу розвитку цивілізації є феномен, який можна визначити як «інформаційну революцію, яка є результатом процесів, що розвиваються паралельно протягом усієї історії людства: процесу постійного збільшення ролі й обсягу інформації, необхідної для забезпечення життєдіяльності людського суспільства і процесу розвитку й удосконалення технологій накопичення і поширення інформації» [2, 9].

Однак дискусії з проблем інформації тривають багато років, їм присвячено чимало наукових праць як закордонних (К. Шенон, Н. Вінер, У. Ешбі, Н. Луман, А. Моль, А. Ракітов, М. Грачев та ін.) так і українських авторів (В. Бебик, О. Зернецька, В. Іванов, О. Соснін, В. Різун та ін.). Проте до сьогодні немає одностайності ні в розумінні феномена інформація, ні тим більше у визначенні поняття «політична інформація».

У політиці не вся інформація рівноцінна для людей. Зокрема, вживання поняття політичної інформації передбачає використання даних, що «вибираються ними з потоку різноманітних інформацій для підготовки і прийняття необхідних рішень у сфері державної влади або виконання функцій, а також здійснення супутніх дій» [12, 277]. У цьому розумінні інформація виступає як «передумова дій будь-якого політичного суб'єкта і одночасно як його найважливіший ресурс, що дозволяє ефективно взаємодіяти в політичній сфері заради досягнення певних цілей» [11, 278]. У результаті наявності або відсутності належної інформації суб'єкт може знайти або втратити владу, можливості впливу, реалізації своїх інтересів у політичній сфері. Таким чином, метою нашого дослідження є характеристика терміна "політична інформація", адже належне її одержання стає специфічною метою будь-яких суб'єктів, що діють у політиці й зацікавлені у впливі на владу.

У Законі України «Про інформацію» від 6.04.2000 р. зазначено, що під «інформацією слід розуміти документовані або публічно оголошені відомості про події та явища, що відбуваються у суспільстві, державі та навколишньому природному середовищі» [6].

На нашу думку, щоб з'ясувати суть феномена «політична інформація», необхідно розглянути різноманітні підходи до його визначення. При цьому варто наголосити, що суттєвий вклад у розробку уявлень про природу інформації та інформаційного процесу внесло багато науковців, зокрема, К.Шенон, Н.Вінер, У. Росс Ешбі та інші, які немовби доповнювали один одного.

Адже інформація (від лат. information – роз'яснення, виклад) – «одна з трьох основних (поряд з матерією та енергією) субстанцій, що утворюють природний світ, у якому живе людина. Головною характеристикою інформації є те, що по-перше, на емпіричному рівні, вона розглядається не взагалі, а тільки стосовно певної системи (наприклад, людини або окремого суспільства). По-друге, інформація – це те, що змінює систему. У широкому розумінні інформація – це все те, що трансформує. У вузькому – це те, що трансформує інфологічну підсистему системи. Інфологічна система складається із знань, ідей, уявлень, фантазій, правил дій, вірувань, сподівань тощо і включає тезаурус – систему знань як єдине місце прийому і накопичення інформації. Але в інфологічній системі є багато елементів, що не входять до тезаурусу. Поведінка людини, її жести, міміка можуть нести інформацію для того, хто її розуміє. Подібна інформація (т.зв. невербальна) дуже важлива для політичних діячів, які повсякчас мають справу з іншими людьми» [13, 241]. Інше довідкове видання виводить походження слова інформація від французького *informo* - надаю форму, створюю уявлення про

щось, зображаю і засвідчує два значення цієї лексеми: – 1) повідомлення про які-небудь події, чинює діяльність тощо; відомості, що є об'єктом зберігання, накопичення, переробки і передавання; 2) у математиці, кібернетиці – кількісна міра усунення невизначеності (ентропії), міра організації систем [14, 481].

У розумінні У. Росс Ешбі інформаційний процес – це закон необхідного різноманіття: «Лише різноманіття може знищити різноманіття». Науковець наголошує: «Теорія інформації характеризується по суті тим, що вона завжди має справу із деякою множинністю можливостей» [8, 46]. Німецький дослідник Н. Луман, розкриваючи зміст інформації, поглиблює цю думку та інтерпретує інформацію як «відмінність, яка породжує відмінність» [10].

На нашу думку, першою відмінністю є те, що той, хто повідомляє, із всього масиву надсилає лише те, що можна повідомити. Той, хто приймає повідомлення, вибирає з нього інформацію, немов би із деякого медіума, виділяючи в ньому далеко не все, про що прагне повідомити його співрозмовник (інша відмінність). Інформація – це те, що змінює комунікацію, вводить або вимагає приєднання наступної. «Якщо пропонують купити товар, із того, що мені говорять (про що інформують), я вибираю те, що мені потрібно, відсортовую зайве, вибираю інформацію про властивості товару, яка і веде за собою наступну комунікацію (купівлю і плату)» [10].

Із зазначеного випливає, що термін «інформація» можна охарактеризувати як категорію, яка визначає зміст комунікації. Такої ж думки дотримується й російський професор М. Грачев [3, 26]. При цьому інформація, яка надходить до об'єкта, «вхідна» інформація, складає зміст повідомлення, а семантично значима інформація, яка змінює стан об'єкта, – зміст відображення даного повідомлення, або відповідно, зміст відображення об'єктом «вхідної» інформації. Тому уточнення категорії «інформація» і «комунікація» через категорію «відображення» не суперечить вінерівському задуму кібернетики як теорії «управління і комунікації». Проблема полягає в тому, що інформація у повідомленні сама по собі, ще не міститься. Інформація, що міститься у повідомленні, є похідною конструкцією – результатом комунікації.

Необхідно додати, що існує три основні типи повідомлень: спонукальні (накази, переконання), інформативні (реальні або вигадані відомості), фактичні (дані, пов'язані зі встановленням та підтриманням контакту між суб'єктами політики).

Із цього приводу ми звертаємося до праць Н. Лумана, який наголошує на тому, що не можна плутати носіїв (комп'ютер, дискету, документ, книгу, запис), які містять потенційну інформацію, і саму інформацію, яка ніде не зберігається, а являє собою актуалізуюче – моментально і лише «один раз» – відмінність у повідомленні, його диференціацією на те, що залишається індиферентним, і те, що вимагає продовження (зміни) системи комунікації. Саме ж повідомлення виступає «носієм», контейнером потенційної інформації; мова, касета, жорсткий диск комп'ютера – усе це функціональні еквіваленти повідомлення. Адаже не випадково класик стверджував, що «комунікація здійснюється у тому випадку, якщо здійснюється розмежування: із повідомлення виділяється інформація. Усвідомлення цієї відмінності (і одночасно єдності) повідомлення та інформації, які являють собою розуміння» [10]. Розуміння у комунікації, згідно Н. Лумана, є «усвідомлення» між повідомленнями (зовнішньою стороною форми) і тим, що із них відібрано (інформацією – внутрішньою стороною форми). І це не випадково, адже на процес комунікації впливають «шуми».

Певний вклад у процес дослідження проблем інформації зробили й українські науковці. Так, наприклад, український професор В. Іванов, досліджуючи питання інформації, зосередив увагу на атрибутивному аспекті (інформацію розглядають як об'єктивну властивість усіх матеріальних об'єктів – атрибут матерії) і функціональному (його прихильники стверджують, що інформація є умовою і результатом спрямованої активності й тому вона виникає тільки на соціально-свідомому рівні) [7, 72].

Якщо говорити про інформацію, яка обертається у суспільстві, то її поділяють на семантичну та естетичну. Семантичною є «інформація, яка підлягає універсальній логіці, має структуру, допускає точне уявлення, яку можна перекласти на інші мови». Естетична – це «інформація, яку не можна перекласти, яка належить не до універсального набору символів, а тільки до набору знань, спільних для сприймача та передавача; вона теоретично не

перекладається на іншу "мову" чи у систему логічних символів тому, що іншої такої мови для передачі цієї інформації просто не існує" [11, 203].

Залежно від конкретної ситуації далеко не вся політична інформація є семантично значимою для конкретного суб'єкта політики: так як, наприклад, повідомлення про державний переворот у будь-якій із країн "третього світу" не вплине на політичні сили у процесі виборчої кампанії на виборах регіональних представників органів влади... У той же час елементом політично значимої інформації може стати зміст повідомлення про події з іншої сфери суспільного життя, яке торкається інтересів будь-якого політичного суб'єкта. Це можуть бути дані про факти зі сфери економіки, науки, мистецтва і культури, і навіть інформація технічного плану, як, наприклад, характеристики розробленої у США національної системи протиракетної оборони, які представляють безсумнівний інтерес для спецслужб багатьох держав. Відповідно, "інформація про будь-яку суспільну проблему може стати політично значимою, якщо її пов'язують із питаннями влади або владних відносин" [3, 28].

Тому не випадково сьогодні інформацію розглядають як специфічну форму влади та її ключовий засіб. "Влада інформації, – пише Ж.-Л. Шрейбер, – єдина влада, яка безперервно зростає як завдяки розвитку техніки, так і тому, що вона, інформація, стала тим пропусковим пунктом, якого ніхто не може уникнути" [15, 125]. При цьому, Е. Тоффлер зазначає, що "знання – найдемократичніше джерело влади. Це робить його постійною загрозою влади могутніх, навіть якщо вони використовують його для укріплення власної могутності. Це також пояснює, чому кожний, хто наділений владою, – від сімейного патріарха до президента компанії або прем'єр-міністра країни – хоче контролювати кількість, якість і розподіл знань всередині своїх володінь... Контроль за знаннями – ось суть майбутньої світової битви за владу у всіх інститутах людства" [18, 42]. Варто зазначити, що під інформаційною владою розуміють здатність власників інформації шляхом її отримання, відбору, трактування та розповсюдження впливати на формування суспільної свідомості, спонукати суб'єктів політики до дій у заданому напрямі. Отже, сьогодні знання виступають важливим елементом політичної інформації. Однак, на нашу думку, слід наголосити, на відмінності "знань" від "інформації" – отриманої або набутої шляхом інформування. Наприклад, розрізняють знання, повідомлені іншим людям або здобуті в результаті дослідження, вивчення або навчання; знання про якісь події або ситуації; факти або цифри, готові для передачі або використання, на відміну від тих, які ввійшли у сферу знань, уже отримали організаційне оформлення" [5, 11].

Тому починаючи з 1965 р. (дата виходу книги Д.Белла), з'являється багато робіт, присвячених осмисленню історичної межі, на якій базується суспільство. У 1966 році в Японії у доповіді групи з наукових, технічних і економічних досліджень, уперше було використано термін "інформаційне суспільство", що будується на "генеруванні, обробці та передачі інформації, що стала фундаментальним джерелом функціонування влади" [9, 42-43]. Адже у результаті наявності або відсутності належної інформації суб'єкт може знайти або втратити владу, можливості впливу, реалізації своїх інтересів у політичній сфері. Таким чином, одержання належної інформації стає специфічною метою будь-яких суб'єктів, що діють у політиці й зацікавлені у впливі на владу.

Наприклад, розглядаючи політичну діяльність з інформаційно-комунікативного погляду, стосунки між політичними акторами в процесі їхньої боротьби за завоювання, утримання та використання влади, незалежно від того, який би вони характер не приймали, не можуть виявлятися по-іншому, як у формі інформаційного обміну, тобто комунікації, яка передбачає передачу від актора до актора тих чи інших смислових значень за допомогою мови, зображення, жестів, виразу обличчя та інших символічних форм, які сприймаються різними органами чуття. Таким чином, виникає можливість стверджувати, що політична діяльність має свій "комунікаційний вимір", або – більш точно – політична комунікація як особливий вид комунікації, який представляє собою інформаційний вплив політичних акторів один на одного та соціальне довкілля (суспільство), є атрибутом, невід'ємною частиною політичної діяльності, без якої остання не може існувати і мислитись.

При цьому слід враховувати зворотній зв'язок між ними, інформаційний вплив політичних акторів один на одного і на навколишнє соціальне середовище. Адже "механізми зворотнього зв'язку в основному сприяють цілісній дії системи незалежно від навантаження. ... Якщо навантаження буде занадто велике, або зворотній зв'язок, також буде надмірний, то механізми

зворотнього зв'язку будуть, швидше, дестабілізувати дію системи, ніж стабілізувати її. Така система почне здійснювати некеровані коливання до тих пір, поки не зруйнується, або, не зміняться основні закони її дії" [1, 127].

Із зазначеного випливає, що "істотною стороною політико-комунікаційних процесів є передача, переміщення, обіг семантично значимої у політичному контексті інформації – тих даних, які у процесі конкретної суспільно-практичної діяльності обмінюються (збираються, зберігаються, переробляються, поширюються і використовуються) "джерела" і "споживачі" – взаємодіючі в суспільстві індивіди, спільноти, інститути" [4, 73]. Зокрема, варто підкреслити важливість таких категорій як "політична інформація" та "політично значима інформація", тобто така, яка у певній ситуації набуває семантичного значення. Так, поняття "політична інформація" співвідноситься зі змістом повідомлень про явища, факти, що відбуваються в політичній сфері суспільства. Обсяг іншого поняття ("політично значима інформація") охоплює зміст усієї сукупності повідомлень, які змінюють стан політичних акторів у процесі їх суспільно-практичної діяльності, скерованої на завоювання, втримання чи використання влади.

Інформація є механізмом, що забезпечує цілеспрямовані дії суб'єктів, а її нагромадження дозволяє здійснювати корекцію їхньої поведінки та інститутів влади. Тому варто погодитися з українським науковцем О. Сосніним, який зазначає, що інформаційні ресурси та інформаційна інфраструктура в сучасних умовах стають ареною міжнародної боротьби за світове лідерство, за досягнення певних стратегічних і тактичних політичних цілей. А володіння інформацією, належне інформаційне забезпечення органів державного управління є основою успішної боротьби із сучасним тероризмом. Адже інформація "не знаходячи виходу в практичних діях людей, підточує підстави їхнього політичного статусу, підриває відповідні традиції" [16, 78].

Політична інформація – це також з'ясування і відповідне ранжування думок та вимог населення щодо якостей майбутнього політика, з яким вони мають намір реалізувати свої інтереси. Це пов'язує із виборчим процесом, за що саме електорат (виборці) хотіли б віддати свої голоси: за людину з професійними навичками управління, високими моральними якостями, за досвідченого політика чи за новачка, що пов'язаний давніми зобов'язаннями і колом політичних «друзів», і т.д.).

Сприймаючи по різному інформацію особа (людина) по-своєму інтерпретує її зміст (на основі певних правил, звичок, способів сприйняття (кодів), нарешті навіть залежно від свого конкретного статусу). При цьому в процесі обміну інформацією принципового значення набуває здатність суб'єкта осмислено сприймати повідомлення. Аспект суб'єктивного сприйняття, тлумачення і засвоєння інформації показує, що не будь-яка інформація може створити відповідну комунікацію між політичними суб'єктами. Наприклад, діяльність політично неприйнятних для людей ЗМІ призводить не до налагодження, а до руйнування спілкування і контактів з ними.

А саме комунікативні аспекти інформаційних зв'язків показують, що обмін повідомленнями – не безликий технічний процес, що може ігнорувати особливості реципієнтів як реальних учасників політичних відносин. На практиці, наприклад, багато рішень навіть на верхівках державної влади можна приймати не відповідно до, а всупереч одержуваній інформації. Тому отримана інформація є лише передумовою, а не фактором політичних дій.

Можна стверджувати, що з погляду використання (споживання) й обміну різноманітної інформації у сфері публічної влади всі інститути і механізми влади є не чим іншим, як засобами переробки інформаційних потоків і відносно самостійними структурами на інформаційному ринку. При цьому ефективність їхньої діяльності безпосередньо залежить від їхніх здібностей до упорядкування інформації й налагодження осмислених контактів з іншими суб'єктами. У той же час і самі політичні суб'єкти змінюють свій вигляд, з'являючись як різноманітні носії інформації: інформаційних еліт (дейтократії), технобюрократії (службовців, що контролюють службову інформацію), комунікаторів (тих, хто відправляє інформацію), комунікантив (тих, хто переробляє та інтерпретує інформацію), реципієнтів (тих, хто одержує інформацію) і т.д. При цьому слід пам'ятати, що інфократична еліта (влада власників інформації, панівної політичної еліти, яка формує "глобальну інформаційну культуру") використовує інтелектуальну власність як товар та породжує жорстку конкуренцію в боротьбі за контроль над знаннями, інформацією, інтелектуальними ресурсами. Інфократія в сучасному суспільстві є вже частиною політичної

системи, вона здійснює ідеологічний інформаційний тиск на масову свідомість. Завдяки специфічно поданій політичній інформації можна усунути політичного опонента, дискредитувати його політичний імідж і репутацію.

Отже, політична інформація – це множинність (різноманіття) повідомлень, які політичні суб'єкти отримують у процесі політичної діяльності, а суспільство накопичує у процесі свого політичного життя (на певному проміжку часу і з певною метою (наприклад, інформаційною, чи для прийняття певного політичного рішення)). Інформація за своїм обсягом і важливістю є продуктом, який можна порівняти з усіма іншими продуктами нашої цивілізації. Від її запасів (досвід людства – знання, вміння, навички, винаходи; духовне надбання – культура, мистецтво, традиції і т.д.) та їх впорядкування залежить і спосіб розв'язання тієї чи іншої проблеми (О.А.). Тому, на нашу думку, достатньо аргументованим є твердження Ю. Черняка, що “правомірно користуватися поняттям інформації тільки тоді, коли маємо справу з системою: крім того, інформація є невід'ємною частиною цієї системи” [19, 21].

В Україні хоча й створено певне підґрунтя законодавчого і нормативного забезпечення розвитку інформаційно-комунікативних технологій, однак, на жаль, ще не має “цілковитого уявлення про чіткі, законодавчо узгоджені поняття в цій сфері” [17, 34]. При цьому не слід забувати, що загроза міститься не в інформації, а у відносинах між соціальними суб'єктами щодо власності на інформацію, монополії на неї. В Указі Президента України “Про Стратегію національної безпеки України” від 12 лютого 2007 р. № 105/2007 звернено увагу на “негативний зовнішній вплив на інформаційний простір України, що загрожує розмиванню суспільних цінностей і національної ідентичності” і “потребує нового імпульсу вдосконалення системи взаємодії органів державної влади з інститутами громадянського суспільства. Тому важливим сьогодні є процес контролю громадськості за діяльністю засобів масової інформації та створення незалежного громадського теле- та радіомовлення. А для цього законодавчій та виконавчій гілкам влади потрібно усвідомити проблеми цілісності національного інформаційного простору, захисту в ньому саме національних інтересів, що не заперечують процесу інтеграції та послідовного входження до європейської та глобальної інформаційної структури.

1. Винер Н. Индивидуальный и общественный гомеостазис / Пер. с англ. М.Н. Грачева // Общественные науки и современность. – 1994. – № 6. – С. 127-130.
2. Вершинин М.С. Политическая коммуникация в информационном обществе. – СПб: Изд-во Михайлова В.А., 2001. – 253 с.
3. Грачев М.Н. Политические коммуникации: теоретико-методологический анализ: Автореф. дисс. д-ра полит. наук по специальности 23.00.01 –теория политики, история и методология. – М.: Московский педагогический государственный университет, 2005. – 52 с.
4. Грачев М.Н. Политическая коммуникация: теоретические концепции, модели, векторы развития. – Монография. – М.: Прометей, 2004. – 328 с.
5. Демидов В.В. Основы информационно-аналитической работы. – Новосибирск: Сиб АГС, 2001.
6. Закон України “Про інформацію” від 6.04.2000р. – <http://www.alex-ua.com/lawdoc/-zakon2.html>
7. Иванов В.Ф. Поняття «інформація» у різних науках // Наукові записки Інституту журналістики. – Жовтень-грудень. – К., 2000. – Т.1. – С. 71-75.
8. Эшби У.Р. Введение в кибернетику. – М., 1959.
9. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура. – М., 2000.
10. Луман Н. Эволюция / Пер. с нем. А. Антоновский. – М.: Логос, 2005. – 256 с.
11. Моль А. Теория информации и эстетическое восприятие. – М., 1966.
12. Обушний М.І., Коваленко А.А., Ткач О.І. Політологія: Довідник. – К.: Довіра, 2004.
13. Політологічний енциклопедичний словник / За ред. Ю.С. Шемшученка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка. – Вид-ня 2-ге, допов. і перероб. – К.: Генеза, 2004. – 736 с.
14. Пустовіт Л.О., Скопник О.І., Скота Г.М., Цимбалюк Т.В. Словник іншомовних слів. – К.: Довіра, 2000. – 1018 с.
15. Цит. за: Сморгунів Л.В., Семенов В.А. Політологія. – СПб, 1996. – 208 с.

16. Соснін О.В., Шиманський Л.Є. Інформаційні ресурси України: проблеми державного регулювання: Монографія / За заг. ред. Сосніна О.В. – К., 2002.
17. Соснін О. Інформація – ціна – безпека: Проблеми класифікації інформаційного ресурсу в загальному вимірі проблем інформатизації України // Віче. – 2007. – № 15.
18. Тоффлер Э. Метаморфозы власти / Пер. с англ. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2002.
19. Черняк Ю.И. Разработка системы экономической информации // Системы экономической информации. – М., 1967.

SUMMARY

Anisimovych-Shevchuk O. POLITICAL INFORMATION: PROBLEMS OF POLITICAL IDENTIFICATION

The author has analyzed general points of views the political information. On the political communication process and on the information process in modern political society are concentrated, separately in Ukrainian society.

Д. АФАНАСЬЄВ (Ужгород)

ФЕНОМЕН «ПОЛЯ ЖУРНАЛІСТИКИ» В КОНЦЕПЦІ П'ЄРА БУРД'Є: ОГЛЯД ОСНОВНИХ ПОЛОЖЕНЬ

Критичний характер поглядів П'єра Бурд'є визначається прагненням запропонувати теорію соціальної практики, далеку від пошуку правил і норм раціональної дії, одночасно долаючи при цьому традиційні для соціології протиставлення реалізму і номіналізму, об'єктивізму і суб'єктивізму. Метод Бурд'є - генетичний структуралізм: соціальна реальність ідентифікується як ансамбль відносин, простір соціальних позицій, визначених один одним і історією їх формування. Соціальний простір є багатовимірним, він структурується на основі розподілу різних видів капіталів (економічного, культурного, символічного), які виступають в ролі інструментів і цілей боротьби всередині простору. Соціальний поділ функціонує одночасно і як принцип бачення, як категорія сприйняття і оцінювання, тобто як ментальна структура, що є багато в чому продуктом інкорпорації об'єктивних структур соціального простору. Для агента це означає володіння "габітусом" - системою диспозицій, які служать схемами сприйняття і організуючими дії [7, 102].

Диспозиції, набуті в результаті досвіду, що змінюються залежно від часу і місця, виробляють стратегії як орієнтовані практики, які виявляються об'єктивно підігнаними до ситуації, не будучи ні продуктом свідомого прагнення до мети, ні продуктом механічної детермінації, а виступають продуктом практичного відчуття. Відчуття гри нерівномірно розподілене в суспільстві, засвоюється з дитинства через участь в соціальній діяльності і відношення з деяким полем. Поле (економіки, політики, журналістики і т.д.), що історично склалося, відносно автономний простір гри з своїми інституціями і логікою функціонування. Дія, що позначає момент зустрічі між відповідними один одному "габітусом" і полем, враховує сукупність адекватних якостей, властивих позиції в соціальному просторі, виходячи з того, яку структуру потрібно виробити. Більшість значущих стратегій є результатами колективних рішень, що включають колективну історію сім'ї або класу, тому вони відтворюють не тільки індивідуальну позицію, але і позицію соціальних груп. Щоб зрозуміти морфологічні зміни, слід враховувати символічні структури, конституювання, що володіють владою, і легітимації порядку. Соціальні класифікації транслуються через систему освіти і по суті є формами панування. Різні агенти, в т.ч. соціологія як наука, беруть участь в боротьбі за монополію легітимної номінації. Соціологічна критика соціології, або соціологія соціології, розкриває відносини, що склалися усередині поля соціологічного виробництва, і служить інструментом звільнення від загальних думок - політичних категорій, що здійснюють символічне насильство [7, 103]. Така ж критика необхідна, за Бурд'є, і для інших полів, зокрема і для журналістського, про яке йтиме мова нижче.

Об'єктом дослідження П'єра Бурд'є є не «влада журналістів», і тим більше не журналістика як «четверта влада», але влада, яку механізми поля журналістики, яке все більше підкоряється вимогам ринку (читачів і рекламодавців) мають, у першу чергу, над журналістами (й інтелектуалами-журналістами), а потім, не без їхньої участі, над різними полями культурного виробництва: юридичним, літературним, аристократичним, науковим. Таким чином, структурний вплив, який і є цим полем, під тиском ринку, більш чи менш помітно змінює силові відносини всередині різних полів, зачіпаючи те, що в них відбувається, викликаючи схожі ефекти в цих феноменологічно дуже різних універсумах. Вивчаючи це, П'єр Бурд'є намагається не припуститися однієї з двох протилежних одна одній помилок: ілюзії «досі небаченого» й ілюзії «незмінного».

Влада, яку поле журналістики і, за посередництвом цього поля, логіка ринкових відносин мають над найбільшими незалежними культурними полями, не є чимось радикально новим: спираючись на тексти письменників минулого століття, можна було б намалювати цілком реалістичну картину загальних ефектів, які створюються ним в цих захищених універсумах. Слід, однак, не забувати про особливості сучасної ситуації, яка, окрім подібностей — результат ефекту гомології — володіє також безпрецедентними характеристиками: зміни, спричинені телебаченням в журналістському полі і через нього у всіх інших культурних полях. Ці зміни за своєю глибиною і розмахом не входять в жодне порівняння зі змінами, які пов'язуються із виникненням друкарської індустрії і масових друкованих видань, поява яких викликала у письменників того часу реакцію обурення, що призвело до сучасного визначення змісту «культури» (в цьому випадку П'єр Бурд'є посилається на праці американського культуролога Реймона Вільямса) [1, 11].

Поле журналістики чинить на інші поля культурного виробництва вплив, форма й ефективність якого визначаються структурою цього поля, тобто розподілом різних ЗМІ і журналістів згідно міри їх незалежності щодо зовнішніх видів тиску: тиск ринку читачів, з одного боку, і ринку рекламодавців — з іншого. Міра незалежності того чи іншого ЗМІ визначається часткою доходів від реклами і державних субсидій, а також ступенем концентрації рекламодавців. Що ж стосується міри незалежності того чи іншого журналіста, вона залежить, по-перше, від рівня концентрації ЗМІ (чим менше потенційних роботодавців, тим більший страх втратити роботу); по-друге, від становища газети, в якій він працює, стосовно до решти газетного простору, тобто від її відносної близькості чи то до «інтелектуального», чи то до «комерційного» полюсу; по-третє, від його становища в газеті (власний кореспондент, контрактник і т.д.), останнє визначає його статусні гарантії (зокрема, пов'язані із популярністю) та зарплату (яка виступає фактором захищеності від м'яких форм суспільного примусу і меншої залежності від випадкових заробітків, бо вони віддають його у владу замовників); нарешті, від його здатності до створення незалежної інформації (деякі журналісти є найбільш залежними, наприклад, ті, хто працює у сфері економіки чи популяризації наукових досліджень). Абсолютно очевидно, що влада, зокрема, урядові інстанції, діють не лише за допомогою економічного примусу, але й за допомогою різного роду тиску, пов'язаного із монополією на легітимну інформацію, зокрема, на інформацію з офіційних джерел. Для урядової влади й адміністрації, наприклад, поліції, а також для влади юридичної чи наукової ця монополія є зброєю у боротьбі, що протиставляє їх журналістам, і в продовж якої вони намагаються маніпулювати інформацією й агентами, завданням котрих є її передача. У свою чергу, преса намагається маніпулювати тими, хто володіє інформацією з метою як отримання самої інформації, так і набуття ексклюзивного права на її використання. Не можна також забувати про винятково символічну владу, якою володіють державні діячі в силу своєї здатності визначати своїми діями, рішеннями і втручанням у журналістське поле (інтерв'ю, прес-конференції і т.д.) порядок денний та ієрархію подій, які нав'язуються журналістам [2, 17].

Щоби зрозуміти, яким чином поле журналістики сприяє посиленню «комерційного» аспекту та послабленню «некомерційного» у всіх інших полях, підтримці виробників, найбільш піддатливих спокусам з боку економічної і політичної влади за рахунок ущемлення інтересів тих, хто найбільш відданий принципам і цінностям свого «ремесла», — варто звернути увагу як на те, що поле журналістики організоване згідно структурі, гомологічній іншим полям, так і на те, що тиск «комерціалізації» виявляється в ньому з особливою силою.

Поле журналістики утворилось у ХІХ столітті на основі протистояння між газетами, що пропонують перш за все «новини» сенсаційного характеру і газетами, що публікують аналітичні матеріали і «коментарі»; останні прагнули підкреслити свою відмінність від перших, голосно проголошуючи свою «об'єктивність». Воно є місцем, де виявляє себе протистояння між двома логіками та способами легітимації: визнання з боку рівних тих, хто найбільш повно поділяє внутрішні принципи і «цінності», та визнання з боку мас, яке матеріалізується у кількості читачів, слухачів і глядачів, а значить, у кількості продаж (best-sellers) і прибутку у грошовому еквіваленті; санкція з боку плебісциту є у даному випадку вердиктом ринку [1, 12].

Рівно як літературне та художнє поля, журналістське поле — це місце, яке діє згідно специфічної, чисто культурної логіки, що нав'язується журналістам через механізми взаємного тиску і контролю, і дотримання якої (що нерідко набуває деонтологічного характеру) лежить в основі професійної честі і репутації. Крім випадків «підхоплення» матеріалу іншими журналістами, цінність і значення яких залежить від розміщення в полі тих, хто їх робить, і тих, хто отримує з цього користь, існує дуже невелика кількість відносно безперечних позитивних санкцій. Що стосується негативних санкцій (наприклад, до тих, хто забуває цитувати свої джерела), то їх практично не буває, тому існує тенденція цитувати журналістські джерела, особливо, якщо мова йде про незначні видання, тільки для того, щоби зняти з себе відповідальність.

Журналістське поле на відміну від економічного, політичного, і значно більшою мірою, від поля наукового, художнього, літературного і навіть юридичного, постійно випробовується вердиктом ринку, чи-то через прямі санкції з боку клієнтів, чи-то опосередковано через механізм рейтингу (навіть якщо допомога держави може забезпечити певну незалежність стосовно безпосереднього ринкового тиску). Журналісти тим більше схильні погодитись із вживанням «критерію рейтингу» щодо виробництва (прагнути подавати «лаконічний» і «простий» матеріал) чи до оцінки продукції і виробників («прохідний» матеріал), чим вище їхнє положення (директор телеканалу, головний редактор газети і т.д.) і чим безпосередніша залежність органу преси від ринку, в якому вони працюють (комерційний телеканал чи культурний). Молоді журналісти без стабільного становища, навпаки, більш схильні протиставляти принципи і цінності своєї «професії» більш реалістичним та цинічним вимогам своїх старших колег. Як і в літературному полі, ієрархія на основі зовнішніх критеріїв (комерційного успіху) є більш чи менш повною протилежністю ієрархії, оснований на внутрішніх критеріях «серйозної» журналістики. Складність такого розподілу на основі невидимої структури ще більше посилюється тим фактом, що всередині кожного органу преси (друкованого, радіо- чи телевізійного), діючого як субполе, зустрічається та сама опозиція між: «культурним» та «комерційним» полюсами, що організує структуру поля в цілому. Таким чином складається серія структур, які включають одне одну (це відповідає типу: a:b::b1:b2) [1, 13].

Згідно специфічної логіки поля, орієнтованого на виробництво такого специфічного, не здатного до тривалого зберігання товару, як новини, конкурентна боротьба за споживача набуває форми конкурентної боротьби за пріоритет, тобто за найсвіжіші новини, за сенсацію — і це, природно, тим сильніше, чим ближче орган преси до комерційного полюсу. Тиск ринку чиниться виключно через реалізацію ефекту поля: у дійсності більша частина цього сенсаційного матеріалу, який можна назвати козирем в боротьбі за аудиторію, приречена на те, щоб не потрапити до уваги глядачів і читачів, і буде помічена лише конкурентами (журналісти — єдині, хто читає всі газети...). Будучи вписаною в структуру і механізми поля, конкурентна боротьба за пріоритет приваблює і надає перевагу агентам із професійними диспозиціями, які схиляють їх проводити свою журналістську практику під прапором швидкості (чи поспішності) і постійного оновлення. Саме за допомогою часових рамок, які часто визначаються абсолютно довільним чином, здійснюється практично непомітна структурна цензура, що чинить тиск на промову запрошених до студії [2, 22].

Ці диспозиції постійно підсилюються часовим аспектом журналістської практики, що змушує жити і мислити одним днем і віддавати перевагу інформації в залежності від її актуальності, сприяє свого роду постійній амнезії, що виступає зворотною стороною вихвалювання усього нового. А також схильності судити про продукцію і виробників, виходячи з протистояння між «новим» і «застарілим». Якщо твердження: «це застаріло» сьогодні часто за-

мінє, в тому числі і далеко за межами журналістського поля, будь-яку критичну аргументацію, то тільки тому, що претенденти, які поспішають зайняти те або інше місце, очевидно зацікавлені у застосуванні подібного принципу оцінки, оскільки він дає безумовну перевагу новачкам, тобто молодим, і, будучи зведеним до практично позбавленого змісту протистояння між тим, що було раніше і тим, що є тепер, звільняє їх від необхідності доводити власну спроможність.

Ось ще один приклад доволі парадоксального ефекту поля, мало придатного до встановлення як індивідуальної, так і колективної незалежності: конкурентна боротьба змушує тримати під постійним наглядом (який, зокрема, може набути форми взаємного шпіонажу) діяльність своїх конкурентів з тим, щоб скористатися їх прорахунками, уникнути таких же помилок, понизити їх успіх, спробувавши скористатись пропонованими інструментами цього успіху: підхопити теми спеціальних випусків, розповісти про книги, про які «не можна не згадати» тому, що їх помітили інші, запросити до студії того-то, «опрацювати» ту чи іншу подію, про яку розповідали інші і навіть переманити до себе того чи іншого журналіста, причому не стільки із задоволення мати його в себе, скільки із бажання завадити в цьому конкурентам. Таким чином, у цій галузі, як і в інших, конкуренція, замість того, щоб породити щось оригінальне та відмінне від інших, стимулює однаковість пропозицій. У цьому можна легко переконатися, порівнявши зміст великих тижневиків, чи масових телеканалів та радіостанцій. Наслідок від дії цього дуже потужного механізму — непомітне нав'язування полю в цілому інструментів поширення, найбільш прямо пов'язаних із ринком, наприклад, телебачення. Воно сприяє орієнтації продукції в цілому на збереження існуючих цінностей, як про це свідчить, наприклад, той факт, що періодичні рейтинги, за допомогою яких інтелектуали-журналісти намагаються нав'язати іншим своє бачення поля (за логікою «надання взаємних послуг» заручитися визнанням собі подібних) розміщують в одному ряду авторів культурної продукції нетривалого зберігання, доля яких — протриматися за їх допомогою декілька тижнів у списку бестселерів, і визнаних авторів, які одночасно є «незаперечними величинами», що засвідчують хороший смак тих, хто їх обирає, та авторами-класиками довготривалих бестселерів. Іншими словами, хоча ефективність механізмів, притаманних полю журналістики, виявляється в результаті діяльності окремих індивідуумів, інтенсивність і спрямованість цих механізмів, а також ефектів, які спричиняють в інших полях, визначається характерною для них структурою [6].

Влада журналістського поля посилюється у всіх полях інституції й агентів, розташованих поблизу від полюсу, найбільш підвладного впливу ринку та залежного від кількості продаж, глядачів, читачів ... Цей ефект виявляється тим сильніше, чим більшою мірою підпорядкована цій логіці структура підвладного йому поля і чим більше журналістське поле, в своїй структурі найбільш підвладне його дії порівняно з іншими полями культурного виробництва, у той чи інший момент виявляє свою підпорядкованість зовнішньому тиску. Зараз ми стаємо свідками того, як внутрішні санкції втрачають свою символічну силу, а «серйозні» журналісти і газети поступово втрачають свій характер і змушені йти на поступки логіці ринку і маркетингу, запровадженій комерційним телебаченням, і поступатися новому принципу легітимності, який полягає у визнанні в залежності від кількості читачів і «популярності в пресі». Такі принцип і логіка можуть стати для деяких продуктів (культурних і навіть політичних) і «виробників», на перший погляд, демократичним субститутутом специфічних санкцій, що діють всередині спеціалізованих полів. Деякі спроби «аналізу» телебачення зобов'язані своїм успіхом у журналістів, особливо у тих з них, хто виявляє найбільшу чутливість до ефекту рейтингу, тому факту, що вони піддають демократичну легітимність логіці комерції, задовольняючись перекладанням в політичних термінах (плебісцит) проблеми виробництва і поширення культурної продукції.

Таким чином, посилення влади журналістського поля, у свою чергу все більш підпорядкованого прямому й опосередкованому пануванню комерційної логіки, може стати загрозою для незалежності різних полів культурного виробництва, посилюючи всередині кожного з них позиції підприємств і агентів, найбільш схильних поступитися спокусі отримання вигоди «ззовні», оскільки найменш багаті специфічним капіталом (науковим, літературним та ін.) та найменш впевнені в отриманні специфічного прибутку, що його надає поле або в безпосередньому майбутньому, або по завершенні певного терміну [1, 14].

Домінування поля журналістики над іншими полями культурного виробництва (зокрема, в тому, що стосується філософії і соціальних наук) виявляється в основному у виді втручання виробників культурної продукції, розташованих десь між журналістським полем і спеціалізованими полями (літературним, філософським тощо). В середині цієї категорії із нечітко окресленими межами необхідно розглядати окремо тих виробників, хто, згідно традиції, народженої із появою «індустрії» культури, використовує журналістику як засіб існування, а не як владу (наприклад, контролю чи визнання), яку можна було б використовувати у відносинах із іншими полями.

Вплив, спричинений цими інтелектуалами-журналістами, які користуються своєю подвійною приналежністю для ухиляння від специфічних вимог цих універсумів та для того, щоб користуватись в кожній з них владою, більше чи менше набутою в іншому полі, може призвести до котрогось із двох основних видів наслідків. З одного боку, це може запровадити нові форми культурного виробництва, розташовані десь між університетським езотеризмом і журналістським екзотеризмом, з іншого — нав'язати, зокрема через свої критичні судження, такі принципи оцінки культурних творів, які, ратифікуючи ринкові санкції із своїм уявним інтелектуальним авторитетом і посилюючи мимовільну схильність деяких категорій споживачів до *allodoxia*, посилюють ефект рейтингу і списків бестселерів на сприйняття культурних творів, а також, непрямо й через деякий час, на їх виробництво, направляючи вибір (наприклад, видавців) на твори, які більш доступні і ліпше продаються [2, 25].

Вони можуть розраховувати на підтримку тих, хто, прирівнюючи «об'єктивність» до свого роду вміння жити в світі злагоди й еkleктичної нейтральності із всіма зацікавленими сторонами, сприймають культурні твори середнього рівня як шедеври авангарду чи відкидають результати авангардного пошуку (і не лише в тому, що стосується мистецтва) в ім'я цінностей здорового глузду. Ці останні можуть розраховувати на схвалення та співництво споживачів, які, як і вони, схильні до цього в силу своєї віддаленості від «епіцентру культурних цінностей» і зацікавленого прагнення приховати від самих себе обмеженість власної спроможності до їх засвоєння — слідуючи логіці *self deception*, яку добре ілюструє фраза, часто вживана читачами науково-популярних журналів: «це науковий журнал дуже високого рівня, доступний всім».

Таким чином, можуть опинитися у небезпеці ті досягнення, що стали можливими лише завдяки незалежності поля та його спроможності чинити опір світському попиту, символом якого тепер є рейтинг і проти якого виступали письменники минулого століття, що повстали проти ідеї того, що мистецтво (можна те саме сказати і про науку) може підпорядковуватись вердикту всезагального голосування. Проти цієї загрози існують дві можливі стратегії, більш чи менш часто вживані в залежності від поля та міри його незалежності: суворо обмежити простір поля і спробувати відновити кордони, поставлені під загрозу втручанням журналістського способу мислення і дії; або спробувати вийти з вежі слонової кістки (за прикладом Золя), щоб нав'язати ззовні цінності, народжені в цьому затворництві, та використати всі доступні як в середині спеціалізованих полів, так і за їх межами, зокрема і в самому журналістському полі, засоби з метою нав'язати зовнішньому світу досягнення, що стали можливими завдяки незалежності.

Існують економічні і культурні умови доступу до освіченого наукового судження, тому не можна чекати від всезагального голосування (чи опитування громадської думки) вирішення наукових проблем (хоча інколи опосередковано та неусвідомлено це відбувається саме таким чином), не руйнуючи цим самим самі умови наукового виробництва, тобто вхідний бар'єр, покликаний захищати наукове (чи мистецьке) товариство від руйнівного втручання зовнішніх, а значить не відповідних і недоречних, принципів виробництва та оцінки. Виходячи з цього, не варто робити висновок, що цей бар'єр є нездоланим в іншому напрямку і що абсолютно неможливо діяти з метою демократичного перерозподілу досягнень, що стали можливими завдяки незалежності. Але це можливе лише за умов зауваги, що дія, спрямована на поширення самих рідкісних досягнень передової науки та культури, передбачає руйнування монополії на інструменти масового поширення цієї інформації (наукового чи культурного характеру), якою фактично володіє поле журналістики. Необхідним є критичний погляд на уявлення про масові очікування, конституювані комерційною демагогією тих, хто володіє можливістю встати між виробниками культурної продукції (серед яких в даному випадку потрібно врахувати політичних діячів) і масовим споживачем [1, 14].

Дистанція відокремлення професійних виробників (та їх продукції) від простих споживачів (читачів, слухачів, глядачів, а також виборців), основою якої є незалежність спеціалізованих полів виробництва, є більш чи менш значимою, більш чи менш непереборною і більш чи менш припустимою з точки зору демократичних принципів в кожному конкретному полі. Однак, всупереч очікуванням, вона спостерігається і у сфері політики, вступаючи у суперечку із задекларованими нею принципами. Хоча агенти, залучені у журналістське і політичне поля, перебувають у постійній боротьбі і конкуренції один з одним, а журналістське поле виявляється до певної міри включеним у політичне поле, здійснюючи на нього потужний вплив, спільною для цих двох полів є їхня пряма і сильна залежність від влади ринку і плебісциту. Внаслідок цього вплив журналістського поля посилює схильність агентів, залучених до поля політичного, до підпорядкування очікуванням і вимогам мас, іноді гарячим і непродуманим, часто висловлюваних в пресі у виді мобілізуючих вимог.

Крім тих випадків, коли преса використовує критичні можливості, надані їй власною незалежністю, вона діє в тому ж напрямку, що і опитування громадської думки, з якими їй доводиться рахуватись.

Хоча опитування громадської думки може використовуватися і як інструмент раціональної демагогії, що прагне до замкненості всередині самого себе в політичному полі, з його ж допомогою встановлюється прямий, неопосередкований зв'язок із виборцями, ставлячи в положення поза грою всіх індивідуальних і колективних (наприклад, партії і профспілки) агентів, наділених соціальним мандатом для вироблення і пропозиції продуманих поглядів та ідей. Він позбавляє всіх наділених подібним мандатом лідерів права претендувати (з яким у минулому погоджувалися головні редактори серйозних видань) на монополію легітимного вираження «громадської думки» та одночасної можливості працювати над критичною розробкою (іноді колективного характеру, як, наприклад, на законодавчих зборах) реальних чи припустимих думок тих, хто надав їм цей мандат.

Постійно зростаючий вплив журналістського поля, який все більше підпорядковується тиску комерційної логіки, на політичне поле, що завжди схильне поступитися перед спокусою демагогії (особливо, коли опитування громадської думки дозволяє йому набути раціонального характеру), сприяє послабленню незалежності політичного поля і виникненню можливості, наданій представниками (політичними і не тільки), апелювати до компетенції експертів і авторитету охоронців громадської думки.

П'єр Бурд'є в своїх працях апелює до положення юристів, які ціною «побожного лицемірства» отримують можливість підтримувати видимість того, що в основі їх вердиктів лежить не поступка зовнішньому тиску, зокрема, економічному, але вищі норми, охоронцями яких вони є? Юридичне поле в дійсності не є тим, чим себе вважає, тобто простором, вільним від компромісів з політичною чи економічною необхідністю. Але те, що йому вдається домогтися, щоб його визнали таким, спричиняє цілком реальний соціальний ефект, в першу чергу, щодо тих, чия професія — тлумачити право. Що ж станеться із юристами, цим доволі щирим втіленням громадського лицемірства, якщо всім стане відомо, що замість того, щоб служити вищим і універсальним цінностям й істинам, вони, як і всі інші соціальні агенти, підвладні тиску, зокрема, спричиненому, всупереч всім процедурам та ієрархіям, економічною необхідністю та спокусою успіху в журналістів? [1, 15]

П'єр Бурд'є в своїх працях, присвячених дослідженню наукового поля, вважав, що науковці, які так чи інакше ведуть боротьбу між собою за більшу цінність саме власної продукції, неодмінно проникають у поле журналістики. В цьому випадку він цитує американського дослідника Фреда Ріф, який писав, що ті, хто, прагнучи якнайскоріше опублікувати свої роботи, звертаються до щоденної преси (так, повідомлення про важливі відкриття у фізиці часто публікуються у Нью-Йорк Таймс). Таким чином, викликає осуд колег-конкурентів, які наполягають на відмінності між кількістю та частотою публікацій та популярністю, що визначає також відношення до деяких форм популяризації, які завжди підозрюються в тому, що вони є завуальованими формами саме - популяризації автора. Ріф наводить цитату видавця офіційного журналу американських фізиків: «Виявляючи пошану до своїх колег, автори, як правило, уникають розголошення змісту своїх статей, перш ніж вони будуть опубліковані в науковому журналі. Наукові відкриття – це не сенсація для газет, і всі

засоби масових комунікацій повинні мати одноразовий доступ до інформації. Відтепер ми не прийматимемо статті, зміст яких було вже опубліковано в газетній пресі»[3].

В даному випадку доречним є зауваження Бурд'є, що звернені до соціологів, які в тій чи іншій мірі взаємодіють з учасниками журналістського поля: «...Я хотів би, щоб соціологи були завжди і у всьому на висоті тієї величезної історичної відповідальності, яка випала на їх долю і щоб вони завжди показували в своїх діях не тільки свій моральний авторитет, але і свою інтелектуальну компетенцію. Услід за Карлом Краусом я хочу сказати, що „відмовляюся вибирати з двох менше лихого“. І якщо я повністю відмовляюся прощати гріхи „безвідповідальності“ інтелектуалам, то ще менше я схильний це робити відносно „відповідальних“ інтелектуалів, „поліморфних“ і „поліграфних“, які в перерві між двома адміністративними нарадами, трьома коктейлями за участю преси і декількома появами на телебаченні видають щороку по новій публікації.» [4].

Розкрити прихований тиск, жертвами якого стають журналісти, які в свою чергу поширюють його на інших виробників культурної продукції, не означає викриття відповідальних осіб і бойкотування винних. Це спроба надати їм можливість через усвідомлення проблеми звільнити себе з-під влади цих механізмів, а також запропонувати можливу програму організації взаємодії між художниками, письменниками, вчителями і журналістами, наділеними майже монополіями інструментами масового поширення інформації. Лише подібна співпраця дасть змогу проводити ефективну роботу щодо поширення найбільш універсальних досягнень різного роду досліджень, а також почасти щодо практичної універсалізації умов доступу до універсального.

Однак, просвітницька модель формування громадської думки, що розглядала її виробника як вченого, видавалася все більше несумісною з наслідками індустріальної революції. Нарощування темпів життя в індустріальному суспільстві, виникнення «масового» суспільства, спеціалізація наукового знання — наслідок технічної революції, привели до того, що вчені фактично залишили сферу ЗМІ. Головною причиною їх виходу є розбіжність циклу і форми наукової роботи з ритмом роботи і формами організації матеріалів у ЗМІ, що різко зросли. З цього моменту (якщо розглядати цю проблему з точки зору епістемології) вони перестають транслювати знання і починають транслювати виключно думки [8, 45].

Бурд'є, посилаючись на авторів доктрини свободи слова, стверджував, що публічний медійний діяч повинен керуватися певними нормами — прагненням до істини (включно і в утилітарно-прагматичному сенсі), — що дозволяло б йому виробляти таку обґрунтовану думку, яка будучи істиною є водночас і знанням. Однак, розподіл цих функцій — вченого (чи «експерта») і журналіста — призводить до того, що діяльність нового виробника громадської думки або повинна підкорятися власному універсальному алгоритму (наприклад, якійсь безумовній ідеї чи, скажімо, журналістській етиці) або буде підпорядкована тим способам універсалізації, які пропонують йому інші підсистеми суспільства, чи буде ситуативно визначатися рядом випадкових факторів. У першому випадку ЗМІ можуть претендувати на те, що щоб стати самостійним суб'єктом впливу, інакше кажучи — «четвертою владою». Дійсно, маємо ряд напрацювань як аналітичного так і практичного плану, що розглядають виробників ЗМІ як суб'єкт узгоджених самостійних інтересів. Зокрема, у німецькій соціальній думці досить детально розглядається проблема «інтелектуалів» як специфічної групи публіцистів і літераторів, «які використовують владу сказаного й написаного слова», і відрізняються від інших людей, які роблять те саме, тим, що не несуть прямої відповідальності за практичні наслідки своїх слів [5, 104-105].

Основний фактор, що сприяє розмиванню претензій ЗМІ на «інтелектуальну» самостійність і водночас забезпечує їх діяльність у сучасних суспільствах, — це ринковий тип відносин. Самі ЗМІ щодо ринку виступають як головний засіб стимуляції споживання — не лише у формі реклами, але і як транслятор різноманітних стилів життя. Однак, залишимо особливості реалізації цієї функції і розглянемо функції медіа в аспекті ринкового функціонування.

Ринкова концепція модифікує просвітницьку лібертариську теорію, формулює її в економічних, а не політичних чи ідеологічних термінах. Це не означає, що вона антиідеологічна, лише те, що вона розділяє свою ідеологію з тими принципами, на яких взагалі будується капіталістична модель вільного ринку, і в цьому сенсі, вона підкоряється одній з

вище згаданих форм сучасного універсалізму. Якщо скористатися простими правилами побудови ліберальних текстів, то можемо отримати приблизно таку концепцію ЗМІ. Сфера ЗМІ є ринком, на якому циркулює інформація, рекламні образи, політичні ідеї тощо. Ці продукти споживачі вибирають відповідно до своїх смаків і бажань. Споживач — це індивід, який сам вже є самостійною цінністю. Він наділений безумовним правом орієнтуватися на свої бажання, він достатньо розумний, щоб при наявності ринкового різноманіття знайти те, що відповідає його інтересам і потребам, раціонально вибрати краще. Різноманіття, що потрібне індивіду для вільного вибору, може гарантувати лише ринок, заснований на приватній власності і конкуренції. Будь-яке втручання держави призводить до того, що різноманітність буде зменшуватись і деформуватись. Лише приватний медійний підприємець є безумовним слугою споживача. Від того, наскільки він зможе йому догодити, залежить задоволення його власного бажання — максимізації прибутків, а цього він може досягнути через поширення своєї продукції, продаж уваги своєї аудиторії рекламодавцям [5, 105-106].

Діючи за цією логікою, підприємці забезпечать населення необхідною різноманітністю інформаційних товарів, а також будуть постійно працювати над поліпшенням їх якості і доступності, що продиктовано логікою конкурентної боротьби. Таким чином, ринок ЗМІ буде розвиватись виключно позитивно, забезпечить більшу різноманітність, ліпшу якість і меншу вартість продукту. Втручання держави у цю сферу є безсумнівним злом, оскільки вона у будь-якому випадку буде керуватись інтересами, що є відмінними від завдання максимального задоволення безпосередніх запитів індивідів, що може привести до соціалізму та інших форм тоталітаризму. Єдина функція держави, як і в будь-якій іншій ринковій сфері, полягає у захисті права приватної власності підприємців.

1. Бурд'є П. Влада журналістики // Незалежний культурологічний часопис „І”. – 2004. – № 32. – С. 11-16.
2. Бурдье П. О телевидении и журналистике. – М.: Фонд «Прагматика культуры», 2002. – 44 с.
3. Бурдье П. Поле науки // Альманах Российско-французского центра социологии и философии Института социологии Российской Академии наук. — М.: Институт экспериментальной социологии, СПб.: Алетейя, 2002. – С.121-130.
4. Інтерв'ю з П'єром Бурд'є, опубліковане в газеті «Monde», 14 січня 1992.
5. Куренной В. Медіа: засоби в пошуках цілей // Незалежний культурологічний часопис „І”. – 2004. – № 32. – С. 100-109
6. Ленуар Р. Социальная власть публичного выступления // Поэтика и политика. Альманах Российско-французского центра социологии и философии Института социологии Российской Академии наук. — М.: Институт экспериментальной социологии, СПб.: Алетейя, 1999. – С. 167-192.
7. Новейший философский словарь / Сост. А.А. Грицанов. – Мн.: Изд. В.М. Скакун, 1998. – 896 с. (С.102)
8. Шматко Н.А. Введение в социоанализ Пьера Бурдье. – М.: Socio-Logos, 1993. – 336 с.

SUMMARY

Afanasiev D. THE PHENOMENON OF “THE FIELD OF JOURNALISM” IN THE CONCEPT OF PIERE BOURDIEU: REVIEW OF MAIN STATEMENTS

The article is devoted to the main aspects of sociological concept of Piere Bourdieu “The Field of Journalism”, emergence and transformation of journalism, its influence on social institutions, interactions between the types of the fields etc. The ways and level of “The Field of Journalism” influence depends on inner structure of the field (distribution of different mass-media and journalists according to the degree of their independence from outer types of pressure).

**ПРОБЛЕМА РЕІНКАРНАЦІЇ:
ДОНАУКОВА АРХАЇКА ЧИ ЗАКОН РОЗВИТКУ ЖИТТЯ?**

Перехідне, транспарентне, кризове, трансформаційне суспільство, доба структурних перетворень – ці та подібні їм визначники є сьогодні широко вживаними в наукових колах щодо характеристики сучасного суспільства. В такі часи відбувається різке зростання полярних ідей, розхитування звичних поглядів, міфологем та стереотипів, з'являється мода на світоглядну екзотику, виникає чудернацьке, часом еkleктичне поєднання архаїки і модерну. Таке поєднання притаманне не тільки масовій свідомості, а може співіснувати в свідомості окремої високоосвіченої людини. Означена світоглядна аномія схоже є ознакою парадигмальної кризи. Тоді виникає зваба або мовчки ігнорувати проблему науковцями, або ж без зайвої аналітики й достатнього наукового обґрунтування саркастичними репліками спростувати її суть, розвінчати дані погляди як заздалегідь ненаукові.

Однією з таких проблем, яка випірнула з глибин тисячоліть і з якою здається наука вже давно і остаточно впоралась, є проблема інкарнації. Так чи інакше, але ця проблема є реально присутньою в масовій свідомості і як мовна практика, і як світоглядне переконання у представників нетрадиційних неорелігійних вчень, і як пізнавальна проблема в зв'язку з феноменом „близькосмертного досвіду” (досвід тих, хто пережив клінічну смерть). В 90-х рр. минулого століття з'явилося чимало праць науково-популярного і наукового характеру стосовно феномена близькосмертного досвіду [1; 2; 5; 7]. Недавно на телебаченні (канал СТБ) цьому присвячувалась окрема передача з участю і коментарями-дискусіями науковців. В газетних матеріалах українських багатиражок час від часу з'являються статті з посиланням на наукові експериментальні підтвердження відокремлення після смерті людини „деякого енергетичного поля, яке в принципі можна назвати і душею” [8, 29].

Надрукована під рубрикою „хочете – вірте...” та гаслом „неймовірно, та факт” стаття містить посилання на вчених із Санкт-Петербурга (керівник – докт. техн. наук, проф. Санкт-Петербурзького технічного держуніверситету інформаційних технологій К. Короткова), їх підтримку керівником „Центру мозку” АН Росії Н. Бехтєрової, вчених зі Львова, зарубіжних дослідників. Закінчується стаття так: „Львів'яни не прагнули до відкриттів, вони тільки перевіряли чужі результати. Та, отримавши підтвердження, всерівно відчули шок.

Офіційна наука повинна дати пояснення цьому явищу, а не ігнорувати його, – вважає Олексій [кандидат наук – приміт. Б. В.]. – Можливо, людство стоїть на порозі повної зміни свого світогляду” [8, 29].

Поки дана стаття готувалася до друку, 11.06.2006 р. на УТ-1 показали інтерв'ю відомого телеведучого Д. Гордона з французьким кутюр'є, літератором, митцем, мільярдером, глибоко віруючою людиною. Гість передачі всерйоз стверджував, що пам'ятає свої інкарнації за останні 78 тис. років. В одній з них він був священиком в країні Басків. А сьогоднішнє його життя, згідно слів мільярдера, є останнім на нашій планеті. Подальше його існування буде в інших світах, серед яких фізичний світ є низьковібраційним в порівнянні з високовібраційним духовним світом в його градаціях.

Враховуючи, що дана проблема перекочує і у підручники [4, 166–176], не зайвим буде поглянути на неї зсередини: 1) ще раз переконатись в тому, що нові знання проникають в масову свідомість і вимагають відповідей фахівця; 2) краще зрозуміти аргументацію тих, хто ці ідеї доносить і поширює; 3) і можливо бути готовими якщо не до перегляду деяких уявлень, то принаймні до конструктивного діалогу-дискусії.

Прагнучи з'ясувати сутність проблеми реінкарнації, автор буде звертатись до літератури, яка для певної групи людей носить сакральний (священний) характер. Інтелектуально розвинуті особистості цю методологічну установку відразу піддадуть багатосторонній критиці. Їх союзником стануть і ”святі отці”, та ті із християн, хто звикли дотримуватись традиційного прочитання Біблії. І перші, й другі дотримуються переконання, що наш прихід на Землю є одноразовим. В цьому їх погляди співпадають. Відмінність ж полягає в уявленнях про те, що саме залишається від такої істоти як людина, і що на неї чекає в майбутньому. ”Інтелектуали-матеріалісти” вважають, що людина залишає після себе тільки

пам'ять та досвід, які передаються нащадкам та закріплюються в продуктах культури. Церква (християнська) ж переконана, і переконує, що зі смертю людини її душа чекає "суду Божого" і другого приходу Христа. Залежно від добродійностей людини її душа може бути або "спасенна", і, відповідно, допущена в Царство Небесне, або ж її доля через власну "гріховність" є малопривабливою. Ті і ті ідею інкарнації як закону вічного Життя заперечують.

Спробуємо глянути на проблему з позиції "сучасного" сакрального прочитання. Ідеї, аргументація і смислові акценти подано із "Книги Ісуса", яка є результатом "священного натхнення", "духовного вісництва чи одкровення" [3, XXIX] і написаної від імені Ісуса Христа. Головним для нас, попри всі можливі запитання і негайні спростування, є потреба вслухатись в рух глибини думок, збагнути велич проголошуваних Істин.

Передаючи знання через свого Вісника, Ісус стверджує, що він настільки ж старий і настільки ж молодий, як і багато мільйонів з людей. Але він пройшов навчання. "Я був підготовлений попередніми епохами, щоб прийти саме дві тисячі років тому і дати світу декілька простих уроків" [3, XXXIV]. "Так, Я був стародавньою, змудреною досвідом душею. Так, в багатьох випадках Я знав, що мені потрібно зробити. Я знав, що знаходжусь тут заради певної мети..." [3, 29]. Підростаючи, Ісус усвідомлював, що для Нього приходить час навчатися, "а також – передавати іншим те, що відчував сам" [3, 29]. "Так, Я був Духовною Силою. Так, Я був однією із тих істот, яким Творяча Сила, що називається Вами Богом, дала особливі права. Я знав про все, що повинно відбутися, і, життя за життям, Я провів в приготуваннях до Свого приходу на Землю в той час, дві тисячі років тому назад" [3, 31].

Із наведених вище цитат звернемо увагу на "Я був підготовлений попередніми епохами, щоб прийти саме дві тисячі років тому..." та "... життя за життям, Я провів в приготуваннях до Свого приходу на Землю в той час...". Якщо в першій цитаті сказано про "попередні епохи", а не життя, то наступні слова "життя за життям" вказують промовисто на те, що в Ісуса були попередні існування, які передували відомому нам його земному подвигу. І ці попередні життя були приготуванням до місії. А місія полягала в принесенні нам, землянам, людям земної еволюції, уроків.

А через одинадцять сторінок вже прямим текстом мова йде про перевтілення. На жаль, люди поки що "приголомшливо сліпі, що їм потрібно знов і знов повторювати навіть таку просту розповідь про перевтілення. За задумом Святої Творячої Сили, яка називається вами "Богом", воно безперервно відбувається на протязі пір року ... весна, осінь – час розпаду, а потім – відродження, народження заново, перевтілення" [3, 42]. І дається пояснення, що слово "перевтілення" стосується того, що є "ожившим у плоті", але те ж саме, додає найвищий християнський Авторитет, "можна сказати стосовно й до іншого: від лялечки до кокона, черв'яка, метелика і зерна на полі. Процес перевтілення застосовуваний до великої множини явищ, та виявляється, що ви "сліпі і осліплені невіглаством", й тому вам важко зрозуміти це" [3, 42].

Осмилення прочитаного уможливило помітити із множини можливого декілька вагомих, як на наш погляд, висновків соціологічного, філософського, культурологічного, наукового, біологічного, етичного та гносеологічного характеру. По-перше, висловлюється подив з приводу нашої людської сліпоті, тобто пізнавального невігластва ("настільки приголомшливо сліпі", "сліпі і осліплені невіглаством" – гносеологічний аспект проблеми). По-друге, із контексту проглядає наявність залежності світогляду переважної більшості людей від домінуючих "колективних уявлень" (Е. Дюркгейм) науковців та віруючих (християн, мусульман, але не буддистів – соціологічний аспект). Ці "колективні (наукові та християно-мусульманські) уявлення" на світоглядному рівні блокують нашу спроможність прийняти загалом добре відому на рівні загальної ерудиції ідею інкарнації. Вони є радше наукові та релігійні вірування. Але ці "вірування-уявлення" є доволі міцними спорудами в структурі свідомості. І з точки зору цитованого твору є, висловлюючись науковою термінологією, віруваннями, що трансформувались і закріпились в стереотипи та міфологеми, які сучасний розвиток наукової думки неспроможний здолати. А це вже серйозний виклик і науці, і світовим релігіям.

По-третє, оскільки не всі люди, зокрема буддисти, як і не всі науковці [10] поділяють цю світоглядну установку про одне-єдине життя, то проблема набуває якщо не парадигмального, то щонайменше культурологічного характеру. Те, що існує як елемент

субкультури в європейській культурі, філософській культурі зокрема (ідея інкарнації в платонізмі), насправді ж, з точки зору цитованого джерела, є онтологічною істиною. І, навпаки, те, що в пануючому сучасному науковому світогляді сприймається як незаперечна істина людині дане життя, насправді є тільки науковий забобон у формі наукового стереотипу чи навіть міфу. Власне цей культурологічний аспект стосується і самого християнства, бо ранні отці церкви, зокрема Ориген, ідею інкарнації поділяли [6, 144].

По-четверте, наше пізнавальне (гносеологічне) невігластво не дозволяє нам побачити у метаморфозах переходів від лялечки до кокона й метелика, відносно добре вивчених біологічною наукою, форми прояву перевтілення (інкарнації). Ці форми є оболонками-стадіями, в які „переходить”, „мігрує” деякий „мінімум цілісної субстанції життя”. Напевно, ця деяка міра життя (названа в цитованому нами творі „те, що є ожившим у плоті” або монада, якщо користуватися термінологією Лейбніца) досягає свого максимуму за даної форми, і через внутрішнє „перегрупування” переходить до наступної стадії з новою оболонкою-формою. Остання, як прийнято говорити у філософії, дає новий простір для розвитку з іншими домінантами прогресування, іншими можливостями розвитку. Тобто появляються нові лінії, нові ”колі”, ”напрями” для розгортання закладеного в попередньому потенціалі. Дане узагальнення має не тільки суто біологічний характер, а є універсальною закономірністю для всього сущого. А, отже, розповсюджується і на людину як живу мислячу одухотворену істоту (філософсько-антропологічний аспект).

По-п’яте, ця трансформація має свої внутрішні універсальні стадії переходу, відомі у філософії як процеси деструкції і конструкції (поява нового зі збереженням тягlostі). В цьому контексті смерть фізичного тіла як оболонки ”того, що ожило у плоті” (внутрішня Людина, яка є в Людині за висловом Г. Сковороди) є зовнішньою деструкцією з метою внутрішнього переструктурування ”внутрішньої Людини”. Адже, набутий людиною досвід за її фізичного життя ймовірно повинен бути узагальнений, відрефлектований і перекомбінований з метою нової конструкції ”оновленої” (перевтіленої) людини.

По-шосте, позаяк набуваний за фізичного життя людиною досвід – це набуток її думок, переживань, почуттів, пристрастей, часом афектів, тих чи тих емоційних станів, то накопичення і відсортювання цього інтелектуального та психологічного скарбу повертає розглядувану проблему у психологічну площину. По-сьоме, самі по собі, ці стани не є самодостатніми, а найперше, виступають умовами соціального дорослішання кожного. Адже, ми помічаємо, що з віком людина має тенденцію ставати мудрішою, толерантнішою, зваженішою у своїх вчинках, словах, почуттях, думках. Отож, якщо це вірно для індивідуального фізичного існування, то тим паче воно повинно бути притаманним для процесу інкарнації. Тому в етичному вимірі інкарнація є механізмом накопичення індивідуальною свідомістю етичних чеснот, добродійностей гуманізму (етичний аспект). По-восьме, накопичення і вдосконалення людини в її шляхетності є рухом до піднесення людини через низку перевтілень до безмежності її божественної природи (теологічний аспект), що, по-дев’яте, на рівні соціуму та людства є рухом до наступної родової стадії розвитку людства (соціально-філософський аспект проблеми інкарнації). І, нарешті, (по-десяте), перетворення людства не просто в космопланетарну силу (це ми помічаємо вже зараз), а в суб’єкта, який здатний свідомо і відповідально брати на себе відведені людству космічні функції в світобудові (космологічний аспект проблеми).

По-новому постає і проблема усвідомлення Бога. Як зауважував Е. Фромм, соціальне дорослішання людини потребує переходу від дитячого до більш зрілого розуміння і відношення до Бога [9, 259], названого тут „Святою Творчою Силою”. Інкарнація в такому випадку виступає механізмом дозрівання людини до можливості більш інтимного і відповідального відчуття задуму Святої Творчої Сили, отже, перетворення людини в її свідомого учасника і помічника.

В цьому контексті проблема Ісуса, дилеми його людської та божественної природи, набуває цілком ясного розуміння. Пройшовши чисельні стани перевтілень, Ісус приготувався до своєї завершальної місії на фізичному плані в якості людини, яка своїми всіма помислами, думками, вчинками змогла вивершити себе до здатності проявити свої боголюдські якості і показати зразок того, чого може досягти кожна людина за відповідної налаштованості на служіння ближньому і загальне Благо.

Ісус більше не втілювався на Землі, оскільки знаходячись в Четвертому вимірі, Ісус може бути набагато кориснішим, передаючи через Своїх Братів із Великого Білого Братства¹ ті знання, які бажав принести людям на протязі цих чисельних століть [3, 54].

Для прояснення логіки дискурсу вдамося ще до широкого цитування. В рядках, переданих через Вісника, Ісус звертається до нас людей з такими поясненнями. „Зараз я не буду обговорювати те, скільки достеменно життів Я прожив у вашому світі. Хочу тільки сказати, що Я прийшов із Мого небесного дому, який, до речі, є також і вашим, і ввійшов в утробу Моєї матері. Я з усією ясністю розумів одне: Я повинен буду виконувати певне служіння найкращим чином, яке тільки Мені дозволить Мій вік [3, 139]. І далі: „Я повернувся на вашу планету, щоби почати розповсюдження простих принципів Задуму нашого Небесного Отця для всього людства. Звичайно ж, Я знав про це із тих багатьох життів, які Я провів на інших планетах” [3, 145].

Для нас цікавим в розрізі нашої проблеми є щонайменше чотири тези: 1) Ісус жив на Землі неодноразово в інших своїх соціальних ролях, і, це можна було б десь простежувати в історичних фактах; 2) еволюція тих, хто приходить на Землю, може відбуватися і на інших планетних домівках із зміною цих планет; 3) сутність цих перевтілень – навчання і служіння, набуття життєвих уроків і їх розповсюдження (передача) тим, хто еволюційно дозріває до їх засвоєння; 4) ці уроки є Задумом Нашого Небесного Отця, отже вони набувають статусу законів, які потрібно засвоїти ретельно і дотримуватись, інакше подальший еволюційний прогрес цієї істоти неможливий.

Люди будуть ”втілюватися знов і знов, але не вийдуть із цикла втілень до тих пір, поки не вивчать ці, життєво важливі уроки” [3, 198]. Оскільки цими ”життєво важливими уроками” є етичні норми, які у християнстві відомі як Нагірний заповіт, то саме вони набувають статусу законів Універсуму. Фізичні ж закони є формами прояву цих універсальних законів. Отже, людина приречена на цикл перевтілень, аж поки не набуде еволюційних скарбів – скарбів Духу Святого в християнській термінології.

Проблема інкарнації тісно пов’язана з проблемою воскресіння та проблемою вознесіння. Бо ж навчившись ”воскресати в Духові” і возноситися, люди б тоді ”позбулись би від необхідності повертатися в цей світ важкої праці, а змогли би втілитися на будь-якій із мільярдів інших планет” [3, 200].

Для нас заслуговує на увагу те, що тут: 1) поставлено проблему необхідності навчитися ”воскресати в Духові” і ”возноситися” як практичну проблему, яка за певних обставин може стати пріоритетом розвитку суспільства ”духовного (ідеалістичного як синтезу ідеаційного та сенсатного в термінології П. Сорокіна) типу”; 2) земна еволюція окремої людини і її завершення не означає припинення еволюції взагалі, а має наступні свої фази й умови; 3) для кожної людини таке світобачення є оптимістичним, етично спрямованим, з перспективою безмежного вдосконалення, космічним за масштабом, таким, що вказує на приховані потенції розвитку кожного і всіх разом, передбачає трансцендетування, тобто піднесення людини до рівня творчих сил космосу як вияв божественної природи людського ”Я”, спрямованість розвитку (телеологізм) і підкорення його системним закономірностям Єдиного, досягнення безсмертя як реальності для істот, що позбулися вад егоцентричного земного меркантилізму (”гріха”).

Проблема інкарнації – це проблема самосвідомості та самоідентичності. З набуттям життєвого досвіду та розвитком самосвідомості людина впритул наближається (приречена?) до особистих духовних злетів, потрясінь та духовних революцій. Пізнаючи себе і світ довкола себе, людина змушена постійно вдосконалювати, піднімати планку своєї ідентичності. І чим відповідальніше людина ставиться до вибору своєї ідентичності, тим все більш зрозумілою для неї стає потреба відчувати свою ”рідність” до всього суцього, що її свідомість може виокремити з Універсуму.

В цитованій нами книзі стверджується, що не існує ”закону, який змушує вас щось зробити. І що дійсно спонукає людей до якихось дій, – так це знання самих себе” [3, 201]. Після

¹ Велике Біле Братство – „братство душ, ..., які оволоділи „Шляхом Сходження” у вищі сфери і тепер віддають себе духовному пробудженню людства на землі” [3, 50]. Немає нічого спільного з самоназвою однієї із сект, що діяла в Україні.

того, як люди "зможуть познайомитися з тим, що здійснили у минулих втіленнях, з цієї миті вони будуть мати право вибирати напрям свого подальшого шляху, усвідомлюючи при цьому свою участь в Божому Задумі безперервного просуву, безперервного розвитку. Тепер ви знаєте, наскільки важливий Закон Братської Любові, але чимало людей знаходиться на такій низькій стадії розвитку, що все, що їм відомо, – це закон сили: застосовуй зброю" [3, 201].

З наведеного вище випливає, що на певному етапі розвитку людини її знання про свої минулі інкарнації даватиме право вибору напрямків подальшого розвитку в руслі Божого Задуму. Це право вибудовувати власну стратегію життя, власний творчий проект як свідому "участь в Божому Задумі безперервного розвитку". А це передбачає засвоєння Закону Братської Любові. То ж Братська Любов є законом, на основі якого тільки й можливий безперервний розвиток. Любов і розвиток взаємопов'язані. Напрошується думка, що максимальна любов максимально сприяє розвитку. Така максима справедлива, якщо максимальна любов не є аспектуальною, тобто не відноситься тільки до обмеженого кола "своїх". Але якщо це коло обмежене, то й любов вже в такому випадку не "максимальна", хоча б по широті охоплення.

Та повернемося до проблеми знань про свої попередні інкарнації. Тут виникає чи не найбільше запитань. Для критики це одне із вразливих, дошкульних місць. Однак вражаючи потуга таких закидів часом перебільшена і не є такою вже й бездоганною. Бо на найпростіше чому ("Чому я не пам'ятаю своє попереднє життя?") можливе таке ж просте запитання-відповідь ("А чи пам'ятаєте Ви все щохвилино, щосекундно, що з Вами було вчора? А що пам'ятаєте про себе в перші два роки свого існування?").

Аргументація ж джерела ґрунтовніша і більш охопна. Коли люди ["душі" – прим. Б. В.] входять в материнську утробу, вони позбавляються цього знання [знання про Силу Святого Духу як прояв Царства Небесного або четвертого виміру існування – прим. Б. В.], але такий був задум. "Небесний Отець хоче, щоб все відбувалося саме таким чином, оскільки, коли ви приходите в світ плоті, ви вчитесь належним чином, і ці уроки ніколи не забуваються" [3, 188]. І далі йде пояснення. "Існує всеохоплюючий і здоровий принцип, пов'язаний з цією істиною, оскільки якщо б було можливим пам'ятати все, що ви робили в минулих життях, ваше життя не могло б правильно розвиватися у нинішньому втіленні. Це не було б природним способом навчання. Ваші дії б управлялись і стримувались би тим, що ви знали в минулих життях. Але коли ви пізнаєте Істину, і вивчите закони Небесного Отця, тоді ваше знання минулих життів буде допомагати, а не перешкоджати вам. До тих пір, поки люди не познайомляться з цими обширними і важливими законами і не навчаться, як ними користуватися, було б нерозсудливо для них гадати і прагнути взнавати про свої минулі життя" [3, 189].

Узагальнення висловленого дозволяє відзначити, що:

1) існують "природні" обмеження з боку Вищої Духовної Сили щодо пам'яті кожним про своє попереднє життя, пов'язані вони із сьогодишньою недосконалістю (нерозвинутістю до відповідного рівня) людини;

2) відсутність пам'яті про минуле сприяє належному опануванню уроків життя назавжди, тобто й на наступні інкарнації;

3) за сьогодишнього рівня розвитку людини знання про минулі життя спотворювали б природний процес навчання, бо ці знання стримували і скеровували б дії;

4) оскільки знання – це інтегрована якість з переробки інформації, яку ця людина отримує через різні органи чуття, а дія – це прояв свободи волі людини, то можна висновувати, що сьогодишні знання разом зі знаннями минулих життів (або інтегрована якість людини в минулому, але активізована, бо ми пам'ятаємо минуле життя, та інтегрована якість теперішнього теж активного стану) обмежують справжню свободу людини, а, отже, свободу розвитку людини. Іншими словами, оскільки знання є синтезом почуттів та розуму за домінування останнього, то при недосконалісті і розуму, і почуттів, вага почуттів, емоцій зростатиме, а зваженого розуму зменшуватиметься. Мовою М. Вебера тип соціальної дії все більше скочуватиметься в бік афективної дії, і все менше прогресуватиме в напрямку ціннісно раціональної дії гуманістичного характеру. Елементарним ілюстративним прикладом цього може бути ситуація, коли доля зводить в цьому житті тих, хто в одному із попередніх були переобтяжені недружелюбними відносинами. Якщо б обидва вони пам'ятали про свої взаємини сьогоди, то минулі образи, нещирість, підозри, недовіра були б на перепоні налагодженню дружніх, а згодом і братських люблячих відносин між ними в цьому житті. І це обмежує

індивідуальний прогрес кожного, і прогрес спільноти (соборності) особливо. Отже, ми мали б домінування зв'язків минулого швидше зі знаком мінус, аніж плюс. Це домінування минулих зв'язків, зовнішніх, по лінії індивід-індивід, і смислових зв'язків внутрішніх по лінії пам'ять, почуття, розум в структурі самосвідомості особистості. Знову таки, це домінування зв'язків минулого і перешкоди для налагодження зв'язків майбутнього, зв'язків люблячих, братерських, як зовнішніх (людина-людина), так і внутрішніх (людина-Бог), коли все більш досконалі почуття і одуховлений розум прокладають людині внутрішню стежку до Бога і створюють умови для приходу Бога до людини;

5) тоді цілком логічним було б відкривати знання про минулі життя тільки за умови, що і розум, і почуття взаємно підсилюють одне одного. А це означає, що вони знаходяться стійко й незмінно на позначці плюс. Цим плюсом і є любов, мудрість, смиренність, скромність, жертвовність, служіння, правдивість (дари Духу Святого). А це і є звільненням від їх антиподів, а відтак рух (внутрішній і зовнішній) до Свободи. Внутрішній – як звільнення себе від егоїзму в його розмаїтті виявів, зовнішній – як налагодження люблячих братерських відносин між внутрішньо вільними від егоїзму людьми. Таке звільнення від всіх форм відчуження тривалістю в тисячі життів й становить зміст поруху до „воскресіння людини в найчистішій христоподібній свідомості”. Власне досягнення такої стадії в розвитку людини як умова істинного єднання в єдине людство і є наскрізною темою Книги, а проблема інкарнації виступає законом і механізмом досягнення такої перспективи для кожного і всіх разом;

б) то ж не менш логічною проступає перспектива та завдання перед людьми, які черпаємо з наведених рядків: а) потреба ознайомитися, вивчити закони Неба як Розумної Живої Системи (Небесного Отця), навчитися ними користуватися; б) і тоді відкривається перспектива для кожного згадати (пригадати) свої попередні життя, і, як вже було сказано, вибудувувати власну стратегію в руслі Єдиного; в) а до тих пір такі намагання є нерозсудливими, російською „неблагорозумними”. Розсудливість, розсудок – це суд про істину з допомогою розсудку. А останній обмежений в своїх пізнавальних можливостях, бо продукує насамперед гадки (російською – „мнения”). Як зазначав Платон, гадки стосуються феноменів, а не ноуменів. Тільки глибокий облагороджений розум спроможний осягнути суть речей як прояв єдинокиття. Тому спроби без знання істини прагнути взнавати свої попередні життя і є не БЛАГИМ РОЗУМОМ. Інакше мертві хапатимуть живих, тобто старі (попереднього життя) погляди та почуття сковуватимуть рух до нового світовідчуття та світовідношення.

Наступні витяги підтверджують й доповнюють вже сказане. Йдеться про мить, коли залишивши тіло, „людина відчуває, що вся несправедливість, вся неправда, вся підлість і будь-який несприятливий стан, який тільки можна уявити, – все це покидає людину” [3, 230]. В очах тих, хто перебуває за межами фізичного світу і зустрічає цю людину, „він чи вона постають огорнутими в стан абсолютної чистоти, в якому вся несправедливість змита цілковито” [3, 230]. І наголошується, що це не означає раптового перетворення злочинців у ангелів, а тільки вказує на одвічну відкритість дверей „до змін, ... до відновлення і виходу із так званого „пекла”, яке Я [Ісус Христос – прим. Б. В.] визначаю як зовнішню п'ятьму, дверей до впевненості в своїй здатності повернутися на Небеса, до Світла...” [3, 230–231]. Тут явно проступає багатоструктурна природа людини. І в цій структурі елемент (підсистема) чистоти є, судячи зі сказаного, найвищим набутком людини. Й попри „гріховність” людини, наявність в ній того, що не відповідає в ній „абсолютній чистоті”, людина здатна позбутися своєї „гріховності”, що тотожне темноті, нечистоті, і досягти Світла. Власне Будда й означає „просвітлений”. А тому ідея піонера космонавтики К. Ціолковського про променисте людство, чи ідея Т. де Шардена про рух до точки Омега – до Космічного Христа є науковими ремінісценціями тієї ж ідеї.

Ще однією несподіваною гранню розкривається для нас проблема інкарнації в інтерпретації розглядуваної праці. В ній стверджується наступне. „В дійсності тіло душі не має ні початку, ні кінця. Воно рухається через тисячі втілень вперед і вгору. В міру того, як ви подорожуєте по цій прекрасній *життєвій безперервності*, ви як правило виявляєте, що постійно зустрічається з любимими для вас людини. Як це відбувається – залежить, в основному, від обставин. Але ви завжди зможете відчувати, що це саме ті люди, з ким би вам хотілося бути поряд, в якому би втіленні не прийшлося опинитись. Для Бога – це чудовий спосіб підтримки дива безперервного Братства і Сестринства незалежно від планети, на якій ви втілюєтесь у вашому нескінченному русі. Хіба не дивовижно над цим поміркувати?” [3, 261].

Вдячно скористаємося запрошенням і поміркуємо. Найперше відзначимо, що душа має своє тіло, свою оболонку, але це тіло не має ні початку, ні кінця. Позаяк душа є тонкоорганізованою структурою, то й її тіло так само має відносно тонкоматеріальну організацію. Те, що тіло душі не має ні початку, ні кінця, чи не натяк це на модифікації тіла душі. І перехід людини в інші стадії космічної еволюції є і еволюцією душі людини. Втілень у людини є тисячі, і аж ніяк не 5–8, як це подибуємо у деяких популярних виданнях. Щоб досягти наступних стадій еволюції, потрібно чимало над собою попрацювати. За 1–2 життя мудрості не набути. Вийти з циклу перевтілень означає набути христосвідомості, тобто "випрати" весь свій психоментальний бруд. Тому й даються багато життів, щоб власними зусиллями в різних обставинах відшліфувати свою свідомість, свій характер, щоб бути спроможним єднатися з якомога більшою кількістю інших сутностей. Власне вектор руху спрямовано вгору і вперед. На вершині лінії збігаються в одній точці. То ж чим вище, тим більше єдності і чистоти. Чим більше чистоти, тим легше об'єднуватись. Чим більше єднання, тим сильніший потенціал, тим більша потуга до творчості. Але велике добровільне єднання – це велика любов і відповідальність. Мати велику любов – це мати велику душу. Отже, мала душа дає (засвідчує) малу любов, а велика душа – велику любов. Любов творить. Велика любов творить велике. Людина – продукт творчості Великої Любові. Набуття людиною цієї Любові є рухом до злиття з цією Великою Любов'ю. В східних вченнях це є злиттям Атмана з Брахманом, душі людини з душею Космосу, з душею Бога.

Всі життя зв'язані ниткою Життя, "життєвою безперервністю". Зустріч з любимими людьми як "чудовий спосіб підтримки дива безперервного Братства і Сестринства" і є формуванням досконалої вже Космічної Соборності, Космічного Братства. Відчуття такого свого покликання спонукає усвідомити, а скількох людей "тут і тепер" ти можеш назвати своїм Братом чи Сестрою. І яка нечистота в тобі є перепоною до цього. І що ти можеш власними силами у власній душі змінити, щоб бар'єри відчуження якщо не впали, то зменшились суттєво.

Багатогранність проблеми не вичерпується вже перерахованими аспектами. Гендерний зріз проблеми виявляє свої суттєві відтінки, наповнюючи новим світоглядним розумінням проблему взаємовідносин статей і гендерну онтологію людини.

„Несподівано настає мить, – читаємо в тексті, – коли ви дізнаєтесь, хто був і є обранець (чоловік) вашої душі. І тоді ви будете блаженно щасливі, бо знову стаєте *одним цілим*, коли *дві половини*, позитивна та негативна, з'єднуються разом... Як душі-близнюки ви стаєте єдиним цілим, коли притягуєтесь один до одного, бо об'єднались чоловічий та жіночий характер, щоб набути рівноваги як досконале і цільне з'єднання. Зараз, коли ви втілюєтесь в тому чи іншому місці, ви змінюєте позитивну частину на негативну, чи негативну на позитивну, володіючи то чоловічим, то жіночим тілом, і, таким чином, переходите то в один, то в інший стан. Хіба це не виглядає розумним способом підтримки досконалої рівноваги? Знов-таки, це один із простих і ясних законів Бога” [3, 261–262].

Не вдаючись до розгорнутих коментарів, зазначимо наявність подібних ідей в неортодоксальній науці. Обґрунтування тези про те, що онтологічно онтогенетична людина є трьохпостасним безстатевим Єдиним, тобто, що людина в своєму бутті розвиваючись (перевтілюючись) не є ні чоловіком, ні жінкою, ні андрогіном, а три в одному [10,], ця теза є суголосною процитованому закону „досконалої рівноваги”.

Саме слово "втілення", російське "воплощение" вказує на процес входження деякої тонкоматеріальної субстанції на зразок енергетичних полів в більш грубі форми і розбудову фізичного тіла як своєї зовнішньої оболонки. Тоді смерть є звільненням від цієї оболонки, подібно до того, як космічна ракета звільняється від своїх відпрацьованих паливних ступенів – баків при виході на орбіту. Хоча таке звільнення, як пояснюється в цитованому джерелі, не є обов'язковим. Тіло може бути трансформованим і одухотвореним з допомогою Святого Духу, як це й зробив Ісус.

Проблема інкарнації пов'язана з проблемою переходу в дух, хоча люди цей перехід "помилково називають *смертю*" [3, 411]. Смерть – це форма переходу до іншого способу

існування. Людина покидає своє тіло, і цим здійснює перехід. Цей перехід дозволяє виявити „досконалу любов та гармонію, і крім них не знайдете нічого” [3, 262].

Перехід в світ Духу – це не проважання „небіжчика” (брата) на відпочинок. „Насправді ця людина повинна багато чому навчитися, коли вона повернеться на Небо, в свій рідний дім; їй належить століттями накопичувати знання в Дусі. Для неї було б цілком нерозумно всістися там, посмоктуючи палець, чи, як говорять ”почити на дев’ятому небі” [3, 315].

То ж життя і „смерть” – це фазові точки переходу, як про це говорив К. Юнг. Порівнюючи процеси народження в психоаналізі і „вмирення” в стародавніх „книгах мертвих”, він отримував „колесо сансари” східних вчень. Тому применшимо свій розсудковий скептицизм і з інтуїтивною проникливістю вслухасмо в те, що до нашого інтелекту хоче донести текст.

„Як життя, так і смерть, повинні бути зрозумілими. Смерть є просто повним звільненням від кайданів земного життя і, як наслідок, оновлення скутого духу. Це дивовижне набуття знання і почуття повернення до себе, яке супроводжує людину при переході від існування у плоті до життя, до прекрасного принципу досконалості в духовному тілі. Мені хочеться, щоб ви зрозуміли: святкування Мого дня народження повинно супроводжуватися також і усвідомленням подібності його Принципу Переходу, який є саме чудове народження в сферах Четвертого Виміру. Оскільки, Дорогі Мої, це прекрасно, дивовижно прекрасно. І перехід тепер повинен здійснюватись набагато легше, ніж в минулому. Принцип вчення полягає в тому, щоби передбачити той час, коли тіло повинно звільнити ув’язнену в ньому душу. Бо люди бояться цього. Люди бояться помирати, оскільки їм ніхто не розповідав, що ж їх чекає попереду” [3, 347].

„Дорогі Мої, – звертається Ісус до нас, – чому вам потрібно боятися смерті більше, ніж народження в цьому світі родових мук”. „Прекрасні прояви любові уявляються нам більш важливими, щоби допомогти дитині активно ввійти в життя, коли вона прибуває із материнської утроби в світ. Адже це перехід! ... Пам’ятайте, що народження у ваш світ – третій вимір, є також перехід із нашого світу – чотирьохмірного виміру ... а перехід із вашого виміру є народженням у Четвертому Вимірі – вашому початковому помешканні [3, 348]. Як бачимо, висновки К. Юнга, так само як і ідеї буддизму отримують підтвердження і розвиток у вже наведених і надалі цитованих рядках. Вхідження душі в тіло є переходом із світу Духу і втілення в людину [3, 349]. „Перш ніж Я прийшов у ваш світ, Я наважився на те, що Мені належить зробити, опираючись на допомогу інших і особливо – на допомогу нашого Небесного Отця. Провівши аналогію між так званою смертю та життям, як воно починається на вашому земному плані, і виразивши це якомога простіше, кожен із вас зможе прийняти простоту всезагального життя. Дуже важливо, щоби якомога швидше зникли всі неясності стосовно життя вашого духовного тіла тут, у Четвертому Вимірі. Коли це проясниться, результат виявиться воістину дивовижним [3, 350].

Із тексту відчувається, що автор хоче не просто поінформувати, донести цікавинку, дати чергову порцію інформації для розваги чи урізноманітнення дозвілля. Мета цих послань – допомогти сучасній людині оговтатись у вихорі глобальних змін, збагнути свою духовну божественну безсмертну сутність, здолати свою нищість і бути гідним свого космічного призначення, відчувши свою єдність з усім живим. А це вимагає, стверджує автор тексту, розуміння принципу життя.

„Люди страждають спотвореним розумінням чи взагалі відсутністю розуміння принципу життя. А цей принцип є єдина, безперервна нитка життя, як у фізичних, так і у ваших духовних тілах і духовному світі” [3, 350]. Люди повинні усвідомити „ясну картину дивовижної *безмежності життя* як у фізичному світі, так і в Дусі, – єдиного життя, єдиної нитки, яка ніколи, ніколи не переривається...” [3, 350]. Створення такої „більш ясної картини нескінченності життя” свідчитиме, що „тоді Мій [Ісуса – прим. Б. В.] час тут не було потрачено дарма” [3, 350].

Життя – це безперервне існування з народженням у фізичному світі. У відповідний час душа втілюється в крихітну, ще не народжену оболонку матеріальної людини. Згустки електромагнітної енергії утворюють енергетичне тіло, що називається вашою душею. Коли

відбувається народження на земному плані, виникає "завіса", перешкоджаючи пам'яті про те, звідки ви прийшли і ким є. У вашому духовному існуванні у Четвертому Вимірі настав час, коли було прийнято рішення про те, що для тієї чи іншої мети вам необхідно пізнати фізичний план [3, 351].

Розуміння сутності життя і „смерті” відповідно до запропонованого дозволяє переглянути традиційну соціокультурну настанову на смерть і свою прижиттєву поведінку. Адже життя – це безперервне існування з переходом і поверненням в Четвертий Вимір. „При відокремленні від вашої фізичної оболонки ви, знаходячись в духовному тілі, можете спостерігати сцену, як люди, які любили вас, оплакують ваше фізичне тіло. Тим, хто поки що залишається у фізичному вимірі, варто було б радіти залюбимих, які, нарешті, здійснили перехід і повернулись в своє небесне помешкання, де їх з любов'ю зустрічають рідні та друзі. Після повернення і прибуття у Четвертий Вимір, відповідно вашому розвитку і становищу в Дусі, ви повертаєтесь до місця вашого призначення для подальшого навчання і пов'язаних з ним обов'язків” [3, 352].

„Коли людина повертається у Четвертий Вимір, перед прийняттям обов'язків завжди настає період відпочинку і відновлення сил. Людям з обмеженим розумінням цей період дає час пристосуватися, а хто має розвинуту свідомість – час відпочити” [3, 353]. „Так, дійсно, все своє життя, у всіх своїх втіленнях Я прагнув залишатися цільним і підтримувати зв'язок з Вищим Розумом і зі Святим Духом. Це, Дорогі Мої Брати і Сестри, і є основне, проте і ЄДИНЕ ДЖЕРЕЛЮ всіх благ, які тільки можуть прийти до кожної людини на вашому земному плані” [3, 369]. А сам перехід, як запевняє автор, є простим. „Коли люди дізнаються, як це робиться, вони зможуть прожити дуже щасливе життя, і врешті-решт, подякувати Отцю за щасливий перехід, побачать своє бажання виконаним. Це простий спосіб перетворити тіло в прах” [3, 437].

Зробимо узагальнені висновки цієї статті.

1. Поняття реінкарнації активно входить у повсякденний вжиток, стає набутком суспільної свідомості і замовчати її науковою громадськістю вже не можна.

2. Прихильники ідеї наводять розгорнуту систему пояснень, обґрунтувань, з своєю внутрішньою логікою, цілісністю, яка включає сьгоднішні наукові знання як свою складову. Цитовані тези є тільки однією із сюжетних ліній, тісно переплетеною з іншими, які панорамі цілісності надають ще більшої переконливості.

3. В практичному відношенні переосмислення проблеми реінкарнації дозволяє: а) з більшою довірою ставитись до усвідомлення зв'язку між безперервністю життя і безперервністю навчання в будь-якому віці і в позафізичних формах існування; б) переглянути гіперкритицизм ідей інкарнації у філософії та релігії; в) ставити під сумнів всю сьгоднішню систему спрямованості традиційного виховання та навчання; г) говорити про наявність кризи наукового мислення і релігійного (християнського) тлумачення людини і Бога; г) направлена на перегляд суспільних пріоритетів та етичних настанов сучасного суспільства; д) орієнтує світову спільноту на розвиток відносин любові та братерства між людьми та любові до всього живого.

1. Бринкли Д. Спасённый Светом. В мире Света / Пер. с англ. – М., 1997.

2. Жизнь после смерти. – М., 1990.

3. Книга Иисуса / Пер. с англ. – Санкт-Петербург, 1999. Зазначимо, що в російському перекладі всюди зустрічається ім'я „Иисус”, а в оригіналі – „Jesus”, автор ж статті використовує ім'я Ісус. Витілення в цитатах відповідають розрядці в тексті.

4. Малахов В. Етика. – К., 2002.

5. Муді Р. Життя після смерті. – Веніс-Київ, 1993.

6. Ориген. О началах. – Самара, 1993.

7. Поликарпов В. С. Феномен „жизнь после смерти”. – Ростов-на-Дону, 1995.

8. „Факты”. – 2006. – 17 марта.

9. Фромм Э. Искусство любить // Фромм Э. Душа человека. – М., 1998.

10. Харченко П. Від індивідуальності до боголюдини. – К., 1993.

SUMMARY

Burkalo V. REINCARNATION: BEFORE SCIENCE ARCHAIC OR THE LAW OF THE LIFE DEVELOPMENT

In the article the author deals with the philosophical argumentation of the reincarnation idea from the position of the modern sacral understanding. Author stresses upon integrity, ethic character of the substantiation and the need to argue the scientific and religions orthodox views.

I. ВЕГЕШ (Ужгород)

КОНЦЕПЦІЯ МАСОВОГО СУСПІЛЬСТВА У ПРАЦЯХ КАРЛА ЯСПЕРСА, ВІЛЬГЕЛЬМА РАЙХА ТА ХАННИ АРЕНДТ

Починаючи від праць Г. Лебона та Ф. Ніцше, ширилося усвідомлення небезпеки, яку собою являє масове суспільство. Своє негативне навантаження термін «маса» зберіг і в ХХ ст., коли розпочався розгляд проблеми на концептуальному рівні. Такі вчені як Х. Ортега-і-Гасет та О. Шпенглер трактували «бунт мас» як загрозу владі еліти, що єдина здатна керувати, так як є володіє відповідними знаннями і досвідом. Недосвідчені маси, внаслідок захоплення важелів влади, приведуть суспільство до повної катастрофи. З середини ХХ ст. концепції масового суспільства набувають цілковито нового характеру. Мова вже не йде про розподіл на «розумну» еліту та «дурні» маси, наголос робиться на тому, що «масовим» стає все суспільство. Показовою у цьому контексті є концепція «одномірності» Г. Маркузе, викладена ним у відомій книзі «Одномірна людина» (1964). Еволюція поглядів на масове суспільство відбувалася також під впливом такого напрямку у філософії як екзистенціалізм, представником якого є К. Ясперс. Погляди цього вченого на масову людину знайшли своє продовження у дослідженнях чималої кількості науковців, однак найбільш ґрунтовне осягнення походження «мас» та їхньої ролі у встановленні та функціонуванні тоталітарних режимів вдалося учениці К. Ясперса - Х. Арендт. Дослідниця у своїй основній праці «Джерела тоталітаризму» (1951) прийшла до висновку, що масове суспільство, нарівні з антисемітизмом та імперіалізмом є однією з першочергових передумов тоталітаризму. Так само, розглядаючи тоталітарний фашистський режим, австрійський вчений В. Райх вбачав його зародки у масовій психології суспільства, яке прагне розчинитися у своїй пасивності та підкоритись сильному лідеру, тобто «вождеві народу», який нібито подбає про його безпеку. Працюючи в руслі концепції психоаналізу З. Фрейда, В. Райх ратував за «сексуальну революцію», оскільки розглядав всі неврози у суспільстві як наслідок пригнічення сексуальності.

Актуальність дослідження. Масове суспільство, яким воно постало в сучасну епоху, є надзвичайно складним та багатоплановим явищем і, як наслідок, пов'язані з ним проблеми потребують ретельного вивчення із залученням якомога більшої кількості дисциплін, кожна з яких крізь призму власного наукового досвіду могла би витлумачити їх на свій лад. В подальшому із сукупності цих поглядів можна було б скласти цілісну картину масової людини та намітити основні шляхи її перевтілення у свідомо мислячу та вільно діючу особистість. Саме з цієї причини автор даного дослідження обрав для аналізу цілком різні на перший погляд концепції К. Ясперса, В. Райха та Х. Арендт. І хоч всі ці вчені погоджувалися на тому, що масове суспільство є прямою загрозою розвитку людства та неодмінно веде до встановлення диктатур чи тоталітарних режимів, однак кожен з них працював у руслі окремої науки та оперував лише притаманною цій науці термінологією. Так, К. Ясперс виходив із позицій релігійного екзистенціалізму, а тому першочерговим способом подолання суспільства мас та деперсоніфікації для нього було набуття соціальними індивідами «філософської віри», яка своїм гуманістичним навантаженням мала справити позитивний вплив на стосунки між людьми в соціумі. В. Райх послуговувався інструментарієм психології та соціології; відповідно, будучи психоаналітиком, він розглядав масове суспільство як певну форму поширеного на велику кількість людей неврозу, який можна вилікувати за допомогою розкріпачення сексуального життя особистості. У свою чергу Х. Арендт працювала в напрямку політології та філософії політики, що призвело до створення нею у більшій мірі політичної концепції масового

суспільства, в якій значущість проблеми оцінювалась наявністю загрози демократичним інститутам з боку «пасивної більшості», завжди схильної до авторитаризму. Таким чином, різнобічність розгляду масового суспільства сприятиме кращому розумінню проблеми, охопивши її з усіх можливих сторін та залишивши вкрай мало місця для упущень.

Мета дослідження. Автор ставить своєю метою дослідити погляди К. Ясперса, В. Райха та Х. Арендт на сутність, причини становлення та характерні риси масового суспільства. Визначена мета зумовила постановку та розв'язання таких дослідницьких завдань:

- в'яснити теоретико-методологічні підходи до аналізу концепцій масового суспільства;
- визначити характерні риси масової людини у філософії екзистенціалізму К. Ясперса;
- проаналізувати зв'язок між масовою психологією та фашистською диктатурою в концепції В. Райха;
- обґрунтувати роль масового суспільства у встановленні тоталітарних режимів згідно концепції Х. Арендт;
- виділити спільні та відмінні риси у концепціях масового суспільства К. Ясперса, В. Райха та Х. Арендт.

Об'єкт дослідження – концепція масового суспільства у працях К. Ясперса, В. Райха і Х. Арендт. *Предмет дослідження* – погляди К. Ясперса, В. Райха та Х. Арендт на причини виникнення масового суспільства, способи його існування та зв'язок із тоталітарними режимами.

Методологічну основу дослідження складають принципи історизму, які дають можливість об'єктивно підійти до теоретичних розробок К. Ясперса, В. Райха та Х. Арендт, до вивчення суспільних процесів, подій, явищ, фактів, що цими вченими розглядаються. В роботі використано аналітичний, порівняльний та системний методи. Дане дослідження є багатоплановим, яке переплітається з цілим рядом конкретних дисциплін, зокрема, політологією, психологією, соціологією та філософією.

Джерельна база дослідження. При підготовці дослідження нами було опрацьовано широке коло літератури з даної тематики. Увагу в першу чергу слід приділити першоджерелам. Характеризуючи ситуацію сучасного йому часу та аналізуючи хід історії, К. Ясперс торкається проблеми масового суспільства в таких працях як «Витоки історії та її ціль» [6] та «Духовна ситуація часу» [5]. Суть моральних орієнтирів, які би допомогли людині знайти себе в індустріальній цивілізації, вчений виклав у працях «Філософська віра» [7] та «Всесвітня історія філософії» [4]. Взаємозв'язок між масовою психологією та фашистською диктатурою В. Райх дослідив у книзі «Психологія мас і фашизм» [3]. Свої дослідження тоталітаризму та ролі мас у його виникненні Х. Арендт помістила в праці «Джерела тоталітаризму» [1]. Станові невизначеності, розколу між минулим та майбутнім, що являється підґрунтям для виходу мас на політичну арену, дослідниця присвятила збірку есе «Між минулим і майбутнім» [2]. Слід також згадати надзвичайно важливі праці інших теоретиків масового суспільства, серед яких в першу чергу виділяються Х. Ортега-і-Гасет [47, 48], О. Шпенглер [75, 76] та Г. Маркузе [36, 37], праця якого «Одномірна людина» [37] справила значний вплив на подальшу дослідницьку діяльність в цій галузі науки. Представники психоаналізу теж розглядали масове суспільство в контексті власного наукового руслу. Тут, зокрема, виділяються З. Фрейд [62, 63, 64], К. Г. Юнг [78], Е. Фромм [65, 66, 67, 68, 69] та Дж. Франкл [59, 60, 61]. Будучи екзистенціалістом, К. Ясперс не міг не відчувати на собі впливу ідей Ф. Ніцше [42, 43, 44, 45], який протиставив масовому індивіду свою «надлюдину», залишаючись непримиримим критиком цивілізації. Філософи-екзистенціалісти М. Хайдеггер [70, 71] та Ж.-П. Сартр [53] також торкалися проблем, пов'язаних з масовою свідомістю та пошуку шляхів звільнення людини. Представник «другого покоління» Франкфуртської школи, яка займалась дослідженнями «репресивної цивілізації», Ю Габермас [13] теж долучився до вивчення бар'єрів, що заважають соціальним індивідам діяти демократичним шляхом. Вирішення цієї проблеми він, як і К. Ясперс, вбачав у здатності людини до справжньої, «безпосередньої» комунікації.

Масове суспільство, як сукупність «посередніх» людей із «штучними» поглядами та прагненнями, являє собою альтернативу громадянському суспільству та ознаменує поразку демократії. Феномен «суспільства мас» може проявитися в будь-якій країні, де руйнуються групові зв'язки, де наявні соціальні потрясіння чи стан аномії. Як правило, вихід мас на

політичну арену призводить до встановлення диктатур чи тоталітарних режимів, яскравими прикладами чого служать фашистський режим в Італії (1922), нацистський в Німеччині (1933), а також сталінський режим в СРСР. Посилення ролі держави, яка за «бездумної», «одномірної» підтримки мас втручається у будь-які сфери суспільного життя своїх підлеглих, призводить до нівеляції індивідуальності у всіх тих, хто на перших порах чинив спротив масам. Небезпека, яку несе собою масове суспільство, потребує ретельного вивчення, щоб не лише вчитися на власних минулих помилках, а й запобігати новим.

В «Енциклопедії політичної думки» за редакцією Д. Міллера дається таке визначення масовому суспільству: «Наразі цей термін («масове суспільство» - І. В.) здебільшого вживають для означення типу суспільства, яке є водночас великим за кількістю населення і доволі розпливчастим та аморфним за своєю соціальною структурою, економікою, державним устроєм. В ідеальному масовому суспільстві буває невтримний індивідуалізм у царині моралі, поведінка споживача просякнута гедонізмом, а родина, громада, церква, школа пронизані загальною розбещеністю... Через неорганізованість масового суспільства, його радше атомізовану, ніж органічну природу, його вважають не тільки сприятливим для зміцнення централізованої влади, – частково через притаманний йому пошук політичної єдності, – але й ідеальним суспільством для досягнення цілей і задоволення бажань тоталітарних лідерів, які тому й заохочують його розвиток. Загалом масове суспільство розглядають як надзвичайно вірогідний результат поступу індустріалізації та демократії» [39, 233].

У свою чергу «Короткий оксфордський політичний словник» пояснює масове суспільство, як «уявлення, що в деяких сучасних суспільствах люди стають вразливі до спокус тоталітаризму внаслідок браку соціальних структур стримування» [34, 393].

Ідея масового суспільства бере свій початок у працях Е. Берка, Л. Бональда, А. Токвіля, Г. Гегеля. Занепокоєні наслідками французької революції та промислового перевороту, ці філософи стверджували, що в їхній час руйнуються усталені зв'язки королівства, церкви, гільдії, міста та села. Протягом ХХ ст. збільшуються прояви страху стосовно настання «епохи мас». А. Токвіль, С. К'еркегор та Ф. Ніцше розглядали таку епоху як майже прямий здобуток демократії з її звеличенням більшості та секуляризмом, з її роз'єднанням сакральності, одностайністю поглядів, з її індивідуалізмом та розмежуванням спільноти [39, 233]. В контексті аристократичної критики соціальних змін XVII-XIX ст. англієць Е. Берк та француз Ж. де Местр першими назвали силу, що лякала тодішніх аристократів «натовпом» чи «масою». Л. Бональд виступав проти руйнування середньовічних соціальних груп і корпорацій, що перетворювало, на його погляд, суспільство в «масу ізольованих індивідів» [46, 14].

Безпосереднім попередником концепції масового суспільства вважається Ф. Ніцше, який стверджував, що головну роль в суспільстві відіграє маса, котра поклоняється всьому посередньому. Філософ критикує сучасне йому суспільство, називаючи його стадом, масою, натовпом, котрого дуже багато і він всюди «смердить». У праці «По той бік добра і зла» Ф. Ніцше пише: «З іншого боку, стадна людина в Європі нині вдає, начебто вона єдино дозволена порода людини, прославляє як істинно людські чесноти так і властивості, котрі роблять її покірливою, стерпною, корисною стадові: дух солідарності, доброзичливість, уважність, сумлінність, стриманість, скромність, поблажливість, співчутливість» [43, 88]. Вчений пророкує розпад європейської духовної культури, «повстання мас» та початок царства посередностей. Врятувати від результатів демократизації, приходу мас у політику можуть лише люди «іншої віри» - духовна еліта. Саме з цією метою мислитель і виробив концепцію «надлюдини», щоб протиставити її пересічній людині, «масовій людині» [73, 69].

Визнаним теоретиком мас в кінці XIX ст. був Г. Лебон. Головною моделлю для нього був натовп, котрий розглядався як психологічний феномен, що виникає при безпосередній взаємодії індивідів, незалежно від їх соціального статусу, національної приналежності, професії, навіть причини, що викликала утворення даного натовпу [46, 14]. Вчений поділяв натовп на два типи: 1) гетерогенний (різномірний) – невиразний вуличний, зібрання людей у театрі, суді, парламенті; 2) гомогенний (однорідний) – представлений у вигляді каст, сект, класів. На думку Г. Лебона, натовп – це ірраціональна руйнівна сила. Поведінка індивідів у натовпі має несвідомий емоційний характер, ним керує не розум, а «закон духовної єдності натовпу», «колективна душа», нетерпимість, догматизм, втрата особистої відповідальності за

власні вчинки. Чим численніше зібрання, вважав дослідник, тим нижчий рівень його свідомості [73, 129].

Фундатор психоаналізу та соціальний філософ З. Фрейд стверджував, що маси у своїй більшості недалекоглядні, їхня поведінка підпорядковується бажанням, а не розуму, вони не хочуть працювати, їм притаманне прагнення до всездозволеності та розпусти. Тому влада повинна бути зосереджена в руках вузького кола людей культури, котрим вдалося побороти власні бажання і котрі здатні не слідувати масам. Ця еліта повинна бути незалежна від мас (організаційно і матеріально) і мати в своєму розпорядженні достатньо заходів, щоб примусити людей працювати та підтримувати порядок [30, 101].

У ХХ ст. концепція масового суспільства отримує широке розповсюдження. В наукових колах йде мова про створення цілісної теорії масового суспільства. Першу спробу створити таку концепцію робить Х. Ортега-і-Гасет, який у спеціально присвяченій цьому питанню фундаментальній праці «Бунт мас» (1929) пише: «Існує факт, який на добро чи на зло – важить найбільше в сучасному громадському житті Європи. А саме – в суспільстві маси взяли повну владу. А що маси, зі своєї природи, не повинні та й нездатні керувати власним буттям, а ще менше правити суспільством, то це значить, що Європа переживає тепер найтяжчу кризу, яка лише може охопити народи, держави чи культури» [48, 15]. Справа мас у всі часи була одна – слідувати за елітою. Але в ХХ ст. маса, не дивлячись на свою неспроможність керувати, намагається витіснити еліту з її традиційних місць – політики та культури [46, 18]. Філософ стверджує, що не випадково цей бунт відбувається саме в ХХ ст., так як цьому сприяв цілий ряд факторів. Х. Ортега-і-Гасет пише: «Від другої половини ХІХ ст. пересічна людина вже не натрапляє на жодні соціальні перепони. Себто також у формах суспільного життя вона вже не зустрічає перешкод і обмежень від самого народження. Ніщо не примушує її обмежити своє життя... Немає ані «станів», ані «каст». Ніхто не має громадських привілеїв. Пересічна людина дізнається, що всі люди рівноправні» [48, 45].

Ще ніколи у всій своїй історії людина не опинялась в подібних обставинах, котрі створили ці умови. Х. Ортега-і-Гасет зазначає: «Ходить, дійсно, про корінну новизну в людській долі, яку закоренило ХІХ століття. Споруджено новий кін для людського буття, новий під оглядом фізичним і суспільним. Три засади уможливили цей новий світ: ліберальна демократія, експериментальна наука та індустріалізм. Останні дві можна звести до одного терміну: техніка. ХІХ століття не винайшло жодної з цих засад; вони походять із двох попередніх сторіч. Заслуга ХІХ століття не у винаході, а в практичному здійсненні. Це всім відомо. Але не досить абстрактного пізнання, а треба здати собі справу з неминучих наслідків» [48, 45-46]. Одним із таких наслідків стало те, що пересічна людина із суспільної маси опинилася в нових життєвих обставинах. Світ, що від народження оточує нову людину, не змушує її обмежитись в жоден спосіб, а, навпаки, збуджує її апетити, що в засаді можуть рости без міри. Річ у тому, що ХХ ст. прищеплює своїм мешканцям тверде переконання, що завтра він буде ще багатшим, досконалішим і ширшим. Проста людина, зустрівшись із таким технічно і суспільно досконалим світом, вірить, що його витворила природа, і ніколи не подумає про геніальні зусилля видатних одиниць, яким він завдячує своє існування. Ще менше вона признає думку, що подальше існування цих досягнень залежить від певних нелегких людських чеснот, найменше недотримання яких розвалило би всю величну споруду [48, 46-47].

Філософ приходять до висновку, що та сама досконалість, з якою ХІХ ст. оформило організаційно певні сфери життя, спричинила те, що маси, яким це пішло на користь, вважають її не за організацію, а за природу. Це пояснює і абсурдний психологічний стан маси: вона цікавиться виключно своїм добробутом і рівночасно відмежовується від причин цього добробуту. Х. Ортега-і-Гасет додає: «Оскільки вони (маси – І. В.) не вбачають у вигодах цивілізації чудесних винаходів і конструкцій, що їх можна втримати лише великим зусиллям та обачністю, вони гадають, що можуть рішуче вимагати їх, наче природного права, і що на тому їх роль кінчається. У розрухах, викликаних голодом, народні маси звичайно шукають хліба, а їхній звичайний спосіб – це руйнування пекарень» [48, 48].

Після праць Х. Ортега-і-Гасета почалось детальне вивчення масового суспільства. Був створений цілий ряд соціологічних, соціально-філософських, а також культурологічних концепцій. Практично всі вони вважали масовою такою соціальною структурою, в котрій людина нівелюється, стаючи безликим елементом соціальної машини, підігнаним під її потреби,

відчуваючи себе жертвою соціального процесу [46, 17]. Вагомий внесок у розробку теорії масового суспільства зробив О. Шпенглер. У своїй основній праці «Присмерк Європи» автор трактує буржуазію не як клас, а як скупчення людей, що вже покинули сферу культури. Остання пов'язана із землею, а буржуазія народжується в містах. Місто знищує класові порядки і культуру тим, що там з'являється четвертий клас – маса, або плебс [40, 602]. «Маса, - пише вчений, - принципово відкидає культуру з її усталеними формами. Це щось абсолютно без форми, відчуває ненависть до будь-якої форми, до будь-яких ієрархічних розбіжностей, до будь-якої власності та упорядкованого знання. Це нові міські кочівники, для яких раби і варвари в античності, шудри в Індії і взагалі все, що представляє собою людина, в рівній мірі є чимось текучим, повністю відірваним від своїх витоків, відмовляються визнати своє минуле і не мають майбутнього. Таким чином, четвертий клас є вираженням історії, що переходить у неісторичний стан. Маса – це кінець, радикальне ніщо» [76, 469].

К. Г. Юнг розглядає у своїх працях «суспільство масової культури». Такий вид суспільства знищує особистість і тому воно є безсумнівним злом, з котрим необхідно боротись. Але вченому стає очевидним, що ця боротьба повинна відбуватись не на рівні суспільства, держави, класів чи партій, а в самій людині. Конкретна особистість виступає в якості «початку і кінця» всіх суспільних відносин, джерелом соціальних бід і одночасно засобом їх вирішення. На думку вченого, всі політичні катаклізми – наслідок невирішених конфліктів душі кожної окремої людини. Цим саме К. Г. Юнг покладає велику відповідальність на людину за стан справ у суспільстві. Характерною рисою суспільства масової культури є всеохоплююча політизація суспільного життя. Розмивання особистості в групі, втрата індивідуального обличчя породжує «масову людину» і «масову душу». Основною потребою масової людини є участь в політиці, що вмотивоване несвідомим почуттям глибокої внутрішньої дисгармонії, прагненням зняти свій невроз зовнішньою активною поведінкою. Відповідно, чим більший невроз, тим більша політична активність. Масовий невроз призводить до масового психозу та масової психічної епідемії, тобто до створення політичного руху [30, 109]. Розглядаючи проблему співвідношення індивіда та маси, вчений писав: «Маса подавлює проникливість та вдумливість, на які ще здатна взята окремо особистість, і неодмінно призводить до доктринерської та авторитарної тиранії, варто тільки конституційній державі проявити слабінку» [78, 68].

У 1940-60 рр. виділяють такі варіанти концепцій масового суспільства: 1) консервативний (Х. Ортега-і-Гасет); 2) ліберальний (К. Мангейм, Е. Фромм, Д. Рісмен); 3) ліворадикальний (Ч. Райт Мілс, Г. Маркузе). Вони змогли набути сучасного вигляду в 1970-их рр. завдяки зусиллям Д. Белла, Г. Блумера, та Е. А. Шилза. Пріоритети модернізації масового суспільства, за Е. А. Шилзом, полягають у включенні мас у процеси виробництва, споживання, культурного життя, у засвоєнні норм і цінностей, їх інтеграції в систему соціальних інститутів. Критики теорії справа вбачали у масовому суспільстві загрозу елітарним формам традиційної культури, втрату соціально-політичних традицій управління суспільством. Ліві теоретики, зокрема представники Франкфуртської школи (Т. Адорно, М. Хокхаймер, Г. Маркузе, Е. Фромм, Ю. Хабермас) наголошували на можливостях масового суспільства як маніпулятивного засобу інкорпорації робітничого класу в капіталізм.

Показовою у цьому плані є праця Г. Маркузе «Одномірна людина» (1964), яка справила значний вплив на радикалів того часу і надалі продовжує залишатися фундаментальним дослідженням масового суспільства. Г. Маркузе переконаний, що «в наш час політична влада утверджує себе через владу над процесом машинного виробництва і над технічною організацією апарату. Уряд розвиненого ... індустріального суспільства може утримувати свій статус тільки шляхом мобілізації, організації та експлуатації технічної, наукової і механічної продуктивності, якою володіє індустріальна цивілізація. Ця продуктивність мобілізує суспільство як ціле поверх і мимо будь-яких приватних індивідуальних та групових інтересів. Той грубий факт, що фізична сила машини переважає силу індивіда чи групи індивідів, робить машину найефективнішим політичним інструментом в будь-якому суспільстві, організованому як механічний процес» [37, 266-267]. Система технологічного контролю з допомогою особливих соціальних інтересів нав'язує індивіду «хибні» потреби, які закріплюють важкий труд, агресивність, бідність та несправедливість. Задовольняючи «хибні» потреби, індивід може відчувати значне задоволення, але воно стримує розвиток здатності «розпізнавати

хворобу цілого і знаходити шляхи його виліковування». Результатом втрати такої здатності може бути ейфорія в умовах нещастя. На думку Г. Маркузе, більшість домінуючих потреб на сучасному етапі розвитку репресивної цивілізації (розслабляться, розважатись, поводити себе у відповідності з рекламними шаблонами, любити і ненавидіти те, що люблять і ненавидять всі інші) належать саме до категорії «хибних» потреб [37, 268].

Контроль над інформацією, поглинання індивіда повсякденністю та рутинною призводять до звуження свідомості, дозування та обмеження знання. Індивід не знає, що відбувається насправді; могутній механізм освіти та розваг нівелює індивіда, об'єднує його з усіма іншими в «стані анестезії», яка виключає можливість існування «шкідливих», на думку системи, ідей. «І поскільки, - зауважує Г. Маркузе, - знання всієї істини навряд чи сприяє щастю, саме така загальна анестезія робить індивіда щасливим. Якщо тривога являє собою не просто загальне захворювання, а екзистенційний стан, то наш так званий вік тривоги відрізняється таким рівнем її інтенсивності, при якому вона перестала помічатися» [37, 94].

Через критику пасивності громадян, їхньої «втечі від свободи» та пристосовництва до репресивних умов існування Г. Маркузе приходиться до поняття «одномірності». «Одномірність» - це однорідність, що виключає будь-яку альтернативу (соціальну, політичну, теоретичну, художню), це уніфікованість та однонаправленість. «Одномірність» означає відсутність протиборства, критики, чіткості переконань, а відповідно, примирення з дійсністю. «Одномірність» - це також відсутність політичних сил, здатних свідомо і послідовно протистояти правлячій антигуманній політиці, щоб в кінцевому результаті її революційно відкинути [30, 223]. Г. Маркузе зазначає: «Очевидно, що сучасне суспільство володіє здатністю стримувати якісні соціальні зміни, внаслідок яких могли би утвердитись цілком нові інститути, новий напрямок виробничого процесу і нові форми людського існування. В цій можливості, мабуть, в найбільшій мірі полягає виняткове досягнення розвинутого індустріального суспільства; загальне визнання Національної цілі, двопартійна політика, занепад плюралізму, зговір між Бізнесом та Трудом в рамках міцної Держави свідчить про взаємозв'язок протилежностей, що є як результатом, так і передумовою цього досягнення» [37, 258].

Щоб вийти із тупика, як кінцевого підсумку розвитку науки Нового часу, потрібно підірвати утверджений спосіб буття, опираючись на принципово новий «життєвий проект». Мова йде про якісно новий тип раціональності. Критична теорія, одним з розробників якої якраз і виступає Г. Маркузе, закликає до висунення нового проекту, який продемонстрував би «високу раціональність». Г. Маркузе впевнений, що весь сучасний світ має політичну природу. Світ – це політика, пряме, опосередковане, символічне гноблення. Тому тільки одна форма боротьби істинна – політична; всі інші не стосуються суті справи, а тому слугують укріпленню існуючого порядку. Г. Маркузе виступає за соціальний катаклізм, радикальний переворот. Потрібно спиратися на «варварські», «первісні», «стихійні» сили людської душі. Революційна ініціатива від «одномірних» людей переходить до «аутсайдерів», котрі знаходяться поза пануючою системою і менш за все піддаються її згубному впливу (люмпен-пролетарі, люмпен-буржуазія, люмпен-інтелігенція). Особлива роль відводиться молоді, зокрема студентству. Г. Маркузе апелює і до мистецтва, виділяючи сюрреалізм. Соціальна революція в концепції Г. Маркузе співпадає із сексуальною революцією – розкріпаченням еротичних ваблень людини. Політичний радикалізм збігається із моральним радикалізмом, з відмовою від існуючої моралі та «тотальною еротизацією» всіх людських відносин [26, 440].

Аналізуючи наслідки революцій, що мали місце в історії людства, а також, складаючи власний проект революції, Г. Маркузе відзначає: «В той час як попередні революції призводили до все більшого і цілеспрямованого розвитку виробничих сил, сьогодні революція в розвинутих суспільствах означала б відміну цієї тенденції: зменшення масштабів розвитку та його репресивної раціональності. Відмова від стану достатку, ще далеко не гарантуючи чистоти, простоти та «звичності», могла би вказати шлях до більш високого ступеню людського розвитку, заснованого на досягненнях технологічного суспільства. Припинення виробництва речей, спрямованих на руйнування (що означало би кінець капіталізму у всіх його формах), могло би покінчити з тілесними та духовними вадами, пов'язаними з процесом виробництва. Іншими словами, сформувані навколишнє середовище і змінити природу здатні не пригнічені, а звільнені Інстинкти Життя, котрі тільки й змогли б підкорити агресивність своїм вимогам» [37, 244-245].

Прообразом сучасної цивілізації є міфологічний Прометей – своєрідний архетип споживацької культури. В пошуках альтернативної екзистенціальної установки Г. Маркузе звертається до інших міфологічних архетипів – Орфея і Нарциса. Г. Маркузе стверджує: «Орфей і Нарцис виражають протест проти репресивного порядку сексуальності, обмеженої дітнародженням. Ерос Орфея і Нарциса – це в кінцевому підсумку заперечення цього порядку, Велика Відмова. В світі, символом якого є культурний герой Прометей, це означає заперечення будь-якого порядку. Але, заперечуючи, Орфей і Нарцис відкривають нову реальність з властивим їй устроєм, визначеним іншими принципами. Орфічний Ерос змінює буття: він приборкує жорстокість та смерть звільненням. Його мова – пісня, його труд – гра. Життя Нарциса – це краса та споглядання. Ці образи вказують на естетичний вимір як джерело та основу їхнього принципу реальності» [37, 149].

Внаслідок подолання «Держави Благополуччя-через-війну» з притаманним їй апаратом виробництва та пізнання, повинен постати новий образ людини: «це буде новий, протилежний надлюдині Ніцше образ людини, в достатній мірі наділеної розумом і здоров'ям для того, щоб обійтись без героїв та героїчної добродетності, позбавленої ваблення до життя, повного небезпек, до того, щоби прийняти виклик; людини, совість якої дозволяє їй розглядати життя як самоціль і прожити її в радості та без страху» [37, 241]. Таким чином, у постреволюційній цивілізації людське існування буде нагадувати скоріше гру, аніж працю, і людина буде жити скоріше у сфері видимості, аніж нужденності.

Із більш поміркованими поглядами на проблему масового суспільства виступив Е. Фромм. Вчений зауважував на тому, що середня людина у розвинутому суспільстві боїться власної свободи, оскільки наявність свободи передбачає також відповідальність. Щоб якось уникнути відповідальності, людина позбувається власної свободи, фактично тікає від неї у пасивність та розчинення в масі, яка маніпулюється більш сильними особистостями – вождями. Це призводить до деградації суспільства, яка може проявитись у крайніх формах, які спостерігались в диктатурі А. Гітлера та Й. Сталіна. До механізмів утворення соціальної патології Е. Фромм відносив: 1) нарцисизм; 2) інцест; 3) садо-мазохізм; 4) деструктивність; 5) конформізм. Найхарактернішими рисами масової людини, або авторитарної особистості, як її називає вчений, є садо-мазохізм та конформізм. Люди з авторитарним характером виявляють боягузтво там, де слід було боротися не за минуле, а за майбутнє, не за існуюче, а за те, що народжувалося, не на підтримку могутнього, а на підтримку слабого. Побоювання авторитету сприяло утворенню «любовно-мазохістського ставлення до будь-якої влади». На думку Е. Фромма, «якщо людина знаходить певну соціальну базу для задоволення своїх мазохістських потреб (наприклад, це може виявлятися в безумовному підпорядкуванні лідеру), то вона отримує якусь впевненість вже за рахунок усвідомлення того, що вона не самотня в своєму підпорядкуванні, таких, як вона, - мільйони, котрі поділяють її позицію і погляди на життя» [65, 190].

Авторитарна особистість, на переконання Е. Фромма, любить умови, котрі можуть обмежити свободу людини, вона із задоволенням підкоряється долі і пливе за течією. Такий тип мислення має одну спільну рису, котра полягає в переконанні, що саме сили, існуючі поза людиною, поза її потребами та інтересами, визначають її подальше життя. І єдиний можливий шлях до щастя – підпорядкування цим силам. Проявом мужності для авторитарної особистості є те, щоб достойно терпіти всі незгоди, які посилає доля чи її фізичне втілення в обличчі якогось вождя. Страждати мовчки – найвища заслуга особистості, а зовсім не спроба припинити ці страждання раз і назавжди чи хоча би зменшити їх. Героїзм авторитарної особистості полягає в тому, щоб підкоритися долі, а не намагатися змінити її [65, 214-215].

Значну увагу при вивченні авторитарної особистості Е. Фромм приділяє пасивності. Під нею він розуміє направленість людини силами, котрі вона не контролює, а тому не може діяти самостійно і лише реагує [68, 37]. Вчений зазначав з цього приводу: «Якщо ви уважно подивитесь на активність людей, які просто реагують чи діють за призначенням, людей пасивних в класичному розумінні слова, ви помітите, що їхні реакції ніколи не змінюють свого напрямку. Їхні реакції завжди однакові. Однакові подразники завжди викликають однакові реакції... Тут не помічається індивідуальність, сили мислення не задіяні, все здається запрограмованим: однакові подразники, однакові наслідки» [68, 39].

Значну увагу дослідженню проблеми масового суспільства приділяли екзистенціалісти – М. Хайдеггер, Ж.-П. Сартр, А. Камю. Так, М. Хайдеггер стверджував, що діяльність людини конструює та впорядковує світ. Однак в процесі цієї роботи людина стає рабом своїх творінь. Створені нею речі забирають владу над нею. Більше того, сама людина схильна розглядати себе як річ. В такому існуванні виникає так званий об'єктивний погляд на особистість, при якому одна особистість вповні замінюється іншою; з'являється «посередність», фікція «середньої», простої людини. Людина ставить під питання «свою власну метафізичну сутність». М. Хайдеггер наголошує на антагоністичності людей, ворожості суспільства до особистості. Суспільне буття є перешкодою для справжнього людського існування. «Всезагальна суєта» погіршує індивіда, подавляє його посередництвом примусу з боку «безличного». В масі нема індивідів, вона не має думки чи волі. Вирішити протиріччя між людиною і суспільством можна тільки шляхом рішучого розриву між ними. Вчений стверджує, що в далекому минулому була «початкова єдність людини і світу», але з розвитком суспільства про буття забули. М. Хайдеггер вказує на п'ять компонентів Нового часу: наука, машинна техніка, мистецтво, культура і «безбожництво». В новий час людина стала суб'єктом, який створює світ як об'єкт, що веде до неістинного існування [26, 424-425]. Філософ наголошує на негативному аспекті співвідношення маси і влади. Він пише: «Для нас все-одно, який людський натив здатен історично втілити в життя безумовний нігілізм» [70, 76].

Погляди французького екзистенціаліста Ж.-П. Сартра в дечому збігаються з теорією Е. Фромма. У своїй праці «Буття і Ніщо» філософ пише: «В тому, що ми називаємо «психологією юрби», ми виявляємо колективні безумства (буланжизм тощо), що є особливою формою любові (кохання). Особа, що каже «ми» знову приймає серед юрби первісний проект кохання, але вже не своїм власним коштом: вона вимагає від третього врятувати весь колектив у самій його об'єктності, пожертвувавши на те свободу. Розчароване кохання провадить до мазохізму» [53, 583]. Отже, тут, як і в Е. Фромма, характерною рисою масового суспільства виступає любовне ставлення до влади, уособленням котрої є вождь. Маси самі кидаються в рабство і стають інструментом в руках проводиря.

Всередині ХХ ст. із своїми концепціями масового суспільства виступають К. Ясперс, В. Райх, та Х. Арендт, однак мова про них у наступних розділах. Наразі ж слід вказати на те, що неокласичні інтерпретації масового суспільства полягають у трансформації «керованої маси» в «контрольовану масу», переході від «шизоїдного» типу масифікації (Ж. Делез, Ф. Гваттарі) до стратегії «м'якої спокуси» (Ж. Бодріяр), або «машини бажання» (Ж. Делез). «Контрольована маса», на відміну від «керованої», створюється здебільшого за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій і не передбачає обов'язкового особистого контакту індивідів, виходить з «добровільного вибору», «свободи дії» у межах запропонованої перспективи. Серед представників постмодернізму слід виділити Г. Дебора та Ж. Бодріяра.

В 1967 р. вийшла основна праця Г. Дебора – трактат «Суспільство вистави», яка набула надзвичайної популярності у зв'язку з подіями 1968 р. у Франції. В цій книзі автор визначає «суспільство вистави» як особливу фазу розвитку капіталістичного суспільства, в якому відчуження і підміна досягли свого апогею: подібного до того, як відпочинок визначається тим, що він не є працею, так і вистава визначається тим, що вона не є життям. Вистава, згідно Г. Дебору, – це «капітал на тій стадії накопичення, коли він стає образом». Вистава – це не сукупність образів, але соціальні відносини між людьми, опосередковані образами. Як контрреволюційна сила вистава діє через розподіл, розчленування, фрагментацію тотальності протесту. Вистава відчужує і перетворює в предмет торгу саме бажання людини, фетишизуючи вільний час. Вона включає в себе все суспільство, і одночасно все суспільство є частиною вистави. Фантазія знищується, свобода перетворюється в дурну безкінечність споживання. Людина в епоху вистави – рабіня нудьги як сучасної форми соціального контролю. Якщо раніше влада саджала незадоволених до в'язниць і таборів, то тепер вона приковує їх до екранів телевізорів. Стратегічна ціль вистави полягає у виробництві забуття і поневоленні своїх жертв. Вільний час, який сучасна людина вириває від трудової діяльності, вона в більшій мірі віддає пасивному спогляданню телевізора. Вона не живе і не відпочиває, але дивиться, як живуть і відпочивають інші на екрані, але і ті насправді не живуть і не відпочивають, вони симулюють і працюють на славу «Великого Видовища», тотальної «Ілюзії», в якій втілюється суверенний «Капітал» в момент свого вищого розквіту [11, 149].

Ж. Бодріяр прийшов до тих же висновків, що й Г. Маркузе та Г. Дебор – не потреби є основою для виробництва товару, а навпаки – машина виробництва і споживання випускає «потреби». Нема індивідуальних бажань і потреб, є машини виробництва бажань, які примушують насолоджуватися, експлуатуючи наші центри насолоди. В самому акті споживання, в «чарівності покупки» здійснюється, за Ж. Бодріяром, підсвідоме і кероване прийняття всієї соціальної системи норм [50, 83]. В такому світі більше не знаходиться місця для ідеології – є лише симуляція, котра перемогла історію, породивши «маси». «Маси» – мовчазна більшість, яка поглинає соціальне; вони тяжіють до фізичної та статистичної форми, одночасно не соціальної і надсоціальної, цілковито соціальної. Вони не можуть бути керовані жодною політичною владою, але маси створюють ілюзії влади, ілюзії бути владою; функціонування всіх сучасних систем наявне у тілі цієї істоти мас. Маси ніким не можуть бути представлені, вони існують всупереч і поза демократичною репрезентацією. Їх не можливо збити зі шляху чи містифікувати, адже вони нікуди не рухаються й нічим не зайняті. Вони поглинають всю енергію та інформацію, розпилюючи при цьому все соціальне та антисоціальне. На відміну від своїх попередників, Ж. Бодріяр, стверджує, що маси не є творінням ЗМІ, маси самі по собі є «повідомленням» [50, 84].

Карл Ясперс (1883-1969) – представник німецького релігійного екзистенціалізму, впливового напрямку у філософії ХХ ст. Впродовж своєї багатолітньої творчої діяльності К. Ясперс приділяв увагу психології, психіатрії, філософії історії, філософії політики, що допомогло йому окреслити чітку картину сучасної ситуації у світі. Багатосторонній підхід до розгляду суспільних явищ призвів до появи у розробленій ним екзистенціальній філософії окремих начерків концепції масового суспільства.

К. Ясперс народився в місті Ольденбург поблизу Балтійського узбережжя. Отримав юридичну освіту, але згодом розчарувався у цій професії. Вивчав медицину в Берліні, Геттінгені та Гейдельберзі, отримав вчений ступінь доктора медицини з психіатрії. У 1908-1915 рр. працював у психіатричній клініці в Гейдельберзі. У 1916 р. став екстраординарним доцентом психології, а в 1920 р. – професором філософії Гейдельберзького університету. Академічна кар'єра К. Ясперса перервалась у 1933 р. до кінця Другої світової війни, оскільки, незважаючи на тиск з боку нацистської влади, вчений відмовився розлучитись з дружиною-єврейкою Гертрудою Майер. Після війни К. Ясперс повернувся до викладацької роботи, хоча йому пропонували посаду міністра культури в новій державі. В 1948 р. вчений переїжджає до Швейцарії на запрошення Базельського університету, де працює до 1961 р. в якості професора. Філософські погляди К. Ясперса викладені ним у трьохтомній праці «Філософія» (1932), «Витоки історії та її ціль» (1949), «Філософська віра» (1948). У післявоєнному доробку автора на перший план виходять філософсько-історичні та світоглядні проблеми: як подолати ті катаклізми та їх наслідки, котрі спіткали європейську цивілізацію у ХХ столітті? Які духовні орієнтири залишаються у європейської людини і як їх набути в сучасному індустріальному суспільстві?

В цьому контексті К. Ясперс не міг не зачепити проблему масового суспільства. Даючи характеристику сучасного становища у світі, К. Ясперс у праці «Витоки історії та її ціль» відводить саме масам роль вирішального фактору у подіях, що повсюдно відбуваються. У порівнянні з нашим часом вся попередня історія здається відносно стабільною. Раніше основну масу населення складало селянство, життєві орієнтири котрого змінювались не надто сильно навіть при політичних катастрофах. Воно було неісторичною субстанцією населення. Зміна соціальних умов відбувалась повільно і торкалась окремих верств та груп, зберігаючи загальний стан непорушним. Свідомість людей, навіть якщо їх чекала голодна смерть, залишалась порівняно захищеною всередині незмінних структур. Люди терпіли, підкорялись і жили виключно релігійною вірою. Все змінилось в наш час. Соціальні умови знаходяться в нестримному русі, який починає усвідомлюватися. Населення земної кулі виривається із традиційних умов та форм свідомості. Впевненість у своїй захищеності стає дедалі слабшою. Маси стають все більш однорідними. Вміючи читати і писати, вони набувають знання, можуть висказати свою волю і змусити рахуватися з собою. Окрема людина, щоправда, тепер більш безпорадна, ніж коли-небудь до того, однак в якості члена маси, що формує «ми», вона нібито здобуває волю [6, 141-142].

Однак ця воля не може виникнути всередині анонімної маси. Її пробуджує і скеровує пропаганда. Масам потрібні образи і лозунги, їм потрібно вказати, чого вони хочуть, але для сприйняття того, що їм говорять, потрібно підготувати підґрунтя. Державний діяч, художник, поет повинен звертатися до сил маси, якщо він хоче мати на неї хоч якийсь вплив. На цих керівних діячів, в свою чергу, має зворотню дію те, що вони пробуджують в масах. Це визначає, якими вони самі повинні бути і ставати, реагуючи на цю дію. Вони слугують виразниками волі мас, якщо не стають диктаторами, котрі керують рабськими масами [6, 142].

К. Ясперс наголошує на багатозначності поняття «маса». Про масу говорять, маючи на увазі або просто всю сукупність населення (у цій якості вона завжди є), або миттєву реакцію і поведінку людей у гострій ситуації (у цій якості маса раптово виникає і так само раптово зникає), або неповноцінність натовпу, певної посередності, чие існування своїм масованим тиском визначає все (і в такій якості це – явище, що виникає в даній історичній ситуації і за певних умов, яким не варто зволікати). Тим не менше, масу слід відрізнити від народу. Народ структурований, усвідомлює себе в своїх життєвих орієнтирах, в своєму мисленні і традиціях. Народ – це щось субстанціальне та квалітативне, його структурі притаманна певна атмосфера, людина з народу володіє особистими рисами характеру також завдяки силі народу, що служить йому за основу. Маса, навпаки, не структурована, не володіє самосвідомістю, однорідна і квантитативна, вона позбавлена яких-небудь особистих якостей, традицій, підґрунтя – вона порожня. Маса є об'єктом пропаганди і навіювання, не відчуває відповідальності і живе на найнижчому рівні свідомості [6, 142-143].

К. Ясперс переконаний в тому, що «маси виникають там, де люди позбавлені свого істинного світу, коренів та підґрунтя, де вони стали керованими та взаємозамінюваними. Все це відбулось тепер у результаті технічного розвитку і досягає дедалі більшої інтенсивності у своїх наступних ознаках: вузький горизонт, життя з дня на день, без діючих спогадів, примусовий беззмістовний труд, розваги, як заповнення вільного часу, життя як постійна нервова збудженість, оманлива видимість любові, вірності, довіри; зрада, особливо в юності, а звідси цинізм – бо той, хто зрадив втрачає повагу до самого себе. Шлях веде крізь відчай в образі жвавості та наполегливості до забуття і байдужості, до стану колективного існування людей в якості піщинок, яких можна використовувати за будь-яким призначенням, вводити в дію, переміщати і використовувати кількісно...» [6, 143].

Окрема людина уособлює собою одночасно народ і масу. Однак у кожному з цих станів вона почуває себе по-різному. Ситуація примушує її бути масою, людина ж докладає всі зусилля, щоб зберегти зв'язок з народом. К. Ясперс пише: «Для наочності вкажемо наступне: в якості маси я прагну до універсального, до моди, до кіно, до сьогоднішнього дня; в якості народу я хочу бути незамінною особистістю, мені потрібен живий театр, присутність історичного; в якості маси я в захваті аплодує зірці за диригентським пультом; в якості народу – пізнаю в глибині інтимних переживань музику, котра підноситься над буденним життям; в якості маси я мислю числами, акумулюю, нівелюю; в якості народу – застосовую шкалу цінностей та членувань» [6, 143].

Масу слід відрізнити також від публіки. Публіка складає першу стадію на шляху перетворення народу в масу. Як тільки народ перестає жити повноцінним життям, черпаючи сили в своєму співтоваристві, виникає множина, що становить публіку, необ'ємна, подібна до маси, але така, що втілює в собі суспільний погляд на духовні цінності в їх вільній конкуренції. В наші дні перетворення народу в публіку і масу стало незворотнім. Ситуація насильно керує ходом речей за посередництва мас. Однак маса не є чимось довершеним. Вона являє собою форму існування на стадії розпаду людського буття. Кожна окрема людина в ній залишається людиною. Питання полягає в тому, в якій мірі діючими опиняться закорінені у сфері індивідуально-інтимного імпульси, здатні у кінцевому підсумку призвести до відродження буття людини з надр масового буття [6, 143-144].

В наш час наявність мас є повсюдною. Залишається тільки те, що приймається масами, а тому шлях історії тепер неодмінно веде через маси. Народна освіта може привести маси на шлях, який веде до аристократії духу, - постійний відбір може завершитися створенням справжньої аристократії без прав і привілеїв наслідування; зі зникненням соціального гніту і політичного терору може зникнути і мислення, сповнене невдоволеності та негативності, притаманне преш за все масам. На думку К. Ясперса, школи, здійснюваний у вільному змаганні

відбір, постійне усунення несправедливості в умовах життя, створення більшої соціальної справедливості – все здатне, подолавши напругу, прокласти дорогу до зростання свободи. Відмова від цього може призвести до нового непередбаченого жаху беззмислового існування мас [6, 144].

«Кожен, хто хоче набути значимості, - зазначає вчений, - прагне йти в ногу з масами. Деякі вважають, що маси куди-небудь ведуть і що істина полягає в тому, щоб знати це і відповідно діяти. Однак маси самі по собі не володіють рисами особистості; вони нічого не знають і нічого не хочуть, вони позбавлені змісту і служать засобом того, хто лестить їхнім загальним психологічним вабленням та пристрастям. Люди в масі можуть легко втратити голову, віддатися п'яній можливості стати просто іншими, піти з щуроловом, який кине їх в пекельну безодню. Можуть скластися такі умови, в котрих маси будуть діяти з тиранами, що маніпулюють ними. Однак можливо, що і в самих масах складуться передумови для розумної праці і боріння істинного духу, праці, котра знаходить своє вираження в поступових змінах умов життя; ніхто не сприймає їх в цілому, однак розум панує в них настільки, що робить можливим встановлення в майбутньому впорядкованого існування, свободи, праці і вільної творчості» [6, 145]. Світ би досяг вершини своєї історії, якби в масах знайшло своє вираження те, що обмежувалось лише аристократичними колами.

Даючи оцінку сучасності, К. Ясперс стверджує, що людина минулого знаходила втіху в релігії, недосконалість земного буття компенсувалась мріями про потойбічний світ. Тепер, коли віра в Бога втрачена, коли людина намагається досягнути повноти і досконалості в земному житті і зазнає поразки, виникає масове відчуття незадоволеності та розгубленості. Вчений говорить про те, що сучасне суспільство характеризується розвитком великого «виробничого» апарату, який перетворюється в силу, що панує над людьми. Машини настільки входять в життя людини, що вона ніби зростається з ними, розглядає себе як «функцію машини». Сама по собі техніка нейтральна, вона не є благом чи злом – все залежить від того, як вона використовується. В наш час розвиток техніки веде не до звільнення від влади природи шляхом панування над нею, а до руйнації, і не тільки природи, але й людини. Розвиток техніки веде до уніфікації земних благ, притупляє індивідуальні смаки, знижує багатообразність матеріальних та духовних потреб, привносить масовий стандарт низької якості. Сучасні люди живуть сірими буднями, заповненими виконанням поточних завдань. Людина набуває цінності тільки у зв'язку із своєю «діловитістю», тобто кількістю і якістю виконаної роботи. Люди втратили зв'язок з культурною традицією, вони не бачать перспектив майбутнього, цілком поглинуті сьогоdnішнім днем, затиснуті в лещатах техніки, адміністрації, організації, масової культури [26, 426].

Продовжуючи критику нерационального використання техніки, К. Ясперс зауважує: «Наслідком розвитку техніки для повсякденного життя є впевненість у забезпеченості всім необхідним для життя, але таким чином, що задоволення від цього зменшується, оскільки цю забезпеченість очікують як щось саме собою зрозуміле, а не сприймають як позитивне сповнення надії. Все стає просто матеріалом, який у будь-яку хвилину можна отримати за гроші; в ньому відсутній відтінок створеного особисто. Предмети користування виготовляються у великій кількості, зношуються і викидаються, їх можна легко замінити. Від техніки очікують створення не чогось дорогоцінного, неповторного за своєю якістю, незалежного від моди через його цінність в житті людини, не предмета, що належить лише йому, котрий зберігається і відновлюється, якщо він поститься. Тому все пов'язане просто із задоволенням потреби стає безглуздом; суттєвим тільки тоді, коли його нема. По мірі того як росте масштаб забезпечення життя, збільшується відчуття недостатку і загрози небезпеки» [5, 308].

В технічному світі від людей очікують не суджень, а знань, не роздумів про смисл, а вмільх дій, не почуттів, а об'єктивності, не розкриття дії таємних сил, а чіткого встановлення фактів. Все існуюче спрямоване в бік керованості і правильного влаштування. Безвідмовність техніки створює гнучкість в користуванні всіма речами; легкість повідомлення нормалізує знання, гігієну і комфорт, схематизує те, що пов'язане в існування з доглядом за тілом та з еротикою. В щоденній поведінці на перший план виходить відповідність правилам. Бажання поступати як всі, не виділятися створює всепоглинаючу типізацію, що нагадує на другому рівні типізацію найпримітивніших часів. Індивід розпадається на функції. Бути означає бути в ділі;

там, де відчувалася б особистість, діловитість була би порушена. Окрема людина живе як свідомість соціального буття – живе колектив, і те, що окремій людині здавалось би нудним, більше того, нестерпним, в колективі вона спокійно приймає начебто під владою іншого імпульсу. Вона мислить своє буття виключно як «ми». Буття людини зводиться до всезагального; до життєдіяльності як виробничої одиниці, до тривіальності насолоди. Розподіл праці і розваг позбавляє існування його можливої ваги; публічне стає матеріалом для розваг, приватне – чергуванням збудження і втоми та жагою нового, невинний потік якого швидко ігнорується; тут відсутня тривалість, це – тільки проведення часу. Об'єктивне задоволення духовних стремлінь без особистої участі гарантує ділове функціонування, в котрому регулюється втома і відпочинок [5, 308-309].

На переконання К. Ясперса, в розпаді на функції існування втрачає свою історичну особливість, у своєму крайньому прояві впритул до нівеляції вікових розбіжностей. Молодість як виразник вищої життєздатності, здатності до діяльності та еротичної насолоди являє собою бажаний тип взагалі. Там, де людина має тільки значення функції, вона повинна бути молодою; якщо вона вже немолода, то прагнучиме до видимості молодості. До цього додається, що вік окремої людини не має значення; її життя сприймається лише в миттєвості, часова тривалість життя – лише випадкова тривалість, вона не зберігається в пам'яті як значима послідовність незворотних рішень, прийнятих у різних біологічних фазах. Все, що відбувається, відбувається швидко, а потім забувається. Тому люди ведуть себе так, ніби всі вони одного віку. Оскільки загальна діловитість вимагає простоти, зрозумілій кожному, вона веде до єдиних проявів людської поведінки у всьому світі. Єдиними стають не тільки моди, але й правила спілкування, жести, манери говорити, характер повідомлення [5, 309-310].

К. Ясперс дійшов висновку, що «в теперішній час світ схильний до такого філософствування, яке шукає істину в нігілізмі, закликає до дивного героїчного існування без втіхи і надії, до прийняття суворості та безжальності, до нібито гуманізму. Це – вчення Ніцше, сприйняте його епігонами без його захопливої напруженості та волі до подолання нігілізму. Однак прийняти цілком нігілістичне вчення людина не в змозі. В ситуації всезагальної зневіри їй залишається хіба що сліпа віра. Така віра – не що інше, як вимушена заміна, вона нестійка і відмовитися від неї легко. Її зміст може бути дивним і різним, вона може бути навіть просто вірою без змісту, вірою в рух як такий. Ця віра претендує на те що, що вона складає єдність з природою, зі світовою історією; вона фіксується в програмах спасіння людства, замикається у псевдонаукових тотальних поглядах – в марксизмі, в психоаналізі, в расовій теорії» [6, 146].

В розпаді віри та традиційних цінностей можна виділити в якості прикладів ряд типових явищ:

1) Мислення, засноване на ідеології. Наша епоха створила ідеології і разом з цим виявила їх сутність. Епоха створює теорію того, що вона здійснює. Однак згодом сама ця теорія перетворюється в засіб посилення зла, з котрим вона бореться. Так, метод проникливого пізнання істини, опустився до рівня психоаналізу та вульгарного марксизму. В цьому мисленні, що переслідує мету розвінчування, мисленні, яке саме стало догматичним, істина повністю втрачається. Все стає ідеологією, в тому числі і саме це твердження. Не залишається більше нічого.

2) Спрощення. Простота – це образ істинного. Спрощення – це насилля, яке посідає місце втраченої простоти. Простота допускає безкінечну кількість тлумачень, це світ в малому, наповнений і рухомий. Спрощення за своєю суттю – це нитка, котра маніпулює нами, наче маріонетками; воно не допускає розвитку, воно порожнє і нерухливе. Наш час, на думку К. Ясперса, якраз і є часом спрощень. Успіхом користуються лозунги, універсальні теорії, які все можуть пояснити, грубі антитези. Простота кристалізувалась в міфічних символах, спрощення дотримується псевдонаукової абсолютності.

3) Життя, засноване на відкиданні. Там, де віра вже не є основою життєвих стремлінь, залишається лише порожнеча відкидання. Там, де виникає невдоволення собою, винним повинен бути хтось інший. Якщо людина собою нічого не представляє, вона у крайньому випадку «анти-». Всі нещастя покладаються на певний фантом, назву котрому знаходять або серед історичних утворень, які колись відкрились теоретичному пізнанню, - у всьому винен капіталізм, лібералізм, марксизм, християнство і т.д., або серед нездатних до спротиву представників окремих груп, котрих у всьому звинувачують, - у всьому винні євреї, німці і т.д.

Все те, що відіграє визначну роль в непорушному сплетінні вини в сенсі причинності та відповідальності, некритично нівелюється в якості провини якогось певного другого, котрим ми не є. При цьому духовні поняття стають знаменом та знаком. Слова використовуються як фальшива монета для вживання у цілком зміненому смислі при збереженні пов'язаних з ними відчуттів (свобода, вітчизна, держава, народ, рейх і т.д.). В понівеченій пропагандистською софістикою мові в кінці кінців взагалі перестає бути зрозумілим значення слів. Мова перетворюється в хаос невизначеностей – все для того, щоб виразити в кожному даному випадку своє «анти-», котре не впливає з якого-небудь діючого «про-» [6, 147-148].

У своїй праці «Духовна ситуація часу», К. Ясперс аналізує зв'язок між державним апаратом та масами. Вчений вказує на те, що, перетворюючи окремих людей у функції, великий апарат забезпечення існування позбавляє їх субстанціонального смислу життя, яке впливало на людей у якості традиції. Систему утворює апарат, в котрому людей переставляють за своїм бажанням з одного місця на інше, а не історична субстанція, яку вони заповнюють своїм індивідуальним буттям. Все більша кількість людей веде це відірване від цілого існування. Розкидані по різних місцях, потім безробітні, вони представляють собою лише голе існування і не займають більше визначеного місця в рамках цілого. Основна характеристика такого існування – вміння забувати; перспективи людини в минулому і майбутньому фактично стискаються теперішнім. Насильницьки прикована до найближчих цілей, людина позбавлена простору, необхідного для бачення життя в цілому. Там, де мірою людини є середня продуктивність, індивід, як такий, не має значення. Незамінних людей не існує. Те, в якості чого він був, він – загальне, не він сам. До такого життя схильні люди, які зовсім не прагнуть бути самими собою; вони володіють перевагою. Складається враження, що світ потрапляє під владу посередності, людей без долі, без розбіжностей і без справжньої людської сутності. Здається, що об'єктивована, відірвана від своїх коренів людина втратила саме існування. Живучи з дня на день, вона бачить ціль, що виходить за межі поточного виконання роботи, тільки в тому, щоб зайняти по можливості хороше місце в апараті. Маса тих, що залишилися на своїх місцях відокремлюється від меншості тих, котрі безцеремонно пробиваються вперед. Перші пасивно перебувають там, де вони знаходяться, і працюють і відпочивають після роботи; інших до активності спонукає честолюбство і любов до влади; вони втомлюються, вигадуючи можливі шанси на просування і докладаючи максимум зусиль [5, 310-311].

Керівництво всім апаратом здійснюється бюрократією, котра сама є апаратом, тобто людьми, які перетворилися в апарат і від яких залежать працюючі в апараті. Держава, суспільство, фабрика, фірма – все це є підприємством на чолі з бюрократією. Все, що сьогодні існує, потребує великої кількості людей, а відтак, і організації. Для того, хто за своїм походженням не може претендувати на високі посади в бюрократичному апараті і повинен добитися відповідного статусу своїми силами, це пов'язано з манерою поведінки, з інстинктом, відношенням до цінностей, і все це в собі несе небезпеку для справжньої самотності як умови відповідального керівництва. Інколи може допомогти щасливий випадок; однак, як правило, успішні працівники відрізняються такими якостями, які заважають їм миритися з тим, що людина залишається самою собою, і тому вони намагаються всіма засобами витіснити таких людей зі своєї сфери діяльності: вони називають таких самовпевненими, диваками, односторонніми і нездатними до діла; їх діяльність оцінюється фальшивим абсолютним масштабом; вони викликають підозру, їх поведінка розцінюється як провокуюча, як така, що загрожує спокою, миру в суспільстві, переступаючи допустимі межі. Оскільки найвищого місця досягає тільки той, хто пожертвував своєю сутністю, він не хоче допустити, щоб інший її зберіг [5, 311-312].

Методи просування в апараті визначають відбір потрібних людей. Так як досягає чогось тільки той, хто рветься до успіху, але саме цього він не повинен визнавати в конкретній ситуації, чимним вважається вичікувати, коли тебе покличуть: від поведінки залежить, яким чином досягнути бажаного, зберігаючи видимість стриманості. З усіма людьми слід встановлювати такі відносини, щоб володіти по можливості більшими зв'язками, використовуючи лише ті, які в даному випадку необхідні. Замість товариства самотніх людей виникає певна псевдодружба тих, хто мовчки знаходить одне одного при необхідності, надаючи своєму спілкуванню форму обхідливості та люб'язності. Не порушувати правил гри в задоволеннях, до кожного проявляти свою повагу, суперечити, коли можна розраховувати на

відповідний відгук, ніколи не піддавати сумніву загальні матеріальні інтереси, якими б вони не були, - все це і тому подібне суттєво [5, 312-313]. К. Ясперс підкреслює, що «для розчленованої в апараті маси головне значення має фікція рівності. Люди порівнюють себе з іншими, тоді як кожен може бути самим собою, тільки коли його ні з ким не зрівняти. Те, що має інший, я теж хочу мати; те, що може інший, міг би і я. Таємно панує заздрість, прагнення насолоджуватися, мати більше і знати більше» [5, 314].

Якщо в минулі часи, для того щоб знати, на що можна розраховувати, потрібно було знайомитися з князями та дипломатами, то тепер для цього потрібно володіти інформацією про властивості маси. Наявний зворотній зв'язок між масою та апаратом. Складний механізм необхідний для забезпечення існування мас. Він повинен орієнтуватися на властивості маси: у виробництві – на робочу силу маси, в своїй продукції – на цінності маси споживачів. Умовою життя стала необхідність виконувати яку-небудь функцію, що так чи інакше служить масам. В процесі консолідації великого апарату по впорядкуванню життя мас кожен повинен служити йому і своєю працею приймати участь у створенні нового. Якщо він хоче жити, займаючись духовною діяльністю, це можливо лише у випадку умиротворення якої-небудь маси людей. Він повинен продемонструвати значимість того, що приємно масі. Вона прагне забезпечення свого існування їжею, еротикою та самоствердженням; життя не приносить їй задоволення, якщо щонебудь із цього відсутнє. Крім цього їй потрібен спосіб пізнання самої себе. Вона хоче, щоб нею керували, але так, щоб їй здавалось, ніби керує вона. Вона не хоче бути вільною, але хоче вважатися такою. Для задоволення її бажань фактично середнє і звичайне, але не назване таким повинно звеличуватися чи у всякому випадку оправдовуватись як загальнолюдське. Недоступне їй називається далеким від життя [5, 314].

За словами К. Ясперса, «для впливу на масу необхідна реклама. Шум, який вона здійснює, в наш час служить формою, що повинна бути прийнятою кожною духовною течією. Тиша в людській діяльності в якості форми життя скоріш за все зникла. Необхідно показувати себе, читати звіти і виголошувати промови, викликати сенсацію. В масовому апараті в представництві не вистачає справжньої величі. Нема свят. В справжність свят ніхто не вірить, навіть самі їх учасники. Достатньо уявити собі папу, котрий здійснює урочисту подорож через всю земну кулю в центр сьогоднішньої могутності, в Америку, приблизно так, як він в середні віки роз'їжджав по Європі, і ми відразу ж побачимо, наскільки неспівмірний з минулим феномен нашого часу» [5, 314-315].

Зобразивши масове суспільство з усіма його недоліками, К. Ясперс, тим не менше, прагне знайти вихід із пастки, яку воно собою уособлює. На думку вченого, слід сформулювати нове ставлення до техніки, створити співдружність людей, не байдужих до всіх гуманістичних цінностей. Потрібно звільнитись від законів стадного життя, від «рабства етичних правил», тобто тих ціннісних норм і обов'язків, які покладає на нас суспільство. Необхідно звільнитись від віри в науку і створити нову філософію. Якою ж вона повинна бути? К. Ясперс рішуче відмежовується від раціоналістичної лінії у філософії, відкидаючи саму можливість існування філософії як науки. Філософія повинна виражатися не в наукових поняттях, а в термінах психології. Справжній предмет філософії – не природа; вона не дає знання про речі, а показує, що я розумію, що хочу і в що по справжньому вірю. Категоріями філософії є воля, свобода, вибір, відповідальність. Завдання філософії – спонукати людей до індивідуального життя. Філософія повинна допомогти людині зрозуміти смисл свого існування [26, 426-427].

К. Ясперс висуває «філософію існування», яка не може бути систематичною, - це скоріше «філософствування», а не «філософія». Саме тому він стає на шлях критики філософії минулого – як матеріалізму, так і ідеалізму. Центральне поняття – екзистенція визначається як необ'єктивована реальність, як такий «рівень» людського поняття, що не може бути предметом розгляду науки. Екзистенція нерозривно пов'язується з «трансценденцією», Богом. Трансценденція виступає як буття, яке перетворює екзистенцію з простого самоствердження, «свавілля» на носія буття, більш високого, ніж усе, що визначається розумом як найвище. Тобто трансценденція – це вище буття. Екзистенція і свобода у К. Ясперса – поняття тотожні. Характеристика свободи полягає в тому, що її не може бути «знайдено» на жодному рівні людського буття, ні на рівні свідомості взагалі, ні на рівні духу. Звідси вчений формулює важливий для нього принцип: «Людина або існує як предмет дослідження, або існує задля свободи». К. Ясперс вважає, що людина не може бути до кінця пізнана наукою і, таким чином,

не може до кінця стати предметом соціального маніпулювання, оскільки завжди залишатиметься деякий непізнаний «залишок» - екзистенція. З цього випливає висновок: пізнання – справа науки, свобода – справа філософії. У питанні про свободу у К. Ясперса виникає антиномія: з одного боку, свобода є не сваволею індивіда, а трансцендентною необхідністю; з другого – ця необхідність своєрідна: вона не всезагальна, а має глибоко особистий характер; отже, для кожного індивіда вона є його і лише його власною необхідністю. Для вирішення цієї антиномії вводиться учення про екзистенціальну комунікацію як універсальну умову людського буття. Все, що є істотним у людині і необхідним для людини, забезпечує комунікація. Екзистенцію не можна опредметнити, але можна «поєднати з іншою екзистенцією», і цього досить, щоб вона існувала не як суб'єктивна ілюзія, а як реальність. З точки зору К. Ясперса, комунікація – це спілкування, в якому людина не «грає роль», яку готує для неї суспільство (наприклад, батька, чоловіка, вченого, політика тощо). У процесі комунікації стає відомо, що таке «актор» і хто грає всі ці ролі [35, 292-293].

За К. Ясперсом, комунікація – це спілкування з іншими індивідами, «буття з іншим». Свобода особистості, на думку вченого, може існувати лише тоді, коли вільний інший. Розрив комунікації призводить до знищення свободи. К. Ясперс вважає, що науково-технічний прогрес, нові інформаційні технології призвели до спілкування людей на хибних принципах. Справжнє об'єднання людей можливе тільки через екзистенціальну комунікацію, засновану на взаємній любові та довірі. При цьому слід не забувати, що в людській природі закладене ірраціональне зло. Слід також визнати, що в судженнях К. Ясперса прослідковується певний специфічний мотив: він не закликає відсторонюватися від емпіричного світу взагалі, але жити в постійному страху, пам'ятаючи про можливу втрату всього, чим ми живемо, з відчуттям своєї кінченості [26, 428]. З точки зору вияву екзистенції особливо важливі, за К. Ясперсом, так звані помежові ситуації: смерть, страждання, боротьба, провина тощо. Найяскравіший випадок помежової ситуації – смерть, перед лицем якої скінченність власної екзистенції постає перед людиною з усією безпосередністю. В цій ситуації стає несуттєвим усе те, що заповнювало життя індивіда в його повсякденності, а також з'являється можливість досягнути глибший рівень буття – трансцендентне.

Після Другої світової війни вчений прагне наповнити свої філософські категорії соціальним і конкретно-політичним змістом. Екзистенціалістське поняття «свободи» ототожнюється з «вільним світом» капіталу, а помежові ситуації конкретизуються: це війна, атомна загроза тощо, але методологічний підхід до них зберігається: всі вони мають витoki в людському бутті, в екзистенції. У суспільному житті існують два устої – це «істинність і глибока повага до людського буття, або наука та гуманність», але все ж таки К. Ясперс, як і раніше, рішуче заперечує «тотальне знання», тобто науковий світогляд, замінюючи його «тотальною вірою» - своєрідним екзистенціальним релігійним світоглядом. Людство, на думку філософа, приречене на спільність долі та єдиної віри. В іншому разі історія людства може закінчитися катастрофою. Тому встановлення взаєморозуміння, відкритість різноманітних типів суспільства, релігій і культур є життєво необхідними для людства. Звідси К. Ясперс робить висновок про особливу роль філософії, яка за допомогою філософської віри, завдяки якій відкривається сенс та призначення історії, покликана об'єднати людство на спільних духовних засадах [35, 294].

Для повноти картини слід додати, що філософську віру, на погляд К. Ясперса, «можна назвати також вірою в комунікацію» [7, 442]. Трохи згодом проблематика міжлюдської взаємодії стала провідною темою у соціальній філософії ще одного німецького вченого – Ю. Габермаса, який наголошував на відмінності істинної комунікації від хибної [58, 623]. Ю. Габермас постійно підкреслює суспільний контекст людського буття; через соціальну інтегрованість, через «повсякденні інтеракції життєвого світу» він прагне пояснити людину, при цьому для нього багато важить можливість окреслити шляхи розв'язання актуальних проблем, породжених мінливою суспільною практикою. Однак тут метод Ю. Габермаса суттєво відрізняється від методу К. Ясперса. Габермас досліджує та показує людину не такою, якою він би хотів її бачити, якою вона, на його погляд, мусить бути – згідно з певними уявленнями про нормативність (подібно міг би чинити поет, схильний до екзистенціальної проблематики філософ або ж релігійний мислитель, проповідник), а такою, якою вона є, причому тут, в конкретних умовах її існування: політичного, соціального, юридичного; відтак головне – дії,

вчинки людини, і саме в їхньому суспільно-політичному, правовому вимірі, в контексті комунікативних стосунків [13, 381].

Австрійський та американський психоаналітик і критик цивілізації, В. Райх у руслі розробленої З. Фрейдом теорії психоаналізу розробляв власну концепцію, яка згодом вийшла за звичні рамки психології і призвела до інтеграції з іншими науками, зокрема з соціологією, теорією політики і частково філософією. Виступаючи з ідеями «сексуальної революції», як єдиної можливості звільнення людини від масових психозів та подолання власних неврозів, спрямованих на ірраціональні вчинки, В. Райх ступив на шлях ревізійонізму в психоаналізі, який зумовив появу цілковито нового розуміння «вільної особистості». Незважаючи на несприйняття ідей вченого серед його сучасників внаслідок політичних поглядів чи невірною тлумачення, вже після смерті В. Райха, в 1960-их роках, позначених «бунтами молоді», його теорії, зокрема теорія «сексуальної революції», набули надзвичайно широкого розповсюдження і сприяли усвідомленню того, чим насправді є масове суспільство і якими є його корені.

Вільгельм Райх (1897-1957) народився в Галиції, яка на той час знаходилася у складі Австро-Угорської імперії. Його батько був дрібним фермером і, не дивлячись на єврейське походження, був переконаним нацистом. В сім'ї говорили тільки по-німецьки, а юному Вільгельму заборонялось спілкуватися з дітьми єврейського та українського походження. Мати Вільгельма померла, коли йому було 17 років, а ще через три роки помер батько. Залишившись без сім'ї, Вільгельм Райх під час Першої світової війни вступив до австрійського війська, брав участь у бойових діях в Італії і дослужився до офіцерського звання. Повернувшись зі служби, В. Райх поступив на медичний факультет Віденського університету, який закінчив у 1922 р. Під час навчання він зацікавився психоаналізом і вже в 1919 р. став членом Віденського психологічного товариства. Саме В. Райх був першим клінічним асистентом З. Фрейда, а згодом – віце-директором його клініки. В 1924 р. В. Райх став керівником Семінару з психоаналітичної терапії. В 1929 р. бере участь у створенні клінік сексуальної гігієни по всій Німеччині. Проведені ним дослідження, показали, що проблема неврозів є масовим явищем [55, 329-330].

В 1925 р. В. Райх пише свою першу книгу «Інстинктивний характер», а в 1927р. виходить праця «Функції оргазму». В цей час відбувається розрив В. Райха з З. Фрейдом. В. Райх хотів пройти у нього курс психоаналізу і отримав відмову, що і послужило причиною для припинення їх співробітництва. Однак істинною причиною були політичні погляди В. Райха, який захопився марксистськими ідеями і вступив до Німецької комуністичної партії. В психоаналітичних колах політична діяльність В. Райха не отримала схвалення; його радикальні програми статевого виховання критикувались однопартійцями. В результаті, в 1933 р. його виключили з партії, а роком пізніше – з Міжнародної психоаналітичної асоціації. Певний час вчений проживав у Данії, де опублікував фундаментальне дослідження фашизму – «Психологія мас та фашизм» (1933). В цій книзі вчений демонструє можливість залучення сексуальної психології до досліджень проблем політичного ірраціоналізму. В результаті накопичення в організмі біологічної енергії виникають умови для ірраціоналізму, котрі проявляють у тоталітарному способі життя. Сильне масове стремління до свободи і страх перед свободою, пронизаною відповідальністю, породжують думки, притаманні фашистам. Сексуальні ваблення людини гальмуються тоталітарною державою і вона перетворюється у неспроможну на спротив істоту. Таким чином, тоталітарна система проникає в психічну структуру індивіда [55, 331-332].

За свої погляди та пропаганду сексуальної революції В. Райх був вигнаний з Данії і переїхав до Швеції, а в 1934 р. він оселяється в Норвегії, де йому було дозволено займатися науковою та практичною діяльністю. В 1939 р. В. Райх переїхав до США, де отримав посаду ад'юнкт-професора медичної психології Нової школи соціальних досліджень в Нью-Йорку. Там вчений багато працював у лабораторії і на основі своїх досліджень дійшов висновку про існування фундаментальної життєвої енергії, притаманною не тільки людині, але й усім живим організмам. Цю енергію В. Райх назвав оргоном і все своє подальше життя присвятив подальшій розробці теорії оргону. В 1954 р. його теорія була визнана неспроможною, багато книг вченого опинилися під заборонаю, було також заборонено використовувати його метод. В. Райх намагався протестувати, але був звинувачений у неповазі до суду і поміщений в американську федеральну в'язницю, де в 1957 р. і помер від серцевого нападу [55, 332-333].

Підтримуючи тезу З. Фрейда про першочергове значення сексуальних факторів у дослідженні неврозів, В. Райх суттєво змінив його за рахунок того, що виділив «сексуальну економію» - баланс енергетичної зарядки і розрядки, сексуального збудження та полегшення. На думку В. Райха, саме стримування сексуальних ваблень разом з характерологічними установками конститує справжній невроз, а клінічні симптоми – це всього лиш зовнішні прояви. Первинні травми та сексуальні імпульси утримуються поза свідомістю за допомогою складних механізмів хронічного м'язового напруження «характеристичної броні». Термін «бронювання» відноситься до функції захисту індивіда від небезпечних внутрішніх та зовнішніх переживань. Для В. Райха вирішальним фактором, котрий сприяє незавершеному сексуальному оргазму і закупорці біоенергії, є репресивний вплив суспільства. Невротик підтримує баланс сексуальних сил, пов'язуючи надлишкову енергію м'язовим напруженням і обмежуючи тим самим збудження. У здорової людини подібних обмежень нема, її енергія не стримується м'язовою бронею і може вивільнитися безперешкодно [22, 185-186].

Основне положення теорії В. Райха полягало в тому, що повсюдне пригнічення сексуальності загрожує цивілізації; звільнення від неї має бути добровільним, спонтанним та веселим. Здорова людина, або «статева особистість», відчуває справжній оргазм, тобто підсвідому свободу. Такі люди не відразу ж задовольняють кожний свій підсвідомий потяг, а здатні до самообмеження і без будь-якої зовнішньої, нав'язаної «примусової моралі». На думку В. Райха, статевої особистості, які найчастіше зустрічаються серед промислових робітників, мають «природну сексуальність», а це зумовлює малу вірогідність моногамії, хоча це зовсім не означає, що в кожному можливому випадку такі близькі стосунки будуть справжніми [39, 319].

Ці ідеї стосовно підсвідомого, що йшли в річищі подальшого розвитку ідей З. Фрейда, було покладено в основу далекосяжної критики сучасної цивілізації. Більшість цивілізованих людей страждають від «певного виду неврозу» й у крайньому разі здатні лише на штучний оргазм (або задоволення), а не на «врешті-решт рослинну мимовільну відмову» від своєї статевої особистості. Вони виконують «панцер для характеру», який може затвердіти і перетворитися на «мускульний панцер» для захисту від спонтанних загрозливих імпульсів. Такий відчайдушний спротив часто призводить до катастрофічних наслідків, оскільки нерозтрачена сексуальна енергія набуває негативних форм на кшталт тривоги, садизму, агресії. Стимування біологічної енергії зумовлює які завгодно типи емоційної поведінки включно з явищами масового шаленства, такими як фашизм. Ідеології, які заперечують життя, панують серед інертного і покірливого населення [39, 319].

Процес утрати більшістю людей самих себе через розтринькування власної «споконвічної космічної енергії» має швидше соціальне й економічне, аніж біологічне походження. Суспільство в різних своїх аспектах створює особливий тип особистості-структури, первинним джерелом якої є авторитарна родина, очолювана всевладним караючим батьком. Цей процес починається в дитинстві з суворого домашнього виховання та заборони мастурбації. З раннього дитинства у людей виховують фальшиву скромність, навчають їх приборкувати себе, бути механічно покірливими, змушують стримувати свою природну енергію. Калічення молоді, на думку В. Райха, відбувається через те, що старше покоління боїться сексуальності і войовничого духу молоді. Процес завершується неминуче нещасним буржуазним шлюбом, що відображає конфлікт між природною полігамною сексуальністю і економічними потребами [39, 319-320].

Вслід за Г. Маркузе В. Райх стверджував, що вся людська цивілізація носить репресивний характер, оскільки стримування людських інстинктів та ваблень є повсюдним. Справжня революція, яка може бути лише «сексуальною», повинна зняти всі заборони та знищити всі репресивні норми та обмеження [26, 441]. Повстання молоді, яка вимагає сексуальної свободи, було одним із шляхів визволення, запропонованих вченим. Оскільки внаслідок негативної дії соціуму на розрядження сексуальної енергії унеможливується досягнення повного оргазму, що призводить до звуження лібідо та пошуків каналу для різноманітних психопатологій, то для ефективного лікування необхідно звільнити закриту лібідозну енергію та зруйнувати «тілесну броню» [22, 188]. Подальшим аспектом аналізу проблем соціальної революції стало твердження В. Райха, що головним у розв'язанні цих проблем є кардинальна зміна свідомості. Новий світогляд, носієм якого має бути насамперед молодь, впливатиме на старе суспільство не прямими політичними засобами, а змінами

культури і якостей індивідуального життя, які перевтілюють політику і врешті-решт суспільну структуру. У даному випадку В. Райх мав на увазі зміни як матеріальної, так і духовної сторін культури, тобто як речі культурного побуту, стилю життя, так і культурне, побутове розкріпачення людини. Сексуальні свободи він певною мірою пов'язував із рішучою відмовою від традиційного міщанства, «ситого, тихого життя», що все разом повинно було революціонізувати народні маси, мобілізувати їх на революційні подвиги, відмову від пут консерватизму й традиціоналізму [73, 194].

Погляди В. Райха часто піддавалися критиці. Зокрема Г. Маркузе писав: «...Райх зробив предметом психоаналізу взаємовідносини між соціальною структурою та структурою інстинктів. Він підкреслив, що сексуальна репресія в значній мірі визначається інтересами панування та експлуатації і що ці інтереси, в свою чергу, визначаються і виробляються сексуальною репресією. Однак поняття сексуальної репресії у Райха залишається недиференційованим; він залишає поза увагою історичну динаміку сексуальних інстинктів та їх зростання з руйнівними імпульсами. (Райх відкидає фрейдівську гіпотезу ваблення до смерті та глибинний вимір, що відкрився в його пізній мета психології). Як наслідок, сексуальне звільнення стає для Райха панацеєю від індивідуальних та соціальних недругів. Зведення до мінімуму проблеми сублимації, відсутність суттєвого розмежування між репресивною та нерепресивною сублимацією та бачення прогресу свободи тільки в простому розкріпаченні сексуальності кладуть межу для критичних соціологічних прозрінь, поміщених у ранніх працях Райха» [37, 207].

Як би там не було, здійснений В. Райхом аналіз взаємозв'язку масової психології та фашизму в праці «Психологія мас і фашизм» (1933) залишається і по сьогоднішній день фундаментальним дослідженням з даної проблематики. В своїй книзі вчений пише: «Оскільки фашизм, незалежно від часу і місця його появи, є рухом народних мас, він володіє всіма особливостями та протиріччями, що належать до характерологічної структури масового індивіда. На відміну від загальноприйнятої точки зору фашизм – це не чисто реакційний рух, він являє собою сплав бунтівних емоцій та реакційних соціальних ідей» [3, 14]. У чистому вигляді фашизм являє собою сукупність всіх ірраціональних характерологічних реакцій звичайної людини. В. Райх зазначає, що для соціолога, якому не вистачає мужності визнати керівну роль ірраціональності в історії людства, фашистська расова теорія відображає лише імперіалістичне стремління чи, м'яко кажучи, є «забобоном». Але насправді расова теорія не витікає із фашизму. Навпаки, фашизм виникає на основі расової ненависті і слугує її політично організованим виразом. «Звідси випливає, що існує німецький, італійський, іспанський, англосаксонський, єврейський та арабський фашизм. Расова ідеологія – це чисто біопатичне вираження характерологічної структури оргастично імпотентної особистості» [3, 14-15].

Фашистська ментальність – це ментальність «маленької людини», закріпаченої, прагнучої влади і в той же час протестуючої. Не випадково, що всі фашистські диктатори походять із реакційного середовища «маленьких людей». Магнат-промисловець і мілітарист-феодал використовують цей соціальний факт для своїх цілей після його виявлення у контексті загального пригнічення життєвих імпульсів. У формі фашизму механістична, авторитарна цивілізація виймає із пригніченої «маленької людини» те, що протягом багатьох віків вона насаджувала в поневоленому людстві за допомогою містицизму, мілітаризму та автоматизму. Ця «маленька людина» досконало вивчила поведінку «великої людини» і тому повторює її у спотвореному та гротескному вигляді. «Фашизм, - пише В. Райх, - це сержант колосальної армії нашої важкої хворої промислово розвиненої цивілізації. Висока політика в очах «маленької людини» постала як балаганна вистава. Маленький сержант випередив генерала-імперіаліста у всьому: в маршовій музиці, в «гусячому кроці», у вмінні командувати та підкорятися; у здатності згинатися зо страху перед ідеями; в дипломатії, стратегії і тактиці; у вмінні одягатися та проводити паради... У всіх цих речах кайзер Вільгельм виглядає жалібним фальсифікатором у порівнянні з Гітлером, сином голодного чиновника. Чіпляючи на свої груди медалі, «пролетарський» генерал показує, що «маленька людина» «нічим не гірше» від «справжнього» великого генерала» [3, 15-16].

Широке та змістовне дослідження характеру «маленької людини», а також близьке знайомство з її закулісним життям цілком необхідно, на думку В. Райха, для розуміння сил, на котрі опирається фашизм. Вчений переконаний, що для цього необхідно розглянути

взаємозв'язок між сексуальним гнобленням та експлуатацією людини. Такий зв'язок сексуальних та економічних інтересів, що є умовою становлення авторитарної системи, можна спостерігати на рівні найменш чисельної соціальної структури – сім'ї. В. Райх стверджує, що в результаті морального стримування природної сексуальності дитини, яка на останньому етапі призводить до суттєвого послаблення її геніальної сексуальності, у дитини розвивається лякливність, покірність, страх перед авторитетом, «доброта» і «послух» в авторитарному розумінні цих слів. Таке стримування паралізує дію бунтівних сил в людині, оскільки кожен життєвий порив тепер обмежується страхом; оскільки секс став забороненою темою, критична здатність і думка людини стають також забороненими. «Іншими словами, - стверджує В. Райх, - завдання моралі полягає у формуванні покірних особистостей, які не дивлячись на бідність та знущення, повинні відповідати вимогам авторитарного устрою. Таким чином, сім'я представляє собою авторитарну державу в мініатюрі, в якій дитина повинна навчитися пристосовуватись до соціальних умов. Необхідно чітко розуміти, що авторитарна структура особистості в основному формується шляхом занурення сексуальних заборон та страхів у живу субстанцію сексуальних імпульсів» [3, 75].

Вищезгаданий процес призводить до виникнення консерватизму, страху перед свободою – одним словом, реакційного мислення. За допомогою цього процесу сексуальне витіснення посилює політичну реакцію, перетворюючи масового індивіда в пасивну аполітичну особистість і породжує вторинну силу у структурі особистості – штучну потребу, яка активно підтримує авторитарний устрій. Завдяки процесу витіснення сексуальність не досягає природного задоволення, а тому прагне до різних заміників задоволення. Так, наприклад, в результаті збочення природна агресивність виражається у формі грубого садизму, який займає значне місце в масово-психологічній основі імперіалістичних війн, котрі розпалюються незначною кількістю осіб [3, 76-77].

Важливо навести ще один приклад. З точки зору масової психології в основі мілітаристського феномену лежить лібідозний механізм. Як запевняє В. Райх, сексуальна дія військового мундиру, еротичний вплив ритмічного кроку під час маршів та ексгібіціоністський характер військових порядків виявились більш доступними для розуміння молодих продавщиць та секретарок, ніж промови всесторонньо обізнаних політиків. З іншого боку, політична реакція свідомо використовує в своїх інтересах сексуальні ваблення. Вона не тільки створює для чоловіків моделі мундирів, що кидаються відразу в очі, але й доручає привабливим жінкам вести вербовку добровольців. «Варто також згадати, - каже В. Райх, - тиражування військовою владою вербувальних плакатів, на яких були приблизно такі надписи: «Хочеш побувати в інших країнах? Поступай на службу в королівський флот!» При цьому інші країни зображувались у вигляді екзотичних жінок. Чому ці плакати ефективні? Тому що в силу сексуального пригнічення наша молодь відчуває сексуальний голод» [3, 77].

Сексуальна мораль, що перешкоджає реалізації волі до свободи, а також сили, котрі реалізують авторитарні стремління, отримують енергію від витісненої сексуальності. Сексуальне гальмування так змінює структуру особистості економічно пригніченої людини, що вона діє, відчуває і мислить всупереч своїм матеріальним інтересам. Говорячи про революцію в Росії у 1905-1906 рр., В. Райх стверджує, що солдати сприймали офіцерів як своїх батьків у дитинстві (трансформованих в уявленні про бога), котрі заперечували існування сексуальності, і яких не можна було вбити, - не дивлячись на те, що вони позбавили їх радості життя. Почуття каяття та нерішучості, які охопили солдатів після захоплення влади, служать вираженням протилежного почуття ненависті, що перетворилась у жалість, яка як така не може реалізуватися у вигляді дії [3, 78].

Джерела цих почуттів слід шукати у підсвідомому емоційному житті. Спочатку, як каже В. Райх, на них звертають мало уваги, а потім просто не хочуть помічати у зв'язку з пануючою в суспільстві ідеологією. І тим не менше аналіз зв'язків у дрібнобуржуазному середовищі, на яке в першу чергу орієнтувався фашизм, не залишає сумнівів в суттєвому значенні взаємозв'язку між сексуальним життям та так званою ідеологією «обов'язку» та «порядності». Перш за все слід відзначити, що політичний та економічний статус батька відображається в його патріархальному відношенні до решти членів сім'ї. В особі батька авторитарна держава має свого представника в кожній сім'ї, і тому сім'я перетворюється у найважливіший інструмент її влади. Авторитарне становище батька відображає його політичну роль і розкриває

зв'язок сім'ї із авторитарною державою. Адже батько займає в сім'ї таке саме становище, яке по відношенню до нього займає начальник у виробничому процесі. У своїх дітях, особливо в синах, він відображає своє прислужницьке відношення до авторитета. Саме завдяки цим умовам виникає пасивне відношення дрібного буржуа до фігури фюрера [3, 104]. Тут ми маємо справу не з «вродженою схильністю», а з типовим прикладом відображення авторитарної системи в структурі її членів.

Для виявлення причин підтримки НСДАП в Німеччині необхідно прослідкувати співпадіння національних та сімейних зв'язків у психологічних структурах різних груп дрібної буржуазії. З точки зору мас, націоналістичний фюрер персоніфікує націю. Зв'язок особистості з фюрером встановлюється лише в тій мірі, в якій він дійсно уособлює націю у відповідності з національними почуваннями мас. Оскільки фюрер знає, яким чином можна пробудити в масах емоційні сімейні зв'язки, він також уособлює і фігуру авторитарного батька. В своїх цілях він використовує емоційні особливості, які спочатку приписувались строгій але переконливій (в очах дитини) фігурі батька-захисника. В дискусіях з палкими прихильниками націонал-соціалізму з причини протиріч у програмі НСДАП, В. Райху часто доводилося чути, що А. Гітлер краще них розбирається у всьому – «він все влаштує». В цьому випадку чітко проступає потреба дитини у захисті з боку батька. В умовах соціальної реальності потреба народних мас у захисті дозволяє диктатору «все влаштувати». В. Райх переконаний, що «така позиція суттєво утруднює здійснення суспільного самоуправління, тобто розумної незалежності та співпраці. Ніяка справжня демократія не може і не повинна бути побудована на основі такої позиції» [3, 117].

Більш важливою, на думку В. Райха, є роль ідентифікації масових індивідів з фюрером. Чим безпомічнішим стає «масовий індивід» (завдяки своєму вихованню), чим чіткіше проступає його ідентифікація з фюрером, тим глибше дитяча потреба в захисті ховається у почутті його єдності з фюрером. Ця схильність до ідентифікації складає психологічну основу національного нарцисизму, тобто впевненості окремої людини в себе, котра асоціюється з «величчю нації». Дрібнобуржуазний індивід відчуває себе у фюрері, в авторитарній державі. Завдяки такій ідентифікації він відчуває себе захисником «національно спадку» і «нації». Це відчуття не дозволяє йому зневажати «маси» і протиставляти їм себе в якості індивідуума. «Жах його матеріального та сексуального становища настільки затьмарюється високою ідеєю приналежності до раси панів та існування видатного фюрера, що з часом він повністю втрачає розуміння всієї жалюгідності свого сліпого підпорядкування» [3, 117-118].

Як зазначає В. Райх, оцінка існуючого становища могла викликати відчуття безнадії, бо якщо всі соціальні явища визначаються соціальною структурою і поведінкою мас і якщо справедливе твердження, що маси не здатні розпоряджатися свободою, тоді фашистська диктатура обов'язково отримає перемогу. Але ця оцінка не була абсолютною і мала прихований смисл. Вона піддалася радикальним змінам завдяки додатковим висновкам:

1) Нездатність народних мас розпоряджатися свободою не є вродженою. Люди не завжди були нездатні до свободи. Тому, в принципі, вони можуть знову набути здатність розпоряджатися власною свободою.

2) Опираючись на клінічний досвід, сексуально-енергетична соціологія впевнено продемонструвала, що механізм, який позбавляє народні маси здатності розпоряджатися власною свободою, є не що інше, як соціальне пригнічення геніальної сексуальності дітей, підлітків та дорослих. Соціальне пригнічення такого роду не притаманне природному порядку речей. Воно виникло в процесі розвитку патріархату і тому, в принципі, може бути усуненим. Однак існує можливість усунути соціальне пригнічення природної сексуальності на масовому рівні, і якщо основний механізм характерологічної структури не здатен функціонувати в умовах свободи, тоді можна зробити висновок, що справа не така вже й безнадійна. Перед суспільством відкритий шлях до оволодіння соціальними умовами, котрі називають «емоційною чумою» [3, 316-317].

«Таким чином, - підсумовує В. Райх, - завдання революційно-демократичного руху полягає в тому, щоб сприяти розвитку (а не сипати указами зверху!) народних мас, котрі в результаті тисячолітнього пригнічення їхнього життя стали байдужими, нерозбірливими, біопатичними та покірними. Необхідно стимулювати їхній розвиток так, щоб вони навчились негайно розпізнавати будь-яку форму пригнічення і усувати її швидко, остаточно та

безповоротно. Легше попередити невроз, ніж його лікувати. Легше зберігати організм здоровим, ніж позбавляти його від немочі. Легше підтримувати функціонування соціального організму без диктаторських інститутів, ніж позбавлятися від них. Завдання істинно демократично керівництва полягає в тому, щоб спонукати маси перевершити себе» [3, 318-319].

Однак маси можуть перевершити себе лише тоді, коли в їх середовищі сформуються соціальні структури, котрі будуть осмислювати і чітко виражати від імені мас те, що самі маси не можуть осмислити і чітко виразити в силу бідності, відсутності підготовки, захоплення ідеєю фюрера, а також ірраціоналізму. В. Райх вважає, що народні маси відповідають за кожен соціальний процес, а відтак, вони повинні нести відповідальність та боротися з власною безвідповідальністю. Створення нового, справді суспільного устрою має більше значення, ніж ліквідація авторитарно-диктаторських соціальних інститутів. Необхідно звертати більше уваги на створення нового устрою, ніж на створення нових інститутів, бо нові інститути обов'язково набудуть авторитарно-диктаторської форми, якщо з допомогою освіти та соціальної гігієни не буде усунуто авторитарний абсолютизм, вкорінений у характерологічних структурах народних мас. В. Райх зауважує: «Це зовсім не означає, що ми протиставляємо революційних ангелів та реакційних демонів, капіталістів та робітників. Для того щоб соціологія та психологія мас дійсно вважались науковими дисциплінами, необхідно звільнити їх від політичного, чорно-білого бачення реальності. В першу чергу вони повинні враховувати суперечливий характер людини, вихованої в авторитарних умовах, і допомагати знаходити, чітко виражати та усувати реакційно-політичні елементи в психологічній структурі та поведінці робітничих мас» [3, 319-320].

Як у К. Ясперса та В. Райха, інтерес до вивчення тоталітарних режимів та масового суспільства у Х. Арндт виник після приходу до влади нацистів у Німеччині. Звісно, вчені, політичні діячі та люди культури намагались якось пояснити стрімку переможну ходу тоталітарних режимів в країнах Європи. Однією з таких спроб осягнення причин тоталітаризму та пошуку нових орієнтирів для мирного існування людства є дослідження видатного німецько-американського політичного філософа Х. Арндт.

Ханна Арндт (1906-1975) народилася в Кьонігсберзі в єврейській родині. Навчалася в університетах Кьонігсберга, Марбурга, Фрейбурга, Гейдельберга, де під керівництвом К. Ясперса написала докторську дисертацію, яку захистила в 1928 р. Політичне піднесення фашизму зумовило її переїзд у 1933 р. спочатку до Франції, а потім в 1940 р. до США. Була професором Чиказького університету, Нової школи соціальних досліджень (Нью-Йорк), викладала в Університеті Каліфорнії (Берклі), Принстонському та Колумбійському університетах. Почесний доктор багатьох провідних університетів, лауреат премій у сфері соціальних наук ряду країн світу (Німеччини, Данії, США). Рідкісна ерудиція Х. Арндт поєднувалась з глибиною аналізу і новаторським підходом до таких предметів політичної науки, як тоталітаризм і сіонізм, природи зла і форми «життя духу», криза культури в масовому суспільстві і теорія революції. Відомі також її історико-філософські дослідження в діапазоні від Платона і Августина Блаженного до братів-засновників Американської республіки та І. Канта. У фокусі її наукової діяльності була також проблема розпаду сфери публічного політичного життя в умовах сучасності. За Х. Арндт, свобода (спонтанна політична дія) і мислення (внутрішній діалог свідомості та пошук смислів) залежать від розподілу політичного життя (сфери публічності), з одного боку, і соціального та економічного життя (сфери приватності) – з іншого. Зразками політичного життя, в котрому рівні у свободі індивіди віддають себе служінню загальному благу, для Х. Арндт були грецький поліс та міські общини Нової Англії періоду боротьби американців за незалежність, а також Ради в Росії (до їх бюрократичного переродження) та в Угорщині періоду повстання 1956 р. [9, 524]. Основні праці дослідниці: «Джерела тоталітаризму» (1951), «Ситуація людини» (1958), збірка есе «Між минулим і майбутнім» (1961), «Про революцію» (1963), «Про насильство» (1970).

У центрі соціальної концепції Х. Арндт знаходиться людина, її життя, що складається з трьох відносно самостійних виявлень: 1) «праці» - діяльності, що забезпечує біологічні процеси людини і є умовою самого життя; 2) «виробництва» - діяльності, що відповідає всеприродності людини, завдяки якій створюється «надприродний» (культурний) світ; 3) «активності» - діяльності, що розгортається як спілкування між людьми, до якої не потрібно додатково нічого «матеріального», яка здатна створювати дещо принципово нове. Саме в

активності, на думку Х. Арендт, криється джерело людської свободи як можливості для зародження нового, «народження того, чого ще не було». Життєдіяльність у полі свободи розгортається лише у випадку, коли людина є індивідуальністю, що виявляє себе у тій частині соціуму, який належить людині особисто, тобто є її власністю. Відторгнення людини від власності й приватної справи створює основу для знеособлення соціуму, обмеження свободи та виникнення тоталітаризму [58, 43-44].

Уперше Х. Арендт заявила про себе, опублікувавши 1951 р. працю «Джерела тоталітаризму», в якій вона відстоювала думку про те, що нацизм і сталінізм сформували нову й дуже сучасну форму правління, яку не слід плутати з традиційними формами гноблення. Мета тоталітаризму – всеосяжне панування всередині своїх держав і захоплення світу поза їх кордонами; його визначальними рисами є ідеологія та терор (у крайній формі нацистських концентраційних таборів) зазвичай не має справи з опонентами, натомість впроваджує в життя ідеологію, яка проголошує «закони» історії. Х. Арендт намагалася віднайти в недавньому європейському досвіді ті елементи, які уможливили тоталітаризм: особливе соціальне й політичне становище євреїв, що додавало нових сил антисемітизму; імперіалізм, який породив расистські рухи та прагнення до панування в усьому світі, і розпад європейської спільноти на відірвані від своїх коренів групи, самотні й збиті з пуття настільки, що їх могли мобілізувати лише ідеологічні доктрини. Книга відзначається особливою яскравістю, з якою в ній згадується про досвід тоталітаризму, саме тому вона різко контрастує з більш академічним ставленням до предмета. Однак цю книгу постійно піддавали критиці з багатьох точок зору – починаючи від ототожнення у викладі Х. Арендт нацизму зі сталінізмом і закінчуючи її схильністю спиратися на літературні свідчення для виявлення їх попередників [39, 21].

Своє дослідження витоків тоталітаризму Х. Арендт починає з другої половини XIX ст., зосереджено вдивляючись в структурні зміни тогочасну світу, аналізуючи його ідеологічні доктрини. Вчена абсолютно точно фіксує ті знакові зміни, події, ідеологеми, які з часом набудуть для людства катастрофічних наслідків. Найперше звертає увагу на те, як антимонархічні революції поступово змінюють самоідентифікацію національних спільнот. В суспільній свідомості європейських народів утверджуються ідеї національної солідарності, як солідарності людей спільного походження. Духовна єдність християнських народів поступилася місцем множині націй. Народжується не знаний доти тип національного почуття, що обоюдно національні спільноти, а не людину, як самотнього індивіда та творіння Боже. Індустріалізація, що стає однією з найважливіших ознак розвитку, продукує «зайвих людей» - викинутих із суспільства. На політичну арену суспільного життя просуваються нові спільноти – юрба, натовп. Це ситуативні об'єднання людей, солідарних між собою в запереченні усталених механізмів життя держави та суспільства. Тогочасні інтелектуали синхронізують юрбі в народницьких теоріях, стверджуючи, що «голос народу – то голос божий». А юрба, тим часом, розхитує правові основи співжиття в намаганні утвердити право сили в умовах беззаконня. Дуже швидко юрбою заволодівають демагоги та провокатори, каналізуючи стихійну активність нових люмпенів проти організованого суспільства [1, 5-6].

Х. Арендт докладно зображує, як новоявлені дарвіністи – ідеологи того часу, відкинувши цінності юдео-християнської цивілізації, будують теорії суспільного розвитку, як боротьби класів, рас, націй за аналогією з теоріями боротьби видів. Для пояснення цієї боротьби з'являються перші расистські теорії. З вражаючою легкістю практично у всіх країнах Європи вони завойовують дедалі більше прихильників, стаючи чи не найвпливовішими ідеологіями межі століть. Знов-таки, суперечності індустріалізації, суспільного розвитку народжують велику кількість безправних груп населення, яким не знаходиться місця в національних державах. У своїх поневіряннях вони шукають притулку, але суспільство виявляє майже абсолютну байдужість до їх проблем, до їх місця в людській спільноті. В цьому контексті дослідниця докладно аналізує долі єврейських спільнот в європейських країнах після розвалу системи національних держав континенту. Х. Арендт переконливо показує перетворення антисемітизму з малопомітної теорії на впливову ідеологію, яка згодом відіграє одну з найстрашніших ролей в XX ст. [1, 6].

Далі увага дослідниці концентрується на аналізі проблем та суперечностей початків імперіалізму. Національний капітал, що стикається з державними кордонами, легко відкидає їх та втягує держави та суспільства в процеси експансії. Економічна криза перевиробництва стає

найпотужнішим локомотивом цього потягу. За експансією капіталу з необхідністю експортується державна влада, що призводить до заповнення найвищих щаблів ієрархії поліцією та армією. В пошуках ідеологій, адекватних цим станам імперіалістичного розвитку, чи не найпрестижніше місце дістається расистським теоріям. Зі своєю дихотомією: «ми - вони» (де вони – вторинні, нижчі, зайві, а ми – володарі, «носії прогресу» та люди майбутнього) расистські ідеології впевнено займають провідне місце в суспільній думці. Так, на теренах африканського континенту народжується нова цивілізація, з расизмом, як домінуючою ідеологією. В ній людське життя не є цінністю, а закони права не діють. «Вмотивованість прибутком», яка була доти рушієм розвитку суспільств, з легкістю відкидається, і її заміщує політична сваволя расистів [1, 6-7].

Проаналізувавши явища антисемітизму та імперіалізму, Х. Арндт звертає увагу на інше джерело тоталітаризму, а саме – на масове суспільство. Діалектичне розуміння історії та перевага теоретичного над політичним життям зумовили перехід від політичного діяння, практики до вірування у можливість творення історії та її тотального панування. Саме ця руйнівна «могутність заперечення», що характеризувала модерний час і замість дійсного світу створювала штучний, неминуче детермінувала атомізацію суспільства та розпад авторитету, традицій, релігії. Атомізоване суспільство не потребувало для себе громадян, воно складалося з маси [73, 12].

Тоталітарні рухи націлені на маси й досягли успіху в організації мас, - а не класів, як колишні партії інтересів у континентальних національних державах; і не громадян, які мають свої погляди щодо управління суспільними справами та свої інтереси в цьому, як партії англосаксонських держав. Як відзначає Х. Арндт, «Хоча всі політичні угруповання залежать від співвідносної чисельності, тоталітарні рухи залежать від масовості до такої міри, що тоталітарні режими, імовірно, неможливі (навіть за інших сприятливих умов) у державах з відносно малим населенням» [1, 357]. Тоталітарні режими в Німеччині та Радянському Союзі були настільки могутніми лише з причини великої чисельності населення в цих країнах. У всіх менших європейських країнах нетоталітарним диктатурам передували тоталітарні рухи, і виявилось, що тоталітаризм мав надто амбітні цілі, що хоч він і досить добре слугував справі організації мас, поки рух не захопить владу, самі розміри країни змушували претендента на роль тоталітарного правителя мас до знайомиших взірців класової чи партійної диктатури. Істина в тому, що ці країни (зокрема Румунія, Польща, Угорщина, Португалія, Іспанія) просто не мали достатніх людських ресурсів, аби дозволити собі тотальне панування й притаманні йому великі втрати населення. Не надто сподіваючись на завоювання територій із більшою кількістю населення, тирани в цих невеличких країнах змушені були дотримуватися певної старомодною поміркованості, щоб не втратити й тих людей, якими вони правили. Цим пояснюється й те, чому нацизм аж до початку війни і своєї експансії в Європі, настільки відставав від свого російського суперника за послідовністю та безжальністю: навіть німецький народ не був достатньо численним, аби дозволити повний розвиток цієї новітньої форми правління [1, 359].

На думку Х. Арндт, «тоталітарні рухи можливі скрізь, де є маси, які з тієї чи іншої причини набули смаку до політичної організації. Маси об'єднує аж ніяк не усвідомлення спільних інтересів, вони не мають тієї чіткої класової виразності, що знаходить вияв у певних, обмежених і досяжних цілях. Термін «маси» можна використовувати лише там, де ми маємо справу з людьми, яких через їхню кількість, чи байдужість, або через поєднання обох чинників не можна об'єднати в жодну організацію, засновану на спільному інтересі, у політичні партії, органи місцевого самоврядування, організації за фахом або профспілки. Потенційно вони існують у кожній країні, де складають більшість тих численних нейтральних, політично байдужих людей, які ніколи не приєднуються до жодної партії і навряд чи взагалі беруть участь у голосуванні» [1, 360-361].

Для піднесення нацистського руху в Німеччині та комуністичних рухів у Європі після 1930 року показово, що вони рекрутували своїх членів із тієї маси відверто байдужих людей, від яких відмовлялися всі інші партії як від надто млявих або надто нерозумних, і тому не вартих їхньої уваги. Внаслідок цього більшість учасників рухів складали люди, які раніше ніколи не з'являлися на політичній арені. Це дозволило запровадити в політичну пропаганду цілковито нові методи й не звертати уваги на аргументи політичних супротивників. Рухи не

тільки поставили себе поза партійною системою і проти неї загалом, вони знайшли таких членів, яких ніколи не залучала й не «зіпсувала» жодна партійна система. Через це вони не мали потреби спростовувати аргументацію супротивників і послідовно надавали перевагу методам, що призводили радше до загибелі, аніж до переконання, означали терор, а не утвердження поглядів. Вони зображували суперечності неодмінно як породження глибинних природних, соціальних або психологічних джерел, що перебувають поза контролем особи, а тому поза владою розуму. Це було б недоліком лише за умови, що рухи щиро розпочали б суперництво з іншими партіями; це аж ніяк не шкодило, якщо вони були впевнені, що матимуть справу з людьми, які мали підставу однаково вороже ставитися до всіх партій [1, 361].

Важко відстежити якісь вирішальні відмінності між організаціями юрби XIX ст. та масовими рухами XX ст., однак, як стверджує Х. Арендт, «відносини між класовим суспільством за панування буржуазії та масами, які виникли внаслідок його краху – це не те саме, що відносини між буржуазією та юрбою, яка була побічним продуктом капіталістичного виробництва. Маса й натовп мають лише одну спільну характеристику: вони в обох випадках перебувають поза всіма соціальними відгалуженнями і нормальним політичним представництвом. Але маси успадковують, як натовп, - принаймні у спотвореній формі, - моральних норм і життєвих настанов панівного класу, віддзеркалюють і так чи інакше викривляють норми й настанови щодо суспільних справ й подій усіх класів. Норми поведінки людини з мас зумовлені не тільки й навіть не стільки певним класом, до якого вона колись належала, скільки все прониклими впливами й переконаннями, що мовчазно й невиразно поділяються всіма класами суспільства рівною мірою» [1, 363].

Падіння захисних стін між класами перетворило мляву більшість поза всіма партіями на єдину величезну, неорганізовану, неструктуровану масу розлючених індивідів, яких об'єднувало побоювання, що сподівання та потуги партійних діячів приречені, а самі вони «недоумкуваті та шахраюваті». Так зародилася цілковито нова негативна солідарність, яка набула свого найбільшого впливу після Першої світової війни та викликаних неї інфляції та безробіття. Саме в такій атмосфері краху класового суспільства розвивалася психологія європейських мас, які сприймали весь світ як середовище виняткової несправедливості. Колективний світогляд сприяв гігантському масуванню індивідів, яке, в свою чергу, породило ментальність, що «мислила континентами і відчувала століттями» [1, 365].

Усупереч передріканням, маси не були результатом зростаючої рівності умов для всіх, поширення загальної освіти й неминучого зниження стандартів і популяризації змісту культури. Невдовзі з'ясувалося, що висококультурних людей особливо ваблять масові рухи, і що взагалі високо розвинутий індивідуалізм і витонченість не попереджують, а насправді інколи заохочують саморозчинення в масі, якому сприяли масові рухи. Оскільки очевидний факт, що індивідуалізація й засвоєння культури не запобігають формуванню масоїдних настанов, виявився таким несподіваним, його часто приписували збоченості чи нігілізму сучасної інтелігенції, гадано типовій інтелектуальній самоненависності, духу «ворожості до життя» й антагонізму до здорової життєвості. І все-таки інтелектуали – багато в чому жертви наклепу – були лише найпоказовішим прикладом і найяскравішими речниками набагато загальнішого явища. Масовим рухам передували соціальна атомізація і крайня індивідуалізація, які набагато легше й швидше за соціабельних і неіндивідуалістичних членів традиційних партій приваблювали цілковито неорганізованих людей, типових «неприєднанців», які з індивідуалістичних міркувань завжди відмовлялися визнавати суспільні зв'язки чи обов'язки [1, 366].

Як пише Х. Арендт, «істина в тому, що маси вирости з уламків дуже атомізованого суспільства, конкретна структура якого й супутна самостійність індивіда стримувалися лише належністю до класу. Головна риса людини маси – не брутальність та відсталість, а її ізольованість та брак нормальних соціальних відносин. Прийшовши із класово розділеного суспільства національної держави, де тріщини цементувалися націоналістичним почуттям, ці маси, спершу безпорадні в умовах свого нового досвіду, на початку цілком природно тяжіли до особливо несамовитого націоналізму, якому ватажки мас поступилися з чисто демагогічних міркувань, усупереч власним інтуїції та цілям» [1,366].

Те, що тоталітарні рухи залежали від простої безструктурності масового суспільства меншою мірою, ніж від особливих якостей атомізованих та індивідуалізованих мас, найлегше можна побачити, порівнюючи нацизм і більшовизм, які поставали у своїх країнах за дуже різних обставин. Х. Арендт пише: «Щоб перетворити революційну диктатуру Леніна на цілковито тоталітарне правління, Сталіну спочатку треба було штучно створити таке атомізоване суспільство, яке для нацистів у Німеччині склалося історично» [1, 368].

Загалом же, тоталітарні рухи – це масові організації атомізованих, ізольованих індивідів. Порівняно з усіма іншими партіями та рухами їхня найхарактерніша зовнішня риса – це вимога від своїх окремих членів тотальної, безумовної та незмінної відданості. Таку вимогу ватажки тоталітарних рухів висувають навіть ще до захоплення влади. Вона, зазвичай, передує тотальній організації країни під їхнім керівництвом і впливає із зазіхань тоталітарних ідеологій на те, що нова організація охопить у належний час увесь рід людський. Проте там, де тоталітарне правління не було підготовлене тоталітарним рухом, рух має бути організований після цього, й умови для його розвитку треба створювати штучно, щоб тоталітарна відданість – психологічна основа для тотального панування – стала взагалі можливою. Такої відданості можна сподіватися лише від цілком ізольованої людської істоти, яка в разі відсутності будь-яких інших соціальних прихильностей – до сім'ї, друзів, колег зі служби чи навіть просто до знайомих – черпає почуття міцності свого місця у світі виключно зі своєї належності до руху, зі свого членства в партії [1, 373].

На думку Х. Арендт, безсумнівним є те, що «тотальна відданість можлива лише тоді, коли ідейна вірність позбавлена будь-якого конкретного змісту, з якого могли б природно постати зміни в умонастрої. Тоталітарні рухи, кожний у свій спосіб, зробили все можливе, аби позбутися партійних програм із чітко визначеним конкретним змістом, що їх вони успадкували від раніших, нетоталітарних стадій розвитку. Хоч би якою радикальною була їхня фразеологія, кожна конкретна політична мета, яка не просто проголошує претензії на світове панування, кожна політична програма, що ставить завдання точніші, аніж «ідеологічні питання історичного значення», стає перешкодою тоталітаризму» [1, 373].

Слід визнати, що успіх тоталітарних рухів у масах означав кінець двох ілюзій демократично керованих країн загалом та європейських національних держав і їхньої партійної системи зокрема. Перша ілюзія полягала в тому, що народ у своїй більшості брав активну участь в управлінні, а кожний індивід співчував чи то власній, чи якійсь там іншій партії. На противагу цьому рухи показали, що політично нейтральні та байдужі маси легко можуть стати більшістю в демократично керованій країні, і що демократія функціонувала за правилами, які активно визнавала тільки меншість. Друга демократична ілюзія, спростована тоталітарними рухами, була пов'язана з тим, що ці політично байдужі маси начебто не відіграють жодної ролі, що вони справді нейтральні й утворюють не більш ніж невиразне, відстале тло для політичного життя нації. Тепер рухи зробили очевидним те, що ніколи не був здатний показати жоден орган громадської думки, а саме, що демократична влада тією ж мірою трималася на мовчазному схваленні та терпимості байдужих і невиразних частин населення, як і на виразних і видимих інституціях та організаціях країни. Тому, коли тоталітарні рухи з їхнім презирством до парламентського правління вдерлися до парламенту, вони виявилися з ним просто несумісними: фактично їм удавалося переконати чи не весь народ, що парламентська більшість була фіктивною й не обов'язково відповідала реаліям країни, підважуючи тим самим самоповагу й упевненість урядів, які теж більше вірили у волевиявлення більшості, а не у свої конституції [1, 361-362].

Не менш важливим аніж феномен масового суспільства є феномен масової культури. Саме цій проблемі Х. Арендт присвятила своє есе «Криза культури». Щоб якось пояснити ставлення сучасного соціуму до культури, дослідниця використовує слово «філістерство», яке позначає менталітет, за якого про все судять із погляду негайної користі та «матеріальної цінності», а тому зневажають ті малоцінні види діяльності, які пов'язані з культурою і мистецтвом. Однак, як зазначає Х. Арендт, таке філістерство, що по суті означало «некультурність», було притаманне ХІХ століттю, а в наш час повсюдного поширення набув інший розвиток у тому ж напрямі – суспільство, навпаки, чи не занадто зацікавилася всіма цими так званими культурними цінностями. Суспільство почало монополізувати «культуру» для власних потреб, таких як суспільне становище і статус. Багато в чому цей розвиток був

пов'язаний із соціально нижчим становищем європейських середніх класів, які знайшли себе – тільки-но в них з'явився необхідний добробут та дозвілля – у все запеклішій боротьбі проти аристократії та її зневаги до вульгарного добування грошей. У цій боротьбі за соціальний статус культура почала відігравати величезну роль як один з видів зброї, можливо, якнайліпше придатний для того, щоб просунутися нагору в соціальному плані та піднятися «в освіченості» з нижчого рівня, що, як вважалося, відповідає прозі життя, на більшу висоту, де немає місця суворій дійсності, а краса та духовність почувають себе як удома. Ця втеча від реальної дійсності через мистецтво й культуру, важлива не тільки тому, що вона надала фізіономії освіченого філістера її найприкметніших рис, а й тому, що вона стала, мабуть, вирішальним фактором у повстанні митців проти їхніх щойно знайдених покровителів. Вони відчували небезпеку бути вигнаними з реальної дійсності у сферу чистісінької балаканини, де все ними зроблене може втратити будь-яке значення [2, 209-210].

За словами Х. Арндт, «великі твори мистецтва використовуються не за призначенням і в тому випадку, коли слугують цілям самоосвіти або самовдосконалення, а не тільки тоді, коли вживаються для якихось повсякденних потреб; мабуть, настільки ж корисним і законним є розглядати картину для того, щоб поповнити свої знання про певний відрізок історії, як і використати ту саму картину для того, щоб прикрити нею дірку в стіні. В обох випадках об'єкт мистецтва використовується для побічних цілей. У цьому немає нічого поганого, доки ми усвідомлюємо, що таке використання, виправдане воно чи ні, не прилучає нас до мистецтва. Проблема з освіченим філістером не в тому, що він читає класиків, а в тому, що він робить це під впливом таємного мотиву самовдосконалення, абсолютно не усвідомлюючи собі того, що Шекспір або Платон могли б розповісти йому й щось набагато важливіше, аніж про те, як стати освіченішим; проблема в тому, що він утікає у сферу «чистої поезії», аби заховатися там від дійсності, - приміром, від такої «прози життя», як нестача картоплі, - або дивитися на неї крізь вуаль «ніжності й світла» [2, 211].

Такий підхід до культури становить, на думку Х. Арндт, цілу «ідеологію», що несе в собі через свою жагу до «освіченості» навіть більшу загрозу, аніж масова культура. Внаслідок такого підходу почав відбуватися розпад культури, в процесі якого культура перетворилася на те, що люди почали називати «цінністю», тобто на такий собі суспільно корисний продукт, який міг перебувати в обліку і сплачуватися в обмін на всі види інших вартостей, суспільних та особистих. Інакше кажучи, спочатку філістер зневажав об'єкти культури, але потім культурний філістер збагнув, що вони є своєрідною валютою, за яку він може купити собі вищий щабель у суспільстві або здобути на вищу оцінку у власних очах, - тобто вищу, аніж, на його думку, він заслуговував за своїми природними якостями або походженням. У цьому процесі культурні цінності розглядалися на рівні з будь-якими іншими і були тим же, чим завжди була цінність, - засобом обміну; а переходячи з рук у руки, вони зношувалися, як старі монети. Вони втратили ту властивість, яка первісно притаманна усім об'єктам культури, властивість приковувати нашу увагу і хвилювати нас. «Коли це сталося, - пише Х. Арндт, - люди почали говорити про «девальвацію цінностей», а завершення всього процесу настало з «розпродажем цінностей» протягом двадцятих і тридцятих років у Німеччині, сорокових і п'ятдесятих у Франції, коли пішли на продаж не тільки культурні, а й моральні «цінності» [2, 212].

Х. Арндт робить припущення, що «можливо, головна різниця між суспільством і масовим суспільством полягає в тому, що суспільство хотіло мати культуру, цінувало і знецінювало її об'єкти, перетворюючи їх на матеріальні вигоди, застосовувало їх на добро й на шкоду, виходячи зі своїх егоїстичних потреб, але воно не «споживало» їх. Навіть у своїй найзношенішій формі ці речі залишалися речами і зберігали свій певний об'єктивний характер; бувало, вони перетворювалися майже на купу брухту, але не зникали. Масове суспільство, натомість, прагне не культури, а розваг, а ті продукти, що їх пропонує індустрія розваг, фактично споживаються суспільством точнісінько так само, як і інші товари широкого вжитку» [2, 213]. Продукти, необхідні для розваг, слугують для задоволення життєвих інтересів суспільства, хоча можуть бути й не такими необхідними для життя, як хліб та м'ясо. Вони слугують для того, щоб, як кажуть, згаяти час, а вільний час, який убивають, не є, строго кажучи, дозвіллям, - тобто часом, протягом якого ми вільні від усіх турбот і видів діяльності, зумовлених життєвими інтересами, і тому вільні для світу та його культури; це радше залишок часу, який ще є біологічним за своєю природою, залишок від часу, відведеного для праці та сну.

Вільний час, який мають заповнити розваги, - це прогалина в біологічно запрограмованому трудовому циклі [2, 213-214].

В сучасних умовах ця прогалина постійно збільшується; часу, який має бути заповнений розвагами стає все більше, однак збільшення обсягу вільного часу не змінює природи часу. Розвага, нарівні з працею та сном, стала невід'ємною частиною біологічного процесу життя. Вигоди, які нам пропонує індустрія розваг, не є «речами», об'єктами культури, переваги яких вимірюються їхньою властивістю підтримувати процес життя і перетворюватися на постійні складові світу, і їх не можна оцінювати, виходячи з цих стандартів; вони також не є цінностями, які існують для вживання та обміну; вони є продуктами споживання і мають бути використані, як і будь-які інші подібні продукти [2, 214].

«Що ж до виживання культури, - приходиться висновку Х. Арндт, - їй, безумовно, менше загрожують ті, хто присвячує своє дозвілля розвагам, ніж ті, хто заповнює його випадковими просвітницькими дурницями для поліпшення свого суспільного рангу. А якщо йдеться про високе мистецтво, то митцеві навряд чи важче протистояти масивній спокусі масової культури або уберегтися від галасу й омани, що вилітають із-під коліс масового суспільства, ніж уникнути складніших спокус та підступнішого галасу снобів від культури в добропорядному суспільстві» [2, 215]. Звісно що так воно є, але тут можна дорікнути Х. Арндт – чи не є оця манія на псевдоосвіченість проявом масового суспільства?

Х. Арндт переконана, що ера масової культури настає тоді, коли масове суспільство захоплює об'єкти культури, і її небезпека полягає в тому, що життєвий процес суспільства буквально споживає об'єкти культури, з'їдає їх та руйнує. Мова тут не йде про масові видання, адже, коли книжки чи картинки викидаються на ринок за низькими цінами і розпродуються у великій кількості, це не відбивається на природі об'єктів, про які йдеться. Але їхня природа зазнає впливу, коли ці об'єкти самі змінюються, - переписуються, скорочуються, адаптуються, зводяться на рівень кітчу в репродукціях або в сценаріях для кіно. Це означає не те, що культура стає доступною для мас, а те, що культура руйнується, аби стати придатною для розваг [2, 216]. Немає ніякої масової культури, існують лише масові розваги, що живляться коштом об'єктів світової культури. «Річ у тому, - підсумовує Х. Арндт, - що споживацьке суспільство, мабуть, не може знати, що таке турбота про світ і про речі, які належать виключно до зовнішніх видимостей, бо його головне ставлення до всіх об'єктів, у основі якого лежить ідеологія до споживання, несе руйну всьому, хоч би до чого воно торкнулося» [2, 220].

1. Представники різних наукових напрямків впродовж минулого століття розглядали явище масового суспільства, оперуючи притаманною цим напрямкам термінологією та методологією. Х. Ортега-і-Гасет та О. Шпенглер, працюючи в сфері культурології, розглядали «маси» з їхніми претензіями на владу як занепад культури та «смерть цивілізації». З позицій психоаналізу критику цивілізації вели З. Фрейд, К. Г. Юнг та Е. Фромм. Їхні дослідження сприяли пізнанню психології мас та мотивів, що керують їхньою поведінкою. Комплексний підхід, використаний Г. Маркузе, поєднав у контексті розгляду характерних рис масового суспільства філософію, політологію, економічну теорію К. Маркса та психологію, однак саме психології вчений відводив провідну роль в аналізі таких явищ як «масова людина» та «масова свідомість». Концепція масового суспільства, що простежується в працях М. Хайдеггера та Ж.-П. Сартра, пронизана філософією екзистенціалізму, який залишає за людиною право вибору, пов'язане із відповідальністю за наслідки. На погляд екзистенціалістів, масовою є та людина, яка боїться відповідальності, позбувається свободи вибору і живе «неістинним» життям. Цю ідею в своїй праці «Втеча від свободи» детально висвітлив представник психоаналізу Е. Фромм. Новітні концепції масового суспільства в переважній більшості перебувають під впливом постмодернізму, який рідко коли допускає якісь імовірні шляхи до звільнення від процесу «масовизації». Г. Дебор створив концепцію «суспільства вистави», в якій змалював соціум як одну велику «виставу», котра методом культурного впливу продукує масових індивідів. Перебуваючи в стані «анестезії», що викликаний цим впливом, індивід не має жодної можливості чинити опір і просто «пливе за течією» конформістського існування. Ж. Бодріяр розглядав масове суспільство як одну суцільну «рекламу», цілковито об'єктивованій механізм, яким ніхто не здатен керувати. На сучасному етапі розвитку людства виникає необхідність у створенні нових концепцій масового суспільства, «більш оптимістичне» навантаження котрих стимулювало би боротьбу за звільнення людини від гніту «буденного» існування.

2. У філософії екзистенціалізму К. Ясперса значне місце посідає феномен масового суспільства та психологія масової людини. На погляд вченого, масовій людині притаманне мислення, засноване на ідеології, яка визнає істинним лише єдине буття – це буття «ми». Окрема людина живе як колектив та відчуває себе сильною лише в масі. Масовій людині, яка в своєму існуванні виходить з цих принципів, характерне спрощене розуміння будь-яких соціальних явищ і процесів, що призводить до задоволення від «світу в малому». Не вірячи в моральні орієнтири, людина живе за законом «заперечення», що неодмінно призводить до нігілізму, а також до звинувачення всіх тих, хто не такі як вона, хто не відповідає буттю «ми». В щоденній поведінці масової людини на перший план виходить відповідність правилам та встановленому порядку, а все, що підриває основи «масового» порядку оголошується «ворожим». В суспільстві, яке складається з таких людей, відносини між індивідами нагадують підприємство, а саме існування індивідів розпадається на функції. Людина цінна лише у зв'язку із своєю функціональністю, а тому в масовій психології відкладається установка на якомога довшу тривалість молодості, адже вона є «спритністю», яка так необхідна для ефективності в роботі. Вихід із ситуації К. Ясперс вбачає у «філософській вірі» та екзистенціальній комунікації.

3. На глибоке переконання В. Райха формування фашизму відбувається ще на сімейному рівні у зв'язку із пригніченням сексуальності у дітей. Авторитарна влада батька контролює будь-які сексуальні чи вольові пориви у дітей, котрі зростаючи, прагнуть зберігати цей status quo через страх перед відповідальністю за власні вчинки. Така психологічна травма буде відіграватися на дорослих індивідах впродовж всього життя, адже при закінченні батьківського впливу їм потрібно його чимось замінити. Підтримка політичного лідера, який демонструє сильні вольові якості, якраз і є цією підміною, внаслідок якої індивід ідентифікує себе з «вождем» і бачить в ньому не лише «батька нації», а, так би мовити, «рідного» батька. Таким чином вона стає об'єктом маніпуляції і прилучається до патріархально-авторитарної культури, де всю відповідальність бере на себе «лідер нації», а «маленькій людині», що тепер нагадує не більше ніж гвинтик у потужному соціальному механізмі гноблення, доводиться втішатися безпекою і безвідповідальністю, а також фіктивною причетністю до справ «великих людей». В. Райх вважає, що фашистські тенденції можуть бути присутні у будь-якому суспільстві, а тому для їх запобігання та лікування вже наявних соціальних неврозів необхідна «сексуальна революція», яка би звільнила сексуальні ваблення людини як від первинної (сім'я), так і від вторинної (держава) репресії.

4. У своєму фундаментальному дослідженні «Джерела тоталітаризму» Х. Арндт доводить, що тоталітаризм може виникнути всюди, де існують маси. По своїй суті тоталітарні рухи є масовими організаціями атомізованих ізольованих індивідів. Характерна риса таких організацій – вимога від своїх окремих членів тотальної, безумовної відданості. Такої відданості можна очікувати лише від цілком ізольованої істоти, яка втратила будь-які соціальні прихильності (до сім'ї, друзів, співпрацівників, класу) і черпає почуття міцності свого місця у світі виключно зі своєї належності до руху. Таку людину у буквальному розумінні можна назвати масовою, адже вона весь час мислить лише категорією «ми» і подавляє будь-які пориви власної індивідуальності та оригінальності. Відповідно, вона не допускати, щоб хтось інший з її оточення зберігав за собою право проявляти власну свободу. Масовою людиною весь світ сприймається як несправедливість, а тому з метою встановлення порядку вона готова визнати власну нікчемність та доручити владу над собою особистості, яка на її думку, є сильнішою від неї самої. Так чи інакше, але Х. Арндт не вважала масове суспільство єдиним джерелом влади. До передумов тоталітарності вона відносила складні історичні процеси, зокрема імперіалізм, а також прояви людської цивілізації у пошуку «спільного ворога», так притаманні антисемітизму. Х. Арндт виступала за посилення демократичних інститутів, які можуть активно протистояти проявам масової істерії та виховувати в масах неперехідні моральні та правові цінності.

5. Найважливішою спільною рисою, яка прослідковується у концепціях масового суспільства К. Ясперса, В. Райха та Х. Арндт є та, що всі ці вчені вбачали в масах пряму загрозу демократії та передумову для встановлення тоталітарних режимів. Всі вони погоджувалися на тому, що характерними рисами масового суспільства є його позакласова, атомізована основа; нестримний колективізм та прагнення до набуття ознак потужної соціальної машини, в якій індивіди є лише виконавцями волі вождя, «пасивною публікою», яка

нездатна опротестувати навіть найбільш жорстокі рішення влади; безвідповідальність окремо взятої особистості та рішучість дій у колективі по команді «всезнаючого фіурера». Відмінності у концепціях масового суспільства К. Ясперса, В. Райха та Х. Арендт полягають у пошуку шляхів до припинення процесів «масовизації». Так, К. Ясперс шукав звільнення для людства у глибокій екзистенціальній філософії, що мала базуватись на вірі в Абсолюта, або на прориві у трансцендентне. Зміна способу мислення, яке би стало більш глибинним внаслідок набуття людиною «філософської віри», сприяла би переходу людства на більш гуманні рейки розвитку. В. Райх ратував за «сексуальну революцію», яка би сприяла розкріпаченню сексуальних ваблень та призвела би до нерепресивного розвитку цивілізації. У свою чергу Х. Арендт не займалася пошуками якихось альтернатив масовому суспільству, однак в її працях відчувається заклик до збереження здобутків демократії, які єдині можуть протистояти тоталітарним зазіханням з боку «посередностей».

1. Арендт Х. Джерела тоталітаризму. – К.: Дух і літера, 2002. – 539 с.
2. Арендт Х. Між минулим і майбутнім. – К.: Дух і літера, 2002. – 321 с.
3. Райх В. Психология масс и фашизм. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2004. – 539 с.
4. Ясперс К. Всемирная история философии. Введение // Всемирная история философия. Введение. – СПб.: Наука, 2000. – С. 53-272.
5. Ясперс К. Духовная ситуация времени // Смысл и назначение истории. – М.: Республика, 1994. – С. 288-418.
6. Ясперс К. Истоки истории и ее цель // Смысл и назначение истории. – М.: Республика, 1994. – С. 28-286.
7. Ясперс К. Философская вера // Смысл и назначение истории. – М.: Республика, 1994. – С. 420-508.
8. Андрущенко В., Губернський Л., Михальченко М. Культура. Ідеологія. Особистість: Методолого-світоглядний аналіз. – К.: Знання України, 2002. – 578 с.
9. Антология мировой политической мысли. В 5 т. Т II. Зарубежная политическая мысль. XX в. / Нац. Обществ.-науч. фонд. Акад. полит. науки; Руководитель проекта Г. Ю. Семигин и др. – М.: Мысль, 1997. – 830 с.
10. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму. – К.: Основи, 1994. – 261 с.
11. Великие мыслители XX века / Автор-составитель Алиса Логрус. – М.: Мартин, 2002. – 512 с.
12. Всемирная философия. XX век / Авт.-сост. А. П. Андриевский. – Мн.: Харвест, 2004. – 832 с.
13. Габермас Ю. Залучення іншого. Студії з політичної теорії. – Львів: Астролябія, 2006. – 416 с.
14. Гаджиев К. С. Политическая философия. – М.: ОАО «Издательство «Экономика», 1999. – 606 с.
15. Гаек Ф. А. Конституція свободи. – Львів: Літопис, 2002. – 556 с.
16. Гаек Ф.А. Індивідуалізм та економічний порядок. – К.: Акта, 2002. – 416 с.
17. Гайденок П.П. Человек и история в экзистенциальной философии Карла Ясперса // Ясперс К. Смысл и назначение истории. – М.: Республика, 1994. – С. 5-26.
18. Гегель Г. Основы философии права, або Природне право і державознавство. – К.: Юніверс, 2000. – 336 с.
19. Гитлер А. Моя боротьба. – Харьков: Свитовид, 2003. – 703 с.
20. Глюксманн А. Философия ненависти. – М.: АСТ: АСТ МОСКВА: Транзиткнига, 2006. – 284 с.
21. Гобсбаум Е. Вік екстремізму. Коротка історія XX віку. – К.: Видавничий дім «АЛЬТЕРНАТИВИ», 2001. – 543 с.
22. Гроф С. За пределами мозга: Рождение, смерть и трансценденция в психотерапии. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2002. – 504 с.
23. Гэлбрейт Дж. Новое индустриальное общество. – М.: «Издательство АСТ»: ООО «Транзиткнига»; СПб.: Terra Fantastica, 2004. – 602 с.

24. Дарендорф. Р. Современный социальный конфликт. Очерк политики свободы. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2002. – 288 с.
25. Дюркгайм Е. Самогубство: Соціологічне дослідження. – К.: Основи, 1998. – 519 с.
26. Ильин В.В. История философии: Учебник для вузов. – СПб.: Питер, 2003. – 732 с.
27. История мировой философии: учебное пособие / А.И. Алешин, К.В. Бандуровский, В.Д. Губин и др., под ред. В.Д. Губина и Т.Ю. Сидориной. – М.: Астрель: АСТ: Хранитель, 2007. – 494 с.
28. История политических и правовых учений: Учебник для вузов / Под общ. ред. В.С. Нерсесянца – М.: Издательство НОРМА, 2001. – 736 с.
29. История политических и правовых учений: Хрестоматия для юридических вузов и факультетов / Сост. и общ. ред. Г.Г. Демиденко – Харьков: Факт, 1999. – 1080 с.
30. История политических учений. Вып. 3 / Под ред. проф. О.В. Мартышина. – М.: Юристъ, 2000. – 560 с.
31. Кенен Г. Веспер, Энслин, Баадер: немецкий терроризм: начало спектакля. – Екатеринбург: Ультра. Культура, 2004. - 480 с.
32. Класики політичної думки від Платона до Макса Вебера. – Київ: Тандем, 2002. – 584 с.
33. Кола Д. Политическая социология. – М.: Издательство «Весь Мир», «ИНФРА-М», 2001. – 406 с.
34. Короткий оксфордський політичний словник. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2005. – 789 с.
35. Кремень В. Г., Ільїн В. В. Філософія: мислителі, ідеї, концепції: Підручник. – К.: Книга, 2005. – 528 с.
36. Маркузе Г. Разум и революция. Гегель и становление социальной теории. – Санкт-Петербург: «ВЛАДИМИР ДАЛЬ», 2000. – 541 с.
37. Маркузе Г. Эрос и цивилизация. Одномерный человек: Исследование идеологии развитого индустриального общества. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – 526 с.
38. Мілет К. Сексуальна політика. – К.: Основи, 1998. – 619 с.
39. Міллер Д. // Енциклопедія політичної думки. – К.: Дух і Літера, 2000. – 472 с.
40. Мусский И.А. 100 великих мыслителей. – М.: Вече, 2004. – 688 с.
41. Нейсбит Д. Мегатренды. – М.: ООО «Издательство АСТ»: ЗАО НПП «Ермак», 2003. – 380 с.
42. Ницше Ф. Воля к власти. Посмертные афоризмы. – Мн.: ООО «Попурри», 1999.- 464 с.
43. Ницше Ф. По ту сторону добра и зла. Казус Вагнер. Антихрист. Ессе Номо. – Мн.: ООО «Попурри», 1997. – 544 с.
44. Ницше Ф. Так говорил Заратустра. К генеалогии морали. Рождение трагедии, или Эллинство и пессимизм. – Мн.: ООО «Попурри», 1997. – 624 с.
45. Ницше Ф. Человеческое, слишком человеческое. Веселая наука. Злая мудрость. – Мн.: ООО «Попурри», 1997. – 704 с.
46. Ольшанский В.Д. Психология масс. – СПб.: Питер, 2002. – 368 с.
47. Ортега-и-Гассет Х. Запах культуры. – М.: Алгоритм, Эксмо, 2006. – 384 с.
48. Ортега-и-Гассет Х. Вибрані твори. – К.: Основи, 1994.- 420 с.
49. Перов Ю.В. Проект философской истории философии Карла Ясперса // Ясперс К. Всемирная история философии. Введение. – СПб.: Наука, 2000. – С. 5-50.
50. Постмодернизм. Энциклопедия. – Мн.: Интерпрессервис; Книжный Дом, 2001. – 1040 с.
51. Рассел Б. Історія західної філософії. К.: Основи, 1995. – 759 с.
52. Ритцер Дж. Современные социологические теории. 5-е изд. – СПб.: Питер, 2002. – 688 с.
53. Сартр Ж.-П. Буття і ніщо: Нарис феноменологічної онтології. – К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. – 854 с.
54. Себайн Дж., Торсон Т. Історія політичної думки. – К.: Основи, 1997. – 838 с.
55. Сто великих психологов / Автор-составитель В. Яровицкий – Вече, 2004. – 432 с.
56. Тоффлер Э. Метаморфозы власти. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – 669 с.

57. Тоффлер Э. Шок будущего. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – 557 с.
58. Філософія політики: Короткий енциклопедичний словник / Авт.-упоряд.: В.П. Андрущенко та ін. – К.: Знання України, 2002. – 670 с.
59. Франкл Дж. Археология ума. – М.: АСТ: Астрель, 2007. – 254 с.
60. Франкл Дж. Неизведанное «Я». – М.: АСТ: Астрель, 2007. – 316 с.
61. Франкл Дж. Цивилизация: утопия и трагедия. – М.: АСТ: Астрель, 2007. – 254 с.
62. Фрейд З. Остроумие и его отношение к бессознательному. Страх. Тотем и табу: Сборник. – Мн.: ООО «Попурри», 1999. – 496 с.
63. Фрейд З. По ту сторону принципа удовольствия // Очерки по психологии сексуальности. – Мн.: ООО «Попурри», 1997. – С. 393-454.
64. Фрейд З. Я и Оно // Очерки по психологии сексуальности. – Мн.: ООО «Попурри», 1997. – С. 455-478.
65. Фромм Э. Бегство от свободы. Человек для себя. Мн.: ООО «Попурри», 1998. – 672 с.
66. Фромм Э. Величие и ограниченность теории Фрейда. – М.: ООО «Фирма «Издательство АСТ», 2000. – 448 с.
67. Фромм Э. Избавление от иллюзий // Фромм Э. Революция надежды. Избавление от иллюзий. – М.: Айрис-пресс, 2005. – С. 185-339.
68. Фромм Э. Ради любви к жизни. – М.: ООО «Фирма «Издательство АСТ», 2000. – 400 с.
69. Фромм Э. Революция надежды // Фромм Э. Революция надежды. Избавление от иллюзий. – М.: Айрис-пресс, 2005. – С. 19-184.
70. Хайдеггер М. Мысли, постулаты, афоризмы, философские интерпретации, тезисы. – Мн.: «Современное Слово», 1998. – 384 с.
71. Хайдеггер М. Ницше и пустота. – М.: Алгоритм, Эксмо, 2006. – 304 с.
72. Хейзинга Й. Homo Ludens. В тени завтрашнего дня. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2004. – 539 с.
73. Кто є хто в європейській та американській політичній науці: Малий політологічний словник / Б. Кухта, А. Романюк, М. Поліщук; За ред. Б. Кухти. – Львів: Кальварія, 1997. – 288 с.
74. Шмитт К. Диктатура. От истоков современной идеи суверенитета до пролетарской классовой борьбы. – СПб.: Наука, 2005. – 326 с.
75. Шпенглер О. Закат Европы: Очерки морфологии мировой истории. Т.1. Образ и действительность. – Мн.: ООО «Попурри», 1998. – 688 с.
76. Шпенглер О. Закат Европы: Очерки морфологии мировой истории. Т.2. Всемирно-исторические перспективы. – Мн.: ООО «Попурри», 1999. – 720 с.
77. Эвола Ю. Люди и руины. Критика фашизма: взгляд справа. – М.: АСТ: АСТ МОСКВА: ХРАНИТЕЛЬ, 2007. – 445 с.
78. Юнг К. Г. Избранное. – Мн.: ООО «Попурри», 1998. – 448 с.

SUMMARY

Vehesh I. CONCEPTION OF THE “MASS SOCIETY” IN THE WORKS OF K. JASPERS, W. RAICH AND H. ARENDT

In this article author analyses three different conceptions of the “mass society”. Those are the conceptions of existentialism’s philosopher K. Jaspers, psychologist W. Raich and political philosopher H. Arendt. Author is insured that the variety of looks on such a phenomenon as “mass society” will help to create a full picture of it. K. Jaspers researched the civilizational aspect of “mass society” which appeared because of the development of technology and fall of individualism. Austrian-american scientist W. Raich researched the fascist regime in Germany and made a conclusion that it can appear in any country if the social majority of it make “men of mass”. In the famous work “Origins of totalitarianism” H. Arendt proves that “mass society” appered from the class structure of capitalism and sometimes it leads to the totalitarian movements which are massive organizations of isolated individuals

КОНФІГУРАЦІЇ МОДЕЛЮВАННЯ ДІЙНОСТІ: МІФ ТА УТОПІЯ

Однозначність суджень, однозначність віри, однозначність свободи, однозначність життя – це все, що нас більше руйнує, ніж стверджує.

Так склалося і з “ганебним фактом людського недорозуму” утопією.

Традиційно вона мало вимірювалася масштабами розумного оцінювання, адже по-суті, наука та утопія завжди репрезентувалися як різні способи освоєння дійсності, і не однопорядкові явища.

У рамках даного аналізу соціальна утопія розглядається певна світоглядна установка на комплекс дій, що свідомо обираються і потім свідомо контролюються з метою досягнення якогось соціального ідеалу. Ми не розглядаємо змістовний бік соціальних утопій і звернемо увагу тільки на два предмети – логічні підстави європейського типу культури і їх зв'язок з набором поведінкових (психологічних) стереотипів, що підлягають даній установці. На нашу думку, існує певний досить стійкий зв'язок між поведінковими стереотипами в рамках соціальної утопії та типом раціональності. Інакше кажучи, утопічність свідомості, крім усього іншого, має за основу певний тип логічного зв'язку (форми) або певний тип раціональності.

Розглянемо один із найбільш “рафінованих”, типових випадків раціональності – процес розуміння. Умовно в цьому процесі ми виокремлюємо два моменти для будь-якого відношення розуміння: поле розумінневих актів, що являє собою невід'ємний елемент самого соціального зв'язку, або онтологічні акти (феномени) розуміння, що “відливаються” у форми, за посередництвом яких і відбувається те, що “на поверхні” фіксується як факт розуміння (ноумен). Інакше кажучи, розуміння відбувається немовби двічі, але у двох різних площинах, які діють в автономних режимах: як акт соціального зв'язку (відносин), що не залежить від уміння і настрою окремої свідомості або їх сукупності за межами, за “спиною” мислячого індивіда, і як факт індивідуальної, історично визначеної свідомості, залежної від його волі, вміння і настрою.

Таким чином, онтологія розуміння у найбільш широкому розумінні являє собою соціальний зв'язок, який, “за визначенням”, апіорі духовний, тобто містить “у собі” принцип власного існування. Власне кажучи, те, яким чином соціальний зв'язок володіє принципом власного буття і являє собою першообраз, “пра-образ” акту розуміння.

На нашу думку, в історії можна спостерігати дві принципово відмінні онтології розуміння, дві сітки координат духовного досвіду такого типу, які й будуть предметом нашого розгляду:

- розуміння в структурі духовного досвіду архаїчних культур;
- розуміння в структурі духовного досвіду цивілізованих культур.

Як уже зазначалося, реальною основою відносин розуміння, сферою, в якій задаються онтологічні різномірності даних відносин, є вся сукупність соціальних зв'язків, соціальне ціле. Ми розрізняємо два різновиди подібних утворень, а отже, і два різновиди основ “розумінневого акту”: соціальне ціле, соціальна система тотального (у даному випадку – родового) типу та система соціально-структурованого типу.

Що таке система тотального типу і яка характеристика соціального зв'язку даної системи? Соціальний зв'язок, за визначенням, є способом відносин індивідів один до одного за посередництвом їх родового, тобто всезагального, зв'язку, який сам є лише схемою, “порожньою оболонкою” для будь-якого зв'язку даного різновиду, що показує лише одне – як слід бути, щоб бути в системі даного різновиду. Це позірне “фіглярство” має ту перевагу, що воно підпорядковує будь-який зв'язок у спільноті єдиному родовому ритму і задає єдиний духовний образ, що становить систему певних стереотипів, схем поведінки. Системи тотального типу в даній ситуації характеризуються тим, що їх агенти вступають в реальний процес життя безпосередньо, і їх єдиним посередником є рід “у цілому”, який починає виступати для окремого індивіда як “предмет” його відносин або як його власна здатність передувати колективній, родовій силі.

Що означають виявлені вище характеристики соціального зв'язку для духовного життя взагалі і процесу розуміння зокрема? Оскільки індивід у даній ситуації належить до роду

єдиним, а отже, й тотальним чином, його духовні утворення не локалізовані. Мислительні зв'язки не мають свого місця і знаходяться у зв'язному й однаковому вигляді з практичними діями індивідів. Сама ця "дія" полягає в тому, що індивіди передують родовій цілісності як її однакові і прості частини, внутрішньо "порожні" і "невільні" щодо свого мислительного матеріалу. Розуміти в даному випадку означало лише "бути причетним до роду", і як факт індивідуальної свідомості, індивідуального духовного життя відсутнє, оскільки заміщене операцією "ідентифікації себе з родом". Головне – це практичне і спільне виконання певних, ритуально заданих, а тому у переважній більшості випадків табуйованих для індивідуального використання схем поведінки. Саме останні й виконують роль "розумінневих актів", хоча, швидше за все, це лише живі свідки кровної спорідненості індивідів і роду. Зміст операції або те, що має бути засвоєне, – "бути таким, як усі". Схема задає інтервал, в якому кожному приписується і призначається поведінка (предикат) – "бути родовим".

Суспільний поділ форм діяльності фіксує появу принципово нового типу соціального зв'язку (і соціальної системи), який базується на тому, що суспільна сутність індивіда починає належати йому як надчуттєвий предмет суспільного виробництва – вартість; як відносини володіння, що фіксуються в соціальній структурі відносинами "власності"; як конкретно історична форма суб'єктивності – класове або станове організований індивід.

Для духовних процесів і розуміння це означає, що мислительні акти набувають ідеологічного змісту як речового фону, в якому "впізнають" (розуміють) свою суспільну природу, але тільки в якості завжди особливої. Останнє завжди видається ними за всезагальну форму, оскільки затьмарюється самою формою розуміння, формою "відмінного впізнавання" – рефлексією. Крім ідеологічного (тобто соціально-речового) шару, в духовному житті індивіда виникає логічна форма – просторово-часова послідовність актів свідомості. Ця форма – постійно відтворюваний рефлексивний акт свідомості. Інакше кажучи, крім рефлексивних актів, які пояснюють кожен раз свідомості, самому собі речовий зміст (що доставляється речовим шаром) своїх актів – свідомість кожен раз відтворює сам цей акт, який повинен відтворюватися з незмінністю. Останнє є основою того, що в будь-якій просторово-часовій точці життя свідомості вона незмінна. Цим забезпечується послідовність актів свідомості, тобто, по суті, розуміннєвість будь-якого, зовнішнього або внутрішнього, його предмета.

Рефлексивний шар – денотат вартісних відношень у свідомості, який дозволяє володіти індивідуальними схемами поведінки свідомості як формами самої свідомості. Це задає розуміннєву парадигму як процес розрізнення, впізнавання будь-якого духовного утворення як себе, тобто рефлексивно. Рефлексивність – ціна, яку платить індивідуальна свідомість за те, що в духовне життя суспільства людина вступає самостійно, тим, що видає свій ідеологічний шар за духовно спільний. Дана мислительна форма логічних процесів пред'являє на індивідуальну свідомість свої права, виступаючи в символічній фігурі логічного акту, що приписує будь-якому духовному акту предикат буття. Але цим самим символ логічного акту стає фактом буття індивідуальної свідомості, а останнє набуває власного буття як схеми для відносин розуміння на індивідуальному рівні. Цей пункт, який приховує індивідуалізацію мислительних актів і момент "розрізняючого їх впізнавання" під формою їх буття, є логічним ядром, логічною схемою (місцем, яке не існує) будь-якої соціальної утопії. Ця схема, на нашу думку, домінує в духовній культурі соціально-структурованих систем.

З метою аналізу розглянемо тільки два приклади: логічну парадигму філософського знання (класичні філософські системи) і психологічну парадигму релігійної поведінки (феномен юродства в християнстві). Одним з перших специфіку філософського знання як здатності практично розумної поведінки усвідомив Сократ (тут ми не аналізуємо це поняття; зазначимо тільки, що воно знаходиться в опозиції до здорового глузду родових і общинних традицій і позначає собою нову сенсожиттєву установку). Теоретичної форми ця життєва установка набула в Платона, в якого поряд зі світом ідей і світом одиничних речей ("першими родами сущого") виникає "третій рід сущого", для пізнання якого Платон вводить "незаконнонароджений висновок" – аналогію. У порівнянні з "першими родами" і способами їх осягнення Платон не вводить тут нічого нового і тільки гранично виражає їх суть – вони самостійні, існують самі по собі. Однак, оскільки факт їх зустрічі неперечний, то місце їх зустрічі є таке абсолютне, без якого ні ідеї, ні речі обійтися не можуть. Це "неможлива" і "невизначена", але перша необхідна умова їх буття. Категорія "буття" як схема, за якою

здійснюються взаємовідносини протилежних родів суцього – світу ідей і світу речей, – суть філософської знахідки Платона. Виникаючи з протилежних відношень, воно стає цілісною характеристикою і не тільки опосередковує, але й визначає перші роди тим, що доводить кожен з них до межі. Тільки в цьому пункті ("місці") осяжний розумом і чуттєвий світи "виступають" як одне або як цілісність себе. Індивідуальність цих станів (цілісність) стає логічним каркасом їх буття. На всіх ступенях розвитку філософського знання ця схема становить собою одне і те ж, яке саме себе по-різному формує.

Ось її прості моменти. Будь-яка реальність відноситься до себе як реальність, і якщо вона є, то вона є – одне і те ж відношення. Думка мислить тільки осяжне. Значить, вона, як і реальність, відноситься тільки до себе. А те, що відноситься тільки до себе, – "є". Свідомість у рефлексивному акті пов'язує ці положення в аналогію: якщо я (думка) і реальність знаходимося в однакових відношеннях щодо себе, ми "є-для-себе", буттюємо, то за буттям ми рівні, тобто перебуваємо в одному і тому ж відношенні – в бутті. Цей пункт – неусвідомлюваний вольовий акт свідомості, її вчинок (М. Бахтін, М. Мамардашвілі).

Однак вольовий акт причинно не обумовлений його логічними актами і, у свою чергу, не може, в принципі, бути причиною логічного акту. Вольовий акт свідомості не може бути основою логічного акту і, тим не менш, таким виступає "у відношенні". Таким чином, "за-визначенням" вольовий акт являє собою "порожнє місце", місце, якого нема (утопію) для нього самого, оскільки це місце змістовно зайняте логічним актом, а "у-відношенні" цей же акт свідомості виступає основою будь-якого логічного акту, тобто логічно загальним місцем. Отже, "утопія", хоч як парадоксально це звучить, є необхідним моментом і умовою логічної роботи розуму для тієї онтології свідомості, яка, як ми вже зазначали, задається соціальне структурованими системами.

Тут ми підходимо до психологічної парадигми в умовах утопічної установки. Сам по собі психологічний акт в якості основи для соціальної утопії не є предметом аналізу і береться тільки у зв'язку зі своєю соціальне значимісною змістовністю. На нашу думку, психологічний механізм поведінки не реалізується як технічна конструкція – він завжди змістовно визначений або соціальне значимий. Інакше кажучи, поведінка індивіда тільки реалізується певним набором психологічних механізмів, але задається завжди на рівні соціальних зв'язків через систему певних цінностей, які складають світопоглядове ядро особистості.

Отже, аналіз психологічних основ поведінки індивіда в умовах соціальної утопії можливий тільки з урахуванням значимісного шару індивідуального і соціального буття особистості. З часом, для європейської наукової культури, на думку дослідників, до початку XVIII століття відбувся ще один фундаментальний поділ буття: до первинних (сутнісних) і вторинних (речових) атрибутів додається третій – ціннісний. Інакше кажучи, виникає "значимість-для-індивіда" різних шарів буття, що дає можливість ввести ціннісний шар в онтологічну структуру світу. (Тут ми не претендуємо на однозначну часову інтерпретацію факту. Оскільки, наприклад, при менш жорстких історичних відсиланнях можна говорити про виникнення в культурі "третього шару" вже з моменту домінування християнства в Європі. З достатньою часткою впевненості тут можна стверджувати лише те, що (виокремленість цього шару як предмета наукової рефлексії відбулась після розробки відповідних філософських і загальнонаукових процедур і понять).

Спробуємо простежити процес пошуку кількісних показників, які корелюють (до певної міри і допустимих похибок) з областю онтологічно значимих смислів, ядром ціннісних орієнтацій індивіда.

Основною точкою нашого дослідження є індивідуальне переживання. Індивід переживає світ. Однак ми ввели умову, за якої світ переживається, – це установка "людина є" і, отже, вже у вихідній точці переживання світу неадекватне реально існуючому за змістом. У кожен момент переживання від початку "добавлено" якість "людяності" або "нелюдяності" світу. Дещо в'яснимо цей термін. "Людяність" – не онтологічна характеристика світу. Це стан переживання світу суб'єктом в умовах життя суб'єкта переживань. Світ при цьому може знаходитися в будь-якому зі своїх станів, тобто бути невизначеним, але стан суб'єкта обмежений від початку і його переживання внаслідок цього мають особистісний характер, що й фіксується поняттям "бути людиною". Інакше кажучи, світ є цілому "байдужий" до себе, оскільки не має просторово-часової "фігури", тоді як будь-яке з його локальних, індивідуальних

утворень припускає фундаментальним свою просторово-часову вираженість або "обмеженість". Остання, на нашу думку, і є онтологічною основою емоційного, особистісного ставлення до світу. Від самого початку цей особистісний коефіцієнт переживання структурує всю свою сукупність переживання у даний момент по осі між точками "бути – не-бути". Цей стан ми розглядаємо як тотожний поняттю "цінність" за змістом. Однак чергування пережиттів, їх порядок, крім індивіда, укорінений у світі. Ця укоріненість зумовлена тим, що на фундаментальному рівні світ упорядкований, структурний. Ми умовно прийняли трьохрівневу структуру світу:

речовий рівень, де світ фіксується як такий, що складається з окремих часток, зовнішньо виражених, які піддаються спостереженню і вимірюванню "повністю і без залишку";

соціальний рівень, де світ представлений як система взаємодій і відносин, що знаходить свою фіксацію у виникненні якості "кооперативності" або "цілого";

духовний рівень: світ виявляє сам себе як єдине ціле з власною метою, прості відносини тут поступаються місцем рефлексивним, що й свідчить про виникнення "цілісності".

Зрозуміло, що значимість індивіда або його життя зав'язані на фундаментальну структуру світу. Більше того, значимість індивіда залежить від змісту кожної з фундаментальних структур. Отже, значимість можна розглядати як міру адекватності фундаментальним структурам життєвих установок індивіда. Спробуємо зафіксувати смисли фундаментальних структур, якщо за основу взяти самоцінність і абсолютність переживання індивіда, інакше кажучи, його життя. Світ переживається за умови, що живе індивід і живе світ.

У такому випадку для світу в цілому його смислом є його принцип, те, на чому він оснований. На нашу думку, смисл для нашої ситуації можна виявити в дихотомії "життя-нежиття".

Структурованість смислів відбувається згідно зі структурами світу. Ця структурованість була розглянута вище і становить, на нашу думку, наступну систему:

- речовий рівень: смисловий стрижень будь-кого на цьому рівні фіксується у понятті "існувати";

- соціальний рівень: смисловою домінантою тут є формальна рівність існування будь-кого стосовно будь-кого іншого – або "свобода" – проста, але необхідна умова функціонування цілого;

- духовний рівень: існування на цьому рівні позначене не просто вільним, а цілісним станом або станом "бути-в-цілому".

Таким чином, зафіксуємо смислову структуру світу, що це не різні смисли, а структура смислу світу, смислова структура "життя-нежиття": існування, свобода, цілісність. На індивідуальному рівні така смислова організація виявляється в спрямованості значимості і кодифікації її відповідно до вище позначених рівнів:

на речовому рівні значимість спрямована всередину предмета або організму; цінне все те, що підтримує функціонування мене як "ось цього"; існувати – значить знаходитися в просторово-часовій тотожності себе. Цінність тут розглядається як механіка природної ідентифікації, що є вищою цінністю даного рівня;

на кооперативному рівні цінність будь-кого як "предмет" його власної діяльності знаходиться поза його "природною оболонкою", його ціль, принцип його існування – формальна рівність частки з цілим. Цінність тут трансформується в механізм культурної ідентифікації по вектору "традиція-норма-право" (в даному випадку ці терміни тлумачаться радше як соціально-практичні, а не юридичні);

на духовному рівні життєва цінність індивіда тотожна цінності світу "в-цілому". Світ самоцінний, а точніше, абсолютною цінністю є "Я-у-світі" – цілісність.

Механізм ідентифікації тут, на нашу думку, представлений таким "органом" душі, як совість. Отже, механіка цінності може розглядатися як механізм ідентифікації індивіда з базовими смислами структури світу. Сама процедура ідентифікації, будучи раз здійснена, набуває загальнозначимого характеру і виду символу. Звідси ідентифікацію на різних рівнях і в різних базових структурах можна розглядати через сукупність символів. Значимість символу можна виразити величиною, оскільки сам символ є сталою пропорцією ідентифікації. Символ є

константою ідентифікації, оскільки незалежно від його кількісних параметрів (більш чи менш значущих) ідентифікація індивіда з базовими смислами відбувається постійно і протягом всього життя. Символ заміщує собою процес ідентифікації, і термін "цінність" позначає тут тільки кількісні (а точніше – логічні) параметри – кількість часу, затрачену індивідом на ідентифікацію зі смислами базових структур. Слід зауважити, що час тут – константа, оскільки не йдеться про астрономічний час, а про кількість індивідуальних зусиль, затрачених на той чи інший смисл. Ця кількість залишається для індивіда незмінною пропорцією, під виглядом і формою якої він укорінюється в онтологічне значущий смисл.

Інакше кажучи, це духовна константа, у внутрішньому просторі якої триває життєва цінність. Час її існування тотожний з часом її утворення: цінність – незмінований духовний еталон, на який постійно затрачаються величезні життєві і духовні сили індивіда. Таким чином, ми бачимо, що спосіб, яким функціонує цінність в духовному світі індивіда, а точніше, її фундаментальний, онтологічний каркас, схожий на спосіб функціонування рефлексивних актів свідомості в його найбільш рафінованих, раціоналізованих моментах. Отже, мотиваційна сфера психологічних стереотипів поведінки і її логічний денотат у певному сенсі можуть розглядатися як тотожні в одній точці – символічній структурі логічного акту, що приписує як власне духовним, так і психологічним актам предикат існування. "Бути людиною" – логічна фігура будь-якої цінності. Саме символ "бути людиною" переживається як факт індивідуальної свідомості до і поза будь-яким індивідуальним пережиттям. Це логічна основа будь-якого психологічного акту свідомості.

І під кінець коротко розглянемо феномен юродства як одну з поведінкових форм реалізації життєвого шляху індивіда в рамках соціальної утопії.

Юродство є однією з форм подвижництва. Якщо поглянути на всі основні монотеїстичні релігії і ранньофілософські системи, то без особливого зусилля можна помітити, що всі вони базуються на подвижництві окремих індивідів, що стали конкретними виразниками, квінтесенцією духовної еволюції людства: в Християнстві – це Христос; в Буддизмі – Будда; в Ісламі – Мухаммед; в Конфуціанстві – Конфуцій; в Даосизмі – Лао Цзи і т.д. У зв'язку з цим В. Розанов писав: "Раніш, ніж древні отці і вчителі з'явилися на собори, щоб виразити догмати Церкви і визначити її статuti, вони були вже ченцями, пустельниками... З монастирів ані у древні, ані в новітні часи жоден не був адміністративне заснований, владно встановлений, а всі вони виникли вільно, особисто, з якого-небудь подвигу старця, з біографії святого" [1, 46].

Подвижництво засновується на подвигу. Подвиг же завжди жертвний. Тому можна зробити цілком виправдане припущення, що жертвоприношення – це не що інше, як і провісництво, предтеча, прототип подвижництва. І жертвоприношення (у випадку з людським індивідом), і подвижництво в принципі мають схожий загальнопсихологічний механізм своєї реалізації, а саме: механізм пригнічення Індивідом Роду. З тією лише різницею, що при жертвоприношенні людський індивід пригнічувався повністю, тотально, залишаючи після Себе Пам'ять, як якусь уже "внутрішню", "духовно символічну" форму буття, яка служила родовим регулятивним началом у житті індивідів. У випадку ж із подвижництвом людський індивід вже не пригнічується тотально, він наче пригнічує сам себе, маючи свій внутрішній мотив і певну внутрішню свободу. Якщо у першому випадку – випадку жертвоприношення – подвиг здійснюється виключно з зовнішніх, стосовно індивіда, причин, і індивід використовується як символічний об'єкт, який не має внутрішньої мотивації (це один з критеріїв у патопсихології і психіатрії при визначенні норми і патології людської психіки), то у випадку з подвижництвом подвиг здійснюється, хоча й частково, але вже за внутрішньою мотивацією індивіда: він завжди має вибір між життям і смертю. Тепер поглянемо на проблему подвижництва немов "зсередини", з точки зору психологічного реалізаційного механізму. Для цього слід звернутися до таких понять, як "порятунок" і "успіх" індивіда. Ці поняття і феномени, що стоять за ними, тісно пов'язані. Психологічно, там, де успіх, там і порятунок, а там, де порятунок, завжди його супроводжує успіх.

Відомо, що успіх, реалізація себе індивідом у зовнішньому, видимому плані, виключно залежить від інших таких же індивідів. У випадку неуспіху, нездатності реалізувати себе через інших, через відносини з ними, нереалізований індивід має альтернативу: або померти, або здобути успіх і, відповідно, порятунок в іншій реальності, в "потойбічному" світі, що дається лише у подвигу, у самопожертві. Подвижник так і чинить. Неуспішний, нереалізований і неспроможний будувати поцейбічний світ індивід у своєму подвигу і своїм подвигом буде СХЕМУ, ОБРАЗ, ЗАКОН іншого світу, опиняючись цим самим за межами цього.

Зі сказаного випливає, що буття індивідуального духу, свободи, моральності починається з того, що перед індивідом постає проблема життя і смерті. Звідси весь трагізм людського буття. Звідси і порятунок-у-світі людського буття. Тому можна стверджувати, що людське буття можливе виключно через подвиг і у подвигу, у якій би формі він не був.

1. Розанов В. Темный лик. По тихим обителям // Наука и религия. – 1990. – № 2. – С. 46.

SUMMARY

Denysenko V. THE PROBLEM OF REALITY MODELING: MYTH AND UTOPIA

The article investigates modes, forms, historical conditions of reality modeling (including political reality) in the context of spiritual foundations, the essence of which can be conveyed by mythological or utopian forms of consciousness. Particular attention is paid to utopia as a mode of human reality definition (prescientific) in specifically comprehensive conceptual forms.

В. КОРШУНОВ (Донецьк)

ІДЕОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ПОЛІТИЧНОГО ТЕРОРИЗМУ

Питання про ідеологічні основи політичного тероризму було і залишається надзвичайно актуальним. Навіть ще до появи у науковому дискурсі таких термінів, як „ідеологія” і „тероризм”, ця проблема привертала увагу багатьох науковців. Термін ідеологія виник на початку 19 століття, його вводить в обіг французький науковець А.Лестют де Гарсі. Термін „терор”, а відтак і поняття „тероризм”, виникає наприкінці 18 століття, як зазначає такий дослідник, як М.Требін. Тобто ми можемо казати про те, що ці терміни виникають майже одночасно. Майже в кожній праці, присвяченій ідеології, так чи інакше автори вимушені торкатися проблематики „терору”, оскільки навіть наймиролюбніша ідеологія може бути перетворена на ідеологію терору, про що свідчать такі історичні події, як хрестові походи, війни в Японії та ін..

Повертаючись до ідеології варто зазначити, що зазвичай під ідеологією в політичній науці розуміють систематизоване уявлення політичного суб'єкту про своє місце в системі політичних відносин, про владу і шляхи її використання у власних цілях. Виокремлюють три рівні ідеології:

- концептуально-теоретичний (теорії і вчення)
- програмно-політичний (програми і маніфести)
- актуалізовані уявлення на рівні масової політичної свідомості

На відміну від поняття „ідеологія” стосовно визначення тероризму до сих пір не має одностайності. Під визначення „тероризм” підпадає дуже багато суспільно-політичних явищ, а саме:

- стратегія дій, заснована на принципах насилля, репресій, фізичного винищення
- залякування смертними карами, вбивствами і т.п.
- політика і практики терору
- метод, завдяки якому організована група або партія намагається досягнути проголошених нею цілей зазвичай через використання насилля
- найбільш небезпечний спосіб політичної дестабілізації суспільства
- свідоме використання нелегітимного насилля з боку групи людей або індивідуума для досягнення визначених цілей, які неможливо досягнути легітимним шляхом.

Попри таку розмаїтість визначень спільним для всіх є визнання того факту, що тероризм спирається на використання насилля. Таким чином ми можемо сказати, що обов'язковою ознакою тероризму є використання насилля, а відтак ідеологією тероризму буде та ідеологія, яка на всіх своїх рівнях пропагуватиме або, принаймні, схвалюватиме насилля для вирішення нагальних потреб певної соціальної групи чи навіть суспільства в цілому. Беззаперечним є і той факт, що тероризм, чи він нелегітимний, чи легітимний (як наприклад більшовицький терор або політика нацистів до інакомислячих і представників певних етнічних груп) є неприйнятним і не виправдовується жодними благами намірами. Так, відомий український філософ сучасності, академік НАН України Мирослав Попович пише: «Тероризм абсолютно неприйнятний тому, що він є тотальною війною, де удари спрямовуються насамперед проти мирного населення, проти слабих і беззахисних, бо армія противника для терористів практично недосяжна. Це – воєнний злочин, піднесений в ідеологію та закон. Усяка війна є зло, але навіть у цьому злі є особливо страшне – воєнні злочини. Злом є навіть мирні санкції проти Іраку, внаслідок яких гинуть діти і хворі. Але зовсім інша річ, коли масові убивства беззахисних є головним засобом зламати ворога. Це фашизм сьогодні. Хоч би виконували терористичні акції люди, саможертвовно віддані ідеї. Правда, що російський уряд веде нещадну колоніальну війну в Чечні. Неправда, що чеченські радикали є героями «національно-визвольних змагань». Злочини проти людства є злочини скрізь, незалежно від того, чинять їх великі чи малі нації» [7].

Перед тим, як рухатися далі, варто зробити наступне зауваження: ідеологія політичного тероризму може мати підґрунтям як політичні, так і релігійні ідеї. У першому випадку може йтися, зокрема, про ідею „перманентної революції”, яку відстоював Л.Троцький або про ті ідеологічні настанови, які мали активні у 70-х роках ХХ століття терористичні організації лівого спрямування. У другому випадку мова йде про різні релігійні течії і рухи, які виправдовують застосування насильства для вирішення проблем людства. Як приклад можна навести таку секту іудаїзму, як „сікарії”, яка діяла у II столітті до н.е. Гіперболізуючи вимоги Тори, члени цієї секти, що діяла на землях Іудейського царства, вбивали тих, хто порушував вимогу дотримуватися суботи. Причому під порушенням цієї вимоги розумілося навіть вихід з дому. Якщо порівнювати ці два джерела ідеології, то можна дійти висновку, що найбільш стійкий вплив справляють релігійні джерела ідеології, що пов'язано насамперед з тією роллю, яку відіграє релігія в житті суспільства. Політичні чинники ідеології тероризму значно слабше зокрема тому, що і в бідних і в багатих країнах поширене явище абсентеїзму – відсторонення від активної участі у політичному житті. Однак якщо в бідних країнах причиною цього є зневіра у владних інститутах і у власній можливості вплинути на політику, то у багатих країнах – небажання займатися такою нецікавою справою, як політика.

Як вже було зазначено, ідеологія політичного тероризму має релігійне і політичне підґрунтя. Для початку варто розглянути політичні ідеології тероризму. Відповідно до загальноновживаної класифікації існує декілька різновидів таких ідеологій. Цікавим є те, що найбільш екстремістські ідеології діаметрально протилежних напрямків майже збігаються. Тобто крайні ліві і крайні праві більш схожі між собою ніж, скажімо, крайні ліві і помірковані ліві. Всі політичні ідеології тероризму виправдовують використання терору у власних інтересах. На вітчизняних теренах практика такого виправдання бере свій початок у другій половині ХХ століття і є пов'язаною з іменем Миколи Олександровича Морозова – народовольця, академіка АН СРСР. Саме М.Морозов найбільш послідовно відстоював ідею перетворення поодиноких політичних вбивств у систему тиску на владу. У періодичному виданні народовольців – «Листі «Землі і волі» він публікує статтю з назвою «Значення політичних вбивств». По перше, Морозов зазначає, що політичне вбивство є «єдиним засобом самозахисту в сучасних умовах і одним з найкращих агітаційних прийомів». «Політичне вбивство це найстрашніша зброя для наших ворогів. Зброя, проти якої не допомагають ані армії, ані легіони шпигунів. Декілька політичних вбивств змусили уряд вжити таких заходів, яких він не вживав довгі часи пропаганди, невдоволення населення і мирних протестів молоді» [4, 282-283]. Політичне вбивство, згідно з Морозовим є ефективним тому, що наносить удар в самий центр політичної системи і змушує державу хитатися. Однією з вимог до терористичного акту Морозов називає таємність. Погляди Морозова були настільки радикальними навіть для його часу, що навіть його однопартійці визнали це і змусили Морозова покинути країну.

Перебуваючи закордоном Морозов пише найвідомішу свою працю тих часів, що має назву «Терористична боротьба».

Один з розділів цієї праці присвячений перспективам терористичної боротьби, а вони за Морозовим є різючими. Морозов каже, що мала група людей, яка застосовуватиме тероризм як важіль політичного впливу буде майже невловимою, адже це буде закрита від інших група. По-друге, результативність її дії буде великою. «Завжди скерована в одному напрямку «зла воля» стає вкрай винахідливою і немає ніякої можливості зберегти себе від її нападу» - так казали російські газети з приводу замаху на життя імператора. І це є вірним: людська винахідливість є нескінченою, терористична боротьба є зручною тому, що вона діє несподівано і знаходить шляхи і засоби там, де цього ніхто не очікує. Все що вона потребує – це незначні особистісні сили і великі матеріальні засоби» [5, 10-12]. Політичні вбивства, згідно з Морозовим, повинні стати виразом чіткої послідовної системи. Наприкінці своєї праці Морозов сформулював два завдання, які необхідно вирішити російським терористам:

«1) Вони повинні роз'яснювати теоретично ідею терористичної боротьби, яку до сих пір кожен розумів на свій лад. Разом із проповіддю соціалізму необхідно вести широку проповідь цієї боротьби в тих класах населення, в яких завдяки їх близькості до сучасних революційної партії за настроями, традиціями і звичками, пропаганда ще можлива в сучасних несприятливих для неї умовах. Тільки тоді буде забезпечено для терористів надходження нових сил з населення, які є необхідними для довготривалої і впертої боротьби

2) Терористична партія повинна на практиці доказати здатність тих засобів, які вона використовує для своєї мети. Системою послідовного терору, що невимовно карає уряд за кожне насильство над свободою, вона повинна домогтися остаточної його дезорганізації і ослаблення. Вона повинна зробити його нездатним і безсилим приймати які-небудь міри для пригнічення думки і діяльності, спрямованої до народного блага» [5, 14].

Ця праця, попри дещо утопічність висловлюваних в ній думок, справила значний вплив на подальший розвиток ідеології тероризму. Її навіть було перевидано англійською мовою через майже сто років, адже Європа отримала у 70-ті роки ХХ століття сплеск «червоного» тероризму. Найбільш відомими групами тоді були німецька РАФ та італійські радикальні ліві формування. Показовим є і той факт, що за часів радянської влади Микола Морозов став членом академії наук і дожив до доволі похилого віку – він помер у 1946 році. Відтак можна сказати, що така політична ідеологія як марксизм виправдовує застосування терористичних дій.

Дійсно, якщо говорити про ліві ідеології, вони подекуди виправдовують використання терору. Це пов'язано насамперед з боротьбою проти пануючого класу. На самому початку виникнення соціалізм вже розподілився на дві течії – етичний соціалізм, представниками і проповідниками якого були неокантіанці Бернштейн і Коген і марксизм (хоча, якщо вдивитися, то це вчення є скоріше інтерпретацією Енгельсом Марксової теорії), де представниками були Маркс, Плеханов, Ленін, який згодом переробив це вчення на більш радикальніше. Ось що про це пише Віктор Гур – український філософ і дослідник соціал-демократичних рухів: «я більше згоден з позицією, яку поділяли Едуард Бернштейн, Карл Поппер, коли вони, на відміну від Леніна, який вважав, що в «марксизмі нема ані грана етики», вбачали у марксизмі насамперед вельми цінне моральне вчення. Марксизм є інтелектуально найавторитетнішою силою, яка затаврувала гноблення, визиск людини, насамперед трудящої. Але проблеми виникають тоді, коли марксизм свою моральну оцінку переводить з площини духовно-особистісної в площину економічно-утилітарну. Згадуєте як Фрідріх Енгельс казав в «Анти-Дюрінгу», що моральна оцінка для економічної теорії не має будь-якої значущості. Ця моральна оцінка посідає другорядне місце в марксистській доктрині. Вона підпорядковується впливові ланцюга певних детермінант, які відшукується в чомусь суто зовнішньому, тільки не в самій особистості, наприклад, в законах історії, або в боротьбі класів (згадайте тут ленінську позицію.) Тут марксизм вже втрачає свої гуманістичні засади. З цього приводу хотів би Вам нагадати думку великого російського мислителя Семена Людвіговича Франка, який підкреслив, що тільки тоді соціальна теорія може відігравати позитивну, а не нігілістичну роль, якщо вона спирається на абсолютні загальнолюдські цінності, такі як гідність людини, істина в науці, краса в мистецтві тощо» [2]. Відтак ми бачимо, що вульгаризація соціалістичної ідеології в СРСР призвела до нігілістичного ставлення до життя людини в цілому, а відтак і до терору по відношенню до власного населення і до політичних опонентів.

У 70-ті роки світ зіткнувся з новою проблемою – у таких розвинених країнах, як ФРН, Італія, Японія та інші починають виникати терористичні організації ультралівого спрямування. Фракція червоної армії в ФРН є чи не найбільш відомою подібною організацією. Фракція червоної армії (RAF – Rote Armie Fraktion) – найбрутальніша і найнебезпечніша терористична організація ФРН, яка відстоювала ультраліві ідеї. У 70-80-х роках Фракція червоної армії наводила жах на мирних західнонімецьких мешканців (чи навіть на мешканців цілої Західної Європи), а головним чином – на “експлуататорів-капіталістів”. Найрізноманітніші замаху на успішних бізнесменів, урядовців, військовиків, кіднепінг, бомбові замаху, захоплення урядових будинків... Ліві радикали не цуралися нічого для досягнення своєї мети. Успішна і зухвала діяльність РАФ дозволяла стверджувати, що вона отримувала серйозну фінансову й організаційну підтримку ззовні, у першу чергу – від радянських спецслужб, а окрім того, від інших тоталітарних режимів. Дуже цікавим є той факт, що терористи з РАФ підтримували тісні зв'язки з палестинськими терористами. Навіть є твердження, що німецькі червоноармійці проходили підготовку не базах палестинських бойовиків. Зрозуміло, що на початку 90-х ця підтримка значно зменшилася. І в той же час уряд ФРН максимально активізував антитерористичну діяльність. У березні 1998 року РАФ, знекровлена успішною діяльністю антитерористичного підрозділу Федеральної служби карного розшуку, оголосила у спеціальній заяві для преси та для правоохоронних структур про припинення своєї діяльності.

З іншого боку, дуже часто в якості ідеологічної бази для терористів слугують і праві ідеї, причому мова йде як про ідеї націоналістичного, так і про ідеї расового характеру. Перші характерні для угруповань, що домагаються незалежності або більшої автономії того чи іншого регіону, де мешкає не титульна в державі нація. Так, вже згадуваний Мирослав Повович аналізуючи політичні ідеології Європи зазначає: «В Європі існують право-екстремістські терористичні рухи виразно націоналістичного характеру. Три націоналістичні рухи тривожать і ставлять суспільство в умови війни: ірландська ІРА, баскська ЕТА і корсиканські націоналісти. Між цими рухами й ісламським екстремізмом існував зв'язок, до деяких із них обережно прикладали руки совєцькі спецслужби. Спалахнули вони зовсім не в час біди, а в пору розквіту, баскський рух в Іспанії – в останню пору Франко, коли почався економічний розвиток. Хоча подекуди тероризми виникають в державах закритого суспільства, вони продовжуються і в демократичних спільнотах, демонструючи незвичайне довгожителство. Як правило ці рухи мають політичне і військове крило, але вирішальна роль належить військовому»[6].

Водночас варто зазначити, що в сьогодні в Європі набирає вагу і інша ідеологія політичного тероризму – расова. Викликана це явище насамперед неефективною міграційною і соціальною політикою, яка спричинила зростання ксенофобських настроїв. Переважно ксенофобські настрої спрямовані проти іммігрантів з-поза меж ЄС, – європейці дедалі менше сприймаються як чужі. Згідно з між європейськими домовленостями, для свободи руху робочої сили важливо, щоб європейські мігранти мали право голосу в муніципальних виборах на чужих територіях. Однак, деякі країни, зокрема Англія чи той же Люксембург, цих домовленостей не визнають. Проблеми державних суверенітетів, можна думати, будуть складними і залежатимуть від реальних процесів культурно-психологічного вирівнювання націй. Взагалі кажучи, за підрахунками соціологів, міжетнічні непорозуміння виникають, коли число “чужих” переважає близько 10% населення. До того ж варто зазначити, що останні події в багатьох країнах показали успіх радикальної правої ідеології. Так, згідно соціологічних опитувань, у Франції приблизно 20% громадян віддають перевагу Франсуа Ле-Пену – лідеру французьких ультраправих. У Німеччині у деяких федеральних землях до ландтагів були обрані представники неонацистських політичних партій. У Бельгії у 2006 році було розкрито змову військових, які намагалися вчинити державний переворот. Ідеологією, що керувала ними була знову ультраправа ідеологія. Аналіз сучасної соціальної ситуації не тільки в європейських країнах, а й в країнах СНД (насамперед Росії) дозволяє зробити висновок, що ультраправі ідеології також користуються тут популярністю. Водночас, в США вже більше століття діє організація, яка визнана терористичною і яка своєю ідеологією має расизм – ку-клукс-клан. У своїй книзі «Таємні товариства: міфи та реальність» М.Сенчев і В. Гастинщиков розповідають про цю організацію. Після Американської Громадянської війни група незадоволених солдатів Конфедерації, що називали себе Ку-Клукс-Клан, об'єдналася для залякувань, катувань і вбивств ворогів «білої раси» — афроамериканців і євреїв. Вони стали

відомі своїми білими каптурами, спаленням хрестів і лінчуваннями. Таємне товариство було створено для боротьби з Комітетом громадян, затвердженим Конгресом США 3 березня 1865 року, завданням якого був захист інтересів колишніх рабів і надання їм прав на роботу й освіту. Виділялися також кошти на їжу і притулок для колишніх рабів. На спробу Комітету громадян 1866 року розширити свої повноваження президент Джонсон наклав вето. Цього ж року президент наклав вето на білль про цивільні права, який мав захистити рабів, які ставали вільними, від Південного Кодексу Чорношкірих. Відповідно до цього документа, колишнім рабам заборонялося голосувати, обмежувалася їхнє право свідчити в суді проти білих і бути в складі журі в суді. Колишнім рабам також заборонялося працювати на певних видах робіт і носити зброю. отім ККК почав нападати на успішних чорношкірих бізнесменів, членів і лідерів негритянських профспілок. 1870 року президент Грант закликав до розслідування діяльності ККК. У докладі великого журі зазначалося: «з 1868 року існує... організація, відома як Ку-Клукс-Клан, чи Невидима Імперія Півдня, що охоплює своїм членством велику частину білого населення в усіх сферах діяльності. ККК має свою конституцію і статут, яка проголошує, серед іншого, що кожен член суспільства повинен мати пістолет, одяг ККК і сигнальні засоби. Свої ритуали ККК здійснює вночі, і вони незмінно спрямовані проти членів Республіканської партії. ККК виливає свою помсту на кольорових громадян, вриваючись вночі в їхні будинки, витягуючи їх з ліжок, катуючи нелюдськими способами і переважно вбиваючи». 20 квітня 1871 року Конгрес ухвалив Закон про ККК, яким підсилив повноваження президента в боротьбі проти ККК. У результаті ККК майже зник. Однак він відродився у 1915 році і продовжує діяти і донині. Основна кількість прихильників у ККК сьогодні налічується у південних штатах США, хоча є і осередки у північних. Також варто зазначити, що поряд з тим існує і низка інших організацій расистського терористичного спрямування.

Як вже було сказано, поруч з політичними ідеологіями політичного тероризму важливе місце посідають і релігійні ідеології політичного тероризму. Вони є значно давнішими і ефективнішими за політичні ідеології, дуже часто вони переслідують спільні цілі і в деяких своїх пунктах збігаються з політичними ідеологіями. Однак дуже часто вони не мають чітко розробленої концепції, а базуються на певному тлумаченні доктрини тієї чи іншої релігії.

Зараз дуже актуальним є питання ісламізму як підґрунтя політичного тероризму. Перед тим, як розкривати це питання, варто зазначити, що ісламізм і іслам – різні речі. Під ісламом ми розуміємо світову релігію, яка належить до семітських релігій і основні доктрини якої викладено у священній книзі – Корані. Під ісламізмом ми розуміємо радикальний варіант ісламу, основними доктринальними джерелами якого є радикальні тлумачення Корану, а також праці теологів. Звичайно, в ісламі поруч з миролюбними течіями існують і доволі радикальні течії, які власне і дають початок ісламізму. Однією з таких течій є вахабізм. Вахабізм виник в середині XVIII століття в Неджді (центральна Аравія). Його основоположником був Мухаммед ібн Абд-ал-Ваххаб, від імені якого й утворено слово «вахабіти». Вахабізм проповідує очищення ісламу, повернення до канонічних текстів Корану. Вахабіти виступали проти поширеного в ті часи, насамперед серед суфіїв – іншої течії ісламу – культу святих. Вахабіти виступають безкомпромісними противниками неісламського способу життя. Вахабітське вчення є офіційною ідеологією Саудівської Аравії. Що є цікавим – вахабізм став панувати спочатку на націоналістичних засадах – арабське населення Османської імперії було незадоволене підпорядкуванням туркам, серед яких великий вплив мав суфізм. Оскільки вахабізм дуже радикально різнився з суфізмом та заперечував багато суфійських практик як язичницькі і богопротивні, він склав ідеальну основу для ідеологічної консолідації арабів. В сучасному політичному дискурсі вахабізм дуже часто пов'язується з Кавказом. Це сталося завдяки Чеченським кампаніям. На Північний Кавказ вахабізм активно почав проникати близько десяти років тому, насамперед на територію Дагестану і Чечні. Це було пов'язано не стільки зі зняттям заборони на здійснення хаджу (паломництва до мусульманських святинь), відтак паломники, передусім молодь, зіткнулися з відмінними від кавказьких принципами сповідання віри і способами здійснення обрядів, скільки з підтримкою, в тому числі і фінансовою чеченських сепаратистів з боку деяких саудівських родин. Радикальні рухи ісламістів, що сповідують інші різновиди ісламу поширені на теренах Азії і Європи. Зокрема, багато таких організацій діє в Ізраїлі, Сирії, однак там ця ідеологія поєднується з націоналістичною ідеологією. Цікавий

синтез ісламістів, лівих і націоналістів виник у Туреччині, де він дав початок терористичній організації «Бозкуртлар» - «Сірі Вовки».

Дуже цікавий аналіз ісламізму зроблено в статті Олени Каганець «Втрата батьківщини породжує агресивність»[3]. Радикальний ісламізм виник тому, що іслам став «детериторізованим» – вважає автор. Питання ідентичності взагалі не виникає в мусульманських суспільствах, як воно не виникає і в традиційних християнських суспільствах. В традиційному мусульманському суспільстві ідентичність дається людині батьками і соціальним оточенням; все – від племені і роду до місцевого імама і політичної структури держави – прикріплює ідентичність до певної гілки ісламської віри. Це не справа вибору. Подібно до іудаїзму, іслам тісно пов'язаний з системою соціальних правил, визначених зовні. Ці правила дуже локалізовані згідно з традиціями, звичками і практиками в конкретних місцях. Традиційна релігійність не є універсальною, незважаючи на доктринний універсалізм ісламу. Ідентичність стає проблемою, коли мусульмани покидають традиційні мусульманські суспільства, наприклад, іммігруючи до Європи. Там ідентичність мусульманина більше не підтримується зовнішнім суспільством, натомість існує сильний тиск превалюючих західних культурних норм. Питання автентичності постає так, як ніколи раніше не поставало в традиційних мусульманських суспільствах. Між внутрішньою ідентичністю мусульманина і поведінкою оточуючого суспільства виникає розрив. Це пояснює постійні питання до імамів на ісламських веб-сайтах про те, що є харам (заборонено) або що є халал (дозволено). Радикальний ісламізм або джихадизм постає у відповідь на пошуки ідентичності. І один і другий можуть відповісти на питання “хто я?”, що його ставить молодий мусульманин в Голандії або у Франції, так: ти член глобальної громади, призначений бути вірним універсальній ісламській доктрині, яку обдерли місцеві звичаї, святі, традиції і таке інше. Отже мусульманська ідентичність стає предметом швидше внутрішньої віри, ніж зовнішньої узгодженості із соціальною практикою. Розуміння радикального ісламізму як форми політики ідентичності також пояснює, чому європейські мусульмани другого і третього покоління повернулися до нього. У емігрантів першого покоління зазвичай не відбулося психологічного розколу з культурою землі, де вони народилися. Вони дотримувалися традиційних практик в своїх нових домівках. А їхні діти – навпаки, часто з презирством ставляться до релігійності батьків, але при цьому ще не інтегрувавшись в культуру нового суспільства. Вони застрягають між двома культурами, з якими вони не можуть себе ідентифікувати, і знаходять сильний покликання в універсалістській ідеології сучасного джихадизму. Однак тут можна не погодитися з автором. Як ми бачимо, ісламізм є поширеним по всьому світу, і дуже поширеним він є у арабських країнах.

Однак варто зазначити, що і інші релігії можуть бути підґрунтям для формування ідеології політичного тероризму. Так, відомі єврейські терористичні організації, зокрема Кахане-Хай, засновником якої був релігійний діяч, Меір Кахане. Кахане-Хай відома також тому, що вона була винна у знищенні кількох арабських поселень і геноциді арабського населення у 1947 році.

Є також і низка терористичних рухів, які керуються ідеями християнства. Зокрема таке поєднання характерне для ультраконсервативних католицьких і православних організацій. Як приклад останньої можна навести Опричне братство в ім'я святого преподобного Іосіфа Волоцького. Братство занесене до переліку тоталітарних сект. До того ж воно підтримало звернення до ЗС Російської Федерації до повалення існуючого ладу. Організація є праворадикальною (зокрема А.Гітлер вважається ними святим)

Відтак ми можемо зробити наступні висновки:

Тероризм – це суспільно небезпечне явище, основною ознакою якого є використання насилля задля власної політичної мети. Ідеологія - систематизоване уявлення політичного суб'єкту про своє місце в системі політичних відносин, про владу і шляхи її використання у власних цілях. Ідеологія політичного тероризму зазвичай має політичні або релігійні підвалини. Серед перших домінують ультраліві та ультраправі. Серед останніх майже всі релігії, однак найбільш поширеним є на сьогодні ісламізм. Будь яка ідеологія має три рівня, а саме концептуально-теоретичний (теорії і вчення), програмно-політичний (програми і маніфести), актуалізовані уявлення на рівні масової політичної свідомості. В сучасному світі питання ідеології політичного тероризму є вкрай актуальним тому, що завдяки і керуючись нею діють

терористичні організації. Зрозумівши їх ідеологію можна зрозуміти їх діяльність і навіть передбачити деякі їх дії. В цілому питання є розробленим, однак через те, що ідеології політичного тероризму постійно змінюються воно потребує подальшого детального вивчення.

1. Будницький О. Тероризм глазами историка. Идеология терроризма // Вопросы философии. – 2004. – №5.
2. Гур В. Моральне покликання людини виявляється в політиці // День. – 2001(9.11). – № 205.
3. Каганець О. Втрата батьківщини породжує агресивність // Народний оглядач. – 2007 (01.05).
4. Листок «Земли и воли». Э 2-3. 22 марта 1879 // Революционная журналистика семидесятых годов. – Ростов-на-Дону, б/г (Репринт: Дюссельдорф, 1970).
5. Морозов Н. Террористическая борьба. – Лондон, 1880.
6. Попович М. Европа – Україна: ліві та праві // <http://www.ji.lviv.ua/n16texts/popovych.htm>
7. Попович М. Наше і не наше // Критика. – 2002. – №11. // http://krytyka.kiev.ua/articles/s9_11_2002.html
8. Требин М. Тероризм в ХХІ веке. – Х., 2003.

SUMMARY

Korshunov V. IDEOLOGICAL BASIS OF POLITICAL TERRORISM

The terms of "ideology", "terrorism", "ideological foundations of political terrorism" are covered in the article. The activity of ultra-left wing terrorist organizations in 1970s in Federal Republic of Germany, Republic of Italy and Japan, their connections with Muslim extremism is analyzed. The author analyzes also such version of political terrorism as "racial" terrorism, explaining its roots in the ineffective migration and social policies of contemporary Europe. Particular attention is paid to the stream of radical Islam, called "Wahhabism". The differences between Wahhabism and Sufism are considered. Arguments are supported by historical facts, examples.

О. МАКУХ (Львів)

АНАЛІЗ ПОЛІТИЧНОГО ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ КОМУНІКАЦІЙНОЇ ТЕОРІЇ

Сучасне формування інфраструктури соціуму детермінує тотальну зміну усіх форм політичного, яке не зводиться лише до множинності взаємозв'язків, а й визначається комунікативним характером самої політичної реальності. Таким чином аналіз суспільно-політичних процесів вимагає звернення до теорії комунікації.

Розвиток політичної науки в Україні пропонує актуалізацію комунікаційної проблематики саме у той час, коли політикум розглядається не як соціальна конструкція, а як комунікаційна система, що визначає не лише динаміку, а й суть політичного процесу.

Недостатнє вивчення цього питання, в тому числі в онтологічному відношенні, є вихідним положенням нашого теоретизування.

Проблема комунікації відображається у дослідженні у деінституалізованій формі політичного (інституту влади): генезі громадянського суспільства як стану антропологічного виміру у сфері політичного. Комунікативна дія тут виступає насамперед раціональною об'єктивністю, забезпечуючи цілісність політичного поля буття.

Комунікація як предмет наукового аналізу у сфері політичного на сьогоднішній день недостатньо рефлектується на рівні політичної науки, здебільшого характеризується як вузьке однобічне теоретизування: специфіка роботи засобів масової інформації, вивчення «інформаційно-технологічної перспективи».

У даній роботі ми методологічно формуємо якісно нову площину ідентифікації політичного, розкриваємо проблематику раціонального виміру комунікативної дії у політиці, адже моделлю реального втілення принципів раціональності у сферу комунікативного виступає наукова критична дискусія.

Методологічним підґрунтям дослідження виступає комунікативна ревізія раціонально-епістемологічної парадигми: альтернатива класичній теорії пізнання, в центрі якої перебуває суб'єктивний розум, що здійснює опанування та перетворення навколишнього світу. Поширення таких наукових принципів на дослідницьке поле політичної науки дозволяє застосувати нове розуміння раціональності та комунікації, що передбачає, відповідно, заперечення інструменталізму у реаліях політичних відносин та сприйняття комунікативної діяльності як інтерсуб'єктивного, а не технологічного процесу.

Виходячи із зазначених методологічних умов, у дослідженні вирішуються завдання побудови концепції раціоналізації політичної комунікації на підставі використання соціально-філософської комунікативної теорії, розробленої Ю. Габермасом, К. Ясперсом, Х. Аренд, К. Апелем, Н. Луманом. За допомогою даної теорії здійснюється пошук підстав раціональності в онтологічних умовах буття індивіда, формується розуміння комунікації як матричної сукупності відносин у політичній сфері буття, яка виступає при цьому у системному вимірі структуруючою об'єктивністю політичної реальності.

Аналіз політичного через призму комунікаційного ми розуміємо як інтерпретацію інституційованої форми відносин (інституту, тут інституту влади) на рівні комунікації. Відтак методологічною засадою теоретизування виступає науковий доробок А. Гелена, П. Бергер, Т. Лукман.

Одним із перших основні детермінанти виникнення та формування інституту виокремлює А. Гелен, вказуючи на неможливість людського існування без нього, на процеси інституалізації та деінституалізації. Гелен не відкидає антропологічний вимір у дослідженні природи та генезису соціального інституту, оскільки сама особистість трактується науковцем як "інститут в єдиному порядку" [3, 11]. Тому соціальний інститут виступає запорукою стабільності як індивіда, так і суспільства в цілому.

А. Гелен, дивлячись у майбутнє, говорить, що "сьогодні інститути хочуть замінити дискусіями...та комунікацією" [3, 14]. Нині - це рівень ідеї, але і вони можуть утвердитися, чим нівелює Гелен, якщо будуть відповідати об'єктивним вимогам і отримають інституціональний фундамент. Гелен пише також про епоху "нового суб'єктивізму", фундаментальною основою якої буде спрощені взаємовідносини індивідів у публічній сфері [3, 16], стверджуючи, що сьогодні відбувається крах інституційного порядку, який історично існував віками [3, 17]. "Наша цивілізація є не лише великим благом але й великою небезпекою. Щоб її (цивілізацію) підтримати, необхідні нові інститути, але сформовані лише на основі старих", - резюмує один з авторів теорії інституалізму [3, 22]. Таким чином Гелен визнає можливість деінституалізації, як це процес зміни у своїй суті інституційних утворень, усталених соціальних правил, і явне (чи приховане) неприйняття інституційних вимог до соціальної поведінки, як переведення політичного загалом на рівень комунікації, тобто розширення сфери особистісного стану - громадянського суспільства.

Коли мова іде про інституалізацію, говоримо насамперед про певну деперсоналізацію: інституалізація передбачає чітке визначення функціонального призначення вже інституту влади, відтак втрату індивідуального, особистісного, набуття деперсоналізованих ознак. Саме на даному етапі, в ході циклічного розвитку, відбувається легітимація інституту влади та збільшення функцій чи виокремленням основної і розглядається як функціональна потреба існування інституту.

Очевидно, що влада як система усталених взаємних відносин на даному етапі набуває форми інституту із основними властивостями: стійкості, організаційного впливу на суспільно-політичне життя, легітимності.

Важливим є зауваження, що інституційність як характеристику не можливо проаналізувати у динамічному аспекті: ми не можемо говорити про доінституційність, її (інституційність — авт.) сприйняття визначається лише статистично [13, 2]. Проте ми можемо стверджувати, що інституційність має власні межі, адже інституційний порядок - це сфера соціального.

Розвиток демократичних форм участі громадян в управлінській діяльності, становлення громадянського суспільства призвели до виникнення нового типу інституту: комунікаційного. Даний тип інституту має власну більш гнучку інституційну організацію [15, 78], а ніж інші інституційні типи. Його функціонування пов'язане насамперед із усвідомленою потребою

інституту (у нашому дослідженні – влади) і можливістю його необхідної корекції чи зміни у ході комунікаційного діалогу, переведення у ході критичного діалогу на рівень деінституціалізованого. Комунікаційний тип інституту піддається за визначенням впливу збоку індивіда, що вимагає від останнього самоконтролю та саморефлексії.

Комунікаційний напрям дослідження природи інституту першочергово пов'язують із спробою представників феноменологічної соціології (А. Шюц, П. Бергер, Т. Лукман) включити у інституційну теорію активно діючого індивіда, який конструє соціальну реальність [1, 124]. Таким чином інституціалізація постає як деякий творчий процес формування соціуму власне особою, його потенційно діяльність.

Більш докладно комунікативний напрям дослідження суті інституту розробив Ю. Хабермас. На його думку проблему сучасного суспільства складає не сама по собі направленість на створення інструментальних інститутів у будь-якій сфері, а те, що ці інститути носять суто символічний характер, а тому основа формування інституту детермінована не раціональною складовою. Саме тому сучасне суспільство не має змоги інституціалізувати ті сфери соціального, в яких раціональна взаємодія координує дії. Тому необхідно створити таку систему інститутів, яка дозволяла б індивідам у межах раціональної дискусії, спрямованої на досягнення консенсусу, визначати мету та здійснювати її [15, 6].

Постмодерністська традиція заглиблюється у аналіз інституційної природи, при цьому заперечуючи їх, оскільки інститут, як наслідок опредметненої діяльності індивіда, у процесі віртуалізації губить свою владу над індивідом. Інститут набирає ознак симулятивності, виступає як бутафорна форма відносин, як інтуїтивне для сприйняття середовище, необхідне для соціально-психологічного комфорту.

Ми вважаємо, що інституційний порядок у трактуванні постмодерністів на практиці може видатися не стільки віртуальним, скільки переродитися у нову якість.

Важливим критерієм аналізу інституту влади як комунікаційної системи у нашому дослідженні є категорія порядку, «у рамках якої відображені уявлення про доцільність форм функціонування і розвитку владних відносин» [6, 123]. Цінність категорії порядку у свідомості індивіда визначається безперервною взаємодією у межах владних відносин двох тенденцій: порядку та хаосу. Вони «підживлюють» одна одну і пов'язані з двома типами соціальних закономірностей забезпечуючи їх динаміку, зміну структурного порядку у межах системи. Кожна складова цього процесу діалектично доповнює іншу, адже хаос є умовою впорядкування системи, оскільки він «трансформує існуючу організацію сприяє виникненню більш життєздатної» [11, 98].

Повертаючись до проблеми формування та розвитку інституту влади, наголосимо, що інституціалізація владних відносин, а відтак формування самого інституту, як опредметненої об'єктивованої діяльності індивіда у сфері публічного відношення, відбулося у період переходу Європи до Нового часу на засадах раціоналізму. Новий час став "вузловим" етапним пунктом в історії політичної думки, що і повипливало відтак на становлення та розвиток політичної науки.

Якщо платонівська традиція формує саме поняття "влади" у повноцінній ретроспективі, а аристотелівська типологія влади виступає потенційно універсальною, то в Новий час (ранній період) з'являється точка зору щодо становлення влади, пошуки історично визначеного типу владних відносин, що пов'язали у цілісність інтереси влади та суспільства. І зовсім неправильно вважати "ніби влада існувала вже і в попередні епохи, а потім починаючи...від Макіавеллі, її оцінили неймовірно високо..., ні, влада у правильно зрозуміло новоевропейському сенсі, тобто як воля до влади, вперше отримує...значимість лише в образі новоевропейської історії" [7, 268].

Не можемо обійти Н. Макіавеллі, коли мова заходить про етап формування політичної науки, адже саме він теоретичні основи новоевропейської політичної науки: піддав аналізу соціально-політичну реальність, визначив суттєві зв'язки політико-владного процесу, виокремив особливий методологічний інструментарій - метод історичного дослідження (порівняльний, системний). Макіавеллі здійснив спробу сформулювати підхід щодо принципів буття індивідів, які визначаються через соціальну дійсність, а не через природу, вказуючи, що сутність людини найбільш повно може сформуватися лише у системі владних відносин і пізнана може бути лише через владу, вона (*людина* - авт.) "сама раціонально формує координати власної історії" [7, 109]. Опираючись на такого роду детермінантні основи теорії

системного характеру, у Новий час почала формуватися політична наука як "інструктивна технологія здійснення політичної влади" [7, 110].

Досліджуючи проблему влади, Макіавеллі тим самим досліджує проблему управління, керівництва, врешті-решт влади як професійної дії, метою якої є користь та успіх у досягненні поставлених завдань. Ми бачимо, що критерій прагматизму присутній у владній діяльності вже біля витоків Нового часу, тобто відбувається осмислення владної дії, її раціоналізація у свідомості індивіда.

Коли ми говоримо, що в основу соціального інституту покладена цілеспрямована предметна об'єктивована дія особи вмотивована природним волонтаризмом та прагматизмом, в даному випадку знову підтверджується власна позиція щодо формування детермінантних основ інституту влади.

Отже, продовжуючи макіавеллівську традицію, не оминаючи поглядів Ф. Бекона з його розумом (а не волею), що стає основою пізнання буття та започатковане ним визначення формальних меж інституційності, ми і надалі спостерігаємо присутність суб'єкта влади, раціонально-ірраціональну дію (прагматизм-воля), сталість зв'язків, а, отже, початок інституалізації владних відносин у Новоевропейську добу.

Основи інституалізації владних відносин, на нашу думку, закладені саме Т. Гоббсом та його людиною, у якій наперед визначений раціональний сенс її буття та тих обставин, щодо яких вона репрезентує себе як суб'єкта ціле раціональної дії [7, 133]. Гоббс повертається до розуміння особи як "до такої одиниці, що започатковує у суспільстві систему цінностей, зорієнтованих на неї ж" [7, 133]. Поява у Гоббса такого "антропологічного атомізму" (у вияві здорового егоїзму (пригадаймо тут інстинкт у Гелена) та індивідуалізму) [7, 133] підводить до трактування його як висхідного принципу природного буття. Індивідуалізм, у гоббсівському трактуванні, виконує важливу конструктивну роль, адже стає основою буття індивіда, який порівнює себе, визначаючи цим самим межі власної свободи та можливості на раціональних засадах конструювання політичної реальності. Людина у Т. Гоббса прямує від природного стану власного егоїзму до соціально політичного утвердження індивідуалістичних форм буття [7, 134]: укладення суспільного договору (як шлях забезпечення власного буття) та створення на його основі регулюючої системи влади. Отже, ведучи мову про інституційну динаміку, ми не можемо заперечувати факту впливу індивідуальних дій. Можемо зробити висновок, що Новий час репрезентує нам владну комунікацію саме інституційованого характеру.

На наш погляд, вивчення власне конкретного інституту (у даному випадку інституту влади) може відбуватися із використанням усіх напрямів дослідження його природи на різних етапах інституційного розвитку (динаміка розвитку), враховуючи принцип циклічності. Таким чином з'являється можливість виявлення детермінант становлення інституту, специфіки його формування, виявлення ефективних-неефективних механізмів інституту, визначення перспектив розвитку.

Динаміка інституту влади є циклічною і це пов'язано насамперед з тим, що інститут постає перед нами як якісний стан вже існуючих явищ. Припускаючи, що інститут – це не нове явище соціально-політичної реальності, а якісна характеристика вже існуючого (певний етап у розвитку), ми визнаємо, що суспільно-політичне явище може як набувати, так і втрачати інституційну характеристику. Відтак логічно, що у динаміці циклічного розвитку інституту влади "доінституалізація-інституалізація-інституція" має місце і деінституалізація.

Процес деінституалізації спровокований довготривалим невиконанням інститутом влади функціональної потреби. Вивчення механізмів можливої деінституалізації інституту влади виявляє його слабкі сторони. Про початок процесу деінституалізації ми можемо говорити тоді, коли протяжність у часі неінституційного періоду наростає і починає домінувати [9, 11].

Як зазначають Є. Головаха та Н. Паніна, деінституалізація - це процес руйнування інституційних утворень, зміна усталених соціальних правил [5, 7].

Автори змальовують процес деінституалізації у дещо негативному відображенні, наголошуючи, що деінституалізація є передумовою соціальної кризи, назрівання конфлікту, і веде до невиконання функцій інституту: забезпечувати потреби суспільства. "Тотальна політична деінституалізація веде до політичних потрясінь,...анархії, і в результаті – до тоталітарної чи авторитарної політичної реінституалізації", – йдеться у роботі авторів [5, 7]. Мусимо дещо не погодитися із твердження, адже процес деінституалізації у політиці у межах

інституту влади окреслює наявність якісно нової зміни у системі владних відносин, що і відбувається на основі комунікаційних актів. Погоджуємося, що поступові зміни соціальних інститутів є необхідними умовами розвитку у відповідності до зовнішніх та внутрішніх факторів

Процес деінституалізації, який рівнозначний процесу інституалізації, визначається силою впливу індивіда на інститут влади, який на нашу думку, повинен бути „зруйнований” у своїй змістовій наповненості, адже таким чином ми можемо пояснити смисл політичної дії особи, прихід його у сферу політичного завдяки механізмам політичної соціалізації. Відразу напрошується запитання: а чи доцільним є існування, у нашому випадку, владного інституту, якщо воно запрограмоване на руйнацію чи, інакше кажучи, природа його є ситуативною та нестабільною у вимірі політичного часу. Вважаємо, що цілком доцільним є формування владних інституцій та вплив на них збоку індивідів за допомогою комунікації, адже саме в даному випадку людина стверджується як суб'єкт політичних відносин, як активний учасник політичного процесу, і, що саме головне, як особа, яка задовольнила політичну потребу: змога впливу та зміни статусу чи ролі, як зворотній зв'язок та віддача у комунікаційному процесі.

Наступним кроком необхідно з'ясувати: чому сформована саме така мотивація політичної дії людини по відношенню до інституту влади? По-перше, сама об'єктивна передумова існування політики вказує на те, що повністю абсолютних у власній інституційній довершеності форм, не повинно існувати, оскільки використаний нами антропо-гуманістичний підхід став таким чинником, який не в просторі замкнутого індивідуального культурно-історичного поля, а на рівні розімкнутої системи суспільно-політичних легітимізованих форм свідомості, заперечив абсолютизм у різних його виявах [7,14].

По-друге, ми вважаємо, що такий стан детермінований, власне, відчуженістю політичної системи, її компонентів від індивіда, який приходить, у процесі політичної соціалізації, у світ уже сформованого, але не ним, політикуму, при чому особа в цьому означенні виступає даністю самій себе. Тому потреба у зміні, як політичному самоствердженні, само актуалізації, є об'єктивною та необхідною.

Отже, на відміну від людини, яка даності собі безпосередньо, ні держава, ні влада, ані вся система інституцій, відносин не дані їй *{людині — авт.}* безпосередньо. Адже такий стан, на нашу думку, зумовлюється двома чинниками. Перший – майже завжди історично передують особі творенням тієї політичної системи, в якій їй доводиться жити. Другий чинник передбачає, що людина задіяна у відносинах з існуючим інститутом держави в її локальних вимірах, визначених обставинами життя: географічним місцем проживання, своїм перебуванням в ієрархії соціальної структури та іншими. А, отже, система влади не дана безпосередньо індивіду – вона трансцендентного походження, тому що „її конкретне становлення не збігається з конкретним становленням особи, окрім цього, вони в індивідуально людському способі буття представлені завжди в локальних означеннях, а не в загальному сенсі” [7, 26]. Тут особливо характерно виявляється психологічне шарування: людська особистість, „входячи” в цей унікально зумовлений для неї стан буття держави, який в онтологічному аспекті буття самого індивіда ще й „вкорочений” історією, завжди залишає за собою шанс зберегти та виявити свою цілісність, самість та універсальність” [7, 27]. На цій протидії і формується процес політичної соціалізації особи, в якому, з одного боку, людина губиться в системі владних відносин, гублячи при цьому ті риси, які не вкладаються в зумовлені політикою норми життя. А з іншого боку, така регламентація політичного буття людини змушує останню шукати, зберігати свою сутність за межами політичної сфери. Таким чином, політична соціалізація – це ніби „наперед задана умова лише часткової регламентації поведінки людини, що продиктована політико - владними інтересами держави” [7, 27].

Інститут влади не є детерміноване недискретним соціальним виробництвом, а відтворюється в антропологічній необхідності (за Г. Гегелем), адже людське існування неможливе у межах внутрішньої замкнутості. При цьому відбувається деінституалізація інституту влади як необхідної дії особи на рівні усвідомлення та задоволення потреби самоактуалізації у сфері політичного. Індивід екстерналізується у власній діяльності, оскільки навіть внутрішня нестабільність змушує особу до створення основ зовнішньої стабільності. Фактом залишається що інститут є недискретним у своїй суті, і логіка його розуміння та функціонування є насамперед логікою рефлексії стосовно інституту, тобто рефлексивна

свідомість переносить характеристики логіки на інституційний порядок, інтегруючись таким чином. Інституалізація не є незворотнім процесом, хоча в силу об'єктивних обставин межі інституалізації дії можуть звужуватися, що призводить до деінституалізації всякого інституту.

Ми можемо зробити висновок, що саме індивід, його дія, діяльність є визначальними чинниками у процесі формування (і зміни на певному етапі) інституту влади, адже він не лише забезпечує життєдіяльність індивіда, але й свідомо підтримується ним. Наявність потужної сталої інституційної форми свідчить про силу дії особи у сфері владних відносин і необхідних сформованих для власної ідентифікації параметрів. Таке узагальнення набуває великого значення для аналізу соціально-політичних феноменів, зокрема владного.

Підтверджуючи нашу гіпотезу, ми не можемо знехтувати думкою М. Фуко та його баченням проблеми влади.

Представник французького постструктуралізму критикує сучасну концепцію влади, суть якої зводиться до вузького юридичного її (*влади – авт.*) визначення. Фуко стверджує, що влада згідно з юридичною моделлю залишає осторонь "велику кількість мереж, що перебувають поза сферою впливу держави" [14, 122]. Тому одним із основних завдань Фуко є заперечення юридичного пояснення влади, яке переважає у нашій свідомості, зазначаючи, що "ми повинні піти від обмеженого поля юридичної суверенності й державних інституцій, натомість, аналізуючи владу, опиратися на... тактики її домінування" [14, 102].

М. Фуко, як і багато його попередників закладав в основу влади як такої ірраціональну складову, тому влада відв'язана від раціональних мотивів індивіда, має онтологічне самостійне існування, і відтворює себе через «епіфеноменальну» дію індивіда.

Натомість оформлення інституційного порядку у межах системи владних відносин Фуко заперечує, підкреслюючи, що «влада – це не якийсь інститут або структура, не якась певна сила: це ім'я, яким називають стратегічну ситуацію у даному суспільстві... Владу приходять знизу, у підставі відносин влади як всезагальної матриці не існує ніякої бінарної й глобальної опозиції між пануючими й тими, над ким панують... Владу присутня всюди не тому, що вона все охоплює, а тому, що природа її всюдисуща». Таким чином влада у Фуко формує соціально-політичні подання, стандарти і норми. Індивід відчуває вплив, контроль не лише від легальних структур, вони «розчинені у повітрі, яким дихає соціум».

Фуко наголошує: влада не є інститутом, влада є множинністю відносин сили, панування й впливу. Це стратегія, у рамках якої ці сили здійснюються, і чий загальний контур виражається в законах, інститутах держави, формах соціального панування. Таким чином, Фуко виходить на розуміння влади як системи відносин, яка пронизує увесь соціум.

У своїй «генеалогії влади» Фуко ставить питання наявності тотальної системи влади як такої: кожен суб'єкт, який включений комунікацією у розвиток інституту влади, потрапляє у зону цієї «тотальності». Простір у межах системи влади перетинається «силовими лініями», які акумулюють ресурсний потенціал індивіда. Ми погоджуємося із даною тезою, адже «не існує збалансованих взаємовідносин між структурними елементами у системі влади, оскільки вона (*влада – авт.*) задається у складній сфері співвідношення індивідуальних дій, де вони множаться та дублюються в інших відносинах і позиціях» [14, 228]. Таким чином, усі компоненти знаходяться у єдиному полі влади, у межах якого спрацьовує свого роду закон «збереження владної енергії».

Отже, висловлюючи припущення, що влада є цілісною комунікаційною системою, знаходимо цьому підтвердження саме у Фуко. Основою владного поля, усіх відношень, які характерні для нього, є силові лінії, які у місцях власного пересікання акумулюють «владну енергію». Таким чином не існує збалансованих відносин між суб'єктами-об'єктами влади, оскільки влада зароджується у непростих «відносинах відносин». Отож, усі полюси впливу знаходяться в єдиному владному полі, в межах якого спрацьовує свого роду «закон збереження владної енергії».

М. Фуко розглядає владу як деяке силове поле, що детермінує поведінку діючих у його межах суб'єктів та впорядковує взаємовідносини між ними. За ним влада — відносини над відносинами, регулятор суспільних відносин.

Як бачимо, Фуко у власній теорії робить наголос на комунікативній природі влади, яка реалізується власне через відносини індивідів, через індивідуальну дію, що дає нам підстави трактувати владу як комунікаційну систему.

Варто зазначити, що деякою мірою автор заперечує себе, стверджуючи, що природа влади є антагоністичною, вона не може існувати без протистояння. І "ні в тому випадку, якщо хтось почне контролювати державні апарати, ні при створенні нових (або усуненні старих) інституцій, ніщо не встоїть навіки" [14, 36-37]. Влада перебуває у постійному русі, постійній зміні саме завдяки активній суб'єктності індивіда, його ціле раціональній дії. Твердження, що влада вимагає волі її суб'єктів, означає, що ефективність використання влади не вимагає її усунення. Власне при відсутності дії як супротиву, не було б зв'язків влади. Відтак влада втратила б свій системний характер.

Досліджуючи проблему комунікативного у сфері політичного, ми виходимо на рівень раціонального: дискурсу як методологічного прийому рефлексії комунікації.

Проблема дискурсу хоч і є міждисциплінарною, все ж таки її характерною рисою є соціальна, політична та моральна напруженість, оскільки саме поняття дискурсу розуміється як «інтерсуб'єктивний процес обумовлений комунікацією та націлений на взаєморозуміння» [16, 128], шляхом раціональної аргументації власної позиції. Зауважимо, що така практика дискурсу протікає у межах демократичної системи і задається ліберальною етичною культурою. Проте, «дискурс сам по собі не являється гарантією успіху, він повинен бути розумно інституційованим» [10, 9].

Дискурс як теоретична конструкція сьогодні змальовується «як засіб впорядкування політичної реальності, перетворюючи політику в універсального посередника – комунікацію» [7, 42].

Ми можемо стверджувати, що цілком саме взаємодії у межах дискурсу є взаєморозуміння. Тому даний процес, наприклад, у Хабермаса, передбачає включення у взаємодію як у межах конкретно інституційованої структури, так і поза нею.

У даному контексті важко не погодитися із Х.-Д Клінгеманом та Р. Інглхартом про те, що центральним поняттям філософії модернізму є «зростання можливостей людського вибору». Цей вибір є реальним завдяки наявності індивідуальних ресурсів, пріоритету цінностей самовираження та реальних гарантій прав індивідуального вибору. Накопичення такого роду ресурсів сприяють утвердженню демократичних засад та принципів розвитку суспільства шляхом впливу на інститут влади.

Погоджуючись у цьому випадку з Хабермасом, скажемо, що влада є тим макромеханізмом, який забезпечує виникнення природних каналів комунікації, будучи, тим самим, комунікативною системністю.

Сьогодні зростаюча тенденція до технізації усіх сторін соціального життя набуває у політичному сегменті гіпертрофованих форм. Відтак проявляється конституційована раціональності у процедурній формі її функціонування.

Концепт комунікації, який активно використовується в соціальних дослідженнях от уже більше півстоліття, дозволяє розкрити чимало антагонізмів політичного буття, попри це багато фаней політичної комунікації усе ще недостатньо відрефлексовані. У різних областях соціального життя місце і характер інформаційно-комунікативних процесів аж ніяк не однакові. Аналіз властивостей процесу політичної комунікації підводить нас до висновку, що, хоча зміст їх різномірний, вони усе таки володіють параметрами, що дозволяють розглядати їх як цілком визначену сукупність явищ. Тому необхідно, щоб застосовувані в науці підходи були здатні до відображення не просто якихось відтінків, сторін і фрагментів цього комплексу соціальних контактів, але, насамперед, їхньої природи і сутності.

Як підсумок, доводиться визнати, що при всій увазі, яка надається вивченню владних відносин у контексті комунікації, більшість її фаней та параметрів є недостатньо відрефлексованими.

1. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / Перевод Е. Руткевич. – М.: «Медиум», 1995. – 323 с.

2. Буткевич А. М. Теория институтов А. Гелена. Социологическое обозрение Том 1. – 2001. – № 2. – С. 3-22.

3. Гелен А. О систематике антропологии // Проблема человека в западной философии / Переводы / Сост. и послесл. П.С. Гуревича; Общ. ред. Ю.Н. Попова. – М. : Професс. – 1988. – С. 152-202.

4. Гельман В.Я. Институциональное строительство и неформальные институты в современной российской политике // Полис. – 2003. – № 4. – С. 6-25.
5. Головаха Є., Паніна Н. Пострадянська деінституціоналізація й становлення нових соціальних інститутів в українському суспільстві // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. – №4. – С. 5-22.
6. Демидов А. И. Ценностные измерения власти // Полис. – 1996. – №3. – С. 121-129
7. Денисенко В. Проблеми раціоналізму та ірраціоналізму в політичних теоріях Нового часу європейської історії. – Львів: ПАІС. – 1997. – 274 с.
8. Завершинский К.Ф. Методологическая комплементарность в исследовании символических матриц динамики политических институтов // Полис. – 2003. – № 1. – 39-49.
9. Завершинский К. Ф. Политическая культура как способ семантического конституирования политических коммуникаций. Политическая наука: Исследования политической культуры: Современное состояние: Сб. науч. тр. / РАН ИНИОН. Центр социал. Науч.-информ. Исслед., Отд. Полит. Науки.; Рос. Ассос. Полит. Науки. Ред. И сост. Малинова О.Ю., Глебова И.И. – М.: ИНИОН РАН. – 2006. – №3. – 242 с.; Ю.Касавин И. Т. Дискурс-анализ как междисциплинарный метод гуманитарных наук. Эпистемология & философия науки. – 2006. – Т. X, №4. – С. 5-16.
11. Кравец А. С. Вероятность и системы. – Воронеж, 1970.
12. Мид Дж. Интернализированные другие и самость // Американская социологическая мысль: Тексты / Под ред. В.И. Добренькова. – М: Изд-во МГУ, 1994. – 263 с.
13. Павенкова М.В. Институт и институциональность как социологические категории. - Вестник СПб ГУ, серия 6. – 2001. – №3. – С. 2-12.
14. Подорога В. А. Власть и познание (археологический поиск М. Фуко). – Власть: очерки современной политической власти Запада. – М., 1989.
15. Хабермас Ю. Демократия, разум, нравственность. Московские лекции и интервью. – М.: Academia, 1995.
16. Kleiman B. Konfliktbearbeitung durch Verständigung. Überlegungen zu Begriff und Funktion des Diskurs // Diskurs: Begriff und Realisierung. – S. 128.

SUMMARY

Makukh O. THE ANALYSIS OF POLITICAL IN THE LIGHT OF THE COMMUNICATIVE THEORY

Modern forming of society determines total change of political forms, what is defined by communicative character of the political reality. The political science development in Ukraine offers actualization of communicative theory nowadays, when politics is considered as communicative system, which defines the spread of political process.

В. МЕЛЬНИК (Львів)

БЕЗПЕКА ОСОБИ: СУТЬ ТА СТРУКТУРА ПОНЯТТЯ

Сучасний світ характеризується тим, що одним із найбільш вживаних і найбільш затребуваних слів для людського співтовариства є «безпека». Людство, країни, кожна людина зокрема протягом усієї своєї історії жили під тиском постійних небезпек та загроз. Останні десятиліття подарували людству надію на те, що прогрес в усіх сферах дасть змогу нарешті кожній людині жити достойно, вільно, в безпеці.

З іншого боку сучасний світ є світом де всіма визнається пріоритет людини, її життя, її прав та свобод. Це дає змогу стверджувати необхідність перенесення акцентів з традиційної безпеки держави та нації на реалізацію безпеки людини, особи. Теорія, яка розглядає таку можливість зародилася на Заході у 60-х роках ХХ століття з практичної діяльності певних країн (Канада, Норвегія) та міжнародних організацій. Це концепція «human security».

Слід взяти до уваги і те, що прогрес також приніс глобальні проблеми, майнове та культурно-освітнє розшарування людства, загострення різноманітних конфліктів. Глобальне

протистояння двох могутніх потуг змінилося не стабільністю, а безліччю джерел насильства, ризиків та загроз. Сучасна людина почуває себе, можливо, ще менш захищеною, аніж колись.

Важливим аспектом сучасної проблематики, що стосується безпеки особи («human security»), є зміна основоположних, традиційних засад безпекової політики та переорієнтація її із переважно зовнішніх на внутрішні загрози та небезпеки. Значною мірою трансформуються сучасні погляди на роль особи в політичних та соціальних процесах, а отже міняються і відповідні пріоритети діяльності, як для людини, так і для політичної системи.

Основними джерелами даного дослідження є теоретичні праці західної політології (зокрема, King, Gary and Christopher J.L. Murray. "Rethinking Human Security," *Political Science Quarterly*, Vol. 116, No. 4 (Winter, 2002): 585-610.) в контексті «human security» та міжнародних відносин, щорічні доповіді ООН з 1990 року (в рамках «Програми з розвитку») (UN Development Program, *Human Development Report*. 1999 N.Y.: Oxford University Press, 1999.), практична діяльність країн та міжнародних організацій в цьому напрямку. Протягом останнього часу відбулась активізація досліджень «human security» російською політичною наукою (Балуев Д.Г. *Понятие Human Security в современной политологии // Международные процессы – 2003. – №1. – С.95-106.*; Касьянова А.А. *Канада и «безопасность личности»: концепция и политика // США и Канада: ЭПИ. 2002. – № 8. – С. 36-53.*). У вітчизняних дослідженнях концепції human security поки відсутнє достатньо глибоке її осмислення, і навіть відсутній єдиний підхід у трактуванні самого терміну «human security».

Навіть в офіційних українських документах хоч і згадується безпека особи (опосередковано, у ст. 3 Конституції України відзначається: „Людина, її життя і здоров’я, честь і гідність, недоторканість і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю”), проте відсутні механізми її реалізації, а практично ж основною залишається національна безпека.

Узагальнюючи викладене, слід відзначити, що запропонована тема статті набуває особливої важливості, адже у теорії безпеки особи і відповідних нормативних та політико-інституційних її аспектах, сконцентровані значні потенційні можливості щодо забезпечення базових принципів існування громадянського суспільства, демократичного політичного режиму та правової і соціальної держави.

Метою статті є розгляд теоретичних та термінологічних аспектів теорії «human security» та її структури і основних чинників.

Слід насамперед зазначити, що, згідно з теорією мотивації А. Маслоу [6], яка обумовлює ієрархію потреб людини, безпека, поряд з фізіологічними потребами (в їжі, одязі тощо), є однією із головних потреб. Безпека є невід’ємною характеристикою і необхідною умовою життя та діяльності насамперед особи, а також і суспільства та держави.

Узагальнено, безпека – це стан стійкого існування (розвитку) об’єкта, при якому вірогідність небажаної зміни яких-небудь параметрів (характеристик) його життєдіяльності (функціонування) невелика [7], а також існує висока імовірність розвитку, вдосконалення об’єкта та оточуючого середовища.

Словник Д. Брокгауза та І. Ефрона (1892 р.) визначає таким чином: «Безпека особиста і матеріальна є головною умовою людського розвитку. Відсутність безпеки особистості ... дорівнює відсутності будь-якого зв’язку між людськими зусиллями і досягненням мети, для якої вони здійснюються ...» [8].

Сучасні глобальні трансформації та нестабільність дозволяють зробити висновок, що безпека посідає сьогодні особливе місце, і саме тому, що через безпеку реалізуються всі інші людські можливості: на життя, на свободу, на самореалізацію.

Формулюючи адекватний підхід до поняття «human security» слід вочевидь насамперед застосувати лінгвістично-етимологічний підхід, а вже потім торкатися суті самого явища і теорії. Прямий переклад англійського терміну дає: «людська безпека», можна трактувати це як безпеку людини чи безпеку людства.

Тож формулюючи український відповідник «human security», слід вочевидь звернути увагу на синонімічні відповідники поняття «людина», а саме: індивід, особа, особистість. Ці терміни характеризують якісні прояви, особливості людини .

Насамперед, поняття людини, яке зазвичай, вживають у двох основних значеннях: 1) вид живих істот, що займає певне місце в ієрархії (сукупності) живих організмів (Номо

sapiens); 2) людина, як особлива - розумна істота, що має принципові відмінності від усіх інших живих істот [7].

Поняттям "індивід" позначають одиничного представника роду і стоїть він у ряді таких понять: рід – вид – індивід. Індивід постає перед нами у своєрідній діалектиці одиничного та загального: як представник роду, індивід є носієм якихось важливих рис, притаманних родові загалом, але ці риси представлені в індивіді неповторним і унікальним чином, далеко не у всій родовій повноті та яскравості. Тобто в кожному конкретному індивіді представлені далеко не всі можливі прояви родових якостей людини. Тому ми не можемо прямо і безпосередньо переносити всі характеристики роду на індивіда, як і навпаки.

Поняття "особи" характеризує насамперед певні реальні властивості людського індивіда. До поняття особи включають три найважливіші моменти. По-перше, особа – це суб'єкт та об'єкт соціальних стосунків, тобто той, від кого продукуються соціальні дії та до кого вони спрямовані; за цією характеристикою особа постає у певних соціальних ролях, постає представником певних соціальних верств. По-друге, особа характеризується через особливий, неповторний внутрішній світ людини з її темпераментом, знаннями, переконаннями, ідеалами, ерудицією. Нарешті, по-третє, особа постає перед нами як людська "самість", вісь, центр, зосередження усіх дійових, психічних та інтелектуальних якостей. Кожна особа постає унікальною та неповторною у своїх характеристиках і виявах, але водночас вона постає також представником людської особи взагалі, особи як такої, особи як родової характеристики людини.

Тут вочевидь слід коротко оглянути основні підходи до «human security» з метою визначення точного тлумачення даного терміну та його відповідного слововживання в українській політології та теорії безпеки. Відсутність єдиного наукового підходу пояснюється незавершеним процесом становлення даної концепції.

Серед основних трактувань «human security» виділяють [3] чотири підходи. Одна з найпоширеніших концепцій розглядає безпеку особи, як теорію що походить з необхідності реалізації основних потреб людини. Дана концепція виникла у результаті появи документів, які розкривають «Програму ООН з розвитку» [10]. Основні положення підходу розкриваються у твердженнях, що суб'єктом безпеки особи є люди, а не на держави або суспільні групи. Компоненти безпеки особи взаємозалежні, а безпека особи пов'язана з якістю життя людей, суспільства, політичного процесу, а все, що знижує цю якість, є загрозою безпеці.

Вочевидь дане трактування є надто широким, проте як базовий, початковий рівень наукового дослідження вочевидь може себе виправдати.

Наступне, так зване «інтервенціоністське трактування» безпеки особи звертає основну увагу на взаємодію особи та держави у сфері безпеки. Його представники наголошують на твердженні, що безпека держави не обов'язково гарантує безпеку її громадян.

Цей підхід використовує концепцію безпеки особи для виправдання необхідності т. з. «гуманітарних інтервенцій» для гарантування безпеки особи і наглядно демонструє тенденцію зміни статусу держави, та розуміння суверенітету у сучасному світі.

Зважаючи на зростання кількості громадянських війн та внутрішніх конфліктів, що постійно виникають, такий підхід є виправданим і вказує на нагальну необхідність формування нової «невестфальської» системи взаємодій у світі. А з іншого боку не може бути аксіомою «безгрішність» різноманітних міжнародних організацій, які беруть на себе місію «гуманітарних інтервенцій». Адже не тільки держава може бути диктатурою, і не тільки за державним апаратом може приховуватись приватний інтерес чи інтерес іншої держави – і чим менше ресурсів на Землі залишається, тим імовірніші такі можливості. І саме тому нова система міжнародних взаємодій має забезпечити рівновагу у трикутнику: особа – держава – міжнародне співтовариство.

Модель розвитку у концепції безпеки особи закономірно трактує розвиток як фундамент, основу для буття людини, її самореалізації. А основні підстави для розвитку повинна забезпечити безпека особи. Також теоретики, що підтримують цей підхід наголошують на необхідності узгодження, налагодження взаємодії між усіма суб'єктами реалізації безпеки особи (людиною, суспільством, державою, міжнародними організаціями тощо), а також розглядають необхідність перерозподілу благ у світі від «багатих» країн та суспільств до «бідних», мінімізації негативних наслідків глобалізації, та посилення

інституційного регулювання світової економіки та глобалізаційних процесів з метою ефективного розвитку для людства і людини.

Таке трактування ролі безпеки, як фундаменту розвитку, на нашу думку є дуже важливим, через те, що ставить проблему мети – для чого має бути реалізована безпека особи, з якою цілком вона проголошується і що може принести корисного для людей та людства. Водночас сама ідея розвитку, попри свою зовнішню ефектність, принаймні зараз, є майже неможливо реалізувати без кардинальних змін міжнародної системи (яких зараз не спостерігається).

Ще один підхід розглядає появу концепції безпеки особи, як наслідок зміщення акцентів у забезпеченні національної безпеки з традиційних на нетрадиційні загрози. У цьому трактуванні безпека особи виступає як підпорядкований елемент, щодо національної безпеки, а необхідність її реалізації обґрунтовується через потребу посилення держави через людину та суспільство (тобто, «сильна» особа, що перебуває у безпеці, дозволить державі ефективніше реалізовувати свої функції і зменшить ризик тоталітарного правління) в умовах глобалізації та «розмивання» суверенітету.

Вочевидь, у рамках даного підходу правильно стверджується про необхідність змін, трансформацій у системі безпеки у зв'язку із нетрадиційними загрозами та небезпеками, проте, можливо, не повною мірою усвідомлюється, що держава виникає для задоволення інтересів людини, полегшення її життя, а не людина існує заради держави.

Якраз тут доречним буде зауважити, що поява концепції безпеки особи, якраз і робить зрозумілим те, що, зрештою, безпека людини, особи, громадянина має найбільше значення і повинна бути першочерговим завданням держави.

Виходячи із вищенаведеного, можна стверджувати, що «human security», передбачає не лише фізичний захист кожної людини («безпека людини») чи завдання виживання і безпеки людства («людська / глобальна безпека»), а більшою мірою реалізацію здатності кожної людини до повноцінного життя та забезпечення відповідних умов для цього з боку самої людини, громадських організацій, суспільства, а також – держави, міжнародного співтовариства, міжнародних організацій тощо.

В цьому контексті видається необхідним наголосити на потребі врахування насамперед ціннісних орієнтацій людей, соціальних груп у їхньому прагненні до безпеки. Найважливішим тут є реалізація політики безпеки особи відповідно до наявної ієрархії цінностей у людини та/чи суспільства.

З іншого боку поняття «безпеки особи» втрачає чіткість при спробі розглянути його докладніше – і це пов'язано із двома його особливостями – спробами надмірно розширити сферу застосування поняття, а з другого боку – неоднорідністю світу, де існують поряд так звані «західні ліберальні демократії» і традиційні суспільства (ісламське, китайське, індійське – і аж до дикунських племен), модернізовані та не модернізовані тоталітарні і авторитарні режими, різноманітні перехідні (транзитні) суспільства тощо.

І дійсно ті визначення безпеки особи, що використовується зазвичай є надто широкими і включають, за образним висловом Д. Г. Балуєва [2]: «все: від фізичної безпеки до психологічного комфорту». Такий стан справ є незадовільним для використання (операціоналізації) даної теорії, а отже виникає потреба уточнення, інакше кажучи, визначення меж даного поняття та його місця в системі загальної безпеки.

Вперше системно поняття «human security» розглядалося із середини 1990-х років у щорічних доповідях ООН (т. зв. «Програми з розвитку») [10]. У цих програмах було в загальному сформульоване двохскладове розуміння безпеки особи: матеріальна безпека та можливість жити гідним життям (в тому числі: неосвіченість, низький рівень культури тощо). А загальне визначення включало «захищеність від хронічних загроз, таких, як голод, хвороби, репресії, а також захист від несподіваного і згубного порушення традиційного способу життя».

Певним попереднім підсумком вищезгаданих програм стала доповідь Генерального Секретаря ООН Кофі Аннана “В пошуках більшої свободи: до розвитку, безпеки і прав людини для всіх” при підготовці Асамблеї ООН у вересні 2005 році. Стосовно безпеки особи у доповіді

йшлося про поєднання свободи від потреби із свободою від страху та свободою жити гідно. Таким чином демонструвалася глибока взаємозалежність проблем безпеки та свободи.¹

Таким чином можна стверджувати те, що безпека особи найбільше пов'язана із умовами існування, в яких задовольняються основні матеріальні потреби, в яких захищена людська гідність, в тому числі, також, що дуже важливо: можливість активної участі у житті суспільства.

Розглядаючи таким аналогічним чином «human security» російський дослідник Д.Г. Балуев дає їй таке «робоче визначення» [2]: це свобода від загроз життю окремого індивіда і його якості, при одночасному створенні умов для його вільного розвитку і реалізації прав, та можливостей брати участь в суспільному житті (як на національному, так і глобальному рівні).

Кожне з цих визначень має вже зазначену нами ваду, а саме намагається включити у свою сферу усі можливі загрози для людини. Таке становище не може задовольняти жодного із дослідників у сфері безпеки, проте такий стан вочевидь існуватиме аж до остаточного усталення концепції «human security».

В свою чергу ми, на даному етапі можемо запропонувати як робоче визначення, підхід до безпеки особи, який розглядає безпеку особи як стабільний стан надійної захищеності життєво важливих інтересів особи, її прав та цінностей від небезпек, загроз, шкідливих впливів будь-якого роду (фізичного, духовного, майнового, інформаційного, соціального, економічного, політичного, екологічного, військового тощо) за умов збереження і розвитку потенціалу особи та її здатності до ефективної діяльності у всіх сферах.

Розглянувши суть поняття «безпека особи» вочевидь, слід коротко зупинитись на його структурі.

До основних елементів безпеки особи варто віднести: суб'єкти та об'єкти, основні чинники (умови реалізації, небезпеки та загрози тощо), а також види безпеки особи.

Отже, основу структури безпеки особи закономірно складають її суб'єкти та об'єкти. Зокрема, об'єкт можна визначити, як предмет (елемент соціальної сфери, організація, підприємство, особа, явище), на який направлена яка-небудь діяльність, а об'єктами безпеки особи є об'єкти, на які направлені захисні заходи у сфері реалізації безпеки особи. Єдиним таким об'єктом у даній концепції виступає людина, людська особа,

В свою чергу, суб'єкт визначається, як носій практичної діяльності і пізнання, джерело активності, направленої на об'єкт. Тоді, суб'єктами забезпечення безпеки особи виступають: сама людина, як фізична особа і як громадянин, громадські, суспільні та міжнародні організації, що володіють правами і обов'язками щодо участі в забезпеченні безпеки; держава, що здійснює функції в цій сфері через органи законодавчої, виконавчої і судової влади тощо.

Безпека особи виступає цілісною концепцією, що розглядає загрози особі та можливості їх успішного подолання у різних сферах людського життя. А отже є потреба виділення та класифікації різних складових безпеки особи (видів) задля ефективнішого їх аналізу.

Зокрема, у 1994 році у доповіді «Програми ООН з розвитку» було виділено сім складових безпеки особи [10]: 1) економічна безпека (забезпечення матеріальних умов розвитку особи); 2) продовольча безпека (достатня кількість харчів); 3) медична безпека (рівний і вільний доступ до якісної системи охорони здоров'я); 4) екологічна безпека (відсутність шкідливих екологічних впливів); 5) безпека людини (захист від таких загроз, як, наприклад, як тортури, війни, кримінальні загрози, поширення наркотиків тощо); 6) безпека співтовариств (збереження традиційних культур та етнічних груп); 7) політична безпека (наявність достатніх політичних прав і відсутність політичного пригноблення).

Вочевидь можна погодитись із таким підходом, хоч він і потребує уточнень та трансформацій у ході подальшого аналізу та реалізації. Зокрема проблема продовольчої безпеки є частиною ширшої економічної безпеки особи, потребує більш чіткого виділення політична безпека, як одна з основних, отже сучасна людина не може реалізуватись без суспільства, а отже, і політичних взаємодій. Є потреба додати актуальний інформаційний вид безпеки, який стає дедалі важливішим в нашому переповненому інформацією світі і є

¹ Проблема взаємодії, доповнення та протиріччя між поняттями «безпека» та «свобода» цікавлять не одне покоління філософів та політологів, а його розв'язання хоча б у контексті безпеки особи потребує набагато детальнішого розгляду, аніж можливо у рамках даного дослідження.

безпосередньо пов'язаний із політичною безпекою та проблемою пропаганди і маніпуляцій. Сучасні глобальні процеси, трансформації та взаємодії залишають для суспільств та людини все менше можливостей для визначення власної ідентичності. Особа почувається все менш впевненою у своїй приналежності до чогось більшого, аніж вона сама. Це дозволяє визначити завдання збереження чи створення нової ідентичності для людини ще одним важливим компонентом безпеки особи. Проте даний вид, вочевидь є одним із найбільш віддалених у часі, якщо говорити про можливість реалізації. Важливо також обмежити, чітко регламентувати межі до яких поширюється і які включає той чи інший вид безпеки.

Взагалі ж визначення основних елементів що складають безпеку особи є дуже важливим процесом. Цей процес має дати відповідь на питання: Хто і кого має захищати? Що саме слід реалізувати для забезпечення безпеки особи? Це своєрідний попередній план (стратегія) діяльності, програма для особи, суспільства, держави, громадських та міжнародних організацій.

Результатом реалізації, впровадження усіх елементів безпеки особи на практиці повинно стати досягнення основної мети безпеки особи, а саме: створення усіх умов для реалізації людини, як у фізичному, так і в соціальному значенні.

Для досягнення мети необхідне чітке і цілеспрямоване планування із одночасним врахуванням усіх основних умов при яких рівень реалізації безпеки був би найвищим.² Такі умови доцільно звести до певної системи взаємопов'язаних чинників.

Отже, чинник безпеки особи – це причина, рушійна сила якого-небудь процесу або явища, що визначає його характер або окремі риси і може свідчити як про зміцнення, так і про послаблення рівня безпеки особи. Інакше кажучи, чинник – це те, що впливає, від чого безпосередньо залежить безпека особи.

Основним критерієм класифікації чинників є їх взаємовідношення із головним об'єктом безпеки особи – із самою людиною, особою.

Відповідно до цього критерію можна виділити наступні чинники, що впливають на стан безпеки особи.

Насамперед, до них відносяться внутрішні. Ця група чинників стосується безпосередньо самої особи, процесу її соціалізації, її досвіду діяльності, в т. ч. у сфері безпеки, історичного досвіду, наповнення її внутрішнього світу. Саме взаємодія цих чинників в основному визначає прийнятний рівень безпеки для особи, взаємодію та значення безпеки і свободи у свідомості кожної людини і суспільства взагалі. Зокрема, це психофізичний стан, рівень освіти (знань), традиції; цінності, ідеали, переконання; потреби та інтереси тощо.

Друга група чинників – зовнішні. Це чинники що стосуються того, що оточує людину, особу – інші люди та групи, соціальні, державні та міждержавні інституції, глобальні процеси та тенденції, їх взаємодія тощо. Тут коректно запропонувати поділ на внутрішньодержавні та глобальні.

Зокрема, до внутрішньодержавних відносяться чинники стану суспільства і взаємодії особи та суспільства, а також чинники стану держави та взаємодії особи та держави.

До основних чинників першого типу відносяться історія суспільства, його традиції, рівень загальної та політичної культури, рівень освіченості, демографічні (чисельність, взаємовідношення статеве, вікове тощо) та економічні (доходи, безробіття) показники, особливості стратифікації. Тут також слід виділити показники, що мало піддаються кількісному підрахунку, але є дуже важливими – рівень суспільної активності та суспільної консолідації (однорідності).

До другої групи найважливішим є форма державного устрою, форма правління та політичний режим, стан економічного розвитку, соціальна спрямованість державної політики, наявних політико-правових традицій взаємодії людини та держави, спрямованість дій державних інститутів на реалізацію прав і свобод людини, інтересів особи, безпековий потенціал держави, доступ особи до формування та реалізації державної (і в т. ч. безпекової) політики тощо.

² Розгляд, аналіз та шляхи удосконалення апарату визначення рівня реалізації безпеки потребує окремого дослідження

До глобальних чинників відносяться чинник глобальних проблем, чинник глобальних інституцій та чинник глобальних процесів.

Зокрема, у першій групі доцільно виділити окремо усі проблеми, що впливають на усю Земну кулю і можуть стосуватися кожної людини (а також певною мірою на людину впливати, в т. ч. негативно). Зокрема до найвідоміших і найнебезпечніших проблем можна віднести проблему роззброєння, екологічну, економічно-продовольчу тощо.

Щодо другої групи чинників, слід зауважити, що все більш розширюється перелік міжнародних акторів. До традиційних держав додалися різноманітні міждержавні об'єднання (наприклад ЄС чи ОПЕК) чи міжнародні організації, як державні, так і недержавні (наприклад, ООН чи МВФ). Зростає вплив цих акторів на міжнародну політику, глобальні процеси, а отже на загальну безпеку і безпеку особи. Важливою перевагою глобальних інституцій для особи, стає можливість безпосередньо через них брати участь у міжнародних подіях, а також шукати в них захисту від недемократичних дій держав.

І врешті, серед найважливіших глобальних процесів, що певним чином впливають на безпеку особи треба виділити глобалізацію, інформаційну революцію, науково-технічний прогрес. Також важливим є чинник динамічності міжнародної політичної системи (наприклад вона проявляється у зміні статусу і ролі усіх акторів міжнародних відносин, в т. ч. держави). Такі глобальні впливи дають особі все більші можливості до розвитку, але і водночас все більше відчужують особу, суспільство, державу один від одного. Також вони дають можливість залучення, зростання впливу та значення особи у міжнародній політиці (в т. ч. політиці безпеки), але і значною мірою ставлять у взаємозалежність економіку, політику і взагалі діяльність кожної особи суспільства чи держави у сучасному світі.

Підсумовуючи слід зазначити, що глобальні трансформації та розвиток концепції «human security» показують актуальність даної теорії та дають можливість розглядати «безпеку особи», як необхідний стабільний стан надійної захищеності життєво важливих інтересів особи, її прав та цінностей від небезпек, загроз, шкідливих впливів будь-якого роду за умов збереження і розвитку потенціалу особи та її здатності до ефективної діяльності у всіх сферах. А в свою чергу, розглянуті елементи та чинники структури безпеки особи дають змогу стверджувати наявність специфічної системи безпеки особи, тобто – функціональної системи, що відображає процеси взаємодії основних понять, теоретичних підходів, концепцій в сфері розробки безпеки особи. Інакше кажучи, це сукупність елементів, які прагнуть до впорядкованості, структуризації та загальної цілісності з метою формулювання адекватної загальної теорії безпеки особи і проведення політики її реалізації на цій основі.

1. Алексеева Т.А. Дилеммы безопасности: американский вариант // Полис. 1993. – № 6. – С. 17-26.
2. Балувев Д.Г. Личностная и государственная безопасность: международно-политическое измерение. – Н.Новгород: Изд.-во ННГУ, 2004. – 322 с.
3. Балувев Д.Г. Понятие Human Security в современной политологии // Международные процессы. – 2003. – №1. – С. 95-106.
4. Касьянова А.А. Канада и «безопасность личности»: концепция и политика // США и Канада: ЭПИ, 2002. – № 8. – С. 36-53.
5. Коноплин Ю.С., Красина О.В. Проблемы индивида как актора мировой политики в условиях развития процессов глобализации. // Вестник Российского университета дружбы народов. – Серия: Политология. – 2001. – № 3. – С. 111–123.
6. Маслоу А.Г. Мотивация и личность. – СПб.: Евразия, 1999. – 478 с.
7. Філософський енциклопедичний словник. – Київ, "Абрис", 2002. – 742 с.
8. Энциклопедический словарь / Брокгауз и Эфрон. – СПб., 1892. – Т. 3. – 536 с.
9. King, Gary and Christopher J.L. Murray. "Rethinking Human Security" // Political Science Quarterly. – Vol. 116, No. 4 (Winter, 2002): 585-610.
10. UN Development Program, Human Development Report. – N.Y.: Oxford University Press, 1999. – p. 7.

SUMMARY

Melnyk V. HUMAN SECURITY: ESSENCE AND STRUCTURE OF CONCEPT

Conception of safety of person is analyzed, as an element of existence and activity of everybody is needed in the modern world. The special place is taken consideration and formulation of the adequate understanding of concept «safety of person» on the basis of language-linguistic, historical, philosophical and comparative approaches. Base elements and factors which influence on safety of person are considered.

Н. НАТАЛІНА (Донецьк)

ПОЛІТИЧНИЙ КАПІТАЛ ЯК НАУКОВА КАТЕГОРІЯ

Серед журналістів, політологів та політиків останнім часом став модним новий термін – «політичний капітал». Часто можна почути з телеекранів та побачити на шпальтах газет вираз «заробляти політичний капітал» (“to make political capital” англійською та “politisches Kapital schlagen aus ...” німецькою). Однак як наукова категорія цей термін не поширений у політичній науці. Він відсутній у спеціалізованих довідниках чи словниках та дуже рідко зустрічається у фахових політологічних виданнях і журналах. На відміну від таких типів капіталу як соціальний, економічний та культурний, політичний капітал залишається мало розробленим концептом у західній науці та взагалі не розробленим у науці вітчизняній. Як наукова категорія політичний капітал почав розроблятися англомовними науковцями на початку ХХІ сторіччя для дослідження проблем громадянської освіти [15], управління природними ресурсами [10], стимулювання антикорупційної діяльності парламентарів [13], стратегії великих корпорацій [6; 12] тощо. У даній статті зроблена спроба систематизувати теоретичні підходи до концепції політичного капіталу та запропоноване власне синтетичне розуміння даного терміну. На розгляд пропонується перспективний теоретичний та аналітичний концепт, який значно збагачує аналіз політичних акторів як у стабільних, так і у трансформаційних соціумах.

Категорію «політичний капітал» у науковий обіг ввів французький соціолог, представник постструктуралізму та постмодернізму П'єр Бурдьє. Він продовжив теоретичну традицію Теодора Шульца і Гарі Беккера, авторів концепції людського капіталу, та застосував поняття капіталу взагалі для аналізу неекономічної сфери, додав до соціологічного аналізу певної економічної раціональності й навіть економічного детермінізму [7, 12]. Згідно концепції П.Бурдьє позиція індивіда у соціальному просторі визначається по-перше, за загальним обсягом його капіталу у різних видах, а по-друге, за структурою його капіталу, тобто за відносною вагою різних видів капіталів у загальному обсязі капіталу, яким він володіє. У своїй статті «Форми капіталу», яка вийшла друком англійською мовою у 1986 році (а в оригіналі німецькою у 1983), П.Бурдьє визначив три форми капіталу: економічний, культурний та соціальний. Проте у 1981 році, на два роки раніше оригінальної публікації «Форм капіталу», французькою мовою була опублікована стаття П.Бурдьє за назвою «Політичне представлення: елементи теорії політичного поля». У цій статті науковець періодично посилався на форму капіталу, про яку він навіть не згадував у статті 1983 року, а саме на політичний капітал. Політичне поле як одне з полів соціального простору є місцем конкурентної боротьби за владу, яка здійснюється шляхом конкуренції за право говорити і діяти від імені певної частини чи усієї сукупності так званих «непосвячених» (звичайних громадян) [2, 192], та породжує політичну продукцію, проблеми, програми, аналізи, коментарі, концепції, події, з яких і повинні обирати звичайні громадяни [2, 173]. П.Бурдьє дав наступне визначення політичному капіталу: «Це форма символічного капіталу, кредит, заснований на довірі та вірі й визнанні чи, точніше, на незліченних кредитних операціях, через які агенти дарують персоні (чи об'єкту) таку силу, яку вони визнають за ним» [2, 201]. Необхідно підкреслити подвійність цього концепту. З одного боку, політичний капітал – це об'єктивована у предметах та символіці (трон, скіпетр, корона) влада, яка, у той же час, сама є результатом суб'єктивних актів визнання та кредитом довіри, функціонує лише крізь та у вигляді уявлення, вірування. Фактично, це влада, яка існує, оскільки той, хто підкоряється,

вірить, що вона існує. Політичний капітал об'єктивується у владних посадах у різних політичних інститутах (партіях, органах центральної та місцевої влади, уряді, парламенті тощо).

Розмаїття підходів до політичного капіталу робить логічним розгляд теоретичних доробок з цього приводу згідно 3 рівням, у залежності від того, який актор виступає його носієм: мікрорівень (індивідуальні актори), макрорівень (групові актори) та організаційний рівень (характеристики політичної системи).

Політичний капітал мікрорівня представляє потенційну чи дійсну можливість індивідуального актора впливати на процес прийняття політичних рішень, що базується на діяльності у сфері політики, фактичних та процедурних знаннях про політичний процес, орієнтаціях та здатності використовувати інші види капіталів задля здобуття кредиту довіри від інших акторів.

У працях, де розробляється цей рівень політичного капіталу, простежуються 2 тенденції. Представники першого напрямку, який бере початок у роботах П.Бурдье, наголошують на тому, що політичний капітал є атрибутом виключно професійних політиків. Друга тенденція передбачає, що накопичувати політичний капітал можуть рядові громадяни шляхом участі у політичній діяльності.

Апологет *першого підходу* П.Бурдье ототожнював політичний капітал виключно з політичними лідерами та партіями, стверджуючи що політика сконцентрована у руках професійних політиків та бюрократів. Рядові громадяни є лише споживачами, які делегують владу своїм представникам, оскільки вони позбавлені матеріальних та культурних інструментів (вільний час та культурний капітал), необхідних для активної участі у політиці.

У контексті даної логіки проведено дослідження зі стимулювання антикорупційної діяльності парламентарів Брайана Майкла та Ааре Казаметс [13]. Ці дослідники не приділяли уваги теоретичній розробці концепту політичного капіталу. Вони за допомогою цієї категорії визначили політичну владу та популярність серед електорату, що необхідна політику для діяльності на політичному ринку. Політики діють, озираючись на те, як ця дія вплине на рівень їх політичного капіталу. Це один з факторів, за допомогою яких автори розраховують стимулювати антикорупційну діяльність парламентарів. Політичний капітал здобувається шляхом виконання вимог виборців, політичної конкуренції, патрон-клієнтських стосунків тощо.

Політичний капітал професійних політиків поділяється на особистий політичний капітал популярності та слави й на делегований капітал політичного авторитету. Особистий політичний капітал є капіталом персональних якостей, шарму, здібностей, гарної репутації, популярності як серед виборців, так і серед еліти, який зникає разом із носієм цього капіталу. Делегований політичний капітал - результат обмеженої та тимчасової екстраполяції на актора капіталу, який належить певній інституції (політичній партії, інституту державної влади, ЗМІ, церков тощо). У соціумах, що трансформуються, частіше спостерігається кардинально протилежна ситуація, коли саме особистість делегує власний капітал певній інституції. Так, рейтингові політики створюють політичні інституції на кшталт партій задля сприяння конвертації власного чи запозиченого економічного капіталу у політичний. Наприклад, в Україні Юрій Луценко делегував свій особистий політичний капітал (а Давід Жванія економічний капітал) майже невідомій партії «Вперед, Україно!», зробивши з нею розкручену «Народну самооборону», а БЮТ ризикує стати політичним банкрутом без свого лідера Юлії Тимошенко.

Другий напрямок розгляду політичного капіталу представлений дослідженнями громадянської освіти та політики на муніципальному рівні канадського вченого Деніела Шугуренськи [15]. Він визначив політичний капітал як можливість (існуючу чи потенційну) впливати на політичні рішення взагалі, яку усі громадяни (а не тільки політики) мають у більшій чи меншій мірі [15, 419].

Д.Шугуренські виділив наступні елементи політичного капіталу:

1. Знання, необхідні для ефективної участі у політичних процесах: фактичні знання (загальна інформація щодо електоральних процесів, розподілу влади тощо, знання законодавства, знання про вузькі політичні питання) та процедурні знання (розуміння «правил гри» у політичному процесі та механізмів впливу на політиків).

2. Навички, необхідні для участі у політичному процесі, а саме здатність виступати на публіці, дискутувати, переконувати, обговорювати, вести переговори, утворювати альянси, знаходити підтримку для певної справи, організувати колективний процес тощо. Більшість цих навичок можна здобути під час активної діяльності та удосконалювати за допомогою регулярної практики.

3. Орієнтації – психологічні риси, які впливають на участь індивідів у політичному процесі та підтримують її (самоповага, мотивація, екстравертність, здатність із гідністю сприйняти поразку, наполегливість, терпіння, зацікавленість у політичних справах, схильність до участі у політичних процесах та довіра політичній системі).

4. Близькість до влади – відстань, як об'єктивна, так і символічна, між громадянами та центрами політичної влади, а саме знайомство із професійними політиками й обраними посадовцями та характер стосунків із ними. Це результат конвертації соціального капіталу у політичний.

5. Особисті ресурси – та кількість ресурсів, яку людина чи група можуть присвятити політичному процесу. Найважливіші з них, за Д.Шугуренськи, – час та фінансовий капітал. Від класу та статі, до якої належить індивід, залежить кількість часу, яку людина може витратити на політичну участь. Найбільш абсентеїчними, згідно цієї логіки, виявляються бідні та жінки. Щодо грошей, то Д.Шугуренськи розглядає те, що ми називаємо конвертацією економічного капіталу у політичний (від нелегальних практик хабарництва та корупції до таких легальних практик як наймання лобістів, журналістів та дослідників, придбання простору у ЗМІ чи проведення виборчих кампаній).

На думку автора, трактовка політичного капіталу як атрибута кожного громадянина, запропонована Д.Шугуренськи, втрачає сенс у реаліях пострадянського простору, де у процес прийняття політичних рішень залучена обмежена кількість представників політичної еліти, а права громадян повсякчасно порушуються. Наприклад, емпіричні дослідження російського суспільства показали, що 67,6% респондентів у репрезентативному загальноросійському масиві повністю позбавлені «владного ресурсу» [8, 34].

Політичний капітал на макрорівні (груповому) характеризується впливовістю групи на прийняття політичних рішень, її організаційною структурою, сукупними запасами різних видів капіталів її членів.

Цей рівень політичного капіталу досліджується у роботах, присвячених вивченню корпоративної політичної активності та політичного інвестування великих компаній. Корпорація відноситься до категорії так званих інституційних груп інтересів, що конституують суспільно-політичну систему. Для корпорацій, які прагнуть впливати на прийняття політичних рішень, внески у виборчі кампанії перестали бути головним способом впливу на політику. Натомість корпоративна політична активність має на меті продукування та збільшення політичного капіталу, а саме інвестування у політичний досвід, репутацію та стосунки. Американська дослідниця Джил Фіш вивчала внесок політичного капіталу в успіх компанії FedEx, наголошуючи на тому, що рішення цієї корпорації інвестувати у цей вид капіталу забезпечило їй сприятливі регуляторні зміни до законодавства, в яких вона була зацікавлена [12]. Російський дослідник С.П.Перегудов запропонував власний перелік складових політичного ресурсу великої російської корпорації, які вона використовує у процесі політичної активності. Це, по-перше, економічна вага корпорації у національній економіці; по-друге, акціонери корпорації, які формують вищі керівні органи компанії та часто безпосередньо беруть участь у визначенні її соціально-економічної та політичної стратегії; по-третє, так званий адміністративний ресурс, тобто особисті, неформальні зв'язки вищого менеджменту з представниками державної влади різного рівня [6, 80]. Також С.П.Перегудов визначив в якості елементу політичного капіталу корпорації «соціальний капітал», під яким він розуміє найманий персонал корпорації, споживачів її продукції, а також мешканців населених пунктів, де розташовується компанія. Однак, це швидше складники людського капіталу корпорації, аніж соціального.

Таким чином, під політичним капіталом корпорації можна розуміти, з одного боку, сукупність ресурсів (економічних, культурних, символічних, соціальних, адміністративних тощо), що дозволяють корпорації претендувати на участь у політичних процесах з метою створення сприятливих умов економічної діяльності, а з іншого боку, стосунки із іншими

суб'єктами політичного процесу з приводу розподілу та перерозподілу влади в умовах безперервної конкуренції з метою придбання конкурентних переваг. Корпорація від політичної участі може отримувати як «політичну ренту» (результат монополізації корпорацією функцій розподілу державних ресурсів), так і «політичні дивіденди» у вигляді сприятливих умов діяльності [9].

Для трансформаційний соціумів, особливо для пострадянського простору, можна виділити 3 основні стратегії політичного інвестування (або, інакше кажучи, конвертації економічного капіталу у політичний):

- лобіювання призначення певних осіб на керівні посади в структури виконавчої влади, тобто придбання місця у владній ієрархії;
- забезпечення перемоги своєму кандидату на місцевих та загальнонаціональних виборах (або придбання «прохідних» місць у партійних списках);
- придбання й фінансування діяльності політичних партій [1, 10].

Український різновид корпорацій представлений фінансово-промисловими групами, для яких бізнес тісно пов'язаний із політикою та дуже часто безпосередньо залежить від неї. Для деяких українських ФПГ політика власне й стає бізнесом. Досвід кількох останніх виборів в Україні демонструє, що майже всі бізнес-групи віддають перевагу поєднанню у своїй діяльності всіх вищезгаданих стратегій та інвестують одразу у кілька політичних сил. Проте простежуються певні домінуючі тенденції у діяльності кожної бізнес-групи. На даний момент серед українських корпорацій найбільшим запасом політичного капіталу володіє SCM. Вона має потужних лобістів, представлених в уряді В.Януковича та парламентській більшості, утвореної Коаліцією національної єдності, до складу якої входить безпосередній власник корпорації, народний депутат Рінат Ахметов. Бізнес-еліта, яку ще донедавна називали «донецьким кланом», на сьогодні є правлячою елітою та має безпосередній доступ до державної влади. Стрімка експансія представників Донецького регіону у різноманітні владні структури після призначення В.Януковича на посаду прем'єр-міністра України у 2006 році та постійні атаки на президента В.Ющенка й наближених до нього політиків доводять, що ця група домінуючою стратегією конвертації економічного капіталу у політичний обрала повне захоплення керівних посад у державі. Навпаки, бізнес-група «Приват» (І.Коломойський, Г.Боголюбов) традиційно обирає стратегію лобіювання рішення, а не посади, тим самим отримуючи необхідні умови для бізнесу незалежно від того, хто знаходиться на посаді Президента України. Вибір невдалого об'єкта політичного інвестування під час президентських виборів 2004 року негативно відобразився на економічному капіталі корпорації «Інтерпайп» В.Пінчука, бізнесі так званої «київської групи», яка артикулювала свої бізнес-інтереси у партії СДПУ(о) тощо.

Організаційний (інституційний) рівень політичного капіталу – це характеристики політичної системи, що впливають на накопичення та конвертацію політичного капіталу в інші види ресурсів індивідуальними акторами.

Поняття та характеристики даного типу політичного капіталу тісно пов'язані із макрореспективою соціального капіталу, що включає дослідження Р.Патнема, М.Пелдем, М.Шифф, Ф.Фукуями тощо. Ці автори визначили соціальний капітал як атрибут суспільства (а не індивіда, як у П.Бурдьє), як якість соціальних мереж та стосунків, які дають індивідам можливість співпрацювати та діяти колективно. Згідно із Р.Патнемом, соціальний капітал базується на високому рівні довіри іншим людям та інститутам («узагальнена довіра» - *generalized trust*), нормах взаємності та горизонтальних мережах співробітництва [5, 224]. Таким чином, соціальний капітал вважається «клеєм» суспільства, що сприяє його економічному процвітання та ефективному функціонуванню інститутів у ньому. Дані тези викликали жваву дискусію у наукових колах, одним з напрямків якої й стала розробка концепції політичного капіталу. Так, Джон Буз та Патриція Ричард критикуючи Р.Патнема за те, що він не зазначає, як саме участь у групах впливає на поведінку та стосунки індивідів, функціонування уряду та збільшує перспективи демократії, з'ясовують, що саме політичний капітал, а не соціальний, пов'язує активність формальних груп із демократією у Центральній Америці [11]. У своєму кількісному аналізі залежності між активністю суспільства, соціальним капіталом, політичним капіталом та рівнями демократичного режиму у

Центральній Америці ці автори виокремлюють 4 критерії політичного капіталу: демократичні норми, голосування, активність під час виборчих кампаній та контакти із посадовцями.

Намагаючись відповісти на питання, добра чи погана мережева політика для демократії, датські вчені Єва Соренсен та Джейкоб Торфінг наголошували на тому, що вона сприяє організаційній демократії у громадянському суспільстві за рахунок збільшення політичного капіталу громадян у вигляді їх політичної ідентичності та передачі ними своїх повноважень політикам [16]. Науковці Стефан Щюц та Ларс Стрьомберг у книзі «Local Elites, Political Capital, and Democratic Development. Governing Leaders in Seven European Countries» презентували дослідження так званого «місцевого політичного капіталу» більш ніж 100 європейських та євразійських міст середнього розміру. Вони зробили висновок щодо важливості цього капіталу, який базується на підтримці ключових демократичних цінностей, неформальних управлінських мережах та значенні первинного зв'язку спільноти із глобальними неекономічними відносинами [17].

Таким чином, за аналогією із «позитивним» соціальним капіталом «позитивний» політичний капітал на організаційному рівні має включати демократичні норми, свободу преси, прозоре спілкування виборців із виборними посадовими особами, участь в електоральному процесі тощо. Проте, це лише теорія. Загальновизнано, що соціальний капітал в інтерпретації Р.Патнема «працює» лише у ліберальних демократіях. На пострадянському просторі домінує інший вид соціального капіталу, який визначається як потенціал особистості у залученні й ефективній мобілізації мереж соціальних зв'язків для досягнення власних цілей. Більше того, ці два види соціального капіталу у посткомуністичних суспільствах можуть працювати один проти одного [14]. Отже, згадані вище перспективи політичного капіталу організаційного рівня також мають сумнівне значення для України та інших пострадянських республік.

Більш гнучким у цьому питанні є підхід до політичного капіталу німецьких дослідниць Регіни Бірнер та Хайді Вітмер, які вивчали «трансформацію» соціального капіталу у політичний на прикладі обговорення закону про передачу спільнотам в управління лісів у Таїланді та трудової політики багатонаціональних корпорацій у Колумбії [10]. Авторки включили до аналізу як індивідуальну перспективу політичного капіталу, так і суспільну перспективу. Під інструментальним політичним капіталом (індивідуальна перспектива) розуміються ресурси, які актор може використовувати для того, щоб впливати на процеси формування політики та реалізувати результати у своїх усвідомлених інтересах. Структурний політичний капітал (суспільна перспектива) стосується характеристик політичної системи, що обумовлюють можливості акторів накопичувати інструментальний політичний капітал та ефективно його використовувати. До останнього вони віднесли електоральну та партійну систему, впливовість лобізму, свободу преси, міжнародний вплив на регіональну політику тощо [10, 15]. На відміну від попередніх концепцій організаційного рівня, у яких мова йшла виключно про позитивні аспекти політичного капіталу, Бірнер та Вітмер взяли до уваги також і «спотворений політичний капітал» (який відносять до структурного капіталу) для маркування такого явища як репресії чи існування партизан (герілья) у Колумбії. Для трансформаційних соціумів таким явищем може вважатися корупція, клієнтела, клановість політики тощо. Таким чином, структурні параметри соціальної та політичної системи визначають, який тип соціального капіталу різні актори можуть накопичити та до якої міри вони можуть трансформувати (інвестувати) його у різні форми політичного капіталу.

Отже, політичний капітал - це багаторівневе структуроване явище, яке базується на політичному впливі, отриманому на підставі кредиту довіри, наданому іншими акторами. А ось підстави, на яких здобувається такий кредит, залежать від рівня актора. Якщо для індивідуального актора визначальними є відповідні навички, орієнтації, особисті ресурси тощо, то для групового актора провідну роль відіграє авторитет керівництва, організаційна структура та ресурси, людський капітал тощо. Резюмуючи вищесказане, дамо наступне загальне визначення досліджуваному феномену:

Політичний капітал – це потенційна чи дійсна можливість політичних акторів (індивідуальних чи групових) впливати на процес прийняття політичних рішень за допомогою кредиту довіри, отриманого від інших акторів, що здобувається завдяки політичним навичкам, фактичним та процедурним знанням про політику, психологічним рисам та здатності

використовувати інші види капіталів (мікроактори) або організаційній структурі, ресурсам керівництва групи та сукупності ресурсів її членів тощо (макроактори) та залежить від характеристик політичної системи (організаційний рівень політичного капіталу).

Однією з найбільш важливих характеристик капіталу взагалі й політичного капіталу зокрема є його здатність до конвертації, тобто перетікання в інші види капіталів із зміною свого стану (прибутком чи витратами). Політичний ресурс взагалі може стати капіталом лише тоді, коли принесе прибуток своєму господареві. Так, політичний ресурс звичайного громадянина у вигляді його права голосу стане капіталом, принаймні тимчасово, лише якщо партія чи кандидат, за якого він цей голос віддав, перемає на виборах. Політичний капітал можна отримати шляхом конвертації економічного, соціального, культурного, символічного та інших форм капіталів.

Отримання політичного капіталу дозволяє індивіду чи групі отримати владу у політичному полі та стати гравцем політичного ринку, а також наближає його до метакapіталу, уособленого у державній владі, завдяки якій набувається доступ до будь-яких ресурсів та спрощується їх накопичення й подальша конвертація. П.Бурдьє «головним капіталістом» вважав саме державу, вказуючи: «Держава - це кульмінація процесу концентрації різних типів капіталу: капіталу фізичної сили (армія, поліція), економічного капіталу, культурного чи... інформаційного капіталу й символічного капіталу... [й] призводить до утворення...державного капіталу..., що дозволяє державі застосовувати владу у різних полях та до різних форм капіталу» [3, 211]. До поняття метакapіталу близький німецький дослідник політичної влади Ріхард Мюнх. Він проаналізував політичний капітал уряду і виділив власний політичний капітал (володіння монополією на насилля у вигляді поліції та армії, розподіл податкових надходжень, мандати на прийняття загальнообов'язкових рішень тощо) та кредитні політичні ресурси, які можна отримати на демократичних виборах [4, 170].

Підбиваючи підсумки, зазначимо, що політичний капітал – це повноцінна наукова категорія, яка має не тільки теоретичну цінність, але й пропонує перспективний прикладний інструментарій для аналізу діяльності акторів у політичному полі. При цьому, сфера застосування цієї концепції не обмежується лише державами із плюралістичної демократією, вона може бути використана і для аналізу й оцінки процесів накопичення та конвертації капіталів у трансформаційних соціумах.

1. Барсукова С.Ю., Звягинцев В.И. Механизм «политического инвестирования», или как и зачем бизнес участвует в выборах и оплачивает партийную жизнь // Экономическая социология. – 2006. – Т. 7. – № 2. – С. 8-22.

2. Бурдьє П. Политическое представление: элементы теории политического поля // Бурдьє П. Социология политики: Пер. с фр. Е.Д. Вознесенская – М.: Socio-Logos, 1993. – С. 179-230.

3. Бурдьє П. Формы капитала. Пер. с фр. М.С.Добряковой // Электронный журнал „Экономическая социология”. – 2002. – Т.3. – №5. // www.ecsoc.msses.ru

4. Мюнх Р. Политическая власть как символическое средство коммуникации // Richard Munch Politische Macht als Medium der Kommunikation In: Richard Munch. Dynamik der Kommunikationsgesellschaft Suhrkamp. – Frankfurt am Main, 1995. – S. 159-177.

5. Патнем Р.Д. та ін. Творення демократії: Традиції громадянської активності в сучасній Італії / Р.Д.Патнем разом з Р.Леонарді та Р.Й.Нанетті; Пер. з англ. В.Ющенко – К.: Видавництво Соломії Павличко “Основи”, 2001 – 302 с.

6. Перегудов С. Корпоративный капитал и институты власти: кто в доме хозяин? // Политические исследования. – 2002. – № 5. – С. 74-85.

7. Соболевська М.О. Концепція постструктуралістського синтезу в соціології П.Бурдьє.: Автореф. дис. ...канд.соціол.наук /КНУТШ. – К., 2003. –19 с.

8. Тихонова Н.Е. „Новые капиталисты”: кто они? // Общественные науки и современность. – 2005. – №2 – С. 29- 39.

9. Фалина А. Дивиденд политический // Энциклопедия государственного управления в России: в 4 -х т. / Под общ. ред. В.Егорова. – М., 2004. – Т. 1.

10. Birner, R. and Wittmer, H. (2005): Converting Social Capital into Political. How Do Local Communities Gain Political Influence? A Theoretical Approach and Empirical Evidence from

Thailand and Columbia, in: Paper Submitted to the 8th Biennial Conference of the International Association for the Study of Common Property “Constituting the Commons: Crafting Sustainable Commons in the New Millennium”, University of Gottingen Press.

11. Booth J.A., Richard P.B. Civil Society, Political Capital, and Democratization in Central America // The Journal of Politics, Vol. 60, No. 3 (Aug., 1998), pp. 780-800.

12. Fisch, Jill E., Corporate Lawmaking Influence and the Role of Political Capital: The FedEx Story// Fordham School of Law, Pub-Law Research Paper No. 35 – October 2003.

13. Kasemets, A., Michael, B. (2006): The Role of Incentive Design in Parliamentary Anti-Corruption Programmes, in: Journal of Legislative Studies, 2006

14. Mateju, P. Social Capital: Problems of its conceptualization and measurement in transforming societies. Paper prepared to the OECD-ONS Conference on Social Capital Measurement, London, September 26-27, 2002.

15. Schugurensky, D. (2000): Citizenship learning and democratic engagement: Political capital revisited. Proceedings of the 41st Annual Adult Education Research Conference, June 2-4, Vancouver: AERC, 417-422, 2000.

16. Sørensen E., Torfing J. Network Politics, Political Capital, and Democracy // International Journal of Public Administration, Volume 26, Number 6/2003, pp.609-634.

17. Szücs St., Strömberg L. Local Elites, Political Capital, and Democratic Development. Governing Leaders in Seven European Countries // Urban and Regional Research International, vol. 9 - 2006, 386 pp.

SUMMARY

Natalina N. POLITICAL CAPITAL AS THE SCIENTIFIC CATEGORY

This paper concentrates on analyzing such perspective scientific category as political capital. A review of different approaches to this concept and empirical and theoretical works on this problem essential for integral theory of political capital is presented. It is demonstrated that political capital exists on three levels: micro- (as attitude of the individuals), macro- (groups and organizations) and institutional level (organizing characteristics of political system). Special attention is given to the possibility of the conversion of political capital in other forms of the capital (economic, social, cultural and symbolic). The results of theoretical study are presented.

Г. ОСИКА (Донецьк)

ГЛОБАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ВИКОРИСТАННЯ ІНТЕРНЕТУ У ПОЛІТИЧНІЙ ПРАКТИЦІ

Процес поширення інформаційних технологій ще не став всепоглинаючим, але він вже сьогодні докорінно змінює наше життя. З технічного винаходу Інтернет перетворився в абсолютний феномен, що впливає на всі сторони життя людства. Не викликає ніяких сумнівів той факт, що розвиток Інтернет-технологій відкриває перед суспільством безліч перспектив та дає надію на якісний прорив у найрізноманітніших сферах. Феномен Інтернету сьогодні неможливо не враховувати й у політиці.

Оскільки комунікація є вкрай важливою у політичній сфері, і за будь-якими значними змінами в комунікаційних технологіях, від появи преси до телебачення, впливали великі, часто прогнозовані зміни в політиці. Тим часом, трансформаційні процеси сучасного суспільства пішли зовсім іншим шляхом, аніж пророкували провідні теоретики інформаційного суспільства. Особливо це стосується моделей у рамках структурно-функціонального аналізу. Сьогоднішня дійсність багато в чому визначила відчуження індивіда від інститутів та переміщення його інтересів у сферу віртуального, котра поступово охоплює усю велику частину повсякденності, припускаючи спілкування людини з образами, симуляціями, а не з реальними об'єктами.

Інтернет виступає вже як особливе середовище взаємодії людей, поведінка яких регулюється етикою та нормами моралі, відмінними від традиційно прийнятих у суспільстві.

Багато в чому це пов'язано з деперсоніфікованістю віртуального простору, приступністю інформації, та можливістю анонімно поширювати її серед великого числа користувачів.

Розвиток web-технологій у сучасному світі збігається з поширенням інших мережних форм організації людської життєдіяльності, повзуче розростання яких являє собою безумовну загрозу традиційному розумінню політики як сукупності відносин із приводу влади. Влада намагається вписатися в культурні коди, за допомогою яких люди визначають свої відносини на новому інформаційному полі.

Як зазначив М. Кастельс, широке використання Інтернету здатне докорінно змінити навколишню дійсність: не тільки знищити ту частину сучасної культури, моралі, політики і науки, що базується на "статусі" як основі людських відносин, але і трансформувати сприйняття часу і простору [1].

Інтернет – це система зв'язку й одночасно інформаційна система, середовище спілкування. Історія Інтернету починається приблизно в 60-роки ХХ століття.

У 1969 агентство ARPA (Агентство передових дослідницьких проєктів) зайнялося дослідженнями з метою створити експериментальну мережу "з комутацією пакетів". Ця мережа була створена й одержала дуже просту назву – ARPANET, тобто мережа агентства. Мережа була створена для вивчення технологій незалежної передачі потоку даних у системі зв'язку.

Саме успішним розвитком дослідницького проєкту, людство зобов'язане тому, що велика кількість організацій, що брали участь у її створенні, почали застосовувати її у своїх повсякденних цілях, та у 1975 році експериментальну мережу оголосили робочою, причому відповідальність за неї була покладена на DCA (Агентство Оборонного зв'язку США).

З 1990 року Інтернет у деякій мірі став об'єктом, що саморозвивається, як говорять інженери, у ньому діє позитивний зворотний зв'язок, тобто в міру того, чим більше ресурсів (інформаційних та фізичних) стають доступними, тим більша кількість людей та компаній прагнуть одержати доступ до цих ресурсів [2].

Інтернет дозволяє своїм користувачам практично необмежено й оперативно приймати з будь-яких джерел і відправляти на будь-яку відстань самі різні повідомлення, у тому числі і політичного плану. При цьому, як показує політолог М.С. Вершинін, Всесвітня Мережа в порівнянні з традиційними комунікаційними каналами фактично синтезує в собі сильні сторони кожного з них і тим самим здобуває очевидні переваги у відношенні можливостей сприйняття переданої інформації, спрямованості інформаційного потоку, способу подачі повідомлень і характеру звертання до публіки [3].

Комунікаційні можливості Всесвітньої Мережі спочатку були по достоїнству оцінені академічним співтовариством. Як відзначив у цьому зв'язку М. Каас: «Для наукового знання велике значення має здатність Інтернету з'єднувати текст, графіку (фотографії і таблиці), відео-і аудіоінформацію. Сполучення різномірної інформації дуже привабливо для гуманітаріїв, оскільки з'являються зовсім нові засоби наукового аналізу і відтворення даних, отриманих іншими дослідниками» [4]. У середині 90-х рр. комерційний потенціал Інтернету привернув увагу світу бізнесу, наслідком чого став інтенсивний розвиток мережних технологій і «електронної комерції» у США, Канаді, країнах Західної Європи. У цей же час переваги своєї присутності в Мережі стали використовувати суспільно-політичні об'єднання й окремі політики, що одержали можливість виставити в глобальній комунікаційній системі «візитну картку» у виді домашньої чи сторінки сайту з оновленими повідомленнями про власну діяльність, програмних документах і т.д., а також з контактними адресами електронної пошти. Одночасно політичні діячі й організації, використовуючи стандартне програмне забезпечення Інтернет-послуг, змогли одержувати докладні статистичні дані про тім, хто і скільки разів звертався до їхніх матеріалів і якого саме напрямку діяльності найбільшою мірою зацікавили відвідувачів цих сайтів, що дозволило, наприклад, не тільки здійснювати, але і при необхідності корегувати заходи щодо розвитку суспільних зв'язків, наприклад, у період підготовки і проведення виборчих кампаній.

Сьогодні більшість людства зрозуміла, що Інтернет – не такий простий інструмент, як здавався наприклад ще декілька років назад. Для ефективного його використання необхідно добре розуміти специфіку середовища, у протилежному випадку є ризик використовувати цей інструмент не по призначенню. Висновки про безперспективність Інтернету багато в чому робляться через ігнорування комунікативної специфіки світової мережі.

Проникнення web-технологій у політичну сферу життя суспільства це складний та суперечливий процес. Умовно його можна розділити на два етапи.

Перший етап – інформаційний. Сутність його складається в проникненні в мережу політичної інформації. В основному, це електронні сторінки (сайти) політичних партій та громадських організацій, окремих політичних лідерів, сайти газет і журналів, а також суто електронні видання аналітичних і дослідницьких організацій.

Другий етап пов'язаний з так званою медіатизацією політики та спробою використання Інтернету як інструменту політичної комунікації та політичних технологій.

Вже сьогодні влада без новітніх інформаційних технологій обходитися не може. Саме ефективна інформаційно-комунікаційна політична конкуренція є визначальним чинником завоювання та збереження політичної влади.

Сьогодні можна казати про те, що віртуальна політика прийшла до принципово нового етапу. Мова йде про створення віртуальних політичних структур. Вони будуть відрізнятися від будь-яких раніше існували об'єднань, організацій, рухів і т.д. Інтернет давно поставив на порядок денний питання про об'єднання людей по самих різних ознаках: по політичних переконаннях, інтересах, загальних проблемах і т.д.

Інтернет змінив політичний радіус діяльності окремих особистостей та громадських організацій. Завдяки комунікації в режимі on-line та її відносно невисокій вартості можна створювати віртуальні коаліції, що охоплюють практично весь світ, так звані «недиференційовані співтовариства». Вони можуть поєднувати однодумців та тих осіб, котрі ставлять перед собою ідентичні цілі. Їхні члени допомагають один одному, обмінюючись інформацією, розробляючи чи реалізуючи в реальному часі стратегію дій. Окрема кількість розсіяних по світу одинаків перетворюється на могутню коаліцію. Не географічна близькість їхнього проживання стає з'єднальною ланкою, а дуже конкретні та вузькі цілі. Разом, у широких рамках акції "місцева проблема – це глобальна проблема" вони можуть робити необхідний тиск на уряди. Інтернет полегшує досягнення згуртованості і, тим самим, сприяє створенню глобального світового цивільного суспільства.

Але слід пам'ятати й про те що, кожен Інтернет-проект сам по собі вже є засобом масової комунікації, оскільки він є відкритий практично кожній особі, котра має доступ в Інтернет, користувачу поза залежністю від яких би то ні було умов. Реально Інтернет-проект виступає засобом групової комунікації, оскільки масова аудиторія, властива традиційним ЗМК, таким як радіомовлення чи телебачення, може бути притягнута конкретним веб-сайтом лише в теорії. Дійсно, теоретично будь-який користувач Інтернету може відвідати будь-яку веб-сторінку, і, виходячи з цього твердження про багатомільйонну аудиторію Інтернету мають рацію. Практика ж показує, що власне аудиторії Інтернету у повному розумінні цього феномену не існує, існують лише аудиторії конкретних сайтів чи типів сайтів, іншими словами, групи користувачів.

Усе частіше Інтернет використовується з метою ефективного інформаційного протесту в зв'язку з проведенням важливих міжнародних зустрічей і конференцій. Наочним образом це демонструють конференції Всесвітньої торгової організації, Міжнародного валютного фонду, Всесвітнього банку, а також самміти «Великої вісімки». У цьому зв'язку Інтернет являє собою новий, найвищою мірою ефективний інструмент, що містить у собі міжнародний і навіть глобальний потенціал. Цей потенціал з урахуванням поставленої проблеми і характеру коаліції дозволяє шляхом тиску на світову громадськість і на уряди по можливості більшої кількості країн чи блокувати, навпаки, допомагати проводити ту чи іншу політику.

Підвищена увага сьогодні приділяється проблемам голосування з використанням Інтернет-технологій. Перші експерименти в цьому напрямку вже були проведені в рамках федеральної Програми сприяння виборам (Federal Voting Assistance Program) у листопаді 2000 року, коли он-лайн проголосували 84 виборця, що знаходилися за кордоном. У січні 2003 року в одному з населених пунктів Швейцарії так само пройшло онлайнове голосування по одному з муніципальних питань [5].

Невелике швейцарське село Аньєр увійшло в історію людства – у ньому вперше в світі голосування на референдумі пройшли за допомогою мережі Інтернет. За даними влади, 323 особи зволіли не відриватися від моніторів своїх комп'ютерів і з їх допомогою проголосувати,

370 чоловік послали бюлетені поштою і лише 48 жителів населеного пункту прийшли на ділянку для голосування.

Представники місцевої влади відзначили, що нова форма голосування через Інтернет безпечніше звичайної, тому що тепер виборцям необхідно не просто поставити свій підпис, що легко підробити, а ввести персональні дані і кілька секретних кодів.

Естонія стала першою країною у світі, що дозволив своїм жителям голосувати через Інтернет на парламентських виборах.

З 26 по 28 лютого 2007 року зареєстровані виборці могли віртуально взяти участь у виборах, що відбудуться 4 березня.

Електронну систему особистому походу на виборчу дільницю зволіли, по офіційним даним, 30275 з 940000 зареєстрованих виборців – приблизно кожен 30-й.

Незважаючи на застосування електронних посвідчень і індивідуальних паролів до них, не усі упевнені в безпеці цієї системи.

Слідом за Естонією, що вже проводила парламентські вибори через Інтернет, Литва прийняла рішення використовувати глобальну мережу для проведення виборів.

Звичайно ж, у майбутньому процедуру виборів можна істотно поліпшити, зробивши її зручнішою як для виборців, так і для самих кандидатів (прискорення процесу виборів, при одержанні більш точних результатів).

Але слід зазначити, що поряд із багатою кількістю вище означених переваг, Інтернет, якому притаманні деякі риси традиційних засобів масової комунікації, є одним з найпотужніших каналів розповсюдження маніпулятивного впливу на свідомість громадян. Саме завдяки одночасному поєднанню практично усіх каналів впливу на органи почуттів людини та відносній відсутності цензури або контролю з боку державних інститутів Інтернет має майже практично необмежене поле діяльності для маніпулятивних технологій, а серед них можуть опинитися і вкрай небезпечні – ті котрі закликають до насильства, тероризму та ін.

З врахуванням стрімкого росту кількості користувачів Всесвітньої Мережі та можливостями реалізації в її просторі різних функцій, притаманних традиційним ЗМК, постають два питання: по-перше, чи варто розглядати Інтернет у якості чергової історичної форми розвитку електронних ЗМК, що з'явилася слідом за радіо і телебаченням, і, по-друге, чи можна в цьому зв'язку поширити на Інтернет положення законодавства про засоби масової інформації.

Відповідь на перше питання не така очевидна, як це може здаватися на перший погляд. Розглядати весь Інтернет як єдиний засіб масової комунікації в силу децентралізованої природи Всесвітньої Мережі представляється не цілком коректним. Як зазначають американські дослідники Д. Брайант та С. Томпсон, у даному випадку Інтернет скоріше є комунікаційним середовищем, у якому можливе здійснення різних форм опосередкованої комунікації – міжособистісної (обмін повідомленнями за допомогою електронної пошти), групової («електронні дошки оголошень» і системи розсилань повідомлень для обмеженого числа користувачів, що припускають підписку на визначений мережний чи сервіс використання спеціального програмного забезпечення для одержання матеріалів по визначеній тематиці) і масової (домашні сторінки і сайти, що припускають, власне кажучи, поширення символічних форм для невизначеного кола потенційних користувачів Мережі) [6]. Таким чином, новою історичною формою розвитку електронних ЗМК, у строгому змісті терміна, варто вважати не Інтернет сам по собі, а тільки домашні сторінки і сайти, що знаходяться в режимі вільного (чи щодо вільного) доступу.

Відсутність однозначної відповіді на друге питання – у силу невідповідності норм діючого законодавства можливостям Всесвітньої Мережі – викликає чимало проблем, з яких особливо помітними стають ті, котрі здобувають політичний характер.

У цілому ж зберігається невизначеність юридичного статусу Інтернету багато в чому сприяє відтворенню в масовій свідомості стійких представлень про Всесвітню Мережу як про деяке анархічне комунікаційне середовище, де поведінка та взаємодія людей, у тому числі і прояв їхньої політичної активності, підкоряється принципам вседозволеності, що часом вступають у гостре протиріччя з укоріненими в суспільстві морально-етичними нормами. Однак, незважаючи на те, що українська політична практика останніх років досить наочно продемонструвала негативну сторону використання мережних можливостей у плані анонімного

і несанкціонованого поширення різного роду повідомлень, у тому числі і компрометуючих матеріалів, необхідно все-таки мати на увазі, що з проникненням Інтернет-технологій у політику зв'язуються не тільки визначені побоювання, але й аж ніяк не необґрунтовані позитивні чекання.

Сьогодні постійно йдуть дискусії стосовно того, яким чином повинна контролюватися глобальна мережа, а оскільки Інтернет вже давно вийшов за межі однієї держави, ця проблема поступово набула міжнародного рівня обговорення.

Отже на даний момент неможливо з визначеністю затверджувати, як розвиток Інтернет технологій позначиться на політичному процесі, але безперечно приходиться визнати, що цей рух містить у собі потенціал здатний у корені змінити багато уявлень про демократичне керування.

1. Castells M. The Information Age: Economy, Society and Culture: The Power of Identity. Malden (Ma.) – Oxford: Blackwell Publ., 1997.

2. Berners-Lee, T., R. Cailliali et al., World-Wide Web: the Information Universe. Electronic Networking, 1992.

3. Вершинин М. С. Политическая коммуникация в информационном обществе. – СПб.: Изд-во Михайлова В. А., 2001.

4. Использование интернет-технологий в решении коммуникативных проблем в сфере политики и бизнеса. Теория и практика // Доклад Фонда эффективной политики, февраль 2001.

5. Гуроров В.А. Концепция киберпространства и перспективы современной демократии // Интернет и современное общество. Всероссийская научно-методическая конференция. Санкт-Петербург, 8 - 11 декабря 1998 г.: Тезисы докладов. – СПб., 1998.

6. Брайант Д., Томпсон С. Основы воздействия СМИ: Перс. С англ. – М.: Издательский дом «Вильямс», 2004.

SUMMARY

Osyka G. GLOBAL PROBLEMS OF ISE OF THE INTERNET IN POLITICAL PRACTICE

The author rises a question of penetration of the Internet into world political process , the basic stages are allocated, opportunities of use of the Network in a political practice including the question of voting on-line, the problem of the legal status and an opportunity of the control of the Internet are described. The author shows the positive and negative sides of use of the Network in the political practice.

***В. ПАЩЕНКО** (Донецьк)*

ТЕОРІЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА: ОСОБЛИВОСТІ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

Дослідження теорії громадянського суспільства та перспектив його розвитку як соціального феномену в Україні займають значне місце в українській політології та в соціальних науках взагалі. Доробок українських вчених є значним і полягає він не тільки в значній кількості опублікованих монографій та наукових статей, але й в появі нових підходів, визначенні нових складових громадянського суспільства. Проте в той же час недостатньо уваги приділяється питанню генезису теорії громадянського суспільства, вивченню основних закономірностей і напрямків її розвитку. Фактично єдиними роботами, які можна згадати в даному контексті є монографії Карася А. “Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях” [3] та Пасько І.Т. і Пасько Я.І. “Громадянське суспільство і національна ідея” [8], а також наведені та узагальнені А. Колодій погляди Д. Александера [5, 72]. В той же час це питання є важливим і з точки зору політологічної, і з точки зору загальнонаукової. Оскільки дана теорія, по-перше, є важливим і ефективним інструментом політологічного аналізу сучасних суспільств, і як така потребує вивчення меж власного поля застосування та можливостей і напрямків подальшого використання; а по-друге, як теорія, що

має чи не найбільш тривалу історію існування, є прикладом ефективної зміни, пристосування і вдосконалення наукового знання, реагування його на вдосконалення наукового апарату та на розвиток соціальної реальності, і може додати нам розуміння процесів розвитку соціальних наук взагалі.

В ході розвитку теорії громадянського суспільства вона переживала як періоди свого широкого визнання так і повного забуття. Проте все ж вона зберігає свою евристичну значимість і по сьогоднішній день. В чому причина цієї унікальності, яким чином їй вдавалося цього досягати і чи є у неї перспективи подальшого розвитку? Знайти відповіді на ці питання і є метою даного дослідження.

На сьогоднішній день вже накопичена значна кількість теоретичних конструкцій, що пояснюють розвиток науки. Цим ми можемо завдячувати таким науковцям як Т. Кун, С. Тулмін, І. Лакатос та іншим. Не претендуючи на критику їх розробок, уточнення чи поліпшення, ми, в той же час, не будемо і намагатися оцінювати теорію громадянського суспільства з позицій відомих моделей аналізу науки. Ми пропонуємо дослідження локальне, дослідження однієї окремо взятої теорії. Згадувані Т. Кун, С. Тулмін свої концепції створювали переважно на підставі вивчення досвіду функціонування наукового знання належного до сфери точних, технічних наук, фактично випускаючи з точки зору науки соціальні. Кун спеціально зазначає в своїй основоположній роботі “Структура наукових революцій” [7], що соціальні науки відрізняються від технічних. Він пише, що в соціальних науках “студент ... постійно усвідомлює величезну різноманітність проблем, які члени його майбутньої групи з часом збираються розв’язати. Ще більш важливими є те, що студент постійно знаходиться в колі численних, конкуруючих і неспівмірних рішень цих проблем, розв’язань, яким він в кінцевому рахунку має сам надати оцінку” [7, 216]. Таким чином він, фактично, визнає, що розроблена ним концепція не є цілком придатною для соціальних наук, які потребують спеціального підходу і спеціалізованих досліджень. Логічним продовженням зазначеної цитати Куна є широке розповсюдження в рамках соціальних наук в Україні, і в тому числі в політології, визнання їх мультипарадигмальності. Проте, на нашу думку, визнання мультипарадигмальності соціальних наук не знаменує собою закінчення дослідження особливостей прирощення в їх рамках наукового знання, а навпаки ставить нові дослідницькі завдання. На нашу думку зараз дослідження соціальних наук саме й має відбуватися, принаймні первинно, як дослідження окремих теорій, які демонструють тривалість свого існування і доводять свою ефективність в умовах, що змінюються, таких як теорія громадянського суспільства, теорія модернізації та ін.

Первинним дослідницьким інструментом при аналізі будь-якої теорії, що має тривале існування, є виокремлення окремих етапів цього існування. Стосовно теорії громадянського суспільства, то розрізнення етапів її розвитку проводить С.Г. Рябов, який виділяє два етапи коли поняття “громадянське суспільство” наповнювалося відмінним змістом, громадянське – неприродне, та громадянське – недержавне [11, 76]. Подібний підхід до визначення особливостей розвитку теорії громадянського суспільства слід визнати корисним, і ми будемо його використовувати, з певними уточненнями в подальшій роботі. Дійсно під час першого етапу в дослідженні громадянського суспільства основоположним є протиставлення двох станів буття людини – природного та громадянського. Наприклад Т. Гоббс, Ж.-Ж. Руссо, Д. Юм, Д. Локк говорять про природний стан як відмінний від громадянського, і це є основою їхніх подальших теоретичних побудов. Зрозуміло, що в частині положень своєї теорії, зазначені дослідники демонстрували значні відмінності. Наприклад, в рамках теорії Гоббс обґрунтовував державний суверенітет, а Локк – народний, різнилися і їх погляди на характеристики природного стану, проте первинне методологічне посилення було єдиним. В їх роботах “громадянське суспільство” виступає фактично в якості етапу в розвитку людства, який наступає, коли люди починають жити в державі, створюють інститут приватної власності чи професію військового, в залежності від поглядів мислителя.

Натомість їх наступники додержуються іншої думки, розглядаючи громадянське суспільство як сферу взаємовідносин індивідів, відмінну від відносин в родині та в державі. Наступною опозицією, яка лягла в основу дослідження громадянського суспільства, і змінила собою опозицію “природне - громадянське”, було протиставлення ”державна – громадянське суспільство“. Виникають два підходи до дослідження цього співвідношення. Згідно з першим, громадянське суспільство є першим за часом виникнення. Відповідно відносини

громадянського суспільства з державою є відносинами суперництва, оскільки держава прагне поширення свого впливу і на сферу громадянського суспільства. Згідно з другим, держава виникає раніше за громадянське суспільство і є більш авторитетною і важливою інституцією, відповідно громадянське суспільство є складовою держави, чи займає по відношенню до неї підлегле становище. Тому розглядати їх окремо чи в протиставленні можна лише з метою аналітичною, з тим щоб визначити їх відмінності в функціях та ролях. Найбільш яскравим представником останнього підходу є Г. Гегель. Гегель звертає увагу на те, що громадянське суспільство не є чимось даним, громадянський стан не є притаманним людині від народження. Шлях кожного до громадянського суспільства – освіта, яка має звільнити людину від непосредності та одиничності, що притаманні їй, щоб вона наперед усього отримала розумність, на яку вона здатна, а саме - розуміння загальності та здоровий глузд (розсудливість). “Це звільнення є...важкою працею, спрямованою на подолання голої суб’єктивності поведінки, непосредності жадань, а також суб’єктивної суєтності поведінки та сваволі прагнень. Але шляхом цієї праці, пов’язаної з освітою, суб’єктивна воля сама отримує в собі об’єктивність” [1, 232].

Завдяки роботам Гегеля, Маркса та інших філософів цього етапу почалося послідовне трактування громадянського суспільства як особливої позадержавної сфери соціуму. Як ми бачимо, Гегель в опозиції громадянське суспільство – держава віддавав першість останній, як уособленню духу, що має своє опосередковане існування і в індивідах. Іншої точки зору на державу та громадянське суспільство дотримується Т. Пейн – “ці речі не тільки різні, але й різного походження. Суспільство створюється нашими потребами, а уряд – нашими пороками; перше сприяє нашому щастю позитивно, об’єднуючи наші благі пориви, друге ж – негативно, стримуючи наші пороки; одне заохочує зближення, інше породжує ворожнечу. Перше – захисник, друге - каратель” [9, 21].

Після праць К.Маркса настав тривалий період занепаду концепції громадянського суспільства. Причини цього, на нашу думку, наступні – по-перше, стосовно “західних суспільств” (перший світ), які й послуговували матеріалом до становлення концепції, і де саме громадянське суспільство було розвинене (Європа, Північна Америка), концепція громадянського суспільства не вважалася ефективним інструментом наукового пізнання, не використовувалася як ресурс описання реальності, тому що фактично не могла дати нових результатів. Відродження її, повернення до використання в цьому напрямі, було можливе лише в випадку її оновлення, якого вимагали сучасні умови, що виникали поступово, внаслідок розвитку та ускладнення суспільства. По-друге, суспільства соціалістичних країн (другий світ) та країн що розвиваються (третій світ), де з громадянським суспільством були проблеми, досліджувалися західними вченими мало, а якщо й досліджувалися, то концепцію громадянського суспільства при цьому не застосовували, тому що займалися цим переважно в рамках радянології (для країн другого світу) чи етнографії, культурології (для країн третього світу).

Гегель, Пейн та А. де Токвіль розмежували державу та громадянське суспільство, та попередили про недопустимість втручання держави в справи суспільства, але не сказали що трапиться, якщо держава таки втрутиться в сферу повноважень громадянського суспільства. Двадцять століття дало відповідь на це питання, унаочнивши його в вигляді тоталітарних диктатур, створення яких було раніше мало можливим, не було технічних можливостей, які б дозволяли контролювати все суспільне життя, і реальний тоталітаризм був просто немислимим [2, 4]. В двадцятому столітті він став реальністю, що заставило замислитися над питанням – що є, коли немає громадянського суспільства, які в нього є альтернативи?

Звісно при цьому визнавалося, що громадянське суспільство є відмінним від держави і є його противагою. Проте в цій опозиційній парі вченими вже ставилися нові питання, на які відповідно давалися нові відповіді. Так твердження Гегеля та Пейна про протистояння держави та громадянського суспільства для сучасних його дослідників - Р. Патнема, Т. Карозерса та Ш. Бермана є базою, на якій постає питання - яким є це протистояння. Патнем говорить про те, що розвинене громадянське суспільство є корисним для урядової здатності до управління, а Карозерс та Берман піддають це твердження сумніву. Термін громадянське суспільство, на думку знову починає вживатися після Другої Світової війни. На думку Е. Геллнера, причина відродження концепції громадянського суспільства не складає якоїсь таємниці – “стан

суспільства, що його визначає це поняття, отримав сьогодні незвичайну цінність, наповнився актуальним політичним змістом. (Адже) до сих пір в багатьох частинах нашого світу не існує того, що позначається цим терміном. Ця волаюча відсутність стала з часом вповні відчутною, і її почали сприймати як болісну, щемливу порожнечу” [2, 11], яка й породила зацікавленість в громадянському суспільстві.

Тому наступним розвитком концепції громадянського суспільства світ зобов’язаний країнам, де з громадянським суспільством були великі проблеми, зокрема східноєвропейським соціалістичним демократіям – Польщі, Чехословаччині, Угорщині, точніше їхньому дисидентському рухові, який в розвитку громадянського суспільства, вбачав єдиний прийнятний шлях боротьби з одержавленням суспільства, і з тоталітарною державою.

На новому етапі вивчення громадянське суспільство стало розумітися як тип суспільства, один з типів суспільної організації, і це можна вважати основою для появи третього етапу розвитку теорії громадянського суспільства. В основу цього нового етапу лягло протиставлення громадянське – негромадянське (інакше) суспільство. Спрощеною ознакою громадянського суспільства на цьому етапі стали вважати наявність розгалуженої мережі неурядових, неприбуткових організацій, відтак ознакою негромадянського – відсутність чи слабкість таких організацій. Одним з тих, хто не сприймає таке спрощення є Е. Геллнер. Він говорить про те, що найбільш просте, безпосереднє, інтуїтивно очевидне і разом з тим цілком осмислене визначення громадянського суспільства наступне – “сукупність різних неурядових інститутів, достатньо сильних, щоб слугувати противагою державі і, не заважаючи йому, виконувати роль миротворця і арбітра між основними групами інтересів, стримуючи його прагнення до домінації і атомізації решти суспільства” [2, 15]. Фактично тут визначення громадянського суспільства зводиться до простої бінарної опозиції плюралізму та моноцентризму (притаманного “централізованому авторитаризму”). Але однієї бінарної опозиції, на думку Е. Геллнера, не достатньо, і він вводить в якості альтернатив до громадянського суспільства також такі форми соціальної організації: “сегментарне суспільство” до-осьового часу, мусульманська Умма, християнська маргінальна Умма, яка зазнала краху, але породила громадянське суспільство і світська марксистська Умма (наслідком якої є одержавлене суспільство). До цього переліку напевно можна додати такі варіанти соціального розвитку як до-індустріальні централізовані імперії – династичні імперії, які існують “поверх” підкорених їм місцевих сегментованих співтовариств, і конкурентні індустріальні суспільства, які запозичують (часто з певним успіхом) наукові та технологічні досягнення, але – не ті елементи (по крайній мірі, не всі з них), які в свій час забезпечили неухильний ріст (для громадянських суспільств) суспільного виробництва” [2, 61].

Д. Кін наводить інші приклади альтернатив громадянському суспільству. “Обіперті на традицію племінні суспільства та сучасні деспотизми є прикладами “природних” спільнот, які схожі на спільноти комах та бджіл: приналежність до них не є добровільною, урядування інстинктивним, а закони – незмінними. Натомість громадянське суспільство є спільнотою активних членів, чий юридично визначені форми об’єднання є добровільними, а це означає, що його члени уповноважені тлумачити та змінювати соціальні та політичні структури, всередині яких вони взаємодіють” [4, 38].

Навіть для успішного громадянського суспільства є загроза скотитися до своєї протилежності внаслідок втрати “цивілізованості”, здатності та схильності до мирного вирішення конфліктів, компромісів, розуміння загального блага та загальних проблем та ін. “Здичавіле” суспільство – крайній випадок проблеми “нецивілізованості” або ж “здичавіння”. “Здичавіле” суспільство – така сукупність державних та суспільних інститутів, де є не просто схильність, а домінування варварських форм взаємин – від побутової грубості до системно організованих насильств” [4, 132]. “Здичавіле” суспільство відрізняється від сегментарного чи одержавленого, в яких вся діяльність громадян проходить під контролем держави чи соціальних груп та ритуалу. “У “здичавілому” суспільстві явно не бракує місця для різних форм бурхливої діяльності, яка відбувається поза контролем державних інституцій. Та саме ця неконтрольованість спричиняє зростання насильства” [4, 133].

Розглянувши зазначені етапи розвитку теорії громадянського суспільства варто звернути увагу на наступне. Кожен новий етап вивчення приводив до отримання нових результатів, які були наслідком того, що ставилися нові запитання, старі дані розглядалися під

новим кутом зору. В той же час залишалися, чи успадковувалися з неодмінним критичним засвоєнням деякі стабільні елементи, що й дозволяє говорити нам про теорію громадянського суспільства як цілісний феномен. Незмінним залишалось, наприклад, визнання приватної власності в якості невід'ємної основи громадянського суспільства. Відтак одним з головних завдань, що стояли перед теоретиками громадянського суспільства, було примирення одночасного існування приватної власності та викликаного її наявністю егоїстичного індивіда з можливістю спільних, колективних дій, взагалі взаємодії. Пошуки підстав солідарності в суспільстві егоїстичних індивідуалістів були важливою складовою кожного з етапів розвитку теорії. Тому не дивно, що й по сьогоднішній день при визначеннях громадянського суспільства звертаються до таких понять як солідарність, асоціація, взаємодія, які були ключовим і для представників першого етапу. Відмінність між етапами полягає в тому, що якщо під час першого з етапів визначалося - як можлива людська співпраця між егоїстичними індивідами, які прагнуть лише максимізації своєї користі, то під час другого і третього – як можлива людська співпраця поза державним контролем і втручанням, як можлива знеособлена і масова співпраця, як можлива співпраця в нових організаційних формах, що виникають. Тобто відмінності між етапами пояснюються також тим, що ця співпраця набувала різних можливих форм, якщо під час першого етапу вона, на практиці, обумовлювала можливість існування договорів взагалі і держави, то під час третього етапу вона обумовлювала можливість неурядових організацій. Відтак кожен з етапів мав свій власний предмет для дослідження, що обумовлювалося розвитком громадянського суспільства на практиці. Проте теорія громадянського суспільства не завжди розвивалася у відповідь на зміни в реальності, більш того, певний час її не можна було характеризувати як дескриптивну. Перший етап розвитку теорії взагалі характеризується певним нехтуванням практикою. Наприклад, хоча Ж.-Ж. Руссо весь час апелює до емпіричних прикладів, до фактів з життя караїбів, але фактично він будує аналітичну конструкцію, модель, зазначаючи на початку “Роздумів про походження і основи нерівності між людьми” – “почнемо з того, що відкинемо усі факти” [10, 72]. Аналогічним чином Д. Юм зазначає – “природний стан – філософська фікція, яка ніколи не існувала, та й не могла існувати в дійсності [13, 533]. Тобто природний стан був абстракцією для виявлення особливостей людської природи в чистому вигляді, і обґрунтування певних норм та положень. Природний стан використовується задля пошуку об'єктивних підстав для положень теорії, і для подолання браку каузального зв'язку між виписаними нормами взаємовідносин, в тому числі специфічним типом регуляції політичних відносин, та реальною практикою. Тобто, якщо говорити про “онтологію теорії” (термін Т. Куна), фактично про відповідність між тими сутностями, якими вона “населяє” природу, і тими, які в ній “реально існують”, то вона є сумнівною, особливо для першого етапу розвитку теорії. Теорія в цей час виконувала не стільки описово-пояснювальну функцію, як проповідницьку, обґрунтовуючи й пропагуючи певну життєву позицію, певні цінності й принципи. Положення, які обґрунтовували Локк, Руссо не були описом певної реальності, вони не були поширеними і в масовій свідомості, але вони стали такими згодом. Слід відзначити, що теорії, наприклад фізичні, слабо впливають на оточуючий їх фізичний світ, натомість теорії соціальні, якщо містять нормативний елемент, можливість змінити світ, мають. Змінивши його, вони потребують свого розвитку у логіці своїх попередніх нормативних засад. Вже під час другого етапу теорія громадянського суспільства виконувала здебільшого дескриптивну функцію. Хоча і проповідницька також займала в її рамках важливе місце, проте зміст цього “проповідництва” вже значно відрізнявся від аналогічного на першому етапі.

Не варто втім перебільшувати вплив теорії на суспільну свідомість і на суспільну практику. Положення та аргументи, що їх наводять представники першого етапу розвитку теорії громадянського суспільства, дійсно мали важливе значення для практики громадянського суспільства, але вони не були причиною її виникнення та розвитку. Вони дійсно мають, в деяких випадках, нормативний характер, проте їх широке поширення у світі в наші дні не привело до такого ж широкого поширення практики громадянського суспільства. “Взаємодія багатьох людей може виявляти порядок якого ніхто не створював” [12, 63], і пояснення цієї взаємодії стало одним з важливих завдань, що стояли перед дослідниками громадянського суспільства. Заслуга представників першого етапу розвитку теорії громадянського суспільства полягає в тому, що вони, фактично, не стимулювали, а передбачили такий порядок і таку взаємодію. В міру ускладнення цієї взаємодії і цього порядку, появи все нових і нових її результатів, які вона дає у відповідь на виклики, що постають, дане завдання також постає

знову і знову. Не дивлячись на те, що підстави для взаємодії вже описані, залишається завдання опису все нових її результатів, що обумовлює постійну актуальність самої теорії.

Теорія громадянського суспільства, яка на початку свого існування мала значний нормативний елемент, з часом поступово його позбавлялася, перетворюючись на виключно описову теорію. Обґрунтувавши і описавши ідею громадянського суспільства, теорія мала справу з різноманітними її проявами. Часову перерву між другим та третім етапами її розвитку можна пояснити тим, що в цей час практика громадянського суспільства не давала зразків нових її проявів, нових результатів взаємодії, які є наслідком поступових й повільних змін в сфері суспільної моралі.

Відтак наступний, четвертий етап розвитку теорії громадянського суспільства буде пов'язаний, і це вже стає помітним, з визнанням можливості різноманітності самого громадянського суспільства, з визнання можливості існування його різних варіантів та версій, як результатів взаємодії в рамках різних ситуацій. Наприклад Н. Розенблум виділяє три моделі громадянського суспільства – 1) демократичне громадянське суспільство (до першої половини XIX ст.); 2) посередницьке громадянське суспільство (від середини XIX ст. і дотепер); 3) виборче громадянське суспільство, що створюється [6, 6]. Аналогічно А. Колодій вважає, що громадянське суспільство має “історичні (часові) та національні просторово-географічні різновиди” [5, 66]. Відтак і подальший розвиток теорії громадянського суспільства має полягати у визнанні можливості різноманітності його моделей і опису цих моделей у відповідності до національних та часових особливостей.

1. Гегель Г.В.Ф. Философия права. – М.: Мысль, 1990. – 524 с.
2. Геллнер Э. Условия свободы. Гражданское общество и его исторические соперники. – М.: Ad Marginem, 1995. – 222 с.
3. Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях: Монографія. – К.; Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. – 520 с.
4. Кін Д. Громадянське суспільство. Старі образи, нове бачення. – К.: К.І.С., 2000. – 192 с.
5. Колодій А.Ф. на шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні. Монографія. – Львів: Видавництво “Червона Калина”, 2002. – 276 с.
6. Корені трави: громадянське суспільство в Україні: стан та перспективи розвитку. – К.: Фонд “Європа XXI”, 2003. – 288 с.
7. Кун Т. Структура научных революций. – М.: “Прогресс”, 1977. – 300 с.
8. Пасько І.Т., Пасько Я.І. Громадянське суспільство і національна ідея. (Україна на тлі європейських процесів. Компаративні нариси). — Донецьк: ЦГО НАН України, УКЦентр, 1999. – 184 с.
9. Пейн Т. Здравый смысл / Пейн Т. Избранные сочинения. – М.: Издательство АН СССР, 1959. – С. 21-64.
10. Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре. Трактаты. – М.: “КАНОН – пресс”, “Кучково поле”, 1998. – 416 с.
11. Рябов С.Г. Політологічна теорія держави. – К.: Тандем, 1996. – 240 с.
12. Хайек Ф.А. Право, законодавство та свобода: нове викладення широких принципів справедливості та політичної економії: в 3 т. – К.: Сфера. Т. 1. Правила та порядок. – 1999. – 196 с.
13. Юм Д. Сочинения в 2 т. Т.1. – М.: Мысль, 1996. – 733 с.

SUMMARY

Paschenko V. THE SPECIALTIES AND PERSPECTIVES OF DEVELOPMENT OF THE THEORY OF CIVIL SOCIETY

Author makes definition of specialties this theory addressing to the definition of the differences between stages of the development of the theory of civil society. Author describes each of the stages and makes theirs short characteristics. Main attention is focused on the role and functions of the theory of civil society and their relationship with practice of civil society.

ВИЗНАЧЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ УЧАСТІ У ПРАЦЯХ ГРУПИ С. ВЕРБИ 1970-х рр.

У 1970-х рр. у політичній науці США загалом і в теорії демократії зокрема, під впливом громадянських демократичних зрушень 1960-х рр., відбулися суттєві зміни в бік більшої понятійної визначеності у царині дослідження політичної участі. Дослідницька група, очолювана таким відомим політологом як Сідні Верба, спираючись на прикладні дослідження, здійснені на межі 1960-х – 1970-х рр., запропонувала таку інтерпретацію (включаючи визначення) «політичної участі», яка досі залишається визначальною у політичній науці. Якими ж є основні особливості визначення і загалом тлумачення політичної участі, запропонованих С.Вербою та його колегами? У чому полягав внесок групи С.Верби у концептуальне переосмислення політичної участі?

Вже книгою “Способи демократичної участі: порівняння поміж націями” (1971 р.) Сідні Верба (тоді – професор Університету Чикаго) та його колеги – Норман Най (тоді – асистент-професор Університету Чикаго) і Джей-Он Кім (Університет Айови) – вивели дослідження політичної участі на якісно новий рівень [див. 5]. До теоретичного переосмислення концептуальних проблем політичної участі С.Вербу та його колег спонукали проведені ними ж емпіричні дослідження. Вони зазначали, що досі політичну участь громадян переважно розглядали як одновимірне явище. Але, на їхнє переконання, політичну участь варто розглядати як багатовимірний феномен. Позаяк різні типи дій громадяни виконують різні функції, то їх можна розглядати як “альтернативні системи участі”, для яких не підходять єдині критерії [5, 7-8]. Тому одновимірний підхід до політичної участі (зокрема, Л.Мілбрата, в основі якого було співставлення видів діяльності за їх трудомісткістю) С.Верба і його колеги вважали занадто спрощеним, запропонувавши замінити його багатовимірним підходом (4 їхні виміри включали: обсяг потенційної результативності, рівень конфліктності, співпраці, ініціативності) [5, 11-15], який передбачав 4 способи політичної участі (особистісні контакти, голосування, участь у кампаніях, скооперовану діяльність) [5, 15-17].

У своїй критиці одновимірного підходу до політичної участі (за рівнем трудомісткості чи активності учасників) С.Верба, Н.Най і Дж.Кім фактично відкинули такий шаблонний і застарілий підхід, за яким кількість учасників голосування на виборах сприймалась багатьма вченими як майже єдиний показник рівня політичної участі. Відкидаючи одновимірний підхід Лестера Мілбрата (1965), який за рівнем активності поділяв політичних учасників на «гладіаторів», «спостерігачів» і «незалучених» [4, 21-22], С.Верба та його колеги наголошували на діяльності “різних видів гладіаторів з різними цілями і з різними технічними прийомами політики” [5, 9-10]. Іншими словами, С.Верба, Н.Най і Дж.Кім вказали на важливість дослідження способів впливу громадян на урядування не лише у виборчий, але й у міжвиборчий період. Вартою уваги, на наш погляд, є критика ними тези (поширеної і тепер серед значної частини політичної еліти. – В.С.), за якою «участь громадян у політичному житті» має «обмежитись періодичним обранням лідерів”. С.Верба то його колеги назвали цю тезу “емпірично і нормативно неадекватною (неспроможною. - В.С.)”, а запропоновану ними “багатовимірність” вони вважали “засадничою” для свого підходу до участі [5, 10].

С.Верба, Н.Най і Дж.Кім у 1971 р. запропонували таке розгорнуте визначення політичної участі громадян: «Політична участь – це засоби, з допомогою яких передають інтереси, уподобання і вимоги звичайних громадян. Під політичною участю ми розуміємо всі ці види діяльності приватних громадян, які більш-менш прямо мають на меті вплив на відбір кадрів державного управління і/чи на прийняті ними ухвали. Це визначення є вужче від одних, і ширше від інших. Воно є вужче у тому, що ми не розглядаємо психологічні орієнтації ... як виміри участі; також ми не вважаємо за потрібне включати до політичної участі види діяльності, які не ставлять за мету впливати на урядування, такі як “стеження за політикою” чи обговорення політики з близькими людьми; також ми не зараховуємо до участі дії, які виявляють символічну підтримку урядовцям» [5, 9].

Принагідно зазначимо, що у вищенаведеному визначенні помітним є відхід від того ставлення до діапазону політичної участі, якого С.Верба дотримувався на початку 1960-х рр. Так, у відомій книзі “Громадянська культура: політичні орієнтації і демократія п’яти націй”

(1963) Гейбріел Алмонд і Сідні Верба (тоді – професори Стенфордського університету) розглядали “обговорення політичних новин з іншими людьми” як невід’ємну частину політичної участі. Більше того, “обговорення політичних новин”, за їхньою тодішньою інтерпретацією, вважалось “активною формою політичної участі”, на протипагу стеженню за новинами через мас-медіа, яке вони також вважали “відносно пасивною” формою політичної участі [1, 79]. Це відхід, на наш погляд, полягав у тому, що С.Верба та його колеги у своєму визначенні включали до політичної участі *діяльність* (а не підготовку до неї) *приватних* (тобто непрофесійних у даній сфері) громадян. Зрештою, для групи С.Верби також було достатньо, щоб діяльність громадян *ставила за мету* впливати на урядування (важливим є наголос на потенційних можливостях такої діяльності, а не на кінцевому результаті).

Спіраючись на успіх своєї порівняно короткої книги 1971 р., Сідні Верба і Норман Най вже у 1972 р. опублікували значно соліднішу за обсягом (більше 400 сторінок) і змістом працю – книгу “Участь в Америці. Політична демократія і соціальна рівність”, яку майже відразу високо оцінили фахівці. Так, Філіп Конверс (Університет Мічигану) назвав її “класикою, яка повинна домінувати у своїй галузі впродовж років” [див. 6].

В цій книзі концепція політичної участі дослідницької групи С.Верби отримала подальший розвиток. Повторивши своє визначення політичної участі (наведене у попередній книзі) як діяльності з метою впливу на відбір управлінських (урядових) кадрів і/чи на дії цих кадрів, чиказькі дослідники наголосили на тому, що їх насамперед цікавить “*політична* (а не соціальна тощо) участь, тобто “дії з метою впливу на урядові рішення”. С.Верба і Н.Най також знову звернули увагу на відносну вузькість своєї концепції участі. Тому за межами їхнього визначення політичної участі залишилась так звана “церемоніяльна” чи “підтримуюча” участь, при якій громадяни “беруть участь”, виражаючи підтримку урядові, маршируючи на парадах чи голосуючи на церемоніяльних виборах. С.Верба і Н.Най чітко відмежовували політичну мобілізацію (мобілізовану участь), що її використовують керівники розвиткових країн для забезпечення масової підтримки виконання урядових рішень, від “демократичної участі”, яка наголошує на поширенні впливу від мас до керівництва і яка “є частиною процесу формування національного інтересу чи інтересів”. С.Верба і Норман Най знову не включили у своє визначення політичної участі “психологічні орієнтації” (які все ж визнали “важливими джерелами участі”), оскільки їх цікавила саме “фактична поведінка громадян при спробах вплинути на урядування”. Вони також відносили до участі лише види діяльності “в межах системи”, тобто способи впливу на політику, законність і доцільність яких загал не піддає сумніву. За межами їх дослідницького інтересу (а також і їхнього практично зорієнтованого визначення) опинилися різноманітні акції політичного протесту, значення яких особливо зросло на межі 1960-70-х років і доцільність яких у багатьох випадках вони визнавали [6, 2-3]. Тобто, з одного боку, визначення (і тлумачення) політичної участі С.Верби та колег було вузьким (не включаючи психологічні орієнтації, політичні дискусії і увагу до мас-медіа), але, з іншого – широким (включаючи засоби впливу на урядування не лише в електоральній царині [6, 29]).

Цікаві аргументи С.Верби і Н.Най на користь дослідження політичної участі ми можемо звести до таких положень: 1) провідне значення для теорії демократії; 2) значення у досягненні всіх інших соціальних і політичних цілей; 3) не лише інформування урядовців про уподобання громадян, але й “першоджерело задоволення – задоволення державним управлінням і задоволення від власної ролі”; 4) “освітній засіб”, з допомогою якого засвоюють “громадянські якості” (посилання на тезу Джона Стюарта Мілля) і виробляється почуття відповідальності; 5) краща державна політика [6, 3-5, 11]. Визнаючи самоцінність політичної участі, чиказькі політологи все ж насамперед цікавляться нею як “інструментальною діяльністю», через яку громадяни намагаються спонукати урядовців до певних дій в інтересах громадян [6, 5, 102]. Те, що згадані вчені вирішили розглядати участь з точки зору функціонування США як демократичної системи правління, а не з точки зору індивідуального громадянина як учасника [6, 5], переконує нас в еволюції їх підходу до функціонального призначення політичної участі від бігевіоризму до неоінституціоналізму.

Подальший внесок у розробку концептуальних проблем політичної участі внесла книга Сідні Верби, Нормана Най і Джей-он Кіма “Участь і політична рівність: порівняння семи націй”, опублікована у 1978 році [7]. Ця книга продовжила дослідницьку традицію,

започатковану трьома названими авторами у книзі “Способи демократичної участі” (1971 р.). Закономірно, що з часу публікації першої спільної книги всі три автори зробили помітну наукову кар’єру. Так, С.Верба став пфортгаймерівським професором кафедри державного управління Гарвардського університету. Н.Най очолив кафедру політології в Університеті Чикаго. А Дж. Кім став професором соціології в Університеті Айови. Книгу С.Верби, Н.Най і Дж.Кіма “Участь і політична рівність” (1978 р.) високо оцінили відомі вчені. Так, професор Університету Мічигану Семюель Барнс назвав її “класичною книгою про участь, а також класикою компаративної політики”. Професор Університету Рочестера Бінгем Павелл оцінив її як “один з поворотних пунктів у галузі порівняльної політичної поведінки” та найважливішою працею з політичної участі. А професор Стенфордського університету Девід Абернті рекомендував цю книгу як “прояв сили інтелекту” [див. 7, cover].

На початку своєї книги три її співавтори запропонували своє визначення політичної участі: “Політичну участь ми розглядаємо як легальні дії приватних громадян, які більш чи менш прямо мають за мету впливати на відбір кадрів державного управління і/чи на їх (цих кадрів. – В.С.) дії” [7, 1]. У порівнянні з попередніми визначеннями, С.Верба та його колеги зробили тут більший наголос на легальному характері дій громадян.

Історія демократії, на їх погляд, це значною мірою “історія розвитку загальноприйнятих і легальних каналів, через які громадяни можуть виразити те, чому вони віддають перевагу, і застосувати тиск на уряд, щоб він погодився з цими уподобаннями”. Обсяг, в межах якого наявні ці канали, міра, до якої вони використовуються, і особливо (для даної книги), ступінь, до якого вони диференціюються (відрізняються) за наявністю і використанням за соціальними групами, є, на думку С.Верби та його колег, “вирішальними для розуміння демократії”. Що стосується використання альтернативних протестних засобів політичного впливу, то вони, на їх погляд, є наслідком “усвідомленої невідповідності чи нерівномірної наявності більш нормальних каналів [7, 1-2]. Визначення С.Верби, Н.Най і Дж.Кіма також винесло за межі політичної участі недобровільні дії. Значуща політична участь, на їх думку, може бути лише добровільною. Принаймні, вважають вчені, важко уявити примусове написання листа державній посадовій особі чи примусове організаційне залучення громадянина місцевою територіальною громадою у контексті демократичної участі [7, 10].

Проблема визначення і вимірювання політичної участі ускладнилась перехресним міжнародним характером дослідження, результати якого були відображені у цій книзі [7, 46]. Наполягаючи на збереженні свого короткого визначення політичної участі, С.Верба та його колеги відзначили, що воно насамперед придатне для визначення меж їхньої сфери інтересу (тобто, вони наголосили на його прикладному і практичному характері). Основні особливості запропонованого у названій книзі підходу Верби, Най і Кіма до участі громадян в політиці показують спадкоємність з їхньою концепцією, викладеною у книгах початку 1970-х років. Так, відносна ширина їхньої концепції політичної участі й надалі зводилась до включення до неї і позаелекторальної діяльності. Що стосується відносної вузькості їхнього тлумачення політичної участі, то вони залишили за її межами такі види діяльності: а) дії професійних політиків; б) церемоніальну чи підтримуючу участь (всі види участі, які спрямовуються зверху вниз); в) ставлення до участі (психологічні орієнтації, громадянські норми); г) соціальну участь (участь в добровільних громадських асоціаціях, участь в справах трудового колективу тощо); д) дії за межами норм, прийнятих в рамках існуючої політичної системи (протести, бунти, вбивства, всі види громадянського насильства) [7, 46-48].

Серед найскладніших концептуальних проблем, з якими зіткнулась група С.Верби під час проведення своїх перехресних міжнародних досліджень в семи країнах (Австрія, Японія, Нідерланди, США, Югославія, Індія, Нігерія), було знаходження критеріїв порівняння в умовах відмінностей у законодавстві, яке регулювало політичну участь, а також за відсутності політичної стабільності в окремих з цих держав. Тим не менше, учасники досліджень зуміли досягти своїх цілей, орієнтуючись не на можливості, надані для участі громадянам названих країн, а на те, як вони використовують ці можливості [7, 48-51].

Цікаво, на наш погляд, порівняти тлумачення діапазону політичної участі С.Верби з підходом не менш відомого американського політолога Семюеля Гантінгтона, запропонованого також у 1970-х рр. Йде мова про книгу американських політологів Семюеля Ф. Гантінгтона і Джоан М.Нельсон “Немає легкого вибору. Політична участь у розвиткових країнах”,

опубліковану гарвардським університетським видавництвом у 1976 році [див. 3]. Автори цієї книги спиралася на матеріали дослідницької програми Центру міжнародних справ Гарвардського університету, проведеної у 1969-1973 рр. У своєму базовому вихідному визначенні (core definition) С. Гантінгтон і Дж.Нельсон спочатку тлумачать політичну участь як “діяльність приватних громадян з метою впливу на урядове прийняття рішень” (фактично як у С.Верби), але потім натякають на потребу розгляду значно ширшого діапазону видів діяльності, ніж у С.Верби [3, 3-4]. Подібно до С.Верби 1970-х рр., вони зазначають, що до участі відноситься саме діяльність (а не підготовка до неї) лише приватних (непрофесійних у політиці у момент діяльності) громадян з намірами впливу на уряд (але не обов’язково з результатами), яка (ця діяльність) може бути чи автономною, чи змобілізованою [3, 4-7]. В останньому аспекті (у ставленні до мобілізації, яка може передбачати й церемоніальну участь, спрямовану на символічну підтримку дій уряду) полягає, на наш погляд, суттєва відмінність між підходами груп С.Верби і С.Гантінгтона.

Загалом розгорнуте визначення-тлумачення політичної участі у названій книзі С.Гантінгтона і Дж.Нельсон дозволяє нам порівнювати його з визначенням С.Верби та його колег. В основі своїй ці дефініції є подібними за змістом. Відмінність між тлумаченнями обох груп вчених викликана тим, що С.Верба, Н.Най і Дж.Кім розглядали своє визначення як вихідний інструментарій для “польових” досліджень політичної участі насамперед у рамках демократичної політичної системи. Тому їх дефініція є дещо вужчою від запропонованої С.Гантінгтоном та Дж.Нельсон, які значно більше спиралися на вивчення практики політичної участі у розвиткових країнах.

Вартими уваги ми також вважаємо перші серйозні і порівняно системні критичні зауваження щодо підходу групи С.Верби, висунуті такими професорами-політологами з Університету штату Огайо (м.Коламбус) як Герберт Ашер, Бредлі Річардсон і Герберт Вайсберг. У своїй книзі “Політична участь” (1984) ці вчені вказали на серйозне значення концептуалізації політичної участі для емпіричних даних про частоту і структуру політичної участі. У своєрідному огляді розвитку цієї концептуалізації Г.Ашер та його колеги віддали належне Г.Госнелу (який досліджував голосування на основі офіційних статистичних даних), А.Кемпбеллу (який з допомогою соціологічних обстежень почав вивчати політичну поведінку і поширив “робоче визначення участі” на участь у кампаніях), Г.Алмонду і С.Вербі (які у 1963 р. у книзі “Громадянська культура” поширили участь на політико-дискусійну діяльність), Л.Мілбрату (який у книзі «Політичній участі» 1965 року тлумачив участь досить широко – від спостережної діяльності до боротьби за виборчі посади) і зупинились на широкому й простому визначенні С.Верби й Н.Най з книги “Участь в Америці” (1972 р.), у якому все ж знайшли низку проблемних позицій [2, 48].

С.Верба і Н.Най, на думку Г.Ашера і його колег, надмірно обмежили діапазон видів діяльності політичної участі. Зокрема, вони вважали неправильним і необґрунтованим винесення за межі політичної участі таких пасивних видів участі як стеження за політикою і обговорення політики з іншими. На їх думку, такі пасивні види діяльності можна б розглядати як “учасницьку поведінку” в епоху, коли політичні кампанії все більше здійснюються через мас-медіа (і особливо електронні) [2, 48-49]. Також Г.Ашер та його колеги вважали недостатньо переконливими аргументи позасистемності й нелегітимності, які спонукали С.Вербу і Н.Най виключити з своєї концепції політичної участі такі види діяльності як протести і бунти. Довільність цього виключення огайські вчені вбачали у залежності від досить вузького погляду легітимність. Позаяк виключення названих видів діяльності з політичної участі не впливало логічно з дефініції участі С.Верби і Н.Най, то єдиний резон Г.Ашер та його колеги вбачали у практичних труднощах, які виникають при дослідженні нетрадиційних способів участі. Зрештою, попри згадані зауваження, у своїй роботі Г.Ашер, Б.Річардсон і Г.Вайсберг все ж вирішили керуватися саме визначенням С.Верби і Н.Най [2, 49-50].

Отже, С.Верба, Н.Най і Дж.Кім впродовж 1970-х рр. у своїх книгах висунули і закріпили власне тлумачення політичної участі, яке водночас було вужчим і ширшим від багатьох інших. Основним спонукальним мотивом їхнього бачення участі громадян у політиці, відображеного у визначенні та у переліку відповідних видів діяльності, було прагматичне прагнення зосередитися на дослідженні політичної діяльності громадян у послідовно демократичному контексті. Найбільш суперечливим аспектом інтерпретації політичної участі С.Вербою та його колегами ми вважаємо їхнє ставлення до мобілізованої участі, яка, на наш

погляд, може включати як дійсну, так і уявну участь (з погляду демократичних критеріїв). Тому, в майбутньому, варто детальніше розглянути дискусії навколо мобілізованої участі громадян у політиці. Тим більше, що вони безпосередньо торкаються проблеми тлумачення участі громадян у політиці України на початку 2000-х рр.

1. Almond G.A., Verba S. The civic culture: political attitudes and democracy in five nations. – Newbury Park, Calif.: Sage Publications (Princeton University Press), 1963 (с 1989). – 379 p.
2. Asher H.B., Richardson B.M., Weisberg H.F. Political participation: an ISSC workbook in comparative analysis. - Frankfurt and New York: Campus Verlag, 1984. – 243 p.
3. Huntington S.P., Nelson J.M. No easy choice: political participation in developing countries. – Cambridge, Mass. and London, England: Harvard university press, 1976. – 202 p.
4. Milbrath L.W. Political participation: how and why do people get involved in politics? – Chicago: Rand McNally & Company, 1965. – 195 p.
5. Verba S., Nie N. H., Kim J. The modes of democratic participation: a cross-national comparison. – Beverly Hills, Ca.: Sage Publications, 1971. – 80 p.
6. Verba S., Nie N.H. Participation in America: political equality and social equity. – Chicago and London: The University of Chicago press, 1972. – 418 p.
7. Verba S., Nie N.H., Kim J. Participation and political equality: a seven-nation comparison. – Chicago and London: The University of Chicago press, 1978. – 394 p.

SUMMARY

Skoblyk V. DEFINITIONS OF POLITICAL PARTICIPATION IN THE WORKS OF S.VERBA GROUP IN 1970-IES

The problems of defining, delimiting and general interpretation of political participation are in the focus of this article. The three breaking-through books by famous US political scientists S.Verba, N.Nie and J.Kim were the main sources for the author in his endeavors. It was concluded that the most complicated aspect of above mentioned theoretical clashes concerns various visions of mobilization of citizens for political aims.

Н. СКОБЛИК (Ужгород)

ГРОМАДЯНИН ДЕМОКРАТИЧНОГО СУСПІЛЬСТВА: В ПОШУКАХ СУТНОСТІ ПОНЯТТЯ

Повноцінне представництво інтересів громадян а ргіогі передбачає наявність активних громадян демократичного суспільства чи «демократичних громадян». Роль активного громадянина у демократичному суспільстві можна усвідомити від протилежного, уявивши державу, в якій проголошено і законодавчо оформлено демократичний устрій, але люди здебільшого почуваються підданими псевдодемократичної влади. У подібному суспільстві переважна більшість людей хронічно житиме на рівні, нижчому від прожиткового мінімуму, і щодня відчуватиме безкарне приниження своєї людської гідності. Історичний досвід низки країн Східної Європи і Латинської Америки засвідчує, що процедурна псевдо-демократія лише для обраних може існувати тривалий час, ігноруючи інтереси пасивної більшості. Водночас, історичний досвід розвинених держав Європи і Америки, показує, що шлях до справді демократичного устрою і заможності для більшості пролягає через активні дії громадян з метою здобування і захисту своїх прав.

Найпростіше збагнути сутність поняття “демократичного громадянина” можна через зіставлення значення таких термінів як “громадянин” і “демократія”. Ми виходимо з того, що “громадянином”, у повному (правовому і суспільно-політичному) розумінні цього поняття, є особа, не лише наділена правами і обов’язками члена певного суспільства (міста-держави, нації-держави, федерації держав), а й здатна здобувати (розширювати) права і здійснювати їх, а також реально спроможна змусити безпосередніх носіїв влади та інших співгромадян поважати свої права. “Демократією” ми вважаємо насамперед форму урядування, за якої народ вважається джерелом і носієм влади (безпосередньо чи опосередковано). Характерною ознакою «демократичного громадянина» - особи, спроможної користуватися вже існуючими правами –

здобувати нові права та усвідомлено (без примусу) виконувати обов'язки перед суспільством (активне громадянство).

У контексті виникнення і розвитку демократії світу виникали і розвивались уявлення про те, яким має бути справжній громадянин демократичного суспільства, тобто – про роль громадянина у демократичному суспільстві. Поняття “громадянин” у суспільній практиці пройшло через тривалу багатовікову еволюцію, яка включала історію Давньої Греції, Давнього Риму, середньовічних міст-держав Західної Європи (особливо Північної Італії), Американської і Великої французької революцій кінця XVIII ст., ліберально-демократичних реформ і революцій XIX-XX ст. На відміну від давніх і середньовічних часів, громадянин пізньої нової (з кінця XVIII ст.) і новітньої (після Першої світової війни) історичних епох реалізує себе насамперед у масштабах нації-держави (а не міста-держави). Незрівнянно розширилось коло людей, наділених правами громадян. Значно розширилось і коло самих прав людини і громадянина.

Розвиток демократії в країнах Західної Європи і Північної Америки після Другої світової війни сприяв розробці сучасних концепцій демократичного громадянина. В другій половині XX ст. уявлення про модель громадянина демократичного суспільства формувались в рамках двох основних концепцій: 1) концепції пасивного громадянства; 2) концепції активного громадянства (чи громадянськості).

Концепція пасивного громадянства панувала у перші десятиліття після Другої світової війни. У безпосередньо післявоєнній політичній теорії, як зазначають сучасні канадські політичні філософи Вілл Кимліка і Вейн Норман, громадянство переважно розглядалося через призму наділення правами. Найбільш впливовим виразником цієї післявоєнної *ортодоксальної концепції “громадянства як прав”* вважається Т.Г.Маршалл (праця “Громадянство і суспільний клас”, 1949 р.). Громадянство, за Т.Маршаллом, вимагає ліберально-демократичної “держави загального достатку”, яка б гарантувала громадянські, політичні і соціальні права для всіх своїх громадян, створивши цим самим умови для їхньої повноправної участі в суспільному житті [9, 285-286; див. також 3, 18].

У контексті масових демократичних рухів, потужна хвиля яких прокотилася країнами Заходу наприкінці 1960-х – на початку 1970-х років, ортодоксальна концепція пасивного громадянства зазнала першої серйозної критики. У ході цієї критики виникла і утвердилася сучасна концепція *активного громадянства* (чи *громадянськості*). Активне громадянство (громадянськість), згідно з американським (прінстонським) професором Деннісом Ф.Томпсоном (автором книги «Демократичний громадянин», опублікованій у британському Кембриджі в 1970 р.), передбачає не лише наявність тих прав, якими наділений пасивний громадянин (підданий) завдяки проживанню під певною територіальною юрисдикцією, а й *здатність впливати на політику*, що означає активне залучення до політичного життя. Вживаючи словосполучення “демократичне громадянство”, Д.Томпсон зазначає, що громадянськість не гарантує реагування урядів на бажання і потреби громадян, а є передумовою впливу на процеси та інституції демократії [14, 2-3].

Існування цих двох різних концепцій – “громадянства як правового статусу” (повноправного членства у певній політичній громаді) та “громадянства як бажаної діяльності” (де обсяг і якість громадянства особи є функцією участі цієї особи у справах громади) – створює, на думку В.Кимліки і В.Нормана, серйозні проблеми для теорії громадянства загалом (насамперед через звичку не враховувати ці концепції у дискусіях вчених) [9, 284].

Теорії демократії узгоджуються, на думку Д.Томпсона, з теоріями громадянськості тоді, коли вони спираються на дві вихідні передумови: 1) автономії (самостійності, самокерованості. – Н.С.) громадян; 2) здатності громадян удосконалюватися. Вихідна передумова автономії (самокерованості) спонукає розглядати громадян як найкращих суддів своїх власних інтересів. Вихідна передумова здатності удосконалюватися змушує бачити в громадянах людей, спроможних покращити свою політичну і соціальну розсудливість [14, 10-11]. Стандарти громадянськості, за Д.Томпсоном, розкриваються через такі чотири аспекти громадянськості як участь, дискусія, раціональне голосування та рівність [14, 27]. Особливо важливими, на наш погляд, є перші два аспекти громадянськості (участь і дискусія).

Наприкінці 1970-х років концептуальне осмислення проблем громадянства вийшло з моди серед політичних мислителів. А вже у 1980-х роках ортодоксальна післявоєнна концепція

“пасивного” громадянства (з її наголосом на пасивному набутті прав без обов’язку брати участь у громадському житті) стала об’єктом особливо дошкульних випадів з боку “нових правих” у контексті новоконсервативного наступу того часу. “Нові праві” стверджували, що «держава загального достатку» (соціально орієнтована держава) сприяла пасивності серед бідних, без дійсного поліпшення їхніх життєвих шансів, створюючи культуру хронічної залежності бідніших громадян від програм допомоги [9, 286-287].

Якщо праві критики 1980-х рр. зосереджувалися на слабких місцях ортодоксальної концепції “пасивного громадянства”, то радикально-демократичні критики 1980-90-х рр. насамперед пропонували свій позитивний ідеал активного демократичного громадянина, протиставляючи його “пасивним громадянам”, “підданим” чи “масам”. Так, відомий американський політолог Бенджамін Барбер (радник Б.Клінтона у 1990-х рр.) у своїй книзі «Сильна демократія: учасницька політика для нової епохи» (1984 р.) зазначає: “В ту мить, коли “маси” починають зважувати свої дії, діяти, поділяти відповідальність та робити внесок, вони перестають бути масами і стають громадянами”. Брати участь, означає, за Б.Барбером, створювати громаду, яка управляє сама собою, а створювати самоврядну громаду означає брати участь. З точки зору “сильної демократії” (ідеалу Б.Барбера), два терміни “участь” і “громада” є аспектами одного способу соціального буття – громадянськості [6, 154-155.].

Американська вчена (політичний теоретик) Джудіт Шклар (1991), вважаючи “громадянство” центральним поняттям політики, порівняла, зокрема, два основні значення цього поняття. Громадянство як належність до нації-держави є, на її погляд, правовим становищем, не стосуючись будь-якої конкретної політичної діяльності. А “добре громадянство”, неодмінно пов’язане з політичною участю, зосереджується на політичній практиці, стосується людей громади, які постійно зайняті громадськими справами. “Добрий демократичний громадянин”, на думку Дж. Шклар, є політичним агентом, який регулярно бере участь у політиці на місцевому і національному рівнях, а не лише у день виборів. “Активні громадяни” відверто висловлюються проти державних заходів, які вони вважають несправедливими, нерозумними чи занадто дорогими, але відкрито підтримують політику, яку вважають справедливою й розумною. Добрий громадянин також є патріотом [11, 1-5].

Подібне визначення активного демократичного громадянства через протиставлення його формально-пасивному правовому громадянству та підданству знаходимо і в публікаціях американського вченого Кароля Солтана (1999). Визнаючи, що громадянство є, у першу чергу, сукупністю прав, які держава надає певним людям, дозволяючи і узаконюючи їх вплив на політичний курс держави, К.Солтан звертає увагу й на розуміння громадянства як способу мислення (state of mind, розумового стану, стану душі). Громадянство у цьому розумінні (громадянськість) є також формою членства у спільноті, але цього разу визначеною не формальними правами, які приходять з членством, а швидше знанням, мотивами, ідеалами, здібностями і вправністю, які асоціюються з цим. Громадянство як спосіб мислення (громадянськість) К.Солтан ототожнює з політичною компетентністю, ментальними (розумовими і психічними) якостями, необхідними для успішної участі в урядуванні. Зміцнення громадянської компетентності серед населення він вважав продовженням боротьби, яку раніше вели за розширення прав громадян. Розглядаючи громадянську компетентність як “інструмент демократизації” і реформ з метою поліпшення якості урядування, К.Солтан пов’язує успіх продемократичного реформаторства з розвитком громадянськості [13, 2-3, 12].

Щоб краще побачити потенціал до суспільної реформи, незалежної від держави, було б добре, на думку К.Солтана, від’єднати ідею громадянства від держави. У цьому випадку громадянство можна б розглядати як форму відношення до інституцій загалом. Тоді визначальною рисою громадянства буде форма лояльності, яка поєднує бажання жертвувати собою для того, щоб захистити і реформувати чи поліпшити певну інституцію. Це ставлення громадянина можна, на його погляд, протиставити ставленню підданого, того, хто є некритично лояльним до своїх інституцій. Для того, хто бере на себе роль підданого, лояльність виражається лише через захист інституції, а для громадянина, навпаки, лояльність також виражається у зусиллях поліпшити і реформувати, зробити наші інституції якомога кращими [12, 18]. Подібні погляди висловив ще у 1960-х рр. відомий американський сенатор Дж.В.Фулбрайт, зазначивши, що критикувати свою країну – означає «поважати її» (через віру у

можливість країни стати кращою) і «надавати їй послугу» (допомогти зробити країну кращою, ніж вона є) [5, 33].

У контексті поживлення інтересу до проблем громадянства (і громадянськості) 1990-х рр. проблема демократичного громадянина потрапила у центр суперечки між *лібералами*, як прибічниками *прав особи*, та *комунітаристами*, як прибічниками *прав громад* [див. 9, 283]. Деякі вчені вказали на модель демократичного громадянина як на своєрідний *синтез ліберальної і комунітарної перспектив*. Так, американські вчені Норман Най (один з співавторів класичних книг з політичної участі 1970-х рр.), Джейн Джанн і Кеннет Стелік-Баррі, розглядаючи свою книгу «Освіта і демократичне громадянство в Америці» (1996) в руслі традиції класики Г.Алмонда і С.Верби «Культура громадянськості» (1963), зазначили, що поняття «демократичного громадянства» (чи «освіченого залучення до політики») сприймає ідеї як від класичної ліберальної політичної традиції, так і від комунітарної перспективи. Ліберальним поглядам відповідає модель громадянина як *homo economicus* (якого спонукають до дії індивідуалізм, раціональність чи власний інтерес), а поглядам комунітаристів і теоретиків участі – модель громадянина як *homo sociologicus* (який є творінням колективного відношення між громадянами і політичною громадою). Тому і поняття «демократичного громадянина» відбиває напруженість конфлікту між двома моделями [10, 2, 14].

Доречно припустити, що саме на межі названих двох підходів і формується сучасна модель демократичного громадянина провідних країн Заходу, яка відображає як тривалий історичний досвід, так і постмодерні цінності найбільш розвинених суспільств.

Проблема становлення демократичного громадянства є предметом особливого інтересу вчених перехідних суспільств Східної Європи, зокрема України і Росії. Спираючись на творче засвоєння західної політичної і соціологічної науки, вони пропонують своє бачення громадянства і громадянськості. Так, українські вчені Сергій Makeєв і Андрій Надточій (1997), спираючись на комунікаційне тлумачення політики, скорочено визначають громадянство як «вільно прийнятий обов'язок говорити, слухати, чути і розуміти, тобто як співтовариство інтерпретаторів не з примусу», а також як «належність, участь із різною мірою залученості й комунікації» [3, 19]. С. Makeєв (2000) також наголошує, що громадянство – це насамперед «належність і участь» [2, 11]. Подібним чином сучасний російський вчений Олександр Сунгуров вважає, що «у концепції громадянського суспільства як комунікативного процесу поняття «громадянин» розкривається через поняття «участь», тобто через діяльність громадянина в різних громадських організаціях та інститутах» [4, 44].

Сучасна громадянськість в Україні навряд чи може формуватися поза процесами націотворення. Так, відомий український вчений Антоніна Колодій звернула особливу увагу на взаємозв'язок між формуванням громадянського суспільства і нації. Спираючись на теоретичні розробки американського соціолога Едварда Шилза, який є одним з засновників структурно-функціонального аналізу (поряд з Т. Парсонсом), вона вказує на сприятливу роль інтегрованої нації (з відповідним етнокультурним ядром) для формування громадянського суспільства і на громадянське суспільство як важливий чинник формування чи подальшої консолідації нації. Інакше в межах однієї неконсолідованої нації (чи держави) можуть формуватися «громадянські суспільства окремих етносів або етнічних націй» [1, 106-107].

Вважаючи стадіями громадянського типу формування і консолідації нації політичну спільноту, громадянське суспільство і громадянську націю, А. Колодій вбачає консолідуючу роль громадянського суспільства у впливі громадянської участі представників різних етнокультурних спільнот в одних і тих самих організаціях та у перехресній взаємодії цих організацій (саме в цих умовах формуються взаємна довіра і здатність до співпраці різних громадян). Але формування навіть громадянської нації (через творення демократичної громадянськості. – Н.С.), все-таки, потребує згоди щодо культурного (етнокультурного) осердя, яке забезпечить вищий рівень згуртованості, ніж той, який надасть громадянське суспільство чи політична спільнота [див. 1, 108, 110-111].

Серед сучасних західних вчених проблема співвідношення демократичної громадянськості з національно-державними чинниками не перестає бути предметом полеміки у зв'язку з процесами глобалізації. Так, Девід Гелд, посиляючись на зростаючий транснаціональний активізм окремих осіб і неурядових організацій, виступив з твердженням, що глобалізація роз'їдає здатність до значущого демократичного громадянства на рівні нації-

держави. У відповідь на це Вілл Кимліка доречно зауважив, що виникнення транснаціонального активізму і транснаціонального громадянського суспільства не привело до появи “транснаціонального демократичного громадянства”. Оскільки спроби утворити справді демократичну форму транснаціонального громадянства, на думку В.Кимліки, могли б мати негативні наслідки для демократичного громадянства на внутрішньому рівні (на рівні націй-держав), то навряд чи варто їх здійснювати. А тому, наше демократичне громадянство є і залишиться у передбачуваному майбутньому в межах нації-держави [8, 112, 124-125].

Виходячи з аналізу праць американських (Дж. Шклар, Н. Най, К. Солтан, Б. Крукшанк та інші) та українських (С.Макеєв, А. Надточій, А.Колодій та інші) вчених можна виділити низку *характерних рис активного демократичного громадянина*:

1. *Інтерес* до суспільно-політичних справ, який відображається, зокрема, у стеженні за політикою через мас-медіа. Активний демократичний громадянин реалізує свій інтерес до політики через отримування інформації з різних джерел, яким він довіряє [див., зокр., 10, 5, 11, 13].

2. Самовіддане *прагнення* не лише захистити, а й *поліпшити* (чи *реформувати*) суспільно-політичні інституції (насамперед державні), як одна з *форм лояльності* до цих інституцій. Це *критичне ставлення* активного громадянина можна протиставити ставленню підданого (чи пасивного громадянина), який є некритично лояльним до своїх інституцій (К.Солтан, див. вище). Названа реформаторсько-захисна форма лояльності цілком узгоджується з справжнім *патріотизмом* (Дж.Шклар, див. вище). Адже відданість своїй нації-державі спонукає справжніх активних громадян не лише захищати, а й критикувати своїх лідерів і реформувати свої політичні інституції (Дж. В. Фулбрайт, див. вище).

3. *Демократична освіченість*, яка включає політичну *обізнаність* і громадсько-політичну *компетентність* (насамперед завдяки *знанням* про демократичні норми, принципи, процедури, а також про лідерів і поточні політичні факти). Здатність громадянина удосконалюватися сприяє розширенню його знань і компетентності. В результаті розвиваються розумові якості, необхідні для участі в урядуванні.

Н.Най та його колеги вважають «демократичну освіченість» одним з двох найважливіших вимірів демократичного громадянства (поряд з політичним залученням). Вони наголошують на особливій ролі освіти у процесі становлення і розвитку демократичного громадянства. Спираючись на емпіричне підтвердження міцного й позитивного впливу освіти на три типи політичного знання, політичну участь і голосування, увагу до політики і терпимість, Н.Най та його колеги розглядали «демократичне громадянство» насамперед як «освічене політичне залучення», що поєднує вже згадані два виміри громадянства (освіти й залучення) [10, 11-13, 15, 37].

4. *Здатність* до відкритих і відвертих суспільно-політичних *дискусій*. Активному демократичному громадянину властивий “вільно прийнятий обов’язок говорити, слухати, чути і розуміти” (С.Макеєв, А.Надточій). Спроможність висловлюватись проти державних заходів, які вважаються несправедливими і нерозумними, а також відкрита підтримка політики, яка вважається справедливою і розумною (Дж. Шклар). Здатність *публічно дискутувати* не суперечить спроможності до *публічного діалогу* і політичній *терпимості* (толерантності).

5. *Політична залученість*, яка передбачає здатність громадян до самоуправління і виражається через різні способи *участі громадян у політиці* та урядуванні. Через участь громадяни реалізують своє право на політичну рівність. Раціональне голосування, за всієї його важливості, є лише одним з способів участі у політиці. Адже “добрий демократичний громадянин” *регулярно* бере участь у політиці на місцевому і національному рівнях, а не лише у день виборів (Дж. Шклар). В основі політичної залученості активного демократичного громадянина є його *самокерованість* (автономія), тобто здатність до усвідомлених і самостійних дій, на протигагу мобілізовано-примусовому залученню до політики. Освічену політичну залученість вважають однією з найбільш характерних рис демократичного громадянства [див. 10, 11, 13].

6. *Політична дієздатність*. Це насамперед *здатність* активних громадян *здобувати права* і *реалізовувати* їх, а також реальна *спроможність змусити владу визнати і поважати* свої *права*. Почуття політичної дієздатності і впевненості у собі може з’явитися у громадянина

тоді, коли він через участь у політиці і урядуванні отримає певний бажаний результат, тобто тоді, коли він відчує, що дійсно може щось змінити своїми діями.

Які ж *чинники* сприяють формуванню активних демократичних громадян? Значну частину відповіді на це питання ми знаходимо вже через ознайомлення з характерними рисами демократичного громадянина та через протиставлення концепцій пасивного і активного громадянства. Однак, варто також безпосередньо виділити *чинники, які сприяють формуванню активного громадянина демократичного суспільства*:

1. *Правовий статус громадянства* в умовах не лише ліберально-демократичного, а й перехідного (до демократії) політичного режиму можна вважати вихідним чинником (і передумовою) формування активного демократичного громадянина. Оскільки цей статус передбачає наявність сукупності прав і обов'язків, то будь-який громадянин отримує законні підстави вимагати здійснення своїх задекларованих прав, у тому числі і під час виконання своїх обов'язків.

2. *Освіта*. Демократично зорієнтована освіта сприяє зміцненню громадянської компетентності серед населення. А зміцнення громадянської компетентності є продовженням боротьби, яку раніше вели за розширення прав громадян, "інструментом демократизації" і реформ з метою поліпшення якості урядування (К.Солтан).

3. *Доступність інформації* з різних джерел, що дозволяє громадянину більш адекватно оцінюватиме поточні суспільно-політичні події, допомагає прийняти усвідомлене рішення щодо участі чи неучасті в них, а також надає можливість аргументовано відстоювати свою позицію під час дискусій з співгромадянами.

4. *Ліберальне реформаторське урядування, зорієнтоване на участь і технології громадянства*. Сприятливі умови для формування активних демократичних громадян виникають в умовах ліберально-демократичного урядування, зорієнтованого на участь громадян у самоврядуванні (наприклад у США епохи Л. Джонсона і Б.Клінтона). Навіть відносно ліберальне і напівдемократичне урядування створює умови для громадянської активності, сприяючи розвитку якостей, необхідних для активного демократичного громадянина. Яскравим прикладом такого урядування були Мексика епохи Л.Карденаса (1934-40 рр.) чи СРСР горбачовської епохи регульованої демократизації.

Пасивні громадяни (піддані) перетворюються на активних громадян, вважає американська дослідниця Барбара Крукшанк (1999), з допомогою "технологій громадянства": через програми та інші *тактичні засоби*, спрямовані на те, щоб зробити *індивідів політично активними і здатними до самоврядування*. Прикладами таких технологій у розвинених країнах Заходу є організаційні кампанії сусідських громад, програми наділення громадян владою і радикально-демократичні суспільні рухи [7, 1-4].

Технології громадянства можуть компенсувати невідповідність освіти вимогам часу. Так, у травні 1968 року в Франції участь багатьох студентів в радикально-демократичному суспільному русі більше сприяла їх становленню як активних демократичних громадян, ніж консервативна і відстала від вимог часу система вищої освіти. Подібне частково стосується й участі українських студентів у демократичних зрушеннях 1990-91 рр. і 2004 р.

Варто враховувати відмінності щодо становища і ролі демократичного громадянина у розвинених демократіях і суспільствах, які переходять до демократії (насамперед у пострадянських і посткомуністичних суспільствах з візантійсько-православною культурною спадщиною).

Найважливіші з них пов'язані з тим, що активний демократичний громадянин перехідного суспільства:

1) часто діє в умовах політичної культури, яка не сприймає активного громадянства та консенсусного вирішення політичних проблем;

2) стикається з безліччю правових і бюрократичних перешкод у своїй діяльності;

3) не завжди має достатні можливості як для отримання, так і для розповсюдження інформації;

4) не має можливості спертися у своїй діяльності на розгалужені і впливові коаліції громадських організацій;

5) часто стикається з "культурою нетерпимості" до порушників так званої "суспільної стабільності" (суспільної стагнації); це означає, що будь-які його дії можуть викликати

протидію впливових державних і недержавних структур, загрози не лише для його свободи чи здоров'я, а й для його життя; наприкінці 2004 р. в

б) на ділі змушений більше покладатися на фінансову і технічну підтримку з боку фондів розвинених держав Заходу, ніж на ресурси власної країни (звідси закиди, що громадський активізм інспірований Заходом).

В цілому, шлях до формування демократичного громадянина проходить як через освіту (яка відкриває можливість для глибокої психологічної переорієнтації), так і через практику демократії (яка закріплює психологічну переорієнтацію від пасивного до активного громадянства). На початку особливо важлива роль знань про демократію та інтересу до впровадження демократичних методів управління. Але ключову роль надалі відіграє участь громадянина у виробленні і здійсненні політики. Завдяки участі у політиці громадянин може перетворити уявну (віртуальну) демократію перехідного суспільства у справжню діючу демократію, яка гарантуватиме йому вільне і гідне людини життя.

1. Колодій А. На шляху до громадянського суспільства: теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні. – Львів: Червона Калина, 2002. – 276 с.

2. Макеєв С. Сучасна Україна: громадянська свідомість і політична участь населення // Політична думка. – 2000. – № 2. – С. 10-16.

3. Макеєв С., Надточій А. Політична соціалізація в пострадянській Україні // Політична думка. – 1997. – № 1. – С. 16-26.

4. Сунгуров О. Організації – посередники в структурі громадянського суспільства // Політична думка. – 1999. – № 4. – С. 43-57.

5. Фулбрайт, Дж. Уильям. Самонадеянность силы / Перев. с англ. – М.: Международные отношения, 1967. – 256 с.

6. Barber B.R. Strong democracy: participatory politics for a new age. – Berkeley etc.: University of California Press, 1984. – P. 154-155.

7. Cruikshank B. The will to empower: democratic citizens and other subjects. – Ithaca and London: Cornell University Press, 1999. – 149 p.

8. Kymlicka W. Citizenship in an era of globalization: commentary on Held // Democracy's edges / Ed. by Ian Shapiro and Casiano Hacker-Cordon. – New York: Cambridge University Press, 1999. – P. 112-126.

9. Kymlicka W., Norman W. Return of the citizen: a survey of recent work on citizenship theory // Theorizing citizenship / Ed. by R.Beiner. – Albany: State University of New York Press, 1995. – P. 283-322.

10. Nie, Norman H. Education and democratic citizenship in America / Norman H. Nie, Jane Junn, Kenneth Stehlik-Barry. – Chicago: University of Chicago Press, 1996. – 268 p.

11. Shklar, Judith N. American citizenship: the quest for inclusion. - Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1991. – 120 p.

12. Soltan K.E. Civic competence, attractiveness, and maturity// Citizen competence and democratic institutions. – P. 17-38.

13. Soltan K.E. Introduction: civic competence, democracy and good society// Citizen competence and democratic institutions/ Ed. by S.L. Elkin, K.E. Soltan. – University Park (PA): Pennsylvania State University, 1999. – P. 1-13.

14. Thompson D.F. (Princeton University). The democratic citizen: social science and democratic theory in the twentieth century. – Cambridge: Cambridge University Press, 1970. – 271 p.

SUMMARY

Skoblyk N. CITIZEN IN DEMOCRATIC SOCIETY: FINDING THE ESSENCE OF THE CONCEPT

The definitional and conceptual aspects of democratic citizenship theory were considered in the article. The author mainly accentuates on the need to develop criteria of active democratic citizenship in contemporary sociopolitical context. The crucial ideas and fundamental theses by D.Thompson, B.Barber, J.Shklar, W.Kymlicka et al. have been involved into the author's systemizing and rearranging efforts.

ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ ПРИНЦИПІВ ПОСТМОДЕРНІЗМУ В ДОСЛІДЖЕННЯХ ПОЛІТИЧНИХ СИСТЕМ

Актуальність дослідження полягає в тому, що трансформація світового політичного розвитку внаслідок глобалізації визначає генезу політичної системи та формування нових перспектив її структурування та деструкції. У світовому контексті процеси демократизації та локалізації політичного досвіду в національних спільнотах розгортаються одночасно з процесами уніфікації політологічного знання та поширенням транснаціональних економічних, соціальних, політичних мереж, генеруючи постмодерне бачення мети та принципів функціонування політичних систем. Це обумовлює необхідність впровадження політичної теорії, здатної описати та пояснити приховані принципи та детермінанти сучасних політичних систем.

Плюралізація парадигмальних уявлень про детермінанти політичних систем, включно з гендерними, дозволила сформуватись і закріпитись альтернативним перспективам політичного розвитку, однією з провідних став постмодернізм. Зосереджуючи увагу на сучасних постмодерних дослідженнях політичних систем, предметною стороною даного дослідження виступають особливості застосування принципів постмодернізму при розкритті суті політичних систем.

Метою даного дослідження є аналіз специфіки застосування принципів постмодернізму у політології до досліджень політичних систем, зокрема закономірностей їх формування та деструкції.

Проблемне поле сучасних досліджень принципів постмодернізму в політиці сформували: концепція дискурсивного аналізу влади, подана у працях Мішеля Фуко; теорія Ненсі Фрейджер про відтворення дискурсивної нерівності, яка виражається у ієрархії інституційних форм; ідея радикальної відмови від міфологізованих ідентичностей як основи політичних рухів постмодерністки Джудіт Батлер та її аналіз дискурсу влади; опис політичного змісту моделей маскулінності Роберта Коннела, а також моральний універсалізм Шейли Бенхабіб.

Джерела постмодерної теорії політики було сформовано мислителями Нового Часу. На думку Гегеля істинністю наділене виключно ціле, яке є синтезом єдності і множинності, формуючи підґрунтя ідеї катастрофи великого руйнування, яку відтворюють мислителі Модерну (Габермас, Бодріяр, Кампер, Слотердайк). Критика розуму Канта, згідно якої людський розум не можна досягнути, виходячи зі структурних основ цілого, ідея парадоксального співбуття тимчасового та вічного К'єркегора, перспективізм Ніцше, концепція „розумної тростини” Паскаля та принцип „негативної діалектики” Адорно, згідно якої цілісність не може досягати на істинність, стали первинними викликами для генези ідеї відмови від істинності Цілого (Дельоз, Дерріда, Ліотар), різні варіанти якої мають вагомий вплив на сучасні дослідження політичних систем. В Україні дану проблематику досліджують В. Лук'янець, Т. Мельник, О. Сулова, С. Кара-Мурза, В. Лях та інші

Насамперед, варто зазначити, що єдиного бачення з приводу принципів постмодернізму немає, кожна концепція має індивідуальний характер і часто не продовжується і не заперечується іншою, а існує як певне альтернативне бачення можливостей та перспектив подальшого дослідження. Зокрема, постмодерна теорія метанарративів розкриває суть концепцій, що претендують на універсальність, домінування в культурі та «легітимацію» політичних систем. Жан Франсуа Ліотар виділив два варіанти легітимуючих нарративів – політичний та філософський. У політичному варіанті, держава апелює до цілісності свободи кожного разу, коли в ім'я розвитку нації бере на себе безпосередній контроль за освітою «народу» з метою настановлення його до процвітання та добробуту. Саме тому, дослідження, покликане висвітлити системи високо динамічних, хаотичних зв'язків, що генеруються на межах дискретних полів, ґрунтується на антропологічному вимірі свободи як, передовсім, свободи волі. «Свобода – іншорациональність відповідальності у гармонічному цілому світу. Глобалізація призвела до трансценденталізації. Джерело всієї різноманітності сучасного єдиного світу (єдиного у своїй різноманітності і різноманітного у своїй єдності) вкорінене у серці душі

кожної унікальної особистості. І у цих глибинах немає зла» [5, 259]. На нашу думку, розуміння свободи у філософії постмодернізму виступає свого роду матрицею структурування та деструкції політичних систем в умовах протікання процесів глобалізації та ґрунтується на дії наступних принципів:

- Принцип відмови від істинності Цілого
- Принцип виходу за межі
- Принцип пізнання Іншого

Принцип відмови від істинності Цілого передбачає сприйняття людини не як міри всіх речей (антропоцентризм), а як відкритої системи, з нескінченною множиною можливостей. Для цього людині необхідно вийти за межі самої себе чи принаймні тих партикулярних ознак, які досі вважалися стійкими та незмінними і зіткнутися віч-на-віч із Іншим, тим, яке досі не було частиною її досвіду, її свідомості, лежало поза її просторово-часовим виміром. Людина все більше наближається до втілення ідеї «відкритого проекту», набуваючи здатність проектувати себе у соціумі, відповідно до відчуття власної сутності. Таке проектування позбавлене тотальності, адже завдяки розвитку науки проекцію можна змінювати, запозичуючи ознаки Іншого чи долаючи визначені соціумом межі Свобода людини розкриває себе у формах радикальної плюральності. „Плюральність постмодерно стала різноманітнішою та більш проникливою. Вона посилилася екстенсивно та інтенсивно. Настільки, що відбувся якісний стрибок. Усі описи, усі стратегії, усі розв'язання надалі мають здійснюватися на ґрунті множинності. Якщо раніше плюральність вважалася формою розгортання, викликом або приводом для розвитку єдності, то відтепер, навпаки, усе це походить і мислиться з неї, так само, як і єдність у своїх рамках, а отже, вже супроти неї. Переорієнтація, необхідна для цього, є глибшою та більш принциповою, ніж може здаватися» [2, 303]. Відмова від істинності Цілого локалізує в одному з можливих політичних порядків історичний досвід, культуру та цінності. Такий політичний порядок формує власну ієрархію, принципи взаємозалежності та ціннісне підґрунтя політичної системи. Однак за умов діалогу цивілізацій, культур, народів, політичних спільнот жоден з принципів не є визначальним, жоден з порядків – цілісним.

Які впливи принципу відмови від істинності Цілого на структуризацію та деструкцію політичних систем? Якщо ми відмовляємось від ідеї релятивістської довільності та маємо на меті ставити під сумнів не істинність буття як таку, а, у варіанті Гусерля, підміну змісту істини, розкриттям правил гри, як у картах чи шахах, то маємо можливість провести деякі паралелі між ідеєю відмови від істинності Цілого та сучасним розвитком політичних систем.

Насамперед йдеться про очевидне розвінчання міфу ідеальної політичної системи. Кожна з існуючих національних політичних систем містить цілий комплекс проблемних завдань, які є прямою чи опосередкованою загрозою демократичним цінностям. Прикладом може бути наявність чи відсутність ядерної зброї, військової, економічної чи соціальної втручання у розвиток іншої національної політичної системи, намагання переважно «молодих» з огляду на історичний розвиток, систем домінувати у своєму регіоні та у світі загалом, або ж застосування політичних репресій як засобу утвердження політичного режиму.

Крах тоталітарних та авторитарних режимів ХХ століття є яскравим прикладом розвінчання міфу «істинності» закритих систем. За Карлом Поппером та Фрідріхом Хайеком недемократичні системи є догматично-авторитарними та відтворюють доісторичні форми тотальної солідарності. Два визначальні індикатори тоталітарності, описані у „Державі” Платона, Поппер формулює так: по-перше, суворе розмежування класів, тобто правлячий клас, що складається з пастирів та сторожових собак, слід повністю відділити від людського стада, по-друге, ототожнення долі держави з долею панівного класу; інтерес виключного до цього класу та його єдності, обожнювання цієї єдності, тверді правила селекції та виховання цього класу, а також суворий нагляд і спільність інтересів його представників [3, 118]. Тоталітаризм, згідно Арендт, спричиняє дисбаланс на користь публічності у гармонійному розвитку індивідуальності через втручання у простір її приватності. Тобто, значно розширюються межі офіційної легітимності коштом регламентації можливостей людини виявити себе у приватній сфері. Проте, індивідуальність людини, яка робить здійсненними провідні репертуари її життя, потребує для власного існування деякої „приватної адреси” – невідчужувану за жодних умов „приватну частинку світу, фрагмент буття”, всередині якого твориться приватне життя, захищене від втручання публічності як на рівні корекції, так і на рівні оцінки. Руйнування меж

між особистістю та зовнішнім світом (насамперед - державою) призводить до знищення людської індивідуальності. Життєві цінності індивідуального характеру заміщуються ідеологічними постулатами, що функціонують в масовій свідомості, з одного боку – як догмати, оскільки потребують бездоказового прийняття на віру та беззаперечної вірності ідеї, а з іншого – як кліше, передбачаючи стереотипні форми поведінки, соціальний „автоматизм”. Дослідження Арендт доводить, що свобода і є тою ціною, яку платить система за можливість бути Цілим.

Цілісна чи закрита система не містить у собі можливості деструкції. Руйнування є загрозою і у всіх сферах життя визначається як негатив. Політика, мистецтво, література, все, природа чого живиться деструкцією піддається нещадному контролю. Є наперед заданий, один єдиний, правильний, порядок речей. Такий порядок включає абсолютно все і може пояснити будь-що. Він і визначає засади структурування політичної системи – закритість, строга ієрархія, патріархальність політичних інститутів.

Засобом відтворення системи служить нормативний тиск, завдяки якому індивід має повністю відповідати суспільним чи груповим очікуванням, щоб система його не маргіналізувала. Тоталітарний політичний режим доводить такий тиск до його апогею: „поліція думки” має виключні повноваження карати „інакомислячих”. Аятола Хомейні, правитель Ірану з 1979 до середини 1980 – х років, відмінив усі закони, які надавали жінкам бодай якісь права, та наказав стратити близько двадцяти тисяч жінок, які не дотримувались строгих правил, що регламентували жіночий одяг та поведінку. [4, 33] Мільйони загиблих на війнах молодих і фізично сильних юнаків – жертва, яку приносять чоловіки своїй гендерній ролі (I та II світові війни, В'єтнам (1965-69), Афганістан (1979-86), Ірано-іракська війна (1980-82), „буря в пустелі” (1990), арабо-ізраїльські війни (1967, 1973), сербо-хорватська війна (1991) війна в Іраку (2004) – далеко не повна вибірка, до якої можна додати інші війни, військові конфлікти та агресії, які щоразу коштують життя тисячам солдат).

Одиницею вимірювання суспільної архітектури закриті системи вважають сім'ю. Без сумніву, мова йде саме про патріархальну гетеросексуальну сім'ю з чітким розподілом гендерних ролей. Вертикальний контроль не замикається над сім'єю, він проникає всередину, перетворюючи приватне в публічне. Практично не може бути індивідуального гендерного вибору – за кожною роллю у суспільстві закріплені конкретні функції, і їх виконання починається вже в пелюшках. Образ позитивної сім'ї широко використовується пропагандою та державним кінематографом. Подальше своє оформлення гендерні ролі отримують у гендерованих інститутах (освіта, праця, культура та дозвілля). Як і у інших подібних ситуаціях імітується суспільна згода стосовно позитивних образів чоловіка та жінки, їх ролей у суспільстві, та стилю життя.

Ідея „волі до влади” в умовах посилення інстинктивних основ життя Ніцше слугує індикатором відвертого домінування насильства у владних інтеракціях. Коли таке домінування досягає свого апофеозу – ми маємо справу з тоталітарним порядком, за якого всі ті, хто не наділений харизмою „надлюдини” приречені на підпорядкування і покору. Відголоси концепції „надлюдини” відбилися у „культі особи” Адольфа Гітлера (у публікації 1939 року, яка роз'яснювала нацистський конституційний закон, фюрера названо „носієм колективної волі народу”) та Йосифа Сталіна (доповідь з критикою його культу проголосив на XX з'їзді КПРС Микита Хрущов), при чому обидві „культурні” особистості мали спільні з Ніцше переконання стосовно ролі політичної системи.

В структурі закритої політичної системи чи не найяскравіше виявляється принцип лінійності зв'язків та відносин. Якщо існує тільки один правильний порядок, то в його основі є один правильний масштаб. За цим масштабом вибудовується ієрархія, як своєрідна ідеальна матриця, якою можна «виміряти» і інститути, і відносини. Закритість гарантує відповідність лінійних зв'язків громадським інтересам, адже «умови» є наперед заданими та відомими, отже алгоритмічна модель працює. Проте, як показує історичний досвід, виключне домінування лінійних зв'язків у закритій системі робить її нестійкою перед зовнішніми викликами. Принцип лінійності завжди діятиме в межах одного політичного порядку. Як тільки такий порядок визнається єдиними чи правильним, лінійні зв'язки, покликані його відтворювати та «захистити», посилюються, їх значення підкреслюється, часом сакралізується (єгипетські фараони були нащадками могутніх богів, європейські королі – благословенними Церквою для

виконання своєї великої місії, турецькі султани – намісники Аллаха на землі, і т. д.). Вони ж стають найуразливішими в часи змін.

Однак, кожна система постійно перебуває під дією як внутрішніх так і зовнішніх подразників. Ми можемо проводити порівняння систем через показники рівня та якості їх реагування на ті чи інші подразники. Існують і такі межові ситуації чи умови, у яких жодна система не буде функціональною. Висновок, що відкрита система, у якій збалансовані лінійні зв'язки, і яка інтегрована у конкретну просторово-часову ситуацію, є найкращим з можливих вирішенням нашого проблемного питання, надто близький до опису нової ідеальної моделі, щоб ним задовольнитися.

Отже, сортування національних політичних систем за індикаторами демократичного розвитку чи іншими подібними втрачає своє підґрунтя в образі ідеальної моделі. Адже така модель є тільки одним з можливих політичних порядків, одним з варіантів розвитку. Якщо свобода пізнає себе у плюральності, то кожне посягання на цілісність, навіть якщо воно відбувається заради самозбереження системи, є втратою свободи. Породжуючи рабство інших, система стає закритою, цілісною, чим і прирікає себе на занепад.

Проводячи розрізнення між політичними системами, ми також звертаємось до цивілізаційних показників. Дискусії щодо розвинутого Заходу, відповідно до якого всі інші національні системи або трансформуються (і така трансформація триває досить довго) або належать до системи країн Третього світу, втрачають сенс, якщо фокус на функціональності системи змістити у бік морально-етичних або культурологічних засад. Стверджувати, що одна цивілізація є моральнішою за іншу – справа невдячна. Досліджувати, порівнювати та прогнозувати розвиток систем, відкидаючи їх ціннісне підґрунтя, означає мати справу всього лише з партикулярними практиками функціональності. Демократичні вибори – ознака розвитку не тому, що до влади приходять найдостойніші, а тому, що задіяні складні формули відсіювання найгірших. Демократичне врядування є метою, бо кращої за цю форму правління ще не придумали. Розвиток відбувається – бо цього року ми дечого досягнули, порівняно з минулим. Переважно, мова йде про ефективність окремих практик, яку легко екстраполюють на ефективність національної політичної системи як такої.

Зміст свободи не вичерпується принципом відмови від істинності Цілого. Мова йде не про те, що Ціле має перестати існувати. Кожен окремий політичний порядок є або частинкою стратегії впровадження суспільних цінностей або ж реакцією на катастрофу. «Таким чином, якщо нормальність критично перевіряється, то це може стосуватися лише способу нормалізації та її досяжності. Те саме стосується інститутів, у яких втілюється нормальність. Із кожним устанавленням, яке у подальшій «живій роботі» повторюється і змінюється, починається процес нормалізації, точніше кажучи: він завжди вже почався» [1, 154]. Відмова від істинності Цілого саме тому і є у природі свободи, що вивільняє її саму з власного «царства», а відтак, і зміст з невідповідної йому форми. Чим менше змісту має у собі політичний інститут, тим ревніше він себе відстоює, адже чергова деструкція загрожує його існуванню. Подібно до цього і система, яка не розпізнає свою ціннісну основу, хоча діє за визначеними «правилами гри», не є життєздатною.

Принципи виходу за межі та пізнання Іншого поглиблюють пізнання свободи. Втрачаючи партикулярну ідентичність, людина по-новому відкриває світ. Домінування соціальної, гендерної, національної, етнічної, станової ідентичності заперечується через усвідомлення її частковості, довершеності, закритості. Звідси прагнення людини до «повноти буття через трансценденцію в інше, відмінне, хоча це не позбавляє від частковості, не дає повноти. Навпаки, виявляє нові форми цієї частковості. Кожна ідентифікація перетворює мене в «декого», в іншого» [5, 262]. Відповідно, політика має справу з комплексом можливих образів, які творить людина, з її можливою ідентичністю, що має здатність до деструкції, з її мінливими характеристиками. Те, що ідентичність може змінюватись, є викликом для політичної системи, оскільки її політики мають відповідати реалізації свободи людини як такої, без певних якостей, без характеристик, людини, яка може бути ким завгодно. Проте, небагато політичних систем керуються цим принципом у своїх політичних практиках. У широкому розумінні кожен вихід за межі посилює невизначеність, і в цьому випадку зрозуміло, чому «сам факт буття у світі уже викликає страх» [6, 28]. Складність процесу «децентралізації» людини частково пояснює, чому ідея усвідомленої відмови від свободи у її нових вимірах є

характерною як для окремих спільнот, так і для політичних систем чи окремих цивілізацій. Результатом виходу за межі є поява феномену, який Ліотар називає малими нарративами. Малі нарративи можна охарактеризувати як «поганські стратегії», що ґрунтуються на мовних іграх у тих ситуаціях, коли відсутні чіткі загальні принципи одного референта, який структурує систему.

Якщо політична система є відкритою, то зв'язки та співвідношення у триаді "держава – громадянське суспільство – людина" набувають політичного значення. Локальні виміри глобальних політичних завдань часто вступають у суперечність з глобальними політичними стратегіями, або й унеможливають існування таких стратегій. Відповідно, коли широкомасштабне політичне втручання неможливе, локалізація політичної практики часто має успіх. Система, яка нестандартні політичні ситуації сприймає не як внутрішні виклики, а як зовнішню загрозу, перебуває у процесі становлення власної відкритості, і потребує посилення внутрішніх зв'язків та нових культурних практик деструкції інститутів. Принцип виходу за межі є концептуальним для сучасних політичних систем, які обрали демократичні цінності для власного розвитку. У перспективі політична система має набути якості недовершеного проекту, який конститується у результаті діалогу великого та малих нарративів, поглиблюючи простір потенційного політичного буття для розв'язання можливих конфліктів.

Отже, у статті було розглянуто специфіку застосування принципів постмодернізму у політології до досліджень політичних систем, зокрема закономірностей їх формування та деструкції. Постмодерне розуміння проблематики розгортання свободи як відмови від істинності Цілого, що передбачає вихід в контекст та пізнання Іншого було застосовано як методологічну базу для дослідження політичних систем. Стаття розкриває можливості застосування теорії метанарративів при аналізі структури політичної системи та окреслює перспективи політологічного дослідження у цій сфері.

1. Вальденфельс Б. Топографія Чужого: студії до феноменології Чужого. К., ППС – 2002, 2004 – 206 с.
2. Вельш В. Наш постмодерний модерн. К., Альткпрес. 2004. – 328 с.
3. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. – К. Основи, 1994. – 444 с.
4. Берн Ш. Гендерная психология. – СПб.: Прайм – ЕВРОЗНАК, 2001. – 320 с.
5. Эпштейн М. Н. Философия тела. Тульчинский Г. Л. Тело свободы. – СПб.: Алетея, 2006 – 432 с.
6. Хайдеггер М. Бытие и время. – М., Б. в. 2000.
7. Lyotard J.-F. Kondycja ponowoczesna. Rapport o stanie wiedzy: Przekł. z fr. – Warszawa: Fundacja Aletheia, 1997. □ – 98 s.
8. Lyotard J.-F. Postmodernizm dla dzieci: Przekł. z fr. – Warszawa: Fundacja Aletheia, 1998. □ – 112 s.

SUMMARY

Sorokopud O. THE PECULIARITIES OF THE IMPLEMENTATION OF PRINCIPLES OF THE POSTMODERNISM FOR INVESTIGATIONS OF POLITICAL SYSTEMS

The role of the western concepts of postmodern in the modern investigations of political systems is analyzed in the article. The freedom of the modern human is in the focus of the research as a base for the architecture of political systems. The possibilities of implementation the J.-F. Lyotard's theory of "metanarratives" for studies of the political systems' structure is considered.

**ПОІНФОРМОВАНІСТЬ ЯК ФАКТОР КОМПЕТЕНТНОГО
ЕЛЕКТОРАЛЬНОГО ВИБОРУ**

Необхідною умовою демократичного політичного режиму є періодичні вибори, що здійснюються на засадах загального, рівного, прямого виборчого права. Вибори слугують засобом легітимації конкретних владних інститутів. Вони покликані здійснювати інтеграцію різноманітних думок і формувати загальну політичну волю. Головним соціальним призначенням виборів є адекватне відображення думок і волі громадян. Для того, щоб реалізувалася ця функція електоральне рішення кожного окремо взятого виборця має бути компетентним. Компетентність в свою чергу передбачає наявність у індивіда певного рівня політичної культури, психологічної готовності до вибору, необхідної поінформованості, політичної активності, а також почуття громадського обов'язку і відповідальності. Проте політична практика, досвід виборчих кампаній свідчать, що найчастіше виборці володіють не достатнім для прийняття компетентного електорального рішення обсягом знань. Тому дослідження рівня поінформованості виборців, джерел отримання інформації є актуальним і цілком доречним.

Загалом електоральна поведінка в країнах Західної Європи та США стала об'єктом наукового дослідження на початку минулого століття. В західних наукових центрах накопичений величезний емпіричний матеріал про поведінку виборців. Проблеми електоральної поведінки в західній політології досліджували С. Ліпсет, С. Роккан, П. Данліві, Б. Берельсон, Х. Хімелвейт, Ф. Конверс, М. Фіоріна, Ф. Папі та інші. Особливості формування електоральної поведінки в умовах посткомуністичних суспільств вивчали такі вчені як Д. Фукс, Р. Роршнайдер, Х. Кітчелт, Я. Фідрмук, Дж. Клюгель, Д. Мейсон та інші. В Росії проблемам електорального вибору присвячені праці таких авторів як Є. Мелешкіна, Г. Пушкарьова, Ю. Гудіна, Г. Голосов, Ю. Шевченко, В. Авдонін, В. Лапкін, М. Ільїн, В. Пантін, В. Гельман, Г. Артьомов, А. Артьомова тощо. В Україні електоральна поведінка розробляється в руслі вивчення політичної участі, політичних партій, виборів та виборчих систем. Основні чинники електорального вибору досліджують такі українські дослідники, як О. Вишняк, О. Сушко, А. Толпиго, А. Макеєв, Р. Балабан, М. Головатий, С. Рябов, Н. Погоріла, Г. Циганенко, М. Чурилов, С. Потоцька тощо. Фактори ефективності впливу ЗМІ на електоральну поведінку та джерела отримання виборцями інформації аналізують такі дослідники, як А. Москаленко, В. Бебик, Г. Почепцов, В. Шкляр, М. Томенко, С. Недбаєвський та ін.

Мета дослідження – проаналізувати основні шляхи інформування виборців, механізм сприймання і умови ефективності впливу політичної інформації на формування електорального вибору.

Для того, щоб зробити свідомий електоральний вибір, необхідно як мінімум знати “правила гри”, слідкувати за перебігом виборчої кампанії і цікавитися політичним життям країни. Тому поінформованість виборців передбачає володіння інформацією про кандидатів і партії, їх політичні програми, знання виборчого законодавства та здатність розібратися у політичній ситуації загалом. Варто зазначити, що вагома частина електорату задовольняється тими відомостями, які отримує безпосередньо зі ЗМІ. Проте та категорія виборців, що прагне ухвалити дійсно обдумане свідоме рішення, активно здійснює пошук додаткової інформації. Для цих осіб є характерними такі риси, як інтерес до виборів і особиста зацікавленість у їх результаті. Саме усвідомлення власних пріоритетів і адекватна оцінка ситуації змушує громадян цікавитися виборами і шукати шляхи отримання інформації про кандидатів і партії. Тобто поняття поінформованості виборців можемо розглянути в контексті категорії “інтерес до виборів”. Російський вчений В. Комаровський пропонує досліджувати це поняття за допомогою наступних індикаторів:

1. знання виборчого законодавства;
2. знайомство з біографією і політичними установками, поглядами кандидатів та програмами політичних партій і блоків, що беруть участь у виборчому процесі;

3. знайомство з матеріалами ЗМІ про хід виборчої кампанії, кандидатів і програми політичних партій;

4. участь у зустрічах з кандидатами, обговорення виборчої проблематики у колі сім'ї, друзів, на роботі тощо;

5. агітація “за” чи “проти” того чи іншого кандидата чи партії;

6. надання підтримки кандидатам чи партіям у тій чи іншій формі (фінансова, матеріальна, моральна тощо) [7, 27].

Дані індикатори дозволяють говорити про інтерес до виборів на кількох рінях, а саме: когнітивному (знання, уявлення), оціночному (емоційне ставлення до кандидатів та партій) і поведінковому (фіксується рівень активності) [9, 18]. Саме когнітивний рівень зацікавленості у виборах дозволяє говорити про рівень поінформованості і ознайомлення електорату з виборчою кампанією, про джерела і шляхи пошуку інформації. Тобто перераховані вище індикатори фактично демонструють ті шляхи і джерела, використовуючи які, активний виборець може отримати інформацію, що його цікавить.

Про поінформованість виборців можемо говорити і в контексті політичної культури. Адже в рамках даного поняття виділяють когнітивні орієнтації людей, що передбачають наявність знань про політичну сферу. Також слід наголосити, що когнітивний складник політичної культури людини може формуватися як на пасивній основі (у процесі соціалізації), так і на активній (коли людина самостійно, свідомо й цілеспрямовано цікавиться політичним життям). У першому випадку отримуємо виборця, який пасивно сприймає інформацію, яку йому пропонують партії і кандидати під час політичної агітації. У другому випадку рівень поінформованості громадян можна розглянути як передумову свідомої активної громадянської позиції. Отже, спробуємо зосередитися на тих джерелах інформації, які допоможуть реалізувати вище згадану громадянську позицію виборця і можуть слугувати підставою для прийняття обдуманого електорального рішення.

У період виборчої кампанії на громадян спрямовується величезний потік різномірної, суперечливої інформації. Виборці перетворюються на об'єкт цілеспрямованого інформаційного впливу, метою якого є змусити їх проголосувати за ту чи іншу політичну силу. В цей час відбувається помітна інтенсифікація методів впливу на населення. Один із засобів, основною метою якого є намагання прихилити на свій бік виборців – це передвиборна агітація. Розділ VIII Закону України “Про вибори народних депутатів” присвячений саме цьому етапу виборчої кампанії. Законодавець, визначаючи передвиборну агітацію як здійснення діяльності з метою спонукання виборців голосувати за або проти певного суб'єкта виборчого процесу, дає вичерпний перелік її форм. А саме:

1) проведення зборів громадян, інших зустрічей з виборцями;
2) проведення мітингів, походів, демонстрацій, пікетів;
3) проведення публічних дебатів, дискусій, “круглих столів”, прес-конференцій стосовно положень передвиборних програм та політичної діяльності партій (блоків) – суб'єктів виборчого процесу;

4) оприлюднення в друкованих та аудіовізуальних (електронних) засобах масової інформації політичної реклами, виступів, інтерв'ю, нарисів, відеофільмів, аудіо- та відеокліпів, інших публікацій та повідомлень;

5) розповсюдження виборчих листівок, плакатів та інших друкованих агітаційних матеріалів чи друкованих видань, в яких розміщено матеріали передвиборної агітації;

6) розміщення друкованих агітаційних матеріалів чи політичної реклами на носіях зовнішньої реклами;

7) проведення концертів, вистав, спортивних змагань, демонстрації фільмів та телепередач чи інших публічних заходів за підтримки партії (блоку) – суб'єкта виборчого процесу, а також оприлюднення інформації про таку підтримку;

8) публічні заклики голосувати за чи проти партій (блоків) – суб'єктів виборчого процесу або публічні оцінки діяльності цих партій (блоків) чи кандидатів у депутати [4].

Такий широкий перелік можна звести до трьох форм агітації: розміщення політичної реклами та матеріалів агітаційного характеру в засобах масової інформації, розповсюдження друкованої агітаційної продукції (брошури, проспекти, плакати) та проведення безпосередніх зустрічей з виборцями. Тобто основний масив інформації про партії і кандидатів виборці отримують від них самих через ЗМІ, через видання цих партій. Тому якість і повнота інформації, а також широта охоплення виборців агітаційною роботою залежить від рівня фінансування виборчої кампанії. Чим більше грошей у виборчому фонді певної політичної

сили, тим більше шансів, що інформація про цю партію чи блок потрапить на очі максимально великій кількості виборців.

Отже, одним з основних джерел інформації є політична реклама, як різновид передвиборчої агітації. Наступним актуальним питанням є рівень її ефективності. Як відомо будь-які заходи в межах виборчої кампанії спрямовуються на певні цільові групи виборців. Політична реклама, як форма агітації дозволяє здійснити максимальне охоплення електорату. Зокрема телевізійна і радіореклама охоплює мережу телеглядачів і радіослухачів відповідно, що в наш час є дуже великим сегментом населення. Натомість розкидання в поштові скриньки агітаційних листівок дозволяє поінформувати максимально можливу кількість виборців. Це дає підстави говорити про високу ефективність політичної реклами і доцільність її використання, як джерела інформування виборців. Проте дієвість цього засобу агітації залежить від ряду інших чинників. Насамперед, політична реклама буде ефективною лише у разі її максимальній відповідності соціально-психологічній атмосфері суспільства. Реклама партій і блоків покликана звести високу політику до рівня розуміння пересічного виборця, до усвідомлення зв'язку його особистих інтересів з інтересами визначених політичних партій. Також вона повинна відповідати електоральним очікуванням. Саме ці фактори дають змогу реалізувати головне завдання політичної реклами – ідентифікацію і позиціонування. Адже, вона, як і будь-яка реклама, покликана привернути увагу, забезпечити сприйняття, розуміння і запам'ятовування. Якщо хоча б одна зі складових процесу сприйняття дає збій, реклама втрачає свою ефективність. В будь-якому разі, не слід перебільшувати можливості політичної реклами. Оскільки реклама, навіть найвдаліша, не може забезпечити успіху. Вона повинна бути однією з багатьох складових, що сприятимуть досягненню головної мети – перемоги на виборах. Адже в українській політичній практиці маємо зразки добре проведеної рекламної кампанії. Найбільш яскравим прикладом є результат Партії зелених України на виборах до Верховної Ради України в 1998 році. Аналізуючи результати виборів політологи наголошували, що 5,4%, які партія отримала в результаті голосування були результатом саме вдалого використання реклами. Партія зелених України за допомогою якісної рекламної кампанії сформувала свій електоральний сегмент і змогла втримати його до кінця виборчої кампанії [12, 334]. Хоча та сама технологія вже не спрацювала на виборах до Верховної Ради України в 2002 році. Адже хороші рекламні ідеї рідко дають бажаний результат, якщо використовуються повторно.

Українська політична практика багата і на прямо протилежні приклади. Зокрема, ми неодноразово ставали свідками того, як політична партія з тріском програвала вибори, витративши величезні гроші на рекламу (наприклад, та сама Партія зелених України, виборчий блок політичних партій “Команда Озимого Покоління” у 2002 році тощо). У такому випадку велике значення має правильне визначення піку виборчої кампанії. Зразком може бути рекламна кампанія деяких політичних партій на виборах до ВРУ в 2002 році. Активізація “рекламної активності” Всеукраїнського політичного об'єднання “Жінки за майбутнє”, Партії зелених України та Політичної партії “Яблуко” відбулася у листопаді-грудні 2001 року, тому найвищий рейтинг у цих партій був наприкінці 2001 року. Після чого відбулося зниження частки респондентів, які мали намір проголосувати за ці партії. Соціолог О. Балакірева констатує, що значною мірою їх невдача на виборах була зумовлена неправильно розрахованим “піком” рекламної кампанії, який мав би припасти на період, що безпосередньо передував виборам [3].

Отже, політична реклама є одним з важливих засобів інформування виборця і в разі її вдалого використання може стати передумовою успіху на виборах.

Іншою формою політичної агітації є зустрічі кандидатів у депутати безпосередньо з виборцями. Специфіка даного виду агітації полягає насамперед у тому, що виборці повинні мати бажання прийти на зустріч з кандидатом. Такі особи найчастіше проявлять значний інтерес до виборів і самі свідомо займаються пошуком додаткової інформації. Тому, йдучи на зустріч, кандидат повинен бути добре підготовлений, повинен знати проблеми, які турбують виборців і яким чином їх слід вирішувати. В цьому випадку функція інформування не є головною. Даний сегмент виборців, зазвичай вже поінформований про існування і діяльність партії чи кандидата. Тому, на перший план виходять такі функції, як відокремлення (сприятливе виділення політика чи партії із загального переліку кандидатів) та ідентифікація, як спроба показати політика як “свого” для виборців.

Крім “політичної агітації” важливими є такі категорії як “інформування виборців” і “інформаційне забезпечення виборів”. Варто зазначити, що у Законі України “Про вибори

народних депутатів” відсутнє визначення цих термінів. Законодавець не розмежовує поняття “інформування виборців” і “політична агітація”. Проте, не зважаючи на те, що термін “інформування виборців” не прописаний чітко у законі, функція інформування покладена на виборчі комісії. Зокрема, Центральна виборча комісія зобов’язана забезпечити виготовлення інформаційних плакатів партій (блоків) – суб’єктів виборчого процесу. Виборчі комісії, в свою чергу, зобов’язані інформувати громадян про свій склад, місцезнаходження та режим роботи, про утворення територіальних виборчих округів і виборчих дільниць, про місце і час голосування виборців, про основні права виборців, у тому числі про право оскарження неправомірних рішень, дій чи бездіяльності виборчих комісій та їх членів, органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, підприємств, закладів, установ і організацій, їх керівників, інших посадових та службових осіб. Також дільничні виборчі комісії зобов’язані забезпечити можливість для ознайомлення суб’єктів виборчого процесу зі списками виборців, з виборчими списками партій (блоків), з передвиборними програмами партій (блоків), відомостями про кандидатів у депутати, порядком заповнення виборчих бюлетенів [4].

Варто зазначити, що метою такої діяльності виборчих комісій, як інформування виборців є забезпечення публічності і відкритості виборів, формування позитивного ставлення до виборів і сприяння свідомому волевиявленню виборців. Такий позитивний результат буде спостерігатися лише у разі, якщо інформація, що буде надаватися буде об’єктивною, достовірною, повною і своєчасною.

Крім тих даних, які чітко маркуються як політична агітація, також джерелом інформації для виборців є матеріали засобів масової інформації, а саме: новини, аналітичні матеріали (оцінки соціально-економічної ситуації в країні, прогнози відносно її подальшого розвитку в залежності від результатів виборів, аналіз діяльності нинішньої влади), коментарі експертів тощо.

ЗМІ залишаються одним з найважливіших джерел відомостей про перебіг виборчої кампанії і про політичну ситуацію в країні загалом. Виборці змушені брати до уваги отриману інформацію, оскільки інші джерела інформації для звичайного громадянина є важкодоступними. Отриману зі ЗМІ інформацію досить складно перевірити. Тому навіть маючи сумніви у її достовірності, виборці мусять орієнтуватися на відомості, які поширюються мас-медіа. Про важливість телебачення, радіо, газет для громадян свідчить рівень довіри до ЗМІ. Зокрема згідно з соціологічними дослідженнями переважно довіряють ЗМІ близько 22 % українських виборців (найбільше 31,9 % у 2005 році, і найменше 17,2% – у 1994 році). Найбільшу кількість тих, хто переважно не довіряє ЗМІ зафіксували в 2004 році – 24,3% громадян [10, 50]. Причому при ухваленні рішення виборець орієнтується насамперед на центральні телевізійні канали, а вже потім на центральні газети, місцеве телебачення, центральне і місцеве радіо і місцеву пресу [5, 256].

ЗМІ мають неабиякі можливості впливу на громадську думку та на настрої електорату. За їх допомогою можливим є формування умонастроїв громадян. Ефективність засвоєння інформації і дієвість впливу ЗМІ на громадян залежать від набору факторів. Для того щоб інформація подана в ЗМІ, набула максимальної ефективності, вона повинна володіти наступними характеристиками: 1. Точність і цілісність; 2. Об’єктивність і коректність; 3. Аргументованість, конкретність доказів та їх подача в чіткій і простій формі. 4. Своєчасність (те, що сьогодні може здійснювати значний вплив на суспільство та, зокрема, на електоральну поведінку, завтра вже може не цікавити читача); 5. Інформація може носити емоційне забарвлення і апелювати до людської уяви; 6. Подія, що висвітлюється має бути пов’язана з уже відомими подіями (взаємопов’язаність інформації); 7. Умовою для відбору інформації може бути її неочікуваність; 8. Слід враховувати специфіку сприйняття інформації національною аудиторією. Інформація повинна враховувати потреби і сферу зацікавленості аудиторії [2, 13].

Отже, усі зазначені вище вимоги сприятимуть критичному переосмисленню і засвоєнню інформації. Проте за деяких умов вона може бути сприйнята без відповідної критичної обробки. Зокрема, Л. Кочубей наголошує, що люди не можуть сприймати критично всю інформацію, яку вони отримують. Тому переважна її частина засвоюється некритично [8, 103]. Ця характеристика людського мозку у великій мірі створює підґрунтя для навіювань і пояснює ефективність маніпулятивних технологій. Більшість виборців задовольняються отриманою із ЗМІ інформацією і не шукають додаткових даних. Це пояснюється тим, що отримання інформації про партії і кандидатів вимагають значної затрати часу і зусиль. Незацікавленість в отриманні інформації про партії і кандидатів Ф. Алескеров і П. Ортешук оцінюють як прояв раціональності індивідів, які оцінюють втрати свого часу вище, ніж можливий дохід від

інформованості про діяльність партій [1]. В такому ж руслі пояснюють поведінку виборців представники раціонально-інструментальної моделі електоральної поведінки. Зокрема, М. Фіоріна наголошував, що індивід намагається мінімізувати власні зусилля по накопиченню даних, потрібних для прийняття рішення. Основний вид інформації, якою володіє виборець, це як йому жилося протягом керівництва діючого уряду або президента. І залежно від оцінки виборець голосує “за” чи “проти” владних політичних сил, не витрачаючи більше зусиль на пошуки додаткової інформації.

Проте слід пам'ятати, що лише один факт поширення інформації серед виборців не гарантує ефективного її засвоєння. Політична інформація, яку отримує реципієнт, може бути піддана цензурі або прийнята до уваги лише частково. Обробляючи великі обсяги даних люди зазвичай відбирають лише окремі відомості, які відповідають їхнім уявленням. Інформація, що суперечить поглядам індивіда визнається несуттєвою і відкидається [8, 102]. Циганенко Г. зазначає, що матеріалом для фільтрів інформації служать політичні диспозиції, засвоєні в процесі соціалізації – тобто сформовані під впливом сім'ї, ровесників, референтних груп, і які стали персональним надбанням особи [13, 65]. Представники соціально-психологічної моделі електоральної поведінки вважають, що таким “фільтром” для виборців є, насамперед, партійна ідентифікація. Вона допомагає систематизувати інформацію, яку отримує виборець. Саме з партійною ідентифікацією зв'язуються всі дані, які отримує особа з навколишньої дійсності. У такому випадку людина виступає не лише в якості об'єкта, на якого спрямовано інформаційний вплив, але й може бути реальним дієвим суб'єктом, здатним протидіяти впливу засобом „фільтрації” інформації, яку вона сприймає. В роботі “Американський виборець”, яка є класичним зразком соціально-психологічного підходу, наголошується, що головним агентом формування партійної ідентифікації є сім'я, де і формується партійна лояльність [13]. Тобто можемо говорити про сім'ю як ще один чинник формування електоральних уподобань і вагоме джерело інформації.

Варто згадати і про розмови з друзями і співробітниками, як засіб отримання необхідних відомостей. Зокрема, фундатори соціологічної моделі електоральної поведінки наголошували на впливі соціальних факторів на формування електорального вибору. В такому разі голосування відображає позицію виборця в соціальній ієрархії і особливо вагомою є інформація отримана від референтних груп.

На увагу в даному контексті заслуговує також теорія “електорату, що навчається”, розроблена Р. Роузом і Я. Макалістером. Дослідники наголошують на тому, що виборці навчаються робити електоральний вибір, співвідносячи свої соціальні і економічні інтереси, політичні погляди з заявами і програмами партій і кандидатів і їх реальними діями. Громадяни, беручи участь у чергових виборах здобувають досвід, нові знання про виборчий процес та його суб'єктів і стають більш компетентними [11, 307].

Ця теорія і твердження про те, що електоральна культура перебуває в постійному трансформаційному стані висуває на перший план питання про політичну і правову освіту виборців. Спрямована на кожного виборця політична освіта здатна підвищити рівень культури виборців і реалізувати волю електорату.

На даний час в Україні досить багато недержавних організацій займаються правовою освітою виборців (у формі “круглих столів”, конференцій, семінарів й тренінгів, випуску літератури тощо). Проте, поки що дана діяльність не набула масовості, оскільки реципієнтами здебільшого залишаються молоді політики, журналісти, урядовці, експерти та інші громадяни активістського типу політичної культури. Правова і політична освіта носить поки що чіткий елітарний характер, і недержавні громадські організації не надто намагаються уникати цього. Утім, навіть таких зусиль найчастіше є достатньо для значних змін в культурі виборців і формування поінформованого, свідомого виборця. Адже високий рівень знань про політичну систему, про ідеології та високий рівень самосвідомості громадян може кардинально змінити весь хід виборчих кампаній, суттєво вплинути на результати виборів.

Отже, джерелами інформації для виборців є політична агітація (розміщення політичної реклами та матеріалів агітаційного характеру в засобах масової інформації, розповсюдження друкованої агітаційної продукції (брошури, проспекти, плакати) та проведення безпосередніх зустрічей з виборцями), матеріали засобів масової інформації, а саме: новини, аналітичні матеріали (оцінки соціально-економічної ситуації в країні, прогнози відносно її подальшого розвитку в залежності від результатів виборів, аналіз діяльності нинішньої влади), коментарі експертів тощо. Важливою є та інформація, що отримана в процесі спілкування від родичів, друзів, колег по роботі. Також функція інформування виборців покладена законодавцем

безпосередньо на виборчі комісії. Ефективність засвоєння інформації залежить від якості тієї інформації, що подається, а також безпосередньо від реципієнтів. Адже засвоюючи інформацію, виборці послуговуються політичними диспозиціями, з якими співвідносять інформацію. Одним із шляхів формування поінформованого, свідомого виборця є політична і правова освіта громадян.

1. Алескеров Ф.Т., Ортешук П. Выборы. Голосование. Партии. – М.: 1995. <http://www.ipu.ru/tcpp/publ.htm>
2. Бадрак В. В. Фактори ефективності впливу друкованих ЗМІ (преси) на електорат. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук: 10.01.08 / Інститут журналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – К.: 2000. – 19 с.
3. Балакірева О.М., Міщенко М.Д., Яременко О.О. Вибори 2002: дослідження динаміки електоральних орієнтацій та предвиборні прогнози // Український соціум. – 2002. – № 1. <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=8&n=23&c=261>
4. Закон України “Про вибори народних депутатів” від 25.03.2004 № 1665-IV <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>
5. Ирхин Ю.В. Социология культуры. – М.: Экзамен, 2006. – 525 с.
7. Комаровский В.С. Демократия и выборы в России: теория и история вопроса // Социологические исследования. – 1996. – № 6. – С. 18–31.
8. Кочубей Л. Методи соціально-психологічного впливу на електорат // Політичний менеджмент. – 2004. – № 1. – С. 99–105.
9. Охременко И.В. Электоральное поведение: теория вопроса: Ч.1. – Волгоград: Издательство ВолГУ, 2002. – 52 с.
10. Паніна Н. В. Українське суспільство 1994-2005: соціологічний моніторинг. – К.: ТОВ “Видавництво Софія”, 2005. – 160 с.
11. Политическая социология / Под ред. Тощенко Ж. Т. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2002. – 495 с.
12. Сучасний виборчий PR: навчальний посібник / В.В. Лісничий, О.В. Грищенко, В.М. Іванов та інші. – К.: ВД “Професіонал”, 2004. – 384 с.
13. Циганенко Г. Партійна ідентифікація та електоральна поведінка // Соціальна психологія. – 2004. – №2. – С. 61–69.
14. Campbell A., Converse P., Miller W., Stokes D. “The American voter”. – New York: 1964. – 302 p.

SUMMARY

Bun' V. THE KNOWLEDGEABILITY AS FACTOR OF COMPETENT ELECTORAL CHOICE

The essence of knowledgeability of voters is considered. The main ways and sources of receipt of information by an electorate are defined. The features of perception and condition of the effective mastering of political information by voters are analysed.

Д. ГРЕГІРЧАК (Ужгород)

ПОЛІТИЧНИЙ ІМІДЖ ЯК ФЕНОМЕН СУЧАСНОЇ ПОЛІТИКИ: ВИБОРЧИЙ АСПЕКТ

Слід зазначити, що практично протягом всього існування людського суспільства фактор іміджу чинив значний вплив на перебіг політичних процесів. Політичний імідж в сучасних умовах стає настільки важливим чинником, що з ним обов'язково змушені рахуватися політики, які прагнуть здобути владу чи утримати її. Політичний імідж в епоху постіндустріальних трансформацій, становлення інформаційного суспільства та культури постмодернізму не завжди об'єктивно відображає існуючий стан справ. Подеколи політичний імідж може представляти штучний симуляр політичного життя. Саме імідж політика стає інформаційним кодом сучасного політичного життя. Адже люди не завжди заглиблюються у всі нюанси політики, однак безперечно змушені декодувати іміджі пропонованих їм політичних сил. Нова

політична практика висунула відповідні вимоги перед теорією, у відповідності з якою у практичній політології виник новий напрямок, що одержав назву іміджмейкінг.

На Заході дослідження в сфері створення політичного іміджу набули широкого поширення. Значний масив літератури з проблем політичного іміджу у процесі виборчої кампанії напрацьовано в Росії. Цим питанням присвячені праці Д.Ольшанського, Е.Сторовой-Гантман, А.Ковлера, А.Цуладзе, В.Шейнова та інших фахівців з теорії та практики політичного іміджмейкінгу. Однак далеко не всі викладені ідеї та узагальнення досвіду можуть задовольнити потреби українського політичного ринку з його особливостями та нинішньою кон'юнктурою. Було б неправильним стверджувати, що в нашій країні подібні дослідження не проводилися взагалі, але вони мали вузьку ідеологічну спрямованість і були закриті для широкого доступу громадськості. До іміджмейкерства Україна нині лише при звичається. Адже ще недавно наші політики мало переймалися власним іміджем – у більшості випадків він творився інтуїтивно.

Цю прогалину все наполегливіше прагнуть заповнити вітчизняні політологи. Особливо активно в цьому плані працюють Г. Почепцов, М.Варій, Д.Видрін, В.Бєбик та В.Королько.

Відтак мета даної статті – виявити найбільш значущі аспекти політичного іміджу у процесі виборчої кампанії.

Наша стаття побудована на філософському припущенні що імідж – це лишень втілення, матеріалізація очікувань аудиторії, їх проекція і ідентифікація.

Поняття „імідж” походить від латинського *imago*, пов'язаного з латинським словом *imitari*, що означає „імітувати”. Згідно із тлумачним словником Вебстера, імідж – це штучна імітація чи створення зовнішньої форми якого-небудь об'єкту і, особливо, особи [3, 294]. Він є мисленневим уявленням про людину, товар чи інститут, що цілеспрямовано формується в масовій свідомості за допомогою паблісіті, реклами чи пропаганди.

Базові принципи проведення будь-якої ефективної політичної кампанії засновані саме на технології створення привабливого іміджу. Імідж – це той самий „товар”, який просувають на ринку спеціалісти з зв'язків із громадськістю. Імідж – не просто модель, конструкція, це феномен, що володіє особливою енергією емоцій. Імідж кандидата займає провідне місце у виборчій кампанії. Досить часто його називають публічним „Я” політика. Від того, які уявлення, оцінки та думки сформувались про кандидата у виборців, залежить його успіх чи програш у виборчій кампанії. Визначальна роль іміджу обумовлена тим, що бачення політика формується на основі символічних уявлень, а не безпосередніх контактів.

Імідж – не просто психічний образ свідомості як відображення реальності. Це віртуальний образ, що включає чотири компоненти, які можна розглядати як рівні структури іміджу.

Перший компонент – це основа, база (політик, партія), попередньо оброблений з метою мінімізації її негативних і максимізації позитивних рис у відповідності до основних параметрів оптимальної моделі, розробленої іміджмейкером.

Другий компонент – це вибрана модель іміджу, накладена на підготований вихідний матеріал.

Третій компонент – викривлення, які вносяться каналами трансляції іміджу.

Четвертий компонент – результат активної психічної роботи аудиторії з реконструкції цілісного іміджу в своїй свідомості на основі нав'язаної ззовні моделі [4,287].

Імідж – не стереотип, він не статичний, а динамічний. У створенні іміджу завжди присутній елемент ідеалізації. Робота над іміджем – це завжди робота у руслі позитивних характеристик.

Побудова іміджу ґрунтується не тільки на політичних якостях, але й на тих, які проявляються в повсякденному житті. Важливе значення серед інших матимуть такі фактори, як, скажімо, уявлення, сформоване про кандидата засобами масової інформації, каналами неформальної комунікації. Природно, що люди бажають знати абсолютно все про життя політика, починаючи з його хобі та закінчуючи стилем одягу його дружини. Особливо їх цікавлять пікантні подробиці з особистого життя, вплив яких настільки сильний, що навіть може зруйнувати не тільки побудований образ, ай усю політичну кар'єру.

У кожній особистості поєднуються три рівні – біологічний, психологічний та соціально-психологічний. Усі вони знаходять своє відображення в іміджі. Найстійкішими та незмінними є символічні характеристики, оскільки вони пов'язуються з ідеологіями, що лишаються без змін протягом десятиліть та навіть століть.

В. Шейнов, посиляючись на результати соціологічних досліджень, виділяє наступні якості, які відіграють визначальну роль при формуванні вподобань виборців:

1. Захист інтересів простих людей, турбота про них.
2. Безкорисливість.
3. Чесність і порядність.
4. Скромність.
5. Компетентність і професіоналізм.
6. Релігійність.
7. Зовнішня привабливість [7, 342].

Профіль українського лідера можна побачити в переліку характеристик, визнаних респондентами важливими: „чисті руки“, високі моральні якості, уважне ставлення до людей, організаційні здібності, патріотизм (державницька позиція), чіткі політичні орієнтації, багатий життєвий досвід.

Перераховані вище характеристики багато в чому взаємодоповнюють одна одну. Нестача однієї із якостей може компенсуватися посиленням іншої. Практика показує, що одною із найбільш сильних характеристик іміджу є міфологічна. Не випадково найбільш часто зустрічається у біографіях політиків міф про спасителя, месію. Таким був Сталін, смерть якого щиро оплакувала вся країна, не уявляючи як можна жити далі без нього. „Месією” для німецького народу був Гітлер.

Символічний підхід властивий психічній природі людини і полегшує їй вибір у політичній сфері. Тому масова свідомість орієнтується переважно саме на іміджеві характеристики, що виступають як певні символи нашої політичної реальності.

Визнання саме міфологічної природи політичного іміджу є домінантою у чіткому розумінні даного феномену. Вона проявляється передусім у наступних детермінантах: по-перше, інформація про політичних лідерів та політичні партії, яку транслюють сучасні засоби масової комунікації носить занадто абстрактний (типовий) характер; по-друге, „неформатність” інтимної (нетипової) інформації про політичних лідерів в умовах жорсткої боротьби за електорат.

Спеціалісти з проведення виборчих кампаній постійно підкреслюють, що для забезпечення сильного психологічного впливу на населення важливо не те, що пропонує кандидат чи партія, а те, що сприймає виборець, який реагує на штучно створений образ. Імідж за своєю природою – виключно психологічний феномен. Імідж – явище того ж роду, що і міфи, і стереотипи.

Символічний підхід властивий психічній природі людини і полегшує їй вибір у політичній сфері. Тому масова свідомість орієнтується переважно саме на іміджеві характеристики, що виступають як певні символи нашої політичної реальності. Масова свідомість надає перевагу працювати з неризикованими стратегіями, охоче спирається на вже реалізовані варіанти. “Здебільшого, – писав У.Ліппман, – замість того, щоб спочатку побачити, а потім визначати, ми, навпаки, спочатку визначаємо, а потім бачимо, ми помічаємо тільки те, що вже сформульоване для нас нашою культурою, причому сприймаємо це побачене у формі стереотипів своєї культури”. Так, під час спілкування ми відразу ж намагаємося доповнити образ співрозмовника до стереотипу, який у нас сформований. Ми намагаємося вписати його в сценарій, фрейм, в глобальному сенсі – в міф. І це загальний закон людської психіки.

Оскільки імідж має природу міфа та стереотипу, то він відображає ключові позиції, на які безпомилково реагує масова свідомість. Враховуючи таке психологічне підґрунтя феномена, Г. Почепцов [6, 47-48] виокремив три функції іміджу: 1) ідентифікації (імідж – це стереотип, тому можна миттєво співвіднести його з конкретною особою, адже він задає уже апробовані шляхи ідентифікації. Об'єкт стає безпечним, таким, що легко упізнається); 2) ідеалізації: імідж намагається бажане видати за дійсне, причому в обох випадках виконує ще й третю функцію; 3) протиставлення, оскільки будується системно, виходячи з уже існуючих іміджів (будь-яка характеристика стає яскравішою у порівнянні з протилежною).

Спрощуючи процес соціального пізнання, політичні іміджі ведуть до формування доволі примітивної соціальної свідомості, до набору простих, іноді неадекватних автоматичних емоційних реакцій. Подібні стандарти автоматичних реакцій відіграють негативну роль в ситуаціях, де необхідна об'єктивна аналітична оцінка інформації, прийняття самостійних рішень, здійснення політичного вибору.

На міфологічній основі надбудовується решта складових іміджу - інформаційна, емоційна, спонукальна.

Хоч у політичній науці поняття „імідж” трактується переважно як маніпулятивний образ, не можна забувати, що побудова успішного іміджу полягає здебільш не в приписуванні лідеріві неіснуючих характеристик і створенні хибного, нереального образу, а в розвитку його реальних особливостей і позитивних якостей, очікуваних масами. Спроби грубої маніпуляції громадською думкою можуть дати протилежний результат. Як свідчать результати останніх виборчих кампаній, український електорат орієнтувався переважно не на „політехнологічні обгортки”, а на результати політичної діяльності.

Формування політичного іміджу включає в себе наступні технологічні етапи:

- вивчення уявлень у громадській думці про „ідеального” лідера та реальний імідж кандидата;

- створення („упакування”) іміджу кандидата;

- його реалізація („продаж”) з використанням ЗМІ та системи паблік релейшнз [5, 112].

Політичний імідж повинен формуватися цілеспрямовано; включати в себе значимі в народі якості; відповідати домінуючим соціальним очікуванням. Будь-який політичний імідж, щоб стати позитивним повинен обов'язково відповідати деяким загальним вимогам:

- при побудові та реалізації іміджу треба посилати інформацію, яка сприйматиметься виборцями з прогнозованим ефектом;

- для підсилення іміджевих характеристик доцільно використовувати негативну інформацію про конкурента;

- імідж має відокремлюватися від свого носія і жити в інформаційному просторі власним життям.

Імідж політичного лідера у будь-якому випадку повинен бути співвідносним із певним типом іміджу, характерним для даної соціальної спільноти. Вітчизняні автори визначають в українській політичній практиці трохи інші, ніж на Заході, але ближчі нам типи політичного іміджу. Зокрема, Валерій Бебик пропонує таку їх класифікацію:

- 1) "діловий імідж", який щонайкраще характеризується ідеологією: "ми заробили гроші для себе, заробимо їх і для вас";

- 2) "інтелектуальний імідж", що виник на основі твердження: для роботи в парламенті необхідні професіонали;

- 3) "народний імідж" будувався на класичній популістській основі, на прагненні сформувати позитивно ставлення до себе як до "свого хлопця";

- 4) "політичний імідж" формувався на контрастному протиставленні політичних сил. В обох випадках ставка робилася на певні, добре відомі базові цінності основних політичних сил суспільства, а власне імідж створювався на декларуванні прихильності до цих цінностей;

- 5) "жіночий імідж" створювався на основі кредо: "Обирайте жінок. Вони зроблять цей світ кращим";

- 6) імідж "місцевого жителя" [1, 75].

Саме на основі певного типу політичного іміджу створюється стратегічний образ і відбувається подальша його надбудова. Вироблення іміджевої стратегії зводиться до визначення основних факторів, які обумовлюють дієвість іміджу політика, і відбору інструментів впливу на них. Дієвість залежить від того, наскільки вдало сформований імідж виконує основні функції, які очікує від нього електорат. Перш за все імідж повинен формувати уявлення про політику. Це означає, що він повинен:

1. задовільняти інформаційні потреби виборців;

2. виконувати оціночну функцію;

3. здійснювати пізнавальну функцію – задавати певну „картину світу”;

4. в складних ситуаціях вирішувати психотерапевтичні завдання – сприяти зняттю страхів і мінімізації тривоги, створювати можливості екстерналізації внутрішніх конфліктів.

Сучасна практика формування політичного іміджу лідера або партії володіє широким арсеналом дійових засобів від професійно поставленої політичної реклами до системи паблік рілейшнз.

Особливістю сьогоденних виборчих кампаній є те, що люди, електорат, як правило не мають безпосереднього виходу на політика, вони бачать його образ (імідж) і телевізійну картинку. Здійснюється вибір саме образу, а не людини. Телебачення формує певною мірою незалежні від нас образи, призводить до зміни набору пріоритетних характеристик. Як зазначає М. Спіллейн, телебачення — це організатор та руйнівник іміджу [2]. Телеформат має свої особливості: 69 відсотків інформації глядачі сприймають візуально і лише 31 відсоток вербально, причому візуальна інформація сприймається як більш достовірна, тому що виглядає невідфільтрованим шматочком дійсності.

Слова, манери і тональність виступу, його образний ряд і емоційна забарвленість, почуття міри в одязі в значній мірі визначають успіх політика. На виборах перемагає той, хто зуміє більше сподобатися виборцям. Одним із найважливіших психологічних сюжетів іміджмейкінгу є проблема першого враження, яке справляє на людей політик, а також проблема створення людьми деякої „власної” думки про нього.

Психологічно це ставить перед іміджмейкерами питання ефективного синтезу різноманітних компонентів іміджу в єдине ціле і потім співвідношення цього цілого іміджу із образом „ідеального політика”, якого в природі не існує, але з яким виборець чомусь завжди порівнює реальних політиків.

В сучасній практиці політичного суперництва великого значення набуває використання технологій дискредитації конкурента або, як говорять політтехнологи "зниження іміджу конкурента". Для формування відповідної громадської думки використовуються найрізноманітніші ЗМІ та паблік рілейшнз, але в першу чергу преса і телебачення. Ця робота ґрунтується на таких підходах: ненав'язлива інформація про відомі й невідомі електоратові деталі негативного іміджу, порівняння поведінки конкурента з "нормальними" або "ненормальними" зразками поведінки, докази залежності його від певних осіб чи організацій, його підпорядкованість, залежність від зовнішніх впливів.

В конкретних заходах, коли очікується атака на якийсь визначений аспект іміджу, пов'язаний із визначеними фактами, використовується захід під назвою „щеплення” чи „вакцинація суспільної думки”. „Вакцинація” суспільної думки – це підготовка людей до такого сприйняття визначеного типу інформації, яке не викличе у них різкої реакції. Технологія вакцинації заснована головним чином на випередженні суперника в подачі інформації.

Відтак можна дійти кількох важливих висновків.

По-перше, у демократичному суспільстві політики повинні постійно підтверджувати легітимність свого перебування на високих посадах. Інакше кажучи, їм постійно, або, принаймні, у передвиборчий період, доводиться переконувати громадськість у тому, що вони гідні її репрезентувати. Саме на політичний імідж покладено таке відповідальне завдання створювати і підтримувати позитивний статус політиків у період виборів і міжвиборчий період. По-друге, політичний імідж не може бути нейтральним стосовно політичного об'єкта і чинить зворотній вплив на нього. По-третє, при формуванні ефективного політичного іміджу необхідно враховувати цінності електорату, без якого політична сила чи політичний гравець не мають можливості реалізувати свою політику. По-четверте, теорія створення позитивного іміджу в сучасній політиці, і в процесі виборчої кампанії зокрема, залишається областю суб'єктивних оцінок, де вдалі знахідки, здебільшого носять випадковий характер, а не є результатом спеціальних знань.

1. Бебик В. М. Як стати популярним, перемогти на виборах та утриматись на політичному Олімпі. – К.: Смолоскип, 1993. – 250 с.

2. Гуцал А. Ф., Недбаєвський С. Л. Політичний лідер в історичному інтернеті // <http://www.manipulation.com/ua>

3. Королько Б. Г. Основи паблік рілейшнз: Учебник для студ. ВУЗов / Отв. ред. Удовик С. Л. – М.: Рефл-бук, – К: Ваклер, 2002. – 528 с.

4. Ольшанский Д.В. Политический PR. – СПб.: Питер, 2003. – 544 с.
5. Петракова Є. Деякі аспекти формування іміджу політичного лідера// Політичний менеджмент. – 2004. – №2. – С.109 – 119.
6. Почепцов Г. Г. Коммуникативные технологии двадцатого века. – М.: „Рефл-бук“, К: „Ваклер“, 2000. – 569 с.
7. Шейнов В.П. Пиар „белый” и „черный”. Технологи скритого управління людьми. – М.: АСТ, Мн.: Харвест, 2005. – 672 с.

SUMMARY

Gregirchak D. POLITICAL IMAGE AS PHENOMENON OF MODERN POLICY: ELECTORAL ASPECT

This article is an attempt of analysis of political image as phenomenon of modern policy, in this case in the process of hustings. It characterized the concept of politic image of party or leader, finded out principle of forming and realization of political image.

М. ГУЙТОР (Чернівці)

ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИХ ПЕРЕДУМОВ ФОРМУВАННЯ ЕЛЕКТОРАЛЬНОЇ СПЕЦИФІКИ ЧЕРНІВЕЦЬКОЇ ТА ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТЕЙ

За роки незалежності Україна намагається позбутися залишків тоталітарної моделі регіональної командно-адміністративної політики. Органи державної влади та різноманітні суб'єкти виборів намагаються враховувати у своїй діяльності запити населення. Тому, дослідження електоральної специфіки областей допомагає виробляти та корегувати державну політику щодо регіонів, оцінювати її ефективність, дозволяє суб'єктам виборчого процесу заручитися підтримкою населення. Особливо актуальним є дослідження специфіки регіонів, які мають спільні особливості. Це допоможе визначити спільні тенденції поведінки виборців у регіонах та дасть можливість органам державної влади уникнути помилок при прийнятті важливих рішень.

На заході України спільними рисами особливо виділяються Чернівецька та Закарпатська області. По-перше, обидві області є поліетнічними, причому поліетнічність пов'язана з географічною специфікою регіонів та з подіями, які відбувалися в різні історичні часи на даних територіях. По-друге – обидві області є прикордонними регіонами. Також серед спільних ознак можна виділити невелику територію регіонів та незначну, порівняно з іншими областями, кількість населення.

Існують досить ґрунтовні дослідження історичних аспектів розвитку Чернівецької [1; 2; 3; 5; 19; 20] та Закарпатської [4; 6; 9] областей, етнічних особливостей регіонів. Дослідники глибоко аналізують окремі історичні періоди у розвитку регіонів, розглядають проблемні питання в сфері міжетнічних взаємин, проте, поза їх увагою залишається політологічний аналіз передумов формування електоральної специфіки областей. Тому дана стаття має на меті через порівняння історичних та культурних аспектів розвитку областей визначення особливостей електоральної специфіки Чернівецької та Закарпатської областей.

Чернівецька область є найменша за територією з областей України, її площа становить 8,1 тисяч квадратних кілометрів, дещо більшою є територія Закарпатської області – 12,8 тис. кв. км. На півдні Чернівецької області проходить державний кордон з Молдовою і Румунією. Закарпатська область має державний кордон на півночі з Польщею, на заході — з Угорщиною і Словаччиною, на півдні — з Румунією. Територія Чернівецької області поділяється на 11 адміністративних районів і має у своєму складі 11 міст, 8 селищ міського типу і майже 400 сільських населених пунктів. Адміністративним центром області є м. Чернівці. На два адміністративних райони більше на Закарпатті, також в склад входять 10 міст, 20 селищ міського типу та 579 сільських населених пунктів. Адміністративним центром Закарпатської області є м. Ужгород.

Формування території областей проходило в непростих історичних умовах, і це безперечно вплинуло на формування електоральної специфіки регіонів. Чернівецька область в нинішніх її кордонах була утворена в серпні 1940 р. об'єднанням північної частини Буковини і Хотинського повіту Бессарабії. І хоча в повсякденному житті Чернівецьку область називають Буковиною, ці терміни не є тотожними, адже до складу області увійшла тільки північна частина історичної Буковини, а південна на сьогодні входить до складу Румунії. Довгий період часу територія сучасної Чернівецької області входила до складу різних держав: Молдовського князівства, Османської імперії, Габсбурзької Австрії та Австро-Угорщини, Румунії, Української РСР, а відтак і до складу СРСР. Період, коли край входив до складу Київської Русі та Галицько-Волинської держави охоплює X – IV століття. Далі було входження до Молдавського князівства, яке поширило свою владу і на землі, що раніше належали Галицько-Волинській державі. Після 1538 р. Буковина, разом із всім Молдавським князівством, потрапила під владу Османської імперії. Після того як край зайняли австрійські війська, на основі Кючук-Кайнарджійського мирного договору між Туреччиною та Росією, розпочався новий етап в історії Буковини. Землі історичної Буковини опинилися поділеними між Австрійською та Османською імперіями, причому в складі Османської залишилася Хотинщина, яка була перетворена на турецьку райу, тобто мілітаризовану зону. І тільки в 1812 році за Бухарестським мирним договором Хотинщина разом із всією Бессарабією опинилася в складі Російської імперії.

Поразка Австро-Угорщини в Першій світовій війні призвела до розпаду імперії. Українська та румунська громади в таких умовах почали активно діяти з метою захисту своїх інтересів. Депутат сейму Я. Флондор разом із румунськими землевласниками виступили за об'єднання земель Австро-Угорщини, на яких проживало румунське населення, в єдину державу. Ігноруючи інтереси українського населення, вони розглядали Буковину як історичну землю, яка належить тільки румунам. Щоб не втратити політичну ініціативу, лідери українського населення Буковини провели 3 листопада Буковинське народне віче в Чернівцях. Воно ухвалило рішення про розподіл краю за етнічним принципом і висловилося за приєднання до північної частини України території де перепис населення 1910 р. зафіксував перевагу українського населення. Президентом української частини Буковини став колишній депутат крайового сейму Омелян Попович. Але далі цих ухвал справа національного самовизначення населення краю не пішла, бо вже 11 листопада румунська армія увійшла у Чернівці. Під владу Румунії потрапила не тільки Буковина, а й Бесарабія. Тільки влітку 1940 р. СРСР висунув Румунії претензії щодо Бесарабії та північної частини Буковини, що і призвело до об'єднання Бесарабії із північною частиною Буковини та утворення Чернівецької області. З 1991 р. Чернівецька область входить до складу незалежної України.

Майже на шість років пізніше утворилася Закарпатська область – 22 січня 1946 р. Варто зазначити, що територія сучасної Закарпатської області також довгий період входила до складу різних держав: Австро-Угорщини, Чехословацької республіки, Угорщини, Української РСР. Вважається, що наприкінці IX ст. угорські племена мігруючи зі сходу, почали переходити через Карпати і заселяти Середнє Подунав'я. З тих часів, вочевидь, починається їхня боротьба зі східнослов'янськими племенами, які заселяли територію сучасного Закарпаття і входили до складу Київської Русі. До XIII ст. угорці домоглися контролю над цією територією. У середині XVI ст. Угорщина і Трансільванія більш ніж на сторіччя попадають у вассальну залежність від Османської імперії. Після вигнання турків з Угорщини наприкінці XVII ст. на території Закарпаття надовго встановилася влада однієї з найвідоміших правлячих династій Європи – Габсбургів, які в 1867 – 1918 рр. були монархами Австро-Угорщини. Після поразки Австро-Угорщини в роки першої світової війни (1914 – 1918), на основі рішень Паризької мирної конференції, Сенжерменського мирного договору в 1919 р. і Тріанонського договору в 1920 р. Закарпаття одержало статус автономії у складі Чехословацької Республіки. Весною 1939 р., коли Гітлер розчленував Чехословацьку в результаті проведення двох арбітражів у Відні, всі південні райони Закарпаття, де проживала більшість угорського населення були передані Угорщині. На початку 1939 р. на території краю виникло нове державне утворення – Карпатська Україна. Та 15 березня 1939 року війська Гортистської Угорщини окупували територію всього краю і припинили існування цього державного утворення. Після визволення краю Червоною Армією в жовтні 1944 року в Закарпатті була проголошена самостійна держава

– Закарпатська Україна зі своїм урядом – Народною Радою. Це державне утворення існувало лише до липня 1945 року, коли відбулося приєднання до УРСР. Підставою стало волевиявлення населення краю шляхом прийняття Першим З'їздом народних комітетів Закарпатської України “Маніфесту про возз'єднання з Радянською Україною”. З серпня 1991 р. Закарпатська область є складовою незалежної України.

З історичних аспектів утворення областей видно що ці два регіони формувалися на протязі багатьох віків перебуваючи під впливом багатьох держав. Саме перебування під впливом різних держав виробило у ментальності населення Чернівецької та Закарпатської областей гнучкість у поведінці, яка проявляється у лояльному ставленні до влади. Науковець Круглашов А.М. зазначає, що радянський період в історії обох регіонів особливо сприяв виробленню лояльності до влади, яка відкривала, в обмін на вимогу відданості з боку місцевого населення нові соціальні горизонти, зокрема шлях до професійної, управлінської партійної кар'єри не лише у місцевому, але й в республіканському і всесоюзному масштабах [5, 28]. Історично зумовлена гнучкість поведінки на сьогодні частково впливає на формування громадської думки в регіоні, підтримку населенням областей того чи іншого вектора як зовнішньої так і внутрішньої політики Української держави.

Окрім розглянутих історичних передумов, чільне місце займають соціокультурні аспекти формування електоральної поведінки обох областей. Вони відіграють важливу роль при виробленні державної політики, оцінці її ефективності та відповідності мети, при проведенні виборчих кампаній дозволяють уникати конфліктних ситуацій. Найбільш репрезентативним та достовірним джерелом інформації, необхідної для вирішення зазначених завдань, є дані переписів населення. В сучасних пізнавальних та етнополітичних контекстах надзвичайно актуальними є матеріали Всеукраїнського перепису 2001 р.

Хоча обидві області невеликі за територією, проте вони є густонаселеними. Загальна кількість наявного населення Чернівецької області, за уточненими даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року становила 922,8 тисячі осіб [11], Закарпатської – 1258,3 тис. осіб [10]. У складі електорату областей найбільш помітні такі дві соціальні групи, як міські та сільські жителі. Кількість міського населення Буковини складала 373,5 тисячі осіб, або 40,5%, сільського – 549,3 тисячі осіб, або 59,5%. Порівняно із 1989 роком, чисельність міського населення зменшилася на 21,5 тисячі осіб, а сільського – збільшилася на 6,3 тисячі осіб [14]. Подібні тенденції зменшення кількості міського населення та збільшення сільського спостерігалася і в Закарпатті: кількість міського населення зменшилася порівняно з 1989 роком на 9,5 відсотка і склала 466,0 тис. осіб, сільського зросла на 7,5 % до 792,3 тис. осіб [12].

В регіонах на даний час простежується зменшення чисельності населення. Так, в 2006 р. кількість населення Чернівецької області становила 906,3 тисячі осіб [22], тобто за 5 років його чисельність скоротилася на 16,5 тисяч осіб. Віковий склад населення, зафіксований Всеукраїнським переписом населення, характеризувався зменшенням частки дітей у загальній кількості населення поряд із суттєвим збільшенням частки осіб у віці, старшому за працездатний, що значно ускладнює демографічну ситуацію в областях і свідчить про постаріння населення. В непростих соціально-економічних умовах молоді сім'ї виховують одну – максимум двох дітей. Вагома частина молоді виїжджає за кордон, а після повернення також намагається виховувати максимум двох дітей. Для міського населення актуальною стає західноєвропейська тенденція за якою молоді люди намагаються спочатку зробити кар'єру а вже потім створювати сім'ю. Першою причиною скорочення кількості населення є природній чинник, другою – масовий виїзд людей на заробітки за кордон. Чимало кількості жителів Чернівецької та Закарпатської областей працює на теренах Російської Федерації. Втім, усе більше знаходять роботу поза межами СНД. Крім наявності вільних робочих місць, напрям трудової міграції визначають й інші фактори. Так, спорідненість слов'янських мов впливає на те, що у Польщі, Словаччині або Чехії людина, яка володіє українською та російською мовами, легше пристосовується до умов проживання та праці. Так само той, хто володіє румунською, скоріше починає розуміти мови романської групи – італійську, іспанську, португальську. В Італію, Іспанію та Португалію останнім часом виїжджає на заробітки значна кількість буковинців. Чимало чернівчан працюють в Ізраїлі, де вони мають зв'язки з колишніми співгромадянами, а значна частина цієї близькосхідної країни розуміє російську мову.

Вийджають також буковинці та закарпатці в Австрію та Німеччину, до того ж традиційні контакти регіонів з цими країнами полегшують шукати роботу.

Серед соціокультурних аспектів виділяються кількісні показники якісних ознак етнічної структури населення та мовної самоідентифікації людей. Зазначимо, що попри значні зміни у складі населення Чернівецька та Закарпатська області продовжують залишатися поліетнічними (див. табл. 1).

Таблиця 1

Склад населення Чернівецької та Закарпатської областей за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року

	Чернівецька (тис. осіб)	Закарпатська (тис. осіб)	Чернівецька у % до підсумку		Закарпатська у % до підсумку		Чернівецька	Закарпатська
	2001 р.	2001 р.	2001 р.	1989 р.	2001 р.	1989 р.	2001 рік у % до 1989	2001 рік у % до 1989
Українці	689,1	1010,1	75,0	70,8	80,5	78,4	103,4	103,4
Угорці	-	151,5	-		12,1	12,5	-	97,3
Румуни	114,6	32,1	12,5	10,7	2,6	2,4	114,2	109,0
Молдавани	67,2	-	7,3	9,0	-	-	79,5	-
Росіяни	37,9	31,0	4,1	6,7	2,5	4,0	60,1	62,7
Цигани	-	14,0	-	-	1,1	1,0	-	115,4
Словаки	-	5,6	-	-	0,5	0,6	-	77,7
Німці	-	3,5	-	-	0,3	0,3	-	103,0
Поляки	3,4	-	0,4	0,5	-	-	71,6	-
Білоруси	1,5	-	0,2	0,3	-	-	51,8	-
Євреї	1,4	-	0,2	1,8	-	-	8,8	-
Інші національності	3,9	-	0,4	0,2	-	-	103,6	-

Джерело: [13; 15].

Науковець І.Г. Буркут підкреслює, що населення Буковини відрізняється поліетнічністю, пов'язаною з географічним розташуванням краю на кордоні між двома великими етнічними масивами та з переселенською політикою, котру проводили держави, до складу яких входила Буковина [1, 9]. Звичайно, географічне розташування та переселенська політика вплинули на поліетнічність і Закарпатської області.

Українців в Чернівецькій області проживає 75 відсотків від усього населення області, в Закарпатській вони складають 80,5 відсотка. Відзначимо, що у порівнянні з 1989 роком в регіонах збільшилась кількість українців на 4,2 % та 2,1%. На другому місці за чисельністю знаходяться румуни в Чернівецькій – 12,5 % та угорці в Закарпатській – 12,1 %. Якщо порівняти дані 1989 року то можна побачити зростання чисельності румунів Буковини на 1,8 % та зменшення угорців Закарпаття на 0,4 %. Серед інших чисельністю виділяються молдавани, росіяни, поляки, білоруси, євреї в Чернівецькій та румуни, росіяни, цигани, словаки, німці в Закарпатській областях. Можна визначити наступні райони компактного проживання представників етнічних груп Чернівецької області:

- румуни – Глибоцький, Герцаївський, Сторожинецький райони та м. Чернівці;
- молдавани – Глибоцький та Новоселицький райони;
- росіяни – м. Чернівці, Глибоцький та Сокирянський райони;
- євреї – м. Чернівці;
- поляки – Глибоцький та Сторожинецький райони.

На Закарпатті до районів компактного проживання етнічних груп можна віднести наступні:

- угорці – Берегівський, Виноградівський, Ужгородський, Мукачівський, Тячівський, Хустський райони;

- румуни – Тячівський район (Солотвино, Діброва, Глибокий Потік, Топчино, Подішор, Бескеу, Корбунешть, Малий Боуц, Великий Боуц), Рахівський район (Біла Церква, Середнє Водяне, Плауц, Добрик);

- росіяни – м. Ужгород, м. Мукачево.

Серед районів Чернівецької області певною електоральною специфікою відзначаються гірські – Путильський та Вишницький, географічно та етнографічно тісно пов'язані з сусідньою Івано-Франківською областю. Відносячись у етнографічному плані до Гуцульщини, їхнє населення усвідомлює в той же час свою належність до України в цілому і відрізняється підкресленою орієнтацією на українські національні цінності. Для нього характерним є консерватизм, у певній мірі залишки патріархальності [1, 12]. Відрізняються електоральною поведінкою Хотинський, Кельменецький, Сокирянський та Новоселицький райони, які залишилися в складі Чернівецької області після приєднання північної частини Бессарабії до Радянського Союзу та реорганізації Хотинського повіту. Також у складі Чернівецької області виділяється Герцаївський район. Місцеве населення там складається переважним чином з румунів, які підтримують тісні зв'язки з сусідніми населеними пунктами Румунії. На електоральній карті Закарпаття можна виділити Берегівський, Виноградівський, Ужгородський, Мукачівський, Тячівський, Хустський райони. На даних територіях компактно проживають угорці і це надає районам електоральної специфіки, яка проявляється як у повсякденному житті, так і під час конкретних політичних подій. Наступну групу утворюють населені пункти компактного проживання румунів Тячівського та Рахівського районів. Компактність проживання угорців та румунів робить їх потужною політичною силою на виборах.

Мовний склад населення областей, за даними Всеукраїнського перепису [16, 17], можна охарактеризувати наступним чином. 75,6% населення Чернівецької області вважали українську мову своєю рідною. Вищий відсоток тих хто вважав своєю мовою українську зафіксовано на Закарпатті – 81,0%. Серед етнічних груп виділяється те, що 6,8% румунів, 3,2% молдованів, 8,1% росіян в Чернівецькій області та 2,6% угорців, 0,6% румунів, 8,1% росіян в Закарпатській визнали українську своєю рідною мовою. Набагато вищий відсотковий рівень визнання української мови рідною простежується серед поляків (47,8%), білорусів (19,0%), євреїв (23,8%) Буковини та циган (16,4%), словаків (42,1%), німців (38,9%) Закарпаття. Пояснити таке явище можна кількома припущеннями. По-перше, угорців та румунів можна вважати одними з найстійкіших щодо асиміляції етнічних груп України завдяки компактному розселенню на території одного чи кількох районів області. По-друге, окремі райони, де компактно проживають румуни чи угорці, межують з Румунією чи Угорщиною. На етнічному та мовному факторах спекулюють різноманітні політичні сили під час виборчих кампаній та сусідні країни.

Визначають електоральну специфіку сусідніх регіонів також конфесійні особливості областей, що мають певний, хоча й далеко не визначальний вплив на поведінку мешканців. На теренах Чернівецької та Закарпатської областей віруючими себе визначають орієнтовно 70% населення, проте активно практикуючими віруючими є близько 8% населення. Традиційно більшість віруючих буковинців (53%) як українського, так і румунського походження сповідує православ'я. Дослідники зазначають, що історично позиції православної церкви були досить сильними на Буковині [20, 364]. Також православ'я сповідує більшість закарпатців. Меншу частину, проте достатньо велику, формують прибічники греко-католицької церкви в Закарпатській області (370 громад). Також на Закарпатті можна виділили римо-католиків, проте їхня кількість є досить невеликою, їм належить 88 громад. В Чернівецькій області, порівняно з Закарпатською, католики складають невелику частину. Більшість римо-католиками Буковини є етнічні поляки, але серед віруючих цієї конфесії є певна кількість українців, румунів, німців і навіть росіян. Греко-католики у Чернівецькій області – переважно етнічні українці, але свого часу сюди переселилася і певна кількість трансільванських румунів, що

відносилися до цієї конфесії [1, 19]. Греко-католикам в Чернівецькій області належить 25 громад, римо-католикам – 30 громад.

Окреме місце в Чернівецькій області посідають росіяни-старообрядці. Давні традиції на Буковині та Закарпатті має і протестантизм. Хоча більша частина населення областей вважає себе православними, проте сукупна кількість активно віруючих членів різних протестантських громад в області майже на рівні за кількістю активно віруючих православних УПЦ та УПЦ КП. При цьому треба мати на увазі, що до цього числа входять не тільки віруючі традиційних протестантських церков (яких в областях небагато) чи таких течій, які вже можна назвати традиційними, як баптисти, євангелісти та адвентисти. Більшість цієї групи під назвою „протестантські церкви“, становлять віруючі різних так званих „нових релігійних рухів“, передусім різноманітних угруповань. Членство в таких релігійних громадах буває тільки „активним“, тобто майже немає таких людей, які називають себе протестантами і водночас регулярно не брали б участі в богослужіннях. Неопротестантські громади тісно пов'язані зі своїми духовними центрами, що розташовані в Північній Америці та Західній Європі. Це, безумовно, впливає на їхні зовнішньополітичні орієнтації та електоральну поведінку. Після розпаду СРСР діяльність протестантських конфесій значно активізувалася. Маючи великий досвід діяльності, вони швидко поширюють свій вплив. Протестантські громади розподіляють гуманітарну допомогу, що надходить з-за кордону, дбають про вирішення життєво важливих питань, які виникають у віруючих. Все це приваблює людей, що опинилися на самоті з важкими проблемами, характерними для так званого перехідного періоду. Конкуренція між релігійними громадами змушує їх шукати сучасні форми залучення нових членів, постійно дбати про зростання кількості віруючих і впливу своїх громад у суспільстві. Особливу активність тут проявляють неопротестанти, що мають найтісніші духовні зв'язки з Заходом.

Проте, найбільша кількість громад у Чернівецькій та Закарпатській областях належить до Української Православної Церкви Московського Патріархату. На Буковині з 1029 громад до УПЦ МП належать 399 зареєстрованих та 1 незареєстрована, на Закарпатті з 1488 до УПЦ МП належать 557 зареєстрованих.

На даний час можна спостерігати процес глибокої політизації релігійно-церковного життя, який активізується під час виборчих кампаній та в кризових ситуаціях. В суспільстві спостерігаються зустрічні тенденції: з одного боку, політичні діячі, партії та блоки намагаються використати релігійні організації, опертися на високий авторитет церкви в суспільстві; з іншого – духовенство, церковний актив досить інтенсивно прилучається до політики, прагнучи лобювати власні інтереси, співпрацюють із політичними організаціями. Нині практично жодна з конфесій не залишається осторонь соціально-політичних реалій і активно впливає на формування громадської думки щодо конкретних подій, політиків, доцільності прийняття участі у виборах тощо. Сьогодні майже кожний 10 віруючий визнає, що повністю або частково прислухається до тих політичних ідей, котрі пропагуються в релігійній організації або громаді. Показниками політизації релігійного життя стало також і помітне зростання кількості навколоцерковних політизованих структур. За наявності певної частини політичних партій та релігійних організацій відбувається об'єктивний процес переплетіння поліконфесійності з багатопартійністю. Конфесійний фактор досить суттєво впливає на електоральну специфіку, проте не слід переоцінювати його важливість.

Спільним в історії двох областей є використання етноніма „русин“, навколо якого зараз в Закарпатській області продовжуються дискусії. На протязі століть корінне населення Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття називало себе русинами, рідше руснаками. Етнонім зберігав історичну пам'ять про Київську Русь, про тісні зв'язки народу, територія якого внаслідок складних історичних обставин опинилася розірваною державними кордонами [2, 98]. Проте, на рубежі XIX – XX століття етнонім „русин“ на Буковині був поступово замінений самоназвою „українець“. Самоназву „русин“ активно використовували для агітаційної діяльності москвофіли, які прагнули об'єднання з Російською імперією та доводили тотожність русинів та росіян. На противагу їм народовці втілювали в суспільну свідомість етнонім „українець“, який повільно і витіснив традиційну самоназву „русин“. Даний етнонім сьогодні

зберігся лише там, де на протязі тривалого часу окремі групи населення існували в ізоляції від основного свого етнічного масиву.

На сьогодні дана самоназва частково використовується в Закарпатській області та на сході Словаччини. Також цей етнізм розповсюджений в сербській Воєводині та прикордонних з нею районах Хорватії [2, 98 – 99], Польщі та Югославії [6]. Слід також відзначити общини русинів Канади та США, які намагаються здійснювати вплив на поведінку населення, яке називає себе русинами, в Україні та в інших країнах. Діаспора в даних країнах постійно прагнула активізувати дії русинів, „бралася до серйозних організаційних заходів, прагнучи допомогти своєму рідному краю“ [9, 51]. Різняться і статистичні дані щодо кількості русинів. Так, за підрахунками Карпатсько-Русинського наукового центру у США, чисельність русинів у Закарпатській області складає близько 650 тисяч [6], натомість, перепис населення України в 2001 р. вказав, що русинами вважають себе 12 тисяч чоловік цієї області [2, 98]. Швидше дані Карпатсько-Русинського наукового центру не слід сприймати як істинні, адже не вказано коли проводився підрахунок та за якими методами. Використовуючи необ'єктивні дані, частина публіцистів та науковців мають вихідну позицію від якої можна відштовхуватися для пропаганди ідей, які ніяким чином не спрямовані на консолідацію українського народу. Виокремити специфіку електоральної поведінки русинів ми не можемо, оскільки дана община не проживає компактно. Оскільки „натхненниками сучасного „русинства“ на Закарпатті виступила Комуністична партія, лідери якої здебільшого й контролюють більшість русинських організацій краю, спрямовуючи їхню діяльність у русло проросійської орієнтації“ [23], то можемо припустити, що русинські організації будуть підтримувати цінності цієї політичної сили та поширювати їх серед своїх прихильників. На теренах Чернівецької області підтримкою цінностей, які продукуються Російською Федерацією, виділяються росіяни-старообрядці.

Особливість електоральної специфіки Чернівецької та Закарпатської областей залежить від багатьох факторів. Всі фактори можна віднести до двох основних груп чи передумов – історичні та соціокультурні. Довгий період часу території сучасних областей знаходились під владою різних держав. Відповідно, стереотипи суспільної свідомості, які пов'язані з історичною пам'яттю народу та з уявленнями про оточуючий світ, що формуються в родині, школі, постійному колі спілкування відіграють визначальну роль у орієнтаціях населення областей. Разом з тим історичні передумови сформували у ментальності населення обох областей гнучкість у поведінці. Разом з тим не менше впливають етнічний і мовний фактори та діяльність країн-сусідів, які намагаються різноманітними методами впливати на представників різних етнічних груп, що проживають на території областей. До важливих факторів впливу на регіональну специфіку можна віднести також соціально-демографічні характеристики населення областей та належність до тієї чи іншої релігійної конфесії. Але не слід розглядати дані фактори поодинокі. Тільки розглядаючи їх у тісному взаємозв'язку, можна зрозуміти особливості електорату Чернівецької та Закарпатської областей.

1. Буркут І.Г. Історичні та етнічні особливості регіону // Курс України на інтеграцію до Європейського Союзу: регіональні виміри громадської підтримки. (Наукове видання). – Чернівці: Прут, 2000. – С. 10-21.

2. Буркут І.Г. Політичні процеси: історія, міфи, реальність (погляд з регіону). – Чернівці: Прут, 2005. – 572 с.

3. Добржанський О.В. Ідейна боротьба в українському русі на Буковині (90-ті роки ХХ ст.) // Питання історії України: Збірник наукових статей. – Чернівці: Золоті литаври, 1998. – Т.2. – С. 213-235.

4. Конончук С.Г., Лациба М.В., Тищенко Ю.А. Становлення публічної політики в регіонах України. – К.: УНЦПД, 2006. – 368 с.

5. Круглашов А. Регіональна етнополітична стабільність: історична ретроспектива (на прикладі Чернівецької області) // Політологічні та соціологічні студії. Збірник наукових праць. – Т. III. – Чернівці: Рута. – С. 11-39.

6. Лосик К. Народ є – національності нема, або деякі дані про Підкарпатських русинів // <http://www.brama.com/survey/messages/18963.html> Дата перегляду 25 лютого 2006 р.

7. Матеріали Всеукраїнської конференції „Міжнаціональні взаємини в Україні: питання інформаційного простору“, м.Київ, 14 лютого 2006 р. / Упоряд. С. Бугаєв. — К.: УНЦПД, 2006. — 72 с.
8. Некоторые проблемы формирования исторического сознания молодежи (На материалах социологических исследований в Черновицкой области). — Черновцы. — 1989. — 57 с.
9. Павло Роберт Магочій. Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848 - 1948). — Ужгород: Поличка „Карпатського краю“, 1994. — 295 с.
10. Перегляд результатів Всеукраїнського перепису населення 2001 року. Загальна кількість наявного населення Закарпатської області // http://www.ukrcensus.gov.ua/regions/reg_zakar/ Дата перегляду 1 березня 2007 р.
11. Перегляд результатів Всеукраїнського перепису населення 2001 року. Загальна кількість наявного населення Чернівецької області // http://www.ukrcensus.gov.ua/regions-reg_chrnv/ Дата перегляду 1 березня 2007 р.
12. Про кількість та склад населення Закарпатської області за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року. Чисельність міського і сільського населення // <http://www.ukrcensus.gov.ua/results/general/urban-rural/zakarpattya/> Дата перегляду 1 березня 2007 р.
13. Про кількість та склад населення Закарпатської області за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року // <http://www.ukrcensus.gov.ua/results-general/nationality/zakarpattia/> Дата перегляду 1 березня 2007 р.
14. Про кількість та склад населення Чернівецької області за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року. Чисельність міського і сільського населення // <http://www.ukrcensus.gov.ua/results/general/urban-rural/chernivtsi/> Дата перегляду 1 березня 2007 р.
15. Про кількість та склад населення Чернівецької області за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року <http://www.ukrcensus.gov.ua/results-general/nationality/chernivtsi/> Дата перегляду 1 березня 2007 р.
16. Про кількість та склад населення Чернівецької області за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року. Мовний склад населення Чернівецької області // <http://www.ukrcensus.gov.ua/results/general/language/chernivtsi/> Дата перегляду 1 березня 2007 .
17. Про кількість та склад населення Закарпатської області за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року. Мовний склад населення Закарпатської області // <http://www.ukrcensus.gov.ua/results/general/language/zakarpattya/> Дата перегляду 1 березня 2007 р.
18. Регіональна політика України: формування соціогуманітарних пріоритетів розвитку / Український незалежний центр політичних досліджень: За заг. ред. Ю. Тищенко. — К.: УНЦПД, 2006. — 332 с.
19. Регіональний портрет України / За заг. ред. Ю.Тищенко. — К.: УНЦПД, 2003. — 350 с.
20. Скорейко Г.М. Греко-католицька і православні церкви на Буковині у кінці ХХІІІ - на початку ХХ ст.: деякі аспекти протистояння // Матеріали V Буковинської Міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 130-річчю заснуванню Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича. У двох томах. Том 1: Історія України. Краєзнавство. — Чернівці: Книги, ХХІ. — 2005. — С. 364-367.
21. Скорейко Г.М. Природний рух населення Буковини за урядовими переписами другої половини ХІХ — початку ХХ ст. // Питання історії України: Збірник наукових статей. — Чернівці: Золоті литаври, 1998. — Т.2. — С. 188-199.
22. Хотинська Х. Буковинки живуть у середньому на 10 років довше, ніж чоловіки. Або шлюбів стає більше // Вечірні Чернівці. — № 9 (73), 1 березня 2007 р. — С. 3.
23. Червак Б. Гідра сепаратизму // Час. — №11, 15 березня 2007 р. — С. 3.
24. Як голосують селяни? Забезпечення усвідомленого вибору / С. А. Горобчишина, В. П. Кононенко, М. А. Подопрігора, Ю. А. Тищенко — К.: УНЦПД, 2005. — 124 с.

SUMMARY

Guitor M. POLITICOLOGICAL ANALYSIS OF HISTORIC-POLITICAL FACTORS OF THE FORMATION OF ELECTORAL BEHAVIOR DIFFERENCES OF CHERNIVTSI AND ZAKARPATSKIA REGION

The electoral specificity of Chernivtsi and Zakarpatsia region depends on many factors. Among them, first of all, the historical aspect of the region development can be mentioned. The territories of modern regions were under the rule of different countries for a long time. That is why the stereotypes of public conscience connected with the historical memory of people and their imagination of the surrounding world (formed in family and school) play the leading role in orientations of regions. In addition the ethnical and linguistic factors, as well as the activity of neighboring countries make grate influence too. Among the important factors there also are social-demographics characteristics of the population of the regions and belonging to any religious confession. But these factors have not to be viewed separately. The originality of Chernivtsi and Zakarpatsia regions electorate can be understood due to the close connection of the mentioned factors.

А. КЛЮЧКОВИЧ (Ужгород)

ТЕОРИЯ І ПРАКТИКА «ПАРТІЙНОЇ ДЕРЖАВИ» В ФРН

Для дослідження відносин між державною владою і політичними партіями політична система Федеративної Республіки Німеччини представляє особливий інтерес. Це зумовлено як сучасним станом партійно-владної взаємодії, так і особливістю політичної історії Німеччини, де виразно позначилися етапи розвитку відносин між партіями і державно-владним механізмом: від боротьби держави проти партій в кайзерівський період, легалізації у Веймарській республіці, зрощення партії і держави за часів нацистської Німеччини і до юридичної інституціоналізації та інтеграції партій у систему державної влади в другій половині ХХ століття.

Якщо в першій чверті ХХ століття вплив політичних партій безпосередньо на діяльність механізму влади був обмежений через слабкість, нездатність німецької політичної еліти сформувати дійсно парламентську державу, то ще через чверть століття вже йде широке «вживлення» партійних форм у державну практику. Це дало підстави говорити про реалізацію концепції «партійної держави», що свідчить про підвищення ролі партій у політичній системі ФРН. Партійне забарвлення отримали вибори, діяльність в парламенті і уряді, комунікація між владними структурами федерального та земельного рівнів та ін.

Сам термін «партійна держава» не має однозначного трактування в науковій літературі. Розглядаючи сутність партійної держави в Федеративній Республіці, слід відразу зауважити, що мова йде не про крайні вияви зрощення партії та державного апарату і утворення єдиного конгломерату влади, як це мало місце в нацистській Німеччині чи в СРСР. У ФРН поняття «партійна держава» наповнене демократичним змістом, але в якій мірі – це більше залежить від демократичної далекоглядності конкретного дослідника.

Для розуміння суті виділеного поняття важливо розкрити зміст теорії «партійної держави», значення якої, незважаючи на час і суспільно-політичні перетворення, є «особливо актуальним для політичної дійсності ФРН» [15, 464].

Засновником концепції «партійної держави» прийнято вважати відомого західнонімецького правознавця Г.Ляйбгольца, який у 1950-70 рр. цілісно виклав основні принципи функціонування партійної держави в ФРН. Але ядро теорії сформулював дещо раніше О.Коеллройтер у монографії «Політичні партії в сучасній державі» (1926 р.) [21]. О.Коеллройтер констатував надмірний вплив політичних партій у Веймарській республіці, вказав на ознаки німецької партійної держави і запропонував наступне її визначення: «Партійною державою необхідно позначати державу, державно-правова організація якої є недієздатною без вирішальної участі політичних партій. Це є цілком можливим у демократичній державі, передусім у парламентській демократичній державі. Тут діяльність найбільш важливих державних органів прямо пов'язана з участю політичних партій» [21, 86].

З правовою інституціоналізацією політичних партій (ст. 21 Основного закону ФРН) було виправлене протиріччя Веймарської республіки між дійсним впливом партій і відсутністю їх конституційного визнання. Цей правовий факт дозволив Г.Ляйбгольцу поглибити теорію «партійної держави». Г.Ляйбгольц наголошував: «Партії... мають можливість об'єднувати виборців у політично дієздатні групи, ... партії – це рупор, що використовує народ, який став повнолітнім, щоб могли виражатись і бути дієздатним у політичній сфері... Опосередковування народу партіями належить, так би мовити, до сутності сучасної демократії. В якій партії мають тенденцію ідентифікувати себе з народом; ще гостріше виражаються, підіймають вимогу бути народом» [23, 81]. Вибори Г.Ляйбгольц охарактеризував як плебісцитарні голосування з приводу політичних програм партій, а парламент – це лише допоміжний орган політичного формування волі. Партії є *de facto* державними органами, які втілюють волю народу, а партійна держава функціонує як єдність народу, партій і держави. Ключове положення своєї концепції Г.Ляйбгольц сформулював наступним чином: «Під ліберально-демократичною державою ми розуміємо державу, в якій політичній партії ... правлять державою» [23, 25].

Протягом усього періоду існування ФРН ставлення до теорії «партійної держави» було неоднозначним, теорія мала як противників, так і прихильників, але з 90-х рр. ХХ ст. із особливою виразністю підкреслюють її недоліки. Наприклад, В.Хенніс покладає відповідальність за всевладдя партій у ФРН саме на Г.Ляйбгольца та його роботу в Федеральному конституційному суді з 1951 по 1971 р.: «Конституційно-правова легітимність теорії «партійної держави» здійснювала вплив, у дійсності, як ідейний фактор для її подальшого розширення» [17, 47]. Звичайно, теорія «партійної держави» є вразливою з наукової точки зору. Безумовно, своєрідне трактування Г.Ляйбгольцем взаємодії партій, суспільства та держави є несумісне з демократичним розумінням цього зв'язку, однак не варто персоніфікувати суперечливі тенденції в розвитку державно-правового механізму ФРН.

Критика діяльності партій у Німеччині концентрується, в першу чергу, на правових аспектах партійно-владної взаємодії, що зумовлює надмірний вплив партій на органи державної влади. Г.Апель, розглядаючи в своїй монографії партійну політизацію державного і суспільного простору в Німеччині, зазначає, що це явище не було метою «батьків» Основного закону. Партії через закон про партії розширили собі поле діяльності [3, 42]. Партійну демократію в ФРН Г.Апель характеризує як «деформовану демократію», а постійний живий зв'язок між народом та державними органами – основне завдання політичних партій – порівнює із «вулицею з одностороннім рухом», оскільки партії лише доводять до відома громадян, яким чином вони будуть вирішувати проблеми суспільства [3, 44].

Більш ретельно досліджуючи дискусійне політико-правове положення політичних партій у ФРН, німецький правознавець Д.Татсос виділяє ті конституційно-правові моменти, в яких фіксується «надлишок партійної держави». Зокрема він зазначає, що формулювання ст. 21 Основного закону про участь партій у формуванні волі народу є вкрай широким понятійно, «оскільки політичне формування волі навряд чи можна обмежити певними аспектами» [35, 153]. Тільки конституційне подолання надмірного впливу партійної держави могло б сприяти ліквідації суперечливих моментів у взаємовідносинах між партіями та владою.

Найбільш відомим і гострим критиком положення партій в ФРН є німецький фахівець з державного управління Х.Г. фон Арнім. Різкі судження, численні публікації з викриттям недоліків німецької партійно-політичної системи заслужили йому славу непохитного борця за демократизацію партійного середовища [4-6]. Основна його звинувачувальна теза: «Партії мають у політичному житті Німеччини всі нитки в руках. Зворотна сторона їх панівного положення – це повне безвладдя народу» [5, 105]. Х. Г. фон Арнім критикує партії за наступними пунктами: по-перше, завдяки партіям народ позбавлений можливості виражати свою політичну волю, а партії зі своєї сторони не бажають слугувати «рупором народу»; по-друге, партії фактично відмовилися від вирішення нагальних суспільних проблем; по-третє, партії порушили конституційно-правовий принцип розподілу влади; по-четверте, в партіях домінує власний інтерес у владі, у посадах і грошах [4, 14-15]. Критична концепція Х.Г. фон Арніма, звичайно, не передбачає ліквідацію партій як інституту, але викриває недоліки, а також окреслює можливі шляхи для покращення механізму взаємодії партій із владою та суспільством.

З різкою критикою німецької партійної держави не погоджується Р.Штосс. У своїй статті «Партійна держава чи партійна демократія?» вчений робить спробу простежити еволюцію поглядів на місце партій у німецькій демократії, і дає власну оцінку сучасному стану відносин між партіями та владою. Р.Штосс констатує: «Федеративна республіка була з самого початку партійною державою, навіть якщо статті 20 і 21 Основного закону і не формувалися обов'язково з цим наміром. Характер партійної держави змінився з плином часу. Відповідальні за це не Ляйбгольц, не одержимі владою політики, а перш за все суспільно-політична переміна, розширення державної діяльності і диференціація процесу формування політичної волі» [34, 35]. Дослідник відкидає аргументи критиків партійно-політичної системи, що парламент та уряд фактично є «продовженою рукою партій». «Держава не існує тільки через партії, – вважає Р.Штосс, а згодом додає: – Отже держава і народ не є ідентичними. У цьому полягає основна помилка Ляйбгольца» [34, 31]. Але водночас Р.Штосс зауважує, що держава сьогодні представляє собою не всемогутній, ієрархічний центр влади, а «функціонально диференційовану систему корпоративних акторів» [34, 33]. Рішення приймаються окремими групами, які вже володіють суспільною і політичною владою, але позиція яких не є уповноважена демократично, у цих умовах девальвується демократичний процес формування політичної волі. Саме партії повинні бути гарантами легітимного комунікативного процесу між суспільством і владою. Р.Штосс наголошує: «Повернення партійної держави до партійної демократії не тільки не варте рекомендації, а було б шкідливим для системи» [34, 34].

Нерідко зустрічаються в німецькомовній літературі проміжні понятійні варіанти, такі як «партійно-державна демократія» («parteienstaatliche Demokratie») або «демократія з партійно-державними рисами» («Demokratie mit parteienstaatlichen Zügen»). Принципових відмінностей між змістом цих понять не має, вони знову ж таки підкреслюють партійний характер німецької держави. Наприклад, А.Мінтцель визначає Німеччину як високорозвинену партійно-державну демократію, в якій «партії займають домінуюче і центральне положення як у сфері суспільного посередництва інтересів, так і в державному управлінні» [25, 8].

Німецький дослідник В.Рудціо в статті «Федеративна республіка Німеччина – партійна держава?» виклав сім параметрів оцінки ступеню впливу партій у державі, для з'ясування т.зв. «партійно-державної якості» (Parteienstaatlichkeit) [31]. На думку В.Рудціо, партійно-владну взаємодію слід оцінювати за: а) юридичним статусом партій; б) функцією виборів; в) участю партій у формуванні політичної волі народу; г) ступенем самостійності дій депутатів; д) джерелами рекрутування політиків; е) впливом партій на державних службовців; ж) фінансуванню партій. Аналізуючи за цими параметрами ознаки ФРН як «партійної держави», В.Рудціо зробив висновок, що партійно-державні риси Німеччини є більш чітко вираженими, ніж в більшості інших західних демократіях, однак їх не слід розглядати лише негативно, оскільки зміст цих характеристик дистанціюється від радикальної партійно-державної якості.

Неоднозначність концептуальних підходів до розуміння партійної держави та оцінки діяльності партій безумовно вимагає з'ясування механізму партійно-владної взаємодії у практичній площині. Чи дійсно партії мають такий всеохоплюючий вплив на суспільство і державу, що дозволяє дослідникам користуватися терміном «партійна держава»?

Насамперед, варто зупинитися політико-правових основах партійно-владної взаємодії в ФРН.

На сьогодні Німеччина володіє одним із найбільш детально розроблених у світі партійним законодавством. Діяльність політичних партій регулюється, насамперед, Основним законом (ОЗ) [13] та «Законом про політичні партії» (ЗПП) [11]. Незважаючи на те, що в об'єднаній ФРН окремі положення «Закона про політичні партії» змінювалися та доповнювалися чотири рази – в 1994, 1999, 2002, 2004 рр., науковці знову і знову підкреслюють необхідність подальших нововведень у партійному законодавстві.

Конституційно-правова формула партійної діяльності та партійно-владної взаємодії орієнтована на закріплення провідного місця партій у політичній системі. За партіями значиться велика кількість функцій: від формування суспільної думки до впливу на політичний розвиток у парламенті та уряді (п.2 §1 ЗПП). Така різнобічність партійних функцій робить партії одним із найважливіших інститутів політичної системи ФРН, відкриваючи перед ними можливості впливу не тільки на суспільство, але й на державні органи.

Водночас ні стаття 21 Основного закону, ні «Закон про політичні партії» не встановлюють чітко меж впливу партій на державу. Обмеження можна простежити шляхом аналізу положень інших законодавчих актів, які, однак, лише в загальному вигляді декларують незалежність державних органів влади від будь-якого впливу. Тому питання про межі участі партій у процесі формування політичної волі народу є проблемою відношення партій до парламентів, урядів, адміністрації, органів судочинства, а також до членів партії і, зрештою, до окремого громадянина.

Стаття 21 Основного закону говорить про участь партій у формуванні політичної волі народу, але не про здійснення процесу волеутворення лише через партії. У даному контексті слід наголосити на головному: «демос» у душі демократії не повинен замінюватися поняттям «партія», оскільки часто партійне керівництво проявляє схильність розглядати функцію формування політичної волі народу як свій монопольний привілей, що суперечить правовим нормам, та й не знаходить підтримки в громадян. Федеральний конституційний суд дещо уточнив цю правову норму у своєму рішенні в 1992 р.: «Поряд з ними (партіями – авт.) окремі громадяни, а також союзи, групи і об'єднання також впливають на процес формування думки та волі» [36, 284]. Однак особливість участі партій у формуванні політичної волі народу полягає в тому, що сфера їх дій не обмежується суспільно-політичним простором. Для партій відкритий шлях для діяльності на рівні інституціоналізованої державності – владні органи заповнюються особами, що є близькими до певної партії. Зв'язок між організаційною сферою держави та суспільством здійснюється партіями через вибори до парламенту. Завдяки цьому зв'язку державний механізм отримує необхідну демократичну легітимацію. Вибори до Федерального парламенту на загальнонаціональному рівні в Німеччині – це єдиний акт, шляхом якого політична воля народу перетворюється у волю держави.

Виборче законодавство ФРН орієнтоване на партійне представництво в системі органів законодавчої влади федерального та місцевого рівнів. Процес рекрутування парламентської еліти на загальнонаціональному рівні відбувається виключно через партії. Виборче законодавство ФРН не монополізує за партіями функцію участі у виборах до парламенту. Якщо списки кандидатів можуть формувати лише партії, то право висуватись по одномандатних виборчих округах мають як представники партій, так і безпартійні кандидати (п.1 §18 «Федерального закону про вибори» (ФЗВ)). Однак політична практика свідчить, що тільки представники партій здобувають можливість перетворювати волю народу в рішення державних органів. З 1990 по 2005 рр. жоден безпартійний кандидат не переміг у одномандатних округах на виборах до Бундестагу. Таким чином, і при персональному голосуванні за кандидата партійність є необхідною.

При голосуванні другим голосом виборець не може змінити черговість вказаних кандидатів у земельному списку партії, що також підкреслює те, що депутат здобуває мандат лише завдяки успіху партії. Якщо депутат від партії вибуває зі складу парламенту, його місце займає наступний кандидат із земельного списку партії. При заміщенні вакансії не враховуються кандидати, які вибули зі складу партії після складення списку (п.1 §48 ФЗВ). Таким чином, утверджується механізм при якому партійна приналежність являє собою об'єктивну якість, якою повинен володіти кандидат, щоб увійти до складу парламенту. Свій мандат депутат отримує через партію, і саме від його діяльності в парламенті залежить те, чи буде він включений у партійний список на наступних виборах. Тому процедура виборів знецінює демократично високий зміст ст. 38 Основного закону, яка підкреслює незалежність депутата, зазначаючи, що депутати є «представниками всього народу, підкоряються лише власній совісті і не зв'язані жодними наказами та вказівками» [13].

Зміцнює залежність депутата від діяльності партії та суперечить його статусу представника всього народу зміст §46 «Федерального закону про вибори»: «Депутат втрачає мандат німецького Бундестагу якщо... Федеральний конституційний суд, згідно ст. 21 Основного закону, проголосив партію чи партійну організацію, в яку входить даний депутат, антиконституційною» [9]. Таким чином, у Німеччині вільний мандат, проголошений Конституцією, вступає в суперечність не тільки з реаліями партійної держави, але й із положеннями інших правових норм. «Право співучасті партій згідно ст. 21 і вільний депутатський мандат згідно ст. 38 Основного закону перебувають у стані напруги, з цим згодні

всі, – констатує політолог У. фон Алеманн, і водночас риторично запитує: – Так, що ж важливіше: співучасть партій чи свобода депутатів?» [2, 86].

В умовах залежності політичної долі депутата від майбутнього партії, складно говорити не тільки про вираження народними обранцями істинної волі своїх виборців, але й про чітке розмежування сфери діяльності парламенту, як державного органу, і політики партії.

У контексті розгляду представництва інтересів народу варто також звернути увагу на проблему правового регулювання непартійності в діяльності чиновників. Декларативно закон намагається підкреслити незалежність чиновника від директив партії. «Чиновник служить усьому народу, а не партії. Він повинен виконувати свої завдання безпристрасно і справедливо...» – проголошується в §52 «Федерального закону про державних службовців» [8, 686] і в п.1 §35 «Загального закону по уніфікації законодавства про державну службу» [29, 663]. Ст. 33 Основного закону також проголошує: «Кожний німець має рівний доступ до будь-якої публічної посади відповідно до своїх схильностей, здібностей та професійної кваліфікації» [13]. Однак, якщо врахувати практику формування уряду в умовах німецької парламентської демократії (1990-2005 рр.), високу частку партійних держслужбовців у Федеральному уряді (наприклад, в об'єднаній Німеччині діяв лише 1 безпартійний міністр – В.Мюллер) та адміністрації (приміром, у 1991 р. – 67% службовців федеральної адміністрації були членами партій) [30, 503], то стає зрозумілим занепокоєння науковців і громадськості масштабами реального впливу партій. Так, експерт із державного управління Д. Мертен наголошує: «Фактичне єдиновладдя партій у парламентській формі правління, яка давно не знає безпартійних міністрів та депутатів Бундестагу, поширюється все сильніше на адміністрацію та судочинство» [32, 162].

Тісні зв'язки між партіями і державою простежуються в фінансовій сфері. Система німецького законодавства орієнтується на створення надійної фінансової основи для партійної діяльності. Більше третини надходжень до бюджетів парламентських партій становлять кошти, які виділені державою.

На поч. 1990-х рр. у німецькому законодавстві проходить суттєве переосмислення концепції фінансового взаємозв'язку між партіями та державою. Сучасне тлумачення підходів до фінансування партій висвітлено в рішенні Федерального конституційного суду від 9 квітня 1992 р. [36, 264]. Конституційний суд відійшов від своїх попередніх формулювань, згідно яким участь держави у фінансуванні партій обмежується компенсацією передвиборчих затрат, і визнав допустимим пряме фінансування партій державою. Це важливе і водночас ризиковане рішення, адже в перспективі може призвести до зміни статусу партій як суспільних організацій. Суд виходить із провідної ролі партій у формуванні політичної волі народу, яке «не вичерпується тільки тривалістю періодичного акту виборів до парламенту. Формування волі народу і формування волі в державних органах здійснюється різними способами і щоденно із формуючої взаємодії партій» [36, 284].

Водночас, продовжуючи своєю попередню судову практику, Федеральний конституційний суд підкреслив принцип свободи партій від держави, з якого слідує «вимога постійного закріплення партій у суспільстві та їх відділення від держави» [36, 283]. Тому принцип свободи від держави дозволяє лише часткове фінансування суспільної діяльності партій із державних коштів. Даний принцип вимагає, щоб партії зберігали характер вільно утворених груп, корені яких у суспільно-політичній сфері. Партії повинні турбуватися про їх політичну, економічну та організаційну підтримку членами та громадянами, а не розраховувати лише на державне фінансування. Тільки таким чином можна подолати небезпеку відчуження членської основи партій та громадян [36, 287-288]. Самофінансування партій повинно переважати над фінансуванням із боку держави.

Фінансова допомога з боку держави надається політичним партіям щороку на регулярній основі для підтримки повсякденної діяльності партій незалежно від того, коли будуть відбуватися вибори. Обсяг отримуваних коштів залежить від поширення партії у суспільстві. Ступінь громадської підтримки партії вимірюється за допомогою двох показників: а) результатів виборів до Європарламенту, до Бундестагу, до ландтагів; б) за сумою залучених партією коштів – членських внесків і пожертв (абз.1 §18 ЗПП).

Внаслідок державної підтримки, пожертвувань, членських внесків партії, які представлені в Бундестазі, володіють величезними коштами. Фінансова підтримка держави в

1990-х рр. стабілізувалася для всіх партій на рівні 30-40% від сукупного доходу партії. Щороку з державного бюджету виділяється понад 100 млн. євро у якості підтримки діяльності партій. Більшу частину цих коштів розділяю між собою т.зв. «великі» чи «народні» партії – Християнсько-демократичний союз (ХДС) та Соціал-демократична партія Німеччини (СДПН), які мають найчисельніше парламентське представництво.

Сучасна ситуація не дозволяє усунути ні державне, ні приватне фінансування партійної діяльності. Ліквідація будь-якої форми прямого чи непрямого фінансування державою неминує призведе до залежності партій від жертводавців, і вони будуть не дієздатними як організації громадян. Юридичне обмеження приватних пожертв, в умовах зниження членських внесків, все більше прив'язуватиме партії до державного бюджету, що знову суперечитиме їх правовому статусу як суспільних об'єднань і ставитиме під сумнів виконання тієї ролі, задля якої вони власне існують – з'єднувати суспільство та державу.

Законодавство і держава в цілому намагаються створити та підтримувати демократичну основу, яка необхідна політичним партіям, щоб максимально реалізувати політичну волю народу. Так, дії держави в забезпеченні діяльності партій чітко регулюються законодавством. Основний закон і «Закон про політичні партії» дозволяють партіям впливати на діяльність органів влади (парламенту та уряду), але чітко не окреслюють межі такого впливу. А в умовах правової держави і парламентської форми правління перед партіями як суспільними об'єднаннями відкриваються численні варіанти політичного впливу на державні органи в обхід прямого порушення норм закону.

Політична практика це яскраво підтверджує на рівні функціонування вищих органів державної влади в ФРН: Федерального парламенту (Бундестагу), Федерального уряду, Федеральної ради (Бундесрату), Федерального конституційного суду та Федерального президента.

Партії здійснюють визначальний вплив на всіх етапах формування та функціонування Бундестагу і Федерального уряду. Дія партійного фактора простежується на всіх рівнях комунікаційного процесу в парламентсько-урядовій системі, де сформувалася система стійких зв'язків у площинах «партія – фракція», «партія – канцлер», «парламентська більшість – партія – уряд».

Попри конституційно-правове розділення партій та фракцій існує переплетення їх діяльності в політичній реальності. Зокрема, цей зв'язок можна простежити шляхом аналізу установчих документів партій, їх статутної організації. Партійні статuti та регламенти фракцій передбачають тісну взаємодію між партіями та фракціями, забезпечують представництво депутатів у партійних органах, взаємну інформацію, а також надають членам державних органів право участі в прийнятті партійних рішень. Наприклад, рішення федерального з'їзду ХДС є обов'язковими до виконання представникам фракції в Бундестазі та урядах під проводом ХДС (§ 29 п. 1 Статуту ХДС) [33, 17]. Партійні статuti регламентують також права та обов'язки депутатів перед партійними органами, регулюють окремі дії народних обранців і зобов'язують депутатів до фінансової підтримки своїх партій. Виражені у статутному праві переплетення між партіями та фракціями зумовлені політичною дійсністю, потребою максимально скоординувати дії в прийнятті рішень. Ні партія, ні фракція не можуть діяти окремо в своїй сфері, не ставлячи водночас під загрозу успіх на наступних виборах.

Депутатські мандати отримують лише найбільш віддані партійці, які багаторічною сумлінною роботою в партійних осередках заслужили право бути представленими в Федеральному парламенті. Навіть після отримання мандатів Бундестагу більшість депутатів мають обширні партійно-політичні зобов'язання, постійно контактують із регіональними і місцевими партійними структурами, піклуються про їх потреби. Німецький дослідник В. Патцельт встановив, що в 1994 р. майже 90% західнонімецьких депутатів Бундестагу та ландтагів зберігали водночас посади в правлінні партій на різних рівнях [28, с.252]. В. Измайр також підтверджує: «Вищий пріоритет в своїй діяльності депутати відводять саме роботі в партійних органах» [19, 386].

На партійній основі також забезпечується тісний зв'язок між фракціями та депутатами. Поряд з офіційними документом «Правила поведінки членів Німецького Бундестагу» [37, 100], німецькі фахівці виділили т.зв. «неформальні правила» для дій депутатів. Ці неофіційні норми пояснюють, що очікує фракція від депутата, а саме: демонструвати солідарність у фракції при

публічних дискусіях, підтримувати колег по партії в політичній діяльності, дотримуватись дисципліни при голосуванні, не виголошувати публічні заяви до висунення офіційної позиції фракції, не загрозувати існуванню проурядової більшості та ін.

Фракційна дисципліна доповнюється бажанням депутата отримати більш високе місце в партійному списку на наступних виборах, що спонукає депутата постійно підтримувати лінію партії. Фракції і парламентські групи в німецькому Бундестазі мають стійке членство і єдність при голосуванні. Хоча випадки зміни депутатом фракції або виходу депутата з фракції чи парламентської групи все-таки трапляються, але тільки як виняток. Так, в період з 1990 по 2002 рр. лише одинадцять депутатів виходили зі складу своїх фракцій.

Депутатські права позафракційного народного обранця забезпечують йому участь у діяльності парламенту, часткову видимість виконання своїх функцій, право голосу на пленарних обговореннях, але гарантують лише «існування» до кінця легіслативного періоду, оскільки він навряд чи зможе розраховувати на повторне переобрання. Політична кар'єра депутата після зміни фракції і відповідно зміни партії є рідкісним явищем [18, 126]. «Тому при обговоренні проблеми вільного мандата не можна випускати з поля зору те, що депутати ...не обираються як незалежні особи, а будуть зобов'язані своїм мандатом партії. Якби цього не було, то шанси «повстанців фракції» були б значно кращі на наступних виборах», – вважає Е.Гюбнер [18, 127].

В умовах жорсткої партійної дисципліни в фракціях, партійний імператив вступає в суперечність із принципом вільного мандата. Тому, на наше переконання, гарантування свободи депутата, передбачене ст. 38 Основного закону, є суто декларативним. Депутати в абсолютній більшості випадків не користуються правом вільного мандата, і практика прийняття рішень у фракціях зводиться до партійного знаменника.

Міцність та єдність фракцій є організаційною основою для створення парламентської більшості, яка в умовах парламентської демократії фактично обирає Федерального канцлера – голову Федерального уряду. Історія розвитку партійно-політичної системи об'єднаної Німеччини свідчить, що жодна парламентська більшість, жоден уряд не формувалися без попередніх міжпартійних домовленостей, в яких вирішуються питання про кандидатуру на посаду Канцлера, про персональний склад Федерального уряду. Як зазначають більшість німецьких дослідників, всі важливі питання між партнерами по коаліції з'ясовуються в досить вузькому колі в неформальних умовах. Двосторонні персональні переговори ведуться між Канцлером (кандидатом), головами партій, головами фракцій та іншими недрогорядними партійцями. Незважаючи на сильний конституційний статус Федерального канцлера, його роль у процесі формування складу уряду обмежена партійними інтересами та міжпартійними домовленостями. При призначенні федеральних міністрів та парламентських державних секретарів голова уряду повинен звертати увагу на пропорційне представництво крил своєї партії, груп інтересів, регіональних структур [19, 401].

Досягнення стабільних взаємовідносин у сферах «партія – фракція» та «партія – канцлер (уряд)» не є самодостатніми, злагодженість взаємодії у цих державно-партійних площинах є показником рівня кооперації в т.зв. «залізному трикутнику» (парламентська більшість – партія – уряд) [7, 361]. Співпраця між партнерами по коаліції в рамках парламентської більшості є обов'язковою умовою аналогічної взаємодії в уряді. Тому зростає необхідність регулярної координації дій у парламенті та уряді, яка може відбуватися формальними та неформальними шляхами.

Звичайно, представники партій в уряді та парламенті об'єднані тим, що намагаються втілити в життя програмні положення партії, використовуючи при цьому регламентовані законом способи та інституції. Але для виявлення дійсного партійного впливу на комунікаційний процес між урядом та парламентською більшістю нам необхідно зосередити увагу на іншій стороні взаємодії, а саме, на неформалізації процесу прийняття політичних рішень.

Неформалізація державно-політичної діяльності має як негативні, так і позитивні сторони. З демократичної точки зору прийняття рішень в обхід легітимних інституцій, поза широким колом учасників – це загроза для прозорості політичного процесу. Неформальні переговори між учасниками коаліцій відверто критикуються, зображуючи їх як один із недоліків німецької партійної держави. Оскільки саме проурядові фракції вважають такими, що

прогнали від тіньового менеджменту. Компетенція із парламентських органів зміщується в неформальні кола управління, парламентські фракції перетворюються, по суті, в органи ратифікації. Процес прийняття найважливіших рішень не є прозорим не тільки для громадськості, але й для більшості урядовців та депутатів. Тіньова природа прийняття найважливіших рішень в уряді та парламенті є вагомим аргументом найбільш непримирених критиків партійної держави: «Переговори являються «справою партій» і саме через партії адміністрація та проурядова більшість опиняються в «кайданах партій» [22, 25-26].

Постійне узгодження дій між урядом, коаліційними партіями та парламентською більшістю зумовлює існування між ними певної спаяності, формування т.зв. «блочної свідомості», об'єднаної партійним інтересом. Ця згуртованість є немаловажним фактором у забезпеченні стабільності парламентсько-урядової системи в об'єднаній Німеччині. Розглядаючи неформальні способи формування та діяльності Федерального уряду в історичній ретроспективі, К.Ніклаус стверджує, що передумовою всесвітньовідомого німецького «економічного чуда» було «чудо уряду» [26, 27]. Тобто постійне узгодження дій між партнерами по правлячій коаліції забезпечує стійкість уряду і його політичного курсу.

Окрім партійної політизації та неформалізації, скріпленню відносин у системі «уряд – партії – парламентська більшість» сприяють кадрові сплетіння між фракціями та партіями на рівні керівників коаліції, а також обіймання депутатами посад у виконавчих структурах, що не забороняється німецьким законодавством. Так в уряді Г. Коля 1990-1994 рр. лише двоє міністрів були без депутатського мандата, в уряді 1994-1998 рр. не було жодного міністра, який би не був водночас членом Бундестагу. В першому уряді Г. Шредера в 1998-2002 рр. з шістнадцяти міністрів вісім були без депутатського мандата, а в другому уряді Г. Шредера в 2002-2005 рр. лише чотири міністра не були депутатами [27, 36-37]. Сам Г. Шредер з 1999 по 2004 р. обіймав одночасно щонайменше три посади – очолював партію, уряд і володів депутатським мандатом. За таких умов досягається високий ступінь інтеграції в «залізному трикутнику», полегшується скоординованість дій та пошук компромісів між представниками владних інституцій, однак залишається відкритим питання про допустимість такої ситуації з точки зору демократичного розподілу влади.

Отже можна підсумувати, що партії в умовах парламентської демократії в ФРН здатні вирішальним чином впливати не тільки на формування складу Бундестагу та роботу парламентських фракцій, партійна приналежність є критерієм при розподілі посад у Федеральному уряді, водночас партія може бути ресурсом влади Канцлера, основою для досягнення коаліційних домовленостей, гарантом стабільної діяльності Федерального уряду. Таким чином, міцність партійної основи є фундаментом владної взаємодії у площині «уряд – парламентська більшість».

Важливе місце в системі контролю за діяльністю Федерального уряду та Бундестагу належить Бундесрату. Конституційно-політична модель Федеральної ради розроблялася таким чином, щоб зменшити залежність державного органу від політичних партій. Склад Бундесрату формується не з народних обранців шляхом виборів, а із членів діючих урядів федеральних земель. Цим підкреслюється характер Федеральної ради як виконавчої структури, хоча компетенції інституції далеко не обмежуються виконавчими функціями. Ротується склад Бундесрату поступово, одночасно з виборами до земельних парламентів (ландтагів) і формуванням земельних урядів, тому процес роботи державного органу носить безперервний характер.

Оскільки в формуванні земельного уряду і підтримці його діяльності бере участь парламентська більшість ландтагу (яка формується на партійній основі), то, на нашу думку, вплив політичних партій обмежити не вдалося. Партійно-політичне проникнення загальнонаціонального і земельного рівнів в умовах федеративного устрою криє в собі небезпеку централізації і послаблення значення Бундесрату та ландтагів у прийнятті політичних рішень.

Однак, ми схильні вважати, що існуючий у ФРН механізм інтеграції політичних партій у процес розробки та прийняття державно-управлінських рішень сприяє функціонуванню консенсусної моделі взаємодії законодавчих і виконавчих владних структур. При цьому центр прийняття рішень переходить від системи органів влади до системи «органи влади – політичні

партії», формуючи умови для реалізації суспільного впливу на державно-управлінську діяльність.

Важливими складовими системи вищих органів державної влади виступають Федеральний конституційний суд та Федеральний президент.

Федеральний конституційний суд здатний реально впливати як на роботу органів державної влади, так і на політичний процес у цілому. Яким же чином партії здатні впливати на цей важливий державний інститут? Адже правовий механізм взаємодії між Федеральним конституційним судом і політичними партіями обмежується правом виключно Федерального конституційного суду приймати рішення про заборону політичних партій (п.2 ст.21 ОЗ, п.2 §13 «Закону про Федеральний конституційний суд» (ЗФКС), а також правом політичних партій як суспільних об'єднань звертатися до цієї інстанції з конституційними скаргами (п.4а ст.93 ОЗ, §90 ЗФКС).

Партійний вплив чітко простежується у формуванні складу Федерального конституційного суду. Складається державний орган із шістнадцяти суддів, які пропорційно розподілені в двох рівноправних сенатах (§2 ЗФКС) [10]. Вплив політичних партій на склад Федерального конституційного суду може здійснюватися посередництвом того, що половину членів суду обирає Виборчий комітет Бундестагу, який формується з депутатів на основі принципу пропорційного представництва, а іншу половину – Федеральна рада. Для обрання кандидата необхідна більшість у дві третини всіх голосів у Бундесраті та щонайменше 8 із 12 голосів Комітету виборців Бундестагу (§§6-7 ЗФКС). Це говорить про те, що судді можуть бути обраними лише при умові досягнення компромісу між великими партіями – ХДС і СДПН. Оскільки представники великих партій становлять абсолютну більшість членів Бундесрату, Бундестагу, а відповідно і Комітету виборців, то це пояснює відносно пропорційне представництво суддів Федерального конституційного суду, які висувуються від СДПН та ХДС.

Проголошуючи партійно-політичний нейтралітет членів Конституційного суду у прийнятті рішень, законодавство водночас не забороняє суддям перебувати у складі партій. Так, із 29 членів Федерального конституційного суду, що діяли в період із 1990 по 2002 рр. 19 суддів були членами ХДС/ХСС і СДПН, Й.Ф.Геншель – член ВДП, решта – безпартійні [38, 882-883; 24, 39]. Дослідник У.Вагшаль наголошує, що й безпартійні не є політично нейтральними, оскільки пропонуються саме партіями і їх політичні точки зору є відомі перед виборами [38, 882]. Партійно-політичні аспекти при обранні членів Федерального конституційного суду, а також «близькість членів суду до партійного керівництва не сприяє їх авторитету в колі спеціалістів, оскільки викликає занепокоєння щодо великого впливу на діяльність суду директив певної партії» [1, 285].

Але цілеспрямований і односторонній партійно-політичний вплив із боку Федерального уряду та парламентської більшості на судочинство був завжди досить незначним [16, 7]. Обрання суддів на тривалий термін (12 років) і конституційна гарантія їх незалежності (ст.97 ОЗ), у певній мірі запобігають можливому партійному тиску на роботу членів суду. Своєю діяльністю Федеральний конституційний суд створює враження, що він судить не партійно і не піддається прямому політичному тиску, чим завоював собі авторитет як у представників державних органів, так і в громадськості.

Водночас, вплив партійного співвідношення в законодавчих органах на обрання членів Федерального конституційного суду важко подолати через необхідність демократичної легітимації цього процесу. Будь-який конституційно-правовий перерозподіл повноважень державних органів щодо обрання суддів (наприклад, залучення до цього процесу представників виконавчої влади) призвів би в умовах парламентської демократії не тільки до ще більшої партійної політизації формування складу Федерального конституційного суду, але й поставив би знак питання над його існуванням як самостійного вищого конституційного органу. У цьому плані залишається лише апелювати до стриманості партійних інтересів при обранні суддів.

Особливе місце серед конституційних органів державної влади належить Федеральному президенту. Інтерес партій до цього державного органу особливий. Авторитет Президента ґрунтується не на положенні у вертикалі влади, а на тому, яким чином він репрезентує державу, яку позицію він займає при розв'язанні проблем важливих для нації.

Жоден безпартійний кандидат не був обраний Федеральним президентом за всю історію ФРН. Але зазначимо, що вже традиційно президенти відмовляються від членства у будь-якій партії і утримуються від партійної діяльності на час перебування на посаді, хоча це не є вимогою закону. Президент, зазвичай, стоїть поза партійною боротьбою.

Хоча посада Федерального президента зобов'язує до партійно-політичного нейтралітету, сам механізм виборів відкриває широкі можливості для міжпартійних переговорів, коаліційних домовленостей і тактичних кроків. Згідно зі ст. 54 Основного закону вибори Федерального президента проводяться Федеральними зборами (Bundesversammlung), яке складається із членів Бундестагу й такої ж кількості представників федеральних земель. Нам слід враховувати, що і склад Бундестагу, і склад німецьких ландтагів, і відбір окремих громадян здійснюється політичними партіями. Це цілком пояснює той факт, що з 3700 членів Федеральних зборів 1989, 1994, 1999 рр. лише 5 були позафракційними [20, 23-27]. Незважаючи на те, що члени Федеральних зборів не пов'язані будь-якими вказівками (§7 ЗВФП) і голосування є таємним (§9 ЗВФП), ряд дослідників вважає, що результати виборів Федерального президента відомі ще до того, як визначиться склад Федеральних зборів [1, 219]. Тому німецькі експерти визнають: «У кінцевому рахунку склад Федеральних зборів визначається політичними партіями, і цей факт також збільшує необхідність у дистанціюванні Федерального президента від політичних поглядів, від партійних фракцій і політичних органів» [1, 219].

Розгляд співвідношення партійних сил у Федеральних зборах може дати чітку відповідь на питання: в якому турі виборів і чий кандидат займе посаду Федерального президента. У період із 1990 по 2007 рр. у Німеччині президентами були представники великих партій – Р. фон Вайцеккер (ХДС), Р.Герцог (ХДС), Й.Рау (СДПН), Х.Келлер (ХДС). Але умови їх обрання були різними саме через співвідношення партійного представництва. Підкреслимо, що саме партійний склад Федеральних зборів вирішальним чином впливає на обрання Президента Німеччини, і цим самим нівелюється значення процесу виборів, на задній план відходять особисті якості кандидата, але відкривається широке поле для міжпартійних домовленостей.

Таким чином, інституційні механізми створюють для провідних партій можливість впливати на формування складу Федерального конституційного суду та обрання Федерального президента. Але, незважаючи на партійний вплив на формування цих інституцій, тиск партій на їх діяльність досить незначний.

Таким чином, партійний вплив на вищі органи державної влади простежується значно ширше, ніж це зафіксовано правовими формулами в ст. 21 Основного закону та §1 «Закону про політичні партії». Водночас, в умовах діючої форми правління в ФРН, яка ускладнена елементами федеративного устрою, партії та існуючий рівень їх взаємодії з органами влади є необхідною основою для стабільності політичної системи Німеччини, для збалансування інтересів різних політичних сил.

Німецька формула партійно-владних зв'язків дозволяє дослідникам користуватися термінами «партійна держава», «партійно-державна демократія». В будь-якому випадку мова йде про партійну державу як про державу, в якій основна політична воля громадян виражається через політичні партії. Інше питання, що партії в Німеччині (насамперед "великі партії"), настільки адаптувалися до конституційно-правової системи, настільки інтегрувалися у владно-інституціональний дизайн, що, в окремих сферах змінили реальний зміст взаємовідносин між органами влади. Тому досліджуючи систему органів державної влади в ФРН, першочергову увагу слід звертати на представництво і співвідношення партійно-політичних сил у структурі владної системи. Це є особливістю політичної системи Німеччини, стабільність якої, в значній мірі, залежить від стійкості інституту політичних партій та партійної системи. Про успішне функціонування механізмів балансу владних інститутів на партійній основі свідчить весь політичний розвиток ФРН.

Безумовно, що функціонування німецької партійної держави не позбавлене недоліків, для їх виправлення необхідне ґрунтовне переосмислення ролі і місця партій в політичній системі ФРН, але передчасними, на наше переконання, являються висновки деяких фахівців, що партійна держава наближається до глибокої кризи [24, 40]. Серед симптомів кризових явищ в партійному середовищі часто називають: скорочення числа членів провідних партій, старіння членського складу «великих партій» (СДПН і ХДС), зниження рівня виборчої активності

німців, нестійкість партійних уподобань, падіння довіри до інституту політичних партій в цілому.

Але чи є в німецькій демократії альтернатива демократичній партійній державі? Хто замінить партії? Громадські ініціативи, соціальні рухи, вільні об'єднання виборців, ЗМІ та інші організації й інституції, які претендують на місце партій в проміжній сфері між суспільством та державою, ще не достатньо вивчені. Всі ці конкуренти вказують на реальні тенденції в партійній демократії, але не виступають як альтернатива партіям. Тому партійна держава й надалі є предметом гострих політико-юридичних дискусій. Пропонуються різні варіанти покращення становища партій: Р.Герцог закликає партії до перебудови структур і самоочищення, М.Морлок ставить питання про друге покоління партійного права, Р.Штосс наголошує на необхідності покращення комунікації між партіями та громадянами [34, 35], П.Льоше веде мову про формування нового типу партій у Німеччині [24, 17-18].

Таким чином, німецька партійна держава знаходиться в стані пошуку нових форм політичної організації. Майбутнє партій важко передбачити, але, незважаючи на окремі недоліки, свого потенціалу партійна держава ще не вичерпала.

1. Государственное право Германии: Сокр. пер. с нем. в 2 т. – М.: Ин-т государства и права РАН, 1994. – Т.1. – 312 с.

2. Alemann U.v. Das Parteiensystem der Bundesrepublik Deutschland. – Opladen: Leske + Budrich, 2003. – 240 S.

3. Apel H. Die deformierte Demokratie. Parteienherrschaft in Deutschland. – Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1991. – 321 S.

4. Arnim H.H.v. Ist die Kritik an den politischen Parteien berechtigt? // Aus Politik und Zeitgeschichte. – 1993. – №11. – S. 14-23.

5. Arnim H.H.v. Staat ohne Diener: Was schert die Politiker das Wohl des Volkes? – München: Kindler, 1993. – 399 S.

6. Arnim H.H.v. Strukturprobleme des Parteienstaates // Aus Politik und Zeitgeschichte. – 2000. – №16. – S. 30-38.

7. Beyme K.v. Funktionenwandel der Parteien in der Entwicklung von der Massenmitgliederpartei zur Partei der Berufspolitiker // Parteiendemokratie in Deutschland. – Bonn: Bundeszentrale für Politische Bildung, 1997. – S. 359-383.

8. Bundesbeamtengesetz (BBG) // Bundesgesetzblatt. – 1999. – Teil I. – №18. – S. 676-698.

9. Bundeswahlgesetz // Bundesgesetzblatt. – 1993. – Teil I. – №39. – S. 1289-1338.

10. Gesetz über das Bundesverfassungsgericht (Bundesverfassungsgerichtsgesetz BVerfGG) // Bundesgesetzblatt. – 1993. – Teil I. – №45. – S. 1474-1487.

11. Gesetz über die politischen Parteien (Parteiengesetz) // Bundesgesetzblatt. – Teil I. – 1994. – №5. – S. 150-159.

12. Gesetz über die Wahl des Bundespräsidenten durch die Bundesversammlung. – Saarbrücken: Juris GmbH, 2003. – 5 S.

13. Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland. – Ulm: Ebner & Spiegel GmbH, 2003. – 95 S.

14. Häberle P. Bundesverfassungsgericht in der Krise. Öffentlich-rechtliches, europarechtliches und rechtsphilosophisches Seminar. – Berlin, 1996. – 41 S.

15. Handwörterbuch des politischen Systems / Hrsg. U. Andersen, W. Woyke. – Opladen: Leske + Budrich, 2003. – 808 S.

16. Helms L. Deutschlands „semisouveräner Staat“. Kontinuität und Wandel parlamentarischer Regierung in der Bundesrepublik // Aus Politik und Zeitgeschichte. – 2003. – №43. – S. 3-8.

17. Hennis W. Der „Parteienstaat“ des Grundgesetzes. Eine gelungene Erfindung // Die Kontroverse. Weizsäcker's Parteienkritik in der Diskussion. – Frankfurt am Main: Eichborn Verlag, 1992. – S. 25-50.

18. Hübner E. Parlament und Regierung. – München: Bayerische Landeszentrale für politische Bildungsarbeit, 2000. – 313 S.
19. Ismayr W. Parteien in Bundestag und Bundesregierung // Parteiendemokratie in Deutschland. – Bonn: Bundeszentrale für Politische Bildung, 1997. – S. 384-406.
20. Kessel W. Bundesversammlung. Die Wahl des Bundespräsidenten. – Saarbrücken: SDV Saarbrücker Druckerei & Verlag GmbH, 2004. – 34 S.
21. Koellreuter O. Die politische Parteien im moderner Staate. – Breslau, 1926. – 96 S.
22. Kropp S. Regieren als informaler Prozess // Aus Politik und Zeitgeschichte. – 2003. – №43. – S. 23-31.
23. Leibholz G. Verfassungsstaat – Verfassungsrecht. – Stuttgart: Kohlhammer, 1973. – 117 S.
24. Lösche P. Parteienstaat in der Krise: Überlegungen nach 50 Jahren Bundesrepublik Deutschland. – Bonn: FES Library, 2000. – 48 S.
25. Mintzel A. Großparteien im Parteienstaat der Bundesrepublik // Aus Politik und Zeitgeschichte. – 1989. – №11. – S. 3-14.
26. Niclauß K. Bestätigung der Kanzlerdemokratie? Kanzler und Regierungen zwischen Verfassung und politischen Konventionen // Aus Politik und Zeitgeschichte. – 1999. – №20. – S. 27-38.
27. Parlaments- und Wahlstatistik des Deutschen Bundestages 1949-2002/03. – Saarbrücken: SDV Saarbrücker Druckerei & Verlag GmbH, 2003. – 44 S.
28. Patzelt W. J. Parlamentarische Rekrutierung und Sozialisation. Normative Erwartungen, empirische Befunde und praktische Empfehlungen // Zeitschrift für Politik. – 1999. – №1(46). – S. 243-282.
29. Rahmengesetz zur Vereinheitlichung des Beamtenrechts (Beamtenrechtsrahmengesetz – BRRG) // Bundesgesetzblatt. – 1999. – Teil I. – №18. – S. 655-674.
30. Rudzio W. Das politische System der Bundesrepublik Deutschland. – Opladen: Leske + Budrich, 1996. – 554 S.
31. Rudzio W. Die Bundesrepublik Deutschland – ein Parteienstaat? // Politische Studien – 1993. – № 44 (Sonderheft 4). – S. 5-13.
32. Staat und Verwaltung. Fühfzig Jahre Hochschule für Verwaltungswissenschaften Speyer / Hrsg. K. Lüder.(Schriftreihe Bd. 122).– Berlin: Duncker & Humblot, 1997. – 517 S.
33. Statut der CDU Deutschlands. – Berlin: CDU-Bundesgeschäftsstelle, 2004. – 115 S.
34. Stöss R. Parteienstaat oder Parteiendemokratie? // Parteiendemokratie in Deutschland. – Bonn: Bundeszentrale für Politische Bildung, 1997. – S. 13-36.
35. Tsatsos D. Die politischen Parteien in der Grundgesetzordnung // Parteiendemokratie in Deutschland. – Bonn: Bundeszentrale für Politische Bildung, 1997. – S. 133-156.
36. Urteil vom 9. April 1992. 2 BvE 2/89 // Entscheidungen des Bundesverfassungsgerichts (BVerfGE). Herausgegeben von Mitgliedern des Bundesverfassungsgerichts. – Tübingen, 1992. – Bd.85.
37. Verhaltensregeln für Mitglieder des Deutschen Bundestages // Geschäftsordnung des Deutschen Bundestages. – Hildburghausen: Offizin Hildburghausen GmbH, 2003. – S. 100-107.
38. Wagschal U. Der Parteienstaat in Deutschland und die parteipolitische Zusammensetzung seiner Schlüsselinstitutionen // Zeitschrift für Parlamentsfragen. – 2001. – №4. – S. 861- 886.

SUMMARY

Klyuchkovych A. THEORY AND PRACTICE OF «PARTY STATE» IN FRG

The fundamental approaches in German state-legal and political thought about evaluation of modern parties role in German political system are considered. The article proves that the party influence on the higher bodies of state power is much more intensive than it is provided for in the legal Regulations. The author stresses that in modern representative democracy there is no alternative to political parties, therefore Germany needs reforms of parties and of party state.

ІНСТИТУЦІЙНІ ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПАРТІЙНОЇ СИСТЕМИ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ У 1990-ті РОКИ

Російська партійна система у сучасному вигляді почала формуватись з початку 1990-х років. У цей час у Конституції Російської Федерації закладаються основи вільних виборів та багатопартійності. У країні починається процес формування федеральних та регіональних законодавчих органів влади, створюються політичні партії, які активно включаються у виборчі процеси. Варто зауважити, що у сучасній Росії були зроблені важливі кроки для розвитку демократичного суспільства, одним з найважливіших досягнень якого стало формування політичних партій, створення багатопартійності та функціонування нової виборчої системи. Набрання чинності у 2003 – 2006 роках нового Федерального законодавства про політичні партії та вибори стало якісно новим етапом розвитку політичної системи Росії.

Однією з найбільш вагомих змін у частині, що стосується виборів до представницьких органів влади, які у перспективі вплинуть на діючу політичну систему та діяльність політичних партій, є зміна принципів формування Державної Думи РФ шляхом переходу від змішаної виборчої системи до пропорційної, збільшення «загороджувального» бар'єру з 5 до 7 відсотків. Крім того, збільшуються вимоги до формування та діяльності політичних партій, відбувається перехід до обрання депутатів регіональних законодавчих органів за змішаною виборчою системою (у 1990-ті роки більшість законодавчих органів обиралась за мажоритарною виборчою системою). За словами представників влади, такі заходи спрямовані на впорядкування та укріплення виборчої системи, розвиток інституту політичних партій та найбільш адекватні розвитку сучасного російського суспільства.

Разом з тим, у наукових колах висловлюються думки, що політичні та виборчі процеси у Росії мають все більше декоративний та формальний характер. Звучать звинувачення (особливо після виборів до Державної Думи РФ у грудні 2003 року) у тому, що більшість виборчих реформ проводиться в інтересах виконавчої влади та бюрократії, які у більшій мірі зацікавлені у особистих перспективах, ніж у розвитку повноцінних інститутів громадянського суспільства.

У зв'язку з цим особливої актуальності набуває аналіз етапів еволюції партійної системи в контексті зміни виборчого законодавства, виявлення специфічних особливостей та факторів розвитку виборчої та партійної систем, визначення ролі та місця політичних партій у функціонуванні виборчої системи. Таким чином, актуальність даної статті викликана потребою вивчення та аналізу суперечливого розвитку партійної системи у сучасній Росії.

Незважаючи на те, що російські науковці порівняно нещодавно звернулись до дослідження партійних систем, вже можна говорити про те, що у цій галузі вже накопичено серйозний науковий матеріал. Серед авторів, у працях яких представлений аналіз сучасної російської партійної системи та її ефективності можна виділити праці Васильєва О., Ваторопіна О., Гельмана В., Голосова Г., Любарєва О., Кириченко Л., Коргунюка Ю., Постнікова О. У дослідженнях цих авторів представлено аналіз питань становлення та розвитку партійної системи у сучасній Росії, розглядається роль політичних партій у функціонуванні виборчої системи.

Метою даної статті є характеристика інституційних особливостей функціонування партійної системи Росії у 1990-ті роки в контексті проведення парламентських виборчих кампаній.

Правовою точкою відліку у становленні багатопартійності у сучасній Росії та розвитку інституту політичних партій стала відміна у 1989 році положення Конституції СРСР про керівну роль КПРС та легалізація принципу політичного плюралізму. Це викликало бурхливий розвиток кількості політичних партій та рухів. Так, лише у 1990-му році у Росії було створено понад 30 нових політичних партій та рухів. Активний початок процесів партійного будівництва викликала необхідність правового регулювання процесів створення та діяльності політичних партій.

Частково задача правового регулювання діяльності політичних партій була вирішена в законі СРСР «Про громадські об'єднання» від 9 жовтня 1990 року. Оскільки даний закон був

спрямований на стимулювання багатопартійності, у ньому передбачався полегшений, переважно заявочний характер реєстрації статутів партій. У даному законі містилось найбільш загальне визначення форм участі партій у виборчому процесі та нечітка регламентація їхньої фінансової та господарської діяльності [3, 8].

Незважаючи на досить бурхливий розвиток партій та рухів, кожна з них окремо не була серйозною політичною силою і тому не могла розраховувати на серйозний успіх. Вибори до російського «протопарламенту» навесні 1990 року у партійному плані повторили долю виборів до Союзного парламенту у 1989 році. Опозиційні партії не могли виступити як самостійна політична сила і не провели своїх кандидатів у депутати. Важливо відмітити, що під час виборчих кампаній 1989 – 1990-х років нові політичні партії та рухи діяли досить активно, але їхній вплив проявлявся переважно у великих містах. Населення більш віддалених міст досить обережно відносилось до самої ідеї багатопартійності.

У липні 1991 року Борис Єльцин, що переміг на виборах Президента РФ, видав указ про припинення діяльності партій у державних органах та закладах. Цей указ означав фактичний розпад КПРС, адже більшість її організацій будувалась за первинним виробничим принципом, і створення передумов для формування у країні багатопартійності. До 1993 року, коли у Росії відбулись вибори до Державної Думи РФ у відповідності з принципово новою пропорційно-мажоритарною виборчою системою, новостворені політичні партії залишались малочисельними, не мали суттєвих організаційних структур у масштабі країни, і не мали суспільної підтримки.

Про своє право висунути списки кандидатів у депутати до Державної Думи РФ за загальнофедеральним округом у 1993 році спочатку заявило 35 громадських об'єднань. На реєстрацію були подані списки кандидатів від 21 виборчого об'єднання, проте Центральна виборча комісія РФ зареєструвала списки лише 13 об'єднань. Решта не змогла набрати у свою підтримку необхідної кількості підписів виборців. Той факт, що з майже 35 громадських об'єднань необхідну кількість підписів змогли набрати лише 13, говорить про крайню слабкість даних структур і відсутність у них навіть номінального організаційного потенціалу та підтримки з боку населення.

За підсумками голосування на виборах Держдуми РФ 1993 року 8 виборчих об'єднань з 13 подолали 5-відсотковий бар'єр, що давав право на розподіл депутатських мандатів за загальнофедеральним виборчим округом. У відповідності з кількістю набраних голосів ЛДПР отримала 59 депутатських мандатів, «Вибір Росії» – 40, КПРФ – 32, Аграрна партія Росії – 21, «Жінки Росії» – 21, блок «Явлінський – Болдирев - Лукін» (ЯБЛУКО) – 20, Партія Російської Єдності та Згоди – 18, Демократична партія Росії – 14 [1, 25].

Те, що 8 з 13 виборчих об'єднань змогли подолати 5-відсотковий бар'єр, говорить про еkleктичність та розмитість самих блоків та їхньої ідейної бази, так і про відсутність сталих уподобань серед виборців, які переважно голосували ситуативно та емоційно, не вдаючись у подробиці ідейних переконань. Цьому сприяла сама виборча кампанія, яка була досить стрімкою, внаслідок чого передвиборчі блоки виявились слабкими та сформованими нашвидкуруч. У одномандатних округах вибори проводились за мажоритарною системою голосування відносної більшості. У результаті шанси на перемогу отримали маловідомі кандидати, які не мали політичного впливу.

Можна виокремити декілька ключових факторів, які багато у чому визначили склад Державної Думи Росії та мали неоднозначні наслідки для розвитку як парламентаризму, так і партійної системи. Необхідно зауважити, що проведення виборів відбувалось одночасно з референдумом по новій Конституції Росії, що посилювало ступінь правової невизначеності на початковому етапі діяльності Федеральних Зборів РФ. Прийняття пропорційно-мажоритарної системи на виборах до Державної Думи, призвело до суттєвої фрагментації депутатського корпусу і обумовило його неоднорідність.

Одну половину Держдуми РФ представляли 8 виборчих об'єднань, обраних за пропорційною виборчою системою. Другу половину Державної Думи Росії складали кандидати, обрані у мажоритарних округах, чий склад був ще більш еkleктичним та включав представників різноманітних соціальних та елітних груп. Крім того, на відміну від ситуації у Верховній Раді, структуризація основної частини депутатського корпусу відбувалась не після, а до моменту самих виборів.

Тим не менш, положення про багатопартійність, яке було закріплене у Конституції Російської Федерації 1993 року, і введення з грудня 1993 року мажоритарно-пропорційної системи виборів депутатів законодавчих органів державної влади, стимулювали формування багатопартійності. Дійсно, можна говорити про те, що вибори до Держдуми 1993 року, які пройшли у відповідності з принципово новими «правилами гри», стали формальною основою для розвитку в країні реальної партійної системи.

Суттєвими факторами, які вплинули на формування партій та партійної системи, стали відсутність у політичних партій досвіду участі у виборах, парламентської діяльності та роботи з населенням. Необхідно зауважити, що становлення політичних партій у сучасній Росії відрізнялось від шляху розвитку партій у західних країнах. На Заході інститут політичних партій розвивався паралельно з розвитком інших інститутів громадянського суспільства з високою громадянською активністю, як з боку населення, так і з боку елітних груп. Тому часто основою для політичних партій ставали профспілки та підприємницькі союзи.

Вибори до російського парламенту у 1990-ті роки яскраво продемонстрували, що ані підприємці, ані профспілки (як у західних демократичних країнах) не могли створювати свої партії. Так, «Громадянський союз» О. Вольського та А. Владиславлева, що спирався на «Російський союз промисловців та підприємців», не набрав на виборах 1993 року навіть 2 % голосів виборців. На наступних виборах подібна ситуація повторилась з об'єднанням «Профспілки та промисловці Росії – Союз Праці». Це свідчить як про якість цих організацій, так і про їхній реальний вплив, особливо у політичній сфері [4].

У Росії, на відміну від західних країн, розвиток політичних партій відбувався за наявності громадянської політичної активності з боку різноманітних елітних груп та апатії з боку більшості населення, участь якого у партійних процесах ніколи не мала масового характеру. Відповідно, розвиток політичних партій не супроводжувався аналогічним розвитком громадянського суспільства. У результаті відбувалось ще більше посилення бюрократії, у тому числі і партійної, яка все більше усувалась від своїх виборців. Суттєвий вплив на формування політичних партій мали як інституційні фактори, наприклад, недостатньо розроблена правова база, так і соціокультурні фактори, головним з яких стала невисока здатність суспільства до самоорганізації, яка перешкоджала структуруванню групових інтересів. Подібна розмитість групових інтересів була бар'єром і для створення відповідних каналів для вираження та захисту суспільних інтересів.

Крім того, треба відмітити швидкість темпів формування та розвитку у сучасній Росії, як власне політичних партій, так і інших інститутів громадянського суспільства. Якщо на Заході це процес відбувався десятиріччями, то у Росії він зайняв лише декілька років, що не могло не відобразитись на якості цих інститутів та їх укоріненні у масовій свідомості. Неможна забувати і про те, що в цей час у країні не було сформовано адекватного та зрозумілого цивілізованого політичного ринку, який би характеризувався змагальністю та конкурентністю.

У 1990-ті роки основними способами формування російських партій було утворення партій навколо вже відомого бренду або навколо відомих у країні осіб за активної участі різних елітних груп. На відміну від країн Заходу, інституалізація політичних партій у сучасній Росії відбувалась під практично нічим не обмеженим впливом бюрократичної машини, з якою окремо не могла впоратись жодна політична партія. Об'єднуватись у стійку коаліцію заважали особисті амбіції керівників партій, а також не сформовані політичні традиції партійної еліти.

Доводиться констатувати, що у 1990-ті роки реальну партійну політичну боротьбу заміняли корпоративні відносини всередині політичної та економічної еліти в регіонах та «кланові» відносини у більшості республік. Даний процес погіршувався через традиційну закритість у прийнятті рішень, кулуарність та низький рівень публічності владних структур. Сучасна російська політична еліта звикла до закритості у прийнятті рішень, а також до того, що публічна політика обмежується переважно регулюванням всередині власне еліти. У результаті замість формули відносин «влада – опозиція» складаються різноманітні форми міжкорпоративної конкуренції [5, 170 – 171].

У зв'язку з цим якість партійної системи та рівень громадянської політичної та правової культури у сучасній Росії у ще більшій мірі залежать від якості партійної еліти. Тому перспектива розвитку політичних партій залежить не лише від того наскільки та чи інша партія та її програмні положення закріпляться у суспільній свідомості, але і від того наскільки дієвим

буде механізм функціонування самого апарату політичної партії. Разом з тим, у традиції політичних партій сучасної Росії закріпилась традиція турбуватись не стільки про збільшення членів партійних організацій у регіонах Росії, скільки про збільшення своїх виборців перед черговими виборами.

Разом з тим, неможна заперечувати і той факт, що навіть за наявності вище перерахованих традицій та тенденцій політичні партії у 1990-ті роки сприяли формуванню цивілізованого процесу політичної боротьби, який здійснювався не на вулицях, а у стінах Держдуми РФ, у якій були представлені носії різних ідейних та ідеологічних течій. У цей час у країні почала формуватись політична культура партій, лідери яких, за деякими винятками, прагнули вирішувати питання, проблеми та відстоювати свою точку зору у формі парламентської дискусії. Політичні партії Росії у 1990-ті роки відігравали, хоча і в меншій мірі, ніж у західних країнах, роль посередника та «буферу між суспільством та владою», роль каналу для виходу енергії з боку населення.

Доводиться констатувати, що у середині 1990-х років у Росії відкритість політичного простору та можливість приймати участь у формуванні органів влади не були підкріплені адекватною правовою основою статусу політичних об'єднань. У середині 1990-х років у Російській Федерації залишались актуальними питання правового регулювання організації та діяльності політичних партій. У виборчому законодавстві Росії до 1993 року взагалі не згадувались політичні партії. Давалося лише загальне поняття виборчого об'єднання.

Вперше термін «політична партія» з'явився у «Положенні про вибори депутатів Державної Думи у 1993 році», яке передбачало формування Державної Думи Росії на основі змішаної мажоритарно-пропорційної системи. У відповідності із законом, самостійними виборчими об'єднаннями у 1993 році могли стати лише політичні партії та рухи. Інші громадські об'єднання могли приймати участь у виборах лише шляхом входження до виборчих блоків.

Наступне законодавче регулювання правового статусу виборчого об'єднання не закріпило політичної природи цього терміну. Федеральні закони «Про основні гарантії виборчих прав громадян Російської Федерації» (1994 року), «Про вибори депутатів Державної Думи Федеральних Зборів Російської Федерації» (1995 року) надавали виборчі права практично будь-яким громадським об'єднанням, статут яких відповідав, зокрема, формальним вимогам про умови та строк реєстрації.

Таким чином, слабкість політичних партій як інституту політичної системи у 1990-ті роки у Росії була обумовлена не лише інституційними та соціокультурними причинами, але і відсутністю адекватної нормативно-правової бази, що регулює діяльність політичних партій, які за законодавством були поряд з виборчими блоками та рухами. Відповідно, навіть у реально існуючих партій не було стимулів для більш активної участі у політичному житті у міжвиборчі періоди та розвитку партійних структур у регіонах.

Вибори до Держдуми РФ у відповідності із законодавством відбулись у 1995 році, по закінченню перехідного періоду 1993 – 1995 років, під час якого розроблялось та приймалось оновлене виборче законодавство. Станом на 17 червня 1995 року право на участь у виборах депутатів Державної Думи мали 258 громадських об'єднань та 15 профспілок. Підписні листи у Центральну виборчу комісію подали 51 виборче об'єднання, замість 13 на минулих виборах; 43 виборчих об'єднань та виборчих блоків (25 об'єднань та 18 блоків) зібрали необхідну кількість підписів виборців на підтримку федеральних списків кандидатів та були зареєстровані Центральною виборчою комісією РФ [6]. Така фрагментація потенційних та реальних учасників виборчої кампанії ще раз підтверджує розмитість та невизначеність статусу основних політичних акторів.

За підсумками голосування на виборах до Держдуми 1995 року лише 4 виборчих об'єднань – КПРФ, ЛДПР, «Наш Дім - Росія» та «Яблуко» подолали 5-відсотковий бар'єр, який давав право на розподіл депутатських мандатів у загальнофедеральному виборчому окрузі [1, 24-26]. Серед чотирьох переможців виборчої кампанії представники трьох політичних сил раніше вже мали представництво у Державній Думі Російської Федерації, що говорить, з одного боку, про те, що у виборців вже починали формуватись політичні уподобання. З іншого боку, очевидним фактом є те, що більшість населення голосувала просто за найбільш відомі у країні фігури, не звертаючи уваги на політичні програми, навіть зі їхньої наявності. Зі

структурної точки зору основним результатом виборів до Державної Думи РФ 1995 року стало збільшення компонентів російської політичної системи.

У політичному відношенні ситуація, що склалась у грудні 1995 року, була значно спокійніше, ніж у 1993 році, адже вибори проходили в умовах діючої Конституції РФ та за наявності Державної Думи першого скликання, яка пропрацювала майже два роки. Разом з тим, суспільство було незадоволене владою, яка під час проведення економічних реформ не досить ефективно вирішувала соціальні проблеми. Таким чином, успіх на виборах КІРФ та ЛДІР пояснюється швидше не суб'єктивними, а об'єктивними факторами, вирішальним з яких стало протестне голосування населення, яке було невдоволене реформами, що проводились у країні.

Варто зауважити, що парламентські вибори 1995 року проходили перед проведенням виборів Президента РФ. Підсумки виборів до Держдуми РФ у цей період повинні були задати орієнтири багатьом політикам та політичним силам, які стояли за ними. Фактично вибори 1995 року стали своєрідними «праймеріз» виборів Президента РФ, адже саме за допомогою думських виборів можна було визначити потенціал кандидатів у Президенти РФ.

На нашу думку, парламентські вибори 1995 року стали важливим етапом еволюційного розвитку партійно-політичної системи Російської Федерації. Саме на парламентських виборах 1995 року партійна приналежність кандидатів відіграла вирішальну роль не лише у загальнофедеральному окрузі, де це входило до правил гри, але і в одномандатних округах, у яких з 1993 року партійна приналежність кандидатів не відігравала особливої ролі. Якщо після виборів до Держдуми РФ 1993 року майже дві третини одномандатників були з числа незалежних кандидатів, то через два роки їх виявилось лише 78 з 225.

На відміну від попередніх виборів, партії та рухи у 1995 році не мали шансів отримати перемогу за рахунок так званих «випадкових факторів», що є одним з показників стабільності, існуючої в країні інституціональної системи. У цілому складовими успіху на виборах 1995 року можна вважати наступні фактори: організаційну потужність партійного об'єднання, наявність у ньому популярних лідерів, володіння чіткою та несуперечливою ідеологією, фінансову забезпеченість. У комплексі ці компоненти формували загальний коефіцієнт електоральної привабливості. Лише достатньо високий її показник міг забезпечити ефективність агітації, що проводилась об'єднанням, партією або блоком [4].

У той момент результати розвитку партійної системи повинні були підкріплюватись, з одного боку, адекватною нормативно-правовою базою, з другого – невтручанням у даний процес центральної виконавчої влади. У 1995 році було прийнято Федеральний закон «Про громадські об'єднання», який став базовим для громадських організацій, проте не містив норм, що відображують специфіку політичних партій. У відповідності з положеннями цього закону, політичні партії повинні були мати не менше п'яти тисяч членів партії. Членами політичних партій не могли бути іноземці та особи без громадянства. У всіх інших аспектах діяльність політичних партій регулювалась так само як і діяльність будь-яких інших громадських організацій.

У подальшому в Федеральному законі «Про основні гарантії виборчих прав та права на участь у референдумі громадян Російської Федерації» 1997 року законодавці повернулись до ідеї обмеження кола виборчих об'єднань виключно організаціями політичного характеру. У той самий час законодавство не вимагало, щоб громадське об'єднання, яке бажало отримати статус «виборчого», фактично здійснювало політичну діяльність. Йому достатньо було мати у своєму статуті відповідне формулювання та назвати себе політичною партією або рухом. У подальшому в законодавстві з'явилися вказівки не деякі об'єктивні критерії, що дозволяли уповноваженому органу відмовити у реєстрації в якості політичних тим громадським об'єднанням, які фактично такими не були. Мова йде, перш за все, про зміни та доповнення у Федеральний закон «Про громадські об'єднання».

Так, нова стаття 12, внесена до Федерального закону «Про громадські об'єднання» у 1997 році, не лише давала визначення цього виду громадських об'єднань, але і встановлювала які об'єднання не можуть належати до політичних. Наприклад, до політичних не могли відноситись об'єднання, зареєстровані в якості професійних спілок, релігійних, благодійних організацій, національно-культурних автономій, а також об'єднання, створені для реалізації власних неполітичних інтересів [3, 6-12].

Таким чином, доводиться констатувати, що розвиток партійної системи у 1990-ті роки не був підкріплений відповідною нормативною базою. Наприклад, не було Федерального закону, який регулював діяльність та взаємовідносини політичних партій, не була визначена їхня роль у політичних та виборчих процесах. Цей фактор на фоні недовіри населення до інститутів влади та політичних партій, був суттєвою перешкодою на шляху розвитку інституту політичних партій.

У 1999 році, напередодні виборів депутатів Державної Думи Росії, активно створювались регіональні партійні організації, що претендували на загальнофедеральний статус. Суспільно-політичні об'єднання та рухи – «Голос Росії» (К. Титов), «Вітчизна» (Ю. Лужков), «Вся Росія» (М. Шаймів) створювались під приводом посилення впливу регіональних лідерів у Державній Думі. Швидше за все, партійне будівництво на рівні регіонів дозволяло регіональним лідерам триматись збоку від існуючих політичних партій і таким чином зберігати свободу дій. У виборах 1999 року взяло участь 66,840 млн. виборців, що складало 61,85% від включених до списків виборців. У цій виборчій кампанії брало участь 26 виборчих блоків та рухів. За загальнофедеральним списком 6 виборчих блоків (партій) подолали 5-відсотковий виборчий бар'єр. Так, об'єднання «Яблуко» отримало 16 депутатських мандатів, «Комуністична партія Російської Федерації» – 67, «Союз правих сил» – 24, «Блок Жириновського» – 17. У той самий час виключно бюрократичні блоки, які були створені безпосередньо напередодні виборів та спирались на використання адміністративного ресурсу, – «ОВР» (37) та «Єдність» («Ведмідь») (67) у сумі набрали більше 100 мандатів. Таким чином, місця у Державній Думі РФ 1999 року вдалося зберегти КПРФ, «Яблуку» та ЛДПР, яка була зареєстрована як «Блок Жириновського». Разом з тим, на партійній арені з'явилися і нові гравці – «Єдність», «ОВР» та СПС. Доводиться констатувати, що партії та блоки, що дотримувались певних ідейно-політичних принципів (КПРФ, ЛДПР, «Яблуко»), під час цієї виборчої кампанії були серйозно посунуті адміністративно-номенклатурними утвореннями, виключно непартійними та прагматичними за своїми установками

Саме вибори 1999 року показали достатньо новий для сучасної Росії спосіб утворення партій, відмінний від процесів початку-середини 1990-х років. Для цього способу утворення партій характерним було поєднання трьох елементів. По-перше, наявність популярного лідера, по-друге, використання державного фінансування та інформаційного ресурсу (перш за все, телебачення) і, по-третє, наявність діючої структурної основи у вигляді регіональної влади та її клієнтели [4].

Варто зауважити, що під час виборчої кампанії 1999 року збільшилась кількість «незалежних» кандидатів, що підтверджує тезу про слабкість політичних партій та непопулярність партійних ярликів. Це яскраво свідчило, якщо не про кризу партійної системи, то, щонайменше, висвітлювало серйозні проблеми у її розвитку. Більшість кандидатів у той момент цілком справедливо вважали, що через неоднозначне і переважно негативне відношення суспільства до політичних партій, значно ефективніше йти на вибори в якості «незалежних» кандидатів.

Таким чином, вибори 1999 року стали початком пошуків нової формули взаємодії федеральної влади та регіонів. Псевдопартії, якими були губернаторські блоки, стали ще одним каналом такої взаємодії [4]. При цьому, відповідно, знижувалась ефективність таких блоків як посередників між суспільством та владою.

Кожне з великих виборчих об'єднань на цих виборах відрізнялось специфічним соціально-демографічним складом. Проте його оформлення відбувалось у несприятливих умовах для розвитку партійної системи, коли центром тяжіння у політиці залишались не публічні, а закриті для суспільного контролю кланово-корпоративні відносини. Відповідно партії практично не мали можливості визначати склад Уряду РФ та контролювати його діяльність.

Разом з тим, виборча кампанія 1999 року зі всіма її недоліками дозволила виборцям краще розібратись як у ідеологічному спектрі, так і в існуючому багатоманітні партій та блоків. Як відмічає К. Холодковський, якщо за рік до виборів менше половини виборців могли назвати партію, яка у найбільшій мірі відображає їхні інтереси, то за місяць до виборів таких було вже дві третини. Також зменшилась кількість випадків, коли виборці, підтримуючий який-небудь партійний список, одночасно голосували у одномандатному окрузі за кандидата із зовсім іншого, навіть протилежного напрямку [7, 23].

Однак навіть такі позитивні зрушення не дозволяють говорити про якісну зміну партійної системи. Створення нових квазіпартійних утворень, таких як ОВР та «Єдність» та їхнє активне просування за допомогою державних структур та активного використання адміністративного ресурсу означали зміну партійного спектру та завдали значного удару по формуванню у країні партійної системи. Більш справедливо буде сказати, тим паросткам партійної системи, які з'явилися у середині 1990-х років.

Таким чином, укріплення партійної системи до кінця 1990-х років давало певні підстави для того, що політичні партії будуть повноцінним інститутом громадянського суспільства, та зможуть стати ефективним посередником між владою та суспільством. Однак вибори 1999 року та втручання державної влади сприяли тому, що у 2001 – 2003 роках партії у Росії залишались досить слабкими, а їхній реальний вплив на політичний процес та формування органів виконавчої влади був мінімальним, на що звертають увагу багато російських дослідників партійної системи.

Якість партійної системи може визначатись наявністю або відсутністю штучної багатопартійності. Під штучною багатопартійністю варто розуміти наявність серед зареєстрованих на федеральному рівні елементів, які не відповідають вимогам, що висуваються до політичної партії. У відповідності з даними критеріями, партійна система Росії у 1990-ті роки може бути охарактеризована як багатопартійна з елементами штучної багатопартійності. Так, більшість політичних партій в Росії у 1990-ті роки не могли через свою інституційну слабкість виражати суспільні інтереси та виступати ефективним посередником між суспільством та державою.

Як зауважує В. Гельман, «другий електоральний цикл та його наслідки продемонстрували підриг реального впливу на найважливіші політичні рішення таких формальних політичних інститутів як партії, парламент та законодавство загалом. Їхня роль у нових умовах виявилась зниженою за рахунок посилення неформальних практик адміністративної мобілізації виборців, клієнтелізму та корупції» [2, 38].

Загалом зниженню ролі партій наприкінці 1990-х – початку 2000-х років сприяло декілька причин, головна з яких – інституційна, адже загальне зниження авторитету та впливу партій на російському рівні у цей час було тісно пов'язане з посиленням авторитарного характеру політичного режиму. В межах цього режиму відбувалось збільшення ролі та авторитету безпартійного Президента Росії з одночасним послабленням значення та впливу Державної Думи РФ. Цей процес розвивається і в даний час.

1. Выборы депутатов Государственной Думы Федерального Собрания Российской Федерации 2003 – Электоральная статистика // Центральная избирательная комиссия Российской Федерации. – М., 2004. – 233 с.

2. Гельман В. Второй электоральный цикл и трансформация политического режима в России // Второй электоральный цикл в России. – М., 2002. – С. 34 – 41.

3. Зотова З.М. Политические партии в избирательном процессе. – М., 2002. – 302 с.

4. Парламентаризм в России. Федеральное Собрание в 1996 – 1999 годах. Дата перегляду 10 квітня 2007 року: <http://www.legislature.ru/books/parl2000/part1>.

5. Руденкин В.Н. Гражданское общество в России: история и современность. – Екатеринбург, 2002. – 253 с.

6. Свердловская избирательная комиссия. Дата перегляду 23 березня 2007 року: <http://www.ikso.org/content.php?id=67&page=1>

7. Холодковский К. Парламентские выборы 1999 года и партийное структурирование российского общества // Полис. – 2002. – № 2. – С. 21 - 29.

SUMMARY

Molochko P. INSTITUTIONAL PECULIARITIES OF THE POLITICAL PARTIES SYSTEM FUNCTIONING IN RUSSIA FEDERATION IN THE 90S YEARS OF THE 20TH CENTURY

In the present article the author analyses contemporary system of political parties of Russia Federation and characterizes peculiarities of its evolution. The author tried to foresee further actions of the parliament and government of Russia in the direction of development of the system of political parties in contemporary Russia.

СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК ПАРТІЙНОЇ СИСТЕМИ УГОРСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ (1989-2006 рр.)

1. Правові основи діяльності політичних партій

Серед найбільших досягнень сучасних демократичних перетворень - право громадян брати участь у виборах органів влади. Тому аналіз виборчого процесу є однією з найбільш актуальних проблем політичної науки. Така зацікавленість пояснюється не лише науковою невичерпністю теми, а й її практичним значенням, особливо в умовах становлення молодих демократій, формування правових держав. Таким чином, вибори сьогодні є необхідною умовою існування демократичного суспільства. Сама процедура виборів регламентується державою. Конституції переважної більшості європейських країн (виняток становить Іспанія) закріплюють основні принципи виборчого права (загальне рівне і пряме при таємному голосуванні). Визначення ж конкретного типу виборів залишається темою спеціального закону.

Закон про вибори має включати в себе гарантійні та технічні правила виборчого процесу. В законі повинні бути висвітлені цілий ряд процедур, що мають вирішальний вплив на перебіг виборчої кампанії: реєстрація виборців, механізм балотування, проведення голосування, процес підрахунку голосів, форма перетворення голосів у депутатські мандати, створення виборчих округів тощо.

Правила, які обумовлюють виборчу систему, завжди пов'язані з конкретними суспільно-політичними відносинами, котрі мають вирішальний вплив на характер та хід виборчих кампаній. Але нормативна сила виборчої системи протягом тривалого часу сама може формувати політичну систему (партійна система, урядова влада, механізм прийняття рішень тощо).

Революційні соціально-політичні перетворення кінця 80-х років в центральній і східній Європі по новому обумовили участь громадян в політичному житті суспільства. В Угорщині пік змін настав восени 1988 – весною 1989 років.

Внаслідок радикальних політичних змін виникла необхідність узгодження суспільних інтересів між політичними опонентами. УСРП (Угорська соціалістична робітничка партія) до цього часу втратила монополію на владу.

Процес утвердження партійного плюралізму в Угорщині відбувався у двох напрямках: як створення нових партій - Угорського демократичного форуму (УДФ), Союзу вільних демократів (СВД), Союзу молодих демократів (СМД), сформованих на основі демократичних опозиційних рухів, а також як відродження т. зв. історичних партій - Незалежної партії дрібних господарів і громадян (НДПГ), Соціал-демократичної партії Угорщини (СДПУ) та Угорської народної партії (УНП), які наприкінці 80-х років, пристосовуючись до нових суспільно-політичних реалій, намагалися репрезентувати традиційні цінності та ідеологи [5, 257].

Однак найістотнішою подією складного багатоаспектного трансформаційного процесу були переговори 13 червня - 18 вересня 1989 р. щодо з'ясування та узгодження дій політичних суб'єктів у проведенні парламентських виборів.

Згідно з заключним документом «Угоди з політичних переговорів» 18 вересня 1989 р. була досягнута згода між учасниками цих переговорів з питань розробки таких законопроектів: Про модифікацію Конституції; Про створення Конституційного Суду; Про фінансування та діяльність партій; Про парламентські вибори.

Досягнення угоди скасувало всі перешкоди для проведення вільних демократичних виборів, внаслідок чого центр політичної ваги перемістився у парламентську площину [4].

Нові парламентські вибори весною 1990 року повинні були відбутися на новій, багатопартійній основі. І тому виникла потреба правового врегулювання даного питання, одним із аспектів якого і була регламентація основних виборчих процедур. Таким чином, закон «Про вибори парламентських депутатів» був результатом компромісу між старою владною елітою та опозиційними партіями, які однаково хотіли потрапити до парламенту. Даним законом в Угорщині була встановлена змішана виборча система. Слід відмітити, що за 16 років суттєвих змін до закону внесено не було. Виключенням є підвищення виборчого бар'єру для політичних партій з 4% до 5%.

Отже, сучасний закон «Про вибори парламентських депутатів» складається з трьох частин (виборче право, виборча система, процедури виборів), 12 розділів та додатків, в яких

міститься інформація про виборчі округи, методи підрахунку голосів виборців, зразки виборчих бюлетенів, клятва членів виборчих органів тощо [3, 286-308].

В першій частині закону, яка має назву «Виборче право», говориться про те, хто наділений цим правом в Угорщині. Згідно закону виборчим правом в Угорщині наділені всі громадяни, що досягли 18-річного віку, крім осіб, які:

- а) знаходяться під опікою, що обмежує, або виключає їх дієздатність;
- б) усунені остаточним рішенням суду від участі у громадських справах;
- в) знаходяться у місцях позбавлення волі за вироком суду;
- г) були засуджені рішенням суду до примусового лікування [3, 286].

Обраними можуть бути ті особи, які наділені виборчим правом і мають постійне місце проживання в Угорщині [3, 286]. Тобто, законом не встановлено цензу осілості, який є характерним для виборчих законів цілого ряду країн, в тому числі і України.

Реалізація права голосу, згідно закону, є добровільною справою [3, 286], що свідчить про відсутність в Угорщині обов'язкового голосування.

В другій частині закону, яка носить назву «Виборча система», вказується число депутатських місць в парламенті, регламентується процес висунення кандидатів як в індивідуальних округах, так і по партійних списках, встановлюється процедура визначення результатів виборів.

Число депутатів угорського парламенту - 386 [3, 286]. З них 176 депутатів обираються в одномандатних виборчих округах, 152 по окружних та столичних округах (далі територіальні) за партійними списками, 58 мандатів - це так звані компенсаційні мандати. Компенсаційні мандати пропорційно розподіляються між партіями після додавання голосів в одномандатних і територіальних округах, але лише тих, які не мали змогу отримати депутатські мандати [3, 286]. Це є своєрідною компенсацією партіям, які набрали в одномандатних і територіальних округах певну кількість голосів, але не отримали депутатських мандатів. Така схема була впроваджена для того, щоб враховувати якнайбільшу частину голосів електорату.

В розділі 2 цієї частини закону регламентується порядок висунення кандидатів.

В одномандатних виборчих округах кандидатів мають право висувати виборці та ті громадські організації, які відповідають вимогам «Закону про діяльність політичних партій» [3,286]. Для реєстрації кандидата у депутати в одномандатному виборчому окрузі потрібно зібрати підписи у вигляді «купона про висунення» не менше ніж 750 виборців, які зареєстровані в даному виборчому окрузі [3,286]. Один виборець має право віддати свій підпис лише за одного кандидата.

Кандидати від територіальних виборчих округів можуть висуватись партіями за територіальними списками. Право скласти територіальний список має та партія, яка змогла висунути відповідну кількість кандидатів хоча б в 1/4 виборчих округів, але не менше ніж у двох округах [3, 286]. У Регламенті, який знаходиться в додатках до закону, встановлюється як кількість округів (індивідуальних і територіальних), так і кількість кандидатів [3, 300-301] (табл.1).

Загальнодержавний список, за яким потім розподіляються мандати згідно компенсаційної системи, можуть виставити ті партії, які змогли скласти територіальні списки хоча б у 7 територіальних виборчих округах [3, 287].

Одна особа, згідно закону, може балотуватись в одному одномандатному окрузі, бути зазначеною в одному територіальному та загальнодержавному партійному списках [3, 287]. В Україні, наприклад, дана стаття закону була визначена Конституційним Судом такою, що суперечить Конституції.

Розділ III другої частини закону регулює визначення результатів виборів. В Угорщині вибори в мажоритарних округах проводяться в 2 тури. Як для першого, так і для другого туру законом встановлений ценз участі у голосуванні: в першому випадку - більше 50% виборців округу, а в другому - більше 25%.

В першому турі мандат депутата отримує той кандидат, який набирає більше 50% голосів виборців, які прийняли участь в голосуванні.

Якщо цього не сталося, то право прийняти участь у другому турі мають всі кандидати, які набрали не менш, ніж 15% голосів, а якщо таких немає, то ті, які зайняли три перші місця в першому турі [3, 287]. Депутатом стає той кандидат, який набере більшість голосів, при умові, що у виборах візьме участь більше 25% виборців даного округу [3, 287]. Отже, визначення переможця в другому турі відбувається вже за принципом відносної, а не абсолютної

більшості, як у першому турі виборів. Застосування в другому турі принципу відносної більшості дозволяє уникнути великої кількості довиборів.

Якщо у першому турі вибори були визнані недейсними через низьку участь громадян (взяло участь менше 50% виборців), то у другому турі мають право балотуватись ті ж самі кандидати. Процедура визначення переможця є ідентичною [3, 288]. Але, якщо і в другому турі вибори будуть визнані недейсними через низьку активність громадян (у них візьме участь менше 25% виборців), то депутата цей округ отримає лише після довиборів.

Таблиця 1

№ п/п	Область	Кількість індивідуальних виборчих округів	Кількість територіальних мандатів	Кількість індивідуальних виборчих районів, що припадають на регіональні виборчі округи, у яких висунення індивідуального кандидата є умовою висунення регіонального списку
1.	Budapest	32	28	8
2.	Baranya	7	6	2
3.	Bacs-Kiskun	10	8	2
4.	Bekes	7	6	2
5.	Borsod-Abauj-Zemplen	13	11	2
6.	Csongrad	7	6	2
7.	Feher	7	6	2
8.	Gyor-Sopron	7	6	2
9.	Hajdu-Bihar	9	8	2
10.	Heves	6	5	2
11.	Komarom	5	5	2
12.	Nograd	4	4	2
13.	Pest	16	14	2
14.	Somogy	6	5	2
15.	Szabolcs-Szatmar	10	9	2
16.	Szolnok	8	6	2
17.	Tolna	5	4	2
18.	Vas	5	4	2
19.	Veszprem	7	6	2
20.	Zala	5	5	2
Всього		176	152	---

У територіальних виборчих округах партії дістають мандати пропорційно до отриманих ними голосів в тому чи іншому окрузі при умові, що у голосуванні взяли участь не менше, ніж 50% виборців [3, 288]. Один виборець має право проголосувати лише за один партійний список. Якщо активність виборців менше 50%, то має проводитись другий тур виборів, в якому мають право прийняти участь ті ж самі партії. Вибори будуть визнані дійсними, якщо в них прийме участь не менше 25% виборців. Принцип розподілу депутатських мандатів залишається незмінним [3, 288].

Партія не отримує депутатські мандати у територіальних виборчих округах у тому випадку, якщо вона не набрала в сумі 5% голосів у всіх територіальних виборчих округах країни. Якщо це спільний список двох партій, то виборчий бар'єр зростає до 10%, якщо з трьох і більше - до 15% [3, 288]. Із загальнодержавного (національного) списку політичні партії отримують мандати пропорційно до отриманих ними компенсаційних голосів. Компенсаційні мандати отримують лише ті партії, які подолали 5% бар'єр в територіальних виборчих округах по всій країні в цілому. Компенсаційними голосами, згідно закону, вважаються голоси:

а) які були віддані в індивідуальному виборчому окрузі у процесі першого дійсного голосування за кандидатів від партій, які не отримали мандата ні під час першого, ні під час другого голосування;

б) які були віддані за списки у територіальному виборчому окрузі у процесі першого визнаного дійсним голосування у кількості, меншій, ніж та, яка потрібна для одержання мандату, або, ті, які перевищили кількість голосів, потрібну для отримання мандата [3, 288].

Третя частина «Закону про вибори парламентських депутатів» має назву «Процедури виборів». В даній частині закону мова йде про організацію виборчої кампанії.

Виборчі органи, згідно закону, повинні включати: виборчі комісії, виборчі колегії по індивідуальним та територіальним виборчим округам, а також Національну Виборчу Комісію (Центральна Виборча Комісія Угорщини). Вона складається з п'яти постійних членів, яких обирає парламент, а непостійних членів делегує кожна партія, яка має свою парламентську фракцію.

Партії можуть витратити кошти для виборів згідно з Законом «Про функціонування та фінанси політичних партій». Крім того, кожна партія, яка висуває кандидатів на вибори, одержує підтримку з державного бюджету пропорційно кількості представлених кандидатів. Сукупність коштів для такої підтримки встановлюється Парламентом.

Оскарження рішення виборчого комітету, яке стосується результатів виборів, розглядається Національною Виборчою Комісією протягом трьох днів. Рішення Національної Виборчої Комісії може бути оскаржене в Верховному Суді.

Інформаційне забезпечення виборчої кампанії здійснює Угорське Телеграфне Агентство, Угорське Радіо та Угорське Телебачення на однакових підставах для суб'єктів виборчого процесу.

Результати опитувань громадської думки, що стосуються виборів, не повинні публікуватись, починаючи з восьмого дня напередодні виборів.

Отже, проаналізувавши виборчу систему Угорщини, можна зробити наступні висновки:

Закон про вибори в Угорщині був прийнятий в перехідний період і є відображенням компромісу між старими і новими політичними силами.

Незважаючи на те, що закон мав компромісний характер, за 16 років він практично не змінився. Виключенням є вимога щодо виборчого бар'єру для політичних партій: з 4% змінено на 5%.

Закон відповідає основним міжнародним стандартам щодо організації і проведення демократичних виборів.

Число депутатів угорського парламенту -386. З них 176 обирається в одномандатних мажоритарних округах, 152 за партійними списками, 58 – за компенсаційними загальнодержавними списками.

У виборчій системі Угорщини політологи акцентують увагу на дві основні проблеми: велика кількість депутатів та непропорційність представництва. Саме в даних двох напрямках можливе реформування виборчого законодавства Угорщини. Але, на сьогоднішній день основні суб'єкти виборчого процесу задоволені існуючою системою і не мають прагнення її змінювати. Навпаки, мова йде про збільшення депутатського корпусу за рахунок місць для представників національних меншин (вимога Євросоюзу) [5, 262].

Таким чином, вищевказані напрямки реформування угорської виборчої системи залишаються на теоретичному рівні і вірогідним є те, що й наступні вибори будуть проходити за старою виборчою системою.

2. Формування і розвиток багатопартійної системи Угорщини

Ключовим елементом розбудови майбутньої демократичної правової держави в постсоціалістичній Угорщині реформатори визначили створення багатопартійної системи. При цьому вони розуміли, що боротьба кількох політичних партій за владу є механізмом використання розходжень інтересів з метою суспільного прогресу, а багатопартійність є ефективним засобом виявлення різних підходів та поглядів, інтересів, способом їх гармонізації. За її допомогою інтереси та здібності людей, взяті в їх органічній єдності й у боротьбі з іншими інтересами, спрямовуються на вирішення актуальних проблем суспільного життя. Саме через вибори до парламенту на мультипартійній основі нова політична система набуває своєї легітимності.

Розбудова багатопартійної системи в Угорщині розпочалася з того, що близько 200 відомих угорських громадських діячів, письменників, учених, серед яких переважали політологи, економісти, історики та філософи, зібралася 27 вересня 1987 р. в селі Лакітелек. Основною темою цього зібрання

стало обговорення актуальних проблем сьогодення та пошук виходу із ситуації, що склалася. Присутні одностайно погодилися з необхідністю створення організації, ідеологічною основою якої будуть народні, християнські та ліберальні цінності. З самого початку зазначалося, що ця організація є центристською, поміркованою політичною силою і за основну мету ставить демократизацію угорського суспільства. Учасники форуму прийняли звернення до угорського народу. Саме з цієї події розпочинається активна діяльність Угорського Демократичного Форуму (УДФ), який з часом став впливовим чинником угорського політичного життя. УДФ вже в січні 1988 р. виступив із вимогою проведення вільних демократичних виборів до парламенту, що було підтримано іншими партіями та рухами [10, 81].

Загалом 1988 р. став роком відродження багатопартійної системи в Угорщині. І хоча більшість партій до листопада 1989 р., тобто до прийняття закону про громадські організації, боялися називати себе партіями, це не применшувало їх активності та дій, пов'язаних з відкритою опозицією до влади. Знову активізувалися так звані історичні партії, які діяли одразу після Другої світової війни, зокрема Незалежна партія дрібних господарів (НПДГ), Соціал-демократична партія (СДП). НПДГ очолив Йозеф Тордян, досить галасливий та популістський політик правонаціоналістичного спрямування. Саме він був ініціатором проведення акцій протесту проти політики Чаушеску щодо угорської національної меншини Румунії, демонстрацій 23 жовтня на чергову річницю, пов'язану з подіями 1956 року. Інші політичні партії та рухи підтримали ці акції.

На той час організаційно сформувалися Союз вільних демократів (СВД), який брав свій початок від пражської "Хартії-77" і дотримувався ліберально-демократичних поглядів, Союз молодих демократів (СМД), який практично поділяв ті ж самі ідеологічні цінності, що й СВД [7, 55]. Ці дві у майбутньому досить впливові партії з самого початку заявили про свою антикомуністичну, антисоціалістичну позицію і вступили у відкриту конфронтацію з існуючим режимом.

Керівництво УСРП не було готове до такого повороту подій. Новий генеральний секретар ЦК партії К. Грос, який змінив на цьому посту Я. Кадара, у своїх виступах допустився досить суттєвих помилок, які з обуренням були сприйняті громадськістю. Так, в одному із виступів він прогнозував можливість термідора як альтернативи "анархії та хаосу". Це тільки посилювало недовіру до партії, відштовхнуло від неї тих, хто ще вагався, та згуртувало табір супротивників [6, 86-87].

Угорська опозиція, на відміну, скажімо, від польської, не була такою масовою та популярною. Однак заява К. Гроса стала імпульсом для її консолідації на платформі протидії УСРП як центру, від якого йде небезпека гальмування реформ. Тому всі подальші реформаторські ініціативи партії, у тому числі визнання багатопартійності, записувалися не в актив партії, а опозиції, яка зуміла переконати суспільну думку в тому, що процес демократизації у країні розвивається вже під тиском знизу, тому влада змушена йти на поступки [12, 33].

У березні — жовтні 1989 р. в Угорщині активно проходила так звана мирна переговорна революція. З ініціативи Незалежного форуму юристів (формально "нейтральної" організації, що побачила слабкість розрізнених опозиційних сил і небезпеку можливого маніпулювання ними з боку УСРП). 22 березня 1989 р. було створено Опозиційний "круглий стіл" (ОКС). Його членами стали Товариство друзів Байчи-Жілінські, СМД, УДФ, СВД, НПДГ, Угорська народна партія (УНР), Соціал-демократична партія (СДП) і Демократична ліга незалежних профспілок, а згодом і Християнсько-демократична партія (ХДП). ОКС став першим важливим, інституційно оформленим об'єднанням опозиційних сил, що дало змогу їм виступити єдиним фронтом. Їхня формальна єдність змусила УСРП відмовитися від колишньої тактики вести з ними переговори поодиноці і використовувати ситуацію на свою користь [12, 33].

Опозиційне об'єднання, хоча воно і виявилось нетривалим, відіграло важливу роль у становленні нової угорської демократії.

Значення ОКС полягає в тому, що, продемонструвавши єдність сил опозиції, він став гідною противагою тоталітарній партійній владі, виявився здатним вести з нею конкретні переговори і досяг домовленості з багатьох ключових питань переходу до демократії. ОКС поставив під сумнів легітимність Державних Зборів скликання 1985 р. і висловив думку, що вони не можуть виконувати роль Конституційних зборів, чого домагалися комуністи, які бажали скоріше зафіксувати свою провідну роль і в майбутній Конституції країни. На думку представників ОКС, існуючий парламент мав право приймати лише тимчасову Конституцію і повинен розробити правила тільки для переходу до плюралістичної демократії.

Під тиском реформаторських сил всередині УСРП і за її межами уряд прийняв ці умови, після чого представники 9 партій і рухів ОКС, а також УСРП із традиційними громадськими

організаціями і рухами утворили єдиний Національний "круглий стіл" (НКС). 10 червня 1989 р. було підписано першу принципову угоду про початок майбутніх політичних переговорів стосовно проблем переходу до демократичного суспільства.

Під час роботи "круглого столу" сторони погодили позиції з проблем економіки, домовилися про внесення необхідних змін до Конституції, про діяльність політичних партій і забезпечення мирних умов для переходу до демократії. Стосовно проведення виборів до парламенту, визначення повноважень президента країни і конкретних модифікацій Основного закону позиції сторін не збігалися. Але була досягнута домовленість про запровадження інституту президентства, визначення терміну проведення виборів, про розпуск так званої робочої охорони (по суті партійної міліції), про заборону діяльності парторганізацій на робочих місцях та ін. Усе це означало, що з низки ключових для майбутнього країни питань сторонам удалося виробити в цілому погоджені позиції.

У жовтні 1989 р. відбувся XIV з'їзд УСРП, який першим серед комуністичних партій Центрально-Східної Європи (ЦСЄ) заявив про розпуск партії комуністичної орієнтації та про створення соціалістичної партії європейського зразка — Угорської соціалістичної партії (УСП). У прийнятій програмі партія оголосила себе частиною руху за демократичний соціалізм, політичною організацією, яка відстоює інтереси людей найманої праці. УСП підтримала також концепцію Соцінтерну [10, 85].

На березень 1990 р. — час, коли були проведені перші демократичні вибори до Державних Зборів Угорщини, на політичній арені панувала добре структурована опозиція. Соціалісти та інші ліві сили на їхньому тлі виглядали досить невпевнено. Тому й не дивно, що перемогу на виборах отримав Угорський демократичний форум — 42,75 % голосів, а УСП — 8,55 %, інші ліві партії до парламенту не увійшли.

Таким чином, вже на початковому етапі становлення демократичного суспільства (1989-1990 рр.) в Угорщині було створено 65 партій, які репрезентували практично весь традиційний політичний спектр.

3. Участь партій у виборах до парламенту Угорщини 1990-1998 рр.

Вибори до парламенту в Угорщині 1990 року мали велике історичне значення. Вони мали відобразити нові політичні реалії угорського суспільства, здійснити розподіл влади між новими силами, які з'явилися на той час на політичному просторі країни та правлячою владною елітою. Результатом виборів 1990 року була докорінна трансформація політичної системи Угорщини, яка відбулася конституційним шляхом. Слід зазначити, що аналогів такої трансформації є не так багато в політичній історії.

Вибори 1990 року викликали неабиякий інтерес у громадян Угорщини, оскільки вона була проголошена парламентською республікою і виконавчу владу (уряд) мав формувати, контролювати і відправляти у відставку лише парламент. Відтак, на перших виборах у новій демократичній Угорщині, які відбулися 25 березня та 8 квітня 1990 року, взяло участь 5 млн. 93 тис. 119 виборців із зареєстрованих 7.824.110, що становило 65,77 % від загальної кількості виборців [15, 8]. Дійсними були визнані 4.911.241 бюлетень.

У територіальних виборчих округах були зареєстровані такі результати [42]:

Назва партії	Кількість голосів	%
Угорський демократичний форум (УДФ)	1 214 359	24,73
Спілка вільних демократів (СВД)	1050 799	21,39
Незалежна партія дрібних господарів (НПДГ)	576 315	11,73
Угорська соціалістична партія (УСП)	535 064	10,89
Спілка молодих демократів (СМД-ФІДЕС)	439 649	8,95
Християнсько-демократична народна партія (ХДНП)	317 278	6,46
Угорська соціалістична робітничка партія (УСРП)	180 964	3,68
Угорська соціально-демократична партія (СДПУ)	174 434	3,55
Аграрний союз	154004	3,13

Партія підприємців, Партія зелених, Національна партія дрібних господарів, Народна партія, Партія свободи, Християнська коаліція, Угорська аграрна партія, Незалежна угорська демократична партія, Угорська партія незалежності, Патріотична виборча коаліція набрали менше 3% голосів виборців. Всього ж у виборах прийняло участь 19 партій, квота для здобуття одного мандата становила 196 449 голосів [26].

Загальні результати виборів були слідуючі [42] (Короткі відомості про партії див. Додаток №1).

Назва партії	В одномандатних округах	В територіальних округах	В загальнодержавних округах	Всього	%
УДФ	115	40	10	165	42,75
СВД	36	34	23	93	24,09
НПДГ	11	16	17	44	11,40
УСП	1	14	18	33	8,55
СМД	2	8	10	22	5,70
ХДНП	3	8	10	21	5,44
Незалежні	6	0	0	6	1,55

Таким чином, вибори 1990 року виграв УДФ, а всього право сформувати парламентські фракції отримали вище вказані 6 партій.

В розрізі регіонів результати голосування за партійними списками можна показати в наступній таблиці [36, 21]:

	УДФ	СВД	ПДГ	УСП	СМД	ХДНП
Будапешт	28,36	27,11	5,08	12,89	11,52	5,74
Бараня	20,18	22,21	16,29	9,22	8,34	5,26
Бач-Кішкун	23,23	19,87	19,17	7,89	7,36	4,66
Бекеш	23,85	17,63	21,88	10,21	5,79	
Боршод-Абауй-Земплен	23,55	15,92	9,91	14,13	8,21	9,32
Чонград	38,66	13,28	13,57	7,35	6,00	4,65
Фегер	24,31	25,08	12,45	10,01	8,53	
Дьор-Шопрон	20,47	25,29	11,86	8,76	10,58	9,81
Хайду-Бігар	21,76	19,78	17,01	14,10	6,67	
Хевеш	23,09	19,80	7,54	10,52	7,99	13,33
Йас-Надькун-Солнок	21,32	16,46	17,70	11,42	8,4	
Комаром-Естергом	22,14	24,30	8,41	8,33	8,47	7,32
Ноград	18,33	17,41	6,27	10,97	7,29	15,51
Пешт	26,59	22,41	12,77	9,17	9,85	8,29
Шомодь	16,38	15,72	18,95	18,00	7,67	
Саболч-Сатмар	22,49	14,77	14,52	10,76	8,47	9,63
Голна	19,92	18,57	12,89	8,98	9,67	13,49
Ваш	23,76	30,04	9,79	7,59	7,17	11,34
Веспрем	23,45	17,40	11,85	9,14	10,99	7,00
Зала	25,40	20,90	10,27	9,62	7,12	11,02
По країні	24,73	21,39	11,73	10,89	8,95	6,46

Вибори 1990 року в цілому характеризувались тим, що результати в одномандатних округах здебільшого співпадали з результатами в територіальних округах. Ця тенденція найбільш яскраво була виражена в УСП та ПДГ. В останньої лише в одній області різниця між двома цифрами перевищила 2%, а в УСП - у двох [36, 19]. Близькі до названих партій СВД та УДФ.

Децю іншою була ситуація з СМД. В жодній області різниця між результатами не була меншою 2%, типовою є різниця 4-6%. А це означає, що половина виборців, які голосували за СМД як партію, в одномандатних округах віддали свій голос за представника іншої партії. Цьому є серйозна об'єктивна причина: СМД мала на той час слабку мережу регіональних представництв, що не дало їй змоги показати кращі результати в мажоритарних округах.

Найкращих результатів УДФ досяг у Чонграді, Будапешті, Пешті. Загалом же успіх УДФ на виборах можна пояснити сильною партійною організацією, мережею регіональних представництв по всій країні, високоякісною передвиборною кампанією, вдалим вибором кандидатів у мажоритарних округах. В 1990 році УДФ став тією партією, яка змогла об'єднати майже всі демократичні сили. Пізніше це стане основною причиною його розколу.

СВД найбільше голосів виборців отримала в Будапешті і в задунайських областях. Це пояснюється тим, що відразу ж після свого створення вона набула іміджу ліберальної партії, і основу її електорату склали міські жителі та інтелігенція.

ПДГ зазнала невдачі в столиці та промислово-розвинутих регіонах. Пояснити це можна тим, що партія виражає інтереси середнього селянства, а, отже, і не дивно, що більшість своїх голосів партія здобула в областях, які вважаються сільськогосподарськими (Бач-Кішкун, Бекеш, Хевеш та ін.).

У СМД голоси розподілились рівномірно.

Вплив ХДНП був помітний в тих регіонах, де зосереджене селянство. Партія була погано підготовленою до виборів, але досить легко подолала виборчий бар'єр. Це засвідчує про досить сильний вплив католицької церкви в угорському суспільстві.

Отже, на основі аналізу результатів виборів до угорського парламенту 1990 року можна зробити наступні висновки:

На березень 1990 р. — час, коли були проведені перші демократичні вибори до Державних Зборів Угорщини, на політичній арені панувала добре структурована опозиція. Соціалісти та інші ліві сили на їхньому тлі виглядали досить невпевнено. Тому й не дивно, що перемогу на виборах отримав Угорський демократичний форум — 42,75 % голосів, а УСП — 8,55 %, інші ліві партії до парламенту не увійшли.

Вибори 1990 року привели до зміни всієї політичної еліти Угорщини. До політичного управління були залучені тисячі нових громадян. З 386 депутатів парламенту 350 були обраними вперше, склад уряду змінився на 100%, а політична еліта загалом на 80-90% [16, 46].

Різниця між популярністю партій не була такою відчутною, як це може здатись після перегляду загальних результатів виборів. Результати виборів - це наслідок комбінованої системи виборів.

До парламенту Угорщини потрапили 6 партій: УДФ, СВД, ПДГ, УСП, СМД, ХДНП, які репрезентували на той час 3 вектори політичного життя:

- а) національно-консервативний, християнсько-демократичний напрям (УДФ, ПДГ, ХДНП), який в сумі здобув близько 59% голосів;
- б) соціал-ліберальний напрям (СВД, СМД), який здобув близько 30% голосів;
- с) євро-соціалістичний, соціально-демократичний (УСП) - 8,5% голосів [16, 48].

За результатами виборів право сформувати уряд було надано правій коаліції у складі УДФ, ПДГ та ХДНП, які користувались на той час найбільшою підтримкою у суспільстві. Провідна роль у коаліції належала УДФ, голова якого Йозеф Анталл і очолив уряд. Після його смерті в 1993 році цю посаду зайняв Петер Борош. Слід відмітити, що даний уряд працював 4 роки і був змінений лише після чергових виборів, які відбулися весною 1994 року.

Таким чином, вже на початковому етапі становлення демократичного суспільства (1989-1990 рр.) в Угорщині було створено 65 партій, які репрезентували практично весь традиційний політичний спектр. Серед них угорські вчені-політологи вирізняють такі напрями: консервативно-лівий, соціалістичний, соціал-демократичний, соціал-ліберальний і радикально-демократичний, правоцентристський, народно-демократичний та консервативно-правий, християнський [18; 19]. Певна річ, що до 2006 р. деякі політичні партії зникли з політичної

арени Угорщини, але основні партії, сформовані наприкінці 80-х років — Угорський демократичний форум (УДФ), Союз молодих демократів — Угорська громадянська партія (СМД — УГП), Угорська соціалістична партія (УСП), Союз вільних демократів (СВД) у 2006 р. зберегли провідні позиції і вплив на суспільство.

Вибори 1994 року стали важливим проміжним етапом становлення угорської багатопартійної політичної системи, легалізували на найвищому рівні діяльність політичних партій як реальних суб'єктів політичної системи. Внаслідок перемоги контр-еліти, тобто раніше дискримінованих учасників політичного життя, розпочався процес активного формування прошарку професійних політиків, що мало вирішальне значення з погляду історичної перспективи: демократичних політичних змін і розвитку громадянського суспільства в країні.

Вибори 1994 року, як і вибори 1990 року, угорське суспільство чекало з великим інтересом. Уряд, сформований в 1990 році, вже не міг повністю контролювати ситуацію. Особливо незадоволений був середній клас, який вирішив вибори 1990 року на користь УДФ.

Вже напередодні виборів стало зрозумілим, що суспільство конституційним шляхом змінить урядову коаліцію, і, таким чином, втретє після 1905 і 1990 років до влади прийде опозиція. Такий результат виборів підтверджували і результати соціологічних досліджень. На 1993 рік рейтинг партій виглядав таким чином: УСП – 21,2%, СМД – 16,3%, УДФ – 14%, СВД – 11,3%, НДПГ – 6%. Але уряд, незважаючи на об'єктивні реалії, був надто самовпевненим. Його керівники вважали, що, незважаючи на всі негаразди, права коаліція зможе набрати більшість голосів.

Вибори відбувалися 8-го та 29-го травня 1994 року. В першому турі виборів взяло участь 68,92% виборців, а в другому турі – 55,12% [15, 8]. Результати по партійних списках були наступні [42]:

Партія	Кількість голосів	Відсоток
УСП	1.781.504	32,99
СВД	1.065.889	19,74
УДФ	633.770	11,74
НДПГ	476.272	8,82
ХДНП	379.523	7,03
СМД	379.344	7,02
УСРП	172.109	3,119
Республіканська партія	137.561	2,55
Аграрний союз	113.384	2,10
УППЖ	85.737	1,59

Всього у виборах взяло участь 19 партій. Але такі партії як Соціал-демократична, Об'єднана партія дрібних господарів, Партія підприємців, Національно-демократична партія, Партія зелених, Консервативна партія, Альтернативна партія ринку набрали менше 1 % голосів виборців.

Цікавими були результати і в мажоритарних округах першого туру виборів [30, 120]:

Партія	Місце					
	I	II	III	IV	V	VI
УСП	160	75	1	-	-	-
СВД	12	125	25	8	2	-
УДФ	1	18	81	50	17	6
НДПГ	-	5	42	33	35	25
ХДНП	1	2	10	28	45	48
СМД	-	1	11	45	56	38
Аграрний союз	1	---	2	---	1	---

Як видно з таблиці, типовою була ситуація, коли на першому місці в окрузі був соціаліст, на другому – Вільний демократ, а на третьому – представник УДФ. Результати другого туру виборів в мажоритарних округах – це повна перемога соціалістів [30, 120]:

Партія	Місце		
	I	II	III
УСП	149	25	2
СВД	16	118	24
УДФ	5	14	78
НПДГ	1	5	41
ХДНП	3	5	10
СМД	---	1	4
Аграрний союз	1	1	---

В другому турі соціалісти взяли 90,34% мажоритарних мандатів. Загальні результати виборів до парламенту виглядають наступним чином [42]:

Партія	Одномандатні округи	Територіальні округи	Загальнодержавний	Всього	
				Кількість	Відсоток
УСП	149	53	7	209	54,14
СВД	16	28	25	69	17,88
УДФ	5	18	15	38	9,84
НПДГ	1	14	11	26	6,74
ХДНП	3	5	14	22	5,70
СМД	0	7	13	20	5,18
Аграрний союз	1	0	0	1	0,26
Незалежні	1	0	0	1	0,26

Таким чином, урядова коаліція на чолі з УДФ зазнала нищівної поразки на виборах.

Але слід відмітити, що до парламенту потрапили ті ж самі партії, що й на попередніх виборах 1990 року. При чому 4 з них майже повторили свій результат. Основним наслідком голосування стала зміна ролей між УДФ та УСП. Форум втратив половину своїх прихильників, а соціалісти отримали втричі більше голосів виборців.

Головна причина того, що УДФ втратив 47,8% своїх прихильників полягала в тому, що він став на шлях правого радикалізму та соціальної байдужості (зростає рівень безробіття, знижується рівень доходів і т.д.). Крім цього, соціалісти відмічають і невлад проведену виборчу кампанію, коли основна увага УДФ була направлена проти «прориву соціалістів».

Успіх соціалістів був обумовлений тим, що вони дуже багато отримали protest-voter (протестних голосів), тобто голосів тих виборців, які були незадоволені діяльністю попереднього уряду.

Найбільший шанс подолати 5% бар'єр з непарламентських партій мали УСПІ та УППЖ, але жодна з них цього не змогла зробити. Це свідчить про те, що радикальні настрої в той час не користувались підтримкою в угорському суспільстві. Особливо слід відмітити невдачу УППЖ, яка досить вдало провела виборчу кампанію. Але партія змогла зробити правильні висновки з попередніх невдач і в 1998 році потрапити до парламенту.

Як в 1990 році, так і в 1994 році можна було прослідкувати приблизно ті ж самі територіальні відмінності розподілу голосів.

Співвідношення політичних напрямків за результатами виборів 1994 року можна простежити за допомогою наступної таблиці (приведена сума голосів в мажоритарних і територіальних виборчих округах) [30, 122]:

Християнсько-консервативний		Ліберальний		Соціалістичний, соціал-демократичний	
праві	право-центристи	консерват. ліберальн.	соціаліст. ліберальн.	ліво-центристи	ліві
НПДГ УПЖС, ПЗ	УДФ, хднп інші	СМД інші	СВД Інші	УСП, СДПУ	УРСП
851.000	1.288.000	789.000	2.050.000	3.440.000	349.000
152.000	778.000	343.000	252.000	84.000	
135.000	148.000				
1.018 тис. 9,62%	2.210 тис. 20,91%	1.112 тис. 10,52%	2.332 тис. 22,05%	3.554 тис. 33,6%	349 тис. 3,3%
30,52%		32,57%		39,90%	

Як видно з таблиці, кожен з трьох напрямків в 1994 році мав приблизно однакову підтримку виборців. Але якщо врахувати, що в ході виборів СМД перейшла на більш праві позиції, а СВД на більш ліві, то можна зробити висновок про тенденцію до утворення двохполюсної партійної системи. Саме це і було підтверджено на виборах 1998 року.

Отже, проаналізувавши результати виборів до парламенту Угорщини 1994 року, можна зробити наступні висновки:

1. Урядова коаліція на чолі з УДФ внаслідок невдалого проведення економічних перетворень зазнала нищівної поразки на виборах.
2. Повну перемогу на виборах, набравши більше половини мандатів, отримала Угорська соціалістична партія.
3. До парламенту потрапили ті ж самі політичні партії, що і в 1990 році.
4. На виборах 1994 року прослідковується схожий з 1990 роком територіальний розподіл голосів виборців.
5. Уряд сформувала соціал-ліберальна коаліція у складі УСП і СВД, маючи 2/3 депутатських мандатів. Очолив уряд голова УСП - Д.Горн.

Отже, у період 1990-1994 рр. в УР реалізовувалася праволіберальна модель перебудови всіх сфер суспільного життя, держави і політичної системи, у відповідності з характером та ідейними принципами правлячих тоді політичних сил на чолі з Угорським Демократичним Форумом (УДФ). Чергові парламентські вибори в 1994 р. завершилися перемогою їх опонентів – лівоцентристсько-ліберальних партій. Маятник громадської думки в Угорщині колинувся вліво. Насамперед через суперечливі соціально-економічні результати політики правих урядів та зниження рівня життя значної частини населення в 1990-1994 рр. Інтенсивно проходила диференціація партійно-політичних сил та своєрідна “партизація” раніше єдиних масових громадянських рухів, зокрема, правлячого УДФ. Але з погляду політичної історії важливо, що зміна влади в УР в 1994 р. відбулася конституційним шляхом – за результатами демократичних виборів.

За час правління уряду Д.Горна в Угорщині відбувся підйом економіки, в суспільстві не відчувалося антиурядових настроїв. Напередодні нових виборів до парламенту 1998 року позитивний імідж уряду не викликав ніяких сумнівів. Цю тезу підтверджували результати соціологічних опитувань, а серед опозиційних партій не було єдності. Різко впала у суспільстві популярність УДФ, особливо після його розколу і створення Угорської народно-демократичної партії. Керівництво ХДНП, проголосивши центристський курс, проводило радикальну праву політику, шукаючи співпраці з ультраправою УППЖ. Це, в свою чергу, не давало можливість для співпраці з СМД-УГП.

В такій ситуації багато хто вважав, що результат виборів заздалегідь зрозумілий: перемогу знову ж таки отримає соціал-ліберальна урядова коаліція. Але вибори 1998 року були найбільш напруженими і динамічними, а їх результат був абсолютно протилежним до прогнозів.

Перший тур виборів відбувся 10 травня 1998 року. В ньому прийняло участь 56,26% виборців [41].

Результати виборів за партійними списками є наступні [41]:

Партія	Кількість голосів	Відсоток
УСП	1 497 231	32,92
СМД-УГП	1.340 826	29,48
НПДГ	597 820	13,15
СВД	344 352	7,57
УПЖС	248 901	5,47
УСРП	179 672	3,95
УДФ	127.118	2,83
ХДНП	104 892	2,31
УДНП	61.004	1,34

Всього ж у виборах прийняло участь 14 партій. Новий союз, Унія разом за Угорщину, Форум національностей, СДПУ, Партія підприємців не змогли подолати навіть позначку в 1% голосів виборців [41].

Отже, в першому турі виборів відбувся лише частковий перелом на бік правих сил. У голосуванні по списках виграли соціалісти, в одномандатних округах їхні кандидати були на першому місці в 113 округах, а у СМД - лише в 43 [40, 78].

Такий результат соціалісти вважали невдачею, а молоді демократи (СМД) - успіхом, адже різниця між ними становила лише 4%, замість очікуваних 6— 8%, а перевага в мажоритарних округах була мінімальною [40, 80].

Зважаючи на щільність результатів голосування в першому турі, одразу ж почалися переговори як в урядовій коаліції, так і серед опозиційних партій про взаємне зняття кандидатів на підтримку того чи іншого прохідного кандидата. Результат другого туру виборів цілком залежав від результату цих переговорів.

Переговори були більш вдалим для опозиції. Після їх закінчення політичний спектр поділився на 2 полюси: консервативний та соціал-ліберальний. Після переходу СМД на правоцентристські позиції, перевага консервативних сил стала очевидною: 7 партій даного спрямування отримали у територіальних округах 55,09% голосів виборців [40, 84].

Цю тенденцію можна проілюструвати за допомогою наступної таблиці [35, 144].

Радикальний правий напрям (УПЖС)	Християнсько-консервативний напрям (УДФ, НПДГ, ХДНП)	Правоцентристський напрям (СМД-УГП)	Ліберальний напрям (СВД)	Соціалістичний напрям (УСП)	Радикальний лівий напрям (УСРП)
284.901 5,53%	890.834 19,79%	1.340.826 29,78%	344.352 7,64%	1.497.231 33,25%	179.672 4,00%
Радикальні праві партії (УПЖС)	Правоцентристські партії (СМД, УДФ, ЦДПГ, ХДНП)	Лівоцентристські партії (УСП, СМД)		Радикальні ліві партії (УСРП)	
248.901 5,53%	49,60%	40,89%		179.672 4,00%	

Другий тур виборів відбувся 24 травня 1998 року, в ньому прийняло участь 57,01% виборців. Про гостроту виборчих баталій свідчать наступні факти: в 16 округах різниця між кількістю голосів поданих за кандидатів, що зайняли 1 і 2 місце становила 2%, в 30-ти округах - менше 5% [40, 90].

Внаслідок блокування в одномандатних округах УСП збільшила кількість голосів на 609 тис. Внаслідок цього частка УСП в цих округах зросла з 29,92 до 43,05%. Це значно вище результату досягнутого в 1994 році (37,46%) [40, 90].

Але збільшення виборчого табору СМД було ще відчутнішим - на 757 тис. голосів, адже у другому турі за них проголосував весь електорат правих сил: від УДФ до УПЖС плюс

частина електорату СВД (провінційного). Внаслідок цього співвідношення правих і лівих сил склало 52,46% до 46,55% [40, 92].

Таким чином, перемогу на виборах до парламенту отримали праві сили.

Загальні результати виборів були наступні [42] :

Назва партії	В одномандатних округах	В територіальних округах	В загальнодержавних округах	Всього	%
СМД	90	48	10	148	38,34
УСП	54	50	30	134	34,72
НПДГ	12	22	14	48	12,44
СВД	2	5	17	24	6,22
УПЖС	0	3	11	14	3,63
УДФ	17	0	0	17	4,40
Незалежні	1	0	0	1	0,26

На основі аналізу виборів до парламенту 1998 року можна зробити наступні висновки:

1. Причини невдачі лівоцентристського блоку є наступні:

а) негаризди всередині коаліції;

б) перетворення УСП у пасивну правлячу силу, яка втратила комунікативний зв'язок з суспільством;

в) невдала боротьба з корупцією, незавершеність земельної реформи, конфлікт з Словаччиною тощо.

2. Успіх СМД був побудований на:

а) здатності партії до інтеграції, компромісу, а не пошук помилок уряду;

б) створення вдалого іміджу партії, яку хвилюють перш за все, внутрішні проблеми держави;

в) підтримка з боку вищого духовенства;

г) домовленість з НДПГ у одномандатних округах тощо.

Користуючись політичним моментом, партія на виборах 1998 р. змогла привернути до себе голоси виборців християнсько-консервативних сил, незадоволених розрізненістю їхніх партій, а також голоси Союзу вільних демократів, які були незадоволені фактом участі їхньої партії в попередній урядовій коаліції під проводом соціалістів. Ставши у 1998 р. основною партією урядової коаліції, керівництво СМД-УГП активно здійснювало політику, спрямовану на створення сильної політичної правої сили, яка б об'єднала розрізнені партії правого крила, що поступово втрачала свій вплив.

3. Після виборів в Угорщині намітилась тенденція до створення двоуполісної партійної системи.

4. Територіальний розподіл голосів виборців практично співпадає з показниками минулих виборів.

5. Уряд сформувала права коаліція у складі: СМД, УДФ та НПДГ. Прем'єр-міністром Угорщини став В.Орбан.

Четверті вибори до Державних Зборів Угорщини відбувалися 7-го та 21-го квітня 2002 року. В першому турі виборів взяло участь 70,53 % виборців [39, 118].

Результати по партійних списках у першому турі були наступні [42]:

Партії	В одно мандатних округах	В територіальних округах	Всього	
			Кількість мандатів	Відсоток
СМД-УДФ	20	67	87	41,07%
УСП	24	69	93	42,09%
СВД	1	4	5	5,07%
Всього	45	140	185	

В першому турі найбільша опозиційна партія УСП отримала всього на неповний 1% голосів більше, ніж передвиборчий блок СМД-УДФ, також до парламенту пройшла Спілка вільних демократів з 5,07%.

Партія справедливості та життя здобула 4,37% голосів і не потрапила до парламенту. Втім, це не означало, що підтримка партії значно скоротилася в порівнянні з виборами 1998 р.. Хоча за партійний список ПСЖ проголосувало на 3 тис. виборців менше, але в одномандатних округах партія отримала на 11 тис. голосів більше.

Невдала участь Незалежної партії дрібних господарів в коаліційному уряді з Союзом молодих демократів, в результаті якої лідер партії Й.Тордян вийшов зі складу уряду, глибока аграрна криза та постійні внутрішньопартійні суперечки призвели до найгіршого виборчого результату партії у 2002 році – НПДГ не пододала п'ятивідсоткового бар'єру [10, 91].

В першому турі доля мандатів вирішилась в 45 із 1176 одномандатних округів. А на основі голосів, які були віддані за територіальними списками партій, вирішився розподіл ще 140 мандатів.

У другому турі виборів, який відбувся 21 квітня 2002 року – 73, 51% угорських виборців голосували в 131 одномандатному виборчому окрузі.

Створення спільного виборчого списку двох партій СМД-УГП та УДФ дало змогу здобути 41,07 % голосів.

Загальні результати по партійних списках були наступні [25]:

Партія	Кількість голосів	Відсоток
УСП	2 361 997	42,05
СМД -УДФ	2 306 763	41,07
СВД	313 084	5,57
УПЖС	245 326	4,37
Центр	219 029	3,90
УРП	121 503	2,16
НПДГ	42 338	0,75

Слід відмітити, що лише шість політичних партій офіційно представили своїх кандидатів на пост прем'єр-міністра країни – це догочасний глава угорського кабінету міністрів, Віктор Орбан, висунутий Спілкою молодих демократів та її союзниками; економіст Петер Меддьєші — представник Соціалістичної партії Угорщини; Йожеф Тордьян — голова Незалежної партії дрібних господарів; Дьюло Тюрмер – представник Угорської робітничої партії; Габор Кунце — висуненець Спілки вільних демократів; колишній секретар ЦК часів Яноша Кадара – Матяш Сюреш, який відколовся від соціалістів і очолив рух «Нові ліві».

До речі, свої партійні виборчі списки представили також угорські радикали — Угорської партія справедливості та життя на чолі з Іштваном Чуркою і партія «Центр», створена напередодні виборів економістом-прагматиком Михаєм Купою. Щоправда, офіційно на роль прем'єра ці два політики скромно не претендували [13].

Угорські вибори 2002 року вирізнялися небувалим вируванням пристрастей і поляризацією думок, їх також характеризує неймовірно висока активність виборців — усього проголосувало 73% громадян, які мають право голосу. На попередніх же виборах 1998 року кількість тих, хто проголосував, ледве сягнула 55 -відсоткової позначки.

Таким чином, в результаті другого туру перемогу отримали лівоцентристські сили: УСП та СВД. Ці дві партії, визначивши собі за мету зміну уряду і в другому турі виборів домовившись в інтересах отримання максимальної кількості голосів, отримали більшість у 10 мандатів.

Загальні результати виборів до парламенту виглядають наступним чином [42]:

Партії	В одно мандат-них округах	В терито-ріальних округах	В загальнодер-жавних округах	Кількість мандатів	Відсоток
СМД					
УДФ	95	67	26	188	48,70%
УСП	78	69	31	178	46,11%
СВД	3	4	13	20	5,18%
Всього	176	140	70	386	100,00%

Після завершення виборів УДФ прийняв рішення про створення самостійної парламентської фракції. В результаті парламентські міста розподілились таким чином: УСП 178 мандатів, СМД-УГП – 164, УДФ – 24, а СВД 20 мандатів. На пост голови Державних зборів була обрана делегат від Угорської соціалістичної партії Каталін Сілі.

Після парламентських виборів 2002 р. утворено коаліційний уряд двох партій – Угорської соціалістичної партії та Союзу вільних демократів. Його очолив Петер Маддьєші. На муніципальних виборах, що пройшли 21 жовтня 2002 року, ліві партії укріпили власні позиції. Представники Угорської соціалістичної партії перемогли у 16 з 22 міст обласного значення і 18 з 23 столичних районів. Мером Будапешту знову став представник Союзу вільних демократів Габор Демськи. Що стосується столичної асамблеї, то тут соціалісти випередили інші партії. Мешканці двох третин міст з населенням понад 10 тисяч мешканців проголосували за кандидатів від Угорської соціалістичної партії. Аналогічна ситуація склалася також у більшості областей країни [9].

На основі аналізу виборів до парламенту 2002 року можна зробити наступні висновки:

1. Причини невдачі блоку СМД-УДФ є наступні:

По-перше, уряд Віктора Орбана не виконав більшості своїх передвиборних обіцянок, а програма його діяльності так і залишилася на рівні декларації. Незважаючи на наявність у парламенті коаліційної більшості, кадрового потенціалу (новий уряд мав змогу використати кадри, що пройшли підготовку у кращих навчальних закладах Заходу), коаліційному уряду за роки правління не вдалося досягти помітних результатів, а в самому уряді частина міністрів, висловлюючи свою незгоду з непослідовним курсом В. Орбана, подала у відставку. Загострилася ситуація і в самій коаліції через те, що керівництво НПДГ незадовільно сприймало авторитарні методи прем'єр-міністра, який ніколи не погоджував своїх рішень принципового характеру не тільки з партнерами по коаліції, а й усередині своєї партії.

По-друге, угорські аналітики припускають, що у двобій майбутніх прем'єрів деяким категоріям населення більше заімпонував представник Соціалістичної партії Петер Меддьєші [Кравченко В. Двічі соціалістична // ДТ. - № 17. – 29 квітня-12 травня. - 2006].

По-третє, ймовірною причиною поразки В.Орбана називають його надмірну прихильність до правої ідеології, що, зокрема, виявлялося в чіткій пріоритетності національного над космополітичним. Ліві, використовуючи цей момент, намагалися довести громадянам, що з такою ідеологією важко буде інтегруватися в спільну Європу.

То ж не випадково, що на виборах до парламенту у квітні 2002 р. перемогла Угорська соціалістична партія, яка разом із Союзом вільних демократів утворила парламентську більшість і сформувала коаліційний уряд на чолі з П. Меддьєші [11, 89].

Варто зазначити, що, за соціологічними дослідженнями Інституту Геллопа, Спілка молодих демократів мала здобути понад 45 % голосів, а Угорська соціалістична партія – лише 37 відсотків.

Щодо успіху Угорської соціалістичної партії, то підсумки виборів 2002 р. на яких вона здобула 46% голосів, свідчать про те, що партії вдалось вийти за рамки свого традиційного електорату і привернути на свій бік значну кількість тих виборців, які бажали усунення СМД-УГП від влади. Можна досить впевнено припустити, що кожен третій-четвертий голос на користь УСП був якраз із цього середовища.

Стисло поведінку угорського виборця стосовно УСП можна охарактеризувати так: 1990 року – дамо шанс молодим, побачивши недоліки малодосвідченого урядування, 1994 року – проголосуємо за не таких вже й поганих соціалістів, виходячи з принципу найменшого зла. Така ж ситуація повторилась на виборах 1998, 2002 і 2006 рр.

У березні-квітні 2006 року відбулися вибори в Угорський парламент за змішаною системою (1/3 за мажоритарною і 2/3 за пропорційною системою).

Кожна з партій мала напередодні виборів „власні обіцянки” своєму електорату, власну програму розвитку країни в цілому, часто детально конкретизовану в галузевих програмах розвитку (або реформування): охорони здоров'я, освіти, соціального захисту, пенсійного забезпечення та інші. Галузеві програми розвитку партій часто знаходилися в доволі „комфортаційному” стані одна відносно одної. Окрім популістських намагань сподобатися електорату, грала роль позиція та інтерес тих бізнес-сегментів, з якими пов'язані партії.

До першого туру виборів та в першому турі виборів кожна партія та „блок” із своїми програмами та гаслами боролася за прихильність електорату самостійно. Проте між УСП та СВД був узгоджений та витриманий „пакт про ненапад”. Опозиційна партія СМД-УГП часто звинувачувала УСП та особисто прем'єра Ф.Дюрчання в використанні додаткових, не зовсім легальних важелів, які за українською термінологією, кваліфікуються як адмінресурс [39, 342].

В першому турі Угорська соціалістична партія отримала 42% голосів, блок Союзу молодих демократів та Християнсько-демократичної народної партії отримала 41%; СВД - 5.6% ; УДФ - 5.04%.

При створенні узгодженої коаліційної тактики в справі оптимального відкриття кандидатів, за розрахунками голови СМД-УГП (ФІДЕС) В.Орбана, права коаліція ФІДЕС, УДФ та ХДНП мала шанс отримати більшість місць в парламенті. Проте позиція голови УДФ (та керівництва УДФ загалом) була озвучена так: УДФ ніяким чином не буде допомагати приходу на посаду Прем'єр-міністра Орбан Віктора. Декілька раундів переговорів проведених з ініціативи В.Орбана з керівниками УДФ і в першу чергу із головою УДФ Д. Ібосю не принесли результатів. Керівництво УДФ прийняло рішення іти по мажоритарним округам без коаліційного погодження з ФІДЕС, змагаючись із ним в усіх актуальних мажоритарних округах. ФІДЕС зробило такий політичний крок назустріч, як заміна кандидатури Орбана В., як претендента від партії на пост прем'єра на іншу кандидатуру. УДФ не задовільнив жоден компромісний варіант. В той же час коаліційні партнери лівої орієнтації за одну ніч погодили тактику взаємних поступок по виборам в мажоритарних округах в другому турі. Як УСП, так і СВД відкликали своїх кандидатів навіть в тих округах, де вони мали значну перевагу, якщо це вимагалось „передкоаліційними” домовленостями.

За результатами голосування в другому турі із 386 мандатів Угорська соціалістична партія отримала 190, блок Союзу молодих демократів та Християнсько-демократичної народної партії 164, Спілка вільних демократів - 20, Угорський демократичний форум 11. У парламент пройшов один незалежний кандидат від області Шомодь.

Загальні результати по партійних списках були наступні [42]:

Партія	Кількість голосів	Відсоток
УСП	2 336 705	43,21
СМД -ХДНП	2 272 979	42,03
СВД	351 612	6,50
УДФ	272 831	5,04
УПЖС	119 007	2,20
УКРП	21 955	0,41
Центр	17 432	0,32

Блок радикальних правих сил у складі Партії життя і справедливості та Незалежна партія дрібних господарів та деяких інших нечисленних партій правого толку не подолав парламентського порогу, відповідно набравши 2,2 відсотка.

Угорська комуністична робітничка партія набрала 0,40%, партія Центр 0,32%, Ромська партія 0,8%, Угорська провінційна громадська партія 0,05%, Християнська демократична партія 0,04: при прохідному бар'єрі у 5% [2,192].

Отже, перемогу на виборах отримав із невеликим відривом лівоцентристський блок, куди увійшли Угорська соціалістична партія, Союз вільних демократів. Як і на попередніх виборах зазнав поразки правоцентристський блок на чолі із Союзом молодих демократів.

9 червня 2006 року Державні Збори обрали прем'єр-міністром Угорщини Ференца Дюрчання (член УСП).

Керівництво Союзу молодих демократів пояснило свою поразку низькою активністю населення у виборах (у першому турі – 67,83%, а в другому всього 64,36%), помилкою, що між першим і другим туром більше уваги звернули на центри і випустили з уваги роботу в провінціях.

В розрізі регіонів результати голосування за партійними списками можна показати в наступній таблиці [41; 42]:

Місто	Партія	Відсоток
Будапешт	УСП	43,78 %
Бараня	УСП	48,32 %
Бач-Кішкун	СМДХДНП	49,79 %
Бекеш	УСП	43,73 %
Боршод-Абауй-Земплен	УСП	50,94 %
Чонград	УСП	44,16 %
Фегер	УСП	43,18 %
Дьор-Шопрон	СМДХДНП	49,00 %
Хайду-Бігар	СМДХДНП	47,70 %
Хевеш	УСП	49,19 %
Йас-Надькун-Солнок	УСП	47,00 %
Комаром-Естергом	УСП	49,09 %
Ноград	УСП	44,41 %
Пешт	СМДХДНП	42,06 %
Шомодь	СМДХДНП	46,74 %
Соболч-Сотмар-Берег	УСП	45,47 %
Толна	СМДХДНП	46,62 %
Ваш	СМДХДНП	50,84 %
Веспрем	СМДХДНП	46,71 %
Зала	СМДХДНП	49,67 %

Як видно з таблиці Угорська соціалістична партія здобула перемогу в 11 із 20 регіонів, найбільше її підтримали в таких регіонах як: Боршод-Абауй-Земплен, Хевеш та Комаром-Естергом. А блок Союзу молодих демократів та Християнсько-демократичної народної партії перемогли лише в 9 округах.

Останні результати виборів будуть подані в таблиці для порівняння з результатами чотирьох попередніх виборів:

Партії	1990		1994		1998		2002		2006	
	К-ть мандатів	%	К-ть мандатів	%	К-ть мандатів	%	К-ть мандатів	%	К-ть мандатів	%
УСП	33	8,55	209	54,14	134	34,72	178	46,11	190	49,22
СМД-УГП	22	5,70	20	5,18	148	38,34	164		164	42,49
НПДГ	44	11,40	26	6,74	48	12,44	0	0	0	0
СВД	93	24,09	69	17,88	24	6,22	20	5,18	20	5,18
УДФ	165	42,45	38	9,84	17	4,40	24		11	2,85
УПСЖ	0	0	0	0	14	3,63	0	0	0	0
ХДНП	21	5,44	22	5,70	0	0	0	0	164*	42,49*
Аграрний союз	2	0,52	1	0,26	0	0	0	0	0	0

* У 2006 році Християнсько-демократична народна партія була в блоці разом з СМД.

Отже, в результаті у „лівоорієнтованих” (переважно за риторикою) партій УСП та СВД, відповідно, за результатами двох турів отримано 190 та 20 мандатів. Це дало можливість створити „впевнену” коаліційну правлячу більшість. В порівнянні з циклом 2002-2006, коли ця коаліція мала перевагу всього в 14 мандатів (що деколи при відрядженні або хворобі депутатів більшої частини створювало серйозні проблеми для успішного голосування по урядовим законопроектам), в циклі 2006-2010 перевага в три десятки мандатів.

Слід зазначити, що до 2006 року жодного разу не було призначено позачергових парламентських виборів. Попередні чотири скликання Державних Зборів (1990, 1994, 1998, 2002 рр.) відпрацювали повний цикл. Хоч Конституція Угорщини передбачає надзвичайно складну процедуру розпуску парламенту, але за всі ці роки не виникало такої ситуації, яка б робила цю проблему актуальною, адже жодного разу питання розпуску парламенту серйозно не поставало на порядку денному політичного життя країни.

Однак, коаліційний уряд УСП і СВД, очолюваний соціалістом Ф.Дюрчані, незважаючи на свої передвиборчі запевнення електорату в бурхливому розвитку угорської економіки,

незадовго після здобуття перемоги на парламентських виборах в квітні 2006 року, оголосив про впровадження програми жорстких заходів спрямованих на подолання дефіциту бюджету.

Зазначимо, що Конвергенційна програма, направлена 01 вересня 2006 року Урядом УР до Брюсселю була 26 вересня п.р. схвалена Єврокомісією в цілому і затверджена Радою Міністрів фінансів ЄС.

Основна ціль Конвергенційної програми - це наближення кількісних та інституційних економічних параметрів і показників країни до рівня, що є характерним для провідних країн ЄС, створення умов для збалансованого економічного розвитку, підвищення доходів населення, конкурентноздатності економіки, рівня зайнятості населення та якості надання послуг, підготовка економіки країни до запровадження євро. Першим кроком на шляху введення євро є виконання країною Маастрихтських вимог щодо бюджетного дефіциту, державної заборгованості й рівня інфляції [8, 75].

Також у вересні 2006 року опозиція віднайшла плівки, де нібито Ф.Дюрчань говорить неправду виборцям – і зажадала його відставки. З аудіо запису, що тривав близько 25 хвилин слідувало, що за ради перемоги на квітневих парламентських виборах, очолюваний Ф.Дюрчані соціалістичний уряд дезінформував виборців щодо істинного стану справ в угорській економіці. Зокрема, голова кабінету заявив, що економіка країни знаходиться на межі розпаду: „Жоден європейський уряд не проводив такої „бездарної” політики. Протягом півтора-двох років ми робили вигляд, що керуємо країною, а насправді ми брехали. Брехали вранці, вдень і ввечері. Ми майже нічого не робили протягом чотирьох років. Просто сиділи, склавши руки”. Він також критикував декотрих авторитетних угорських економістів, закидаючи їм, що економіка Угорщини не зазнала обвалу лише завдяки „Божому провидінню, великій кількості грошей у світовій економіці та сотням хитрощів”[43].

Відвертість наведених слів Ф.Дюрчаня грубо образила та викликала “шок” в угорському суспільстві, яке і так уже з моменту проведення досить суворих економічних заходів улітку перебувало у стані розчарування та тривоги. Спонтанні демонстрації вибухнули по всій країні, у Будапешті протягом вересня і жовтня, напроти Парламенту, на площі Кошута, регулярно збиралися по 15-20 тисяч угорських громадян. Їх головною вимогою було - відставка Прем'єр-міністра УР Ференца Дюрчані.

Глава держави Ласло Шойом також звернувся до парламенту із пропозицією зняти останнього із займаної посади за оману виборців і підрив демократії, але прем'єр-міністр відмовився йти у відставку.

1 жовтня 2006 року в УР відбулись вибори до органів місцевого самоврядування. За результатами виборів УСП прогнала, перемогу здобула ФІДЕС -УГС. Вона перемогла на виборах мера в 15 із 23 найбільших міст країни і отримала більшість місць в радах 18 із 19 округів. Всього праві отримали 52% мандатів, а 37% мандатів дісталось соціалістам. Угорська соціалістична партія зберегла за собою перевагу тільки у столиці Будапешт і у великих містах, що значно ускладнило ситуацію [34, 3].

З 2 жовтня 2006 року із оголошенням результатів виборів до органів місцевого самоврядування в країні значним чином зросла політична напруга, що передусім проявилось в зростання психічного протистояння між правлячою соціал-ліберальною коаліцією та опозиційними силами. Лідери обох сторін вперто притримувались власних позицій. Ф. Дюрчань оголосив про відмову скласти повноваження голови уряду і навіть більш рішуче виступив за реалізацію власної програми економічних реформ. Лідер опозиції В. Обран публічно в жорсткій формі вимагав відставки прем'єра.

На сьогодні ці кроки кабміну УР призвели до зростання незадоволення значних верств населення, що створило потенційно широку соціальну базу підтримки антиурядових виступів.

Аналіз результатів п'яти виборчих кампаній в Угорщині дає можливість говорити про те, що завдяки специфічній виборчій системі в країні на протязі 16 років сформувалась стабільна партійна система.

Щодо виборчої системи, то слід зупинитись на її специфічному поєднанні пропорційного і мажоритарного компонента. Перш за все, згідно пропорційного розподілу мандатів після першого туру стає зрозумілим, яка партія і скільки може мати мандатів. В мажоритарних округах результат виборів після першого туру, як правило, невідомий. Але, виходячи з результатів за партійними списками відбувається блокування і в одномандатних округах. Це є причиною того, що немає відчутної різниці між результатами голосування в територіальних та одномандатних округах.

Крім того, комбінована угорська виборча система виконує дві функції. В мажоритарних округах вирішується яка партія сформує уряд, а територіал загальнодержавні списки забезпечують

політичне представництво велик середнім партіям. Малі партії виключаються з процесу урядування законотворення.

Таким чином, мажоритарний елемент та виборчий бар'єр сприя стабільному урядуванню, а пропорційний та компенсаційний — забезпечує політичне представництво.

Підсумовуючи аналіз формування та розвитку багатопартійності в Угорщині, можна зробити такі висновки:

1. Протягом трансформаційного періоду у країні відбувся успішний перехід від однопартійної до багатопартійної системи. Успішний процес політичної структуризації суспільства яскраво видно на тому прикладі, що під час виборів 2002 р. два найбільші виборчі блоки (УСП з одного боку та СМД — УГП й УДФ — з другого) здобули понад 90 % голосів виборців, тоді як на виборах 1990 р. такої підтримки не змогли здобути навіть перші п'ять парламентських партій разом узяті. Таким чином, фактично відбувається поступовий і природний перехід до двополюсної системи.

2. Створення двох зазначених політичних полюсів, які ввібрали більшу частину електорату колишніх важливих партій, відбулося протягом короткого відрізка часу. Досвід п'яти парламентських виборів засвідчив тенденцію до гомогенізації електорату на всій території Угорщини: регіональні відмінності в результатах виборів ставали дедалі менш значними.

Таким чином, процес створення багатопартійної системи в країні практично завершено. Звичайно, це не виключає появи на політичній арені нових партійних формувань, але їм буде досить складно завоювати такий авторитет у суспільстві, щоб реально конкурувати з сучасними парламентськими партіями.

3. Усі без винятку партії, у тому числі й парламентські, нечисленні й опираються у своїй діяльності на вузьке коло активістів. Ті партії, які перебували при владі в різні періоди новітньої доби (УДФ, УСП, СМД — УГП), будувалися на основі особистої відданості лідерів партії та жорсткої дисципліни. І Й. Анталл, і Д. Хорн, В. Орбан і Ф.Дюрчань мали схильність до одноособового керівництва партією, визначення її політичного курсу та програми, засобів політичної боротьби. Перебуваючи при владі на посадах прем'єр-міністра, вони прагнули диктат всередині партії перенести на диктат в уряді, у тому числі й у кадрових питаннях.

4. Серед створених нових партій більшість належить насамперед до центристського та правого політичних спектрів. Водночас праві партії, які перемогли на виборах у 1990 і в 1998 р., змушені були йти на коаліцію з менш потужними правоцентристськими партіями для створення більшості у парламенті. Попри схожість ідеологічних платформ ці коаліції виявилися нестійкими і розпалися ще до перевиборів. Мало того, праві сили, що були при владі в Угорщині в зазначений період, виявилися порівняно із своїми лівоцентристськими візаві більш радикальними, заідеологізованими, авторитарними, але менш компетентними при здійсненні влади.

5. Інтереси партій та інтереси соціальних груп в Угорщині не є взаємозалежними. Існує спотворене відображення інтересів соціальних груп партіями в сьогоднішній Угорщині. Така ситуація привела до того, що навіть найкращим чином враховані організаційні та бізнес інтереси коаліціантів, навіть вміле коаліційне маневрування не забезпечує в очах суспільства повну легітимність коаліційного уряду.

6. Усі парламентські вибори, починаючи з 1990 р. (крім виборів 2006 р.), призвели до поразки правлячих урядових коаліцій. Це пояснюється насамперед невинним процесом утвердження громадянського суспільства, невід'ємною частиною якого є політичний плюралізм і постійне бажання суспільних змін.

7. За роки перетворень політичні партії в Угорщині стали потужним фактором як внутрішньої, так і зовнішньої політики. Від того, як партійна коаліція, що перебуває при владі, вирішує соціально-економічні проблеми в країні, як відстоює інтереси держави на міжнародній арені — залежить авторитет її партій, уподобання, симпатії електорату. Лозунг "більше реформ" змінився на бажання населення бачити стабільну та ефективну владу, зусилля якої спрямовані на вирішення повсякденних соціальних проблем кожного члена суспільства.

1. Боднар В. Трансформація політичної системи Угорської республіки (1990-2006 рр.) // Вісник УжНУ. Серія: Політологія, Соціологія, Філософія. - Вип. 5-6. - Ужгород: „Говерла”, 2007. - С. 326-333.

2. Боднар В., Томко Я. Партійна система Угорської республіки // Вісник УжНУ. Серія: Політологія, Соціологія, Філософія. - Вип. 4. - Ужгород: „Говерла”, 2006. - С. 188-192.

3. Збірник виборчих законів країн центральної і східної Європи. - К., 1995.

4. Кіш Є. Перехід Угорщини до парламентської демократії // Політична думка. - 1998. - №1. - С.27-38

5. Кіш Т., Остапець Ю. Партії і вибори в Угорщині (1990-1998 рр.) // CARPATICA – Карпатика. – Вип. 16. Політичні партії і вибори в Україні та країнах Центральної і Південно-Східної Європи. – 2002. – С.257-274.
6. Марков Д.С., Поляков А.С., Глинкіна С.П. Революційні преобразования в странах Центральной Европы: причины и следствия. - М.: ЭПИКОН, 1990. – Ч.1. - С. 86-87.
7. Политический ландшафт стран Восточной Европы середины 90-х годов. – М.: ЭПИКОН, 1997. – С. 55-94.
8. Сорока М., Сопо А. Суспільно-політична криза 2006 року в Угорській Республіці: випробування демократії // Вісник УжНУ. Серія: Політологія, Соціологія, Філософія. - Вип. 5-6. – Ужгород: „Говерла”, 2007. – С. 73-80.
9. Тимчасова перемога соціалістів // Поступ. - № 52. – 9-10 квітня 2002.
10. Ткач Д.І. Сучасна Угорщина в контексті суспільних трансформацій: Монографія/ Ін-т політ. і етнонац. Дослідж. НАН України. – К.: МАУП, 2004. – 480 с.
11. Усиевич М.А. Десятилетие Реформ в Венгрии. 90-е годы XX в. // Новая и новейшая история. – 2002. - № 5. – С.82-92.
12. Центрально-Восточная Европа во второй половине XX века. – Т.3. – Ч.1. – М.: Наука, 2000. – С.33.
13. Черета М. Угорські соціалісти повертаються // Дзеркало тижня. - № 14. – 13-19 квітня. – 2002.
14. Ágh A. A pártok parlamentesedése m-on (1989-1991) // Politikatudományi Szemle. – 1992. - № 1. – Old. 125-141.
15. Angelusz R., Tardos R. Választási részvétel Magyarországon (1990-1994) // Politikatudományi Szemle. - 1996. - № 4. – Old. 7-35] (ст. 8)
16. Bihari M. Rendszer és hatalomváltás Magyarországon 1989-1990 // Politikatudományi Szemle. – 1996. - № 4. – Old. 7-35.
17. Fábíán G. A magyar választási rendszer keleteuropai összehasonlításban // Politikatudományi Szemle. – 1999. - № 3. – Old. 107-127.
18. Fábíán G., Kovács L. A választási rendszerk tipologiai problémái és magyar választási rendszer // Politikatudományi Szemle. – 1996. - № 2. – Old. 51-67.
19. Fábíán G., Kovács L. Az 1990-es és az 1994-es magyar parlamenti választások eredményeinek összehasonlítása // Politikatudományi Szemle. – 1995. - № 2. – Old. 67-87.
20. Kéri L. Választások és a német újraegyesítés // T.Sz. – 1994. - № 8-9.
21. MPÉ 1991. – B., 1991. – 601 old.
22. MPÉ 1995. – B., 1995. – 989 old.
23. MPÉ 1999. – B., 1999. – 917 old.
24. Országgyűlési kézikönyv. – Bp., 1992. – Old. 67
25. Parlamenti választás, 2006: Elemzések és adatok : BA tankönyv / szerk. Karácsony Gergely ; [szerzők Enyedi Zsolt et al.]. - [Bp.] : Demokrácia Kut. M. Közp. Alapítvány [etc.], 2006. - 416 p.
26. Parlamenti választások 1990. – Bp., 1991. - 601 old.
27. Parlamenti választások 1994. – Bp., 1995. - 585 old.
28. Parlamenti választások 1998. – Bp., 1999. - 593 old.
29. Parlamenti választások 1990: politikai, szociológiai körkép. – Bp., 1991. – 1204 old.
30. Parlamenti választások 1994: politikai, szociológiai körkép. – Bp., 1995. – 1010 old.
31. Parlamenti választások 1998: politikai, szociológiai körkép. – Bp., 1999. – 964 old.
32. Parlamenti választások 2002: politikai, szociológiai körkép. – Bp., 2003. – 1060 old.
33. Pokol B. Uniys csatlakozás és magyar parlamentarizmus // Politikatudományi Szemle. – 1998. - № 1. – Old. 87-99.
34. Suhajda Zoltán. A választási bizottságnak szinte semmi tennivalója nem volt // Magyar Hírlap, 39 évf., 231 szám, 2006 október 2, hétfő – 3 old.
35. Szoboszláó G. Az 1998 évi parlamenti választások néhány politikológiai összefüggése // T.Sz. – 1998. - № 8-9. – Old. 137-154.
36. Szoboszláó G. Politikai tagoltság a 1990 választások tükrében // T.Sz. – 1990. - № 8-9. – Old. 18-32.
37. Szoboszláó G. Van e hiteles politikológiai magzarázot az 1998-as választás eredményeire // Politikatudományi Szemle. – 1999. - № 1. – Old. 97-107.
38. Török T. A választások elmélete es magyarországi gyakorlata // Politikatudományi Szemle. – 1995. - № 4. – Old. 141-171.

39. Választási előrejelzések Magyarországon, 1990-2006 : Sikerek, tévedések és tanulságok / Karácsony Gergely, Lakatos Zsuzsa. - p. 185-217. In: Mérésről mérésre : A választáskutatás módszertani kérdései : MA tankönyv / szerk. Angelusz Róbert és Tardos Róbert ; [a tanulmányok szerzői Angelusz Róbert et al.]. - [Bp.] : Demokrácia Kut. M. Közp. Alapítvány [etc.], 2006. - 417 p.
40. Wiener G. Az 1998 év országgyűlési választások // МРÉ. - 1998. – Old. 75-94.
41. www.election.hu
42. www.valasztas.hu
43. www.mignews.com/Аналитика/В мире\ Венгрия побелела

Додаток №1

Угорська соціалістична партія – створена у 1989 році колишніми членами Угорської соціалістичної робітничої партії. Голова – Ковач Л. Сповідує ідеї європейського соціал-демократизму та космополітизму, є лівоцентристською партією, наймасовішою політичною організацією Угорщини. Основа електорату - робітники та управлінці великих міст, особливо східних. У 1994-1998 рр. , 2002 р. і зараз - основна урядова партія.

Спілка молодих демократів – Угорська громадянська партія – створена у 1988 році на основі неформальних студентських організацій. Голова – Покорні З., колишній голова, Орбан В., є діючим прем'єр-міністром. До середини 90-х років партія стояла на ліберальних, центристських позиціях. У виборах 1998 року прийняла участь як правоцентристська партія, яка сповідує консервативні, національні ідеї. Основний суперник соціалістів на виборах 2002 року. Електорат - молоде населення міст.

Спілка вільних демократів – створена у 1988 році. Одна з найпопулярніших партій епохи скинення тоталітарного режиму. Голова - Кунце Г. Партія сповідує ліберальні, центристські ідеї. У 1994-1998 рр. - коаліційний партнер соціалістів. На сьогодні її популярність значно зменшилася. Основа електорату - інтелігенція, особливо столична.

Угорський демократичний форум – створена у 1987 році, найпоширеніша партія кінця 80-х, яка виграла перші демократичні вибори 1990 року. Голова - міністр юстиції Давід І. Стоїть на правих, консервативних позиціях. Підтримка партії значно зменшилася, і вона змогла потрапити до парламенту лише внаслідок співпраці з СМД, і подальше її існування спеціалісти пов'язують з продовженням цієї співпраці.

Незалежна партія дрібних господарів – єдина вагома політична сила, яка існувала ще у першій половині 20-го століття, і відновила свою діяльність у кінці 80-х років. Електорат - велике та середнє селянство. З 1998 року - урядова партія. Голова - Тордян Й., який керує нею авторитарними методами, і відомий своїми популістськими, часто необгрунтованими заявами. Навесні 2001 року виник конфлікт, пов'язаний з діяльністю Тордяна та його помічників, що призвело до розколу партії.

Угорська партія правди та життя – створена у 1993 році вихідцями з УДФ. Голова - Чурка І. Стоїть на ультраправих, націоналістичних позиціях. Виступає за перегляд трианонських домовленостей і відновлення кордонів «Великої Угорщини». Відома своїм негативним ставленням до чужинців та емігрантів. Мета – відновлення величі Угорської держави. Електор різноманітний: від збіднілих прошарків, розчарованих діяльністю попереді урядів до виборців з доходами вище середнього.

Християнсько-демократична партія Угорщини – створена у 1988 ро Стоїть на правих, консервативно-католицьких позиціях. Електорат - католиць сільське населення. Останнім часом стала різко радикалізуватися, що і ста причиною невдачі на виборах 1998 року. В майбутньому ХДПУ навряд чи ста вагомим учасником політичного життя.

SUMMARY

Ostapets J., Soroka M. ESTABLISHMENT AND DEVELOPMENT OF THE PARTY SYSTEM IN THE HUNGARIAN REPUBLIC (1989-2006)

The article considers the peculiarities of establishment of the party system in the Hungarian Republic. The influence on elective system, social delimitation and functioning of the party system are characterized. The comparative analysis of the party structure of the Parliament of the correspondent period has been provided.

ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ В ЗАКАРПАТТІ В КОНТЕКСТІ ПОЗАЧЕРГОВИХ
ПАРЛАМЕНТСЬКИХ ВИБОРІВ 2007 РОКУ

I. Організація виборів

Організація і проведення позачергових виборів у Закарпатті були обумовлені комплексом умов, пов'язаних між собою. Деякі з них відображають загальнонаціональні особливості і тенденції, інші носять винятково регіональний характер. Можна виокремити наступні фактори, які визначали специфіку виборчої кампанії 2007 року у Закарпатті:

1. Суспільно-економічна ситуація в країні й у регіоні.
2. Ситуація в інформаційному просторі області.
3. Феномен регіональної ідентичності й особливості політичних орієнтацій населення.
4. Впливовість політичних партій в регіоні та поінформованість населення про їх діяльність.
5. Взаємовідносини між місцевою політичною і бізнесовою елітою; взаємовідносини між головними групами впливу на Закарпатті.

Суттєвий вплив на проведення виборчої кампанії мала суспільно-політична ситуація в країні. Перш за все вибори відбувалися в умовах політичної кризи, коли ВР України була розпущена Указом Президента України, а український соціум знову виразно поділився як колись у 2004 році на 2 табори: одні політичні сили підтримували В.Ющенка, а інші В. Януковича. Таким чином вибори 2007 року чимось віддалено нагадували виборчу кампанію 2004 року і були обтяжені нею: ідея двох Україн (східної і західної), двох державних мов і т.д. Головна різниця була в тому, що протистояння В. Ющенко і В. Януковича та політичних сил, які їх підтримували сприймалася уже не як протистояння добра і зла (це було в 2004 році), а як боротьба політичних сил за владу. Не відрізнялись суттєво вибори 2007 року і від парламентської виборчої кампанії 2006 року. Головні електоральні актори залишилися ті ж самі. Змінилася дещо мотивація їх участі у виборах: якщо Партія регіонів повинна була підтвердити свій владний статус, то «помаранчеві сили» були налаштовані на реванш.

Отже, позачергові парламентські вибори 2007 року проходили під впливом незабутніх поки що подій 2004 – 2007 рр., а відтак суспільно-політична ситуація в країні виявилася одним з головних, якщо не головним чинником, який і обумовив проведення та результати виборів у різних регіонах України.

Конфігурація територіально-виборчих округів (ТВО) на позачергових парламентських виборах 2007 року порівняно з 2006 роком не зазнала змін. Після початку виборчої кампанії ЦВК підтвердила утворення на виборах народних депутатів України 225 територіальних округів. У Закарпатській області таких округів було утворено п'ять: територіальний виборчий округ (ТВО) № 66 з центром у м. Ужгород, ТВО № 67 (центр – м. Свалява), ТВО № 68 (центр – м. Мукачево, ТВО № 69 (центр – м. Берегове) та ТВО № 70 з центром Тячеві (див. табл. 1).

Таблиця 1

Територіально-виборчі округи і виборчі дільниці в Закарпатській області [5].

ТВО	Кількість дільниць в окрузі	Територіальні межі
Округ №66 (м.Ужгород)	125	м. Ужгород, м. Чоп, Ужгородський р-н
Округ №67 (м.Свалява)	182	Свалявський, Воловецький, Великоберезнянський, Перечинський, Міжгірський р-ни
Округ №68 (м.Мукачево)	126	м. Мукачево, Мукачівський р-н
Округ №69 (м.Берегове)	170	Берегівський, Виноградівський, Іршавський р-ни
Округ №70 (м.Тячів)	174	Рахівський, Тячівський, Хустський р-ни

Окружними комісіями в області було утворено 760 звичайних та 17 спеціальних виборчих дільниць, які, в свою чергу, в залежності від кількості виборців поділяються на: 183 малі, 311 середніх, 283 великі. Для забезпечення їх діяльності органами виконавчої влади виділено додатково близько тисячі приміщень для роботи дільничних комісій.

Комісії п'яти територіальних виборчих округів у Закарпатській області очолили представники п'яти найвпливовіших у краї політичних сил, а саме Виборчого блоку «Наша Україна – Народна самооборона», Партії регіонів, Блоку Юлії Тимошенко, Соціалістичної партії України, Комуністичної партії України (див. табл. 2).

Таблиця 2

Керівний склад окружних виборчих комісій [5].

Прізвище, ім'я та по батькові	Посада в комісії	За поданням
Комісія територіального виборчого округу №66		
Машков Іван Петрович	Голова окружної виборчої комісії	Фракція комуністів
Литвин Степан Йосипович	Заступник голови окружної виборчої комісії	Фракція Партії регіонів
Федак Ірина Василівна	Секретар окружної виборчої комісії	Фракція "НАША УКРАЇНА"
Комісія територіального виборчого округу №67		
Печунка Віктор Омелянович	Голова окружної виборчої комісії	Фракція Партії регіонів
Клемонца Володимир Андрійович	Заступник голови окружної виборчої комісії	Фракція "НАША УКРАЇНА"
Горблянська Андріяна Андріївна	Секретар окружної виборчої комісії	Фракція "Блок Юлії Тимошенко"
Комісія територіального виборчого округу №68		
Федів Євген Теодорович	Голова окружної виборчої комісії	Фракція "НАША УКРАЇНА"
Колесник Анатолій Володимирович	Заступник голови окружної виборчої комісії	Фракція комуністів
Луца Юрій Юрійович	Секретар окружної виборчої комісії	Фракція Партії регіонів
Комісія територіального виборчого округу №69		
Кирий Віра Федорівна	Голова окружної виборчої комісії	Фракція СПУ
Весельська Марія Миколаївна	Заступник голови окружної виборчої комісії	Фракція "Блок Юлії Тимошенко"
Джус Микола Володимирович	Секретар окружної виборчої комісії	Фракція "НАША УКРАЇНА"
Комісія територіального виборчого округу №70		
Кулик Сергій Григорович	Голова окружної виборчої комісії	Фракція "Блок Юлії Тимошенко"
Фера Ганна Миколаївна	Заступник голови окружної виборчої комісії	Фракція комуністів
Петраш Іван Іванович	Секретар окружної виборчої комісії	Фракція СПУ

Робота всіх названих окружних виборчих комісій (ОВК) області проводилася на задовільному рівні. Це стосується як професійного складу ОВК, так і забезпечення їх роботи з боку місцевих органів влади. Суттєвих порушень в діяльності комісій не спостерігалось, про що свідчить відповідна реакція на результати виборів політичних опонентів. Незважаючи на це, в діяльності ОВК спостерігалися і певні недоліки. Серед них головним було недотримання термінів проведення усіх процедурних заходів щодо організації виборчого процесу

Іншою важливою проблемою в організації виборів 2007 р. була недосконалість списків виборців. Навіть враховуючи значну активність робочих груп з обліку списків виборців у Закарпатській області, слід визнати, що цьогорічні списки виборців не стали якісно кращими у порівнянні з попередніми списками на виборах 26 березня 2006 р. Такий висновок можна зробити на підставі даних громадянської мережі «ОПОРА» з перевірки та уточнення списків виборців.

Але подібна проблема була не лише на Закарпатті, а й по Україні загалом. Складання списків проводилося згідно з новим варіантом Закону “Про вибори народних депутатів України”, який набув чинності 2 серпня ц. р. Згідно з ним робочим групам з обліку виборців відводилося зовсім мало часу (близько 10 днів) на опрацювання списків минулих виборів, які бралися за основу. А 11 вересня вони були передані в окружну виборчу комісію.

За інформацією голови Закарпатської облдержадміністрації, вісімдесят громадян, котрі не знайшли себе у виборчих списках, звернулись у суди. Найбільше таких звернень розглянули Ужгородський (29 звернень), Мукачівський (20) міжрайонні суди та Іршавський (11) і Берегівський (10) районні суди. Загалом було задоволено 55 звернень, внаслідок чого було внесено уточнення у списки виборців, а громадяни мали змогу проголосувати без будь-яких заперечень з боку членів виборчих комісій [4].

Загалом кількість виборців у 2007 р. у порівнянні з попередніми виборами збільшилася на 7 тисяч (2007р. – 944000 виборців, 2006 р. – 937700 виборців).

II. Особливості агітаційної кампанії

У порівнянні з минулорічною передвиборчою кампанією учасниками виборчого процесу було змінено акцент агітаційної роботи партійних осередків і штабів. Зокрема, основна пропаганда зводилася до особистих зустрічей регіональних лідерів та місцевих партійних керівників, кандидатів у депутати Верховної Ради з виборцями на підприємствах, у навчальних закладах, на головних площах міст тощо. Цьогорічна кампанія у цьому відношенні була більш розмаїтою в Закарпатті.

В Закарпатській області найбільш потужною була агітація трьох провідних політичних сил: ВБ «НУ – НС», БЮТ, «Блоку Литвина», ВО «Свобода». Особливо слід відмітити агітаційну кампанію ВБ «НУ – НС». Неодноразово на Закарпаття приїздили лідери блоку, депутати обласної, районних, міських рад систематично проводили зустрічі з трудовими колективами області.

Акцент при проведенні агітаційної роботи, як правило, робився на загальнонаціональній проблематиці: якою має бути виборча система, форма правління України, чи доцільним є впровадження імперативного мандату, двох державних мов та інше. Регіональні проблеми у виборчій агітації партій і виборчих блоків практично не обговорювались. Хоча найбільш впливові осередки політичних партій Закарпаття (Народний Союз “Наша Україна”, ВО Батьківщина, Партія регіонів, Народна партія) зробили після парламентських виборів 2006 року багато різноманітних благодійних акцій і їх звіти доцільно було б подати для ознайомлення в обласних ЗМІ. Тобто, жодна політична сила не змогла належним чином розрекламувати себе на обласному рівні.

За інформацією штабів партій та блоків було зведено до мінімуму вуличну агітацію та поширення листівок. Натомість значно посилилося використання засобів масової інформації у агітаційних цілях, зокрема через інформаційну мережу Internet, телевізійний простір, газети. Масовим стало розміщення рекламних роликів у місцевому телерадіоэфірі та політичної реклами на зовнішніх носіях (біл-борди, сіті-лайти). Прикметно, що всі провідні політичні сили мали відкритий і рівноправний доступ до самореклами на обласному телебаченні (Телерадіокомпанія «Тиса»). Інший популярний телеканал краю – «М-студія» – подавав більш односторонню політичну рекламу на користь ВБ «Наша Україна – Народна самооборона».

У порівнянні з минулим роком у Закарпатській області вплив друкованих засобів масової інформації на свідомість громадян був дещо менш дієвим. Незважаючи на традиційну для передвиборчого періоду комерціалізацію засобів масової інформації, цього разу не було використано жодного «друкованого» спецпроекту різних політичних сил, що спостерігалось у 2006 році. Зокрема, такі короточасні бренди як «*West-експрес*» (виходила у 2005 – 2006 роках для пропаганди проурядових політичних сил) і «*Післямова*» (створена напередодні виборів з метою підтримувати «БЮТ») реанімувати її власникам не знадобилося. Щоправда, залишилася практика подання тією чи іншою політичною силою політичних матеріалів на правах реклами.

Основний пласт суспільно-політичної інформації зосереджувався на шпальтах випробуваних часом друкованих періодичних видань «*Новини Закарпаття*», «*Ужгород*», «*Срібна Земля – Фест*», «*РІО*», «*Трибуна*». Найбільша увага ними приділялася аналізу діяльності впливових у краї політичних партій і блоків – ВБ «Наша Україна – Народна самооборона», «Блоку Юлії Тимошенко», «Блоку Литвина».

Газета «РІО» основну частку політичної інформації подавала на користь «Народного блоку Литвина», оскільки негласним власником видання залишається мер Ужгорода, колишній член фракції Народної партії у Верховній Раді – Сергій Ратушняк. Неприховану антипатію щодо ВБ «Наша Україна – Народна самооборона» та політики президента В.Ющенка загалом можна пояснити особистим (у тому числі бізнесовим) конфліктом між крайовими лідерами «Блоку Литвина» Сергієм Ратушняком та ПП НСНУ Віктором Балою. Частково таку ж політику проводила й газета «*Трибуна*», щоправда в менш агресивній формі. Мукачівські ж газети «*Паланок*» і «*Старий Замок*» навпаки іделізували пропрезидентську політичну силу – ВБ «Наша Україна – Народна самооборона». Провладний зміст матеріалів продиктований їх близькістю до глави Секретаріату президента України Віктора Балого та його оточення.

Найбільш об'єктивну оцінку політичних подій, врівноважений аналіз передвиборчих перегонів у області подавали газети «*Срібна Земля – Фест*» і «*Новини Закарпаття*». Натомість чітко виражену антипатію до конкурентів виражали друковані видання «*Р.І.О*» та «*Трибуна*», політичні вподобання котрих підживлювалися опозиційними до пропрезидентських політичних сил партійними структурами.

Слід також відмітити, що на рівні області виборча кампанія проходила без використання брудних технологій та взаємних звинувачень. На період виборчої кампанії припинилось навіть «латентне протистояння» НСНУ і БЮТ. Це підкреслює той факт, що виборча кампанія 2007 р. була жорстко регламентована центральними органами партій і виборчих блоків, які обмежили свободу виборчих місцевих осередків політичних партій. Фінансувались у виборчій кампанії акції, які були сплановані центральними офісами партій і блоків.

III. Особливості виборів 2007 року в Закарпатській області

Позачергові вибори депутатів Верховної Ради України показали своєрідність електоральних уподобань у найзахіднішій області країни – Закарпатській. Серед основних регіональних специфічних ознак можна виділити наступні:

По-перше, напередодні виборів у Закарпатській області незмінними залишилися чотири групи впливу, які вже традиційно ведуть боротьбу за депутатські мандати до представницьких органів влади усіх рівнів:

1. Група впливу, економічною основою якої є фірма «Барва», а політичною ПП «Народний Союз Наша Україна». Медійні ресурси групи: телерадіокомпанія «М–студіо», газети «Паланок», «Старий Замок», частково «Новини Закарпаття». Лідери: В. Балога, І. Балога, В. Петьовка, М. Вегеш, В. Трикур.

2. Група «БЮТ», яка має політичну підтримку Всеукраїнського об'єднання «Батьківщина», Блоку Юлії Тимошенко й частково використовує такі медіа-ресурси як газети «Трибуна», «РІО». Лідери: О. Кеменяш, А. Сербайло, М. Бадида.

3. Група «Р.І.О», яка має політичну підтримку Народної партії (НП), Блоку Литвина й володіє такими медіа-ресурсами як газети «Р.І.О», «Трибуна», частково «Ужгород». Лідери: С. Ратушняк, М. Сятиня, В. Бобков, Ю. Бедь.

4. Група впливу, об'єднана навколо обласного осередку Партії регіонів (О.Ледида). Група ситуативно співпрацює з різним ЗМІ.

По-друге, Закарпатська область за підсумковими результатами позачергових парламентських виборів у 2007 р. стала єдиною, де переміг Блок «Наша Україна – Народна самооборона». Слід відмітити, що тенденція останніх років на підтримку пропрезидентської політичної сили в Закарпатті є незмінною. Це обумовлено, насамперед, тим, що представник закарпатської бізнес еліти В. Балоба очолює Адміністрацію Президента України.

По-третє, в Закарпатській області явка виборців становила найнижчі показники по всій Україні. Якщо 26 березня 2006 р. в голосуванні взяло участь 61,45% від загальної кількості виборців, то на виборах 2007 р. у області проголосувало 52,4 відсотка від загальної кількості внесених у виборчі списки.

Тенденції зниження активності участі закарпатців у голосуванні підтверджувалися практично по всіх районах області.

Якщо глянути на активність виборців у районному розрізі, то найактивніше голосували у Воловецькому (65,1%), Великоберезнянському (64,5%), Ужгородському (64,2%), Перечинському (60,8%) районах та місті Чопі (63,4%). А найменшою активністю відзначилася Тячівщина, де явка виборців сягнула всього 39,6 відсотка.

У масштабах територіальних виборчих округів найвищою явкою відзначився ТВО №66 (центр м.Ужгород), а найнижчою – ТВО №70 з центром у м.Тячів (див.табл. 3).

Таблиця 3.

Кількість виборців Закарпатської області, що скористалися своїм правом голосу [5].

№ ТВО	Кількість виборців, внесених до списку виборців на ВД, на момент закінчення голосування	Кількість виборців, які отримали виборчі бюлетені на ВД, на момент закінчення голосування	Кількість виборців, які отримали виборчі бюлетені за місцем перебування
66	156108	90679	1927
67	144428	85798	3264
68	140949	77917	1835
69	222699	114921	3663
70	282341	122820	2426

Відповідною до загального аналізу рівня абсентеїзму є й динаміка явки закарпатців на виборчі дільниці, яка демонструє наступне: ранком станом на 12 годину явка склала 12,01%, станом на 16.00 – 31,82%, а у 20.00 на рівні 47,61% (див. табл. 4).

Таблиця 4

Динаміка активності виборців Закарпатської області [5].

ТВО	Активність виборців на 12 годину (%)	Активність виборців на 16 годину (%)	Активність виборців на 20 годину (%)
По Регіону	12.01	31.82	47.61
ТВО № 66	17.90	39.94	55.67
ТВО № 67	13.17	40.02	55.51
ТВО № 68	16.05	35.05	51.73
ТВО № 69	11.65	30.67	46.38
ТВО № 70	6.45	22.46	38.04

Якщо порівнювати із попередніми виборами, то активність голосування закарпатців завжди була на порядок нижчою ніж в середньому по державі. Серед основних причин низької явки в 2007 р. слід назвати наступні:

1. Трудова міграція. Значна кількість українських громадян, особливо з гірських районів, перебували на заробітках. Питання їх повернення або обліку з метою реєстрації в зарубіжжі часто залишилося невирішеним. Слід зважити, що близько 257 000 жителів Закарпаття працюють за кордоном [4].

2. Виїзд громадян області за кордон з метою заробітку. Згідно з Законом про вибори, прикордонна служба має подавати відомості про тих, хто виїжджає за межі України, до місцевих виборчих комісій, і, якщо за три дні до виборів інформації про повернення особи в Україну немає, її виключають зі списків виборців. Працівники прикордонної служби у Закарпатській області реєстрували лише виїзд громадян за кордон і не реєстрували їх повернення, яке частіше за все відбувалось того або наступного дня. Тобто прикордонники не встигли подати списки тих, хто повернувся. А таких виявилося не так і мало. Адже за даними прикордонної служби близько 50 000 виборців щодня виїжджають за кордон.

За даними різних джерел, на вище окресленій підставі, по 69-му виборчому округу (Берегівський, Виноградівський, Іршавський райони) виключено 16 тис. виборців, по 70-му округу (Хустський, Рахівський, Тячівський райони) – 21 тис. виборців, по 67-му (Свалявський, Перечинський, Березнянський, Воловецький та Міжгірський райони) – 7,5 тис. виборців, по 66-му округу (Ужгород та Ужгородський район) – 6 тис. виборців [1].

3. Високий рівень абсентеїзму обумовлений також і розчаруванням жителів області в результатах президентських виборів 2004 та парламентських виборах 2006 року.

По-четверте, симпатії закарпатців щодо основних фігурантів виборчих перегонів суттєво не змінилися.

Трійку лідерів на Закарпатті сформували такі політичні сили – Блок «Наша Україна – Народна самооборона» (31,11), «Блок Юлії Тимошенко» (28,85) і Партія Регіонів (19,76). У порівнянні з 2006 роком всі три політичні сили покращили свої результати, зокрема БЮТ на більш ніж 8% (див. табл. 5).

У Закарпатті 3-відсотковий бар'єр також подолали Блок Литвина (6%) та Соціалістична партія (3,53%). Але Соціалістична партія України, як і комуністи, втратили у порівнянні з попередніми виборами більш ніж 4% виборців. Так, комуністи здобули лише 1,77 відсотка, тоді як у 2006 р. – 5,34%. СПУ і КПУ втрачали своїх виборців рівномірно по всій території області. Інші ж учасники виборчих перегонів не набрали в області й одного відсотка.

Порівняльний аналіз результатів голосування на парламентських виборах 2006 та 2007 років у Закарпатській області можна прослідкувати за допомогою таблиці 5.

Таблиця 5.

Порівняльний аналіз результатів голосування на парламентських виборах
2006 та 2007 років у Закарпатській області

№ п/п	Політичні партії	Результати голосування		№ п/п	Політичні партії	Результати голосування	
		ЗА (вибор.)	ЗА (%)			ЗА (вибор.)	ЗА (%)
1	Наша Україна	148813	25,77	1	Блок «Наша Україна – Народна самооборона»	152886	31,11
2	«Блок Юлії Тимошенко»	117032	20,27	2	«Блок Юлії Тимошенко»	141797	28,85
3	Партія регіонів	107542	18,62	3	Партія регіонів	97152	19,76
4	«Блок Литвина»	50552	7,03	4	«Блок Литвина»	29490	6,00
5	Соціалістична партія України	63898	8,89	5	Соціалістична партія України	17365	3,53
6	Комуністична партія України	38385	5,34	6	Комуністична партія України	8711	1,77

На основі вище вказаної таблиці можна зробити наступні висновки щодо результатів виборів та пост виборчого структурування політичних сил області:

1. Вище названі результати показують, що перемога Блоку «Наша Україна – Народна самооборона» в Закарпатті не є однозначною переконливою. Одна з причин такого результату є слабкість партій, які утворили ВБ «НУ – НС». Конфлікти і протиріччя, які супроводжують в останній час діяльність таких осередків як НРУ, УРП «Собор», бездіяльність КУН та УНП, дають можливість констатувати той факт, що в Закарпатті 31, 1 % голосів виборців НСНУ могла б набрати самостійно.

2. За результатами позачергових парламентських виборів від Закарпаття до українського парламенту потрапили шість кандидатів: Сергій Мошак, Едуард Матвійчук (Партія регіонів), Олександр Кеменяш (БЮТ), Ігор Кріль, Василь Петьовка, Станіслав Аржевітін (Блок «Наша Україна – Народна самооборона»).

3. Стабільним в області є рейтинг Партії регіонів. Найбільшу кількість голосів виборців партія отримала в виборчих округах №№ 68, 69, 70. Стабільна підтримка партії забезпечується впливом бізнес групи, яка її представляє та голосуванням національних меншин краю – російської, угорської, румунської.

4. Рейтинг лівих сил в області постійно зменшується. Особливо це торкається обласного осередку КПУ, яка отримала на позачергових виборах 1, 77 % голосів виборців. Це найменший результат за всю історію виборчих кампаній в Україні.

5. Високий рівень підтримки ВО «Свобода». Якщо на парламентських виборах 2006 року ця партія була загалом непомітна, то на виборах 2007 року у всіх виборчих округах області (крім 68) вона зайняла 7 місце. Причини успіху цієї політичної сили є наступні: а) вдало продумана і організована агітаційна кампанія; б) бездіяльність і низький рейтинг на Закарпатті, про що вже відмічалось, націоналістичних правих партій (УРП «Собор», НРУ, УНР, ПРП, КУН).

6. Відчутно зріс електоральний потенціал і підтримка Народної партії.

Цікавим є аналіз результатів виборів у розрізі територіальних виборчих округів (див. табл. 6) та адміністративних одиниць (див. табл. 7).

Таблиця 6.

Результати виборів 2007 р. у територіальних виборчих округах Закарпатської області

Виб. окр.	ок №66 м. Ужгород	ок.№67 м. Свалява	ок.№68 м. Мукачево	ок.№69 м. Берегово	ок.№70 М. Тячів
ПАРТІЇ					
Блок «Наша Україна – Народна самооборона»	20 240 (22,31%)	27 863 (32,42%)	30 389 (38,9%)	37 479 (33,03%)	36 915 (25,94)
«Блок Юлії Тимошенко»	32 110 (35,4%)	27 331 (31,8%)	18 989 (24,31%)	30162 (26,58%)	33 208 (26,94)
Партія регіонів	15 044 (16,58%)	14 799 (17,22%)	15 381 (19,59%)	21 107 (18,6%)	30821 (25)
«Блок Литвина»	9 358 (10,31%)	6 737 (7,83)	2684 (3,43%)	4 223 (3,72%)	6488 (5,26)
Соціалістична партія України	2 919 (3,21%)	1524 (1,77%)	1682 (2,15%)	8443 (7,44%)	2 803 (2,27)
Комуністична партія України	1854 (2,04%)	1290 (1,5%)	1646 (2,1%)	1600 (1,41%)	2 321 (1,88)

Згідно з результатами виборів у розрізі адміністративних одиниць (районів і міст обласного значення) беззаперечну перемогу здобув Блок «Наша Україна – Народна самооборона», котрий підтримали виборці у дванадцяти адміністративних одиницях. БЮТ отримав підтримку у чотирьох, а Партія регіонів змогла набрати найбільшу кількість голосів тільки в одному районі [4].

Результати виборів 2007 р. у містах Закарпатської області

Міста	Кількість відсотків голосів «за» БЮТ	Кількість відсотків голосів «за» НУ—НС	Кількість відсотків голосів «за» Партію Регіонів	Кількість відсотків голосів «за» Блок Литвина
Ужгород	40%	19,50%	16,30%	9,25%
Чоп	20,90%	29,80%	23,90%	8,61%
Мукачево	26,30%	28,20%	25,60%	3,91%
Берегово	20,80%	26,40%	20,40%	3,21%
Хуст	38,20%	23,20%	19,90%	5,18%

Міста Закарпатської області традиційно проявляли високу активність у виборчих процесах. На позачергових виборах 2007 р. показник участі міських жителів у голосуванні зменшився відповідно до загальної тенденції абсентеїзму. За парламентські політичні сили разом проголосувало в м. Берегово – трохи більше 70 відсотків, у м. Чоп понад 80 відсотків місцевих жителів, у м. Мукачево – близько 85 відсотків, у м. Хуст – понад 86 відсотків виборців.

Щодо жителів обласного центру, то ужгородці на позачергових парламентських виборах 30 вересня голосували на 56 виборчих дільницях ТВО № 66. На відміну від загальних результатів по Закарпатській області, де більшість місцевого населення віддало перевагу Блок «Наша Україна – Народна самооборона», в Ужгороді впевнено переміг Блок Юлії Тимошенко. За цю політичну силу проголосували 21 тисяча 37 ужгородців, що становило 40 відсотків від усіх голосуючих. Майже наполовину менше голосів отримав Блок «Наша Україна – Народна самооборона» – 10 тисяч 257 жителів міста. Наступні показники такі: 8 тисяч 594 голосів – за Партію регіонів, 4 тисяч 858 – за Блок Литвина, 1 тисяча 349 – за КПУ, 917 – за СПУ [6, 9].

У цілому з 96 474 виборців обласного центру Закарпатської області своїм виборчим правом скористалися 52 568 чоловік. 2 тисячі 280 мешканців міста не підтримали жодну з політичних сил. Найбільше людей прийшло голосувати на виборчі дільниці №№ 5, 14, 15, 31, 32. Практично повним складом виборці проголосували на дільницях №№ 116, 122, 123 [6, 9].

Примітно, що ужгородський електорат проявив стійкість щодо партійних новоутворень виборчого процесу 2007 р. і як результат найнижчі показники отримали «вільні демократи», «оновлені» комуністи, «пенсіонери», блоки «Аграрна Україна», «КУЧМА», «Всеукраїнська громада». Натомість, дещо покращило свої попередні показники Всеукраїнське об'єднання «Свобода» (див. табл. 8).

По-н'яте, значних правопорушень і фальсифікацій, які б вплинули на загальний результат виборів у Закарпатській області, не було. Як і в попередній виборчій кампанії незначні порушення чинного законодавства фіксувалися протягом усього виборчого процесу 2007 року. Їх спектр був достатньо різноманітним: ведення агітації до офіційної реєстрації, псування агітаційних матеріалів, використання неповнолітніх в агітації, поширення поліграфічної продукції та наліпок без вихідних даних, використання «чорних ПР-технологій» тощо.

Характерно, що штаби політичних сил не проводили фіксування та подання оскаржень названих порушень з боку опонентів чи до ОВК, чи до суду. Однак, це є характерним явищем для всієї України.

Помітною є тенденція до збільшення кількості матеріалів у газетах, що подавалися як інформаційні матеріали, але не позначалися спеціальними відмітками як політична реклама й відповідно не оплачувалися з виборчого фонду.

Крім цього, було зафіксовано випадки псування біл-бордів з політичною рекламою політичних опонентів. Від цього постраждав зокрема БЮТ у Міжгірському, Воловецькому та Свалявському районах Закарпатської області. Серед них був і одиничний випадок пошкодження опор рекламоносія.

Результати виборів 2007 р. у містах Закарпатської області [6, 9].

Дільниця	1) п.5 Кількість виборців	2) п.16 Взяли участь	3) п.19 Не підтр. жодного	Партия регіонів	СПУ	Блок Липива	БЮТ	ПСПУ	КПУ	Блок НУ-НС	ВО "Свобода"
1	1222	580	16	47	5	68	276	0	0	147	7
2	1532	793	51	69	16	39	371	0	5	203	30
3	1916	978	48	145	12	94	391	3	23	188	22
4	1743	975	32	131	18	111	380	0	17	206	11
5	2299	1405	65	232	33	116	502	5	79	285	24
6	2493	1285	60	210	22	135	481	2	27	264	19
7	1980	1134	46	160	27	98	444	2	42	254	18
8	2242	1310	41	213	31	128	472	2	22	300	33
9	2398	1326	59	244	38	107	435	5	37	301	39
10	2049	1248	63	193	17	98	531	5	22	250	29
11	1743	946	43	164	15	82	354	3	39	194	14
12	2579	1437	62	238	19	121	649	5	20	247	14
13	1232	605	20	82	15	40	274	2	17	118	9
14	2157	1325	40	286	15	105	489	5	54	249	16
15	2293	1362	65	240	29	151	465	4	81	231	40
16	2287	1251	34	245	25	106	496	15	61	198	24
17	2352	1286	53	197	21	125	464	14	45	267	23
18	2007	1078	35	208	28	100	386	5	29	222	18
19	2507	1324	92	159	15	112	583	3	13	279	19
20	2131	1224	65	172	17	108	530	2	28	243	14
21	1948	1105	72	185	24	80	439	2	18	225	10
22	2380	1323	57	221	11	107	597	6	17	228	17
23	2541	1342	65	175	23	118	621	5	20	253	18
24	1469	728	35	117	18	86	296	2	9	123	12
25	2296	1266	58	238	16	101	535	4	41	214	15
26	2254	1133	51	159	20	96	501	0	19	231	15
27	2401	1346	47	225	21	121	559	7	33	246	17
28	2397	1130	60	136	8	73	540	4	16	248	12
29	1699	1078	52	202	22	102	418	1	37	182	17
30	2262	963	45	156	11	67	434	2	9	184	8
31	2390	1337	56	240	15	120	578	1	34	223	17
32	2292	1356	70	243	33	117	583	6	24	209	20
33	2071	1144	61	238	18	102	391	8	41	209	11
34	2255	1310	71	303	31	127	435	11	49	198	15
35	1399	745	23	148	16	78	295	5	22	131	5
36	2106	1216	70	214	31	105	422	3	44	237	22
37	2330	1275	50	247	26	86	460	6	49	281	12
38	1972	1146	54	189	19	97	477	1	42	210	16
39	1912	859	38	149	12	68	315	3	35	165	13
40	1390	556	16	130	12	42	192	6	15	107	6
41	2406	1197	29	128	20	307	405	0	14	221	9
42	2391	1231	41	157	10	170	525	4	20	216	10
43	2276	1004	45	244	33	94	339	2	35	155	7
44	1951	1121	44	121	11	110	568	1	10	224	8
45	1706	963	20	116	17	79	489	1	5	208	7
46	1632	799	15	94	8	100	374	3	9	150	7
116	325	325	16	57	2	7	71	0	4	143	0
117	142	105	1	18	2	11	46	0	1	20	0
118	30	27	1	5	0	2	8	0	0	10	0
119	194	158	6	38	1	11	27	0	1	51	0
120	305	238	10	43	6	20	82	0	3	54	0
121	44	41	1	8	0	1	8	1	9	10	0
122	59	58	2	7	0	2	10	0	0	33	1
123	36	35	1	6	2	5	10	0	3	5	0
124	35	23	5	1	0	0	12	0	0	3	0
125	16	13	2	1	0	2	2	0	0	4	0

Використовувалися й інші брудні способи передвиборчої кампанії. В Ужгороді в ніч з 30 на 31 серпня невідомі закидали у поштові скриньки жителів віддалених від центру районів міста листівку «Кучмин сын», яка була без вихідних даних і спрямована проти Президента України [4].

Незважаючи на це, грубих випадків порушення громадського спокою чи інших ексцесів під час голосування в Ужгороді не було. Щоправда, вже після закінчення голосування, протягом 23.00-23.50, на кількох дільницях зникало світло. За інформацією міськвідділу міліції, світло зникало на дільницях № 8 (колишня ЗОШ №4), № 9 (АНВК № 2), № 13 (управління соцзахисту ОДА), № 27 (гімназія), № 34 (ДВЗ № 26) через перевантаження в електромережі на кілька хвилин або довше, однак підрахунок голосів не припинявся, а дільниці були передбачливо забезпечені ліхтарями [6].

Що ж стосується можливості фальсифікації голосів виборців, то, за інформацією громадської мережі «ОПОРА», яка весь час слідкувала за ходом виборів у краї, значних порушень під час голосування та підрахунку голосів по Закарпатській області, які могли б вплинути на результати виборів 2007 року, не було. Загалом усі порушення, які вдалося зафіксувати, носили переважно локальний характер [3, 4].

5) *По-шосте*, реальні зміни в настроях електорату Закарпатської області за останні два роки можна прослідкувати через порівняльну характеристику подану в таблиці 9.

Порівняльна характеристика підсумків парламентських виборів 2006-2007 років в
Закарпатській області

Рік	2006	2007
Критерій порівняння		
Загальна кількість виборців	937700	944 000
Кількість виборчих округів	5	5
Кількість партій та суб'єктів виборчого процесу	45	20
Кількість голосів за партії й блоки, які подолали 3 % бар'єр	6	5
Кількість голосів за партії й блоки, які не подолали 3 % бар'єр	39	15

Висновки

1. Політичні сили, які брали участь у виборчій кампанії не мають належним чином підготовленого кадрового потенціалу для забезпечення виборчого процесу: члени виборчих комісій, спостерігачі, кваліфіковані юристи. Без відповідної роботи в цьому напрямі буде важко отримати перемогу в наступних виборчих кампаніях.

2. Політичні партії, які представлені в місцевих органах влади, не прийняли участі в формуванні списків виборців. Виборчі списки зразка 2007 року не відповідають демократичним стандартам.

3. Електоральний розклад напередодні виборів 2007 року в області не змінився. Найбільший рейтинг впливовості мали ПР, БЮТ, «НУ – НС». Відтак результати виборів не стали несподіваними, а навпаки були прогнозованими і віддзеркалювали результати попередніх виборів 2006 року. Різниця була в тому, що БЮТ отримав на 8 % голосів виборців більше, соціалісти на 5 % менше, а комуністи взагалі не змогли подолати 3 %-й бар'єр.

Очевидним є також той факт, що нішу правих сил на Закарпатті заповнило ВО «Свобода».

4. Вибори не поклали край латентному протистоянню головних політичних сил Закарпаття. Одним із джерел таких конфліктів є формат коаліції обласної ради, до якої входить Партія регіонів.

5. За результатами виборів на Закарпатті відбулися кадрові зміни. Перш за все указами Президента звільнено з посад голови п'яти районних державних адміністрацій: Рахівської, Тячівської, Хустської, Міжгірської, Великоберезнянської. Але основні кадрові зміни відбудуться після підписання коаліційної угоди.

1. 50 тис. виборців безпідставно виключені із списків на Закарпатті // <http://www.unian.net/ukr/news/news-214223.html>

2. Вибори-2007. Як голосував Ужгород // Ужгород. – № 39 (452) – <http://gazeta-uzhgorod.com/?p=337>

3. Закарпаття на виборах пасло задніх... // РІО. – 2007. – 6 жовтня. – С. 4.

4. Матеріали сайту <http://www.uzhgorod.net.ua/>

5. Офіційний сайт ЦВК // <http://www.cvk.gov.ua/>

6. Сушко Л. 2 280 ужгородців не підтримали жодну партію // РІО. – 6 жовтня. – С. 9.

7. Чи були фальсифікації на виборах-2007 у Закарпатті? Ці запитання після 30 вересня так і не зняті // <http://ua-reporter.com/novosti/print/?id=2359>

8. Як голосувало Закарпаття // РІО. – 2007. – 6 жовтня. – С. 7.

SUMMARY

Ostapets J., Tokar M., Klychkovych A. Political processes IN TRANSCARPATHIA in the context of extraordinary parliamentary elections of 2007 year

The authors of the article analyze the holding and summing up of extra Parliament elections in 2007 in Zakarpattya. The peculiarities of holding of agitation company, electoral potential of political parties, post-elective structuring of parties space in the oblast are characterized. The authors of the article have developed the comparative analysis of Parliament elections of 2006 and 2007 in Zakarpattya.

Н. ПЕТРУШКА (Ужгород)

**ЕВОЛЮЦІЯ ПАРТІЙНОЇ СИСТЕМИ ЧЕСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ В УМОВАХ
ТРАНСФОРМАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА**

Чеська Республіка, як і інші так звані посткомуністичні держави, пройшла процес трансформації, пов'язаної з економічними та політичними змінами. Під трансформацією зазвичай розуміють системні зміни, які забезпечують розвиток соціально-ринкової економіки та конкуренцію політичних партій та програм. Саме формування демократичної політичної системи є суттю суспільної трансформації в країнах Центральної та Південно-Східної Європи. Основними напрямками цього процесу є становлення правової держави, зокрема парламентської демократії, а також утвердження принципів політичного плюралізму. У зв'язку з цим проблема еволюції партійної системи в постсоціалістичний період, насамперед дослідження багатопартійності як елемента нової державності, у даному випадку – чеської, викликає науковий інтерес. Саме це і є предметом даної статті.

Варто відзначити і той факт, що обрана нами тематика у вітчизняній політичній науці є поки що недослідженою. Натомість було з'ясовано, що дана проблематика фрагментарно досліджена українськими вченими-істориками та юристами, зокрема В. Лемаком [8], І.Вовканичем [2], Ю. Юрійчуком [13]. Вивчаючи генезу партійної системи Чеської Республіки (ЧР) ми послуговувалися в основному працями чеських дослідників – Л. Брокла [14], Т. Лебеди [19], М. Новака [20], П.Шимоніка [22], П. Фіали та М. Мареша [15;16], а також матеріалами вітчизняних періодичних видань [1;3;4;5;11].

Простежити специфіку становлення багатопартійності в Чехії можна, виокремивши наступні етапи її розвитку: перший – від 1989 року – до парламентських виборів 1996 року – це період власне трансформації партійної системи. Другий – від виборів 1996 року і до даного часу – фаза консолідації. Саме на другому етапі в ЧР утвердилася стабільна партійна система, викристалізувалися її основні суб'єкти.

Слід зауважити, що елементи політичного плюралізму в Чеській Республіці почали зароджуватися ще до листопаду 1989 року. Опозиційні до Компартії Чехословаччини сили поступово проходили своє організаційне становлення, проте, поза сумнівом, про кристалізацію партійної системи ЧР можна говорити лише в перші місяці після „оксамитової революції”.

Вітчизняний історик Ю. Юрійчук виділяє основні чинники, що сприяли швидкому розвитку чехословацької багатопартійності [13,77]:

1. Відтворення традиційних політичних партій Чехословаччини, що існували до 1948 року.

2. Виділення нових партій зі складу Громадянського форуму (ГФ), що було викликане плюралізацією поглядів та прагнень багатьох членів цього широкого, але досить аморфного об'єднання.

3. Створення нових партій та політичних організацій, таких як Чеська соціал-демократична партія, Рух за самоврядну демократію – Товариство за Моравію й Сілезію, Республіканська партія Чехословаччини, Християнсько-демократична партія тощо.

За короткий період часу у Чехословаччині було відтворено та засновано 23 політичні партії та громадські організації. Вони й стали основними діючими силами на загальнодержавних виборах влітку 1990 року.

Розстановка політичних сил у Чехо-Словацькій Федеративній Республіці (ЧСФР) у період 1990-1992 років в цілому відповідала загальноприйнятій класичній схемі, з поділом на лівих, правих та центр. Проте, насправді, розмежування виявилось дещо іншим: з одного боку знаходилася компартія, з іншого – партії демократичного спрямування, що так чи інакше були пов'язані з ГФ.

Пропонуємо детальніше розглянути партійну структуру ЧСФР.

Партії лівого блоку (Чехо-Словацька Соціалістична партія (ЧССП), Соціал-Демократична партія Чехо-Словаччини (СДПЧ), Чехо-Словацька Народна партія (ЧНП), Демократична партія – Партія Лівих Демократів (ДП–ПЛД) та Комуністична партія Чехії та Моравії (КПЧМ), незважаючи на різке падіння популярності комуністичної ідеології, після 1989 року зберігали значну соціальну базу, вважали свої позиції міцними та сподівалися на успіх у наступних парламентських виборах. Вимагаючи перегляду відносин власності у країні та погоджуючись із необхідністю проведення серйозних реформ, ліві так і не змогли представити цілісної концепції суспільних перетворень.

Ближче до лівих за своїми програмними засадами стояла Партія зелених, хоча вона й не проявляла прагнення до тісного співробітництва з лівими силами.

Окремо слід сказати про Компартію. Усі партії лівого спрямування протягом перших місяців після листопадових подій 1989 року категорично відмовилися співпрацювати з нею. Більше того, під час передвиборчої кампанії ряд лівих партій виступили з вимогою заборони КПЧ. За таких умов комуністам було дуже важко вести політичну боротьбу, особливо, якщо врахувати, що практично усі засоби масової інформації зайняли ворожі щодо них позиції.

Основні вимоги центру чітко проявилися в економічній програмі В.Клауса, що передбачала створення антиінфляційних механізмів, конституційне закріплення рівності усіх форм власності. Програма В.Клауса, представлена напередодні перших вільних виборів у Чехо-Словаччині після 1948 року, була, фактично, єдиною, що містила науково розроблену систему заходів, спрямованих на комплексне реформування економіки та політичної сфери суспільного життя.

До правої частини політичного спектру належали Ліберальна партія, Християнсько-Демократична унія (ХДУ), Чехо-Словацька партія вільних демократів (ЧПВД), Республіканська партія Чехо-Словаччини (РПЧ), Рух національної згоди (РНЗ), Рух за самоврядну демократію – Товариство Моравія та Сілезія (РзСД–ТМС).

Довгоочікувані загальні вибори, що відбулися 8-9 червня 1990 року (зауважмо, що традиційно вибори у ЧР проходять протягом двох днів, починаються у п'ятницю ввечері і закінчуються в суботу після обіду. Такий режим роботи виборчих дільниць зберігся ще з довоєнних часів), привели до дільниць 96,79% громадян, що мали право голосу. Як і передбачалося, вибори принесли перемогу Громадянському форуму, який закріпив за собою статус провідної політичної сили в країні. ГФ отримав 46% голосів виборців, однак його реальне представництво у федеральному парламенті було значно вищим у зв'язку з тим, що 16% голосів, які були віддані за політичні сили, що не змогли подолати 5-відсоткового прохідного бар'єру, були пропорційно розділені між переможцями. Найбільшою опозиційною щодо Громадянського форуму силою залишилася Комуністична партія, яка отримала 13% голосів виборців. Третє місце посіли Християнські демократи, що набрали 12% голосів. Результат останніх був несподівано низьким порівняно з попередніми прогнозами. Цьому, вочевидь, сприяло оприлюднення під час виборчої кампанії фактів, які свідчили про минулу співпрацю лідера Християнсько-демократичної партії (ХДП) з органами державної безпеки.

Серед інших партій та об'єднань Моравські автономісти зібрали 7% голосів. Словацька національна партія – 5%, і стільки ж – партія „Співіснування”, що відстоювала права угорської меншини.

В результаті виборів у Народній Палаті коаліція Громадянського Форуму та Громадськості проти насильства (ГПН) отримала 84 мандати, КПЧ – 20, ХДП– ХДУ – 16, ТМС – 9, Словацька Національна партія (СПН) – 4, і стільки ж, – 4 місця – партія „Співіснування”. У Палаті Національностей мандати було розподілено таким чином: ГФ та ГПН – 80, КПЧ – 20, ХДП – ХДУ – 17, ТМС – 7, СПН – 7 та партія "Співіснування" – 7 місць [23].

У 1992 році відбулися останні спільні вибори до парламентів ЧСФР, Чеської Республіки та Словацької Республіки, в яких взяло участь понад 40 політичних партій, коаліцій та рухів і які закріпили різницю у політичній орієнтації органів влади обох республік.

Нагадаємо, що напередодні виборів у партійно-політичній системі країни відбулися деякі зміни: в цей час зі складу ГФ виділився Громадянський демократичний альянс (ГДА), очолений В.Длоугим та Громадянська демократична партія (ГДП) В.Клауса.

На виборчі дільниці у Чехії прийшло 80,08% виборців. Згідно підрахунку голосів до парламенту потрапили: ГДП-ХДП – 29,73% (76 депутатських мандатів), Лівий блок (КПЧМ – ЛД) – 14,05% (35), Чеська соціал-демократична партія (ЧСДП) – 6,53% (16), Ліберально-соціальна унія (ЛСУ) – 6,52% (16), Християнсько-демократична унія – Чехо-Словацька народна партія (ХДУ-ЧНП) – 6,28% (15), Об'єднання за республіку – Республіканська партія Чехословаччини (ОЗР – РПЧ) – 5,98% (14), ГДА – 5,93% (14), РзСД – ТМС – 5,87% (14) [23].

Проте результати парламентських виборів в ЧР та СР виявилися різними. Населення Словаччини підтримало лівоорієнтовані партії, що обіцяли пом'якшити негативні наслідки економічних реформ шляхом надання ширших соціальних гарантій, та націоналістичні організації. Прибічники ж радикальних економічних реформ, що виступали за збереження єдиної держави у формі федерації, перемогли у Чехії.

Вибори серйозно ускладнили політичну ситуацію в країні. У перші ж дні після обрання нового складу законодавчих органів виявилися серйозні розбіжності між В.Клаусом, лідером коаліції ГДП-ХДП, що перемогла у ЧР, та В.Мечіаром, лідером Руху за демократичну Словаччину (РзДС), що прийшов до влади у СР, з питань формування майбутнього федерального уряду. Новий парламент СР задекларував 14 липня 1992 року прагнення до розширення суверенітету Словаччини як суб'єкта міжнародного права. А вже 1 січня 1993 року на карті європейського континенту з'явилися дві нові незалежні держави – Чеська і Словацька республіки.

Таким чином можна стверджувати, що протягом 1989 – 1992 рр. чехо-словацьке суспільство продемонструвало прагнення до змін, чітко відмежувавшись від будь-якого радикалізму і у переважній своїй масі не підтримало крайніх представників політичного спектру ні з лівого, ні з правого боку. В цілому, аналіз програмних документів провідних політичних партій та рухів свідчить, в масовій свідомості чехів та словаків зберігалася позитивне ставлення до ідеї демократичного та справедливого у соціальному відношенні суспільства.

У поствиборчий період, на нашу думку, в житті чеського суспільства відбувся цікавий факт, що мав вагомий вплив на усю подальшу історію ЧР – на політичній арені поступово почали укріплюватися позиції чеських соціал-демократів. Отримавши у 1992 році лише 7% голосів, згідно результатів соціологічних досліджень, на початку літа 1995 ЧСДП користувалася підтримкою 20% виборців, не набагато поступаючись очолюваній В.Клаусом Громадянській Демократичній партії, яку підтримувало 25% виборців [16,309].

Зростання популярності лівих ідей було звичним явищем для всіх без винятку посткомуністичних країн, однак, у Чехії це явище мало свої особливості. ЧСДП з самого початку свого виникнення базувалася на ідеях європейської соціал-демократії і не була обтяжена відповідальністю за попередню політику комуністичного керівництва. Це суттєво відрізняло ЧСДП від аналогічних організацій з інших країн колишнього „соціалістичного табору”, які часто були наступниками комуністичних партій та рухів.

Існували різні причини популярності соціал-демократичного руху в Чеській республіці. Високий рівень економічного розвитку та активність робітничих організацій, що діяли у чеських землях у довоєнний період сприяли зростанню впливу Соціал-демократичної партії, котра була за часів І Республіки провідною політичною силою країни. Заснована наприкінці

XIX століття партія протягом 1918-1939 років регулярно отримувала високі результати під час виборів і неодноразово входила до складу тих чи інших урядових коаліцій. Багаті історичні традиції соціал-демократів та позитивне ставлення суспільства до їхньої минулої діяльності створювали сприятливі перспективи для подальшої діяльності партії.

У 1996 році чеська партійна система вступила в нову фазу. Однією з важливих подій на даному етапі було проведення чергових виборів до Палати депутатів, які відбулися 31 травня - 1 червня 1996р. ГДП на чолі з В.Клаусом отримала 29,62% (68 мандатів), ЧСДП – 26,44% (61), КПЧМ – 10,33 (22), ХДУ-ЧНП – 8,08% (18), ОЗР-РПЧ – 8,01% (18), ГДА – 6,36% (16) [23]. Наслідком виборів стало існування уряду (правоцентристської коаліції, очолюваної В.Клаусом), що представляв фактичну меншість та сильної лівоцентристської коаліції, зосередженої навколо ЧСДП. Адже подібна картина партійно-політичної структуризації не залишала уряду практично ніяких шансів створити переконливу парламентську більшість.

Згодом в Чехії відбулася ще одна знаменна подія – в грудні 1997 р. уряд, очолюваний В. Клаусом, внаслідок політичного скандалу, пов'язаного з джерелами фінансування ГДП, змушений був піти у відставку. Вже 17 січня 1998 р. проголосила своє створення нова партія правого крила – Союз свободи, до якої перейшло цілий ряд депутатів від ГДП [8,252]. У такій ситуації переобраний Президент В.Гавел на посаду голови Уряду запропонував позапартійного Й.Тошовського. ЧСДП, котра стала найвпливовішою в Палаті депутатів, підтримала своїми голосами таку пропозицію в обмін на підтримку рішення про дострокові парламентські вибори, котрі мали бути проведені в червні того ж року.

За результатами позачергових виборів, які відбулися 19-20 червня 1998 року до нижньої палати чеського парламенту змогли потрапити п'ять суб'єктів виборчого процесу: ЧСДП – 32,31% (74 депутатських мандатів), ГДП – 27,74% (63), КПЧМ – 11,03% (24), ХДС-ЧНП – 9,00% (20), СС – 8,60% (19) [23]. Однак знову ж таки, ані соціал-демократи, ані громадянські демократи не могли самостійно сформувати уряд, тому партіям довелося вести перетрактації з приводу створення коаліції. Так як переговори з малими партіями не увінчалися успіхом, то був знайдений досить оригінальний для колишніх соцкраїн вихід з патової ситуації: два головні суперники, ЧСДП та ГДП, уклали так звану опозиційну угоду (*opozicni smlouva*). Суть даної домовленості зводилася до наступного: ГДП як провідна опозиційна партія погоджувалася на створення соціал-демократами уряду меншості в обмін на ключові пости в парламенті. Крім того, Громадянська демократична партія обіцяла не ініціювати питання винесення недовіри Кабінету міністрів до закінчення строку його повноважень. При цьому обидва учасники угоди зобов'язувалися не вступати в коаліції з іншими політичними силами і консультиватися одна з одною з приводу найважливіших питань державної політики.

Треті вибори до законодавчого органу ЧР були проведені 14-15 червня 2002 року. У них взяли участь 58% виборців, голоси котрих були розподілені наступним чином: ЧСДП отримала 30,02% (70 мандатів), ГДП – 24,47% (58), КПЧМ – 18,51% (41), коаліція чотирьох (ХДУ-ЧНП та СС-ДС) – 14,27% (31) [23].

Проаналізувавши результати виборів, ми бачимо, що відносно перемогу на них знову отримали соціал-демократи, та ЧСДП і надалі самостійно не могла створити однопартійний уряд, так як у складі новообраного парламенту мала лише 70 депутатів. А для того, щоб урядова програма, а, відповідно, і новий склад Кабінету міністрів були затверджені парламентом потрібна при голосуванні у Палаті депутатів підтримка не менше 101 парламентарія. І саме ця кількість голосів забезпечувала для нової влади післявиборчий політичний союз ЧСДП із так званою Коаліцією (ХДУ-ЧНП та СС-ДС).

Соціал-демократи розпочали переговори із представниками Коаліції про створення правлячого блоку. 3 липня 2002 р. лідерами ЧСДП – В. Шпідлюю, ХДУ-ЧНП – Цірілом Свободою та СС-ДС – Ганою Марвановою були досягнуті домовленості про політичний союз і склад Кабінету міністрів [2,207]. Таким чином, можна стверджувати, що за результатами даних парламентських виборів у ЧР склався новий блок правлячих сил: ЧСДП – коаліція, у якому провідну роль відігравали соціал-демократи. За характером складу та ідейної спрямованості партій-учасниць правлячу коаліцію у Чехії можна було вважати ліволіберальним блоком.

Такий хід подій змусив деяких дослідників стверджувати, що вибори 2002р. стали відзеркаленням процесу суттєвого ідейно-політичного зрушення чеського суспільства вліво та крах правих ідей, на яких значним чином базувалася чеська модель постсоціалістичної

трансформації [2; 4]. Висловлювалася навіть теза про те, що чеські комуністи переживають еру свого ренесансу та піднесення. Так, без сумніву, збільшення майже вдвоє парламентського представництва – із 24 депутатів у 1998 р. до 41 – у 2002 р. це неймовірний феномен в умовах розвинутої чеської демократії, де більшість суспільства і провідних політичних сил справедливо вважають ортодоксальних комуністів „рудиментом” минулого режиму. Але виборчий успіх КПЧМ у 2002 р. – це небажаний наслідок політичних спекуляцій найбільших чеських партій, які методами змови про поділ влади в 1998-2002 рр. породили зневіру суспільства у здатність держави розвиватися цивілізованим демократичним шляхом. Адже за КПЧМ на червневих виборах у 2002 р. до Палати депутатів проголосувала значна частина саме протестного електорату, а не власне апологетів комуністичних принципів.

Червневі вибори до парламенту у 2006 році не виявили переможця, адже ні ліві, ні праві політичні сили не могли утворити в Палаті депутатів парламентську більшість. При цьому перемогу на виборах здобула опозиційна ГДП правого спрямування, яка заручилася підтримкою 35,34% виборців. Правляча вісім років поспіль ЧСДП лівого спрямування отримала 32,35% голосів. На третьому місці з 12,83% опинилася КПЧМ. Також п’ятивідсотковий бар’єр подолали ще дві партії: християнські демократи і зелені, отримавши відповідно – 7,22 і 6,27% [23]. Внаслідок цього в Чехії склалася патова ситуація, адже парламент цієї країни поділився навпіл („сто на сто”). У зв’язку з таким розвитком подій у Чехії почалася політична криза, адже не могла бути сформована коаліція, не міг бути обраним Кабінет міністрів, а також спікер.

Довгий час у Чеській Республіці тривала ця політична невизначеність, аж доки не було знайдено вихід. Результатом політичних перемовин стало утворення урядової коаліції у складі ГДП, ХДП та Партії зелених. Главою уряду було призначено Мірека Тополанека. За такого розвитку подій ЧСДП та КПЧМ опинилися в опозиції, яка активно контролює діяльність коаліціантів.

Розглянувши еволюцію партійної системи Чеської Республіки в умовах трансформації суспільства, ми можемо зробити низку важливих висновків. Перш за все слід зазначити, що на шляху до консолідованої демократії Чеська Республіка, як і будь-яка розвинута західноєвропейська держава, зіштовхнулася з рядом проблем політичного характеру (неможливість створення коаліції, урядова нестабільність), однак з усіх патових ситуацій завжди знаходився раціональний вихід.

Безперечно, що найбільшим успіхом демократизації є побудова фундаменту демократичних порядків. Проявом процесу демократизації є, зокрема, досягнутий прогрес у формуванні багатопартійної системи. Відбулося впорядкування політичної системи. Утвердилися дві політичні сили – ГДП та ЧСДП, які протягом 10 років є головними суперниками на виборах. Однак вони не є настільки потужними, щоб у Чехії сформувалася двопартійна система, адже без підтримки інших суб’єктів партійного життя вони не можуть утворити коаліцію. Можна з впевненістю стверджувати, що в Чехії утвердилася система поміркованого плюралізму (згідно класифікації партійних систем Дж.Сарторі), адже незважаючи на те, що в країні існує значна кількість політичних партій, лише частина з них репрезентована в парламенті та уряді; позитивним фактором є також відсутність позасистемної опозиції.

Таблиця

Результати виборів до палати депутатів

	1990р.	1992р.	1996р.	1998р.	2002р.	2006р.
Громадянський форум	49,50%					
Комуністична партія Чехії та Моравії ³	13,24%	14,05%	10,33%	11,03%	18,51%	12,81%
Рух за самоврядну демократію – товариство за Моравію та Сілезію	10,03%	5,87%				
Християнсько-демократична унія –	8,42%	6,28%	8,08%	9,00%	14,27% ⁵	7,22%

³ У 1990 р. Комуністична партія Чехо-Словаччини, 1992 р. Лівий блок

	1990р.	1992р.	1996р.	1998р.	2002р.	2006р.
Чехословацька народна партія ⁴						
Громадянська демократична партія		29,73% ⁶	29,62%	27,74%	24,47%	35,38%
Чеська соціал-демократична партія		6,53%	26,44%	32,31%	30,20%	32,32%
Ліберально-соціальна унія		6,52%				
Об'єднання за республіку – Республіканська партія Чехословаччини		5,98%	8,01%	3,90%	0,97%	
Громадянський демократичний альянс		5,93%	6,36%			
Союз свободи				8,60%	14,27% ⁷	
Партія зелених						6,29%

1. Ваш С. Пірова перемога чеських соцдемократів // Дзеркало тижня. – 2002. – 27 червня.
2. Вовканич І. Постсоціалістична трансформація в Чеській Республіці: специфіка і етапи // Carpatika-Карпатика. Випуск – 21. Політологічні студії: історія, теорія, практика. – Ужгород, 2003. – С. 198-210.
3. Гетьманчук А. Чехія: реанімація старого уряду // Дзеркало тижня. – 2004. – 10 липня.
4. Дружбинський В. Лівий марш // Дзеркало тижня. – 2002. – 30 листопада.
5. Друзенко Г. Сто на сто по-чеськи // Дзеркало тижня. – 2006. – 14 жовтня.
6. Зарицький О. Сучасна внутрішньополітична ситуація у Чехії та уроки новітньої історії // Політика і час. – 2006. – №11. – С. 34-37.
7. Збірник виборчих законів країн Центральної та Східної Європи. – К., 2002. – 537с.
8. Лемак В. В. Становлення і розвиток партійної системи Чеської республіки (1989 - 2000) // Carpatika- Карпатика. – Випуск 16. Політичні партії і вибори в Україні і країнах Центральної і Південно Східної Європи. – Ужгород, 2002. – С. 247- 257.
9. Примуш М. Чеський політичний ландшафт наприкінці 90-х років // Нова політика. – 2001. – №4. – С. 34-36.
10. Свободова Г. Партийные выборы в Чешской Республике: изменение расстановки сил в 2006 г. // www.politex.info
11. Сірук М. Выборчий пат // День. – 2006. – 6 червня.
12. Шимов Я. Гражданское общество и правящая элита в переходный период: чешский вариант // Полис. – 2001. – №3. – С. 149-159.
13. Юрійчук Ю. Національний фактор у суспільно-політичному розвитку Чехії та Словаччини (1989 – середина 1990-х рр.): Дисертація канд. іст. наук: 07.00.02. / Чернівецький державний університет імені Юрія Федьковича. – Чернівці, 2000. – 188с.
14. Brokl L. Parlamentní volby 1996 // Sociologický časopis. – 1996.– №32. – S. 389-406.
15. Fiala P., Mareš M. Konstituování systému politických stran v České republice (1989-1992) // Politologický časopis. – 1997. – №3. – S.104-126.
16. Fiala P., Mareš M. Vývoj systému politických stran v České republice (1992-1996) // Politologický časopis. – 1997. – № 3 – S. 305-316.
17. Kroupa J., Koudelka Z., Svaton J., Šimček V., Vlčková R. Politologie. – Brno: Masarzková univerzita, 1998. – 255 s.
18. Kubát M. Volby, fragmentace a polarizace stranického systému a politická nestabilita v České republice // Politologický časopis. – 1998. – №3. – S. 231-243.
19. Lebeda T. Vládní stabilita v České republice a volební systém poměrného zastoupení // Politologický časopis. – 1998. – №2. – S.115-138.
20. Novák M. Volby do Poslanecké sněmovny, vládní nestabilita a perspektivy demokracie v ČR // Sociologický časopis. – 1996. – №32. – S. 407-422.

⁵ Коаліція Християнсько-Демократична унія – Чехословацька народна партія – Союз свободи – Демократична союз

⁴ У 1990 р. Християнсько-Демократична унія

⁶ В коаліції з Християнсько-Демократичною партією

⁷ Коаліція Християнсько-Демократична унія – Чехословацька народна партія – Союз свободи – Демократична союз

21. Politické strany moderní Evropy / Maxmilián Strmiska... (et.al.). – Vyd.1. – Praha: Portál, 2005. – 728 s.
22. Šimoník P. Politické spektrum v České republice // Sociologický časopis. – 1996. – № 32. – S. 457-469.
23. Ці дані можна знайти на сайті www.volby.cz.

SUMMARY

Petrushka N. EVOLUTION OF THE PARTY SYSTEM IN THE CZECH REPUBLIC UNDER CONDITIONS OF SOCIAL TRANSFORMATION

The process of formation and development of the multiparty system of the Czech Republic is characterized in this article.

The author studies the main tendencies of the party political life of the Czech society. The part of the political parties in the electoral process is also examined and the results of the elections to the Czech Parliament are analysed by the author in the article.

On the basis of studied material and personal investigations the author came to the conclusions that a fixed party system of the West European form was established in the Czech Republic.

Б. ПОПОВИЧ (Ужгород)

ВПЛИВ СОЦІАЛЬНИХ РОЗМЕЖУВАНЬ НА ФОРМУВАННЯ ПАРТІЙНИХ СИСТЕМ ЗА КОНЦЕПЦІЄЮ С. ЛІПСЕТА І С. РОККАНА

На формування партійної системи, згідно теорії М.Дюверже, впливає тип виборчої системи. Цей взаємозв'язок між партійною і виборчою системами отримав назву „соціологічних законів Дюверже”. Серед чинників, які мають вплив на партійну систему можна віднести і ряд інших (політичний режим, традиції...), проте ряд дослідників другим (а, можливо, першим) визначальним фактором, що впливає на партійну систему, вважають домінуючі соціальні розмежування в суспільстві.

Соціально-політичний поділ – найбільш вживане поняття. Воно відображає наявні протиріччя в суспільстві, причиною яких можуть бути економічні, етнічні, мовні та інші відмінності. На нашу думку, в первинному значенні дані відмінності (що існують, навіть, в ззовні гомогенному суспільстві), доцільніше називати соціальними розмежуваннями.

Соціальні розмежування в своєму своєрідному розвитку проходять три етапи: емпіричний, нормативний та організаційний. Саме на останньому, організаційному рівні, соціальне розмежування знаходить своє інституційне вираження (набуває значення політичного). Політичні партії підносять існуючі соціальні поділи (розмежування) до рівня соціально-політичних.

С.Бартоліні та П.Маєр вживаючи термін „соціополітичний поділ”, який розуміють як явище, що поєднує соціальну структуру суспільства з існуючим у ньому політичним устроєм [24, 398-401].

Інституціоналізація може відбуватися за двома основними сценаріями. Перший – коли група у процесі власного розвитку самостійно створює організацію, яка представлятиме та відстоюватиме її групові інтереси. Другий – коли вже існуюча організація, переважно політична партія, включає у сферу власної діяльності завдання обстоювати групові інтереси і надалі буде систематично демонструвати власну підтримку цій групі, розраховуючи на відповідну зворотну підтримку. Існує імовірність маніпуляції того чи іншого соціального розмежування з боку політичних партій (правда, лише істотної). Однак, слід партії в умовах „вільних та демократичних виборів” будуть відігравати роль як агента конфліктів та одночасно слугуватимуть інструментом інтеграції, на що наголошують вчені. Особливо, в Україні, де вибори не інтегрують суспільство, а навпаки роз'єднують.

Сеймур Ліпсет і Стейк Роккан виділили чотири розмежування, які справляють визначальний вплив на партійні системи: між центром і периферією, державою і церквою, містом і селом, приватними власниками і робітниками. Процес розширення перших двох розмежувань дослідники розглядають як результат національної революції, останні два – промислової. Перше розмежування (центр – периферія) спричинило появу ряду регіональних партій (наприклад, так звані „треті” партії Великобританії – Шотландська національна партія, „Плайд кімру” в Уельсі, партії Північної Ірландії). Друге розмежування (державна – церква) призвело до появи релігійних партій (наприклад, ХДС-ХСС в НДР, Християнсько-

демократичний поклик в Нідерландах). Третє розмежування (місто – село) зумовило протистояння між „міськими” і „сільськими” партіями (наприклад, у Великобританії це вилилося в протистояння між Консервативною і Ліберальною партією в XIX ст.; партії Центра в Норвегії і Швеції до кін. 50-х рр. носили назву „селянських”; в Аргентині основна лінія розмежування і донині проходить між „міськими” партіями (радикалами) і „сільською” Хустиціалістською партією). Четверте розмежування (власники – робітники) спричинив виникнення соціалістичних і комуністичних партій. Перераховані конфлікти, які накладаються одні на одні спричиняють виникненню плюралістичних партійних систем з високим рівнем міжпартійної конкуренції. Не дивно, що ряд країн, які розвиваються були вимушені в 60-х рр. перейти до однопартійних систем, оскільки, боротьба між окремим регіонами може загрожувати територіальній цілісності держави.

Вчені виклали свою теоретичну концепцію у спільній праці „Структура розмежувань, партійні системи і вподобання виборців. Попередні зауваження” (1976 р.). Свого часу, як і „закони Дюверже”, концепція С.Ліпсета і С.Роккана стала класичною, оскільки не існувало жодних їй альтернатив. Взагалі, специфікою порівняльної політології (концепція С.Ліпсета і С.Роккана про зв'язок соціальних розмежувань з партійними системами належить до робіт з порівняльної політології) є те, що її метод дозволяє співставити результати політичного процесу, але його пояснювальна здатність обмежена, оскільки за одними і тими причинами в різних країнах може бути різна причинно-наслідкова залежність, що і визначає унікальність взаємопов'язаних факторів. Якщо системний аналіз пропонує аналіз і синтез, то порівняльний метод такої можливості не дає. Невідворотною платою за отриманими даними і узагальненими висновками є концептуальна гомогенізація, спрощення реальності.

У сучасній політологічній літературі до традиційних соціополітичних поділів належать поділи, які ґрунтуються на соціально-економічній, етномовній, релігійній і територіальній (регіональній) основах (за основу ми взяли типологію соціополітичних поділів, яку запропонував Жан-Ерік Лейн і Свант Ерссон). Аренд Лейпхарт у відомому аналізі демократії до головних „...тривалих протиріч, які впливають на вибори, а не є тимчасовими, швидкоплинними суперечностями” зараховує: соціально-економічні, релігійні, культурно-етнічні, місто-село, підтримка уряду, міжнародна політика та постматеріалізм [14, 123-124]. Річард Хербут як базові соціально-політичні поділи щодо країн Західної Європи розглядає: соціально-економічні або класові, релігійні, культурно-етнічні та поділи „центр – периферія”.

Головним індикатором, який засвідчує перетворення того чи іншого соціального розмежування, представленого відповідними групами, на соціополітичний поділ, є не лише інституціоналізація соціального розмежування. Другим індикатором повинен бути часовий вимір – тривалість існування соціополітичного поділу. Отже, про наявність у суспільстві соціально-політичного поділу можемо говорити лише тоді, коли означений зв'язок є тривалим у часі. Оскільки поняття „тривалість” досить відносно, то стосовно соціополітичного поділу мінімальним часом, на наш погляд, має бути період у два парламентські терміни. Цей час має засвідчити, що зв'язок певної політичної партії і відповідної/них соціальної групи/груп під час одних виборів не був випадковістю або кон'юнктурою і був відтворений під час наступного парламентського циклу [20, 40-41].

А.Реммеле дає наступне визначення цьому поняттю: „Соціальні розмежування – довготривалі структурні конфлікти, які приводять до появи протилежних позицій, які можуть бути (чи не бути) представлені партіями” [19, 52].

У будь-якому випадку, на думку С.Ліпсета та С.Роккана, не залежно чи це тоталітарний чи демократичний політичний режим, партія виступає важливим агентом мобілізації. Вони допомагають інтегрувати локальні соціуми в державу.

У змагальних партійних системах партії здійснюють інтегральні функції на двох рівнях: з одного боку партія створює мережу міжрегіональних комунікаційних каналів, тим самим сприяє посиленню відчуття національної ідентичності; з іншого боку, змагання між партіями призводить до виникнення загальної системи управління на противагу окремій групі чиновників і управлінців [15, 206].

Дихотомія конфлікт–інтеграція, на їхню думку, є центральною проблемою, яка піднімається в порівняльній соціології політичних партій [15, 207].

Саме виникнення загального виборчого права сприяло виникненню такої необхідності у співпраці між політичними силами, в даному випадку партіями, та створенню більш широких союзів. Партії, які намагаються зайняти ведучі позиції на Заході складаються з різноманітних груп, які відрізняються між собою по багатьом питанням, але вони об'єднуються заради досягнення якоїсь чітко вираженої спільної мети. Серед наявних соціальних розмежувань лише

деякі, найбільш вагомі, можуть привести до поділу в суспільстві і мати своє інституційне вираження [15, 207-208].

С.Ліпсет і С.Роккан трактують появу соціальних розмежувань як наслідок двох революцій, які визначили темп і характер процесів модернізації і демократизації Західної Європи – національної та індустріальної революції.

Причини виникнення соціальних розмежувань

Причини	Тип конфлікту	
1. Національна революція	центр - периферія	держава - церква
2. Індустріальна революція	місто - село	приватні власники - робітники

Соціальні розмежування, які виділяли С.Ліпсет і С.Роккан, відповідають, в певній мірі, сучасним соціополітичним поділам. Так, розмежування робітники–приватні власники відповідає сучасному соціально-економічному розмежуванню; центр–периферія – етновному; держава-церква – релігійному; а на зміну розмежуванню місто – село прийшов поділ на регіональній основі.

Відповідно до концепції С.Ліпсета і С.Роккана структурні соціальні розмежування транслюються на партійну систему не самі по собі. Вчені виділяють ряд факторів, що визначають вплив соціальних розмежувань на партійну систему. А їх трансляція на партійну систему відбувається завдяки, так званим, „порогам”:

- 1) - поріг легітимації, який визначає заходи за допомогою яких держава розв’язує політичні конфлікти;
- 2) - поріг включення, який визначає хто із прихильників опозиції має право вибору представників до державних органів влади, має політичні і громадянські права;
- 3) - поріг представництва, який визначає чи слід новим рухам приєднуватися до великих організацій чи можливим є самостійне досягнення представництва в органах влади;
- 4) - поріг мажоритарного правління визначає чи існують в системі механізми стримувань і противаг, чи може партія чи союз партій здійснити структурні зміни в політичній системі [15, 218].

Дослідники наводять, навіть, власну типологію партійних систем, яка включає в себе зазначені пороги.

Рівень кожного порогу	Поріг легітимації	Поріг об’єднання	Поріг представництва	Поріг мажоритарного правління	Партійна система	Приклади
1	2	3	4	5	6	7
високий ВВВВ	високий	високий	високий	високий	Автократичні або олігархічні режими. Відсутність політичних партій. Протести та невдоволення направляються або через адміністрації областей, або через представництво верств	
середній СВВВ	середній	високий	високий	високий	Зароджуються закриті партійні системи: кліки представників і клуби нотаблів	Великобританія до 1832 р., Швеція в період протистояння „капелюхів” і „ковпаків”
ССВВ	середній	середній	високий	високий	Закриті партійні системи, в яких завдяки введенню реєстрації асоціацій з’яв-	Західна Європа в період між падінням абсолютиз-

1	2	3	4	5	6	7
					ляються початкові елементи підтримки ззовні, проте право існуючих організацій зберігаються	му і введенням парламентського правління (виборче право належало лише чоловікам)
низький НСВВ	низький	середній	високий	високий	Початкова стадія зародження відкритих партійних систем: період розвитку руху нижчих класів при обмеженому і нерівному виборчому праві	Швеція до 1909 р.
НСВС	низький	середній	високий	середній	Теж саме, що і в моделі НСВВ, але при парламентському правлінні	Бельгія до 1899 р., Норвегія 1880-1900 рр.
СНВС	середній	низький	високий	середній	Ізоляція нижчих класів і релігійних меншин в політичній системі: наявність обмежень в діяльності політичних організацій; виборче право мають лише чоловіки	Правління Вільгельма 1878-1890 рр. Франція II імперії і першого десятиліття Третьої республіки
ННВВ	низький	низький	високий	високий	Конкуруюча партійна система при загальному і рівному виборчому праві, наявність вигод при створенні коаліцій. Чіткий розподіл законодавчої та виконавчої влади	США (якщо не брати до уваги заборону діяльності комуністичної партії і практично повну відсутність виборчого права у негрів на Півдні), Франція П'ятої республіки
ННВС	низький	низький	високий	середній	Те ж, що і в моделі ННВВ при парламентському правлінні	Франція в останні десятиліття Третьої республіки, Франція Четвертої республіки
ННСС	низький	низький	середній	середній	Теж що і в моделі ННВВ, але при середньому порозі пропорційного представництва, не вигідність створення коаліцій заради отримання представництва, наявність явних і прихованих бар'єрів, які перешкоджають фрагментації	Скандинавські країни, Бельгія, Голландія, Швеція з 1918-1920 рр.
НННН	низький	низький	низький	низький	Те ж саме, що і в моделі ННВВ при максимальному пропорційному представництві менших обмеженнях на мажоритарне правління: фрагментація в парламенті, загальні вибори президента	Веймарська республіка

З таблиці видно, що зміни одного порогу рано чи пізно приводять до зміни інших. Можна прослідкувати різні варіанти цих змін. Не існує єдиної лінійної політичного розвитку системи і кінцевої точки розвитку, про що наголошують вчені. Проте, можна, на їхню думку, виділити деякі альтернативні загальні для певного типу суспільств етапи:

ННВВ – високий поріг мажоритарного представництва і розподілу влади;

ННВС – високий поріг мажоритарного парламентаризму;

ННСС – середній поріг пропорційного представництва;

НННН – низький поріг пропорційного представництва і плебісцитне правління більшості [15, 221].

Ранні порівняльні дослідження, присвячені розвитку партій і партійних систем, зосереджувалися на перших двох порогах, а саме на появі парламентської опозиції, свободу преси та поширенні загального виборчого права. А. де Токвіль, М.Острогорський, М.Вебер і Р.Міхельс намагалися дослідити внутрішню структуру масової політичної партії. Згодом дослідники, починаючи з 1920-х рр. намагалися вивчити третій і четвертий поріг, а саме вплив виборчої системи і структури прийняття рішень на формування партійної системи (М.Дюверже, Дж.Сарторі та ін.).

С.Ліпсет і С.Роккан піддали сумніву можливість формування партійних систем за допомогою електорального інженерії. Виборча система, на їхню думку, не може бути тим визначальним фактором. „Використовуючи абстрактні теоретичні поняття, можна припустити, що в культурно однорідних областях системи простої більшості можуть спричинити виникненню двопартійної системи, а нові партії будуть виникати лише у випадку загострення територіальних розмежувань. Проте для підтвердження даної гіпотези можуть бути приведені в приклад ті країни, в яких самого початку була прийнята мажоритарна виборча система...”, – зустрічаємо в праці вчених [15, 222]. Таким чином, як бачимо вони згадують про взаємозв'язок між партійною і виборчою системами, які в політичній науці були обґрунтовані М.Дюверже і отримали назву „законів Дюверже”:

1. Пропорційна виборча система приводить до багатопартійної системи, де партії мають жорстку внутрішню структуру і є досить незалежними одна від одної.

2. Мажоритарна виборча система з голосуванням у два тури веде до появи партійної системи, яка налічує кілька партій з гнучкими позиціями, що прагнуть до взаємних контактів та компромісів.

3. Мажоритарна виборча система з голосуванням в один тур створює двопартійну систему [6, 264-265].

Дослідники висувають припущення про взаємозв'язок виборчої системи і основним соціальним розмежуванням, яке домінує в країні. Наприклад, там де існують конфлікти між робітниками і роботодавцями була тривалий період мажоритарна система простої більшості британо-американського типу, яка встановлювала високі бар'єри для нових партій (50% у виборчому окрузі, для союзів партій значно вищий). На ранніх стадіях ця система простої більшості сприяла об'єднуванню робітничих партій в союзи задля досягнення спільної мети, як правило союзи ліберальних і лейбористських партій. Лише в такому випадку нові партії могли домогтися владного представництва [15, 222-223].

Пропорційна система, як зазначають С.Ліпсет та С.Роккан, сприяє представництву національних меншин, а при мажоритарній системі представництво дане не враховується, що загрожує політичній стабільності суспільства [15, 223].

Вчені висунули припущення про зв'язок між соціальними розмежуваннями і партійною системою. Вони чітко не дають класифікацію партійних систем, але наголошують на розвиткові тих чи інших типів партій в залежності від домінування того чи іншого типу розмежування. До прикладу: розмежування держава – церква більш відчутніші в католицьких країнах і приводить до виникнення значимих клерикальних партій, а в протестантських розмежування не так гостро впливає на партійну систему [15, 224].

Для того, щоб пояснити причину явища „замороження” партій С.Ліпсет і С.Роккан наголошують на необхідності вивчення і порівняння так званих „старих” і „нових” партій. Перші масові партії сформувалися на завершальному етапі розширення виборчих прав громадян і в перші десятиліття існування загального виборчого права. Висувають власне

правило: „найбільш життєздатними виявилися ті партії, які перед максимальною мобілізацією населення зуміли створити масові організації і закріпитися в місцевих органах влади” [15, 231].

Зростання чисельності масових партій перед введенням загального виборчого права привів до звуження „ринку підтримки”, а відповідно – зниження шансів нових партій. Ці шанси були дуже малими в тих країнах, де поріг представництва був або занадто низьким (скандинавські країни), або високим (Великобританія), де ліберальні і консервативні фронти створювали масові організації, щоб протидіяти створюваним партіям робітничого класу. В країнах, де привілейовані верстви населення намагалися мобілізувати населення, опираючись на місцеві ресурси влади, а не на загально місцеві масові організації, партійні системи (найчастіше „постдемократичні”) виявилися більш крихкими і відкритими для входження нових політичних сил [15, 231].

Вчені також підкреслюють на особливості західноєвропейських партій, для яких представництво в місцевих органах влади відкриває для партії більше перспектив, ніж представництво на загальнонаціональному рівні, відкриваючи більший доступ до владних ресурсів [15, 232].

У даній роботі зустрічаємо думку, що „заморожування” партійної системи поряд з розвитком освіти, поширення масової культури, розширення комунікації може привести до нових протестів в суспільстві. При чому протести в найменш організованих верствах населення, а саме молоді. Для прикладу наводиться протестні рухи студентів в США [15, 234].

Поряд із вже традиційними соціальними розмежуваннями С.Ліпсета і С.Роккана виникають нові, як от результат „нової політики” – конфлікт між прихильниками стабільного індустріального порядку (наголошують на традиційній системі економічних вартостей) та групами, що виступають за постматеріальні цінності. Р.Інглехарт пише про „тиху революцію”, яка закладає поступові зміни системи суспільних цінностей.

Нові соціальні розмежування, на думку Р.Інглехарт, повинні поступово замінити класичні, наявні в моделі С.Ліпсета і С.Роккана [24, 393-394].

Г.В.Голосов у своїй „Порівняльній політології”, спираючись на сучасну літературу, вказує на сім типів сучасних соціальних розмежувань. Крім традиційних, виділених С.Ліпсетом і С.Рокканом, виокремлює ще й інші. Протиріччя між цими важливими питаннями зазвичай розцінюються як такі, що можна подолати в рамках існуючого режиму. Якщо ж більша частина населення країни стає прихильниками того, що вони не можуть досягти своїх цілей без повної зміни політичного устрою, то в партійних системах виникає нове розмежування – „підтримка режиму”. Крім того, джерелом протиріччя може стати зовнішня політика („зовнішньополітичне розмежування”). І, нарешті, виділяють ще одне – „постматеріалістичне”, яке притаманне сучасному суспільству [4, 175-176].

Таким чином, як бачимо, в суспільстві виникають все більше нових соціальних розмежувань, які відіграють значну роль в політичному житті. Їх можуть використати в своїх інтересах нові політичні сили, а їх поява ставить під сумнів концепцію „замороження” партійних систем С.Ліпсета та С.Роккана.

Ряд дослідників розглядали концепцію соціальних розмежувань С.Ліпсета і С.Роккана і як вона діє, на прикладі не країн Західної Європи, а на прикладі країн Центральної і Східної Європи, які відрізняються від своїх попередниць рядом характеристик, зокрема політичних, економічних тощо. Слід зауважити, що на ці країни значний вплив справила і радянська спадщина. Зокрема серед таких дослідників можемо виділити Д.-Л.Сейле (праця „Чи можна застосувати розмежування С.Роккана до Центральної Європи?”) [21], А.Рьоммеле („Структура розмежувань і партійні системи в Східній і Центральній Європі”) [19], Ю.В.Дунаєву („Соціально-політичні розмежування і їх трансляція в політичну систему країн Центральної і Східної Європи”) [9], Є.Г.Пономарьову („Соціально-політичні розмежування і розвиток партійних систем на постюгославському просторі”) [18], Є.В.Донову („Соціально-політичні розмежування і їх трансляція в політичну систему країн Центральної і Східної Європи”) [8] та ін.

Так, Д.-Л.Сейле пропонує парадигму, яка складається з шести розмежувань: до чотирьох старих додається ще дві нові – територіальна і функціональна. Територіальна вісь проявляється в часи владарювання комуністичної партії, яка виступала від імені пролетаріату, але не надавала йому слова. Як тільки народ знову отримує свободу слова, на основі цієї осі

формується політичне розмежування між посткомуністами і демократами. Друге розмежування виникло в результаті „міжнародної революції” і транзиту, стосується економічних аспектів, а саме в швидкості проведення реформ, і протиставить максималістів і мінімалістів – прихильники кардинальних економічних змін і тих, які виступають за поступовий перехід на ринкові рейки [21, 61-62].

Вчений згадує і Ж.Шарло, який виокремив ще одне розмежування, притаманне лише країнам Східної Європи - між державою і громадянським суспільством. У країнах радянського блоку це розмежування представляють комуністичні партії, які проковтнули соціал-демократичні, і якщо використати термінологію Р.Арона були „монополістичними” [21, 61].

Важливий внесок в розвитку теорії соціальних розмежувань зробив інший дослідник А.Рьоммеле, який досліджував Болгарію, Чехію, Угорщину, Польщу та Румунію. Автор вважає, що класична теорія розмежувань не витримала перевірку посттоталітарними реаліями. Партії створювалися у відповідності не до структурних розмежувань, а до шансів на отримання влади. Зв'язок між розмежуваннями і партіями, партіями і виборцями в дійсності існує не завжди. Сучасні партії Центральної і Східної Європи часто зовсім не поспішають відповідати існуючим розмежуванням, займати ту чи іншу позицію [19,52]. Отримавши владу, члени партії в представницьких органах не відчують якихось обов'язків, не пов'язані обіцянками, які вони давали своїм виборцям. Соціалісти поспішають приєднатися до глобальної економіки, традиціоналісти забувають про свої зобов'язання залишатися гуманістами. Вимоги Міжнародного валютного фонду приймають всі без сумніву. Виборці все частіше роблять ставку на постать кандидата [19, 54]. Така тенденція, що отримала назву іменізації політичної партії притаманна і сучасному українському суспільству.

Є.Доновна розглянула концепцію С.Ліпсета і С.Роккана на прикладі таких країн як Угорщина, Польща і Чехія. В 90-ті рр. сформулювалися дві точки зору відносно впливу розмежувань на формування політичного простору в країнах Центральної і Східної Європи. У рамках першого підходу – концепції „чистої дошки” – політичний простір характеризується неструктурованістю і хаотичністю, в рамках другого підходу – в міру узгодження політичними елітами власних дій вона наближається по своїм характеристикам до західних політій. Прихильники гіпотези „чистої дошки” (Р.Марковскі, П.Меір) роблять акцент на малозначущості історичних, соціальних розмежувань, на хаотичності соціально-економічної ситуації і хиткості економічних відносин. У даних умовах електоральний ринок є доступним і відкритим, а відмінності в програмах – неістотними [8, 104].

Ключова проблема аналізу розмежувань полягає в тому, що в посткомуністичних країнах неможливо однозначно визначити джерело того чи іншого розмежування, так як це роблять С.Ліпсет і С.Роккан у випадку із західними політіями. Історичний вимір співмірний з сучасними моделями досить дивно. Те, що здається абсолютно сучасним явищем (розмежування між електоратом правих і лівих партій), насправді має історичне коріння в розколах між містом і селом, центром і периферією, державою і церквою, робітниками і підприємцями [8, 113-114].

Є.Доновна робить висновок, що в посткомуністичному просторі теорія С.Ліпсета і С.Роккана потребує доповнення і модифікації. В структуру розмежувань необхідно включити нове – розкол між прихильниками і противниками декомунізації, а також інтерпретації конфлікту між робітниками і власниками в якості розмежування між переможцями і переможеними в процесі трансформації [8, 124].

Важливими є зауваження Рассела Далтона, який наголошує на виникненні нових розмежувань, які базуються вже на постматеріальних цінностях. Американський політолог у праці „Громадянська політика. Суспільна думка і політичні партії в розвинених індустріальних демократіях”, присвячена особливостям політичної свідомості і поведінці, трансформації політичних партій і партійної політики, відношенню виборців до партійних структур в сучасному світі, які міняються, один із розділів роботи присвячений питанню нових тенденцій розвитку соціально-політичних розмежувань.

Більшість партій і політичних систем, описані С.Ліпсетом і С.Рокканом, орієнтовані на традиційні зв'язки (1967 р.) в основі розмежування „старої політики” (так автор називає політичну ситуацію, яка панувала в період 50-х рр. XIX ст.) лежать політичні конфлікти між коаліціями „старих лівих” і „старих правих” [7, 235-236]. А політичні конфлікти в розвинених

країнах мають новий вимір, а в їх основі лежать постматеріальні цінності. Цей вимір „нової політики” передбачає конфлікти по таким проблемам: якість навколишнього середовища, альтернативні життєві сили, права національних меншин, участь в політичному процесі, соціальну рівність тощо [7, 236-243].

Цікавим є узагальнений аналіз концепцій С.Ліпсета і С.Роккана Є.Мелашкіної, яка виклала його у статті „Концепція соціально-політичних розмежувань: проблема універсальності”.

Є.Мелашкіна наголошує на цінності концепції С.Ліпсета і С.Роккана, оскільки аналіз впливу інституційних порогів на процес об’єктивізації розмежування в посткомуністичних країнах дозволяє пояснити відмінності в конфігурації партійних систем, що формуються в країнах із схожими соціальними суперечностями (як це було зроблено на прикладі країн посткомуністичного простору). Хоча, як зауважує авторка статті, іншою концепцією, що пояснює соціальні розмежування та їх вплив на партійні системи, є концепція Дж.Сарторі щодо ролі політичних еліт. Особливо вона є актуальною для колишніх радянських країн, бо саме еліти можуть актуалізувати або ж замовчувати ті чи інші соціальні розмежування [16, 16-17].

У період транзиту демократії відбувся поділ на старі і нові еліти. Коаліція між ними зазвичай сприяють функціонуванню держави і пом’якшує трансформацію. Фрагментовані еліти та їх циркуляція несе в собі небезпеку розрухи, нестабільності. Крім того, регіональна еліта також займає значні позиції [22, 151]. Тому теорія ролі еліт Дж.Сарторі є особливо актуальною для так званих перехідних суспільств, до яких відноситься і Україна.

Очевидно, що найбільш перспективним напрямком аналізу конфігурації партійних систем посткомуністичних країн є звернення до їх історичного минулого, і в першу чергу до наслідування соціалістичних і досоціалістичних епох. Одну з таких спроб застосував Д.-Л.Сейле. Основною відмінністю посткомуністичних країн від Заходу він вбачає в пережитій цими країнами „міжнародної революції”, під якою розуміє перехід від капіталізму до капіталізму через соціалізм, які здійснили колишні комуністичні держави (мова про цю революцію йшла при аналізі концепції Д.-Л.Сейле). Лише Румунія, на думку автора, є тією країною Східної Європи, чиї розмежування схожі з країнами Західної Європи [16, 17-20].

Отже, застосування концепції С.Ліпсета і С.Роккана на прикладі країн Центральної і Східної Європи має ряд особливостей. Серед яких, можемо виділити: вплив третьої „міжнародної” революції (за Д.-Л.Сейле); Е.Мелашкіна (російська дослідниця) третю революцію називає „демократичною”, вона спричинила виникнення ще двох розмежувань; у цих країнах мають місце нові розмежування, не притаманні Західній Європі (комуністи – антикомуністи тощо); в цих країнах виправдовується теорія Дж.Сарторі щодо значення політичної еліти, яка здатна в своїх цілях мобілізувати наявні соціальні розмежування, а може залишити їх немобілізованими.

В.Гельман у статті „Пострадянські політичні трансформації”, розглядаючи транзитологію переходу демократії на посткомуністичному просторі, пише: „В первинному вигляді концепція соціальних розмежувань була призначена для пояснення формування масових політичних партій в країнах Західної Європи через вивчення цих розмежувань, які склалися в процесі модернізації. І одразу виникло запитання до дослідників чому одні розмежування впливають на партійну систему, а інші – ні. Пізніше С.Роккан доповнив свою концепцію, пояснивши це тим, що на ранніх стадіях формування конкурентних партійних систем ключова роль належала політичним елітам, і саме з об’єднання еліт і стратегія яку вони оберуть справляли визначальний вплив. Тобто, якщо в розвинутих демократіях (країни Західної Європи), політична конкуренція підтримується завдяки „замороженню” партійних систем, то в країнах „перехідного періоду” значну роль відіграють розколи еліт, а не суспільства, які і створюють базу для політичної конкуренції. Особливо важливу роль розкол політичних еліт відіграє на „пострадянському просторі” [3, 21-22].

Для сучасної України дана проблема є дуже актуальною. Яскравим цьому свідченням є останні політичні події, зокрема президентські вибори 2004 р. та парламентські 2006 р., що стали логічним продовженням попередньої боротьби між двома блоками найвпливовіших партій України. Окремі політичні сили в цій ситуації спекулювали на регіональних відмінностях, що об’єктивно призводило до поглиблення лінії розмежування в країні (про це засвідчують результати голосування: коли за „прозахідного” кандидата і нинішнього

Президента В.Ющенка голосував Захід і Центр країни, за „проросійського” кандидата В.Януковича - Схід і Південь). Річка Дніпро стала умовним кордоном розколу, який, правда на ідеологічному рівні, але існує. В таких умовах, навіть, маргінальні ідеї сприймаються серйозно. „Захід” України виступає за НАТО, ОУН-УПА, „Схід” - за надання російській мові статусу державної. Ситуацію нагнітає ще й періодичні парламентські кризи, додалася ще більш радикальна ідея – створення Донецької республіки. Стяги цієї територіальної фікції з’явилися весною 2007 р. на київському Майдані серед прихильників В.Януковича (лідер громадської організації Донецька республіка – Олександр Цуркан). Після парламентських виборів 2006 р. виникла ситуація двовладдя, що вилилася в політичній боротьбі між Президентом та Прем’єр-міністром. Як наслідок, черговим Указом Президент розпустив Верховну Раду і оголосив про призначення позачергових виборів (на 30 вересня). Але і дострокові вибори не вирішили ситуацію, залишивши по собі політичний міф під назвою „парламентська коаліція”.

В Україні проблема політичної ідентифікації та диференціації суспільства є відносно мало розробленою. Це пояснюється переважно тим, що в країні не існує справжньої багатопартійності, а також тим, що виборча система, яка діяла до 2006 р., належно не стимулювала розвиток партійної системи. Парламентські вибори 26 березня 2006 р. вперше відбулися за пропорційною виборчою системою, відповідно до статті 1 ч.3 Закону України „Про вибори народних депутатів України” (офіційний текст прийнятий Верховною Радою України 25 березня 2004 р., зміни і доповнення станом на 1 березня 2006 р.) [10, 3]. Із прийняттям пропорційної виборчої системи збільшилася роль політичних партій, що значно вплинуло на структурування партійної системи України, а також до посилення соціальних розмежувань.

Серед вітчизняних вчених, які досліджують проблематику політичної ідентифікації та диференціації українського суспільства, слід назвати насамперед І.Бекешкіну, Є.Головаху, О.Гончарука, Ю.Каплана, І.Кононова, Р.Павленка, Н.Паніну, А.Ручку та ін.

Важко не погодитися з Р.Павленком, що після виборчої кампанії 2004 р., коли представники тодішньої влади порушили мовчазний мораторій на політизацію ідентифікаційних питань (мови, релігії, подвійного громадянства), ці відмінності набули небезпечного звучання [17, 38].

Як справедливо зауважив О.Андрійчук, адміністративно-мовний конфлікт, що „на голому місці вибухнув в Україні, може не лише спричинити істотні клопоти модерному становленню української політичної нації, а й зашкодити тону загальнонародного осягнення процесів демократизації, що відбуваються у нашому суспільстві” [1, 20]. Можна не погодитися з автором, що цей конфлікт виник „на голому місці”, але в іншому він має рацію.

Ідентифікація населення України за певним ідеологічним напрямом є постійним запитанням загальноукраїнського моніторингу Інституту соціології НАН України, починаючи з 1994 р. Інформація, що отримується, неоднозначна; вона свідчить, що політична самоідентифікація населення не завжди збігається з його ідеологічними вподобаннями. Результати соціологічних досліджень доводять, що в ієрархії системи цінностей прихильників тієї чи іншої політичної сили провідне місце може належати цінностям, яких дотримуються ідеологічні опоненти.

Як зауважує соціолог О.Гончарук, за логікою, ті, кому близька комуністична та соціалістична течії в політиці, мають підтримувати прихильників соціалізму, праві - прихильників капіталізму. Насправді ж частина прихильників комуністичної і соціалістичних течій у політиці заявляють про підтримку прихильників капіталізму, а ще одна частина підтримує одночасно і прихильників капіталізму, і прихильників соціалізму. Хоча ця частина опитаних не є переважною, але сам факт досить значущий; він свідчить, що політичні уподобання хоч і мають значний вплив на підтримку тих чи інших дій, але не є єдиними [5, 77].

Аналогічна ситуація і серед прихильників правих течій в політиці - серед них також є люди, що підтримують симпатиків соціалізму. Цікаво й те, що респонденти, які не визначили своєї позиції або не розуміються на політичних течіях чи не є прихильниками жодної з політичних течій, частіше схильні підтримувати прихильників капіталізму, аніж прихильників соціалізму [5,77].

За спостереженнями вчених, результати останніх виборчих кампаній в Україні засвідчують усталеність суттєвої регіональної диференціації громадян. При цьому

виокремлюють такі лінії поділу: право-лівий поділ, що ґрунтується насамперед на ставленні до ролі держави в економіці, розміру податків і соціальних програм; ставлення до ринкових трансформацій і ступеня державного регулювання (підтримка переходу до ринкових відносин чи обстоювання необхідності повернутися до централізованої економіки); ставлення до статусу російської мови; зовнішньополітичні орієнтації - на Захід чи Росію та СНД; вступ України до НАТО тощо.

Зауважимо, що Україна складається з кількох субрегіонів з різною історичною традицією, різними типами політичної культури і специфічною електоральною свідомістю. Соціологи і політологи виокремлюють такі політико-культурні регіони: Західноукраїнський, Центральнотукраїнський і Південносхідний або Південний і Східний. Щодо територіального поділу, то практикується такий територіальний поділ: Західний регіон: Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька області; Центральний регіон: Київ, Київська, Вінницька, Кіровоградська, Полтавська, Хмельницька, Черкаська, Житомирська, Сумська, Чернігівська області; Східний регіон: Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська, Харківська області; Південний регіон: Одеська, Миколаївська, Херсонська області та АР Крим [11, 128-129].

Між визначеними регіонами існують і суттєві розбіжності щодо мовного питання. Загалом за надання російській мові будь-якого офіційного статусу (регіонального чи загальнодержавного) висловлюється 76 % громадян. Серед них на Сході і Півдні – 93 %, на Заході – 43 %, в Центрі – майже 75 %. Позиція населення щодо мовного питання цілком збігається з позиціями громадянської самоідентифікації. На Сході та в АР Крим проживає найменша кількість тих, хто вважає себе громадянами України, і найбільша частка тих, хто продовжує вважати себе громадянами СРСР. Населенню західних областей притаманні цілком протилежні погляди.

Ціннісні відмінності також суттєво проявляються в уподобаннях громадян щодо зовнішньополітичного курсу України. Головні суперечки точаться стосовно так званого проєвропейського і проросійського векторів. Так, на Заході третина населення (31,8 %) вважає, що кордони з Росією мають бути такими, як і з іншими державами, тобто закритими. На Сході віддають перевагу такій позиції лише 2 % населення, натомість більше третини (35,5 %) підтримує ідею об'єднання України та Росії в одну державу. Проте приблизно однакова кількість населення різних регіонів (від 58 % на Заході до 63 % на Півдні) погоджується, що Україна і Росія мають бути незалежними, але дружніми державами з відкритими кордонами. Вступ України до НАТО оцінюється респондентами недостатньо виразно та позитивно: 39 % вважають, що це суперечить національним інтересам нашої держави. При цьому, на Сході такої думки дотримується критична частина населення – 72,5 %, на Півдні – 45,2 %, у Центрі – 28,1 %, на Заході – 12,1 % [11, 128-129].

Отже, ціннісні відмінності населення різних регіонів України найбільш виразно проявляються у підтримці протилежних напрямків зовнішньополітичного курсу держави та статусу російської мови.

Відмінності у ціннісних орієнтаціях населення певною мірою пояснюються і диспропорціями у соціально-економічному розвитку регіонів, що залишилися у спадок від історичного минулого. Однак за роки незалежності України вони не лише не зменшилися, а навіть загострилися. Зокрема, за наслідками розвитку економіки у 2003 р. спостерігалось збільшення диференціації між регіонами за показниками розвитку промисловості [23].

На думку директора українського Інституту глобальних стратегій В.Карасьова, регіональні і субрегіональні відмінності в Україні обумовлюються, зокрема, структурою поділу праці. На Заході переважають представники вільної найманої праці, для яких є типовими високий ступінь соціальної мобільності і так само високий рівень адаптації до нових соціальних умов. Не випадково західноукраїнські „гастарбайтери” працюють на великих просторах – від Португалії до Сибіру. Це один тип виборця. На Сході ж домінують працівники індустріального сектора, причому, як правило, це „люди одного підприємства”, які десятиліттями працюють на одному й тому ж заводі. Це соціальний масив, який є більш інертним і легко керованим. Це другий тип виборця. Оцінюючи специфіку електорального простору України, політолог звертає увагу на явний парадокс: „В унітарній державі, якою є Україна, по суті не має жодної загальнонаціональної політичної сили” [12,57].

Водночас не має підстав для того, щоб драматизувати ситуацію. Наявність розбіжностей між регіонами ще не означає приреченості процесу демократичного реформування. Все залежить від політики, яку проводитимуть регіональні та центральні органи влади.

У жодному з цих досліджень не було виявлено найменших свідчень на користь теорії, що соціально-політична боротьба несумісна з добрим урядуванням. Таким чином, підтверджується думка Б.Барбера про те, що сильна демократія суміжна з політикою конфлікту, соціологією плюралізму та з розмежуванням особистих і громадських сфер і навіть залежить від цього всього [2,145-146]. На переконання останнього, якщо „слабка демократія ліквідує конфлікт (анархічна риса), пригнічує його (реалістична риса) або терпить його (мінімалістська риса), то сильна демократія трансформує конфлікт” [2, 259]. Проте дуже важко політичний режим, який панує в Україні назвати демократичним та ще й „сильним”.

О.Кіндратець переконана, що процес демократизації в Україні супроводжується не тільки загостренням політичних конфліктів всередині політичної еліти, в але й в усьому суспільстві, що є перешкодою сталого розвитку. Саме в українських умовах виправдовується теорія Дж. Сарторі, відповідно до якої на соціальні розмежування справляє визначний вплив політична еліта. Так звана со-суспільна демократії в Україні А.Лейпхарта не виправдовується. На думку автора статті, со-суспільна демократії вирішує далеко не всі проблеми „розколотого” суспільства. Представництво у владі великих сегментів не означає, що вони обов’язково домовляться про взаємоприйнятний варіант вирішення суспільних проблем. Тобто створення розширеної коаліції є справою прийнятною однак не реальною, занадто вже великі амбіції у наших політиків. Пропорційна система виборів не унеможливує створення „технічних” партій, а це стає на заваді ефективному політичному структуруванню. Тому, со-суспільну демократію не можна вважати ідеальною. Крім того, О.Кіндратець додала, що створення в Україні такої демократії є неможливим ще й тому, бо не існує сильної опозиції із чіткими вимогами. Корумпованість українського суспільства – ще одна тому перешкода [13, 40-41].

На думку С.Ліпсета і С.Роккана, вагомий внесок у політологічну науку повинна внести порівняльна соціологія для подолання, а можливо попередження можливих деструктивних рухів. „Політики схильні „розмивати провину” і уникати відповідальності, розділяючи її з іншими учасниками”, - зустрічаємо такі слова у роботі вчених [15, 234]. Нам лише залишається додати, що, на нашу думку, завданням порівняльної політичної соціології є прогнозування подібних явищ, виявлення причин і невдоволень, які можуть виникнути в суспільстві, для того щоб винні політики не змогли звалити на когось вину і уникнути відповідальності.

1. Андрійчук О. Тягар толерантності: про статус мови і демократичні стандарти // Дзеркало тижня. – 2006. – 8 липня.
2. Барбер Б. Сильна демократія: політика учасницького типу // Демократія: Антологія / Упоряд. О. Проценко. – К.: Смолоскип, 2005. – С. 254 - 262.
3. Гельман В.Я. Постсоветские политические трансформации // ПолиС. - 2001. - №1. – С. 15-28.
4. Голосов Г.В. Сравнительная политология: Учебник. – 3-е изд., перераб. и доп. – Изд-во Европ. ун-та в С.-Петербурге, 2001. – 368 С.
5. Гончарук О. Рациональність та нерациональність в оцінці населенням України політичних та економічних змін // Соціологічний моніторинг. – 2003. Соціологічний моніторинг / За ред. д. е. н. В. Ворони, д. е. н. М. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2003. - С. 77 - 88.
6. Дюверже М. Политические партии. – М.: Академический Проект, 2002 – 560С.
7. Далтон Р. Структура политических связей. (Реферат) // Политическая наука. – 2004. - №4. - С. 235-243.
8. Донова Е.В. Социально-политические размежевания и их трансляция в политическую систему стран Центральной и Восточной Европы // Политическая наука. – 2004. - №4. – С. 101-126.
9. Дунаева Ю.В. Социально-политические размежевания в странах Центральной и Восточной Европы // Политическая наука. – 2004. - №4. – С. 89-101.

10. Закон України „Про вибори народних депутатів України”: Офіц. видання. – К. Видавничий дім „Ін Юре”, 2006. – 200 С.
11. Каплан Ю. Формування політичних орієнтацій населення різних регіонів та подолання „електорального розколу” // Україна: стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки – 2005 / За ред. О. С. Власюка. – К.: Знання України, 2005. – С. 128-133.
12. Карасев В. Выборы 2006: линии и сценарии расколов // Національна безпека і оборона. – 2005. - № 10. – С. 57-60.
13. Кіндратець О. Розмежування українського суспільства в процесі демократизації // Політичний менеджмент. – 2005. - №6. – С. 32-41.
14. Лейпхарт А. Демократия в многосоставных обществах: сравнительное исследование.-М.: Аспект Пресс, 1997. - 287С.
15. Липсет С., Роккан С. Структуры размежеваний, партийные системы и предпочтения избирателей. Предварительные замечания // Политическая наука. – 2004. - №4. – С. 205-234.
16. Мелешкина Е.Ю. Концепция социально-политических размежеваний: Проблема универсальности // Политическая наука. – 2004. - №4. – С. 11-30.
17. Павленко Р. Електоральна роздільність України: шляхи подолання // Вибори та демократія. – 2006. - № 1. – С. 38-44.
18. Пономарева Е.Г. Социально-политические размежевания и развитие партийных систем на постъюгославском пространстве // Политическая наука. – 2004. - №4. – С. 126.
19. Реммеле А. Структура размежеваний и партийные системы в Восточной и Центральной Европе // Политическая наука. – 2004. - №4. – С. 30-51.
20. Романюк А. Порівняльний аналіз політичних систем країн Західної Європи: інституційний вимір. – Львів: Тріада плюс, 2004. – 392 С.
21. Сейле Д.-Л. Применимы ли размежевания Роккана к Центральной Европе? (Реферат) // Политическая наука. – 2004. - №4. – С. 56-64.
22. Толкаева А.Н. Регионализм и идентичность в контексте национального и государственного строительства в Украине и Молдове // Политическая наука. – 2005. - №3. – С. 142-156.
23. Шангіна Л. Про країну, державу та громадян у перехідному віці // Дзеркало тижня. – 2006. – 19 серпня.
24. Шведа Ю. Теорія політичних партій і партійних систем. - Львів: Тріада плюс, 2004. - 528 С.

SUMMARY

Popovych B. INFLUENCE OF THE SOCIAL DISTRIBUTION ON THE PARTIAL SYSTEMS IN CONCEPTION OF S.LIPSET AND S.ROKKAN

The main types of social distribution have been considered in the article. Such famous scientist as S.Lipset and S.Rokkan think that transmission of social distribution takes place because of the so called thresholds thresholds of legitimacy, threshold of insertion, threshold of representation, threshold of mayoritary board. Besides, these two scientists advanced a theory of fuezing of the partial systems. Problem of social distribution is very actual for Ukraine. It has it's own distribution which differs a lot from those in the Western European countries.

A. РОМАНЮК (Львів)

ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ ЗМІН ПАРТІЙНИХ СИСТЕМ ДЕРЖАВ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ

Україна від 1991 р. випробувала мажоритарну, змішану та пропорційну виборчі системи. Зміни виборчих систем а також дія багатьох інших політичних чинників сприяли постійній трансформації національної партійної системи. Безумовно, стан партійної системи, який формується після дострокових парламентських виборів 2004 р., слід трактувати як проміжний. Зміни в партійній системі будуть продовжуватись надалі. Оцінка існуючого стану і можливих тенденцій подальших змін є завданням політичної науки. Здійснення цієї оцінки

іманентно передбачає порівняння із станом партійних систем європейських країн. В той же час, партійні системи країн Західної Європи протягом періоду після завершення Другої світової війни пройшли власний значний шлях трансформацій. Політичні партії, попри критику цього інституту, залишились одним з головних елементів демократичної політичної системи. Завданням цієї статті є вивчення основних тенденцій в трансформації партійних систем основних країн Західної Європи.

Політичні партії у своїх діях тісно пов'язані між собою, взаємозалежні, перебувають у відносинах з усіма інститутами національної політичної системи та через систему міжпартійних взаємовідносин з політичними партіями інших держав. Сукупність взаємозалежних політичних партій, які діють у рамках певної держави на підставі офіційних норм права, фактично окреслює партійну систему держави.

Серед багатьох підходів щодо класифікації партійних систем головним критерієм є кількісний, згідно з яким підставою для поділу партійних систем вважається кількість діючих у країні політичних партій. М.Дюверже з цього приводу зазначив: "...різниця за ознакою: однопартійна, двопартійна, багатопартійна система може стати основним способом класифікації сучасних режимів, інші відмінності накладаються на неї або поєднуються з нею." [1, 393]. Враховуючи кількісний критерій, розрізняють: однопартійну, двопартійну та багатопартійну системи. Багато дослідників, погоджуючись із важливістю зазначеного критерію, наголошують на його недостатності при класифікації партійних систем. Дж.Сарторі, досліджуючи партійні системи, дійшов висновку, що враховувати треба не всі діючі в конкретній країні політичні партії, а лише певну їх частину, оскільки визначення кількості політичних партій, між якими відбувається конкуренція в рамках партійної системи, дає змогу нам побачити "...рівень, до якого політична влада виявляється сфрагментаризована або несфрагментаризована, сконцентрована або розпорошена"[2, 120]. Він запропонував такі критерії істотності політичних партій, які беруться при обрахунку, як елементи партійної системи: 1) партії, які мають "силу місць"; 2) партії, які мають "коаліційний потенціал"; 3) партії, які мають "потенціал шантажу"[3, 122-123]. На підставі виділених критеріїв він розробив типологію партійних систем, яку сьогодні більшість дослідників розглядають як базову: однопартійні системи; системи з гегемонною партією; системи з переддомінуючою партією; двопартійні системи; системи з обмеженим (поміркованим) плюралізмом; системи з екстремальним плюралізмом (екстремально поляризовані); атомізовані системи. А також запропонував враховувати «ідеологічну дистанцію» між партіями, які формують політичну систему [4, 125].

Серед партійних систем держав Західної Європи немає жодної однопартійної системи та системи з гегемонною партією. Водночас Дж.Сарторі як самостійну категорію виділив "систему з переддомінуючою партією", розуміючи під цим явищем – партійні системи, де між собою можуть змагатися багато політичних партій, але протягом низки виборчих циклів до влади приходять та сама політична партія (більше ніж три рази). У подібному контексті ми могли б говорити про наявність подібної ситуації: в Австрії протягом 70-х років, коли чотири рази вибори виграла Соціал-демократична партія; у Греції з 1993 р., коли чотири рази підряд вибори виграв Загальногрецький соціалістичний рух (PASOK); в Ірландії з кінця 50-х і до кінця 60-х років, коли шість разів до влади приходила Фіана Файл; період з 1982 до 1996 рр. в Іспанії, коли Іспанська соціалістична робоча партія чотири рази виграла вибори; з 1945 до 1963 рр. у Норвегії, коли Норвезька партія праці вісім разів формувала уряд; і особливо шведську Соціал-демократичну робочу партію, яка після Другої світової війни 18 разів формувала однопартійні уряди.

До середини 90-х років багато партійних систем науковці трактували як двопартійні і, використовуючи класифікацію Ж.Блонде, як дво-і півпартійні системи. Зокрема, до двопартійних систем зараховували: Австрію з 1945 до 1979 рр.; Сполучене Королівство з 1945 до 1994 рр.; Грецію до 1994 р.; а до дво- і півпартійних систем: Австрію з 1980 до 1994 рр. та Німеччину з 1945 до 1994 рр. Сьогодні партійні системи цих держав варто зараховувати до багатопартійних з обмеженим плюралізмом. Згідно з Дж.Сарторі визначений тип охоплює партійні системи з кількістю від двох до п'яти/шести політичних партій, в яких немає істотних

антисистемних політичних угруповань [5, 131]. Така група партійних систем буде домінуючою для держав Західної Європи. До цієї групи мають також бути віднесені і партійні системи Бельгії і Італії, хоча кількість основних політичних партій в цих країнах є значно більшою ніж 5-6 партій. Слід також наголосити на особливості партійної системи Бельгії, оскільки всі політичні партії цієї країни поділені на дві великі групи на підставі етномовної приналежності⁸. Між цими двома групами існує суттєва ідеологічна дистанція, пов'язана із артикуляцією не загальнонаціональних інтересів, а інтересів власної етномовної групи. Проте, партійну систему Бельгії не можна віднести до системи з екстремальним плюралізмом внаслідок відсутності в ній істотних антисистемних угруповань.

Кількісний критерій як базовий для характеристики партійних систем використав і П.Майр, який запропонував враховувати категорію “великих” і “малих” партій. Розмір підтримки, на думку автора, не повинен асоціюватися з вагомістю та впливовістю партії [6, 47]. Автор виділив чотири типи партійних систем. Перша – системи великих партій, в яких великі партії разом отримують значну перевагу голосів виборців. До них належать Австрія, Ірландія, Німеччина та Сполучене Королівство. Друга – системи малих партій, коли малі партії разом одержують більше від великих. До цієї групи країн належить Данія і Швеція. Третя – середні партійні системи, коли великі та малі партії отримують приблизно однакову кількість голосів. До цих країн автор зачислив Італію, Нідерланди, Норвегію та Фінляндію. Четверта група характеризує перехідні партійні системи, для яких характерний перехід від першої групи до другої, або навпаки. Визначена характеристика, на думку П.Майера, властива лише Бельгії.

Оскільки автор зробив обчислення стосовно періоду 1947-1987 рр., то ми визначили характер партійних систем на підставі результатів парламентських виборів за період 1988-2007 рр. До першої групи з системами великих партій сьогодні належать : Австрія (87,3 %), Греція (84,7 %), Іспанія (73,5 %), Нідерланди (71,5 %), Німеччина (77,1 %), Португалія (78,0 %) та Сполучене Королівство (91,8 %). До другої групи з системою малих партій належить лише Бельгія, де частка малих партій становить 87, 7 %. Держави, які повинні належати до третьої групи з середніми партійними системами: Данія, Ірландія, Італія, Норвегія, Фінляндія, Франція, Швейцарія та Швеція.

Реальне політичне життя доводить, що формальна кількість зареєстрованих політичних партій не завжди коректно відображає партійну систему країни. Ця некоректність полягає в тому, що вплив на політичний процес чинять не всі зареєстровані партії, а лише обмежена їх кількість. Наприклад, у Сполученому Королівстві, де існує близько 50 зареєстрованих на загальнонаціональному політичному рівні партій, на парламентських виборах у 2001 р. отримали підтримку від виборців лише 18 партій, у 2005 р. – 22 партії, а партійну систему держави традиційно трактують як двопартійну. Для визначення кількості політичних партій, які реально впливають на політичне життя країни, серед існуючих національних партій, М.Лааксо та Р.Таагепера у 1979 р. запропонували використовувати індекс “ефективної кількості політичних партій” [7, 499-500]. Індекс обчислюють на підставі визначення розміру підтримки, яку має кожна політична партія під час виборів. В такому випадку є два варіанти визначення розміру цієї підтримки : перший – на підставі результатів виборів до парламенту (відсоток голосів одержаних партією); другий – на підставі показника кількості депутатських мандатів, які належать політичній партії за результатами виборів. Наявність двох підходів зумовлена тим, що досить часто перший і другий показники дещо відрізняються між собою.

У таблиці простежено зміну ефективної кількості політичних партій (на підставі результатів виборів до парламентів – А.Р.) протягом 1945-2004 рр. з кроком у 5 років. Зіставлення показників ефективної кількості політичних партій і переліку основних політичних партій по кожній країні, які сьогодні беруть участь у загальнонаціональних виборах, свідчить

⁸ У Бельгії в 60-ті роки етномовні відмінності стали підставою конфлікту у суспільстві між двома основними громадами: фламандцями, які розмовляють нідерландською мовою і валлонами, які розмовляють французькою. Внаслідок цього протягом 60-х років утворилися моно етномовні партії – Фламандський народний союз, Валлонське об'єднання та Демократичний фронт франкофонів. З 1968 до 1978 рр. три основні партії – християнська, соціалістична та ліберальна розпалися на окремі самостійні етнічні організації. Сьогодні всі основні політичні партії країни дзеркально поділені на фламандські та валлонські.

про суттєву відмінність між цими двома показниками. Ефективна кількість політичних партій завжди значно менша порівняно з загальним числом політичних партій. Цей показник дає змогу найадекватніше охарактеризувати партійну систему кожної держави.

Порівняння даних дає підстави стверджувати, що в період з 1945 до 1990 рр. простежується тенденція до збільшення показника ефективної кількості політичних партій для всіх європейських країн. Щодо періоду 1990-94 рр. в Данії та Португалії відмічається певне зменшення показника за умов продовження загального зростання індексу для решти країн. Натомість починаючи з 1995 р. простежується тенденція поступового зменшення показника індексу щодо європейських країн загалом і щодо низки конкретних країн.

Таблиця 1

Ефективна кількість політичних партій у державах Західної Європи [8]

Номер за пор.	Країна	1950-1954	1955-1959	1960-1964	1965-1969	1970-1974	1975-1979	1980-1984	1985-1989	1990-1994	1995-1999	2000-2004
1	Австрія	2,75	2,48	2,46	2,39	2,29	2,28	2,40	2,72	3,31	3,64	3,34
2	Бельгія	2,92	2,79	3,08	4,11	5,42	6,60	8,77	8,13	9,81	9,55	9,71
3	Греція	4,96	2,86	2,59	-	2,74	3,74	2,68	2,63	2,63	2,98	2,65
4	Данія	3,91	3,91	3,77	4,30	5,73	5,27	5,50	5,84	4,80	4,76	4,68
5	Ірландія	2,86	3,13	3,19	2,77	2,80	2,73	2,75	3,43	3,94	4,01	4,11
6	Іспанія	-	-	-	-	-	4,30	3,43	3,84	3,31	3,33	3,11
7	Італія	4,17	3,86	4,13	3,95	4,22	3,72	4,52	4,61	7,14	7,18	6,5
8	Нідерланди	5,00	4,36	4,78	6,21	6,97	3,97	4,41	3,84	5,66	5,51	5,26
9	Німеччина	3,31	2,75	2,82	2,53	2,39	2,36	2,54	2,87	3,75	3,77	3,85
10	Норвегія	3,50	3,36	3,67	3,51	5,08	3,75	3,88	4,23	4,73	4,95	5,98
11	Португалія	-	-	-	-	-	3,56	3,32	3,89	2,86	3,11	3,17
12	Сполучене Королівство	2,29	2,22	2,53	2,42	2,91	2,87	3,12	3,33	3,03	3,15	3,32
13	Фінляндія	4,97	5,18	5,78	5,21	6,06	5,80	5,46	5,81	5,91	5,82	5,82
14	Франція	5,41	5,97	5,24	4,25	5,88	4,83	4,00	3,87	7,13	6,69	5,65
15	Швейцарія	5,10	5,02	5,00	5,52	6,06	5,64	5,99	6,84	7,37	6,72	5,73
16	Швеція	3,28	3,35	3,34	3,18	3,49	3,61	3,39	3,72	4,11	4,0	4,52
	Середній показник	3,4	3,2	3,27	3,14	3,88	4,06	4,14	4,35	4,98	4,88	4,84

Найбільш помітне зменшення властиве було Данії, Італії, Франції та Швейцарії. У Данії 1973 р. на парламентських виборах відбулися раптові та кардинальні зміни: якщо традиційно до парламенту проходили депутати від 5-6 політичних партій, то у 1973 р. до Фолькетінгу обрали представників від десяти партій [9, 318-319]. Після недовготривалої стабілізації підтримки нових та раніше діючих партій на політичній сцені Данії, відбулося зниження підтримки багатьох політичних партій. Таке зниження підтримки припало на 90-ті роки. В Італії, зменшення показника ефективної кількості політичних партій пов'язано з реформами виборчого законодавства⁹, яке було спрямоване на подолання партійної фрагментаризації у парламенті. У Франції з 80-х років поступово оформились два домінуючі партійні блоки, які, фактично, між собою визначають, хто буде формувати парламентську більшість та уряд. Відповідно глава держави, здебільшого, представляє одну з цих двох партій. Це позначилося на зменшенні кількості партійних груп у парламенті. У Швейцарії це явище, на наш погляд, зумовлено тим, що у цій державі діє правило "Магічної формули", згідно з якою уряд формують чотири, визначені конституцією, партії, незалежно від отриманих ними результатів на парламентських виборах. Наперед визначена для всіх інших політичних партій, крім

⁹ В Італії протягом 1919-1993 років діяла пропорційна виборча система. У 1993 р. на референдумі більшість громадян висловились за зміну виборчої системи. У серпні 1993 р. парламент прийняв закон щодо запровадження змішаної виборчої системи під час виборів обох палат парламенту. У 2005 р. Італія повернулася до пропорційної виборчої системи.

чотирьох “обраних”, функція “статистів” здатна вплинути на сприйняття цими партіями своїх перспектив та, відповідно, і на їхню активність і їхню підтримку виборцями.

На наш погляд, зростання показників індексу для решти європейських країн зумовлено такими чинниками.

1. Ліквідація жорсткого ідеологічного протистояння між “капіталістичною” та “комуністичною” системами призвела до подолання дихотомії “свій” і “чужий” у сприйнятті виборцями політичних партій власних держав, характеру політичного протистояння та національного політичного процесу в цілому. Відповідно це сприяло посиленню ідеологічного плюралізму, внаслідок чого виборці мали змогу відмовитись від обов’язкового або необхідного голосування, спрямованого на результат (підтримка ліберально-демократичного напрямку на противагу “комуністичній загрози” або з протилежною мотивацією) надавати перевагу голосуванням відповідно до своїх дійсних переваг.

2. Великі партії, які претендують на входження до влади, досить часто для здобуття підтримки максимальної кількості виборців змушені орієнтуватися на все населення і на більш загальні суспільні інтереси. Внаслідок цього парцелярні групи інтересів вони не враховують, або не можуть враховувати. Це дає “шанс” меншим партіям.

3. Поява нових внутрішніх і глобальних суспільних викликів: загроза навколишньому середовищу; проблеми війни та миру; необхідність реального забезпечення однакового положення різних меншин, враховуючи нетрадиційної сексуальної орієнтації з більшістю традиційних громадян; орієнтація на відмінні від прийнятих більшістю цінності, передбачає формування політичних суб’єктів здатних обстоювати інтереси громадян, суспільних груп, які активно реагували на ці виклики. Промоторами цих проблем стали переважно невеликі, не основні політичні партії, які орієнтувалися на все населення, а менші партії, які були націлені на конкретні суспільні групи. Оскільки у західноєвропейських державах більшість питань, які належать до “першого” та “другого кошика прав людини”, вирішені для власних громадян, то частина виборців активно реагує на націленість політичних партій на вирішення нових актуальних проблем “третього” та “четвертого кошиків,” представлення яких і стало надбанням менших партій.

4. Певна “втома” від традиційних або “старих” політичних партій, які багато разів були при владі і не понесли реальної політичної відповідальності за недоліки у різних сферах суспільного життя власних держав, за їхню певну відірваність від суспільства, нездатність ефективно виконувати функції, які їм належать у суспільстві [10, 149-150]. Здебільшого таке явище стосується політичних партій масового типу, які сформували стабільне ядро/групу партій. Така група складалася з двох взаємопов’язаних частинок, кожна з яких могла бути при владі, відповідно інша частина цієї групи партій повинна була становити опозицію. Владна та опозиційна позиції були іманентною властивістю політичних партій цієї групи, формуючи циркуляційну систему. Протест проти цієї групи старих великих партій і означав шанс для менших партій, які отримували голоси або нових виборців, що не підтримали традиційну партійну визначеність старших поколінь, або тих виборців, які відійшли від підтримки зазначеної групи партій.

5. Запровадження на законодавчому рівні системи державного фінансування політичних партій, сприяло перетворенню партійної роботи, якщо не у прибуткову, то в таку, яка допомагала забезпечити достатній рівень життя, належний суспільний статус партійним функціонерам та активістам. Це сприяло підвищенню фаховості у партійній роботі та політичної відповідальності. Загалом державне фінансування стало додатковим стимулом для існуючих політичних партій краще працювати, орієнтуючись на інтереси виборців. Одночасно воно сприяло певній консервації партійних систем, створюючи певні переваги для великих партій.

Зазначені чинники та багато інших сприяли тому, що великі/старі політичні партії почали втрачати у 90-х роках голоси виборців, що дало підставу дослідникам заявляти про “кризу політичних партій”. Одночасно підтримка політичних партій почала все більше мати вибірковий, селективний характер. Окрім того, поряд з головними політичними партіями сформувалися менші за розмірами та політичним впливом політичні партії, які набули протягом багатьох виборчих кампаній значного політичного досвіду, навіть коли цей досвід складався з численних фактів невдач за результатами для її членів і прихильників виборчих

кампаній. Чинник часу сприяв природному політичному відбору, коли залишалися в політичному житті лише кращі, які були необхідні/відібрані виборцями, так само час зумовлював і їхню поступову еволюцію. Ті політичні партії, які не зуміли зробити висновків із програшів та невдалих результатів власних і чужих, з часом відійшли на узбіччя політичного життя. Результатом цього, на наш погляд, стало зменшення показника ефективної кількості політичних партій у державах Західної Європи на початку нового сторіччя/тисячоліття.

Одночасно можемо виділити ще ряд загальних тенденцій, властивих партійним системам європейських країн:

1) у середньому збільшилась кількість держав, де виборці надають великим (понад 15,0 %) партіям переважаючу підтримку;

2) малі партії здебільшого пов'язані з новими суспільними викликами та суспільними групами, стабілізували підтримку виборців, яка допомагає їм закріпитися на політичній сцені власних країн;

3) відходять у минуле двопартійні та дво – і півпартійні системи, домінуючим типом партійної системи для держав Західної Європи сьогодні стала багатопартійна система з обмеженим плюралізмом;

4) внаслідок державного фінансування відбувається формування системи спільних інтересів політичних партій і держави, що сприяє перетворенню партій із з'єднувальної ланки між суспільством і державою у державно-суспільний інститут. Цьому процесові сприяє парламентська діяльність партій та формування ними урядів;

5) “ криза партій ” як феномен, що характеризує стан розвитку партійних систем держав Західної Європи наприкінці ХХ ст., виявилась нетривалою або суто умовною. Політичні партії сьогодні продовжують залишатися провідними інститутами політичної системи;

6) все це загалом дає змогу стверджувати про зменшення дистанції між партійними системами західноєвропейських держав і про наявність тенденції до зростання подібних характеристик між партійними системами держав цього регіону. Домінуючим напрямом для всіх партійних систем європейських країн є посилення центрризму, рух лівих і правих у минулому політичних партій до центру;

7) у середовищі лівих партій країн Європи за визначений період відбулися суттєві зміни. Якщо після Другої світової війни ці партії були представлені комуністичними та соціал-демократичними партіями за умови, що в південних країнах Європи домінували комуністичні партії, а в північних – соціал-демократичні, то наприкінці ХХ ст. домінуючими в усіх країнах стали соціал-демократичні партії, а комуністичні перейшли в категорію малих і неістотних партій (в багатьох країнах взагалі зникли). Натомість другою за силою впливу серед лівих партій стали – зелені. В програмно-ідейному плані соціал-демократичні партії мають тенденцію до переміщення в центр ліво-правого спектра, перетворюючись на ліво-центристські. Партії зелених виходять за межі традиційного ліво-правого поділу, оскільки вони уособлюють потсматеріальний напрям;

8) для консервативних партій у програмно-ідейному плані властиве широке залучення засад лібералізму. Внаслідок цього родину консервативних партій можемо умовно поділити на дві групи, які між собою відрізняються за кількісними параметрами та за місцем в ліво-правому політичному спектрі. Загалом, консервативні партії займають більш праву позицію порівняно з іншими центристськими партіями;

9) правий спектр європейської політичної сцени сьогодні займають крайні праві партії. До головних їхніх характеристик належить антиіммігрантський та популістичний характер. Серед чинників, що призвели до появи цієї групи партій, варто зазначити симетричність відповіді на появу та діяльність партій “зелених”, відповідно постматеріалістичні проблеми та виклики.

1. Duverger M. Political Parties: Their Organization and Activity in the Modern State. – New York, 1963. – P.393.

2. Sartori G. Parties and Party Systems: A framework for analysis. –Cambridge: Cambridge University Press, 1976. – P. 120.

3. Там само. – С. 122-123.

4. Там само. – С. 125.

5. Там само. – С. 131.
6. Mair P. The Electoral Universe of Small Parties in Postwar Western Europe // Small Parties in Western Europe. Comparative and National Perspectives. – London, 1991. – P. 47.
7. Шведа Ю.Р. Теорія політичних партій і партійних систем: Навч. Посібник. – Львів: Тріада плюс, 2004. – С. 499-500.
8. У таблиці використані матеріали, які стосуються періоду 1945-1994 рр. за виданням: Lane J.-E., McKay D., Newton K. Political Data Handbook: OECD Countries. Second ed. – Oxford: Oxford University Press, 1997. – P. 163. Показники стосовно періоду 1995 – 1999, 2000 – 2004 рр. та середні показники щодо виділених періодів обчислив автор на підставі баз даних // http://www.ipw.unibe.ch/content/team/klaus_armingeon/comparative_political_data_sets/index_ger.html
9. Романюк А. Порівняльний аналіз політичних систем країн Західної Європи: інституційний вимір. – Львів: Тріада плюс, 2004. – С. 318-319.
10. Beume K. Party Leadership and Change in Party Systems: Towards a Postmodern Party State? // Government and Opposition. – 1996. – Vol. 31. – № 2. – P. 149-150.

SUMMARY

Romanyuk A. MAIN TRENDS IN CHANGES OF PARTIES SYSTEMS IN THE WEST EUROPEAN COUNTRIES

Author analyzed main changes on the parties system in the West European countries after Second World War. Also were analyzed changes of the index of effective quantities of political parties. Author characterized main peculiarities of contemporary positions of left and right political parties in these countries.

Л. ХАРЧЕНКО (Львів)

ПОЛІТИЧНА МІГРАЦІЯ В ОСЕРЕДКАХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Політична міграція виникає як побічне явище перехідних суспільств внаслідок недостатньої урегульованості цього процесу на законодавчому рівні. Масштабність і географія політичної міграції в Україні говорить про її загальнодержавну тенденцію. Внутрішні (приховані) мотиви свідчать про загрозу подальшого нормального функціонування жорстко визначених партійних ідеологій у політичних партій як таких і відповідно зниження рівня довіри до них з боку суспільства.

Досліджень, присвячених окремим аспектам розвитку політичних систем є достатньо, зокрема праці Д. Юма [1], М. Вебера [2], М. Дюверже [3]. Засновниками класичної теорії були М. Острог орський [4] і Р. Міхельс [5]. Проблемою фінансування політичних партій займалися Н. Гаєва [6], М.Коваль [7], А. Колпаков [8], Д. Лук'янов [9]. Найбільш глибоке дослідження політичної культури здійснили американські вчені Г.Алмонд і С. Верба [10]. В Україні про окремі аспекти політичної культури уперше заговорив В. Липинський у своїх „Листах до братів-хліборобів” [11]. Політичну культуру радянської доби системно дослідив Е. Баталов [12]. Аналізом політичної культури України в ретроспективі займалися П. Сас [13], Я. Грицак [14], О. Рудакевич [15], В. Литвин [16], В. Нагорний [17]. Проблема сучасної української політичної культури свої праці присвятили Б.Цимбалістий [18], Е. Головаха, Н. Паніна, Н. Чурилов [19], Ю. Пахомов [20], С. Вовканич [21]. Наукові праці, присвячені політичній міграції на сьогодні зводяться до обговорення доцільності уведення імперативного мандату, проте окремого наукового аналізу цього явища в українській політологічній думці не існує.

Практика політичної міграції існує не лише в Україні, проте в країнах Західної і Центральної Європи можливість переходу з однієї партії в іншу виникає переважно внаслідок розбіжності у поглядах між членами партії на зміни у позиції партії стосовно певних рішень. При чому з боку політичної еліти і суспільства стримано сприймається партійна міграція лише в межах однієї ідеології. Перехід у протилежний табір перетворює політика-мігранта на персону нон-грата і знижує суспільний рівень довіри до політичної партії в лавах якої він

опинився. Очевидно, що тут дається взнаки багатовікова традиція і культура парламентаризму, не останню роль у конструктивному становленні якого відіграло розвинене громадянське суспільство, оскільки політичні партії і є одним з інститутів представництва його інтересів.

В історії європейської політичної культури на сьогоднішній день немає іншого інституційного механізму перенесення існуючих у суспільстві надскладних протиріч в площину політики, політичної діяльності, політичної свідомості окрім партійного будівництва і структурування об'єктів політичної свідомості. Лише партії і їх харизматичні лідери здатні на теоретико-ідеологічному рівні відобразити соціальні інтереси людей, перевести ці інтереси з політичної в правову сферу, створити в законодавчих органах лобістські групи цих інтересів і, таким чином, гармонізувати відносини в межах усього українського суспільства. Тобто, без партійного будівництва ефективне рішення нагальних проблем громадян є неможливим.

Межі між партіями (організаційні, ідеологічні, регіональні) безпосередньо співпадають з основними межами розподілу суспільства. З другого боку, якість повсякденного життя громадян безпосередньо залежить від якості механізму передання їх соціальних (матеріальних, політичних, релігійних, етнічних, моральних) інтересів по всій вертикалі законодавчих органів країни – від районного, обласного рівня до Верховної Ради України.

Політична реформа, що вступила в дію після парламентських виборів 2006 року та конституційні зміни ставлять перед соціальним менеджментом, державною бюрократією складні проблеми. Перехід переважної частини політичної влади від Президента до парламенту руйнує традицію управління суспільством і державою, що склалася за часи незалежності. Верховна Рада України стає тим правовим і політичним ядром в якому відтепер створюватимуться правові засади громадянського суспільства, вдосконалюватимуться відносини між гілками влади, закладатимуться механізми прийняття політичних рішень, гармонізуватимуться об'єктивні протиріччя українського суспільства. В результаті демократизації суспільства велика кількість політично активних суб'єктів має стати учасником прийняття важливих і доленосних для держави рішень. «Політична влада одного центру сили, - як зазначив Президент України Віктор Ющенко, - стане феодальним атавізмом, натомість пріоритетним завданням у цьому плані має стати розвиток парламентаризму, технологій переконання, вміння співпрацювати, приходити до компромісу, до діалогу». У зв'язку з цим соціальна технологія і, особливо, технологія влади, стали надзвичайно складними.

Першою проблемою розвитку українського парламентаризму став не дефіцит спеціалістів-законодавців – юристів, політологів, соціологів тощо, а відсутність в усіх гравців політичної влади в Україні правил політичної поведінки після того, як вони займуть крісла народних депутатів Верховної Ради України.

Для України багатопартійність є явищем принципово новим. У зв'язку з цим відповідна політична, партійна і громадянська культура дотепер знаходиться на достатньо низькому рівні. Політичний режим в Україні є досить далеким від європейських стандартів. Незважаючи на поступ демократизму після президентських виборів 2004 року, українському політичному простору і надалі притаманні авторитарні риси – адміністративні методи управління, непрозорі прийняття політичних рішень владними структурами. Це дозволяє окремим зацікавленим політичним групам нагромаджувати власні ресурси через отримання привілеїв та пільг. Внаслідок цього до влади приходять сили з метою збереження і посилення власного статусу та реалізації неконкурентної політики. Явище політичної міграції в Україні цілком визначалося існуючим законодавством, передусім законами про вибори, наявністю змішаної і пропорційної системи виборів, невпорядкованістю системи представницької влади. В суверенній Україні партійне і фракційне структурування в законодавчих органах не було жорстко організованим. Це дозволяло народним депутатам під час виконання своїх професійних обов'язків особисто для себе вирішувати в якій фракції і в якій лобістській групі парламенту працювати, а в разі неможливості прийняття закону переходити в іншу фракцію (партію). Такого роду невизначеність, підкріплена зростом політичної міграції, спричинила декілька загрозливих моментів, що суперечать розвитку демократії в Україні:

- зріст корупції внаслідок купівлі «прохідних» місць у партіях;
- лобіювання певними політичними силами власних інтересів шляхом застосування адміністративного впливу;
- зниження довіри до політичних партій, де фігурують політичні мігранти;

- профанація партійних ідеологій, як таких, що не мають визначених критеріїв щодо ідейного забезпечення подальшої політичної активності;

- зріст недовіри з боку українського суспільства до спроможності конструктивного вирішення владою його інтересів на основі ефективної діяльності народних депутатів усіх рівнів;

Закон №2222-15, що був підтриманий 8 грудня 2004 року у Верховній Раді України 402-ма народними депутатами України, міг звести на нівель явище політичної міграції в українському політичному просторі. Закон України про політичні партії, який мав вступити в дію 1 січня 2006 року, вносив такі зміни до законодавства:

1. Депутати, обрані за списком однієї партії (блоку) не можуть перебувати в різних фракціях.

2. Під час перебування у виборчому органі депутат не має права змінювати партійну приналежність, окрім випадків, коли:

- безпартійний депутат вступає до партії, за списком якої (або блоку до якого дана партія входила на виборах) він був обраний;

- діяльність партії, від якої обрано депутата була заборонена або призупинена згідно з законодавством.

3. Перехід депутата в іншу фракцію заборонений.

В разі невиконання цих засад народний депутат України втрачає депутатський мандат.

Такі зміни до законодавства мали свої очевидні позитиви. До цього часу усі парламентарії могли змінювати свої партійні і фракційні прописки необмежену кількість разів. Серед найбільш відомих «перебіжчиків» найчастіше згадують Б. Губського, Т. Чорновола, С. Гавриша. Деякі з народних депутатів за чотири роки каденції встигли змінити десятки «політичних квартир» і це не сприяло ефективності діяльності Верховної Ради України.

Проте, з іншого боку, думки щодо доцільності уведення в дію «імперативного мандату» спричинили дискусію як серед української політичної еліти, так і з боку міжнародних організацій:

- лідер фракції Соціалістичної партії України О. Мороз, вважає, що з законопроекту про політичну реформу необхідно вилучити статтю про імперативний мандат;

- лідер блоку «Ми» В. Литвин, назвав уведення імперативного мандату «драконівською мірою, за якою жоден депутат не зможе виявити свою власну позицію, тому що буде ризикувати стратою мандату». П. В. Литвин ані політично, ані морально не сприймає імперативний мандат, який, на його думку, - «перетворює депутата на безсловесного натискача на кнопки»;

- член опозиційного блоку «Не так!» С. Гавриш вважає, що даний законопроект не є прописаним до кінця, оскільки він не передбачає виключення депутата іншими членами з рядів партії. На його думку, це означає уведення невинувато жорсткої дисципліни і повне обмеження прав депутата;

- Венеціанська комісія – європейська структура, що спеціалізується на конституційному праві висловила щодо імперативного мандату різку критику. Представники цієї комісії виявили розуміння щодо бажання українських законодавців зміцнити стабільність парламенту і підвищити ефективність діяльності партій, проте негативні наслідки, що можуть виникнути внаслідок уведення імперативного мандату визначили більш небезпечними. Згідно висновкам Венеціанської комісії, наполегливо рекомендовано вилучити положення про імперативний мандат з законопроектів, оскільки він «загрожує незалежності депутатів і може бути неконституційним, приймаючи до уваги той факт, що члени парламенту мають представляти інтереси народу, а не партій».

- лідерка БЮТ, Ю. Тимошенко цілком позитивно сприймає уведення імперативного мандату в дію, оскільки, на її думку це сприятиме надійності партійних команд, які не будуть зацікавлені в «продажних перебіжчиках».

Конституційний суд України визнав, що рішення щодо позбавлення народного депутата депутатського мандату, в разі його виходу з партії чи блоку, за яким він обирався у Верховну Раду, таким, що не суперечить Конституції України. Незважаючи на рішення Конституційного суду, при розгляді законопроекту про імперативний мандат, все більш очевидним стає його незавершеність. По-перше, немає чіткої відповіді на запитання про можливість виключення

депутата з партійного осередку. Згідно Конституції України виключення з рядів партії є можливим, проте, згідно законопроекту про імперативний мандат, будь-який вихід з партії передбачає втрату депутатського мандату. У такому випадку, це є порушенням статті 5 Конституції України, де записано, що народ є джерелом влади а також статті 79, де записано, що депутат приносить присягу перед українським народом. По-друге, на законодавчому рівні не прописані чіткі механізми дії цього законопроекту.

Іншим важливим моментом у цьому плані є те, що дія імперативного мандату розповсюджується лише на Верховну Раду України, в той час, коли саме на регіональному (обласному та районному) рівні явище політичної міграції є найбільш стихійним. Моніторинг політичної міграції у Львівській області протягом грудня 2004 – березня 2006 року, показав, що міграція з колишніх провладних партій до нових партій влади є настільки масштабною, що ставить під сумнів саму ідею творення потужних професійних ідеологічних сил і нівелює рівень їх відповідальності перед народом.

Найбільш яскраві приклади «політичної міграції» у Львівській області:

1. 19 грудня 2005 року з Львівської обласної організації партії «Батьківщина» вийшло об'єднання підприємців «Крок», серед членів якого був і голова ЛМО «Батьківщина» Михайло Мужилівський. Підставою для цього, за словами п. М. Мужилівського стали «брудні і непрозорі списки до парламенту». У свою чергу, народний депутат України, член політради «Батьківщина» Андрій Шкіль прокоментував дану ситуацію як позитивний для «Батьківщини» процес, своєрідне «очищення» партії. На його думку, кроківці хотіли використати імідж партії та імідж її лідера, Юлії Тимошенко: «було б значно гірше, якби ми привели цих людей до влади» - резюмував він. Голова ЛОО партії «Батьківщина» Іван Денькович, зі свого боку, теж засудив вчинок колишніх колег і припустив, що така ситуація є наслідком відсутності у списках БЮТ представників з «Кроку». Проте через місяць після скандальної події, кроківці на чолі з п. М. Мужилівським відкликали свої попередні заяви і виявили бажання повернутися у ВО «Батьківщина». Політбюро ВО «Батьківщини» задовольнило бажання членів «Кроку» повернутися до партії. Мотивували свої дії члени «Кроку» «недостатньою поінформованістю про наміри «Батьківщини».

Дана ситуація не була єдиним скандалом у партії «Батьківщина» на місцевому рівні. У вересні 2005 року з львівського партійного осередку вийшло понад шістьдесят членів. Частина з них перейшла в «Пору», НСНУ та у НРУ. Також, 27 вересня 2005 року з ЛОМО «Батьківщина молода» вийшло тридцять членів і разом з керівництвом перейшли у ЛОО НСНУ.

2. 25 грудня 2005 року Прес-служба ЛОО ВО «Свобода» повідомила, що уся організація Народного руху України м. Броди Львівської області вирішила вийти з НРУ і вступити до ВО «Свобода». Такий крок, за словами членів НРУ, був обумовлений незгодою з рішенням Львівської крайової організації НРУ формувати в області виборчій блок «Наша Україна», до складу якого увійшли НРУ, НСНУ, ППРУ, ХДС, КУН зі строгою вертикаллю зверху донизу. Поведінку НСНУ стосовно квот у блоці «Наша Україна», члени Бродівської РО НРУ назвали диктаторською. Проте вже 4 січня 2006 року члени РО НРУ вийшли із ВО «Свобода» і знову увійшли в РО НРУ, внаслідок того, що блок «Наша Україна» надав їм відповідні квоти. Симптоматичним доповненням до міграційної політики в Бродах є ситуація що склалася з головою Бродівської районної ради улітку 2005 року. Депутати Бродівської районної ради оголосили йому недовіру у зв'язку з мінливістю його ідеологічних поглядів: спочатку він агітував за «ЗаЕдУ», потім, на президентських виборах він підтримував кандидатуру Віктора Януковича, після виборів став ініціатором створення народного осередку НСНУ, а у січні 2006 року, одногослосно був обраний головою районної структури партії ХДС.

Практика дії імперативного мандату не має позитивних дієвих прецедентів у практиці країн-членів ЄС. Також, висновок Венеціанської комісії визнав статтю про уведення імперативного мандату такою, що не відповідає демократичним нормам. Проте наведені вище приклади безкарної (у тому числі групової і багаторазової) політичної міграції беззаперечно свідчать про низький рівень партійної і політичної культури народних обранців України як на центральному, так і на регіональному рівнях. Також тенденції зростання цього явища протягом 2005 року говорить про відсутність конструктивного зворотного зв'язку між народом і владою в Україні, про повільний розвиток інституту громадянського суспільства, який мав би цей зв'язок розвивати і контролювати.

Зважаючи на наведене вище, доцільним є здійснення наступних кроків. По-перше, стаття щодо уведення в дію імперативного мандату потребує встановлення чітких норм і критеріїв, за якими народний депутат України не може залишити партію чи блок, або перейти з однієї фракції в іншу. По-друге, необхідно внести ясність щодо питання про можливість виключення народного депутата з партії або блоку. На законодавчому рівні встановити критерії, за яким в разі виключення народний депутат втрачає мандат, а за якими залишається народним депутатом України. По-третє, в разі «не втрати» мандату, необхідно чітко прописати можливість його подальших дій виключеного з партії народного депутата в українському парламенті. У цьому плані з'являється необхідність створення певного осередку у Верховній Раді для депутатів виключених з партій, але без надання їм права на входження в інші політичні сили. По-четверте, запровадити виправлену і уточнену статтю про імперативний мандат у обласні і міські ради по всій Україні. На першому етапі уведення в дію практики імперативного мандату необхідно встановити чіткий контроль за його виконанням особливо на регіональному рівні, залучивши до цього засоби масової інформації і громадські організації відповідного спрямування. По-п'яте, для посилення взаємозв'язку влада-народ доцільним є спрощення процедури відкликання народного депутата як з органів центральної влади, так і з органів місцевого самоврядування. Таке спрощення посилить відповідальність народних депутатів перед народом і активізує громадськість суспільства.

Необхідно додати, що введення в дію імперативного мандату видається, на наш погляд рішенням тимчасовим, але необхідним, оскільки з конструктивним розвитком громадянського суспільства а також з підвищенням рівня партійної і політичної культури, потреба в ньому може відпасти сама по собі.

1. Вебер М. Политика как призвание и профессия // Вебер М. Избранные произведения. – М., 1990.
2. Юм Д. О партиях вообще / Юм Д. Сочинения в 2-х т. – М.: Мысль, 1996.
3. Дюверже М. Политические партии. – М.: Академический проект, 2005. – С. 22.
4. Острогорский М.Я. Демократия и политические партии. – М., 1997. – 640 с.
5. Михельс Р. Политические партии // Диалог. – 1990.
6. Паєва Н. Розвиток законодавства про політичні партії в Україні // Правова держава: Щоріч.наук.пр. – К., 1997. – Вип. 8. – С. 99-106.
7. Коваль М. Правове регулювання фінансування політичних партій України (теорія і практика) / Вибори і референдуми в Україні: проблеми теорії і практики. Збірник – К.: ЦВК, 2001. – С. 123-159.
8. Колпаков А. Проблеми змін в політичній системі України: політично-правовий вимір // Право України. – 2003. – № 4. – С. 6.
9. Лук'янов Д. Державне фінансування політичних партій (спірні питання правового регулювання) // Актуальні проблеми формування правової держави в Україні (До 50-річчя Конвенції про захист прав людини та основних свобод). – Харків: Нац.юрід.акад. України, 2000. – С. 5-7.
10. Алмонд А., Верба С. Гражданская культура и стабильность демократии // Политические исследования. – 1992. – №4. – С. 122-134.
11. Липинський В. Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму. – К.: Київ-Філадельфія, 1995. – 470 с.
12. Баталов Э. Советская политическая культура (к исследованию распадающейся парадигмы) // Общественные науки и современность – 1994, №6. – С. 32-41.
13. Сас П. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.) – К.: Наукова думка, 1993. – 136 с.
14. Грицак Я. Нариси історії України: Формування модерної української нації XIX – XX ст. (vesna.org.ua/txt/grytsakj/formuv/r0.html)
15. Рудакевич О. Політична культура України: руйнація та шляхи відродження // Розбудова держави. – 1995. – №10. – С. 25-35.
16. Литвин В. Політична культура українського суспільства: традиції та сучасність // Столичные новости. – 2002. – № 10 (206).

17. Нагорний В. Методологічні аспекти вивчення політичної культури України // Стратегічна панорама. – 2006. – № 1. // www.niisp.gov.ua/vydanna/panorama/2006-1.php.
18. Цимбалістий Б. Політична культура українців // Сучасність. – 1994. - № 3. – С. 94-105; № 4. – С. 77-90.
19. Политическая культура населения Украины (результаты социологического исследования) / Е.И. Головаха, Н.В. Панина, Ю.Н. Пахомов, Н.Н. Чурилов и др. – К.: Наукова думка, 1993. – 135 с.
20. Пахомов Ю. Політична культура посттоталітарної доби // Політологічні читання. – 1992. – №2. – С. 40-51.
21. Вовканич С. Духовно-інтелектуальний потенціал України. – Львів: Видавництво УКУ, 2001. – 540с.

SUMMARY

Kharchenko L. POLITICAL MIGRATION IS IN THE CELLS OF POLITICAL PARTIES OF THE LVOV AREA

In the article probed the phenomenon of political migration is a transition of person or groups of persons from one fraction (parties) in other, which has for today in Ukraine destructive nature and threatening character. Internal reasons of political migration testify to the threat of the subsequent normal functioning of party ideologies at political parties and accordingly decline of level of trust to them from the side of society. In the article it is conducted this phenomenon after materials of the Lvov area.

Ю. ШВЕДА (Львів)

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ АНАЛІЗУ ЕЛЕКТОРАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ В СУЧАСНИХ ДЕМОКРАТІЯХ

Останнім часом, у зв'язку з поширенням виборчої демократії в Україні, спостерігається відчутне зростання інтересу до проблем пов'язаних з виборами, виборчими системами та виборчою поведінкою.

Виборча поведінка виступає однією із сфер наукових досліджень в політології, яка дає можливість з'ясувати стосунки, що виникають між виборцями та політичними партіями, що виражаються в акті голосування. Виборці та політичні партії відіграють суттєву роль в процесі виборчого змагання, де “результат виборів не є винятково процесом діяльності політичних партій, як і не є результатом виключно рішення самих виборців... є він продуктом взаємовпливів між партіями та виборцями” [16, 7]. Важко уявити собі виборче змагання без котрогось із зазначених учасників. Партії впливають на настрої електорату, пропонуючи конкретних кандидатів, а також відповідні програми, а виборці створюють їм можливість впливати на рішення, що приймаються парламентом та урядом. Іншими словами партії структурують вибір електорату, виборці ж впливають на партійну структуру парламенту.

Очевидно, що в процесі цієї взаємодії важливе значення має характер самого електорату. Загалом, вирізняють два типи електорату: структурований та неструктурований. Структурований електорат – це такий, виборче рішення якого є результатом тривалої партійної ідентифікації, яка зумовлена структурою існуючих в країні соціо-політичних поділів. Іншими словами – виборче рішення є відображенням соціальних та політичних чинників, які впливають на характер голосування. Такий тип виборчих голосів носить назву “голосів приналежності” й зумовлений фактом появи сильних зв'язків між партією та певною соціальною групою. Неструктурований електорат, віддаючи свої голоси реагує на політичні проблеми, які є важливими для нього в даний час, а тому має нестабільний характер. Дані виборці мають слабкий зв'язок з політичними партіями і часто змінюють свої партійні преференції. Цей тип електорату характеризується також відсутністю зв'язків між соціальною (чи партійною) приналежністю і характером голосування.

Виборча поведінка виступає предметом наукового аналізу для того, щоб скласти уявлення про сам електорат та його еволюцію. Це, загалом, допомагає політичним партіям в

розробці оптимальної стратегії як на виборчому так і парламентському рівнях. Наявність інформації про виборців дозволяє політичним партіям сформувати особливі програмні рішення націлені на інтереси конкретної соціальної групи. Результатом ефективної стратегії політичних партій є, на виборчому рівні, перемога у виборах, а в парламенті – вплив на процес прийняття політичних рішень.

Виборчу поведінку зазвичай прийнято аналізувати на рівні: індивідуальному, щоб зрозуміти мотиви, якими керуються окремі виборці під час голосування; груповому (інтегрованому), щоб зрозуміти характер соціальних зв'язків, які виникають на виборчому рівні.

1. Виборча поведінка на індивідуальному рівні

Загалом, серед дослідників виборчої поведінки існує досить поширене переконання, що маємо справу з дуже самодіяльним і підготовленим електоратом. Характеризується він досить високим рівнем освіти і достатньо широким доступом до різних джерел інформації. Це зумовлює той факт, що виборець є більш схильним до індивідуальної оцінки інформації аніж керується передумовами, що виникають з його приналежності до відповідної соціальної групи. У такій ситуації мова йде про появу т.зв. “голосів думки” (Vote of opinion), а так звані “голоси приналежності” (Vote of belonging) відходять на задній план. А. Парізі і Г. Пасквіно (1980) вирізнили три типи виборчих голосів на індивідуальному рівні.

Голос думки (Vote of opinion). Цей тип голосів є виразом рішення виборця, прийнятого на підставі багатьох пропозицій і програмних рішень представлених політичними партіями. “Голос думки” притаманний виборцям, які належать до середнього класу і частково до груп робітничого класу зайнятого у великій промисловості. Поява цього типу голосів пов'язана з виникненням комунікаційних та організаційних структур, які об'єднують виборця з тими кого обирають. Істотну роль в цьому укладі посідають два наступні чинники. Перший – це мас-медіа, які будучи каналом політичної інформації, окреслюють коло даних, які уможливають прийняття остаточного рішення. Другим чинником є зростання рівня освіти, що спричиняє можливість отримання виборцем більшої інформації, яка дозволяє йому прийняти самостійне рішення. Завдяки цим чинникам настає формування орієнтації, яка становить базу голосів думки. Наслідками такого способу формування виборчої поведінки є:

- а) високий ступінь непевності щодо підсумків виборів – цей тип голосу формує дуже широку та відкриту виборчу конкуренцію,
- б) сильна вразливість партій до зміни громадської думки,
- в) нестабільність і змінність виборчої поведінки, що значно узалежнює цей тип голосу від різного роду консультацій (наприклад регіональних, національних) [13, 14-15].

Симптомом домінування “голосу думки” є зростання певних політичних питань для рішення індивідуального виборця. І. Бадж і Д. Фарле називають це явище раціональним вибором (rational choice). Це означає, що виборець оцінює здобутки та втрати пов'язані з власною лінією поведінки, і якщо цей баланс є позитивним, приймає остаточне рішення [3, 7].

Загалом, процес прийняття виборчого рішення стає домінуючим через необхідність спрощення вибору, а відтак зменшення реального політичного укладу до такого пункту, в якому стає можливим його раціональне впровадження. Іншими словами, виборець спрощує комплекс політичних проблем, орієнтуючись на ті питання, які є для нього найістотнішими. Найчастіше спричиняє це до обрахунку аргументів “за” та “проти” стосовно конкретної партії і в результаті голосує за ту партію, яка отримує найвищу позитивну оцінку.

І. Бадж і Д. Фарле, спираючися на результати виборчих досліджень в 23 демократіях (в тому числі 15 європейських), зауважили, що у виборах особливо домінували чотири групи програмних питань [3, 36]. 3-поміж 140 проаналізованих європейських виборів у 120 істотну роль відіграла оцінка попередньої діяльності уряду (пов'язана з думкою виборців щодо потенційної здатності конкретної партійної команди ефективно керувати політикою держави), в 60 – оцінка конкретного кандидата, в 54 – проблема розподілу національного доходу, а в 50 – проблеми міжнародної політики. В Данії, Фінляндії, Голландії, Норвегії і Великобританії у всіх виборах важливу роль відіграє оцінка попередньої політики уряду. Натомість оцінка особистих якостей кандидата є основним мотивом виборчого рішення у Великобританії, Німеччині та Ірландії. Проблема розподілу національного доходу особливо проявляється у парламентських виборах Великобританії, Данії та Італії, а питання пов'язані з міжнародною політикою у

Фінляндії, Норвегії, Німеччині та Великобританії. У деяких державах з'являються одночасно й інші політичні питання, загальні впливи яких на виборчу поведінку не можна недооцінити. Наприклад, у Франції та Німеччині значну роль відіграє проблема громадської безпеки і публічного спокою, у Бельгії – етнічні проблеми і проблема зміни конституції, в Фінляндії – сільськогосподарські проблеми та конфлікт центр-периферія, в скандинавських державах і Голландії – проблематика прав і громадянських свобод, а в Італії та Голландії – релігійні проблеми.

Дж. Гофріхтер, аналізуючи результати соціологічних досліджень здійснених в 1986-1989 рр. зауважує, що в 12 державах Західної Європи дві групи політичних респондентів оцінили як особливо важливі проблеми: пов'язані з проблемою охорони навколишнього середовища та економічні, такі як безробіття, стабільні ціни, соціальне забезпечення [8, 124-128]. У другій половині 1989 р. проблема безробіття вийшла на перший план. В середньому 95,3 % респондентів визнало власне цю проблему за найістотнішу, а близько 94 % - проблему охорони навколишнього середовища. В Греції, Іспанії, Ірландії, Італії, Франції та Португалії домінували економічні питання. Натомість в Німеччині, Данії та Голландії переважали проблеми охорони навколишнього середовища [7, 97].

Повертаючись однак до досліджень, які здійснювали І. Бадж та Д. Фарле, виділяють конкретні політичні проблеми (issues), істотні у виборах в 14 тематичних групах. Політичними проблемами, які найчастіше піддавалися оцінці виборців були:

а) раціональне сприйняття партії, яка здійснює державну владу – ефективність управління, економічна стабільність, поширення корупції тощо. Виборці зобов'язані виділити урядову команду, а підставою її оцінки електоратом є ефективність змагання партій у здійсненні функцій управління в минулому і в очікуваному майбутньому;

б) особисті риси кандидатів – відігравали істотну роль більш ніж в половині аналізованих виборів. Менше значення мали вони в скандинавських державах і Швейцарії, а домінували в англо-саксонських парламентських системах, які спиралися на двопартійні системи та у ФРН;

в) міжнародні відносини – істотна проблематика для виборчих рішень. Так, наприклад, у Великобританії вона була істотною в 6 із 10 виборів, а у ФРН в 5 з 7;

г) соціоекономічний розподіл національного доходу, пов'язаний насамперед з політикою держави добробуту (наприклад у скандинавських країнах та в Австрії).

Решта 10 політичних проблем, виступали як істотні в 8-20 % досліджуваних виборах. Прикладом тут може слугувати проблема конституційних змін у Бельгії (виступає вона в 6 з 10 виборів), чи проблема суспільного устрою та громадського порядку у Франції та в ФРН (3 з 7) [3, 34-37]. Певні політичні проблеми представлені політичними партіями можуть збільшити кількість голосів виборців. Кореспондує це із типом “голосів думки”, коли виборець голосує за партію, які на його думку, найкраще відображають його погляди і політичний темперамент. Це означає, що добір політичних питань політичними партіями може впливати на модифікацію виборчої поведінки електорату, схильного до “голосу думки”. Показово, що соціалістичні партії (блок лівих), намагаючись виправити свою виборчу позицію, як правило наголошують на соціоекономічних проблемах. В той час як буржуазні партії акцентують увагу виборців на проблемах суспільного устрою і громадського порядку, моральних і релігійних проблемах, а також на проблемах зменшення державного контролю та регламентації політичного процесу.

Не слід однак переоцінювати значення конкретних політичних проблем як чинника, який сприяє здобуттю додаткових голосів. І. Бадж і Д. Фарле вважають, що у виняткових ситуаціях партія може розраховувати на здобуття 10-12 % голосів, що може бути результатом ефективної акцептації актуальних політичних проблем. Близько 30-50 % виборчих голосів повинно бути результатом інших чинників.

В тому контексті з'являється поняття *нормального голосу (Normal Vote)*. Це поняття вводить П. Конверс, який зауважив існування серед більшості виборців тривалого зв'язку з політичними партіями [4, 27]. Є це певною аналітичною конструкцією, яка спирається на факті існування сильної партійної ідентифікації. Нагадує він згадуваний вже раніше “голос приналежності”. Оцінка величини “нормального голосу” є результатом співвідношення загальної кількості голосів, отриманих політичною партією, і голосами тієї частини партійного електорату, яка керується конкретною політичною проблемою.

Голос приналежності (Vote of Belonging). Наскільки “голос думки” стосується процесу змін, настільки “голос приналежності” стосується тягlosti, чи сильної залежності від існуючої соціальної структури. Даний тип виборчої поведінки є підтвердженням суб’єктивної ідентифікації виборця з політичною силою, яка розглядається як така, що має органічний зв’язок з соціальною групою, до якої належить виборець. “Голос приналежності” є сумою соціальної та партійної ідентифікації виборців. Пов’язаний він з існуючим соціально-політичним поділом. Цей тип голосів, не пов’язаний з прискіпливою оцінкою програми партії – на перший план виборець висуває групову (партійну) ідентифікацію. “Голос приналежності” віддається в рамках т.зв. обмеженої автономії, коли голосування за дану партію виникає з почуття ідентифікації, а не апробації програми. Такий голос є сильно пов’язаний із соціальною базою виборця (наприклад в Італії фермери репрезентують тип католицької приналежності й голосують насамперед за християнських демократів, в той час як робітничий клас підтримує лівих). “Голос приналежності” пов’язаний з партійною орієнтацією виборця, натомість у дуже вузькому вигляді він відображає: зміни в політичному середовищі (події на політичній арені), результати індивідуальних виборчих консультацій.

Творив він стабільну базу виборчої підтримки у фазі існування традиційних соціальних поділів і “замороження” партійної системи [9, 236].

Голос змін (Vote of Exchange). Не є він простим вираженням думки про політичну програму чи підтвердженням групової приналежності. Закладає він існування зв’язку між виборцем і тими кого вибирають. У цьому випадку предметом вибору є завжди конкретна структура, оскільки саме такий актор може безпосередньо реагувати на очікування виборця і пожертвувати йому раціональну, індивідуальну користь. “Голос змін” є чимось на зразок торгів, скерованих на забезпечення визначених потреб або зміцнення певних інтересів виборців. У випадку цього типу голосів (на протигагу до “голосу думки”) зв’язок між рішенням виборця і вгамуванням інтересів є миттєвим і персоніфікованим. Існує безпосередній, особистий контакт між виборцем і тими, кого вибирають. Очікується від кандидата, що принесе він користь виборцю або групі, яку він репрезентує. Часто підкреслюється, що “голос змін” є характерним для тої частини суспільства, яка знаходиться поза політичною системою або на її периферії. Цей тип зв’язку виключає зайняття виборцем становища більш програмного ніж у випадку “голосу думки”. Якщо цей тип голосу не може знайти безпосереднього виразу в стосунках між двома зацікавленими сторонами, тоді, як правило, переходить він у “голос протесту”. Це може набирати також характеру абсцесії під час акту голосування. В італійському випадку “голос змін” асоціюється з міською та сільською малою буржуазією, або ж старим середнім класом. Як правило такий голос характеризується з відсутністю тягlosti. Найчастіше він пов’язаний з економічною ситуацією регіону, яка детермінує кількість і характер індивідуальних потреб і можливість їх реалізації та силу цього голосу [13, 235-236].

2. Виборча поведінка на інтегрованому рівні

У характері виборчої поведінки на інтегрованому рівні може виступати елемент сталості чи зміни. Про те, котрий з них домінує в конкретній, національній партійній системі, зумовлюючи виборчу поведінку, можна судити на основі аналізу кількох виборів. Природно, що можливі зміни у поведінці виборців у двох послідовних виборах (т.зв. критичні зміни) – але це відбувається рідко.

На виборчу поведінку впливають соціально-політичні поділи (посилення старих чи формування нових) та здатність політичних партій до швидкого реагування на зміни. Якщо політична партія буде здатною до швидкої “відповіді” на нові проблеми, наприклад, шляхом зміни своєї програми то може розраховувати на підтримку попереднього електорату. Якщо ж вона не шукає шляхів розв’язання відповідних соціальних проблем, які хвилюють виборців, тоді може вона втратити свою попередню виборчу базу, яка “перенесе” свої голоси на інші угруповання.

Структура соціально-політичних поділів в сучасних суспільствах, набираючи відмінних форм і творячи різні конфігурації, вплинула на формування партійних систем. Формувалися вони зазвичай в час поширення загального виборчого права на початку ХХ ст. (процес цей завершився в перших декадах ХХ ст.) Власне цей факт діяв як “каталізатор”, який зумовлював процес “замороження” структури соціально-політичних поділів. Цей термін запровадив у науковий обіг С. Роккан. Як засадничу причину “замороження” подав він факт певної

мобілізації електорату в державах Західної Європи в рамках тривало існуючих соціально-політичних поділів [15]. Запровадження загального виборчого права було останнім політичним явищем, яке привело до мобілізації, в такому великому масштабі, нових виборців. З цього часу процес формування стабільної виборчої лояльності вважається завершеним. Можна це назвати терміном “загосподарювання” електорату політичними партіями.

Це припущення С. Роккана в 70-х рр. емпіричними дослідженнями підтвердили Р. Роуз та Д. Урвін, які вивчали нові тенденції в процесі надання політичним партіям підтримки електорату в 1945-1970 рр. [17, 296].

Так в 60-х рр. і на початку 70-х рр. більшість політологів була переконана в існуванні тривалих та сталих зв'язків між електоратом та політичними партіями. Основним проявом цього стану речей було явище виборчої стабільності. Однак вже в 70-х рр. з'являються симптоми, які свідчили про часткове “розмерзання” партійних систем та про очевидні зміни в політиці партій. Так у Бельгії відродились конфлікти на етнічній основі, що зумовило поділ трьох основних бельгійських партій (соціалістичної, ліберальної та християнсько-демократичної) на дві окремі частини, які представляли інтереси валонців та фламандців. З'являються нові партії виразно етнічного спрямування. У Норвегії в результаті проведення в 1972 р. референдуму стосовно вступу держави в Євросоюз відновився конфлікт “центр-периферія”, який зумовив тимчасовий розпад традиційних виборчих коаліцій. У Голландії релігійні партії (католицька та протестантська), намагаючись зупинити ерозію власного електорату, створили в 1980 р. єдину християнську партію, що безперечно не могло не вплинути на характер виборчої поведінки. В Італії в кінці 70-х на поч. 80-х рр. рівень підтримки комуністичних партій наблизився до рівня підтримки християнських партій. У виборах 1983 р. ця різниця становила всього 3 %. В Данії у 1973 р. відбувся справжній “виборчий землетрус”. Кількість партій, репрезентованих в парламенті зросла з 5 до 10. Рівень виборчої підтримки традиційних партій (соціал-демократичної, соціально-ліберальної, ліберальної та консервативної) знизився з 84 до 58 %. Прогресивна партія, яка лише виникла, отримує несподівано високу підтримку виборців (15,9 %) і стає другою за популярністю партією Данії.

Згодом виникає питання про те чи в контексті змін, які відбуваються з початку 70-х рр. в політичних системах справджується гіпотеза про “замерзання систем”. М. Маге здійснив дослідження подібні до тих, що їх здійснювали Р. Роуз та Д. Урвін, лише на 10 років пізніше, і прийшла до висновку, що партійні системи Західної Європи не можна трактувати як стабільні за своєю природою [12, 92]. До подібного висновку дійшов і М. Шамір [18, 70]. Аналізуючи процес еволюції європейських партійних систем (від кінця XIX ст.), він зауважив, що домінуючою рисою їх є не стабільність, а власне зміна. Він стверджував, що “... більшість партійних систем не можна сприймати як стабільні, і тим паче як “заморожені”. Гіпотеза “замерзання” повинна відійти” [18, 70]. Так само Дж. Лане та С. Ерссон оцінюють домінуючі виборчі тенденції, починаючи з 20-х рр. ставлять під сумнів засадничий характер гіпотези С. Ліпсета та С. Роккана [11, 94-132]. М. Маге, М. Шамір як і Дж. Лане та С. Ерссон оцінюють процес зміни/тривалості через примат виборчої підтримки окремих політичних партій. Якщо навіть ця підтримка змінюється, то однаково загальний електорат сучасних сімей політичних партій залишається стабільним.

З 1945 р. до кінця 70-х рр. середня виборча підтримка соціалістичних партій становила близько 31 % (в 70-х рр. зменшилась на 2,7% порівняно з 50-ми рр.), християнсько-демократичних – 22 % (падіння на 3, 3%), консервативних – 15 % (зростання на 2,1%), ліберальних – 11 % (зростання на 1,9 %). Одночасно підтримка партій нового типу є відносно помірною (наприклад для партій зелених становила вона в 70-х рр. – 2,3 %, а нових лівих партій – 2,9 %). Таким чином гіпотеза про “замерзання партійних систем” видається достатньо обґрунтованою, принаймні в рамках виборчої підтримки серед основних політичних партій. Партійні системи залишилися досить стабільними, хоча б у тій частині, коли мова йде про домінуючий уклад соціо-політичних поділів [6]. “Старі” поділи можливо втратили свою гостроту, однак і далі становлять вони досить сильну основу виборчої поведінки. Загалом “нові” соціальні поділи (наприклад постматеріалізм проти матеріалізму) не досягли ще такого значення, щоб можна було б говорити про їх домінування в процесі структурування міжпартійної конкуренції.

Проблема полягає в необхідності відокремлення індивідуальної та інтегрованої (партійної) виборчої поведінки. Занепадає груповий стиль голосування, а зростає явище індивідуалізації виборчого рішення. Мотиви, якими керується індивідуальний виборець, загалом не є детерміновані його становищем в рамках соціальної структури. З'явилося багато нових політичних проблем (наприклад охорона навколишнього середовища, ставлення до держави загального благоденства, проблеми емігрантів), які займають значно поважніше місце в ієрархії цінностей виборця ніж ті, що зумовлені його соціально-демографічним становищем. В політиці однак відбувається так, що ці нові проблеми вмонтовуються в традиційний уклад ліві-праві, додатково посилюючи його. В 90-х рр. цей уклад значно відрізняється від того, що існував раніше, однак продовжує він детермінувати біполярний характер ідеологічного змагання, який спирається на конкуренції лівих та правих цінностей.

3. Типологія виборчої поведінки на інтегрованому рівні

Встановлення домінуючого в даній партійній системі типу виборчої поведінки може бути підставою для самостійної політичної типології. Проблема ця широко описана в американській літературі. Загалом виділяють три домінуючих типи виборчої поведінки: стабільна виборча поведінка; зміна виборчої поведінки (перенесення виборчих переважень); втрата партійної лояльності.

Стабільна виборча поведінка. До 60-х рр. XX ст. виборча поведінка в Західній Європі характеризувалася стабільністю. Стабільна виборча поведінка означає, що виборець регулярно голосує за ту саму партію і таким чином підтверджує сильний зв'язок з даним угрупованням. Виникаючи в такий спосіб виборчу лояльність визначали на основі партійної та соціально-культурної ідентифікації.

Партійна ідентифікація означає, що спосіб голосування залежить від лояльності до певної політичної партії, а не до певної соціальної групи, звідси досить часто вона іменується психологічною ідентифікацією. Соціально-культурна ідентифікація базується на тому, що головним мотивом голосування є причетність до визначеної соціальної групи. Цей тип ідентифікації розвивався в основному в Європі, де партійна лояльність невіддільна від соціальної структури та домінуючих у ньому соціальних поділів. Тут електорат представляє собою не окрему групу, а лише спільноту інтересів, які зумовлені соціальним становищем і однаковим сприйняттям тих самих цінностей [5, 2].

Дослідники, які займаються проблемою політичної лояльності і шукають підстави для пояснення стабільних схем виборчої поведінки, звертають увагу на існуючі відмінності в процесі формування зв'язків між політичними партіями і соціополітичною структурою регіону. В США обидві великі партії стабілізувалися в рамках суспільства значно раніше ніж релігійні, професійні чи класові спільноти, а в додатку домінуюча двопартійна схема змагання спричинила до агрегації інтересів, а також груп в широкі, досить нетривкі виборчі коаліції. Не репрезентують вони окремих соціальних груп. Ідеологічні конфлікти в США набрали фрагментаризованого характеру, що означає появу асиметричного укладу політичної лояльності стосовно обох великих партій [14, 752-753].

Сформовані в такий спосіб тривалі партійні лояльності визначаються поняттям психологічної ідентифікації з конкретною політичною партією. Більшість виборців сформували стабільні форми партійної орієнтації, які є відображенням позицій, успадкованих від попередніх генерацій, що спираються на узагальненні попереднього досвіду сприйняття політичних партій та їх лідерів. В такому укладі психологічна ідентифікація з політичною партією стає незалежним джерелом мотивації політичної позиції, а також виборчого рішення громадян, а здійснювана виборцем оцінка конкретної політичної проблеми, кандидата чи події узалежнена від характеру його партійної лояльності. В дослідженнях, проведених на території США, помічено, що досить часто існування стабільної партійної лояльності не обов'язково знаходить відображення в акті голосування виборця. Означає це появу зовсім "неєвропейських" процедур, які полягають в тому, що партійна лояльність та акт прийняття рішення виборцем не мають причинно-наслідкового зв'язку. Загалом непоодиноким є ситуація, коли виборець ідентифікується з однією партією, але віддає свій голос за іншу. Пов'язано це очевидно насамперед з характером суспільно-політичного середовища. Порівняно з європейським є воно слабше структурованим (наприклад, партійна лояльність часто розвивається незалежно від соціального контексту, а характер ідеологічних конфліктів залишається дуже складним),

придатнішим до впливу функціональних та кон'юнктурних чинників, а також відкритішим до індивідуалізації політичного заклику.

Довший час вважалося, що партійна лояльність є відображенням специфічних рис політичних партій, партійної системи та домінуючого типу партійної конкуренції. Через те передбачалося, що політичний контекст може спричинити формування особливих форм партійної лояльності. Однак потрібно звернути увагу на один специфічний аспект, що виникає з прийняття такого підходу. Без огляду на те чи виборець самоідентифікується з конкретною формальною організацією (партією), чи вирішальним є почуття групової ідентичності, лояльність до партії, а в підсумку її здатність до контролю електорату залишається узалежненою в обох випадках від процесу значною мірою незалежного від неї самої. Можна очевидно роздумувати, чи процес безпосереднього (психологічного) чи опосередкованого (через ідентифікацію з соціальною групою чи організаційними репрезентантами її інтересів) зв'язку виборців з партіями є більш ефективним з погляду бачення її інтересів. Спробуємо однак подивитися на цю проблему з дещо іншого боку, роблячи предметом аналізу лише приклад виборчої лояльності в державах Західної Європи.

Чи справді явище стабілізації виборчої поведінки в цьому регіоні належить розглядати лише і виключно в категоріях соціально-структурної парадигми? Очевидно, щоб це стверджувати, було б необхідно звернутися до результатів досліджень індивідуальної виборчої поведінки. Показово, що К. Бакер, аналізуючи приклад німецької партійної системи, дійшов висновку, що соціально-структурна ідентифікація застосовується тут через ідентифікацію психологічну і власне ця остання може слугувати найкращим способом передбачення, особливо серед молоді, індивідуальних виборчих рішень. Б. Річардсон, підсумовуючи результати своїх соціологічних досліджень, здійснених в 80-х рр. в Німеччині, Великобританії і Голландії, зауважив, що в середньому від 50 до 70 % респондентів виражали сильний психологічний зв'язок з партіями. Б. Річардсон на відміну від К. Бакера, не вважає що маємо ми справу з явищем заміни однієї моделі іншою. Обидва джерела стабільності виборчої поведінки виступають одночасно і в результаті індивідуальна виборча поведінка часто проявляється як результат різних мотивів, не обов'язково пов'язаних з однією із згадуваних раніше теоретичних моделей інтерпретації механізму партійної ідентифікації. Цей автор пропонує трактовку ставлення виборців до партії як щільного укладу принципів та поведінки, яка є відображенням рівною мірою: а) його соціальної (групової) позиції, б) досвіду, що накопичувався роками, і збагаченому можливістю здійснення більш зрілої і суб'єктивної оцінки політики, що може бути результатом наприклад зростання рівня освіти пересічного виборця, в) прив'язка до певних цінностей, які безпосередньо поєднуються з політикою певної політичної партії та її виборчими гаслами [7, 82-83].

Зміна виборчої поведінки (перенесення виборчих преференцій). На початку 70-х рр. в Західній Європі наступила зміна виборчої поведінки. Це означало, що виборці перестали голосувати за партії, з якими вони себе ідентифікували довший час (наприклад протягом однієї, двох виборчих кампаній), і почали переносити свої виборчі симпатії на інші політичні угруповання.

Зміна виборчої лояльності може бути результатом змін усотціальної бази підтримки, традиційно пов'язаній із конкретною політичною партією. В результаті спостерігаємо зміну розподілу голосів між конкуруючими у виборах політичними партіями. Успіх наприклад політики Нового курсу в США був пов'язаний із зростаючою підтримкою Демократичної партії серед робітничого класу, католиків та чорношкірих. Незначний спад підтримки соціалістичних партій в Європі в 70-х рр. (з 30,5 до 29,5 %) пов'язаний із зменшенням частки робітничого класу, зайнятого на великих промислових підприємствах. Є це період, протягом якого змінюється характер виборчих коаліцій (може це бути результатом наприклад участі у виборах нових соціальних груп, які раніше утримувалися від голосування чи теж приєднання до партії частини виборців, які голосували за інші партії).

Перенесення виборчих преференцій базується на двох чинниках: зміні джерел підтримки політичних партій; зміні в розподілі виборчих голосів.

Зміна бази партійної підтримки може привести до зміни напрямку партійної політики та її програми. Темпи цих змін залежать від характеру проблем, які поділяють конкуруючі партії, значення нових політичних питань і реакції партійних еліт на факт їх появи. Різновиди змін

виборчої лояльності можна представити у вигляді критичних та часткових змін. Останні в свою чергу поділяються на секторальні та середовищні [10, 24].

Критичні зміни виступають рідко. Прикладом тут можуть бути вибори у Данії в 1973 р. в результаті яких парламентське представництво здобули 10 політичних партій. До 1973 р. в датському парламенті було представлено в середньому 6 партій. В наступних 8 виборах кількість партій коливалася між 8 та 11. У 1973 р. з'явилося 3 нові буржуазні угруповання: Прогресивна партія, Центристські демократи та Християнсько-демократична партія. Здобули вони разом 27 % голосів виборців. Цікавим був випадок Прогресивної партії, створеної в 1972 р. Здобула вона 16 % голосів і стала другою парламентською фракцією в Данії. Всі стабілізовані партії зафіксували натомість досить значні втрати. Найбільших втрат зазнали Соціал-демократична партія (здобула 25 % голосів порівняно з 37,3 % у 1971 р.) та Консервативна партія (відповідно 16,7 % і 9,2 %). У 1973 р. рівень перенесення виборчої підтримки був найвищим в історії Данії і становив 29,1 %.

Після 1973 р. наступила стабілізація ново сфрагментаризованої партійної системи. У чергових парламентських виборах приймало участь 11 партій, хоч одна або дві з них час від часу втрачали представництво у парламенті (не перевищуючи 2% виборчого бар'єру). Прикладом можуть слугувати комуністи, які від 1979 року не є представлені в парламенті. Від 1973 р. тут не з'явилася жодна нова істотна політична партія. Фрагментаризації партійної системи в 1973 р. сприяв період зміни виборчої лояльності (realignment), який також охоплював вибори в 1975 і 1977 рр. З 70-х рр. вибори супроводжуються певною зміною виборчих голосів, однак у рамках (того, що з'явився після 1973 р.) політичного укладу.

У Європі значно частіше зустрічається (і справді становить основу) часткові зміни виборчої лояльності, в рамках яких вирізняють два відмінні уклади: секторальні та середовищні.

У Німеччині та США мали місце зміни секторального характеру, пов'язані з переформуванням підтримки однієї чи кількох партій. У 70-х рр. СДПН здобула підтримку значної частини середнього класу, при збереженні сильних впливів серед робітничого класу. Ефектом секторальних змін стало зміцнення виборчої підтримки ХДС, що, при одночасній ерозії лояльності робітничого класу стосовно СДПН, привело до численних виборчих поразок соціал-демократів.

В США конкретна політична проблема – гарантування громадянських прав “чорної меншини” – стала причиною реорієнтації політичних еліт стосовно цієї проблеми. Прихильники поширення громадянських прав для чорношкірих переорієнтували свою підтримку на Демократичну партію, а консервативні противники реформ – на Республіканську партію.

Сутність секторальних змін проявляється у своєрідному обміні підтримкою між партіями. Одна партія, втрачаючи підтримку частини електорату, знаходить її, здобуваючи підтримку іншої групи виборців. У США так відбувається з обома партіями, зміна виборчої лояльності не впливає загалом на глобальний розподіл голосів. Зміна виборчої лояльності не обов'язково повинна означати послаблення виборчої позиції конкретної партії.

В Італії зміна підтримки виборцями політичних партій є відображенням процесу середовищних змін (переформувань), які розуміються як зміни соціального оточення політичної системи. Можемо ми бути свідками зменшення динамічної експансії визначеної соціальної групи, особливо фахової. Кількісні (демографічні) зміни пов'язані, як правило, з якісними (відмінні політичні принципи електорату). В підсумку можуть вони впливати на поразку чи успіх політичної партії (чи коаліції). В Італії після 1945 р. фермерський сектор зменшився, в той час як збільшилися групи крупного бізнесу та сфери послуг. Це зумовило зменшення електорату традиційно зорієнтованого консервативно. Тим самим послабилась підтримка консервативних партій (насамперед християнсько-демократичної партії).

Середовищна зміна виборчої орієнтації є продуктом змін у соціальній структурі й не підлягає контролю еліт. Може це найбільше спровокувати їх реакцію. Секторальні зміни виборчої лояльності натомість є часто результатом попередніх змін на рівні еліт, а нерідко результатом модифікації, здійсненої самими партіями, зорієнтованих на поширення бази підтримки через: зміцнення виборчої платформи через додаткові програмні пропозиції (відмінне або модифіковане політичне звернення скероване на залучення тих груп, що

знаходяться поза традиційною базою підтримки партії); перегляд свого ставлення щодо певних вимог, навіть колись фундаментальних для партії.

Процес секторальних змін спирається на формування ефективних зв'язків між свідомістю мас та діяльністю еліт.

У Західній Європі спостерігаємо явище перенесення виборчих преференцій між політичними партіями, яке в основному має місце в рамках існуючих сімей політичних партій. В період після 1945 р. виборча підтримка лівих партій (комуністичних, соціалістичних, соціал-демократичних та екологічних) не зазнала жодних змін і коливається між 40,5 % (від 40,2 до 40,6 %). Підтримка центристських партій (аграрних та ліберальних) в середньому становила 8,5 % (від 8,2 % до 8,9 % виборчих голосів), а правих партій – 39 % (від 39 до 38,4 %).

Останнім часом в постіндустріальних державах спостерігається також процес падіння партійної лояльності, який характеризується тим, що слабшає зв'язок між соціальною верствою та конкретною партією, яка була її політичним представником. Згадувана вище модель зміни виборчої поведінки (realignment) вважає, що нестабільність і плинність виборчої поведінки в рамках партійної системи є феноменом перехідним. Появляються вона в період переходу від одного стабільного виборчого періоду до іншого. Модель падіння партійної лояльності відноситься швидше до змін більш фундаментальних і тривалих, особливо якщо йдеться про їх наслідки. Політичні партії перестають виконувати традиційні функції (наприклад інтеграції чи мобілізації) і в результаті втрачають контроль над виборчою поведінкою електорату. Ця модель інтерпретації виборчої поведінки приводить до послаблення ролі політичних партій і в результаті заміну їх іншими інститутами, більш ефективними в творенні зв'язків між громадянами та владою. Спочатку цей процес трактувався як вступна фаза зміни виборчої лояльності. Виборці втрачали симпатію до конкретної партії і підтверджували це своїм голосуванням. В результаті з'являлася нова партійна лояльність. В 70-х рр. почали трактувати цей процес як окремий феномен, пов'язаний з кризою партій, і визнано його як тривалу рису виборчої поведінки [2, 233-239].

Однак при цьому виникає питання чи падіння партійної лояльності слід трактувати як окрему категорію в процесі дослідження виборчої поведінки. Може стосовно США має вона певне підтвердження, однак ситуація змінюється коли предметом дослідження стають партійні системи Західної Європи. З'являється питання, коли зміна виборчої поведінки переростає в процес падіння партійної лояльності і які індикатори вказують на явище кризи партій? Чи справді в Західній Європі маємо справу з цим феноменом? Може однак виявиться, що падіння лояльності стосовно однієї партії є загалом явищем тимчасовим. Тим паче, що факт виникнення партії нового типу дає можливість прихилитися до неї частині незадоволеного електорату. Однак теза про кризу “стабілізованих” партій, (що однак важко довести) загалом не свідчить про кризу партій як форми організації сучасного електорату.

1. Bartolini S., Mair P. Policy Competition, Spatial Distance and Electoral Instability // *West Europe Politics*, 1990, vol.13(4), p.287.

2. Beck P. Dealignment. – In.: *Electoral Changes in Advanced Industrial Democracies* / Ed. by R.Dalton, S.Flanagan, P.Beck, Princeton: Princeton UP, 1984, p.233-239.

3. Budge I., Farlie D. Explaining and Predicting Elections, Issue Effect and Party Strategies in 23 Democracies. – London: Allen and Urwin, 1983, p.7.

4. Converse P. The Concept of a Normal Vote.- In: *Elections and the Political Order* / Ed by.A.Campbell, P.Converse, W.Miller, D.Stokes. – New York: Wiley, 1986, p.27.

5. *Electoral Change in Western Democracies. Patterns and Sources of Electoral Volatility* / Ed by. Crewe I., Denver D. – London: Croom Helm, 1985, p. 2.

6. Gallagher M., Laver M., Mair P. *Representative Government in Western Europe.*- New York: Mc Graw-Hill, Inc., 1992, Part III.

7. Herbut R. Systemy partyjne w Europie Zachodniej – ciągłosc i zmiana. *Studium porownawcze.* – Wrocław: Wyd.UWr., *Politologia XIX*, 1996, p.82-83.

8. Hofrichter J. Evolution of Environmental Attitudes in the European Community // *Scandinavian Political Studies*, 1990, vol.13(2), p. 124-128.

9. Katz R. Preference Voting in Italy: Votes of Opinion, Belonging and Exchange // *Comparative Political Studies*, 1985, vol. 18(2), p.236.

10. Key V. A Theory of Critical Elections // *Journal of Politics*, 1955, vol.17, p.24.
11. Lane J., Ersson S. *Politics and Society in Western Europe*. – London: Sage, 1987, p.94-132.
12. Maguire M. Is There Still Persistence? Electoral Change in Western Europe, 1948-1979. – In: *Western European Party Systems: Continuity and Change* / Ed.by H.Daalder, P.Mair.- London: Sage, 1983, p.92.
13. Parizi A., Pasguino G. Changes in Italian Electoral Behaviour: The Relationships Between Parties and Voters. – *Italy in Transition* / Ed by. P.Lange, S.Tarrow. – London: Frank Cass, 1980, p.235-236.
14. Richardson B. European Party Loyalties Revisited // *American Political Science Review*, 1991, vol.85(3), 752-753.
15. Rokkan S. *Citizens, Elections, Parties*.- New York: Mc Kay, 1970.
16. Rose R., Mc Allister I. Voters Begin to Choose. From closed-class to open elections in Britain. – London: Sage, 1986, p.7.
17. Rose R., Urwin D. Persistence and Change in Western Party Systems Since 1945 // *Political Studies*, 1970, vol. 18(3), p.296.
18. Shamir M. Are Western European Party Systems Frozen? // *Comparative Political Studies*, 1984, vol. 17(1), p.70.

SUMMARY

Shveda Yu. BASIC THEORETICAL PROBLEMS OF ANALYZE ELECTORAL BEHEVIOUR IN MODERN DEMOCRACIES

Article is devoted to the problems of theoretical analyze of the electoral behaviour in modern democracies. It's show the different models of electoral behaviour and factors which determined it.

Ю. ГЕЦКО (Ужгород)

ЦИВІЛІЗАЦІЙНА ІДЕНТИЧНІСТЬ НАРОДІВ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

Сучасне людство – це більше шести млрд. землян, тисячі великих і малих народів, більш півтори сотень держав; це різноманіття економічних укладів, форм соціально-політичного і духовного життя. Одна з причин такої розмаїтості – розходження природних умов, фізичного середовища мешкання людей. Ці умови впливають на багато сторін громадського життя, але в першу чергу на господарську діяльність людини. Але природне життя значним чином детермінувало появу різних теорій, які намагаються пояснити людське минуле і дати картину його перспективного розвитку. На цьому ґрунті з'явилися різні суспільно-філософські теорії.

Актуальність даної статті полягає в теоретико-прикладному значенні цивілізаційного підходу до розвитку людства і в тому числі європейців. У сучасному розумінні – це науковий орієнтир, за допомогою якого моделюється, прогнозується та організується політичне життя цілої низки держав.

Метою статті є висвітлення перебігу, закономірностей і специфіки генезису розв'язання складного концептуального питання "європейська цивілізація". Мета дослідження полягає в тому, щоб обґрунтувати сучасний стан і тенденції розвитку теоретичного "штампу" цивілізація. Дослідити проблему співвідношення "європейська культурна ідентичність" і "цивілізація". В умовах цивілізації досягається високий рівень розвитку культури, створюються найбільші цінності матеріальної і, головне, духовної культури.

Проблема дослідження полягає в тому, що одним з ключових питань філософії соціокультурного розвитку є моделювання культурно-історичного руху суспільства, і в тому числі європейського, під яким слід розуміти побудову людською свідомістю абстрагованих схем руху людства у часі.

Зараз, у світлі змін, що відбуваються в суспільстві і свідомості, у літературі останніх років показується обмеженість і однобічність поглядів на європейську історію, що панувала ряд десятиліть марксистської п'ятичленної формаційної періодизації історичного процесу. Канонізований характер панівної історичної схеми дав поштовх до пошуку інших підходів, незалежних від волі людей зв'язків: виробничих, особистісних, суб'єктивних. Це призвело до широкого використання у вітчизняній історико-правовій науці поняття "цивілізація", яке остаточно склалося в Європі ще в епоху Просвітництва.

Об'єктом нашого аналізу стала теоретична концепція соціокультурного розвитку людства, яка отримала в науці назву – теорія цивілізації. Предметом наукового аналізу в даному дослідженні є всі активні складові чинники цивілізаційного розвитку держав Центральної і Південно-Східної Європи.

Методи дослідження. Розгляд ідентичності Центральної і Південно-Східної Європи з цивілізаційних позицій не є традиційною історією (в ній не розглядаються сценарії та картини конкретних подій, оскільки автора цікавлять типологічні процеси). Не є вона і історією культури або культурологією (бо автор не занурюється у процеси втілення істини, добра, краси в конкретних явищах мистецтва чи науки). Водночас виклад розвитку європейської цивілізації є більш фактологічним, ніж філософія історії. Отже, йдеться саме про теоретичний підхід, який за своєю синтетичністю та евристичним потенціалом здатний виступати основою гуманітарної підходу до соціокультурного розвитку людства в цілому.

Методологічна основа дослідження наближається до положень структурно-функціональної концепції. Вибір саме цієї теорії обумовлено намаганням максимально уникати суб'єктивних тверджень і висновків. На нашу думку, такий підхід в даному випадку дозволяє шукати підґрунтя для теоретичного осмислення природи світу саме з позицій цивілізаційного підходу. Це відповідає нашій уяві про суспільство як цілісну систему, в якій всі елементи знаходяться у нерозривному функціональному взаємозв'язку.

Головні принципи цивілізаційної концепції історичного розвитку були сформульовані А.Тойнбі та його послідовниками [15, 16]. Правда, на сучасному етапі в історико-геополітичному плані дана концепція набрала нового американізованого, “вестерного” змісту, наприклад З.Бжезинський, Д.Белл [1-4], а в окремих працях доведена С.Хантінгтоном до теорії “конфлікту цивілізацій” [20, 21]. Не можемо, однак, повністю погодитися із деякими його положеннями, тому більш зваженою і теоретично обґрунтованою методологією вважаємо комплексний підхід до вивчення історичного процесу з поєднанням цивілізаційного та формаційного (стадіального) підходів, запропонований у другій половині 90-х років ХХ ст. провідними українськими вченими Ю.Павленко [12], Ю.Пахомовим [13], який і покладено в основу роботи. Вони говорять про перехід від Західноєвропейської цивілізації до сучасної глобальної макроцивілізації, а тому теоретичні концепції цивілізаційного розвитку сучасного світу потребують відповідного переосмислення і кореляції.

У більшості наукових і довідкових видань цивілізація розуміється як стадія розвитку суспільства, зв'язана з культурою і яка має ряд ознак, що відрізняє цивілізацію від доцивілізаційної стадії розвитку суспільства. Найчастіше виділяють наступні ознаки цивілізації: наявність держави як визначеної організації, управлінської структури, що координує господарську, військову і деякі інші сфери життєдіяльності всього суспільства. Ці ознаки, як вважають дослідники цивілізації, виникають не обов'язково відразу всі разом.

Теорії локальних цивілізацій вивчають великі історично сформовані спільності, що займають визначену територію і мають свої особливості соціально-економічного і культурного розвитку, до апологетів цього напрямку відносяться А. Тойнбі [15], П.Сорокін [14], К.Ясперс [22], С.Хантінгтон [21], Ф.Фукуяма [18].

Автором поставлені наступні завдання, зміст яких відображатиме сучасні досягнення світового та вітчизняного гуманітарного знання: це насамперед дослідити всі активні складові чинники цивілізаційного розвитку держав Центральної і Південно-Східної Європи, дослідити єдність континентальної цивілізації, а також визначити теоретичні, духовні, прикладні та інструментальні компоненти цивілізаційних знань, усвідомити їхню роль і функції у підготовці політичних рішень, метою яких є подолання “конфліктного змісту” цивілізацій.

Ідея різноманіття суспільства не суперечить ідеї єдності людства. Все більш міцніючі і зростаючи економічні, політичні і культурні зв'язки, допомагають переборювати роз'єднаність, формують у людей почуття приналежності до єдиної людської сім'ї. Французький мислитель першої половини минулого століття Тейяр де Шарден так виразився про перспективу загального майбутнього: „Протягом декількох поколінь навколо нас утворювалися всякого роду економічні і культурні зв'язки, що зростають у геометричній прогресії. Тепер крім хліба... кожна людина щодня вимагає свою порцію заліза, міді і бавовни, свою порцію електрики, нафти і радіо, свою порцію відкриттів, кіно і міжнародних звісток. Тепер уже не просте поле... а ціла Земля потрібна, щоб утримувати кожного з нас... Для людини немає майбутнього, за межами його об'єднання з іншими людьми” [11, 8].

Але, на нашу думку, це не тільки взаємодія людей на особистісному, індивідуальному рівні, мова скоріше йде про діалог культур як в середині цивілізацій, так і між цивілізаціями. Сьогодні Європа демонструє вміння вести діалог в середні свого цивілізаційного організму, а в окремих випадках і на міжцивілізаційному рівні, наприклад європейські держави, азіатська Туреччина. Все це демонструє консолідуючий зміст сучасної Європи і може стати цивілізацій надбанням усього людства. На думку відомого американського теоретика О.Тоффлера європейці вступають „...в період, коли культура буде мати більше значення, ніж коли-небудь. Культура не є чимось застиглим у янтарі, це те, що ми створюємо щодня заново. „Третя хвиля” (постіндустріальне суспільство) буде містити у собі значну культури, ... це і є справжній базис для взаєморозуміння людей, для формування нових моральних цінностей у відносинах між людьми”.

Єдність західної культури і в тому числі цивілізації майже завжди забезпечувалася діяльністю католицької церкви. Навіть після Реформації, цементуючу роль для цивілізації грали європейська культура і менталітет, які до того ж були сформовані католицькою церквою [7, 80].

Простежуючи генезу і розвиток західної цивілізації, не можна не звернути увагу на те, що вона виявилася спадкоємицею Римської держави, яка претендувала на універсалізм.

Правда, спочатку західноєвропейська цивілізація політичному плані виглядала майже роздробленою і „клаптиковою”. Згадаємо, наприклад, Німеччину, вона була розділена на безліч карликових князівств, або Італія, що представляла собою безліч міст-держав. Таке положення зберігалося до середини XIX в., а потім почався стрімкий процес об'єднання й інтеграції Західної Європи. Очевидно, що процес об'єднання, так чи інакше, був пов'язаний з промисловою революцією і виникненням індустріального суспільства. Програючи багатьом іншим цивілізаціям у політичному об'єднанні, Захід виграв у культурному, правовому плані, а також технологічній і економічній інтеграції, причому інтеграції, що не перешкоджає постійному оновленню і динаміці.

Звичайно, в історії Західної Європи складне минуле. Це і наполеонівські війни, і гітлерівський „третій рейх”. Вони представляли собою спробу імперської інтеграції, але всі ці спроби швидко провалювалися, не знаходили міцної культурної і політичної основи, на яку вони могли б спертися. Зрозуміло, із Другої світової війни Західна Європа і цивілізація змогла вийти лише після втягнення до військових дій, по-перше, Радянського Союзу, і по-друге, Сполучених Штатів, які до речі не належать до західноєвропейської цивілізації. Але не випадкове поняття „Захід” у С.Хантінгтона поширюється на США, Канаду, і на Австралію: західноєвропейська цивілізація, інтегрувавшись з цими великими державами, стала більше „Західною” ніж Європейською. Більш того, після Другої світової війни до „Заходу” приєдналися Японія і „тигри” Південно-Східної Азії, що одночасно належать до інших цивілізацій [21, 5-2].

Наведені факти, як нам здається, виявляють певну властивість, якою володіє, західноєвропейська і західна цивілізація – це здатність, поступово інтегруватися з іншими цивілізаціями, не усуваючи не тільки їхньої цивілізаційної своєрідності, але навіть цивілізаційної ідентичності. По суті справи, „Захід” вже зараз являє собою не одну цивілізацію, а цивілізаційне співтовариство.

Зрозуміло, ввійти в нього здатна далеко не кожна цивілізація. І, звичайно, конфлікти між ним і іншими цивілізаціями будуть загострюватися до моменту при якому зіткнення між цивілізаціями, особливо зіткнення з цивілізаційним співтовариством, яке має ім'я „Захід”, стане неминучим. Можливо, С.Хантінгтона турбує, що сьогодні у Центральній Європі наступив етап, коли ресурси наростання інтеграції, тісної неконфронтаційної взаємодії Заходу - як співтовариства цивілізацій – з іншими цивілізаціями до певної міри можна вважати істотно вичерпаними [14, 103].

Але на практиці це означає, що на перший план об'єктивно висувається проблема створення Заходом нових форм конструктивної інтеграції з іншими цивілізаціями. Насамперед, з Росією: для Центральної і Південно-Східної Європи це головна проблема. Вона більш актуальна ніж взаємодія з ісламською, конфуціанською або ще якою-небудь цивілізацією. Судячи з досвіду останнього років, Заходу ніяк не вдається вирішити проблему взаємодії з Росією в умовах, коли спроби забезпечити собі сильну позицію за рахунок ослаблення Росії чреваті лише ускладненнями для самого ж Заходу, однак спроби „приручити” Росію також залишаються марними.

І все-таки, як би те не було, але проблема полягає в тому, що з одного боку, чи зуміє Центральна і Південно-Східна Європа знайти свій конструктивний підхід до Росії, а з іншого боку - чи зуміє Росія створити своє нове регіональне співтовариство нового, не імперського типу. Якщо перспективи не будуть реалізованими зіткнення майже неминуче. На жаль, і на Заході, і у Росії дотепер надзвичайно сильні колишні стереотипи і упередження, що сприяють розвиткові подій по катастрофічному сценарію [12, 160].

Ключовим у осмисленні сучасного процесу об'єднання Європи стало поняття „європейська ідея”, у широкому змісті слова – це ідея європейської спільності, що увібрала до себе різноманіття народів і культур.

Європейська цивілізація розглядається як культурно-історичне ціле, що засноване на спільності джерел, а також історичної долі і спадщини. Європа – це насамперед цілісність, яка сформована унікальною спадщиною грецької філософії, римського права і християнських традицій. Серед факторів, що визначили європейську свідомість, назвемо протидію зовнішній погрози, насамперед мусульманської.

Християнство вибрало до себе цінності античних Греції і Рима і передало їх європейським народам, що формувалися. Через концепцію людської особистості, було закладено основу вчення про права людини; послідовно проводився розподіл між світською і духовною владою, створювалися передумови формування громадянського суспільства і індивідуальної свободи. У часи середньовічного християнства склалися найважливіші форми європейської цивілізації. Самі ранні проекти об'єднання Європи відносяться ще до XV століття, так, у другій половині XV в. Король Богемії Іржи Подебрад запропонував свій проект федерації парламенту [17, 172].

Поряд з факторами єднання у Європі діяли і фактори „полярності” – протиріччя між церквою і державою, нацією і імперією, католицизмом і протестантизмом, теорією і філософією, наукою і вірою. До речі, багато вчених вважають, що Середньовіччя європейської цивілізації буде вірніше вважати періодом варварства, жорстокості і насильства, а не ранком європейської цивілізації. Навіть колишній розкол Європи на окремі держави, багато дослідників схильні розглядати як прояв європейської „полярності”, оскільки ідеологічні основи радянської імперії (марксизм, соціалізм), мають європейські коріння.

Феномен „поляризації” інтелектуального і соціально-політичного життя європейського суспільства, особливо характерним є для Нового часу, разом з тим виявляє тенденція не стільки протистояння, а скільки діалогу. Неодноразово відзначалося, що європейське мислення скоріше дуалістичне, дихотомічне і виходить з наявності гетерогенних елементів. В усіх протистояннях - релігійних, світських, міжнаціональних, між державою і громадянським суспільством існувала певна грань. Невипадково, що продуктом європейської культури приходиться визнати і тоталітаризм, відомий у Центральній і Південно-Східній Європі у двох варіантах – нацистському і сталіністському. Ці два типи можна розглядати не тільки у соціополітичному плані, але і як результат хворобливої деформації, однобокого розвитку обох напрямків європейської культури, яка роздвоїлася між консервативною традицією і безоглядною вірою у прогрес і революційний ренесанс [6, 158].

„Тоталітарній хворобі” Європа змогла протиставити ліберальну демократію, разом з можливістю перетворити її у соціальну демократію, причому шляхом реформування, а не шляхом радикального насильницького перевороту. Крізь протистояння і катаклізми останнього століття „європейська ідея” пробивала собі дорогу.

У політичному плані європейська ідея протягом довгого часу коливалася між двома моделями. Перша, „гегемоністська”, полягала в тому, що протягом двох тисячоріч та або інша нація – Греція, Рим, Туреччина, Іспанія, Німеччина, Росія, Австрія, Франція – прагнули домогтися зайняти ведуче положення у Європі. Однак незалежно від внеску націй у загальноєвропейську спадщину дана модель продемонструвала, що гегемонія окремої національної культури не сприяє розвитку європейській ідеї [5, 348].

Друга модель – Європа середньовічна, політично роздроблена, але відкрита для торгівлі, культурного впливу, пересуванню людей. У той час універсальними об'єднуючими ідеями для Центральної і Південно-Східної Європи було християнство і його інститути – папство, монастирі, університети з загальною мовою – латинню. Ця модель зберігає свою привабливість, служачи історичною спадщиною для нинішньої європейської єдності. Однак сьогодні вона значно „ослаблена” з причини падіння авторитету церкви і жорстокості національно-політичних структур. Національна ідея, ідея власної культурної ідентичності заслонила релігійну. Між значної кількості ідентичностей – групової, регіональної, етнічної, – національна ідентичність є переважною. Її сила – у загальній історичній пам'яті, міфах і символах, до яких кожне нове покоління держав Центральної і Південно-Східної Європи активно залучається. Проте, саме друга, умовно кажучи, середньовічна модель виявилася у центрі уваги федералістів – найбільш впливових поборників європейської ідеї у нашому сторіччі.

У еволюції європейської ідеї після Другої світової війни можна виділити два етапи. Інтеграційні процеси 50-60-х років призвели до виникнення перших загальноєвропейських інститутів. Відмітними рисами цього етапу було обмеження співтовариства суто європейськими рамками, у межах яких йшла боротьба між прихильниками „національної Європи”, їх називали також „атлантистами” (Ж. Монне, Р. Шуман, Ж. Бидо) і послідовники де Голля, що виступали за „Європу держав і націй”, яка простирається би „від Атлантики до

Уралу". Останні прагнули перешкодити залученню Франції, як і держав Центральної і Південно-Східної Європи у „атлантичну систему” під егідою США і НАТО як структуру безпеки. Під „європейською Європою” генерал де Голль мав на увазі проведення нею самостійної політики, спрямованої на згоду і співробітництво зі східноєвропейськими країнами, що на його думку, відповідало „справжнім інтересам людей двох половин випадково розколотої Європи” [2, 76].

Сьогодні крах комуністичних режимів у Центральній і Південно-Східній Європі і на території колишнього СРСР знову піднімає питання про те, що Європа не може бути розділена надвоє: навпроти, покликання європейської цивілізації – втягнути до кола загальнолюдських цінностей східноєвропейські країни. Питання про кордони Європи, які ніколи не були суто географічними, а скоріше ціннісними, цивілізаційними, сьогодні вимагають свого нового осмислення.

Якщо для епохи підйому лібералізму був характерним європоцентризм, то сучасна неоконсервативна думка висунула на перше місце поняття європейської цивілізації, розуміючи її як спільність, засновану в першу чергу на історико-культурних, а потім уже на економіко-політичних реаліях.

Суперечливість процесів, що відбуваються у державах Центральної і Південно-Східної Європи, виражається також у взаємодії регіональних і загальноєвропейських традицій. Відомий західнонімецький філософ Х.Люббе бачить у динаміці процесу суспільної модернізації спонукальний мотив, який штовхає європейців до збереження національних особливостей і регіональних культур. Погроза культурної ідентичності сприяє активізації консервативних тенденцій, причому не тільки у Європі. Регіональні рухи у Європі ставлять до основи збереження культурного різноманіття при мінімально необхідному рівні європейської єдності. „Там, де прагнення зберегти місцевий діалект звертається проти літературної мови, де екстремістські неокельти або неогерманці бравірують своїм антиримським стилем, там культурна програма перетворюється у гасло ізоляції”, – стверджує Х.Люббі [17, 185]. В умовах глобальної технічної цивілізації важливо показувати спільність європейської культури. Усвідомлення цього відбувається аж ніяк не автоматично: все більша кількість дослідників згідно з необхідністю „культурної європейської політики”, вважає що політика повинна бути спрямована на усвідомлення „європейської ідентичності”. „Ідентичність, – пише Люббе, – це відповідь на питання, хто ми такі, і ця відповідь завжди одягнена у форму історії. Європейська ідентичність являє собою, таким чином, не що інше, як єдність походження Європи із загального минулого” [2, 38].

Поняття Центральної і Південно-Східної Європи як культурної цінності присутня в мовах практично всіх політичних діячів і у дискусіях про відносини усередині ЄС. При цьому державні і політичні лідери визначали ЄС як „співтовариство цінностей і культури”, а культуру як „самий міцний зв’язок, що поєднує Європу”.

Тому не дивно, що по ряду параметрів зіткнення у середині цивілізації регіональних інтересів держав Центральної і Південно-Східної Європи відбувається на наших очах. Хоча безперечно, що єдина європейська цивілізація вже існує, по-перше, завдяки єдиній культурній спадщині, по-друге, через єдність європейської ідеї.

На нашу думку, майбутній розвиток буде полягати у реалізації ідеї світової цивілізації і початок цього процесу ми можемо спостерігати вже сьогодні. Хоча цей процес буде протікати досить повільно з різних причин: по-перше, існує багато різних політичних ідей і партій, які конфліктують між собою; по-друге, нестабільність політичної і міжнародної обстановки. Все більше зростає економічна регіональна нерівність, існує релігійна проблема. Але завдяки одночасному існуванню різних цивілізацій у світовий історичний процес привноситься плюралізм. Власне, саме в самотності держав Центральної і Південно-Східної Європи нині вбачається один із рушійних принципів соціокультурного розвитку і єдності європейської цивілізації.

1. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. – М., 1993. – 285 с.

2. Белл Д. Мятеж против современности // Социологические исследования. – 1989. – № 5. – С.35–47.

3. Бжезинский З. Третья американская революция // Новое время. – 1991. – № 1. – С.14–27.
4. Бжезинський З. Велика шахівниця.– Львів-Івано-Франківськ, 2000. –253 с.
5. Гердер И.Г. Идеи философии истории человечества. – М., 1977. – 549 с.
6. Дьяков В.А. Методология истории в прошлом и настоящем. – М., 1974. – 253 с.
7. Ерофеев Н.А. Что такое история. – М., 1976. – 131 с.
8. Коллингвуд Р.Д. Идея истории. Автобиография. – М., 1980. – 284 с.
9. Маркс К., Энгельс Ф. Немецкая идеология // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – 2-е изд. – Т.3.
10. Маркс К., Энгельс Ф. Святое семейство // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – 2-е изд. – Т.2.
11. Мельник Л.Г. Предмет і методологія історичної науки. – К., 2003. – 128 с.
12. Павленко Ю. Три підходи до розуміння світового історичного процесу // Політична думка. – 1997. – № 1. – С. 154–167.
13. Пахомов Ю.Н., Крымский С.Б., Павленко Ю.В. Пути и перепутья современной цивилизации. – К.: Международный деловой центр, 1998. – 431 с.
14. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. – М., 1992. – 328 с.
15. Тойнби А. Дж. Цивилизация перед судом истории. – М., 2003.
16. Тойнбі А. Дж. Дослідження історії: у 2 т. – К., 1995.
17. Фадеева Т. М. Европейская идея: путь к интеграции // Вопросы философии. – 1996. – № 5. – С. 168-178.
18. Фукуяма Ф. Конец истории? // Вопросы философии. – 1990. – № 13. – С.34–48.
19. Фромм Э. Душа человека. – М., 1992. – 394 с.
20. Хантингтон С. Запад уникален, но не универсален // Мировая экономика и международные отношения. – 1997. – № 8. – С.14-25.
21. Хантінгтон С. Зіткнення цивілізацій? //Філософська і соціологічна думка, 1996. – № 1-2. – С.5-21; С.5-38.
22. Ясперс К. Смысл и назначение истории. – М., 1991.

RESÜMEE

Hezko J. DIE INDENTITÄT DES VOLKES MITTEL UND LIDÖSTLICHES EUROPA IN HEUTIGE ENTWICKLUNGSSTUFE

In diesem Artikel analysiert der teoretische Bedeutung zivilisationischen Ansatz zu der Entwicklung die Menschheit, genauer die Europören.

Zuerts: erforscht der Autor alle aktieve Teile zivilisationische Entwicklung der Staaten Mittel und Lidöstliches Europa, die Einigkeit der kontinentalische Zivilisation und teoretische, instrumentalische Komponente zivilisationische Kentnisse.

С. ДОРОШЕНКО (Львів)

ТРАНСФОРМУВАННЯ АРХАЇЧНОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ ФРАНЦУЗІВ ПІД ВПЛИВОМ ДЕТЕРМІНАНТИ АПАРАТУ ОРГАНІЗОВАНИХ ОБ'ЄДНАНЬ

Французька Революція XVIII ст. започаткувала процес політичної емансипації переважної більшості мешканців країни, різко активізувавши ментальні ресурси нації на створення життєздатних і ефективних інститутів держави, спроможних своєчасно вирішувати макросоціальні проблеми народу, а не тільки задовольняти потреби провідних станів феодальної системи. Закладення підвалин „ліберального” світу, зміст якого визначають принципи суверенітету народу, виборності, представницького політичного режиму, поділу влади, особистої свободи громадянина, відбувалося у кожній сфері суспільного життя і суттєвою мірою нівелювало актуальність архаїчної традиції виявлення людської активності.

Формування зазначеної традиції, давніше ініційоване впливом різноманітних чинників або детермінант, які впродовж тривалого часу спрямовували мешканців „французького простору” на критичне переосмислення принципів легітимації політичної влади, становить

цілий пласт історичних епізодів. Серед них особливе значення мають ті, що постали під впливом детермінанти апарату організованих об'єднань. Функціонально призначена спрямовувати колективну свідомість мешканців на все глибшу оцінку свободи, а також стимулювати – унаслідок примусової адаптації суспільних груп – дуже поступову трансформацію політичної свідомості і політичної культури суспільства, що історично визначилося у цьому куточку Європи, вказана детермінанта, як універсальний важіль впливу об'єктивного походження, зовсім не випадково збагачувала якість сприйняття населенням „французького простору” політичного ще задовго до Великої революції.

Концентрація уваги дослідників на фундаментальній проблемі ментальності доводить, що сучасне суспільствознавство вже вийшло на рівень розуміння глибини та всеохопності явища, яке впродовж багатьох століть визначало зміст політичних процесів у Європі. У межах французької національної школи першим системно дослідив чинники трансформування політичної ментальності етноособливого суб'єкта Жорж Гурвич [18]. В Україні теоретично обґрунтували функціональну спрямованість соціальних детермінант на трансформування етнічної ментальності Роман Додонов [3] та Ірина Патлах [7]. Деякі аспекти дослідження соціальних детермінант, що стимулюють інтегрування окремих реалій суспільної дійсності в політичні рамки або середовище, притаманні реаліям Франції, стали об'єктом спеціального дослідження нещодавно [4]. Однак за межами уваги українських суспільствознавців залишається проблема трансформування ментальності французів, починаючи від найдавніших часів існування політичного суспільства на заході континенту Європа.

На цій підставі об'єктом дослідження статті визначено політичну ментальність французів як духовно-інтелектуальний феномен і, водночас, соціально-політичне явище та історичний процес його концептуалізації. Предметом дослідження виступає структуризація політичного менталітету нації, що вбирає в себе зміст інтересів, настроїв, очікувань суспільства щодо влади, які зумовили трансформацію у межах традиційно-архаїчного ставлення мешканців „французького простору” до політики.

При цьому метою дослідження визначено висвітлення трансформаційного потенціалу детермінанти апарату організованих об'єднань. Поставлено такі завдання: 1) з'ясувати історичні обставини народження політичного мислення у корінного населення Галлії, 2) обґрунтувати чинники поширення державницького мислення у мешканців галло-римського світу, 3) висвітлити політичні обставини утвердження державницького мислення у підданих французького короля.

Сучасні дослідження свідчать, що локальні групи населення, які здавна оселялися у різних частинах „французького перешийка”, підлягали надзвичайно повільній акультурації. Активізацію зазначеного процесу спричинили нові культурні впливи, принесені маловідомими народами – кельтами і лігурами, починаючи від 1 850 р. до н.е., які прийшли з Центральної Європи, а також іберами – у 1 500 р. до н. е. (з території сучасної Іспанії). У 850 р. до н.е. великі міграції кельтів забезпечили освоєння останніми географічного простору від Паризького басейну до Піренеїв; натомість лігури зупинилися на північному сході території, яку сучасні дослідники асоціюють з „французьким простором”. Впродовж 375-125 рр. до н.е. започатковано політичну історію галлів: амальгама кельтів і лігурів створила племена, які співіснували „більш-менш мирно” [22, 5-6].

Кельтська Галлія являла собою мозаїку з незалежних племен, з яких лише деякі намагалися встановити своє політичне домінування над іншими. Однак суспільство галлів об'єктивно ще не досягало рівня організованої сукупності громадян, об'єднаних спільністю інтересів, прав і взаємних обов'язків. У колективній свідомості цих перших достеменно відомих науці мешканців „французького простору”, яких – відзначав Юлій Цезар – з самого дитинства не привчали до покори і дисципліни і які розуміли свободу як можливість робити лише те, що їм подобається [9, 65], це народжувало сили відштовхування, які часто переважали братерство по крові, а також природну спільність мови, релігії, культурних традицій. Втім, в умовах, коли вплив детермінанти апарату організованих об'єднань, репрезентований владними структурами – невеликими монархіями, політичними центрами яких були 60-80 міст, розміщених на перехрестях доріг, ще не міг стимулювати утвердження на рівні етнічної ментальності такої політичної цінності як „галльська батьківщина” [15, 47], яка б засвідчувала усвідомлення кожним членом суспільства обов'язку зміцнення єдності, представники племен,

що носили назви своїх адміністративних центрів, вже демонстрували однакове почуття ненависті щодо ймовірності іноземного панування. Цього вистачило, щоб на певному етапі галли позитивно сприйняли факт формування трьох-чотирьох спільностей, заснованих на деякій єдності політичних інтересів, які самі ж починали цінувати вище за локальне суперництво окремих племен. На нашу думку, цей факт необхідно розцінювати як народження у колективній свідомості первісного населення „французького перешийка” ще далекого від непорушності обов’язку, який, однак, засвідчував утвердження традиції сприйняття політики як мистецтва управління. Покладена в основу штучного поняття „державність”, яке в жодному випадку „не слід плутати з суспільством” [19, 1], укоріненим у даній точці Європи, зазначена традиція політичного мислення, все ж, стимулювала народження у галлів свідомого бажання захистити свою політичну свободу і незалежність спільними зусиллями. Але, продемонструвавши спроможність по тривозі підняти велетенську армію, яку (спроможність) необхідно розглядати як раціональну оцінку значення силового ресурсу державної влади, Кельтська Галлія була розгромлена впродовж єдиного бою – облоги міста Алесія у 52 р. до н. е. і, як наслідок, політично асимільована Римом.

Іншим наслідком впливу детермінанти апарату організованих об’єднань слід вважати створення сприятливого ґрунту для поступового введення у сферу інтересів мешканців „французького простору” різноманітних аспектів правової форми суспільної свідомості, які „безпосередньо беруть участь у регуляції політичного життя суспільства” [2, 12]. У вигляді зовнішньої і більш конкретної форми їх появу викликали інститути римської держави. Логічним наслідком поширення абстрактних правил, які диктували користь від раціональних форм упорядкування різних сфер суспільного життя унаслідок уведення владою деяких норм, що суттєвою мірою обмежували свободу вибору, звичну для корінного населення Галлії, насамперед визначимо активізацію і поглиблення сприйняття її корінними мешканцями політичного. Адже чинні на просторах імперії правила були достатньо розумними і, водночас, достатньо простими для того, щоб кожний, хто цього бажав і був достатньо уважний, міг зрозуміти їх призначення і ту необхідність, яка диктувала їх запровадження. При цьому авторитет, від якого вони походили, поступово почав сприйматися не як ворожий щодо галлів, а як такий, що нерозривно зв’язаний з ними, надалі керованими з користю для чинного державного організму. Нарешті, зазначені правила демонстрували достатню незмінність, залишалися достатньо нечисленими і, водночас, достатньо загальними, щоб свідомість галлів могла їх сприйняти, звівши до рівня знання. Лише за цих обставин свобода, фактично обмежена абстрактними нормами права, поставала у всій повноті у свідомості цих мешканців Римської Галлії, котрі знайшли в ній однакове застосування для всіх, насамперед в сфері політики. І чинні в інших провінціях імперії юридично обґрунтовані приписи стали частиною сутності галлів, яким більше не доводилося відкидати думок про заборонені можливості, а сприйняти факт звуження рамок звичної для них свободи як добро, як першу і найголовнішу моральну цінність, що набувала політичного значення, заступивши відомий (архаїчний) звичай „робити лише те, що їм подобається”, поступово звівши позитивні нормативи закону до негативного за своєю суттю обмеження діапазону дій особи, які не перешкоджатимуть відповідним сферам вільного волевиявлення інших людей.

Перспективність зазначеному процесу зумовлено, по-перше, значно потужнішим політико-силовим ресурсом римської влади, яким забезпечено однаково охорону території Римської Галлії від зазіхань племен варварів-франків, котрі до III ст. залишалися практично невідомими західному світові [21, 13], так і від продовження у середовищі галлів братовбивчих війн; по-друге, скерованістю римської держави на розвиток правової свідомості своїх громадян, поширюваної і підтримуваної юрисконсультами – обов’язковими та всіма шанованими служителями публічного порядку, професіоналами, котрі формували базові основи зрозумілої, а також єдиної для всієї імперії політики, що спрямовувала членів краще організованого суспільства, незалежно від мови і раси, на відстоювання своїх прав у світлі нових знаків і символів державності; по-третє, наявністю у громадян Риму значної свободи, яку вони мали право виявляти насамперед в політичній сфері суспільного життя; по-четверте, реальністю загрози селянських повстань на території „французького перешийка”, яка примусила чинну (римську) владу відмовитися від особливо жорстокої системи рабства. При цьому головне значення для розвитку процесу політико-культурної романізації Галлії, яким – вважає академік

Еміль Буржуа – було відкрито шлях підготовки населення галло-римського світу „до самовизначення у націю” як соціально-економічну і духовну спільноту людей з певною психологією і свідомістю, котрим властива стійка сукупність сутнісних характеристик, мало посилення впливу писаного (римського) права, заснованого на безумовному дотриманні обґрунтованих принципів, що становили основу впорядкування відносин між громадянами (галлами) і іншими мешканцями Риму. І, не забуваючи батьківщини, „духу і звичаїв своїх предків, закоханих у постійний рух, багатослів'я і нововведення”, галли врешті, змогли продемонструвати готовність щоденно працювати у кожній сфері суспільного життя, віддаючи шану дисципліні. Іншим надзвичайно важливим свідченням сприйняття колективною свідомістю галлів цивілізаційного внеску римської державності французький вчений визнає те, що вони „полюбили Рим” [12, 15, 16], забезпечивши харизматичну підтримку державно-політичної влади. І вже у III ст. готовність галлів стати на захист Риму від готів і персів, засвідчила осягнення першими важливості базових політичних цінностей, насамперед державної влади, сприйняття яких дозволило їм визначитися як органічна складова масиву античної цивілізації. А у IV ст. римська політика вирішуватиметься на території „французького простору”: в Ліоні, Лютеції, Бордо. Оскільки саме у цих адміністративно-політичних центрах розгорнуть свою діяльність найпомітніші політичні оратори галльського походження, які, демонструючи зміни якісного характеру, що відбулися на рівні ментальності корінного етносу, своїм внеском у розбудову римської державності зроблять честь обом расам, ініціюючи раціонально-правову підтримку чинної державної влади.

Отже, найважливішим наслідком трансформування основ сприйняття політики колективною свідомістю мешканців „французького простору” назвемо набуття й збереження знання, на основі якого і після занепаду Римської імперії – під владою меровінгських (476-751) і каролінгських (751-843) королів франкського походження продовжувалося упорядкування політичного буття галло-римського і, водночас, франкського суспільства. Цього досягнуто суміщенням вже узвичаєного міського (римського) права з варварськими звичаями і нормами прибульців з-за Рейну, які додали до вже відомих і звичних основ суспільного життя „іноді жорстокий і примітивний відбиток свободи” [12, 20]. І, незважаючи на те, що впродовж X ст. попередня назва „Галлія” поступово зникає з вжитку, а подальше формування державності королями з династії капетингів співпадає з періодом феодалного роздрібнення, який у цій частині Західної Європи визначається як „самий ранній випадок роздрібнення номінально єдиного королівства на справжні феодалні князівства” [5, 69], кожний новий суб'єкт влади, природно зацікавлений поширенням свого впливу, відзначається прагматичною скерованістю на збереження територіальної цілісності політичного простору, який починає носити назву Франція. Це не заважатиме могутнім герцогам і графам, зацікавленим у зменшенні контролю з боку центральної влади, представленій династією капетингів, розглядати короля лише як першого серед рівних (герцог Нормандський чи граф Фландрський явно сильніші). Між тим васали короля, які відкидатимуть втручання монарха в свої справи, дбатимуть про головне: ”спробувати, наскільки це вдасться у тій чи тій місцевості трансформувати вільних людей-мешканців своєї території в справжніх кріпосних, які тілом, а також матеріально залежатимуть від місцевого сеньйора, свого государя (*le sire*)” [17, 23]. Нова династія досягне успіху лише в одному: вона втримає за собою королівський титул, який користуватиметься загальною повагою всередині нової і надзвичайно розгалуженої соціальної ієрархії, що впродовж X-XI ст. охопить територію „французького простору”.

У цей період якісні характеристики сприйняття політичного колективною свідомістю мешканців окремих фрагментів території країни одночасно детермінували чотири центри впливу. Його на місцях одночасно здійснювали: а) політична і сеньйоральна влада, б) інквізиція, в) місцевий єпископ, г) Французьке королівство [6, 22-25]. На *першому* плані виділялася політична і сеньйоральна влада, сконцентрована в руках місцевого графа. На рівні окремого села її уособлювали дві персони: шателен (військовий, провідник можливих репресій проти різноманітних антисоціальних елементів) і байль (слідкував за регулярністю збирання податків і від імені графа чинив суд), які вже тоді представляли своєрідний поділ влади на місцевому рівні. *Друга* влада теоретично залишалася відмінною від першої, оскільки походила від домініканської інквізиції. У неї були свої інформатори серед духовенства, свої стражі порядку. *Третя* влада – місцевий єпископ, якого теоретично контролювало папство. Він

керував місцевою ієрархією кюре і вікаріїв. Четверта влада – далека, однак така, що сприймалася як найвища сила залякування: Французьке королівство. Місцевий граф фактично підпорядковувався цій великій силі, що володіла армією, яка принагідно могла прибути на ту чи іншу територію на захист „істинної віри”. Однак часто могутність короля, який перебував далеко на півночі, якого ніхто з місцевих мешканців – володарів і посполитих ніколи не бачив, викликала у них ненависть, пропорційну його ж силі. Тому у період пізнього Середньовіччя детермінанта апарату організованих об’єднань, вплив якої формалізував деяке поле для виявлення мешканцями „французького простору” свободи, дуже своєрідно стимулювала політичну активність перших. В обставинах, коли відомі центри політичного впливу не могли сформувати міцний блок зв’язків, а його стабільність щомиті могли порушити міжусобна війна феодалів, напад бандитів чи вибух повстання місцевих мешканців, лише представник провідного стану демонстрував здатність задекларувати притаманну йому політичну позицію. Значно вужчими залишалися можливості мешканців села чи міста. Отже, за вказаних обставин у колективній свідомості утверджувалося розуміння свободи, близьке до „природного стану” людини, вперше обгрунтованого Томасом Гоббсом (1588-1679) як „можливість робити будь-що, зокрема, ранили чи вбивати інших людей” [13, 461]. Все ж, поширення змістовного наповнення слова „свобода” (*liberté*), яке з’являється у французькій мові лише в XII ст., на нашу думку, декларує факт раціональної спрямованості особи дворянського походження на більш точне формулювання своєї політичної позиції. Така людина, отже, себе усвідомлювала а) „вільним арбітром” (*libre arbiter*) у вирішенні суперечок, що виникали у середовищі мешканців феоду, б) суб’єктом-носієм „дворянських вольностей” (*les franchises*), які функціонально спрямовували окремих осіб на заняття єдиними „достойними” справами – служінням Богу, війною і політикою; в) особою, спроможною здійснювати „благодіяння” (*générosité*), зокрема, шляхом піднесення соціального статусу іншої особи або надання матеріальної допомоги. Лише у XIII ст. слово „*libre*” (вільний) набуває свого ключового значення, яким надалі передається зміст статусу вільної людини як „протилежної рабу” (*opposé à esclave*) [14, 429]. Лише 200-300 тисяч більш-менш могутніх і заможних дворян першими демонстрували спроможність реалізувати своє право на політичну свободу у межах родового помістя (або унаслідок входження в групу змовників). Дослідник доби кардинала Мазаріні П’єр Губер особливо наголошує на тому, що вони виконували свій обов’язок служити королю лише принагідно, розуміючи себе „надто високородними, щоб опуститися до служіння кому б то не було”. Оскільки, як і давніше, „кожний знатний дворянин, який наймовірніше пишався народженням і становищем [...], уважав себе повновладним господарем своїх замків, своїх земель, своїх прав, свого приватного правосуддя, своїх чиновників, своїх васалів, своїх слуг і навіть селян, котрі працювали на його землі; він годував одних, допомагав другим, очікуючи у відповідь допомоги, підтримки і слухняності, навіть проти короля” [1, 134, 135]. Це означає, що священний принцип абсолютизму як реальний вимір влади місцевого володаря середніх віків, зберіг актуальність і в новочасний період. І головні вороги королівської влади, яка не володіла навіть культурно-нормативним ресурсом, спроможним теоретично спрямувати її розвиток до рівня абсолютної, перебували саме при дворі і при провінційних дворах більшою мірою, ніж на полях битви. Тоді як у посполитих, які також (епізодично) вдавалися до активного протесту проти місцевих негараздів, спорадичні спроби реалізації свого прагнення свободи, на думку сучасних французьких дослідників, здебільшого набирали „вигляду систематичного побиття дворян”, у жодному випадку не досягаючи рівня свідомості, тобто організованого виступу проти центральної влади. Оскільки селяни (*les Jacques* – „Жаки”), учасники такого повстання, або – інакше – „жакерії”, ще не відзначалися знанням, яке б дозволяло чітко висловлювати політичні вимоги. Даремно також шукати програму такого епізодичного „дикого виступу” [16, 16-17]. Основою кожного спалаху жакерії, нездатної організуватися і поширитися на значні території, була бідність. Тобто підстава насамперед соціально-економічного порядку, яка, між тим, відіграє особливо важливу роль у повсякденному житті людей, детермінуючи, тобто обумовлюючи, відносини, що об’єктивно складаються між суб’єктами політики у цій сфері життя суспільства. Необхідно відзначити і те, що ці виступи локального характеру обмежувалися Заходом і Півднем країни. Тоді як на Півночі, особливо у Паризькому регіоні, де забезпечення головних життєвих потреб відзначалося відносною стабільністю, такі виступи залишалися рідкістю. Виключна епізодичність участі селян у соціальних заворушеннях

локального характеру, викликаних неврожаєм і, відповідно, голодом, на нашу думку, свідчить про те, що детермінанта апарату організованих об'єднань своїм впливом забезпечувала незмінність авторитету провідників влади насамперед на місцях. Тоді як рівень усвідомлення посполитими доступних способів реалізації свого прагнення свободи, узгоджений з вже відомою найдавнішою політичною традицією, залишався більш вагомим стимулом, що спонукав нащадків галлів, а також франків принагідно (періодично) демонструвати своє негативне ставлення щодо недосконалих способів упорядкування суспільно важливих процесів у регіоні.

Багатовладдя на місцевому рівні доповнив і поглибив політичний плюралізм у масштабі „глобального суспільства” [18, 261], у яке до кінця XV ст. перетворилася Франція. І роль детермінанти апарату організованих об'єднань далі втілювали вже не чотири, а п'ять різних ієрархій, що організували засобами політичного впливу принаймні п'ять суспільств, п'ять ієрархій. Вони формували відповідні системи вірувань, звичок, способів мислення і поглядів, сприйнятих і поширених у соціальному середовищі мешканців „французького простору”. Найдавнішим, яке згрупувало в невеликі осередки шляхтичів і залежних селян з найближчих сіл, було суспільство шляхетське. Менш давнім було суспільство теократичне. Однак своїм корінням воно сягало дуже далеко, до самої Римської імперії, а своїм духовним корінням – ще глибше. Демонструючи потребу не тільки завойовувати, а й утримувати вірних з допомогою сили й наполегливості, його будувала римська церква. Третя система: довкола власне держави, авторитет якої сильно похитнувся за часів останніх каролінгів, на територіях заможних і сильних суверенних володарів організувалося молоде суспільство. Воно зростало насамперед в економічно розвинених зонах „французького простору”, спираючись на ресурси інших суспільств. Четвертий субсектор: феодалний лад, що не лише зберігався, але й міцнів завдяки послабленню держави. Він об'єднував шляхтичів довгою ієрархією васальних зв'язків і намагався утримати і державу, яка занепадала, і церкву, яка зберігала свою відносну самостійність, і селян, які залишалися осторонь від цієї метушні нагорі. Нарешті п'ята, найважливіша з усіх система: міста. Вони зростали як окремі держави, окремі суспільства, що походили з далекого „римського” минулого. Це, загалом, кілька суспільств, кілька станів, які, спираючись одне на одне, сприяли організації своїх адептів, визначали звички, уявлення та знання, стимулювали народження і налагодження зв'язків, формували спільний спосіб сприйняття ідей і цінностей, існування яких зумовлювала свідомо-несвідомо утворена зв'язність, політичним результатом якої став глибокий потяг мешканців окремих регіонів до колективного життя. Такий плюралізм виявлявся важливим чинником руху до свободи одних і, водночас, опору такому рухові з боку інших, які поступово міцніли, завдяки тому, що власними силами бралися захищати межі свободи, коріння якої губилося у далекому і таємничому „галльському” минулому, поступово поглиблюючи і посилюючи раціональний аспект у сприйнятті політичного, стимульовані впливом детермінанти апарату організованих об'єднань. І тому з-посеред усіх цих суспільств, які ділили між собою глобальне суспільство, Францію, завжди були одне або кілька таких, які, прагнучи стати вище за інші, готували повільну зміну сукупності, яка історично утверджувалася саме у цьому регіоні Європи, аж доки не відбувалася згодом нова трансформація. Довший час політична першість належала теократичному суспільству. Оскільки держава ще не справляла враження сильної, а король демонстрував неспроможність заплатити за таку послугу, мешканцям міст також залишалося захищати межі своєї свободи власними силами. Аж доки французького короля Філіппа II Августа (під час битви під Бовіне 27 липня 1214 р. у Фландрії) не підтримали представники всіх соціальних верств, продемонструвавши своє зацікавлення посиленням державної влади, а також її поширенням на все суспільство. Першим рішучим кроком цього короля було обмеження всевладдя церкви. Цю політичну акцію остаточно реалізував Філіпп IV Вродливий (1285-1314), який в процесі надання універсальним релігійним цінностям французької особливості висунув надзвичайно важливу політичну мету: „забезпечити автономність галліканської церкви без „порушення прав” (*empiétement*) Риму” [11, 5]. Заручившись підтримкою духовенства, дворянства і представників третього стану, які на вказаному етапі все активніше демонстрували свідоме сприйняття цінності централізованої державної влади, цей король проголосив свою незалежність від Папи (1302 р.), а також арештував Папу Боніфація (1303 р.), якому нав'язав своє покровительство. Таким чином папство підпало під контроль французької монархії. Наступним важливим кроком, який, на думку Анатолія Чемшита, став „першим досвідом

реалізації антиолігархічної концепції суспільного устрою і управління” [10, 132], викликаній необхідністю руйнування втілюваної з часів Платона аристократичної моделі суспільного устрою, основу якої становив поділ народу на дві нерівні частини: правлячий політичний клас і простий народ, було становлення у Франції під час правління Людовіка XI (1461-1483) прообразу сучасної „держави-нації”, яке Людовік XIV (1643-1715) успішно продовжив, завершивши справу політичного об’єднання суспільства, а також розширення території королівства – унаслідок приєднання Лангедока (1271), Ліона (1311), Дофіне (1349), Прованса і Марселя (1481-1483), центрального Бреса (1601), Ельзаса (1648), Франш-Конте (1678) – рамками сильної держави, асоційованої сучасними дослідниками з Давнім порядком, що суттєвою мірою відрізнявся від системи феодалного роздрібнення, притаманного епосі Середньовіччя. На нашу думку, сконцентрувати достатні сили в своїх руках король спромігся, лише забезпечивши присутність іноземних військових, насамперед представників союзних держав – шотландців, ірландців, швейцарців. Важливі наслідки для утвердження політичного суверенітету Франції мала також військова допомога українських козаків [8, 40-43]. Отже, з числа найманого війська королі були змушені створювати біля себе привілейовані частини, регулярно поновлюючи їх впродовж століть. Шлюби французьких принців з „принцесами крові” іноземного походження (згадаймо Анну Київську), якими закладалася традиція міжнародних політичних контактів, також демонстрували зацікавленість укладенням тривких дипломатичних зв’язків епохи. Тоді як запрошення на державну службу вправних діячів, насамперед італійців [20, 21, 22], насправді, відкривало простір використанню французькими королями знань і політичного досвіду цих вихідців з відомого у Старому світі історичного центру державницького мислення.

Таким чином, загрозою іноземній інтервенції вперше закладено у колективну свідомість галлів свідому потребу мислити політично. Державні інститути Риму, які володіли потужними політико-силовим, а також культурно-нормативним ресурсами влади, особливо поглибили сприйняття політичного мешканцями „французького перешийка”. Перші династії королів франкського походження поступово утвердили у колективній свідомості підданих звичку жити разом, практичним виявленням якої стало політичне визначення держави як Франція. Глибинний зміст цієї звички складав мінімальний зв’язок між вершиною піраміди влади – дуже простою конструкцією, започаткованою у XIII ст., завдяки спрямованості держави на об’єднання суспільства рамками розгалуженої системи феодално-васальної залежності територій, об’єктивна присутність яких у єдиному соціальному організмі, все ж, нині видається надто ненадійною для того, щоб свого часу укоренити традицію сумісного проживання у колективну свідомість мешканців „французького простору”. Її усталення гарантував спільний спосіб знову й знову воскрешати державницьке минуле під впливом своєрідних, однак незмінних, обставин економічного (відсутність обігових коштів, розгалуженої сітки доріг) і, особливо, політичного (відсутність чітко сформульованих і загально визнаних юридичних норм, схвалення дворянством безконечних війн, трактованих як „добра” справа) характеру. Зрештою, французький досвід продемонстрував, що і за таких обставин детермінанта апарату організованих об’єднань може стимулювати вільне волевиявлення окремої особи, короля, який засобами силового примусу поширить і закріпить почуття політичної єдності у колективній свідомості мешканців „французького простору”. Однак той факт, що географічна лінія кордону була визначена дуже рано – значно раніше, ніж держава формально появилася у цьому куточку світу, постійно вимагатиме від центральної влади, персоніфікованої королем, надмірних зусиль.

Водночас в специфічних умовах „французького простору” свобода поступово збільшувала число своїх adeptів за рахунок активізації соціальної активності різних верств, представники яких набували значно ширших можливостей для самореалізації за межами політичної сфери. Що скеровує нас на продовження дослідження, насамперед враховуючи функціональну спрямованість інших соціальних детермінант: а) детермінанти морфологічної і екологічної поверхні; б) детермінанти прикладів для наслідування, правил, знаків, ознак і способів дії, що з певною регулярністю виявляються у соціумі; в) детермінанти соціальних ролей і колективних дій; г) детермінанта символів, ідей, колективних цінностей і, на загал, творів цивілізації; д) детермінанти колективних ментальностей – станів, думок, колективних почуттів.

1. Губер П. Мазарини / Пер. с фр. – М.: КРОН-ПРЕСС, 2000. – 512 с.
2. Денисенко В. Політична свідомість: сутність і зміст, форми прояву в бутті людини і суспільства // Актуальні проблеми державного управління. Зб. наукових праць. Вип. 9. – Одеса: ОРІДУ УАДУ, 2002. – С. 6-26.
3. Додонов Р.А. Теория ментальности: учение о детерминантах мыслительных автоматизмов. – Запорожье: РА „Тандем-У”, 1999. – 264 с.
4. Дорошенко С. Трансформація політичної ментальності французів у період Великої революції: контекст соціально-політичної теорії Жоржа Гюрвіча // Українська національна ідея: Реалії та перспективи розвитку. Вип. 18. – Львів: Вид-во НУ „Львівська політехніка”, 2006. – С. 91-95.
5. История Франции. В 3 т. Т.1 / Ред. коллегия: А.З. Манфред, В.М. Далин, В.В. Загладин, С.Н. Павлова, С.Д. Сказкин. – М.: Наука, 1772. – 360 с.
6. Ле Руа Ладюри Э. Монтанью, окситанская деревня (1294-1324) / Пер. с фр. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2001. – 544 с.
7. Патлах І.М. Національний менталітет як об'єкт етнополітологічного аналізу. Спеціальність 23.00.05 – етнополітологія та етнодержавознавство. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук. – Запоріжжя, 2002. – 216 с.
8. Плачинда С.П. Козаки в Дюнкерку: Історичні фрески. – К.: Діокор, 2003. – 140 с.
9. Цезарь Г. Юлий. Галльская война // Записки Юлия Цезаря и его продолжателей о галльской войне, о гражданской войне, об александрийской войне, об африканской войне / Пер. с лат. – М.: Ладомир; ООО „Фарма „Изд-во АСТ”, 1999. – С. 7-201.
10. Чемшит А.А. Государственная власть и политическое участие. – К.: Украинский Центр духовной культуры, 2004. – 528 с.
11. Baubérot J. Histoire de la laïcité en France. 4-e éd. – Paris: Presses Universitaires de France, 2007. – 127 p.
12. Bourgeois É. Ce qu'il faut connaître du passé de la France. – Paris: Boivin & Cie Éditeurs, 1929. – 176 p.
13. Dictionnaire de la pensée politique. Hommes et idées. – Paris: Hatier, 1989. – 853 p.
14. Dictionnaire étymologique et historique du français / Jean Dubois, Henri Mitterand, Albert Dauzat. – Nouv. éd. – Paris: Larousse, 1993. – 822 p.
15. Duroselle J.-B. L'Europe. Histoire de ses peuples. – Paris: Perrin, 1990. – 423 p.
16. Histoire de la France. En 3 t. / Sous la dir. de Georges Duby. T. 2: Dynasties et révolutions, de 1348 à 1852. – Paris: Larousse-Bordas/HER, 1999. – 456 p.
17. Les Grandes dates d'histoire de la France. Événements politiques. Faits économiques et sociaux. Civilisation / É. Bournazel, G. Vivien, M. Gounelle, avec la collaboration de P. Fladin-Bléty. – Paris: Cedex, 1993. – 259 p.
18. Gurvitch G. Déterminismes sociaux et liberté humaine. Vers l'étude sociologique des cheminements de la liberté. 2-e éd. – Paris: PUF, 1963. – 327 p.
19. Nourisson P. Le grand dangé. Tout par l'état. – Paris: Librairie de la Société du recueil J.-B. Sirey et du journal du Palais, 1908. – 410 p.
20. Temime É. France, terre d'immigration. – Paris: Gallimard, 1999. – 160 p.
21. Tessier G. Le Bapthème de Clovis. – Paris: Gaillimard, 1964. – 420 p.
22. Viguiet O. Memento d'histoire de France: faits et dates de notre histoire. – Paris: ROUDIL, 1990. – 109 p.

SUMMARY

Doroshenko S. THE TRANSFORMING OF ARCHAIC MENTALITY OF FRENCH'S BY THE INFLUENCING OF THE DETERMINANTS OF THE VEHICLE OF THE ORGANIZED UNIONS

The reasons of enriching of political mentality of French's in historical periods of Celtic Gallia, Roman Gallia, first dynasties of French kings are considered. A conclusion is done that by the main result of influencing of the determinants of vehicle of the organized unions is appearance became at the level of mentality of high estimation of state authority of French king.

**ЕТНІЧНА, МОВНА ТА КОНФЕСІЙНА ІДЕНТИЧНІСТЬ
УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ МЕНШИНИ
ПОВІТІВ МАРАМУРЕШ ТА САТУ МАРЕ (РУМУНІЯ)**

Українське населення здавна компактно проживало в сільській місцевості гірського повіту Марамуреш та у окремих населених пунктах низинного повіту Сату Маре. Місцеве українське населення зазвичай зберігає власну ідентичність, розмовляє діалектною українською мовою, у своїй масі належить до православної релігійної конфесії. Враховуючи суспільно-політичні та соціально-економічні трансформації в Румунії упродовж останнього десятиліття ХХ – початку ХХІ ст. *актуальним* для дослідників-етнологів, етносоціологів постає вивчення етнічних, мовних, релігійних аспектів життєдіяльності української національної меншини Північно-Західної Румунії. Як свідчить практика, місцеве українство швидко адаптується до нових цивілізаційних викликів у економіці, освіті, релігії, громадському житті. Тобто відбуваються певні метаморфози в їхній етнічній самосвідомості та національній свідомості. Саме тому ми обрали для себе предметом нашої студії етнічну, мовну та конфесійну ідентифікацію українства повітів Марамуреш та Сату Маре у контексті аналізу перепису населення 2002 року. Принагідно зауважимо, що висвітлення цієї проблематики у науковому аспекті здійснюється вперше.

Основні завдання нашого невеликого дослідження полягають у наступному:

- на основі статистичних даних проаналізувати та порівняти кількісний склад міського та сільського населення повітів Марамуреш і Сату Маре, акцентуючи увагу на українській ідентичності Північно-Західного регіону Румунської держави;
- з'ясувати мовну ідентифікацію українців краю у світлі даних перепису 2002 року;
- проілюструвати конфесійну ідентифікацію об'єкта нашої студії;
- на основі емпіричного матеріалу виявити етнічні, мовні та конфесійні колізії перепису 2002 року, зробити теоретичні узагальнення та висновки.

Таблиця 1.

Зміна чисельності українців Румунії за переписами населення [11].

Повіти / Роки	1930	1956	1966	1977	1992	2002
Марамуреш	19 249	25 435	29 060	32 723	36 653	34 027
Сату Маре	3 439	483	905	1 146	1 320	1 556
Всього (по Румунії)	45 875	60 479	54 705	55 510	65 472	61 098

Цифрові дані табл. № 1 засвідчують, що українська ідентичність повіту Марамуреш на сучасному етапі є найвищою в Румунії. У відсотковому плані – це 55,7% від кількості всіх українців Румунії. Саме тут за результатами переписів населення 1930, 1956, 1966, 1977, 1992 років кількість українці неухильно збільшувалася. Водночас у 2002 році перепис зафіксував меншу кількість українців порівно з 1992 роком. Така сама ситуація й на загальнодержавному рівні (див. табл. 1). На наш погляд, дається взнаки еміграція місцевого українства, яка має соціально-економічно основу. Поряд із переселенням у низинні повіти держави, збільшується кількість трудових мігрантів, основні потоки яких спрямовуються у Іспанію, Грецію, Португалію, Бельгію тощо.

Порівняно з гірським повітом Марамуреш повіт Сату Маре навпаки виділяється зростанням числа українського населення. Якщо у 1956 році тут ідентифікувалося тільки 483 українці, то за переписом 2002 року їх кількість перевищує 1,5 тис. осіб. Як ми переконалися під час польових етнологічних досліджень упродовж 2001-2007 років, кількісне зростання місцевого українства відбулось за рахунок внутрішньої міграції українців з повіту Марамуреш (в основному з сіл Поляни, Кривий, Русково). Це пояснюється тими ж економічними факторами – більша кількість орної землі, краща можливість працевлаштування та ведення власного підсобного господарства.

Етнічний склад міського населення повіту Марамуреш за результатами перепису населення 2002 року [7].

Населені пункти повіту	Кількість постійного населення	Румуни	Угорці	Українці	Русини	Роми	Німці	Інші	Недекларовані
Міста (всього)	268 277 (52,6%)	224 526 (83,7%)	35 815	1 964 (0,73%)	56 (0,02%)	3 636	1 879	388	13
Sighetu Marmației	41 219	32 867	6 513	1 225 (2,97%)	10 (0,02%)	448	101	53	2
Baia Mare	137 921	114 213	20 459	351 (0,25%)	46 (0,03%)	2 092	475	275	10
Vișeu de Sus	16 879	14 878	530	274 (1,62)	0	70	1 113	14	0
Baia Sprie	16 609	12 469	3 441	45 (0,27)	0	576	55	22	1
Seini	10 105	8 083	1 780	33 (0,33%)	0	141	61	7	0
Borșa	26 984	26 263	522	21 (0,07%)	0	115	49	14	0
Cavnic	5 205	4 205	911	14 (0,27%)	0	54	18	3	0
Targu Lăpuș	13 355	11 548	1 659	1	0	140	7	0	0
Повіт Марамуреш (всього)	510 109* (100%)	418 405 (82,02%)	46 291	34 026 (6,67%)	56 (0,01%)	8 913	1 954	445	19

З'ясувавши кількісний склад українства звернемося до більш детального аналізу етнічних, мовних та конфесійних реалій у повітах Марамуреш та Сату Маре. Для того, щоб краще збагнути проблему ідентифікації за допомогою математичних підрахунків ми проілюструємо в табличних варіаціях окремо міських та сільських жителів повітів, насамперед їхню етнічну та мовну ідентичність.

У табл. № 2-3 ми представили етнічний та мовний склад міського населення повіту Марамуреш. Підрахунки дозволяють констатувати, що етнічні та мовні параметри ідентифікації українців відрізняються. Так, серед міських жителів повіту Марамуреш виявляється 1 964 українці (0,73%). Найбільше їх проживає у містах Сігету Мармаціей (1 225 чол.), значно менше у Бая Маре (351 чол.) та Вішеу де Сус (274 чол.). Невеликі групи – від чотирьох до двох десятків осіб української ідентичності проживають у містечках Бая Спріє, Сейні, Борша, Кавнік (див. табл. 2).

Таблиця 3.

Мовний склад міського населення повіту Марамуреш за результатами перепису населення 2002 року [8].

Населені пункти повіту	Кількість населення / Мови	Румунська	Угорська	Українська	Русинська	Ромська	Німецька	Інші	Недекларовані
Міста (всього)	268 277 (52,6%)	228 926 (85,33%)	34 623	1 536 (0,57%)	36 (0,01%)	1 533	1 412	198	13
Sighetu Marmației	41 219	33 442	6 415	975 (2,36%)	2 (0,004%)	305	50	28	2
Baia Mare	137 921	116 821	19 686	254	34	733	241	141	11

* Примітка: Матеріали статистичного збірника «Recensământul Populației și Locuințelor 18 martie 2002. Vol. IV. Structura Etnică și Confesională» на відміну від даних Дирекції статистики в місті Бая Маре вказують число 510 110 чол., відповідно українців – 34 027 чол., тому у табл. № 9 з'являється на 1 особу більше, ніж у попередніх табличних даних.

				(0,18%)	(0,02%)				
Vişeu de Sus	16 879	15 031	529	232 (1,37%)	0	45	1 035	7	0
Baia Sprie	16 609	13 059	3 299	39 (0,23%)	0	167	34	11	0
Seini	10 105	8 175	1 761	6 (0,05%)	0	141	20	2	0
Borşa	26 984	26 389	445	14 (0,05%)	0	102	26	8	0
Cavnic	5 205	4 314	868	14 (0,27%)	0	4	4	1	0
Targu Lăpuş	13 355	11 695	1 620	2 (0,01%)	0	36	2	0	0
Повіт Марамуреш (всього)	510 109 (100%)	425 558 (83,42%)	44 906	33 505 (6,56%)	36 (0,007%)	4 381	1 476	234	13

Водночас за мовним складом міське населення повіту Марамуреш на 0,57% україномовне. Українську мову як рідну визнають 1 536 осіб, що менше за реальну кількість осіб, які ідентифікувалися українцями (див. табл. 3). Україномовна ідентифікація знижується у всіх означених у таблицях населених пунктах. Парадоксом виступає містечко Таргу Лепуш, де за переписом 1 українець, а 2 осіб визнали рідною мовою українську. Отже, ми констатуємо першу колізію ідентифікації українства Марамуреша – зниження україномовної ідентичності у містах повіту.

Інша парадоксальна колізія, яка має на наш погляд, етнополітичне підґрунтя – це русинська ідентичність у повіті Марамуреш. Як показує офіційна статистика саме у містах повіту ідентифікувалося 56 осіб русинів, натомість у сільській місцевості їх взагалі немає (див. табл. 5-6). Такі дані кардинально суперечать поширеними заявами лідерів світового русинського руху щодо наявності в Румунській державі понад 30 тис. русинів [10, 8, 11]. Зокрема, Павло Роберт Магочі у праці «Народ нізвідки: Ілюстрована історія карпаторусинів» на карті некритично окреслює територію проживання русинів у межах населених пунктів повіту Марамуреш, називаючи приблизну, розрахункову кількість – 34 тис. осіб, які «мали би бути» русинами. Поряд з цими «розрахунками» перепис населення 2002 року чітко зафіксував 257 русинів у всій Румунії [5; 12]. З них, як ми бачимо, тільки 56 осіб у потрібному ідеологам русинства гірському повіті та 19 чол. у низинному повіті Сату Маре.

На нашу думку, варто б запитати думку самих жителів гірських україномовних ареалів повіту, організувати польові етнологічні дослідження. Наш досвід подібних студій тільки підтверджує факт, який констатував перепис 2002 року – жителі сіл ідентифікуються українцями, навіть необізнані у своїй більшості з русинською ідентичністю.

Цікаво, що з 56 русинів всього повіту Марамуреш – 46 мешкає у Бая Маре, а 10 – у Сігету Мармаціей (див. табл. 2). Із 46 русинів Бая Маре вважають рідною русинську мову 34 особи, а з 10 русинів Сігету Мармаціей тільки двоє (див. табл. № 3). Якщо ж ознайомитися з мовою, якою частково публікується видання «Русинська віра» Культурним Союзом русинів Румунії (голова – Георгій Фірцак), то можна чітко констатувати, що це – звичайна українська мова [6]. Таким чином, другою колізією є фіаско русинської ідентифікації в Румунії.

Таблиця 4.

Динаміка чисельності населення комун повіту Марамуреш з компактним проживанням українського населення [1, 50; 1, 163].

Комуни / Роки переписів населення	1930		1956		1966		1977		1992	
	Всього:	З них українців	Всього:	З них українців	Всього:	З них українців	Всього:	З них українців	Всього:	З них українців
Бистра	1 922	1 399	4 424	3 950	5 473	4 811	5 062	4 606	4 902	4 402
Великий	4 662	2 177	3 612	2 505	4 035	2 566	4 585	2 826	4 681	2 922

Бичків										
Верхня Рівна	4 154	2 385	4 331	3 422	4 773	3 885	5 124	4 346	4 982	4 350
Поляни	5 644	4 750	6 298	6 081	7 651	7 086	8 776	8 357	10 561	10 240
Кривий	1 743	1 480	2 877	2 843	3 400	3 262	4 074	3 938	4 853	4 762
Русково	3 158	2 045	3 164	2 944	3 741	3 500	4 324	4 072	5 183	4 913
Ремети	2 544	1 385	2 602	1 853	2 741	1 973	3 003	2 280	3 241	2 553
Всього:	23 827	15 621	27 308	23 598	31 814	27 083	35 148	30 425	38 403	34 142

Українці складають компактні ареали більшості населення комун Поляни (Poienile de Sub Munte), Кривий (Repedea), Русково (Ruscova), Верхня Рівна (Rona de Sus), Бистра (Bistra) (села Бистрий (Bistra), Красна (Crasna), Вишівська Долина (Valea Vișeului), Ремети (Remeți), Великий Бичків (Vocicoiu Mare) (села Луг над Тисою (Lunca la Tisa), Кричунів (Crăciunești), Великий Бичків (Vocicoiu Mare), Тиса (Tisa).

Як бачимо з табл. 4 населення комун з компактним проживанням українців упродовж 30-90-х років ХХ ст. поступово збільшувалося.

Порівнявши дані табл. № 4 і № 5 у розрізі комун наочно підтверджується попередній висновок про зменшення кількості українців повіту Марамуреш. Отож, у всіх сільських населених пунктах упродовж 30-90-х років ХХ ст. українське населення чисельно зростало, а за період 1992-2002 роки у всіх комунах відбувалось зменшення чисельності українства.

Таблиця 5.

Етнічний склад сільського населення повіту Марамуреш
за результатами перепису населення 2002 року [7].

Населені пункти повіту	Кількість постійного населення	Румуни	Угорці	Українці	Русини	Роми	Німці	Інші	Недекларовані
Комуни (всього)	241 832 (47,4%)	193 879 (80,17%)	10 476	32 062 (13,26%)	0	5 277	75	57	6
Repedea	4 761	87	7	4 650 (97,7%)	0	15	1	1	0
Poienile de Sub Munte	10 033	256	61	9 696 (96,64%)	0	2	8	10	0
Ruscova	4 854	161	3	4 578 (94,3%)	0	109	3	0	0
Bistra	4 423	399	3	4 021 (90,91%)	0	0	0	0	0
Rona de Sus	4 698	207	421	4 062 (86,46%)	0	0	5	3	0
Remeți	3 058	399	382	2 260 (73,9%)	0	14	3	0	0
Vocicoiu Mare	4 468	1 447	371	2 639 (59,06%)	0	1	5	5	0
Câmpulung la Tisa	2 484	425	1 964	23 (0,92%)	0	67	2	3	0
Rona de Jos	2 110	2 069	2	18 (0,85%)	0	21	0	0	0
Ocna Șugatag	4 207	3 710	403	14 (0,33%)	0	76	3	1	0
Sarasău	2 416	2 335	14	12 (0,5%)	0	52	2	1	0
Ulmeni	7 153	4 215	1 812	11 (0,15%)	0	1 113	1	1	0
Săpața	3 267	3 240	2	8 (0,24%)	0	17	0	0	0
Petrova	2 693	2 658	4	7 (0,25%)	0	24	0	0	0

Серія: Політологія, Соціологія, Філософія. Випуск 7-8, 2007

Leordina	2 593	2 584	1	7 (0,27%)	0	0	0	1	0
Barsana	6 352	6 342	4	6 (0,1%)	0	0	0	0	0
Vadu Izei	2 856	2 849	1	6 (0,21%)	0	0	0	0	0
Vișeu de Jos	5 282	2 197	2	6 (0,11%)	0	75	1	1	0
Tăuții-Măgheraș	6 713	5 660	968	4 (0,05%)	0	70	7	4	0
Sisești	5 479	5 457	13	4 (0,07%)	0	0	5	0	0
Calinești	3 410	3 404	2	4 (0,11%)	0	0	0	0	0
Recea	5 591	5 255	253	3 (0,05%)	0	77	2	1	0
Baiut	2 699	1 620	1 066	2 (0,07%)	0	1	9	1	0
Giulești	3 366	3 359	1	2 (0,05%)	0	4	0	0	0
Remetea Chioarului	3 003	2 405	431	2 (0,06%)	0	164	1	0	0
Salsig	3 176	3 025	13	2 (0,06%)	0	136	0	0	0
Sălistea de Sus	5 196	5 185	3	1	0	7	0	0	0
Satulung	5 409	4 555	110	1	0	739	1	1	2
Suciu de Sus	6 222	5 979	145	1	0	97	0	0	0
Somcuta Mare	7 708	6 810	167	1	0	722	3	5	0
Rozavlea	6 124	6 111	0	1	0	11	1	0	0
Poienile Izei	1 028	1 027	0	1	0	0	0	0	0
Moisei	9 023	9 011	4	1	0	0	7	0	0
Grosi	2 533	2 508	24	1	0	0	0	0	0
Dumbravița	4 499	4 479	8	1	0	11	0	0	0
Budești	3 470	3 466	3	1	0	0	0	0	0
Boiu Mare	1 276	1 274	0	1	0	0	0	1	0
Bogdan Voda	3 411	3 403	2	1	0	0	0	5	0
Băita de Sub Codru	1 919	1 897	2	1	0	19	0	0	0
Ardusat	2 543	2 518	16	1	0	8	0	0	0
Copalnic-Mănăstur	5 838	5 584	22	1	0	227	1	1	2
Повіт Марамуреш (всього)	510 109 (100%)	418 405 (82,02%)	46 291	34 026 (6,67%)	56 (0,01%)	8 913	1 954	445	19

За результатами перепису населення 2002 року найбільш компактні у етнічному плані – комуни Кривий (97,7% українців з загального числа мешканців), Поляни (96,6%), Русково (94,3%), Бистра (біля 91%), Вишня Рона (86,5%), Ремети (майже 74%), Великий Бичків (біля 60%).

В інших населених пунктах, як засвідчують статистичні дані табл. 5 українці проживають дисперсно: від одного-двох десятків осіб (Кимпулунг ла Тиса, Нижня Рівна, Окна Шугатаг, Сарасеу, Ульмень) до декількох осіб у селах Сепинца, Петрова, Леордіна, Барсана, Ваду Ізеї, Вішеу де Жос та ін.

Аналізуючи мовну ідентифікацію сільського населення повіту Марамуреш доводиться знову констатувати прикметну різницю у кількості українців та осіб, які визнають українську мову рідною мовою. Так, якщо у сільській місцевості Марамуреша проживає 32 062 українці, то українську мову як рідну визнають 31 969 чол. Зменшення кількості україномовних спостерігаємо у всіх селах (див. табл. 6). Парадоксом є тільки угорськомовне село Кимпулунг ла Тиса, україномовних виявилось на 1 особу більше (24 особи), ніж задекларованих українців (23 особи). Як видно з табл. № 6, в умовах іноетнічного середовища задекларована ідентичність

1 особи в селах Giulești, Săliștea de Sus, Poienile Izei, Moisei, Grosi, Budești, Boiu Mare, Ardușat взагалі зникає. Отже, в таких умовах відбувається мовна асиміляція, а згодом наступає реідентифікація (зміна етнічної ідентичності).

Таблиця 6.

Мовний склад сільського населення комун повіту Марамуреш
за результатами перепису населення 2002 року [8].

Населені пункти повіту	Кількість населення / Мови	Румунська	Угорська	Українська	Русинська	Ромська	Німецька	Інші	Недекларовані
Комуни (всього)	241 832 (47,4%)	196 632 (81,3%)	10 283	31 969 (13,21%)	0	2 848	64	36	0
Repedea	4 761	101	7	4 636 (97,37%)	0	15	0	2	0
Poienile de Sub Munte	10 033	269	62	9 685 (96,53%)	0	13	0	4	0
Ruscova	4 854	180	3	4 567 (94,08%)	0	101	3	0	0
Bistra	4 423	400	3	4 019 (90,86%)	0	0	1	0	0
Rona de Sus	4 698	215	419	4 055 (86,31%)	0	0	6	3	0
Remeți	3 058	372	418	2 259 (73,87%)	0	5	3	1	0
Bocicoiu Mare	4 468	1 465	366	2 630 (58,86%)	0	0	2	5	0
Câmpulung la Tisa	2 484	456	1 994	24 (0,96%)	0	10	0	0	0
Rona de Jos	2 110	2 071	1	17 (0,8%)	0	21	0	0	0
Ocna Șugatag	4 207	3 763	393	9 (0,21%)	0	38	3	0	0
Sarasău	2 416	2 400	9	7 (0,28%)	0	0	0	0	0
Ulmeni	7 153	5 320	1 805	10 (0,14%)	0	15	2	1	0
Săpața	3 267	3 245	2	3 (0,09%)	0	17	0	0	0
Petrova	2 693	2 663	0	5 (0,18%)	0	24	0	1	0
Leordina	2 593	2 586	0	6 (0,23%)	0	0	0	1	0
Barsana	6 352	6 345	2	5 (0,07%)	0	0	0	0	0
Vadu Izei	2 856	2 848	1	7 (0,24%)	0	0	0	0	0
Vișeu de Jos	5 282	5 208	1	4 (0,07%)	0	67	2	0	0
Tăuții-Măgheraș	6 713	5 776	928	3 (0,04%)	0	1	5	0	0
Sisești	5 479	5 470	6	3 (0,05%)	0	0	0	0	0
Calinești	3 410	3 409	0	1	0	0	0	0	0
Recea	5 591	5 345	241	2 (0,03%)	0	1	2	0	0
Baiut	2 699	1 657	1 036	1	0	0	5	0	0
Giulești	3 366	3 361	1	0	0	4	0	0	0
Remetea Chioarului	3 003	2 571	430	1	0	0	1	0	0
Salsig	3 176	3 078	8	2 (0,06%)	0	88	0	0	0
Săliștea de Sus	5 196	5 188	1	0	0	7	0	0	0
Satulung	5 409	4 629	98	1	0	680	0	1	0
Suciu de	6 222	6 099	122	1	0	0	0	0	0

Sus									
Somcuta Mare	7 708	6 917	136	1	0	646	2	6	0
Rozavlea	6 124	6 115	0	1	0	7	1	0	0
Poienile Izei	1 028	1 028	0	0	0	0	0	0	0
Moisei	9 023	9 014	3	0	0	0	6	0	0
Grosi	2 533	2 513	20	0	0	0	0	0	0
Dumbravița	4 499	4 493	5	1	0	0	0	0	0
Budești	3 470	3 467	3	0	0	0	0	0	0
Boiu Mare	1 276	1 275	0	0	0	0	0	1	0
Bogdan Voda	3 411	3 404	1	1	0	0	5	0	0
Băita de Sub Codru	1 919	1 900	4	1	0	14	0	0	0
Ardusat	2 543	2 531	12	0	0	0	0	0	0
Copalnic-Mănăstur	5 838	5 738	19	1	0	80	0	0	0
Повіт Марамуреш (всього)	510 109 (100%)	425 558 (83,42%)	44 906	33 505 (6,56%)	36 (0,007%)	4 381	1 476	234	13

Перейдемо до аналізу етнічного та мовного складу поселень повіту Сату Маре. Як бачимо з табл. № 7, найбільша чисельність міських українців повіту зосереджена у м.Сату Маре (271 чол.), менше – у м.Карей (24 чол.), м.Негрешть-Оаш (12 чол.) та м.Ташнад (11 чол.). Внаслідок природної та соціокультурної асиміляції (міжетнічні шлюби з місцевими румунами та угорцями, румуномовне виховання та освіта, зрештою самостійна відмова від рідномовної ідентичності) частка українців у містах повіту поступово зменшується. Таке зменшення міського українства відбувалось упродовж 1930-1992 рр. За статистичними даними, у м.Сату Маре у 1930 р. проживало 488 українців, переписи населення 1956 та 1966 рр. зафіксували вже 149 осіб з українською ідентичністю; у 1977 р. – 178 чол., у 1992 р. – вже 312 українців, а 2002 р. кількість знову спадає до 271 чол. [3].

Таблиця 7.

Етнічний склад міського населення повіту Сату Маре за результатами перепису населення 2002 року [3].

Населені пункти повіту	Кількість постійного населення	Румуни	Угорці	Українці	Русини	Роми	Німці	Інші	Недекларовані
Міста (всього)	161 722	94 487 (58,42)	62 016 (38,34%)	318 (0,2%)	9	2 4121	1 455	1 002	28
Satu Mare	115 142	66 638	45 287	271	8	1 115	1 110	691	22
Carei	23 182	9 634	12 596	24	1	385	282	254	6
Negrești Oaș	13 870	13 194	553	12	0	72	13	26	0
Tășnad	9 528	5 021	3 580	11	0	840	50	26	0
Повіт Сату Маре (всього)	367 275	216 077 (58,83%)	129 234 (35,18%)	1 556 (0,42%)	19	13 478	3 827	3 048	36

З даних табл. 8 добре видно, що сільське українське населення повіту Сату Маре проживає дисперсно. Найбільш чисельна українська комуна – це Мікула (621 українців, що майже 40% всіх українців повіту Сату Маре). Втім, ця чисельність становить тільки 16,41% від кількості жителів комуни (38,43% складають румуни та 38,48% угорці).

Відносно (біля 5%) населена українцями комуна Доба (136 чол.), в основному – це жителі села Пауляч (115 українців) та Траян (18 чол.). У селі Дечебал (комуна Ветіш) проживає 101 українець; в селі Чуперчен (комуна Ботіз) – 65 українців; у Мофтину Мік (комуна Мофтін) – 49 чол.; у селі Думбрава (комуна Лівада) – 32 чол.

Внаслідок природного скорочення та еміграції зменшилась кількість українців у поселенні Тарна Марє (27 чол.), адже у 50-х рр. ХХ ст. тут офіційно мешкало біля 100 українців [3]. У селі Ботіз самоідентифікувалися 22 українці; у селі Еріу Сенкрай – 19 чол.; у селі Ветіш – 13 чол.; в селі Агріш – 12 чол.; Мофтину Марє та Рацешть – по 10 осіб.

Таблиця 8.

Етнічний склад сільського населення повіту Сату Марє за результатами перепису населення 2002 року [3].

Сільські комуни повіту	Кількість постійного населення	Румуни	Угорці	Українці	Русини	Роми	Німці	Інші	Недекларовані
Комуни (всього)	205 553	121 590 (59,15%)	67 218 (32,7%)	1 238 (0,6%)	10	11 066	2 372	2 051	8
Andrid	2 681	1 369	1 145	1	0	161	1	4	0
Ardud	6 486	4 025	1 304	10	0	730	288	129	0
Barsau	2 519	2 516	0	2	0	0	1	0	0
Beltiug	3 278	1 234	1 094	18	0	438	280	214	0
Bixad	7 544	7 377	40	2	0	83	3	39	0
Botiz	4 863	2 406	2 236	99	0	105	8	9	0
Craidorolț	2 188	1 256	692	39	0	188	7	6	0
Crucisor	2 541	2 231	78	1	0	200	31	0	0
Culciu	4 013	1 896	1 997	1	0	108	3	8	0
Doba	2 784	1 838	535	136	6	265	3	1	0
Foieni	1 882	53	1 045	1	0	769	0	14	0
Halmeu	7 314	2 696	4 049	2	0	555	11	1	0
Lazuri	5 362	789	4 297	6	1	253	10	6	0
Livada	7 004	2 409	4 221	41	0	317	5	10	1
Micula	3 783	1 454	1 456	621	2	245	2	3	0
Moftin	4 328	2 484	1 377	80	0	207	75	105	0
Odoreu	4 854	3 365	1 300	3	0	168	14	4	0
Orașu Nou	6 862	4 349	2 370	1	0	136	2	4	0
Paulești	4 359	1 888	2 063	5	0	395	5	3	0
Pișcolt	3 263	2 020	796	4	0	433	3	7	0
Sanislau	5 195	1 885	2 830	4	0	345	56	70	5
Săuca	1 468	745	514	1	0	208	0	0	0
Supur	4 677	2 993	1 340	1	0	328	13	2	0
Tarna Mare	3 718	3 333	169	27	0	166	23	0	0
Terebești	1 578	1 061	101	4	0	376	15	21	0
Tiream	2 358	1 137	694	4	0	190	185	148	0
Turulung	3 845	1 226	2 128	2	0	350	110	29	0
Valea Vinului	2 268	2 213	21	2	0	18	4	10	0
Vama	3 669	2 591	994	1	0	74	6	1	0
Vetiș	4 475	2 183	2 050	115	1	116	4	1	0
Viile Satu Mare	3 242	1 348	1 495	2	0	379	11	7	0
Повіт Сату Марє (всього)	367 275	216 077 (58,83%)	129 234 (35,18%)	1 556 (0,42%)	19	13 478	3 827	3 048	36

Як бачимо з даних табл. 7-8 кількість русинів нараховує 19 осіб. Зрештою, ця цифра є також колізійною ситуацією. До прикладу, порівнявши цю мізерну кількість із поданими голосами за Культурний Союз русинів Румунії до депутатського складу парламенту 26 листопада 2000 року. Так, по всьому повіту Сату Марє за Союз українців Румунії віддали голоси 354 чол., а за Культурний Союз русинів Румунії – 321 чол. [4]. Прикметно, що 112 голосів віддали жителі міст Сату Марє (68 чол.), Карей (13 чол.), Негрешть-Оаш (17 чол.), Ташнад (14 чол.). У багатьох поселеннях повіту Сату Марє, де взагалі не мешкають українці або ж русини фіксуються голоси за Культурний Союз русинів Румунії. Виникає питання: якою є природа цього явища – етнокультурна чи суспільно-політична?

Отже, кількість українства у повіті Сату Марє є досить незначною порівняно з гірським краєм Марамуреша. Через брак необхідної інформації щодо мовної та конфесійної ідентичності українців кожного населеного пункту Сату Марє доцільним буде порівняння загалом мовної ідентичності українства повітів Марамуреш та Сату Марє на фоні повітів, де фіксується етнічна ідентичність найвищою мірою (Сучава, Ботошани, Тіміш, Караш-Северін, Арад, Тульча).

Як засвідчують статистичні підрахунки, українці повіту Марамуреш найбільшою мірою визначають рідномовну ідентичність – 98,23% - найбільший показник по всій Румунії.

В той же час українство повіту Сату Марє втрачає рідномовну ідентичність. Визначили рідною українську мову тільки 76% українців (див. табл. 9). Відбувається мовна асиміляція українства.

Таблиця 9.

Мовний склад українського населення
за результатами перепису населення 2002 року [11].

Загальна кількість українського населення повітів Румунії		Українська	Румунська	Угорська	Російська	Німецька	Інші мови
Марамуреш	34 027	33 425 (98,23%)	549	35	1	15	2
Сату Марє	1 556	1 183 (76,02%)	352	17	4	-	-
Сучава	8 514	7 796 (91,56%)	708	1			
Тіміш	7 321	6 259 (85,49%)	1 041	3	13	1	4
Караш-Северін	3 526	3 221 (91,34%)	297	1	5	1	1
Арад	1 741	1 317 (75,64%)	409	4	2	1	8
Тульча	1 279	750 (58,63%)	506	-	22	-	1
Ботошани	896	871 (97,2%)	24	-	1	-	-
Всього (по державі)	61 098 (100%)	56 116 (91,84%)	4 540	149	226	24	43

За конфесійною ідентичністю населення повіту Марамуреш у своїй більшості ортодоксальне (майже 80%), поширені римо-католицька, реформатська (серед угорців) та греко-католицька конфесійні ідентичності; популярними наразі постають неопротестантські течії – п'ятидесятництво, адвентизм, баптизм (див. табл. 11).

Що стосується українського населення Марамуреша, то воно на 81,6% ортодоксальне, поширення набувають неопротестантські течії п'ятидесятництва, адвентистів сьомого дня та ін. (див. табл. 10).

Аналізуючи конфесійний склад переважно україномовного сільського населення повіту Марамуреш, можна зробити висновок про повсюдне домінування православної конфесійної ідентичності. Як засвідчують дані табл. № 12, у населених пунктах Поляни, Кривий, Русково досить потужними постають громади п'ятидесятників. Поширені громади адвентистів сьомого дня: в Полянах (318 чол.), Кривому (155 чол.), Реметах (138 чол.), Рускові (91 чол.).

Таблиця 10.

Конфесійний склад українського населення
за результатами перепису населення 2002 року [11].

Загальна кількість українського населення повітів Румунії		Орто- докси	Римо- като- лики	Греко- като- лики	Рефор- мати	П'яти- десят- ники	Адвен- тисти сьомо- го дня	Бапти- сти	Інше
Марамуреш	34 027	27 776 (81,62%)	74	658	56	3 524 (10,35%)	767	48	1 124
Сату Марє	1 556	784 (50,38%)	9	25	5	576 (37%)	75	9	73
Сучава	8 514	6 360 (74,7%)	47	874	-	253 (2,97%)	85	50	845
Тіміш	7 321	5 145 (70,27%)	57	32	2	1 072 (14,64%)	219	62	732
Караш- Северін	3 526	3 117 (88,4%)	17	14	-	274 (7,77%)	17	51	36
Арад	1 741	1 217 (70%)	7	43	4	372 (21,36%)	74	10	14
Тульча	1 279	1 217 (95,15%)	1	-	-	2	6	1	52
Ботошани	896	883 (98,55%)	3	1	-	1	5	-	3
Всього (по державі)	61 098 (100%)	48 262 (79%)	267 (0,47%)	1 721 (2,81%)	132 (0,2%)	6 167 (10%)	1 287 (2,1%)	252 (0,4%)	3 010 (4,92%)

Натомість у повіті Сату Марє стрімкого поширення набуває конфесія п'ятидесятників (37%), ортодоксальна релігія тут представлена наполовину (50,38%) від загальної чисельності українства повіту.

Таблиця 11.

Конфесійний склад населення повіту Марамуреш
за результатами перепису населення 2002 року [9].

Загальна кількість населення		Орто- докси	Римо- като- лики	Греко- като- лики	Рефор- мати	П'яти- десят- ники	Адвен- тисти сьомого дня	Бапти- сти	Інше
Міста	268 277	198 260	25 843	14 011	14 920	6 742	757	1 795	5 949
Комуни	24 1832	199 439	4 493	14 171	5 888	8 926	2 886	740	5 289
Всього:	510 109	397 699	30 336	28 182	20 808	15 668	3 643	2 535	11 238

Своєрідною є конфесійна ситуація в с.Кимпулунг ла Тиса, де існує чисельна греко-католицька громада (353 чол.). За свідченнями респондентів тут відбуваються паралельні богослужіння румунською, угорською, церковно-слов'янською мовами, на фоні угорськомовного середовища побутує українська колядка [2].

Проведені нами польові етнологічні обстеження жителів досліджуваної території засвідчують, що місцеве українство, переходячи на неопротестантську ідентичність втрачає етнокультурну специфіку.

Відбувається перехід на румуномовну церковну службу, губиться народна духовно-культурна традиція; «українці-покаїти» відмежовуються від основного ядра українства краю. Як наслідок «дрейф» конфесійної ідентичності породжує асиміляційні тенденції у середовищі місцевого українства.

Таблиця 12.

Конфесійний склад українського сільського населення повіту Марамуреш за результатами перепису населення 2002 року [9].

Комуни	Загальна кількість	Орто- докси	Римо- като- лики	Греко- като- лики	Рефор- мати	П'яти- десят- ники	Бапти- сти	Адвен- тисти сьомого дня	Інше
Poienile de	10 033	8 176	62	77	1	1 377	0	318	22

Sub Munte									
Ruscova	4 854	4 194	2	5	1	550	0	91	11
Repedea	4 761	3 028	1	1	42	1 490	2	155	42
Rona de Sus	4 698	3 427	402	226	11	27	35	9	561
Bocicoiu Mare	4 468	3 430	378	368	14	25	6	21	226
Bistra	4 423	4 160	0	81	1	4	0	75	102
Remeți	3 058	2 281	249	133	33	31	0	138	193
Cămpulung la Tisa*	2 484	555	313	353	1 108	1	1	41	112

Висновки. Отже, проаналізувавши вищеокреслений статистичний та документальний матеріал, можна зробити наступні узагальнення та висновки.

По-перше, українство повітів Марамуреш та Сату Маре в сучасних умовах соціально-економічних та громадсько-політичних трансформацій опинилось у вирі складних етнотемографічних, етносоціальних та етнокультурних процесів. Внаслідок міграційних процесів відбулось деяке скорочення чисельності українців повіту Марамуреш (більш як на 2,5 тис. чол.) та певне збільшення (більш як 200 чол.).

По-друге, колізією мовного плану є неспівпадіння етнічної та мовної ідентичності українства Марамуреша та Сату Маре. Особливо це стосується останнього повіту, де внаслідок дисперсності майже на ¼ українці визнають рідною румунську, частково угорську, російську мови.

По-третє, вкрай актуальною залишається штучна проблема русинської ідентичності в досліджуваній території. Офіційна статистика Румунії засвідчує, що русинська ідентичність фіксується у містах. Дані наших польових етнологічних обстежень практично не фіксують такої ідентичності серед селян, за винятком людей, які зазнали відповідної агітації в сучасних обставинах. Отже, виникає питання про практичний сенс функціонування товариства русинів.

По-четверте, актуальною проблематикою є зміна конфесійної структури українства, яке переймає ідеї неопротестантських громад п'ятидесятників, баптистів, адвентистів сьомого дня, свідків Єгови тощо.

Перспективою подальших наукових розвідок проблеми вважаємо більш комплексне дослідження етнотемографічних змін у середовищі українства Північно-Західної Румунії. Потребують висвітлення, насамперед, міграційні процеси, аналіз міжетнічної шлюбності, мовні та конфесійні трансформації в середовищі молодого покоління. Ці студії сприятимуть перспективній розробці узагальненого моніторингу соціально-економічного, освітнього, конфесійного життя української національної меншини Північно-Західної Румунії у ХХ – на початку ХХІ ст.

1. Куреляк В. Українці Румунської Мараморощини. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2001. – 184 с.

2. Польові етнологічні дослідження авторів. Запис на цифровий диктофон «Sanyo» 17 серпня 2007 року. Свідчення Ірини Боботи (1935 р.н.), жительки с.Кимпулунг ла Тиса повіту Марамуреш.

3. Приватний архів голови повітового філіялу Союзу українців Румунії Михайла Мачоки (м. Сату Маре). Спр. Județul Satu Mare. Recensământul populației și al locuitorilor (2002). Populația stabilă după etnie.

4. Приватний архів голови повітового філіялу Союзу українців Румунії Михайла Мачоки (м. Сату Маре). Спр. Rezultatele alegerilor generale din 26 noiembrie 2000 pentru Camera Deputaților, pe localități.

5. Трайста М. Русини – фальшива декорація на політичній сцені Центральної Європи // Український вісник. – 2007. - № 7-8 (квітень). – С. 10.

6. Фірцак Г. Політична декларація культурного товариства русинів Романії // Руська віра / Credința Rusină. – 2003. – Nr. 5, ianuarie-martie. – P. 3.

* Примітка: с.Кимпулунг ла Тиса вказується з огляду на мадяризовану українську етнічність та побутування тут греко-католицької конфесійної ідентичності серед мешканців.

7. Direcția Județiană de statistică (Baia Mare). Județul Maramureș. Recensământul populației și al locuitorilor (2002). Populația stabilă după etnie.

8. Direcția Județiană de statistică (Baia Mare). Județul Maramureș. Recensământul populației și al locuitorilor (2002). Populația stabilă după limbă maternă.

9. Direcția Județiană de statistică (Baia Mare). Județul Maramureș. Recensământul populației și al locuitorilor (2002). Populația stabilă după religie.

10. Magoci Pavlo Robert. Poporul de niciunde: Istorie în imagini a rutenilor carpațici. – Ujgorod: Editura lui V.Padeac, 2007. – 120 p.

11. Recensământul Populației și Locuințelor 18 martie 2002. Vol. IV. Structura Etnică și Confesională / Institutul Național de Statistică. Editura «Revista Română de Statistică» / Видання на цифровому носії CD.

12. Traista M. Pseudocongresul rutenilor // Curierul Ukrainian. – 2007. – Iulie. – Seria noua, nr. 99-100. – P. 9.

SUMMARY

Zan M., Horvat L-I. ETHNICAL, LINGUISTICAL AND RELIGIOUS IDENTITY OF UKRAINIAN NATIONAL MINORITY OF MARAMURESH AND SATU MARE DISTRICTS

In the article analyzed the main results of the population census 2002 in Maramuresh and Satu Mare districts of Romania. The authors has analyzed of the problems of ethnical, linguistical and religious identity of the Ukrainian ethnical group in the region.

A conclusion is made concerning to the discrepancy of identification of Ukrainian group of Maramuresh and Satu Mare districts. The authors emphasize about the artificiality of Rutenians identity in this region. It was concluded that refusal and loss of native language and orthodox religion give rise to assimilation of Ukrainian national minority of Romania.

The investigators give the conclusion about the perspectives of research of this ethnodemographycal theme.

O. ІВАНІЩАК (Львів)

КОНФЛІКТОГЕННИЙ ПОТЕНЦІАЛ НАЦІОНАЛЬНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ У МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ

В середині 90-х років минулого століття намітилась певна тенденція до зниження загальної кількості конфліктів на планеті. Так, якщо в 1989 р. нараховувалось 36 крупно масштабних збройних конфліктів у 32 районах світу, в 1994 р. – 32 в 28 регіонах, а в 1995 р. їх було 30 в 25 відповідно [2, 31-45]. Не зважаючи на це, проблема етнонаціональних конфліктів та їх мирного врегулювання залишається найбільш актуальним питанням сучасності. Так, довідник про держави, що втягнуті у збройні конфлікти в 1985р., повідомляє, що з усіх 111 конфліктів у світі 63 були внутрішніми, а 36 описані авторами як «війни за створення держави», тобто конфлікти, що втягують в себе уряд та опозиційну групу, яка добивається автономії або ж відокремлення для певного регіону [4]. По суті за останні десятиліття зменшилась кількість класичних міжнародних воєн, а кількість міждержавних конфліктів значно зросла. Окрім цього, кінець тисячоліття ознаменувався цілим рядом серйозних криз, котрі накладалися одна на одну, чим і посилювали міжнародну напругу.

Не дивлячись на ці свідчення, відносно мала увага приділялась цій проблемі з боку спеціалістів, що досліджують проблеми миру, конфліктів та міжнародних відносин. Більше уваги приділялося міждержавним зіткненням традиційного типу. Однією з причин такої ситуації є те, що багато вчених вважають, що етнічні зіткнення – це внутрішні справи держави, можливо пов'язані з диктаторськими та репресивними урядами цих держав.

Чому ж етнонаціональні конфлікти продовжують сьогодні залишатися однією з найбільш серйозних загроз людству? Можливо відповідь на це запитання потрібно шукати в особливостях сучасного світу.

По-перше, ми є свідками ерозії Вестфальської системи світу, що проіснувала понад 350 років. Мир, що був заключений в Європі після Тридцятилітньої війни і став початком

формування системи національних держав, „додав відчуття приналежності до тієї чи іншої країни” [3, 3-4]. Наприкінці ХХ століття, в результаті глобалізації національні кордони стають все більш прозорими. Така перебудова світу нерідко супроводжується автономізацією регіонів та формуванням ідентичностей вже не на державній основі, а на іншій – етнічній, релігійній, мовній. Саме тому сучасні конфлікти – практично усі є внутрідержавними. Вони отримали назву „конфліктів ідентичностей” та характеризуються тим, що ними важко управляти, вони залучають багато учасників, та слабкістю центральної влади.

По-друге, завершення Холодної війни призвело до виникнення другої кризи, пов’язаної з перебудовою системи міжнародних відносин. За час існування Вестфальської системи „будова” міжнародних відносин була дуже різноманітною. Так, в ХІХ ст. в Європі склалась система, що отримала назву „Європейський концерт”, а після завершення Другої світової війни виникла біполярна система. В біполярному світі регіональні конфлікти використовувалися наддержавами в своїх цілях, при цьому вони намагалися не випускати ситуацію з-під контролю, розуміючи, що це може призвести до третьої світової війни. Зникнення біполярного світового порядку призвело до того, що локальні конфлікти почали „жити своїм життям”, і не піддавалися впливу ззовні.

Яким же буде наш майбутній світ? До сьогоднішнього дня ми є свідками суперечки про те, чи є наш світ монополярним, чи багатополярним. Однак сам процес його перебудови, який продовжується вже на протязі двох десятиліть, протікає досить нерівномірно та суперечливо, що саме по собі впливає на розвиток конфліктів.

Ми стали свідками і того як зрушення, що були ініційовані в міжнародній структурі ще „епоху Горбачова”, визначили нове співвідношення компонентів міжнародної конфліктності. Зникла глобальна загроза зіткнення комуністичної експансії з західним співтовариством. Але одночасно з цим процесом, мав місце і інший, не менш важливий, процес посилення на регіональному рівні дезінтеграційних тенденцій, що може спричинити вибух колосальної руйнівної сили. На нашу думку, ще жодного разу за історію людства деструктивні явища не були так тісно взаємопов’язані з міжнаціональними, міжетнічними конфліктами.

Трагедія Югославії та події на території колишнього СРСР є найяскравішими прикладами цих процесів. Територіальні претензії Румунії до України, Угорщини до Румунії; сепаратизм македонців та іредентизм колишніх югославських (сербських та косовських) албанців, болгарсько-турецький антагонізм в Болгарії, і це далеко не повний перелік тих конфліктів, свідками яких ми були і на превеликий жаль продовжуємо бути на зламі тисячоліть.

Заворушення на сході Європи є причиною заворушень на її заході, де є достатньо своїх больових точок – фламандське питання в Бельгії, проблеми Ольстера і Шотландії в Великобританії, Корсика – для Франції, Країна Басків і Каталонія – для Іспанії, Південного Тіроля і Ломбардії – для Італії.

Майже усі ці конфлікти розгортаються під гаслом самовизначення націй. Але не зважаючи на це зміст цього поняття є дещо незрозумілим та неточним. Відсутність загального розуміння самовизначення націй – є однією з суттєвих прогалин в політології, що стало причиною недооцінювання конфліктного потенціалу даного процесу у міжнародному співтоваристві.

У даній статті ми зробимо спробу виділити основні риси самовизначення націй як міжнародно-політичного процесу.

Надзвичайно важко визначити, що таке національне самовизначення, оскільки практично не можливо вивести загальні правила вживання даного поняття. Майже у кожному випадку проголошення прав на національне самовизначення сторонами висуваються протилежні вимоги, і відповідно одна і та сама ідея використовується по-різному. Це можна побачити на прикладі конфліктних ситуацій у Великобританії, Придністров’ї, Квебеку, Боснії та Герцеговини.

Основною причиною цієї невизначеності є те, що вимоги самовизначення різних регіонів і народів чи націй має різне підґрунтя: історичне проживання на певній території; утиски регіону чи нації з боку уряду чи іншої нації; міжнародні домовленості та різне їх тлумачення; різне розуміння основних законів; можливість створення своєї власної культури та багато ін.

Відповідно до цього, будь-яке правило, застосоване в одній ситуації, не має жодного значення у всіх інших. Для прикладу, можна взяти таке положення: постійні жителі певної території мають право шляхом плебісциту визначити свою приналежність до цієї території чи обрати незалежність. Хоча цей підхід і був застосований в окремих ситуаціях (наприклад, статус Сілезії після Першої світової війни), у інших він матиме вигляд жалюгідних спроб маленьких територій здобути незалежність або вимагати перегляду міжнародних кордонів, що саме по собі мало б негативні наслідки для сучасного світо порядку.

Другою причиною відсутності прийнятного трактування самовизначення є конституції, лише незначна кількість яких надає достатні умови для вирішення цієї проблеми. Конституції федерацій, як правило, обмежуються незначними змінами в статусі держав, що входять до їх складу. Хартія ООН підтверджує принцип самовизначення, але не пропонує ані загальних напрямків, ані механізмів його втілення у життя.

Ще одна проблема полягає в тому, що історія втілення права на самореалізацію в ХХ столітті не може надати нам корисного досвіду, який можна було б використовувати в сучасних умовах. Одна з хвиль самовизначення націй пройшла по Європі по слідах Першої світової війни: занепад Європейських імперій (включно з Оттоманською); друга – мала місце в Азії та Африці: процес деколонізації, що йшов слідом за Другою світовою війною. Внаслідок цього в Європі країни-переможниці проголосили принцип самовизначення націй одним з основних прав, але, не зважаючи на це, дане право використовувалося досить суперечливо та в окремих випадках цілком деспотично. Історія деколонізації також не може запропонувати нам жодних шляхів вирішення проблем, що пов'язані з цим процесом.

Перед автором постало запитання: чи маємо ми можливість встановити будь-які загальні принципи ідеї національного самовизначення та цілісності існуючих на політичній карті світу багатонаціональних держав? Ідею самовизначення навряд чи можна вважати універсальною, і навіть якщо б це було так, то ще більш спірними були б загальні принципи втілення права на самовизначення в життя. Однак, у ситуації, де висунуто вимоги національного самовизначення, ми можемо виявити: хто чи що є предметом самовизначення і якими є можливі форми та цілі цього процесу.

Що стосується першого питання, то важливим є розділення самовизначення народів та самовизначення націй. Різниця полягає у тому, що народ – це поняття географічне і включає кожного хто живе в межах державних кордонів. В такому випадку найприйнятнішим способом вирішення проблеми є плебісцит.

Дещо інша ситуація складається тоді, коли мова йде про самовизначення націй. Якщо мова йтиме про вимоги самовизначення, що мають етнічне походження і викликані спільністю мови чи культури, то шанси на можливість послідовного та систематичного вирішення питання різко зменшуються. Це пов'язане з тим, що усі нації розподілені досить нерівномірно, саме тому у світі існує велика кількість етнічних меншин. Якщо в якості філософської основи самовизначення виступає етнічна спільнота, то існує небезпека виникнення нерівноправності та дискримінації. Філософія самовизначення націй несе в собі і більш приховану небезпеку: етнічна спільнота як організаційний принцип надалі породжує принцип відповідальності за представників цієї етнічної групи в інших країнах. Кажучи іншими словами, самовизначення народів є прийнятним, а самовизначення націй – ні. Можливо, останній вислів є дещо небезпечним, оскільки він дає більш можливості для дискримінації національних меншин. Окрім цього він несе у собі заряд нестабільності на світовій арені.

На жаль, на практиці ці принципи дуже важко розрізнити. Досвід Європи чітко демонструє, що будь-який рух за самовизначення шукає виправдання в вимогах самовизначення для націй.

Якщо ж поглянути на поняття національного самовизначення з іншого боку, то перше, що спадає на думку, це архаїчність даного поняття. І справді, цей процес лежить в основі міжнародного спілкування ще з моменту його зародження, і лише сам термін „національне самовизначення” був винайдений у новітній час.

Отже, як вважає А.Д. Богатуров, національне самовизначення – це реалізація етносом природного інстинкту для одержання максимально сприятливого положення по відношенню до

оточуючого середовища, головними складовими якого є інші етноси, їх державні утворення, а також природні ресурси. Дійсно, будь-який етнос схильний вважати оптимальними саме максимально сприятливі умови, це і є в даному випадку конфліктуотворюючою умовою [1, 242].

В такому випадку стає очевидним той факт, що чим далі етнос відходить від самобутніх моделей пізнання, чим глибше в нього проникає раціональне мислення, тим надійніше воно врівноважує неконтрольовані емоційні сплески і тим цивілізованіше протікатиме процес.

Ключовою характеристикою самовизначення націй як поняття є його нейтральність. Самовизначення саме по собі – це ні погано, ні добре, це просто даність з якою слід рахуватися.

Ще однією характерною рисою самовизначення можна назвати внутрішню суперечливість. В історії важко знайти хоча б один приклад, коли за сприятливих умов національне самовизначення не переходило б в надлишкове національне самоствердження – говорячи іншими словами в експансію за рахунок інших держав та народів.

І найбільш узагальнюючою характеристикою процесу самовизначення є його двошаровість. Справді, самовизначення неможна звести тільки до сепаратизму, тому, що воно закономірно передбачає утворення великих держав, в тому числі і багатонаціональних.

Таким чином, процес самовизначення націй є поєднанням двох тенденцій: утворення великих держав; їх роздрібнення в результаті спроб окремих етносів перерозподілити на свою користь існуючий в державі баланс громадянських прав і свобод або ж створити новий баланс поза межами існуючих державних кордонів. Специфіка даної проблеми полягає у тому, що друга тенденція має всі шанси стати домінуючою, що в свою чергу не тільки суперечить логіці взаємного зближення в інтересах економічного розвитку, але цілком можливо, що такий розвиток подій може ознаменувати упадок глобальної стабільності.

Виходячи з усього вище сказаного можна зробити певні висновки, а саме такі: сплеск конфліктності в національній сфері був невідворотнім. Це пов'язане у першу чергу з закономірним проходженням багатьох народів, що не мали раніше можливості цього зробити, через етап взаємного відчуження. Закономірним будемо вважати той факт, що це неминуча сходінка на шляху до майбутнього зближення. Можливо, слід сподіватися, що сьогоднішні потрясіння через деякий час обернуться у якісно нову стабільність. Другим, але не менш важливим висновком, є те, що міжнародна спільнота не спроможна ні відвернути локальну дезінтеграцію, ні зупинити її, вона має можливість тільки впливати на неї.

1. Богатуров А.Д., Косолапов Н.А., Хрусталеv М.А. Очерки теории и методологии политического анализа международных отношений. – М.: Научно-образовательный форум по международным отношениям, 2002. – 384 с.

2. Солленберг М., Валленштейн П. Крупные вооруженные конфликты // Ежегодник СИПРИ 1996. Вооружения, разоружения и международная безопасность. – М., 1997. – С. 31-45.

3. Malitza M. Concordant Polarities // Millennium III. Bucharest. – 1999. – P. 3, 4.

4. States in Armed Conflict 1988 / Ed. Wallensteen P. Uppsala: Uppsala Univ., Department of Peace and Conflict Research, Report. – 1989. – № 30.

SUMMARY

Ivanishchak O. CONFLICT POTENTIAL OF NATIONAL SELF-DETERMINATION IN INTERNATIONAL RELATIONS

In the article author analyzed some problems of national self-determination and the conflict potential of this process in international relations. The article based on the analytical framework of nation self-determination and nationalities self-determination. The article also proves the real conflict potential of nationalities self-determination in modern international relations and the unacceptable changes in the world.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА КУЛЬТУРА ЯК РЕГУЛЯТОР ЕКОНОМІЧНОЇ ПОВЕДІНКИ

Українське суспільство належить до цивілізації, яка різниться від західноєвропейської. Той факт, що аналіз соціально-трансформаційних процесів у різних регіонах світу показує на значні відмінності, підтверджує силу аргументів щодо своєрідності вітчизняних трансформацій і в історичному минулому, і в майбутньому.

Через це важливо підкреслити важливість зв'язку між культурою і національною конкурентноздатністю. Відношення людей до таких понять, як підприємництво, економіка або конкуренція зумовлюють якість і спрямованість їх стратегічних рішень.

В дійсності багато фактів говорить про те, що елементи традиційних культур часто вступають у протиріччя з сучасними видами діяльності і не відповідають вимогам сучасної "економічної людини". Серед широких прошарків населення продовжують зберігати свою значимість глибокі архаїчних уявлень про працю, багатство, професійну діяльність, підприємництво. Саме вони формують стійкі психокультурні параметри робочої сили, які перешкоджають її участі в сучасній економічній діяльності.

Метою даної статті є здійснити порівняльний аналіз сутності, функцій соціально-економічної культур як регулятора економічної поведінки. Головними завданнями є:

- дослідити сутність соціально-економічної культури;
- визначити характерні риси культур ринкових і неринкових суспільств;
- підсумувати основні тенденції розвитку сучасної соціально-економічної культури пострадянських суспільств.

Об'єктом роботи є соціально-економічна культура суспільства. Предмет – особливості соціально-економічної культури як регулятора економічної культури.

Питаннями дослідження соціально-економічних культур займалися В.Радаєв, Заславська Т.І., Ривкіна Р.В., Пилипенко В.С., Лукашевич М.П., Ворона В.Є. та інші.

У російській соціології економіки утверджується розуміння економічної культури як регулятора економічної поведінки. Регулятивні можливості економічної культури закладено у взаємодії інституціональної та особистісної складових економічної культури.

Інституціональний аспект економічної культури — це, по-перше, цінності та соціальні норми, що характеризують інститути, які функціонують усередині економіки (виробництво, споживання, розподіл, ринок, підприємництво та ін.); по-друге — цінності та норми, "спричинені" не економічними, а іншими соціальними інститутами суспільства (право, мораль, політика, ідеологія, наука, сім'я, освіта, релігія та ін.). Хоч вони лежать за межами економіки, але безпосередньо (прямо) взаємодіють із нею.

Цінності й норми, що "переходять" в економіку зі сфер політики, права, ідеології, науки, релігії, мистецтва, набувають у сфері економіки відповідних їй інститутам рис і в такому опосередкованому вигляді утворюють особливий інституціональний аспект економіки та економічної культури.

Особистісний аспект економічної культури фіксує цінності, норми, інтереси ті інші риси свідомості суб'єктів економіки. До них відносять два основні різновиди цінностей: 1) цінності для працівників їхнього статусу у суспільстві (вид роботи, посада, зарплата та ін.); 2) цінності самореалізації суб'єктів у економічній сфері (можливості кар'єри, професійне удосконалення, цінність володіння й розпорядження власністю, ресурсами, економічна самостійність та ін.).

Обидва види цінностей є функціональними. З ними пов'язані відповідні соціальні якості суб'єктів. Так, наприклад, для професійно орієнтованих людей притаманна висока цінність праці. У той же час у людей із пріоритетом споживацьких цінностей попередня орієнтація може бути відсутня.

Окрім функціональних, існують також загальнолюдські цінності, які впливають на економіку, торкаючись найбільш загальних зв'язків між людьми. До таких цінностей, на думку А. Печчеї, належать гуманізм, соціальна справедливість, свобода, неприйняття насильства, цінність прогресивного розвитку. При цьому до цінностей вищого порядку, від яких залежить саме існування людства, відносять здатність зберігати надбання культури. А захист і

збереження культурних особливостей народів та націй визначені ключовим моментом людського прогресу та самовираження [1].

Різні культурні типи економічної діяльності утворюються на основі економічних ролей, які вони виконують. Соціальні норми в соціології розуміються як комплекси норм, закріплених за певними функціональними позиціями (місцями) у суспільстві і зафіксованих у вимогах до індивідів, що займають функціональні місця у сфері суспільного розподілу праці, зайнятості, ієрархії управління. Ці вимоги укорінюються в культурі — у писаних (законодавчих, політичних і технологічних) та неписаних (моральних) нормах. Вони передаються від одного покоління до іншого і регулюють поведінку людей, що потрапили на ці місця [2].

Для суспільства важливо, щоб соціальні ролі, призначені для задоволення його потреб, виконувались адекватно, а всі потреби "перекривались" існуючими ролями.

При цьому економічна культура діє як джерело норм економічної діяльності й поведінки, що покликане виконувати й поліпшувати економічні ролі, а через них — активізувати індивідів у потрібних суспільству масштабах та напрямках.

За результатами соціологічних досліджень ХХ століття характеризується зміною історичного типу економічної культури: із основаної на традиціях і звичках вона перетворилась на культуру, основу переважно на раціональних засадах. Такі зміни вимагають пошуку відповідних систем стимулювання економічної діяльності.

Інституціональний і особистісний аспекти економічної культури взаємопов'язані між собою, що надає культурі певної цілісності в регулюванні економічної поведінки.

Цей взаємозв'язок здійснюється, з одного боку, через функціонування у сфері економіки людей — носіїв певних цінностей і норм поведінки, що укорінюються в економічних інститутах. Аналогічно впливають на ці інститути й цінності, притаманні іншим сферам суспільства — політичній, правовій, моральній та ін. З іншого боку, економічні інститути формують адекватні їм суб'єкти економіки, укорінюючи в них системи цінностей цих інститутів.

Схожу модель економічної культури як регулятора економічної діяльності запропонувала Г. Н. Соколова. В ній інституціональну складову культури покладено на економічну свідомість, а особистісну складову — на економічне мислення.

Акцентування уваги на економічній культурі як соціальному механізмі, що відтворює еталони економічної поведінки, дозволяє їй визначити економічну культуру як спосіб взаємодії економічної свідомості суспільства й економічного мислення індивідів, соціальних груп, що регулює участь індивідів і соціальних груп у економічній діяльності і ступінь їхньої самореалізації в тих чи інших типах економічного поведінки.

У цій моделі основні особливості економічної культури як механізму, що регулює економічну поведінку індивідів і груп, такі: по-перше, економічна культура містить у собі соціальні норми й цінності суспільного масштабу, що знаходять в економічній сфері своє специфічне значення, і соціальні норми, що виникають із внутрішніх потреб економіки; по-друге, економічна культура визначається каналами, через які вона регулює взаємодію економічної свідомості суспільства й економічного мислення індивідів і груп; до них входять економічні інтереси, соціальні стереотипи, соціальні очікування й орієнтації та ін.; по-третє, економічна культура орієнтована на управління економічною поведінкою соціальних суб'єктів (індивіди, соціальні групи, трудові колективи).

Як соціальний механізм економічна культура регулює економічну поведінку через виконання трансляційної, селекційної та інноваційної функцій.

Отже, ефективність регуляції економічної поведінки з боку економічної культури буде різною для різних типів економіки.

Складність соціологічного дослідження сучасної економічної культури в Україні та інших пострадянських суспільствах полягає в тому, що в ній поєднуються характеристики минулої культури командно-адміністративної економіки з елементами ринкової економіки, що відновлюється.

Досліджуючи генезу сучасної економічної культури, російські соціологи Т. І. Заславська і Р. В. Ривкіна простежили загальну логіку її розвитку [3], що вибудовувалась в лінію: від зародження економічної культури адміністративно-командного типу — до плюралістичної культури (що включає цінності та норми різних устроїв), від неї — повернення до адміністративно-командної економічної культури, посилення цієї культури та її поступова

еволюція, що включала періодичні зсуви в бік посилення то "командності", то "госпрозрахунковості".

Звернемо увагу, що перехід від командно-адміністративної до ринкової економіки вимагав радикальних змін в економічній культурі. Але ці цінності ще не встигли інституціоналізуватись, що послабило вплив на економічну поведінку інституціональної складової культури. У той же час в особистій складовій в силу її інерційності продовжували домінувати цінності й стереотипи командно-адміністративної економічної культури.

Очевидним є ціннісний конфлікт між реальними якостями суб'єктів реальної (адміністративної) економіки, з одного боку, і цільовими орієнтирами нової, ринкової економіки, необхідної для неї економічної культури – з іншого. Ситуація не є тривіальною: люди, сформовані визначеною системою відносин, "підігнані" під неї, адекватні їй, ці ж люди сьогодні повинні ламати ці відносини.

За таких обставин неодмінно виникають ціннісні конфлікти в економічній культурі.

1. Конфлікт між економічними відносинами, що базуються на цінностях адміністративної системи, і відносинами, що диктуються ринком.

2. Ціннісний конфлікт між нормативно заданими еталонами економічної культури і реальними культурними типами працівників.

3. Ціннісний конфлікт між моральними й професійно-посадовими нормами, між еталонами "порядної людини" і "ділової людини".

4. Ціннісний конфлікт між співіснуючими, але різними вимогами до працівників.

Аналіз соціально-економічних джерел засвідчує, що в науковому просторі вже сформувався коло вимог, яким має відповідати нова економічна культура в пострадянському суспільстві.

По-перше, вона має забезпечувати добір (з історичного минулого, із досвіду інших країн і народів) нових, прогресивних соціальних цінностей і норм, що потрібні для стимулювання економічної активності населення. Економічна культура повинна спрацювати на те, щоб відновити втрачені в СРСР суб'єкти господарювання – творців нових економічних форм, їхніх ініціаторів і організаторів.

По-друге, мусить відбутися ціннісна переорієнтація пострадянського суспільства. У людей повинні сформуватися нові традиції. Тільки їхнє виникнення буде означати, що почався процес становлення працівника нового типу, що володіє соціальними якостями, що відповідають новій моделі господарювання, що люди перестають бути "гвинтиками", а стають суб'єктами нових економічних відносин. Причому мають початися й розвинути нові трудові орієнтації – на виконання нових ролей (ініціатора, хазяїна власної справи – фермера, власника фірми й ін). Із зміцненням орендних, кооперативних відносин став виникати попит на працівників, здатних організовувати, вести господарські справи, орієнтуватися на ринку. Виник гострий дефіцит підприємців, організаторів, комерсантів, посередників і т. п. Потрібні компетентні, сильні, грамотні люди, причому люди, здатні витримувати тиск адміністративної системи, конкуренцію, дефіцит.

По-третє, має різко посилитися значимість таких цінностей, як компетентність, професійна самореалізація, прагнення до сумлінної праці, виконання професійного обов'язку. Цінність професійної майстерності, орієнтація на максимальні результати у своїй професії мають стати нормою поведінки більшості працівників, спеціалістів, керівників.

Для здійснення такого переходу потрібно рухатися у двох напрямках: збагачувати економічні відносини й одночасно закладати нову економічну культуру.

1. Косале Л. Я., Рывкина Р. В. Социальные механизмы как регуляторы социальных процессов. – М., 1980.

2. Лукашевич М. П. Соціологія праці. – К., 2004.

3. Заславская Т. И., Рывкина Р. В. Социология экономической жизни: Очерки теории. – Новосибирск, 1991.

4. Лукашевич М. П., Туленков М. В. Спеціальні та галузеві соціологічні теорії. – К., 2004.

5. Економічна соціологія: Навч. посібник / За ред. В. М. Ворони, В. Є. Пилипенка. – К., 1997.

SUMMARY

Ignatola N. SOCIO-ECONOMIC CULTURE AS A REGULATOR OF ECONOMIC BEHAVIOR

These hindering is most obvious for a social environment in difficult of access and mountain locality. That is why growth of volume of domestic economy (enterprise), on a background an economic crisis and decline of expectations of state and corporate support, is estimated as proceeding in the traditional methods of manage and survival which is based on domestic, clan or neighborly copulas, networks of barter exchange by services and products.

The account of specific of social environment in development of enterprise and enterprise activity of population must become one of priority directions activity of local authorities on realization of public regional policy.

*Е. КАРДОШ (Львів),
М. КАРДОШ (Торонто, Канада)*

**СУСПІЛЬНА АКТИВНІСТЬ ЦЕРКВИ
НА РІВНІ ГРОМАДЯНСЬКИХ ІНСТИТУЦІЙ**

Церква є одним з найвагоміших суспільних інститутів що, поряд з іншими утвореннями бере участь у суспільно-політичному житті. Церкву тут ми розглядаємо як соціальну установу і як спільноту людей, що дотримуються одного віровчення. Довіра до Церкви в суспільстві традиційно є дуже високою, і тому може помітно впливати на соціально-політичну позицію громадян.

Жодною політикою у власному розумінні слова Церква здебільшого не займається. Вона зосереджена на спасінні душі, а вже з цим пов'язані етичні цілі і її політичний вплив.

Тому церкви, як правило, проголошують свою політичну нейтральність і аполітичність. Проте політичні питання хвилюють членів Церкви. З огляду на це вона змушена торкатися їх. «Всюди, де знаходиться людина, там має бути і Церква» – такою є позиція католицького богослов'я. Через це Церква не обмежується релігійною сферою, хоча вона є інституцією не політичною, а релігійною. Це значить, що коли Церква навіть і висловлюється з політичних питань, то мусить робити це у релігійній формі. Адже в ній віруючі вбачають не політичного захисника, а заступницю у справах духовного спасіння.

Церква наголошує на своїх релігійних функціях для того, щоб уже на їх ґрунті віруючі реалізовували свої соціально-політичні інтереси. Церкви прагнуть того, щоб віруючі здійснювали свої мирські справи на основі принципів християнства і тим самим забезпечували присутність останніх у соціальному світі. Цим політика служить евангелізації світу, а світське не суперечить сакральному. Тобто межа між світським і релігійним для Церкви існує, однак вона не є нездоланною.

У демократичному суспільстві церква не втручається у політику. Своє завдання вона бачить у тому, щоб утримувати людину від помилок у політичному житті, згубних для спасіння душі. Борючись з гріхом, Церква здобуває право давати загальну оцінку соціально-політичним явищам.

Християнські церкви не висувають нормативних політичних вимог, вони наполягають на деяких надчасових загальних принципах: «шукайте передусім Царства Божого і правди його, і все інше буде дане вам». (Лк 12,31; Мт 6,33). Такі принципи не вимагають «сакралізації світу», не потребують й конкретизації, чим і зберігають «універсальність». Найвищим рівнем тут є священне, а політичне є рівнем захисту земних інтересів.

Українські церкви сьогодні, як правило, уникають прямої участі духовенства у політичній боротьбі, ухиляються від політизації проповідей, від викривлення євангельських істин в інтересах окремих груп чи прошарків, застерігають від утискування особи, від несправедливості, насильства, війн. Розглядаючи роль та місце Церкви в системі інститутів громадянського суспільства, неможливо не торкнутися функціонального

аспекту участі Церкви та релігії в суспільному житті.

Одним з таких є пояснення подвійності існування людини як природної й соціальної, мислячої істоти. На цю сторону світоглядної функції релігії звертає увагу американський філософ і соціолог Е. Фромм. Проблема сутності людини розуміється ним як глибинна екзистенціальна неузгодженість. Вчинки людей, вважає Е. Фромм, уже не визначаються інстинктами. У порівнянні з тваринами, інстинкти в людей слабкі, неміцні й недостатні для того, щоб гарантувати їм існування. Крім того, самосвідомість, розум, уява й здатність до творчості порушують єдність із середовищем перебування, що властиво тваринному існуванню. Людина знає про своє минуле й про те, що в майбутньому її чекає смерть, про свою незначність і безсилля. Людина залишається частиною природи, але вона невіддільна від неї. Вона розуміє, що "закинута" в світ у випадковому місці й часі, усвідомлює свою беспорядність, обмеженість свого існування. Над нею тяжіє свого роду прокляття: людина ніколи не звільниться від цього протиріччя, не сховається від власних думок і почуттів, які пронизують всю її сутність. Людина, відзначає Е. Фромм, – це єдина тварина, для якої власне існування є проблемою, і від неї нікуди не піти. Ця подвійність людського буття порушує її колишню гармонію з світом природи. Перед нею встає завдання відновити єдність і рівновагу із цим світом, насамперед у свідомості, за допомогою мислення. Із цього боку релігія виступає як відповідь людини на потребу в рівновазі й гармонії з світом, як створення такої гармонічної картини світу в людській свідомості.

Створення картини світу – одна з головних складових світоглядної функції, що, однак, не вичерпує цю функцію повністю. Але не менш важливо, щоб завдяки цій картині людина зуміла знайти зміст свого життя. Саме тому світоглядну функцію релігії ще називають функцією "значення".

Характерно, що функцію значення М. Вебер розглядав як основну у всіх релігіях [1, 107]. Релігія дає таку картину світу, таке розуміння світобудови, у якому несправедливість, страждання й смерть виглядають як такі, що мають якесь значення в "кінцевій перспективі". Це може бути впевненість у тому, що незаслужені страждання, які випали на чийсь долю, будуть компенсовані посмертним воздаянням (і навпаки, зло буде покаране). Такий аспект надає їй самостійне значення – компенсаторної функції.

Релігія виконує соціальну функцію компенсатора, що реалізується в релігійному "заповненні" дійсності, а також у релігійній розраді. У релігії відбувається уявне зняття протиріч: реальне гноблення переборюється "волею в душі", соціальна нерівність перетворюється в рівність у гріховності, у страданні; роз'єднаність замінюється братерством "у Христі", у громаді; фактичне безсилля людини компенсується всесиллям Бога, смертний виявляється безсмертним; взагалі світ зла й несправедливості заміняється "Царством Божиим" ("Царством небесним"). Важливе значення має психологічний аспект компенсаторної функції: релігія може виступати засобом зняття стресових станів.

Разом з тим релігія може мати й інші грані, слугуючи нагадуванням про те, наприклад, що людина живе не одним тільки днем сьогоднішнім і не повинна задовольнятися турботою про сьогоднішнє, пам'ятати про мету людського життя в цілому – у такий спосіб конкретизується сенс життя стосовно й до даної конкретної особистості, і до групи або суспільства. Це аспект "трансцендування" – виходу в думках за межі дня насущного і його турбот і інтересів – служить також нагадуванням про те, що крім власного Я, "своїх" групи або "свого" суспільства є інші й про них варто пам'ятати й урахувувати їхні інтереси, тобто визнавати "іншого" рівним собі партнером: возлюби ближнього свого як самого себе. Більше того, у цих помислах відбувається як би спілкування віруючого з божественною субстанцією, а через нього – і з іншими людьми. У цьому закладені передумови реалізації комунікативної функції.

"Богоспілкування" вважається вищим видом спілкування, а спілкування з "ближніми" – другорядним. Спілкування відбувається насамперед у культовій діяльності. Богослужіння в храмі, молитви, участь у таїнствах, суспільна молитва розглядаються як головний засіб спілкування і єднання віруючих з Богом і один з одним. Позакультові діяльність і відносини також забезпечують спілкування віруючих.

У процесі спілкування віруючих виробляються певні правила й норми поведінки, які служать соціальними регуляторами. Це регулювання становить зміст ще однієї функції релігії – регулятивної.

Релігійні ідеї, цінності, установки, стереотипи, культова діяльність і релігійні організації виступають як регулятори поведінки людей. Як нормативна система і як основа суспільно санкціонованих способів поведінки релігія певним чином упорядковує думки, устремління й дії людей.

Безпосередньо регулюючи функцію виконує ціннісна установка, що формується в релігійній організації в процесі спілкування між віруючими й передається з покоління в покоління. Ціннісна установка, будучи осмисленою, утворює мотив поведінки й діяльності людини. Найближчий спонукальний мотив людського поведінки виступає у вигляді її мети. Кінцева мета людської діяльності називається ідеалом. Ідеал є вершиною всієї піраміди ціннісної системи. Кожна релігія виробляє свою ціннісну систему відповідно до особливостей віровчення. Ще більшим регулятивним потенціалом володіє нормативна система релігії. Релігійні норми – це система вимог і правил, спрямованих на реалізацію релігійних цінностей.

Із утвердженням певної сукупності релігійних норм, зв'язана легітимізуюча функція релігії. Так, релігія, як один з важливих соціальних інститутів суспільства, бере на себе й частину такої важливої соціальної функції суспільства, як узаконювання певних норм і правил поведінки, які підтримували б стабільний порядок у суспільстві, обґрунтовували й узаконювали б ціннісно-правову складову цього порядку. Теоретичне обґрунтування цієї функції релігії здійснив сучасний представник функціоналізму, один з найвідоміших американських соціологів Т. Парсонс. На його думку, жодна суспільна система не здатна існувати, якщо не забезпечене певне лімітування (обмеження) дій її членів, якщо їхнє поведіння можна варіювати довільно й безмежно. Іншими словами, для стабільного існування суспільної системи необхідні дотримання й проходження певним узаконеним зразкам поведінки. При цьому мова йде не просто про формування ціннісної й морально-правової системи, але й про легітимізацію, тобто обґрунтування й узаконювання існування самого ціннісно-нормативного порядку [4, 122].

З легітимізуючою функцією зв'язане розуміння ідеологічної функції релігії. Залежно від тих соціальних сил, інтереси яких виражає та або інша конфесія, вона може виправдувати й тим самим узаконювати існуючі порядки або засуджувати їх, відмовляючи їм у праві на існування. Тому та або інша інтерпретація релігійних цінностей, норм, зразків поведінки може бути діючим зряддям у руках як консервативних, так і революційних сил. Релігія може жити соціальний конформізм, служачи гальмом суспільного розвитку, або ж стимулювати соціальні конфлікти, надихаючи людей на соціальні перетворення й у такий спосіб сприяючи просуванню суспільства по шляху соціального прогресу.

Релігія в суспільстві, як відомо, може відбивати точку зору певних груп, шарів, класів, при певних обставинах може претендувати на роль єдиної правильної й протиставлятися іншим віруванням і релігіям, а тим самим протистояти системі релігійних поглядів інших шарів і класів. У цьому випадку релігія починає відстоювати класові або групові інтереси, виконуючи тим самим ідеологічну функцію. Зі збереженням і забезпеченням стабільності суспільства безпосередньо зв'язана ще одна функція релігії – інтегративна. Ця функція може виступати як фактор інтеграції суспільства, групи. Підсумовуючи поведінку й діяльність індивідів, поєднуючи їхні думки, почуття, прагнення, направляючи зусилля соціальних груп і інститутів, релігія сприяє стабільності даного суспільства.

Закономірна необхідність існування такої функції обґрунтована в соціології представниками функціоналізму, що розглядає суспільство як соціальну систему, у якій всі частини (елементи) повинні працювати гармонійно й узгоджено. При цьому кожна частина (елемент) суспільства виконує певну функцію. Функціоналісти вважають різні фактори громадського життя функціональними в тому випадку, якщо вони сприяють збереженню, "виживанню" існуючого суспільства. Виживання ж суспільства, на їхню думку, безпосередньо пов'язане з його стабільністю. Стабільність – це здатність соціальної системи до зміни без руйнування її підвалин. Стабільність забезпечується на основі інтеграції, об'єднання й погодженості зусиль людей, соціальних груп, інститутів і організацій. Функцію інтегратора суспільного організму і його стабілізатора, з погляду функціоналістів, і виконує релігія. Один з основоположників функціоналізму Е. Дюркгейм порівнював релігію в цій якості з тим, як діє клей: вона допомагає людям усвідомлювати себе як моральну спільність, скріплену загальними цінностями й загальними цілями. Релігія дає людині можливість самовизначитися в суспільній

системі й тим самим об'єднатися з іншими людьми за звичаями, поглядами, цінностями, віруваннями. Особливо велике значення в реалізації інтегративної функції релігії Е. Дюркгейм надавав спільній участі в культовій діяльності. Саме за допомогою культу релігія конституює суспільство як ціле: підготовлює індивіда до соціального життя, тренує слухняність, зміцнює соціальну єдність, підтримує традиції, збуджує почуття задоволеності [2, 211].

Однак інтегративна функція не реалізується в суспільстві автоматично. Вона вимагає наявності в суспільстві соціальних сил і умов, що сприяють його інтеграції. У цьому контексті заслуговує на увагу точка зору, що релігія може викликати конфлікти й сприяти дезінтеграції суспільства, на макросоціологічному рівні включно. Маються на увазі, насамперед міжконфесійні конфлікти, релігійна ворожнеча й нетерпимість.

Розгорнутою хронологією подібного роду конфліктів може служити історія багатовікової ворожнечі між іудаїзмом і християнством або відносини між іудаїзмом і ісламом, тобто релігіями, тісно зв'язаними між собою родинними узами походження. Характерно при цьому, що тільки народжена християнська віра в Єрусалимі стала об'єктом гонінь з боку іудаїзму, коли всі її прихильники були іудеями й християнство ще не було прийнято людьми інших національностей. Але саме тому, що рання християнська церква була насамперед іудейською й існувала в руслі іудаїзму, конфлікт, що виник, був непереборним. Він виник на основі комплексу самоідентифікації за допомогою розмежування з "чужим", але таким близьким "чужим": іудеї й християни жили в тому самому місті, але жили все-таки різним життям, вони читали ту саму Біблію, але читали вони її по-різному, "вони" виглядали зовсім так само, як "ми", і все-таки були зовсім іншими. Особливу гостроту в такого роду розмежування привносить обвинувачення кожною стороною супротивників в "відступництві", "зраді" істині. Такі за своєю природою конфлікти між католиками й протестантами, православ'ям і старообрядництвом, сунітами й шиїтами тощо.

Підсумовуючи аналіз місця і ролі Церкви та релігії в системі інститутів громадянського суспільства, підкреслимо, що розглянуті їх функції діють не ізольовано, а в комплексі, на рівні суспільства в цілому, різних соціальних груп, особистості. Разом з тим така єдність не носить абсолютного характеру. Хоча у своїй сукупності ці функції властиві Церкві та релігії як цілому, у той же час вони своєрідно реалізуються кожним її елементом.

1. Вебер М. Избранные произведения. – М.: Прогресс, 1990. – 804 с.
2. Дюркгейм Е. Первісні форми релігійного життя: Тотемна система в Австралії. – К.: Юніверс, 2002. – 424 с.
3. Політична наука: Словник: категорії, поняття, терміни / За ред. В. Кухти. – Л.: Кальварія, 2003. – 976 с.
4. Парсонс Т. О социальных системах. – М.: Инфра-М, 2002. – 832 с.

SUMMARY

Kardosh E., Kardosh M. SOCIAL ACTIVITY OF THE CHURCH ON THE LEVEL OF CIVIL INSTITUTIONS

The research is devoted to the analysis of the location of the church in the system of institutes of civil society. The author describes the ways of optimization of their relations.

М. ЛЕНДЬЕЛ (Ужгород)

ЄВРОПЕЙСЬКА ІНТЕГРАЦІЯ СЛОВАЧЧИНИ ЯК СТИМУЛ ДО ПРОВЕДЕННЯ ПОЛІТИКИ ПОЗИТИВНОЇ ДИСКРИМІНАЦІЇ ЩОДО РОМСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ

Словацька республіка, поряд з Україною, належить до числа поліетнічних країн, що зумовлює необхідність формулювання окремої офіційної політики щодо національних (етнічних) меншин. Однією з етнічних груп, яка має специфічні потреби та інтереси, є ромська меншина, яка через дію комплексу факторів – історичних, культурних, соціальних – є, за оцінками багатьох дослідників, найбільш дискримінованою в обох державах. В Україні центром "ромського життя" є Закарпатська область, окрім того компактні анклавні проживання

існують на півдні країни, в Словаччині – основна частина ромів проживає на сході держави, - який межує із Україною, - а також є дисперсійно розселеними по всій території. Саме через цю подібність етнічної проблематики вивчення статусу ромського населення в Словаччині, зокрема зміна змісту урядових кіл під впливом міжнародних організацій і процесу європейської інтеграції, зокрема, є актуальним для вітчизняних дослідників та політиків.

Зауважимо, що в руслі дисертаційних досліджень ця проблема лише частково була окреслена Ю. Юрійчуком, який вивчав вплив національного фактору на соціально-політичний розвиток Чехії та Словаччини у період з 1989 року і до середини 1990-х років [1]. Хронологічні рамки його роботи вже вказують, що проблема євроінтеграційного впливу є, з об'єктивних причин, не розглянутою, оскільки активний діалог між Словацькою республікою та Європейським Союзом розпочався саме в другій половині останнього десятиліття ХХ століття. Таким чином, вплив такого потужного чинника внутрішньополітичних перетворень у всьому регіоні Центральної та Південно-Східної Європи, яким є наближення до критеріїв та стандартів ЄС та Ради Європи, зокрема у сфері політики щодо етнічних меншин, є поза увагою вітчизняних суспільствознавців.

Метою даного дослідження є проаналізувати вплив євроінтеграції - як стратегічного курсу розвитку словацької держави та суспільства упродовж 90-х років ХХ та на початку ХХІ століття - на еволюцію урядової політики в Словаччині щодо потреб ромської етнічної меншини.

З методологічної точки зору важливо пояснити термін «*дискримінація*», під яким ми розуміємо політику відмінного ставлення до представників певних соціальних груп, які диференціюються за демографічною, расовою, етнічною чи релігійною ознакою. Автор також використовує як основу для аналізу теорію американського політолога В. Паріло, відповідно до якої ефективними є два сценарії проведення владою політико-правових дій щодо подолання наслідків дискримінації. Щодо етнічних груп, які є об'єктивно зрілими для участі у політичному процесі, здійснюють ліквідацію дискримінаційних перепон шляхом внесення змін до законодавства. Водночас щодо груп, статус яких у суспільстві є додатково обтяжений стереотипами негативного соціального сприйняття, доцільним є проведення політики позитивної дискримінації. Створення державою певних соціальних та матеріальних переваг для представників окремих меншин, зокрема, у сфері освіти та культури, має привести до своєрідного їх «*проштовхування*» по соціально-ієрархічній драбині [7, 19].

Для влади Словацької республіки питання дискримінації, а, точніше, відсутності дискримінації, етнічних меншин стало своєрідним «*лакмусовим папером*», відповідно до якого міжнародні організації оцінювали рівень усталеності демократії у державі у частині поваги до прав людини. У 2006 році новосформований, після чергових парламентських виборів, уряд Словаччини, очолюваний Міклошем Дзуріндою, у своєму першому програмному Маніфесті наголосив, що серед пріоритетів його діяльності чільне місце займатиме боротьба проти усіх форм расової та етнічної дискримінації. Особлива увага надаватиметься вирішенню ромської проблеми, зокрема шляхом реалізації програм соціальної інтеграції ромського населення [5].

Автор дотримується гіпотези, що така виключна увага урядових кіл країни до задоволення потреб ромів є наслідком, насамперед, зовнішнього тиску на владу Словаччини, який здійснювався міжнародними організаціями і керівними інститутами Європейського Союзу. Є також підстави стверджувати, що урядову політику Словацької республіки щодо ромської меншини умовно можна розділити на два періоди. Перший – охоплює 1993-1998 роки, – і асоціюється з прем'єрством Володимира Мечіара та домінуванням у соціально-політичному житті країни правлячої партії Рух за демократичну Словаччину (HZDS). Другий період – 1998-2006 роки – є пов'язаним з діяльністю двох урядів, очолюваних Міклошом Дзуріндою, і є означений критикою та запереченням політики «*мечіаризму*» у більшості сфер суспільного життя, зокрема у національній політиці, та здійсненням відповідних реформ.

Реформування, насамперед, практики здійснення політики щодо національних меншин пояснюється дискримінаційною лінією, якої дотримувався уряд В. Мечіара [3]. Принаймні, такою була оцінка його діяльності представниками нового уряду, неурядового сектору у 1998 році. У урядовому документі «*Аналіз успадкованого стану економіки та суспільства*» вказано, що «*відносини уряду та національних меншин і етнічних груп можуть бути названі як катастрофічні*». Попередня влада використовувала у політичній практиці та публічних проявах

елементи расизму та ксенофобії [4, 45]. Окрім того, у суспільстві домінувало негативне ставлення до ромського населення: відповідно до даних соціологічних досліджень у жовтні 1993 року 79 % населення Словаччини зазначило про небажання проживати у безпосередньому сусідстві з особами цієї національності [4, 45]. Водночас, заради справедливості вкажемо, що у цей період владою були схвалені спеціальні документи, наприклад, «Концепція намірів уряду Словацької республіки щодо вирішення проблем ромів в сучасних соціально-економічних умовах», однак в управлінській практиці не було вчинено жодних практичних дій щодо зміни дискримінаційного становища осіб цього походження [4, 48].

Незаперечним є факт, що саме через невиконання так званих “копенгагенських критеріїв” щодо вступу країни до Європейського Союзу якраз у частині захисту прав меншин, Словаччина не була включена у перелік країн, які у 1997 році розпочали переговори з Європейською комісією про вступ до ЄС. Серед фактів дискримінації за національної ознакою наводилися факти позбавлення права на освіту, житло, роботу представників ромської національності, що, врешті-решт, мало наслідком надання значній кількості цих громадян політичного притулку у Великій Британії.

Відповідно до перепису 2001 року, у країні нараховувалися 89 920 осіб ромської національності, що становило 1,8 % усього населення. У багатьох муніципалітетах Східної та Південної Словаччини частка ромів у структурі усього населення коливалася від 10 до майже до 20 %. Ромська меншина володіє, принаймні, символічним політичним представництвом у формі 14 політичних партій; найстарішою і найчисельнішою є Ромська громадська ініціатива з приблизно 30 тис. членів. Водночас, жодне ромське політичне об'єднання ніколи не було представленим у Словацькій народній раді – парламенті країни [3].

Після покращення євроінтеграційної динаміки Словаччини, яка набула обертів після зміни владної коаліції у 1998 році і формування першого уряду Міклоша Дзурінди, країна на Саміті ЄС у Гельсінкі (грудень 1999 року) отримала право на початок переговорів з Європейською комісією. Одне з чільних місць серед двосторонніх документів, норми яких необхідно було виконати Словаччині для вступу в Євросоюз, посіла Програма толерантності до меншин, заходи якої співфінансувалися з фондів ЄС та бюджету республіки.

Метою Програми було визначено, якраз, створення умов для подолання практики та наслідків дискримінації щодо національних меншин у Словаччині, зокрема шляхом формування їх позитивного іміджу та створення умов для здобуття освіти. Пріоритетами було визначено: по-перше, проведення навчальних програм для органів місцевого самоврядування та місцевих лідерів; по-друге, здійснення інформаційних кампаній про меншини у ЗМІ; по-третє, покращення рівня навчання, зокрема рідній мові, у школах з національними мовами викладання та формування освітньо-консультаційних центрів для ромів.

Більшість проектів, які були підтримані Європейською комісією та урядом Словацької республіки безпосередньо стосувалися ромської проблематики і були присвячені освіті дітей, вдосконалення умов для проживання для цієї етнічної групи, нейтралізації негативних стереотипів сприйняття ромів більшістю, формування ромських громадських центрів у муніципалітетах, де вони компактно проживають.

Після парламентських виборів 2002 року так званий «другий» уряд Міклоша Дзурінди оприлюднив «Основні засади урядової політики щодо інтеграції ромських громад», і в цьому документі вперше було заявлено про потребу здійснення програм позитивної дискримінації для представників цієї етнічної групи, зокрема у сфері загальної та професійної освіти та працевлаштування. Однією з причин такої швидкої реакції була присутність Угорської коаліційної партії у правлячій парламентській коаліції, позаяк ця політична сила проголосила вирішення усіх спірних національних питань пріоритетом своєї діяльності у новому складі Словацької Національної Ради [4, 55]. Важливим фактором впливу була участь Словаччини у переговорах про вступ до Європейського Союзу, і одна з глав, яка розглядалася під час них, була присвячена питанню верховенства права та захисту прав людини.

Представники словацького уряду використовували положення міжнародних конвенцій, прийнятих під егідою ООН та Ради Європи, а також нормативно-правових актів Європейського Союзу. Так, у директиві Ради Європейського Союзу №. 43/2000 від 29 червня 2000 року вказано на потребу для держав вживати «позитивні дії» для забезпечення на практиці повної рівності громадян, незалежно від їх расової чи етнічної приналежності. Водночас, 17 грудня

2002 року Європейська комісія у Рекомендації № 7 щодо подолання расизму та расової дискримінації рекомендує урядам країн вжити тимчасові заходи, які приведуть до попередження та нейтралізації наслідків дискримінації громадян.

Загальною метою політики позитивної дискримінації є формування рівних умов для ромського населення щодо їх участі у соціальному та політичному житті словацького суспільства, що, на думку уряду та міжнародних організацій, не можливо досягти лише шляхом прийняття відповідного законодавства [2]. Саме тому уряд Словаччини схвалив як пріоритетні напрямки своєї діяльності у сфері освіти - підтримку шкіл, де є високий відсоток дітей ромського походження, сприяння здобуттю ними професійної та вищої освіти; у сфері зайнятості – запровадження програм перепідготовки безробітних ромів, стимулювання створення робочих місць для представників цієї національності, залучення їх до громадських робіт; у сфері соціального захисту – створення центрів соціальної допомоги для ромів, формування мережі радників при органах місцевого самоврядування.

Окрім того, під впливом застережень Європейської комісії уряд рекомендував органам влади регіонів (країв) розпочати розробку регіональних концепцій соціально-економічної інтеграції ромів. Подібні документи є вже схваленими у Бансько-Бистрицькому, Пряшівському та Кошицькому краях.

У 2002 році було запроваджено посаду Уповноваженого уряду Словацької республіки у зносинах з ромськими громадами у статусі дорадчого органу. До основних функцій Уповноваженого було віднесено розробку пропозицій щодо змісту політики національного уряду, місцевих органів державної влади та органів місцевого самоврядування у сфері інтеграції та позитивної дискримінації ромського населення [8].

Після вступу до Європейського Союзу, Словаччина, разом з іншими центральноевропейськими державами, ініціювала проведення Десятиліття інтеграції ромів, і на рівні уряду схвалила відповідний Національний план дій на 2005-2015 роки [6]. У цьому документі визначено перелік нових пріоритетів діяльності уряду у сфері вирішення соціально-економічних проблем ромського населення, зокрема розбудова ромських поселень, і у контексті нашого дослідження, важливим фактом є те, що ці заходи є заснованими на філософії «позитивної дискримінації».

Вважаємо, що обґрунтованим є висновок, що наміри Словаччини якнайшвидше виконати зобов'язання країни-кандидата на вступ до ЄС відіграли ключову роль у зверненні уваги урядових кіл на потребу задоволення потреб ромської етнічної меншини. Позитивний досвід багатьох західних країн, а також рекомендації міжнародних організацій, мали наслідком вибір моделі «позитивної дискримінації» як підходу до формування умов для включення ромів до соціально-політичного життя.

Припускаємо, що з поглибленням відносин між Україною та Європейським Союзом, переорієнтації уваги Ради Європи з політичних проблем розвитку України на соціетальний рівень, питання статусу ромів стане одним з пунктів переговорного процесу між вітчизняними офіційними колами та керівними інститутами європейських інтеграційних утворень. Таким чином, досвід Словаччини може сприяти у виробленні алгоритму офіційної політики щодо ромської меншини без використання «батога» Страсбургу та Брюсселя.

1. Юрійчук Ю.А. Національний фактор у суспільно-політичному розвитку Чехії та Словаччини (1989 - середина 1990-х рр.): Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: 07.00.02 – всесвітня історія /Чернівецький національний університет. – Чернівці, 2000. – 12 с.

2. Basic Positions of Slovak Government's Roma Communities Integration Policy // <http://www.vlada.gov.sk/orgovanova/>

3. Daftary F., Gal K. The New Slovak Language Law: Internal or External Politics. // ECMI Working Paper № 8. - September 2000. – European Center for Minority Issues. - 62 p.

4. Kotvanova A., Szep A., Šebesta M. Vladna politika a Romovia 1948-2002. Bratislava, Slovensky Institut Medzinarodnych Studii, 2003. – 114 s.

5. The Manifesto of the Government of the Slovak Republic, August 2006. // www.government.gov.sk

6. National Action Plan of the Slovak Republic Regarding the Decade of Roma Inclusion 2005 – 2015. //www.government.gov.sk

7. Parillo V.N. Strangers to These Shores Race and Ethnic Relations in the United states. – N.Y: Macmillian Publishing Company, 1980. – P. 19.

8. Štatút splnomocnenca vlády Slovenskej republiky pre rómske komunity: Schválený uznesením vlády SR č. 1069 dňa 18. 9. 2002 //www.government.gov.sk

SUMMARY

Lendel M. EUROPEAN INTEGRATION OF SLOVAKIA AS THE IMPETUS FOR THE POSITIVE DISCRIMINATION POLICY TOWARDS ROMA POPULATION

The article deals with the influence of European integration process on the Slovak official policy towards Roma ethnic minority. The author makes the conclusion that only under the pressure and thanks the resources provided by the governing institutions of European Union and, especially, Council of Europe, the parliament and the government of Slovak republic introduced the policy of the positive discrimination towards Roma's population and, thus, enhanced the start of the Roma's social integration.

*И. ЛЯПКО (Минск),
М. КОЛОДИЙ (Ужгород)*

ПОНЯТИЕ «ВОЙНА» КАК ОТОБРАЖЕНИЕ ГЕНДЕРНОЙ СТЕРЕОТИПИЗАЦИИ

В последние десятилетия в центре внимания гуманитарных наук вновь оказалось такое сложное явление, как метафора. Данное обстоятельство связано с изменением общей научной парадигмы гуманитарного знания. Статический взгляд на мир как на жестко упорядоченную совокупность элементов заменяется взглядом на мир как на динамическую систему, в центре которой – человек с его коммуникативными, познавательными и интенциональными потребностями [7, 3-4].

Наряду с этим волна исследовательского интереса к политической метафоре в XX в. связана с формированием когнитивной науки. Стремление обнаружить то, как воспринимаются, перерабатываются и хранятся огромные объемы информации, привело к дальнейшему развитию идеи о существовании структурно организованного сознания. Когнитивисты пытаются описать формирование и функционирование этих структур, доступ к которым возможен только через язык [5, 90].

В когнитивной лингвистике метафора рассматривается как принцип познания, позволяющий абстрактные явления представить в виде образов чувственного познания мира, имеющих в опыте говорящих [4, 23]. Результаты многочисленных исследований (Н.Д. Арутюнова, М. Блэк, А. Ричардс, В. Н. Телия, Дж. Лакофф, М. Джонсон) позволили предположить, что метафора способна обуславливать категоризацию какой-либо области, а также формировать образ картины мира в целом [9, 4-5; 8, 19-23]. Так, Дж. Лакофф и М. Джонсон считают, что метафора может рассматриваться как более широкое явление, связанное не с уподоблением одного предмета другому, а с уподоблением некоторой предметной области другой [6, 390-397].

Появление в современной речи индивидуальной политической метафоры обусловлено картиной мира говорящего. Выбор образа, мотива метафоры связан со способностью человека соизмерять окружающий мир по своему образу и подобию или же по тем объектам, с которыми человек имеет дело в процессе своей практической деятельности. Важную роль в этом случае играет миропонимание, система стереотипов и эталонов.

Настоящая статья посвящена выявлению особенностей метафорического осмысления мира мужчинами и женщинами, наблюдаемого в повседневной коммуникации, на примере конкретной метафорической модели. В самом деле, если метафора не только способ выражения мысли, но и способ познания и структурирования окружающего мира, то вопрос о влиянии гендерного фактора на процессы метафоризации не кажется случайным. Анализ регулярно

воспроизводящихся метафорических моделей в речи женщин и мужчин позволит описать особенности мужского и женского восприятия и оценки мира, которые фиксируются языком.

Материалом для исследования послужили диалогические контексты из современных прозаических и драматических произведений, включающие различные типы метафорических переносов (всего около 1 000 примеров).

В качестве теоретической основы исследования выступает когнитивная теория метафоры, в соответствии с которой метафоризация рассматривается как процесс, основанный на взаимодействии двух структур знаний – когнитивной структуры «источника» и когнитивной структуры «цели». В процессе метафоризации некоторые области цели структурируются по образцу источника, или, другими словами, происходит метафорическая проекция. Области источника и цели неэквивалентны: область источника – это обобщение опыта практической жизни человека в мире. Сфера же цели – это менее ясное, менее конкретное знание [2, 75-77].

Описание метафорической проекции требует определения ее аргументов – элементов области источника и элементов области цели. А. Н. Баранов и Ю. Н. Караулов в качестве аргументов этой функции предлагают использовать язык семантических дескрипторов. Область отправления функции, или область источника метафорической проекции, описывается совокупностью сигнификативных дескрипторов. Сигнификативные дескрипторы представляют собой нормированное подмножество лексем, исключая полисеманты и омонимы, а также формы словоизменения. Набору сигнификативных дескрипторов соответствует специальное поле. Каждой метафоре возможно, как правило, приписать несколько сигнификативных дескрипторов, упорядоченных по степени абстрактности – от более конкретного к более абстрактному.

В области прибытия, или в области цели, функция отображения действует на денотативных дескрипторах, описывающие те реалии, на которые направлен метафорический перенос.

В своем исследовании под метафорической моделью, вслед за А. Н. Барановым, мы понимаем тематически связанное поле сигнификативных дескрипторов. Например, сигнификативные дескрипторы, описывающие проблемную сферу военных действий, армии, образуют метафорическую модель (М-модель) «войны» [1, 33-34].

Важными параметрами характеристики метафорической модели являются понятия денотативного и сигнификативного разнообразия. Так, денотативное разнообразие М-модели (Д-разнообразие) характеризует когнитивную нагрузку сигнификативных дескрипторов той или иной метафорической модели – чем больше сущностей области цели описывает М-модель, тем больше ее потенциал в осмыслении явлений некоторой проблемной области.

В свою очередь, параметр сигнификативного разнообразия (С-разнообразие) характеризует метафорическую модель в обратном направлении – от цели к источнику – и показывает, насколько разнообразно осмысляются те или иные фрагменты реальности в терминах определенного концептуального поля [1, 34].

Как указывает А. П. Чудинов, «при когнитивном анализе метафорических моделей элиминируются все ограничения, определяющие особенности традиционного структурного подхода, в том числе не только требования о принадлежности рассматриваемых элементов к одной лексико-семантической группе или хотя бы к одной части речи, но и ограничения, связанные с уровнями языка» [10, 77]. Данное обстоятельство позволяет нам рассматривать в рамках единой системы как собственно лексические единицы, так и единицы фразеологического и паремиологического фонда.

Проанализированный материал позволил установить ряд концептуальных областей, в терминах которых наиболее активно осмысляется сфера повседневных межличностных отношений. Одной из них является концептуальная область военных действий, формирующая метафорическую модель «война» (в нашем материале она представлена 112 метафорическими выражениями, что составляет 12% от общей выборки). Наш дальнейший анализ направлен на выявление особенностей реализации данной модели в речи мужчин и женщин.

Предваряя семантическое описание, обратим внимание на количественные данные. Согласно полученной выборке процентное соотношение случаев употребления метафорической модели «война» мужчинами и женщинами составляет 80% к 20%. Такое значительное расхождение подтверждает тот факт, что гендер определенным образом влияет на

языковую компетенцию говорящего и что каждой гендерной роли соответствует определенный тип речевого поведения, свой набор языковых средств.

Как показывает отобранный материал, в рамках метафорической модели «война» в мужской речи реализуются следующие метафорические проекции¹⁰:

1) ВОЙНА И ЕЕ РАЗНОВИДНОСТИ → ССОРА, КОНФЛИКТ, МЕЖЛИЧНОСТНЫЕ ОТНОШЕНИЯ¹¹: – *Я вчера вернулся, – вдруг объявил Ники. – Я все пропустил, ребята! Все ваши междоусобные войны* (Т. Устинова. Богиня прайм-тайма);

2) УЧАСТИЕ В БОЕВЫХ ДЕЙСТВИЯХ → ЗДОРОВЬЕ ЧЕЛОВЕКА, ЧЕЛОВЕК И ЕГО ХАРАКТЕРИСТИКИ: – *Прощаюсь, – Костя поднялся. – Анна Сергеевна, еще недельку – и я снова в строю* (Н. Нестерова. Уравнение со всеми известными);

3) УЧАСТИЕ В БОЕВЫХ ДЕЙСТВИЯХ → ССОРА, КОНФЛИКТ, МЕЖЛИЧНОСТНЫЕ ОТНОШЕНИЯ: – *Ну ладно, – сказал он, злясь на себя все сильнее. – Спасибо за кофе. И помоги вам бог. Воевать против меня трудно. – Александр Петрович, я не собираюсь против вас воевать. – Да какое имеет значение, собираетесь или нет! Все равно придется. Или мы по одну сторону линии фронта, или по разные. Никаких других вариантов нет* (Т. Устинова. Первое правило королевы);

4) ВООРУЖЕНИЕ И ЕГО ИСПОЛЬЗОВАНИЕ → ССОРА, КОНФЛИКТ, МЕЖЛИЧНОСТНЫЕ ОТНОШЕНИЯ: – *Что за шум, а драки нет? – Драка уже завершилась, ты опоздала к раздаче, – усмехнулся Кеша, – Зайка тут всех убивала из тяжелых орудий* (Д. Донцова. Несекретные материалы);

5) ВООРУЖЕНИЕ И ЕГО ИСПОЛЬЗОВАНИЕ → ЧУВСТВА, ЭМОЦИИ, ЧЕЛОВЕК И ЕГО ХАРАКТЕРИСТИКИ: *Слабинзон же влюбился до полной потери ориентации во времени и пространстве: – Понимаешь, Тунеядыч, когда я слышу ее охрнительное хохляцкое «г», во мне происходит направленный атомный взрыв. Это плохо кончится... (Ю. Поляков. Замыслил я побег);*

6) ВОИНСКИЕ ЕДИНИЦЫ → МЕЖЛИЧНОСТНЫЕ ОТНОШЕНИЯ: *Катерина: Он считал меня своей вещью. А я не могу принадлежать одному мужчине. Мне скучно... Павел: Это как раз нормально. Я тоже не могу принадлежать одной женщине. Семья – всего лишь боевая единица для успешной борьбы с жизнью. Люди вообще не могут принадлежать друг другу (Ю. Поляков. Небо падших);*

7) ОРГАНИЗАЦИЯ ВОЕННОЙ СЛУЖБЫ → ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ МУЖЧИНОЙ И ЖЕНЩИНОЙ, МЕЖЛИЧНОСТНЫЕ ОТНОШЕНИЯ: *Аварцев: Если ты прожил с женщиной много лет, то одного она все-таки заслуживает – уведомления об отставке. (Ю. Поляков. Замыслил я побег);*

8) ВОЕННАЯ ТЕХНИКА → ГРАЖДАНСКОЕ ТРАНСПОРТНОЕ СРЕДСТВО, МЕХАНИЗМ: – *Виноват, виноват, – нараспев проговорил он, подсаживаясь к столику. – Проклятые пробки, по городу положительно невозможно передвигаться... Да пока припарковался... Вы ведь пол-улицы заняли своим бронепоездом, так что не обессудьте* (А. Воронин. Высокое напряжение);

9) ВОЕННАЯ ТЕХНИКА → ЧЕРТЫ ХАРАКТЕРА, ЧЕЛОВЕК И ЕГО ХАРАКТЕРИСТИКИ: – *Как это вы ее не боитесь? – спрашивал у него нервный, замученный бригадир строителей. – Она же танк. Как наедет, так и раздавит* (Т. Устинова. Одна тень на двоих);

10) ВОЕННАЯ ФОРМА → ПОВСЕДНЕВНАЯ ОДЕЖДА: – *Вам не надо об этом думать, Виктор, – решительно сказала она. – Мне и так неловко, что вы надели на меня столько вещей... – Ей-Богу, Лиза. Вы что думаете, я вложил деньги в ваше обмундирование и теперь жалею, что они пропали зря?* (А. Берсенева. Ядовитые цветы).

¹⁰ Обозначение областей источника и цели метафорической проекции осуществляется с опорой на работы А. Н. Баранова и Ю. Н. Караулова «Русская политическая метафора» и А. П. Чудинова «Россия в метафорическом зеркале: когнитивное исследование политической метафоры (1991-2000)».

¹¹ Денотативные дескрипторы упорядочены по степени абстрактности значения – от более конкретного к более абстрактному. Жирным шрифтом выделяется дескриптор, в обобщенном виде описывающий область прибытия метафорической проекции.

Что же касается женской речи и реализации в ней метафорической модели «война», то в отобранном нами языковом материале представляется возможным выделить следующие метафорические проекции:

1) УЧАСТИЕ В БОЕВЫХ ДЕЙСТВИЯХ → ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ МУЖЧИНОЙ И ЖЕНЩИНОЙ, МЕЖЛИЧНОСТНЫЕ ОТНОШЕНИЯ: – *Судя по твоему лицу, – продолжала Галка, – облом. Не печалься. Продолжай атаковать. Настоящая женщина не сдается после первого штурма* (Н. Нестерова. Уравнение со всеми известными);

2) ВООРУЖЕНИЕ И ЕГО ИСПОЛЬЗОВАНИЕ → ССОРА, КОНФЛИКТ, МЕЖЛИЧНОСТНЫЕ ОТНОШЕНИЯ: *Ника: А ты думаешь, девочка сама этого не понимает? Все она понимает! И что отыскала бомбу – тоже понимает. Вот только она не знает, как ей эту бомбу взорвать. Так взорвать, чтобы Соломатина контузило, а ее саму – не зацепило...* (А. Литвинова. Осколки великой мечты);

3) ВОИНСКИЕ ЕДИНИЦЫ → СЕМЬЯ: – *Завтра вы все уезжаете. – Но у нас второй раз паркет лаком покрывают! – всполошилась Поля. – У тебя дивизия родственников, – отрезала Ксюша* (Н. Нестерова. Школа для толстухек);

4) ОРГАНИЗАЦИЯ ВОЕННОЙ СЛУЖБЫ → МЕЖЛИЧНОСТНЫЕ ОТНОШЕНИЯ: – *Мама, когда ты дома, – сказала Даша, – наша квартира превращается в штаб военных действий. Все время приказываешь, а мы должны носить и выполнять твои распоряжения* (Н. Нестерова. Уравнение со всеми известными);

5) ВОЕННАЯ ФОРМА → ПОВСЕДНЕВНАЯ ОДЕЖДА: *Сандра: Отдохнуть и перекусить можно и в дешевой забегаловке. Все равно в ресторан в походной амуниции не пускают* (В. Клюева. Лекарство от хандры).

Анализ приведенных примеров позволяет однозначно выявить концептуальные метафоры, отражающие устойчивые соответствия между областью источника и областью цели. Так, к числу как «мужских», так и «женских» концептуальных метафор можно отнести метафорическую проекцию <ВОЙНА – МЕЖЛИЧНОСТНЫЕ ОТНОШЕНИЯ>. Как показывают примеры, данная проекция представляет собой регулярно воспроизводимый набор дескрипторов. Закономерным является тот факт, что в большинстве случаев М-модель «война» реализуется тогда, когда речь идет о деструктивном общении, неких противоречиях, конфликтных ситуациях (*объявить войну, воевать против кого-либо, выйти из боя невредимым, выносить с поля боя, поубивать из тяжелых орудий, доставаться рикошетом, танковая атака, междуусобные войны* и др.).

Милитаристская по сфере-источнику метафора концептуализирует как военные действия отношения между противоположными полами: процесс ухаживания за женщиной описывается как *атака, штурм*; в свою очередь, разрыв отношений изображается как *уведомление об отставке*. Семейные, родственные отношения также получают метафорическое осмысление в терминах воинских единиц: *дивизия, боевая единица*.

Регулярно воспроизводимой является и метафорическая проекция <ВОЙНА – ЧЕЛОВЕК И ЕГО ХАРАКТЕРИСТИКИ>, которая, однако, была зафиксирована лишь в мужской речи. С ее помощью осмысляются как особенности поведения и характера, так и внутренний мир человека, его эмоции и чувства, актуальное психофизиологическое состояние.

Несмотря на то, что метафорическая модель «война» представлена как в мужской, так и в женской речи, ее реализация обнаруживает заметное воздействие гендерного фактора. Так, с учетом всех ранее рассмотренных параметров метафорическая модель «война» в мужской речи характеризуется большими показателями как денотативного, так и сигнификативного разнообразия. В этой связи характер и способы взаимодействия между людьми, человек, его характер, поведение, чувства и эмоции описываются при помощи различных, более «дробных» сигнификативных дескрипторов, характеризующих различные области концептуального поля войны. Сюда относятся такие военные реалии, как война и ее разновидности (*междоусобные войны*), вооружение и его использование (*убивать из тяжелых орудий, направленный атомный взрыв*), участие в боевых действиях (*угодить в засаду, взятие Парижа, быть в строю, по разные линии фронта, бежать с поля боя, окопаться*), организация военной службы (*уведомление об отставке, работник героического тыла*), военная форма (*обмундирование*), военная техника (*танк, бронепоезд*), воинские единицы (*боевая единица, штрафная рота, эскадрилья*). В женской же речи нами зафиксированы следующие сигнификативные дескрипторы, с помощью которых описывается мир отношений между людьми: участие в

боевых действиях (*атаковать, сдаваться, итурм*), вооружение и его использование (*бомба, взорвать бомбу*), воинские единицы (*дивизия*), организация военной службы (*штаб военных действий*).

Денотативный дескриптор <МЕЖЛИЧНОСТНЫЕ ОТНОШЕНИЯ> в мужской речи обладает достаточно высоким показателем сигнификативного разнообразия – концептуальное поле «война» дробится на 5 различных сигнификативных дескрипторов: война и ее разновидности, участие в боевых действиях, вооружение и его использование, воинские единицы, организация военной службы. Анализ контекстов употребления данной М-модели в женской речи позволяет выделить 4 таких компонента, описывающих военные реалии: участие в боевых действиях, вооружение и его использование, воинские единицы, организация военной службы.

Кроме того, в мужской речи нами зафиксировано порядка 4 денотативных дескрипторов, которые описывают различные сущности окружающего мира (межличностные и профессиональные отношения, человек и его характеристики, одежда, механизм), тогда как денотативные дескрипторы М-модели «война» в женской речи характеризуют лишь 2 аспекта действительности (межличностные отношения, одежда).

Проанализированный материал представляется возможным представить в виде следующей таблицы, отражающей выявленные различия в реализации метафорической модели «война» в речи мужчин и женщин:

Реализация метафорической модели «война» в мужском и женском восприятии		
Сигнификативные дескрипторы	Денотативные дескрипторы	
	Мужская речь	Женская речь
Война и ее разновидности	Межличностные отношения	---
Участие в боевых действиях	Межличностные отношения	
	Человек и его характеристики	---
Вооружение и его использование	Межличностные отношения	
	Человек и его характеристики	---
Воинские единицы	Межличностные отношения	
Военная техника	Человек и его характеристики	---
	Механизм	---
Организация военной службы	Межличностные отношения	
Военная форма	Одежда	

Выявленные различия в когнитивной нагрузке сигнификативных и денотативных дескрипторов, а также частотность метафорических употреблений, репрезентирующих понятие «война» в женской и мужской речи, свидетельствуют о том, что для мужского сознания весьма типично осмысление мира в образах войны, которые активно эксплуатируются как источник метафорической экспансии.

Таким образом, наш анализ показал, что понятие «война» в большей степени характерна для мужской речи: мужчины чаще, чем женщины, актуализируют некоторые сложные абстрактные понятия – а в нашем случае это отношения между людьми, человек и его характеристики и некоторые другие – посредством использования лексических единиц, относящихся к концептуальному полю «война».

Подобная тенденция может быть объяснена тем экстралингвистическим фактом, что военная сфера традиционно и практически во всех обществах была и остается уделом мужчин, что и определяет выбор метафорической модели, поскольку данная область имеет достаточно четкую и упорядоченную структуру.

Анализ приведенных примеров подтверждает тот факт, что политическая гендерная стереотипизация фиксируется в языке и непосредственно отражается в речи женщин и мужчин – исторически обусловленное распределение гендерных ролей находит свое проявление и при реализации метафорических моделей.

В заключение, однако, следует отметить, что выявленные на примере конкретного понятия особенности метафорических процессов в мужской и женской речи мы квалифицируем не как закономерности, а как тенденции употребления. Данный анализ призван обнаружить тенденции использования метафор мужчинами и женщинами в речи, поскольку полностью элиминировать индивидуально-психологические характеристики говорящих не представляется возможным.

1. Баранов А. Н. Метафорические модели как дискурсивные практики // Известия АН. Серия литературы и языка. – 2004. – Т.63, № 1. – С. 33-43.

2. Баранов А. Н. О типах сочетаемости метафорических моделей // Вопросы языкознания. 2003. – № 2. – С. 75-77.

3. Баранов А. Н., Караулов Ю. Н. Русская политическая метафора. – М.: ИРЯ, 1991. – 193 с.

4. Гудавичюс А. Аксиологический аспект метафоры // Форма, значение и функции языка и речи: Мат-лы докладов Междунар. науч. конф., Минск, 16-17 мая, 2002. – Ч. 3. – С. 23-25.

5. Лагута О. Н. Метафорология: Теоретические аспекты. – Новосибирск: Новосибирский государственный университет, 2003. – Ч. I. – 144 с.

6. Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем // Теория метафоры. – М.: Прогресс, 1990. – С. 387-415.

7. Метафора в языке и тексте // Отв. ред. В. Н. Телия; АН СССР, Институт языкознания. – М.: Наука, 1988. – 174 с.

8. Полозова И. В. Метафора как средство философского познания. – Самара: Изд-во Самарского ГПУ, 1999. – 101 с.

9. Чес Н. А. Функционирование метафорических концептуальных систем в текстах современной англоязычной прозы: Автореф. дис. ... канд. филолог. наук: 10.01.19. – М., 1995. – 22 с.

10. Чудинов А. П. Метафорическое моделирование в политическом нарративе «Российские выборы на рубеже веков» // *Respectus philologicus*. – 2002. – № 2 (7). – С. 75-86.

11. Чудинов А. П. Россия в метафорическом зеркале: когнитивное исследование политической метафоры (1991-2000). – Екатеринбург, 2001. – 238 с.

SUMMARY

Lyapko I., Kolodiy M. CONCEPT «WAR» AS REFLECTION OF GENDER STEREOTYPIFICATION

In this article authors assert, that the concept "war" of the greater degree is typical of man's speech: men are more often, than women, staticize some complex abstract concepts concerning to conceptual concept "war".

The similar tendency can be explained by that extralinguistic fact, that the military sphere traditionally and practically in all societies was and remains destiny of men, as determines a choice of metaphorical model as the given area has precise enough and ordered structure.

The analysis of the resulted examples confirms that fact, that political gender stereotypification is fixed in language and directly reflected in speech of women and men – historically caused distribution of gender roles finds the display and at realization of metaphorical models.

МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД ЗАХИСТУ БІЖЕНЦІВ: ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Проблема захисту біженців завжди актуальна, оскільки в зв'язку із великою кількістю етно-національних конфліктів у різних країнах світу все більше людей набуває цього статусу. Тому значна частина міжнародних нормативно-правових актів присвячена захисту саме цієї категорії громадян, що і зумовило вибір теми даного дослідження.

Вивчення зарубіжних і вітчизняних джерел свідчить про те, що міграційні процеси, стихійні чи організовані, існували завжди. У зв'язку з цим світовою практикою накопичений певний досвід соціальної роботи з мігрантами. Вивчення цього досвіду має метою виявити форми і методи роботи з біженцями, які можуть бути використані і розвинуті на даний час в умовах України.

Надання допомоги біженцям, а особливо дітям та підліткам цієї категорії осіб, за кордоном здавна є одним із пріоритетних напрямів соціальної роботи. Проте, спеціалізованих закладів, що надавали допомогу біженцям до другої половини ХХ століття не існувало.

Перші спільні спроби різних країн надати допомогу біженцям мали місце після Першої світової війни, коли ця проблема надзвичайно загострилася. Приватні благодійні організації, що допомагали біженцям у Європі, та Червоний Хрест у 1921 р. звернулися до Ліги Націй з проханням забезпечити координацію їхньої діяльності. Ця ініціатива пов'язана з ім'ям видатного норвезького мандрівника, вченого та громадського діяча Ф. Нансена, якого 1921 року було висунуто Лігою Націй на пост Верховного Комісара у справах російських біженців. Його діяльність сприяла вирішенню непростого на той час питання повернення на батьківщину російських військовополонених, а також визначення правового статусу емігрантів з Росії. Таким чином, російські емігранти одержували "нансенівські паспорти", певну матеріальну і соціальну підтримку.

Результатами цієї діяльності скористалися також і представники політичної еміграції з України, хоча як окрему категорію біженців їх не визнавали. Разом з тим, до Консультативної ради, Дорадчого органу при Верховному Комісарі, було прийнято українського представника О. Шульгіна, який одержав повноваження від ряду українських емігрантських організацій у Польщі, Румунії, Чехословаччині, Франції [5, 59].

Пізніше мандат Ф. Нансена, крім російських біженців, було поширено і на інші категорії людей, що вимушено опинилися за межами власних країн (на вірменських біженців у 1924 р., на асирійців, турків у 1928 р. та ін.). Гуманітарну діяльність Ф. Нансена було відзначено Нобелівською премією миру 1922 р.

У другій половині ХХ ст. у Великій Британії місцевою владою створюється система соціальних служб для біженців, на які був покладений обов'язок проводити консультативну роботу з населенням. Головне завдання співробітників цих закладів полягало у тому, щоб навчити дітей і дорослих самостійно надавати собі допомогу, регулюючи свою поведінку і взаємовідносини з оточуючими.

Хоча біженці часто винахідливі і стійкі до труднощів, необхідно визнати, що багато з них є значною мірою травмовані негативними подіями минулого досвіду. У цьому контексті М. Бенніке описує соціальну роботу у Реабілітаційному центрі для біженців у Данії. У наведеному прикладі говориться про 10-15% біженців, котрі були настільки травмовані, що це вплинуло на неадекватне задоволення їхніх потреб за допомогою послуг у спільноті. У статті наведено опис загальних характеристик посттравматичного стресового розладу, а також цілі та методи терапевтичної допомоги, яка надається соціальними працівниками центру. Подібні центри, які зосереджують свою увагу перш за все на медичній і терапевтичній допомозі жертвам тортур, існують також і у інших Європейських країнах.

Особливої уваги заслуговує досвід реабілітаційної роботи у США. Вважається, що соціальна робота у цій країні мала "історичне значення у нелегкому становищі іммігрантів" на зламі ХХ століття. Поштовхом до заснування основної міжнародної дитячої добродійної організації Фонду порятунку дітей у 1919 р. стало піклування про потреби дітей-біженців, які рятувались втечею від кризи на Балканах. До цього дня професійні соціальні працівники беруть на себе значну кількість функцій у державному і приватному секторах, у

місцях проживання та у спільноті з метою допомоги у вирішенні проблем чи захисту прав певних меншин [7, 122].

Аналіз літературних джерел дає підстави для висновку про зміну ставлення до біженців у різних країнах у процесі історичного розвитку. Зміни обумовлювалися зміною соціальної політики стосовно біженців у різні періоди; пропагувалася інтеграція, мультикультуралізм, маргіналізація, сегрегація чи різноманіття. У 1990-х роках набуло поширення офіційне визнання плюралістичного устрою багатьох суспільств. Тому часто захист прав та поширення інформації про культури меншин частково стає відповідальністю соціальних працівників [7, 125].

Необхідною умовою попередження виникнення потоків біженців і вирішення пов'язаних з цим проблем є повага до прав людини. Проблема біженців є складною і багатогранною. Ефективно сприяти діяльності у її вирішенні, у тому числі й конкретному розв'язанні багатьох питань, пов'язаних з біженцями та особами, які шукають притулку, з їх захистом, може правова грамотність. Соціальні працівники, що у своїй діяльності стоять перед необхідністю вирішення різноманітних аспектів проблеми біженців, мають постійно покладатись у своїй роботі на правові норми в галузі прав людини.

Розрізняють міжнародні, міждержавні і національні правові норми регулювання міграції. Правове становище біженців і переміщених осіб у світі регулюється рядом міжнародно-правових загальних і спеціальних актів.

Міжнародний захист біженців – це дії держав, або ж УВКБ ООН від імені осіб, які шукають притулку, або від імені біженців з метою гарантії дотримання їх прав, безпеки і благоустрою у відповідності із визнаними міжнародними стандартами [2, 419].

Історія формування правового забезпечення регулювання міграційної ситуації, становлення ефективних правових регуляторів міграційних процесів, що враховує досягнення лібералізму та егалітаризму бере свій початок із створення ООН і прийняття фундаментальних основоположних правових актів.

В період розгляду заяв про надання статусу біженця і після того, як цей статус визнаний, біженці мають користуватись всіма основними правами людини, відображеними у Всезагальній декларації прав людини [1]. Це – право на життя, свободу і недоторканість особистості, право на юридичний захист, право свободи думки, совісті і релігії, право на придбання власності, право на свободу пересування. Але під час масових напливів біженців, зважаючи на безпеку та захист прав корінного населення, можуть вводиться певні обмеження. Крім цього, біженці також мають певні зобов'язання стосовно країни, де вони знайшли притулок: вони повинні дотримуватись законів і правил даної країни щодо підтримки громадського порядку.

Права людини викладено й у інших міжнародних документах, включаючи регіональні конвенції, що були підписані та ратифіковані багатьма державами. Найважливішими із цих документів є: Декларація Організації Об'єднаних Націй про територіальний притулок (1967 р.); Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (1966 р.); Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації (1965 р.); Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права (1966 р.); Міжнародна конвенція проти тортур та інших жорстоких, нелюдських чи таких, що принижують гідність, видів поведінки і покарання (1984 р.); Конвенція ООН щодо ліквідації всіх форм дискримінації жінок (1979 р.); Конвенція ООН щодо прав дитини (1989 р.).

Ці документи створили правове поле для наступного його уточнення у частині, що стосується мігрантів. Наступною віхою у міжнародному регулюванні міграційних процесів стало створення Управління Верховного Комісара Організації Об'єднаних Націй у справах біженців. У статті 1 Статуту УВКБ ООН, прийнятого резолюцією 428 (V) Генеральної Асамблеї від 14 грудня 1950 року, стверджувалось: «Верховний комісар Організації Об'єднаних Націй у справах біженців, діючи під керівництвом Генеральної Асамблеї, приймає на себе обов'язки з надання міжнародного захисту під егідою Організації Об'єднаних Націй тим біженцям, які підпадають під дію цього Статуту, і з пошуку кінцевого вирішення проблеми біженців шляхом сприяння урядам і, з дозволу відповідних урядів, приватним організаціям для полегшення добровільної репатріації вказаних біженців чи їх асиміляції в нових країнах» [1].

На міжнародному рівні поняття "біженець" вперше було сформульовано в універсальному багатосторонньому договорі – Конвенції ООН 1951 р. про статус біженців. Конвенція про статус біженців, що була прийнята на Конференції повноважних представників ООН 28 липня 1951 р. і вступила в дію 21 квітня 1954 р., містить у собі основні положення, що стосуються статусу біженців; визначення поняття "біженець"; принцип заборони примусового виселення біженця; заборона дискримінації біженців; мінімальні стандарти поведінки з біженцями; питання зайнятості; соціального забезпечення біженців; положення про видачу біженцям документів; зобов'язання для держав-учасників вести співробітництво з УВКБ ООН у виконанні його мандата і дотриманні однакового застосування положень Конвенції. Надзвичайно важливим є затвердження Конвенцією принципу невислання (стаття 33), суть якого полягає у забороні вислання або примусового повернення іноземця до країни, де існує загроза його життю або свободі з причин, зазначених у статті 1. Саме принцип невислання і є основоположним для всієї системи захисту біженців.

Згодом, у зв'язку з виникненням нових ситуацій з біженцями, з'явилася необхідність розширення рамок застосування положень Конвенції до нових потоків біженців. Був розроблений спеціальний Протокол, що стосується статусу біженців. Після розгляду Генеральною Асамблеєю ООН він був відкритий для приєднання 31 січня 1967 р., і набрав сили 4 жовтня 1967 р. Приєднуючись до Протоколу, держави беруть на себе зобов'язання виконувати основні положення Конвенції відповідно до поданого в ній визначення біженця без тимчасових і територіальних обмежень Конвенції 1951 р. Зміст домовленостей країн-учасниць Протоколу сформульовано в 11 статтях. Протокол фіксує зобов'язання країн-учасниць вести співробітництво з ООН у справах, що стосуються біженців, і визначає напрями такого співробітництва (ст. 2, 3, 4, 6, 7). Конвенція 1951 р. і Протокол 1967 р. містять три основних типи положень:

- що дають основні визначення того, хто є (чи не є) біженцем;
- що визначають правовий статус біженця, його права й обов'язки в країні притулку;
- що пов'язані з імплементацією положень зазначених актів у національному законодавстві.

Діяльністю УВКБ ООН правотворча активність міжнародних і міжурядових структур не обмежується. Зважаючи на це, створення Ради Європи послужило важливим етапом у зміцненні ефективності європейської регіональної міграційної політики. Міждержавні угоди з питань міграції носять переважно двосторонній характер, оформляються у вигляді спеціального документу, а також містяться в консульських та економічних угодах, договорах про культурне, науково-технічне співробітництво.

Діяльність Ради Європи з регулювання міграційних процесів відображено у таких важливих нормативно-правових актах: Конвенція про захист прав людини і основних свобод (разом з "Протоколом № 1", "Протоколом № 2 про наділення Європейського суду з прав людини компетенцією виносити консультативні висновки", "Протоколом № 4 про забезпечення деяких інших прав і свобод окрім тих, які вже включені у конвенцію і перший протокол до неї"); "Протокол № 11 до Конвенції про захист прав людини і основних свобод про реорганізацію контрольного механізму, створеного у відповідності з конвенцією"; Європейська конвенція про видачу (1960 р.); Додатковий протокол до Європейської конвенції про видачу (1975 р.); Європейська конвенція про боротьбу з тероризмом (1970 р.); Європейська угода про відміну віз для біженців (1959 р.); Європейська угода про передачу відповідальності за біженців (1980 р.); Рекомендація 773 про де-факто біженців (1976 р.); Рекомендація 817 про право на притулок (1977 р.); Декларація про територіальний притулок Ради Європи (1967 р.); Європейська угода про соціальне забезпечення і Додаткова угода до неї (1972 р.); Рекомендація № R 16 Комітету міністрів державам-учасникам про узгодження національних процедур, які стосуються притулку (1981 р.); Рекомендація № R 1 Комітету міністрів державам-учасникам про захист осіб, формально не визнаних біженцями (1984 р.) [4].

Якщо охарактеризувати ситуацію у міграційному законодавстві в загальному контексті, то регулювання міграційних процесів на міжнародному і європейському рівні адекватно відповідає принципам лібералізму, пріоритету прав і свобод людини, рівності

і демократії. Сьогодні завдання об'єднаної Європи полягає в тому, щоб знайти розумну рівновагу між законними інтересами держав та інтересами біженців.

У рамках національного міграційного законодавства держави-члени ООН реалізують заходи, що випливають із взятих міжнародних зобов'язань і міждержавних угод, що враховують специфіку, соціально-економічну та політичну ситуацію в країні. На основі домовленості регламентуються умови в'їзду та виїзду з країни як власних громадян, так і іноземців; надання громадянства, територіального притулку; права та обов'язки іноземців на території країни.

У світовій практиці регулювання міграційних потоків здійснюється шляхом розробки і практичної реалізації комплексу законодавчих і підзаконних актів, які визначають умови, що стимулюють або обмежують переміщення людей, встановлення чисельності контингентів, напрямів міграцій із врахуванням поточних і перспективних потреб держав, груп країн, світового співтовариства загалом.

Традиційно іммігрантські країни, відокремлені океанами від більшості світу, у тому числі й від основних регіонів – постачальників шукачів притулку, виробили свою своєрідну модель надання допомоги біженцям. Вона ґрунтується на основоположних міжнародно-правових принципах, зафіксованих у Конвенції ООН 1951 р. та Протоколі 1967 р. про статус біженців, які інкорпоровано у національне законодавство. Водночас ця модель має свої особливості, зумовлені історично та географічно.

США та Канада на початку 90-х років ХХ ст. зіткнулися із відчутним зростанням припливу біженців на їхню територію. На думку тогочасного Верховного Комісара ООН у справах біженців пані Садако Огати, саме активна імміграційна політика цих країн дала їм змогу гнучко реагувати на зміни масштабів проблеми біженців, забезпечити необхідні стандарти надання допомоги [6, 6].

По-перше, США та Канада продовжують приймати значну кількість біженців з усього світу, що відповідає змістові імміграційної політики цих країн. Протягом десятиліть саме США були найбільшим реципієнтом біженців, хоча порівняно із загальною кількістю іммігрантів питома вага біженців не є визначальною.

По-друге, норма визнання біженців, тобто відсоток позитивних рішень від загальної кількості прийнятих за клопотаннями шукачів притулку рішень, у цих країнах є значно вищою, ніж, наприклад, у західноєвропейських країнах, що свідчить про загалом досить ліберальну процедуру розгляду заяв шукачів притулку.

І, нарешті, країни традиційної імміграції приділяють багато уваги облаштуванню біженців на своїй території, майже одразу розглядаючи їх як постійних жителів. Біженці здебільшого без будь-яких ускладнень мають доступ до набуття дозволу на постійне проживання та отримання громадянства країни притулку, забезпечуються інтеграційною підтримкою.

Важливою особливістю системи надання допомоги біженцям у цих країнах є те, що значна кількість осіб, які одержують тут притулок, прибувають у рамках організованих програм переселення, пройшовши процедуру розгляду клопотань і прийняття рішень у дипломатичних представництвах США чи Канади за кордоном (в країнах походження або в країнах першого притулку). Безумовно, відбір біженців, а по суті майбутніх громадян, відбувається за критеріями, виробленими згідно з інтересами відповідних держав, а також їхніх громадян (об'єднання сімей). Крім цього, значна частина переселенців складається із найбільш незахищених категорій біженців, у переселенні яких уряди співпрацюють із УВКБ ООН.

З активізацією міграційних процесів і збільшенням кількості шукачів притулку, у системах прийому біженців країн Північної Америки почали застосувати багато підходів, спрямованих проти зловживань статусом біженців з боку осіб, які не потребують захисту, з метою боротьби з нелегальною імміграцією. Здійснення обмежувальних і контрольних заходів у сфері імміграції загалом і наданні притулку зокрема, як усередині відповідних країн, так і на міжнародному рівні, особливо активізувалося після терористичних атак на США 11 вересня 2001 р. Так, у грудні 2001 р. США та Канада підписали спільну заяву щодо прикордонного співробітництва та регулювання регіональної міграції. Вона спрямована на отримання, розкриття, усунення загроз безпеці,

рішучу боротьбу з нелегальною міграцією та ефективне регулювання законних поїздок. З цією метою передбачається розвиток співробітництва, обмін інформацією та посилення правопорядку на кордоні і в процесі імміграції. Заяву доповнено спільним планом дій щодо посилення безпеки кордонів.

До того ж, США та Канада погодилися переглянути практику та процедури надання притулку з метою уникнення ризиків і загроз безпеці та здійснити необхідні кроки до налагодження постійного обміну інформацією про шукачів притулку.

США і Канада передбачають також розпочати переговори про укладення угоди щодо застосування концепції третьої безпечної країни, щоб шукачам притулку забезпечувався доступ до процедури надання статусу лише в одній з двох країн. Тобто, отримавши відмову у наданні статусу біженця в одній з країн Північної Америки, шукач притулку вже не зможе клопотатися про притулок в іншій [3, 177].

Отже, аналіз нормативних документів, літературних джерел і досвіду США та Канади у регулюванні міграційних процесів, дає змогу дійти висновку, що у цих країнах вироблена своя своєрідна модель надання допомоги біженцям, яка ґрунтується на основоположних міжнародно-правових принципах, зафіксованих у Конвенції ООН 1951 р. та Протоколі 1967 р. про статус біженців, інкорпорованих у національне законодавство. Характерною ознакою цієї моделі є активна імміграційна політика США та Канади, яка дала їм змогу гнучко реагувати на зміни масштабів проблеми біженців, забезпечити необхідні стандарти надання допомоги.

Законодавчо-нормативне і теоретичне вивчення досліджуваної проблеми свідчить, що у широкому трактуванні – це проблема співвідношення міжнародного й внутрішнього права держави. Дослідження сучасної міжнародно-правової доктрини і практики в цій галузі свідчить, що встановлення правомочності особи щодо набуття статусу біженця є прерогативою тієї держави, де ця особа шукає притулку.

1. Всеобщая декларация прав человека // Права человека: Сборник международных договоров. Т. 1, Ч. 1. Универсальные договоры. – Нью-Йорк, Женева: ООН, 1994. – С. 1-8.

2. Гудвин-Гилл Г.С. Статус беженца в международном праве / Пер. с англ. под ред. М.И.Левиной. – М.: ЮНИТИ, 1997. – 519 с.

3. Малиновська О.А. Біженці у світі та в Україні: моделі вирішення проблеми. – К.: Генеза, 2003. – 288 с.

4. Сборник документов Совета Европы в области защиты прав человека и борьбы с преступностью / Сост.: Т.Н.Москалькова и др. – М.: Изд-во Спарк, 1998. – 388 с.

5. Трощинський В.П. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. – К.: Інтел, 1994. – 259 с.

6. Adelman H. What Can Europe Learn from Canada? // A European Journal of International Migration and Ethnic Relations. – 1994. – № 1-2. – Р. 6-15.

7. Lyons K. International Social Work: Themes and Perspectives. – Brookfield, Vt.: Ashgate, Arena, 1999. – 194 p.

SUMMARY

Lyashko M. INTERNATIONAL EXPERIENCE OF REFUGEES PROTECTION: LEGAL ASPECT

The article considers the issues of foreign experience in social and legal protection of refugees. Much attention is paid to the development of those parts of the international legislation which refer to this category of people. Also the author describes the experience of the USA and Canada in regulation of migration streams.

І. МОНОЛАТІЙ (Івано-Франківськ)

РЕГІОНАЛЬНІ ІДЕНТИЧНОСТІ В АВСТРО-УГОРСЦІНІ (на прикладі Галичини й Буковини 1867-1914 рр.)

Етнічне відродження, активні інтеграційні процеси на території Європи сприяють зростанню ролі етнічних спільнот. У межах Європейського Союзу інтеграційні процеси зумовили розвиток регіоналізації, що сприяло зростанню вимог цих спільнот щодо захисту

своїх прав. Входження України у світове співтовариство неможливе без вирішення етнополітичних питань відповідно до стандартів демократичної держави. Адже проблема етнічних спільнот пов'язана з демографічними, соціальними, культурними, особистісними чинниками, що продукують широкий спектр політичних наслідків. Для України, як і для будь-якої поліетнічної держави, питання етнічних спільнот є перманентно актуальним і потребує постійного вивчення та аналізу.

Утворення України як самостійної держави поставило на порядок денний як теоретичне, так і практичне завдання – вироблення власної концепції етнонаціональної політики. Сьогодні в Україні спостерігається суттєва різниця в системі ідентичностей громадян з різних регіонів. Регіональний зріз дає можливість виявити найочевидніші розбіжності в усьому масиві етнічних, мовних, релігійно-конфесійних, геополітичних, політико-ідеологічних орієнтацій та пріоритетності тих чи інших типів ідентичності громадян. Це дає підстави для виявлення впливу регіональних особливостей на перспективи становлення нації та спільної ідентичності в країні.

Нагальною проблемою формування української політичної нації є подолання культурно-історичної різноманітності регіонів нашої батьківщини. Існуючі історичні відмінності найрельєфніше виявляються в геополітичних, етнокультурних та релігійних орієнтаціях. В західному регіоні України – сучасних Львівській, Івано-Франківській, Закарпатській, Чернівецькій та Тернопільській областях – більш розвинена психологія індивідуального господарювання і підприємництва, більшою мірою поширені західноєвропейські політичні й культурні орієнтації, підкріплені сімейно-родинними зв'язками. Оскільки ця частина України тривалий час входила до складу інших держав (Річ Посполита, Османська імперія, Австрійська імперія, Австро-Угорщина, Друга Річ Посполита, Чехо-Словаччина, Румунія), то внаслідок прагнення до самозбереження у цих етносів історично склалися найміцніші традиції консолідації на національному ґрунті.

В контексті історичної ретроспективи значний науковий інтерес представляє регіональна етнонаціональна ситуація в Галичині й на Буковині, території яких неодноразово в минулому змінювали свою національно-державну належність і пройшли значну етнонаціональну та етносоціальну еволюцію. Як своєрідні культурно-історичні регіони Центрально-Східної Європи – Галичина і Буковина – завжди демонстрували виразну специфіку міжетнічного співіснування.

Завдяки географічному й цивілізаційному розташуванню Галичина була осередком культурного розмаїття і вартостей, що притаманні територіям порубіжжя різних цивілізаційних впливів. Численні внутрішні, суспільні, культурні й релігійні кордони створювали тут своєрідну рецепцію інтенсивних та різнобічних міжетнічних зв'язків. Незважаючи на тривалу різну державну приналежність протягом століть, Буковина накопичила значний позитивний досвід толерантного співіснування людей різних етносів і віросповідань. Ці риси набули виразних форм і проявлялися у політичній, соціальній та національній структурі.

Виходячи з таких міркувань, автор поставив перед собою завдання за допомогою історичної ретроспективи визначити сутнісні ознаки регіональних ідентичностей в Австро-Угорщині в 1867-1914 рр., взявши за приклад Галичину* й Буковину**. Дослідження ж феномену етнонаціональних спільнот цих двох регіонів у політиці Австро-Угорщини дозволить науково вивчити процеси соціальної та етнічної мобілізації етносів, їхньої політизації в цій частині „клаптикової” монархії.

Проблема міжнаціональних взаємин в Галичині й на Буковині досліджуваного періоду є визначальною ознакою сучасної наукової дискусії, яка започаткована вітчизняною та кількома зарубіжними історіографіями.

* Внаслідок першого поділу Польщі (1772 р.) Галичина була включена до складу Австрійської імперії. Тут було створено окрему провінцію – “Королівство Галичини і Лодомерії”, до складу якої увійшли українські етнічні землі Галичина (Східна Галичина) та південна частина Польщі з м. Краковом (Західна Галичина). У 1786-1849 рр. до складу Галичини входила також Буковина.

** В результаті воєнних дій Росії та Австрії проти Туреччини у 1774 р. Буковина була захоплена австрійськими військами. У складі Австрійської імперії (з 1867 р. – Австро-Угорщини) вона знаходилася до 1918 р. Протягом 1786-1849 рр. Буковина була у складі Галичини, а згодом її перетворено на окремий коронний край імперії.

Місце, питома вага, роль і значення етнічних спільнот в політичній структурі Галичини і Буковини 1867-1914 рр. певною мірою з'ясована українськими вченими-істориками О.Добржанським [12-13], І.Жалобою [14-15], О. Жерноклеєвим [16], М.Кугутяком [19] та М.Романюком [23-24] в дисертаційних дослідженнях та спеціальних монографіях. Однак вони лише дотично торкнулися проблем історичної спадщини міжетнічних відносин, дослідили причини і перебіг етнонаціональних впливів на діяльність лідерів національних громад, місцевих громадських і політичних діячів, передусім українських. Названі автори, фактично, дослідили суспільно-політичне життя українців Галичини і Буковини в умовах австрійського панування, якому були притаманні специфічні геополітичні, історичні, інфраструктурні та етнодемографічні умови.

Історіям різних етносів, що населяли Галичину і Буковину в австрійську добу присвячені дослідження останніх років. Соціально-економічні й національно-культурні аспекти польсько-українських і німецько-українських відносин у Галичині кінця XVIII – початку XX ст. вивчені М.Вітенком [6] та І.Монолатієм [20].

Причини і передумови виникнення процесів становлення, організаційного оформлення та розвитку національно-культурного руху поляків і німців у Герцогстві Буковина у другій половині XIX – на початку XX ст. проаналізовано в дослідженнях А.Горука [8] і С.Осачука [22]. Авторами систематизовано та узагальнено значний фактологічний матеріал щодо певних аспектів товариського руху польської та німецької етнокультурних спільнот Буковини даного періоду.

Феномен регіональних етнокультур в Австро-Угорщині та їхній вплив на українські етнічні землі дослідив І.Андрущенко [1-2]. Європейські політичні та економічні процеси – фактори, що сприяли усталенню конфліктного характеру стосунків населення західно-українських земель у міжвоєнний період, зокрема історичні передумови з'ясував М. Гон [7].

Питання історичної ретроспективи етнополітичної ситуації на Буковині в австрійській період історії (1774-1918 рр.) розробив А. Круглашов в спеціальних статтях [17-18]. Питання буковинізму як різновиду регіональної самосвідомості в Австро-Угорщині кінця XIX – початку XX ст. розглянув О.Добржанський [11], а феноменен буковинізму та його конкретний вияв щодо німецької спільноти Буковини – В.Бурдяк [4]. Стан і перспективи етнічної толерантності буковинців у контексті історичної спадщини регіону дослідив І.Буркут [5].

В зазначених розвідках з'ясовано генезу „буковинського феномена”, його вплив на етнополітичну мозаїку австрійської Буковини, а також політичні й історичні наслідки цього явища.

Принципово нове бачення зазначеної проблеми (у межах Центральної та Східної Європи і, зокрема Галичини) міститься у працях Я. Грицака [9-10]. Вчений вказує на так звані окремішні національні ідентичності, які постали відповідно до мовно-культурних схожостей і відмінностей [10, 41]. На його думку, Галичина, як і інші пограничні регіони, артикулювала нові ідентичності [10, 42], а також зазначає, що експеримент Габсбургів щодо витворення галицької ідентичності помітних результатів не досяг [10, 112, 471, прим. 23]. Натомість виокремлюється теза про тривалу традицію присутності польської, гебрійської та німецької ідентичностей в Галичині. Ідентичності, для вченого, частіше аніж ні означають проектування уявленої групи на певний історичний простір. На його думку, здебільшого саме кордони, на які опиралася уява, не були визначені наперед, а були об'єктом змагання між різними національними та імперськими проектами [10, 18]. Ідентифікація з тією чи іншою групою, для Я.Грицака, означає встановлення меж, за якими приписувані цій групі ідентичності втрачають свої властивості. Майже завжди ці межі, – пише історик, – є *уяв(ле)ними* – не у тому сенсі, що вони реально не існують, а тому, що єдиний реальний спосіб їхнього існування є уявлення. Відповідно, „вони не є заданими раз назавжди та наперед, а конструйованими, змінюваними й залежними від обставин” [10, 17].

Методологічно різноспрямованими, ідеологічно заангажованими і етнонаціонально детермінованими залишаються праці представників зарубіжних історіографій – австрійської, німецької, польської, російської, румунської – присвячені різним версіям крайових (Галичини і Буковини) етнічних історій. З-поміж них виділяється фундаментальна академічна серія Австрійської академії наук „Die Habsburgermonarchie 1848-1918” („Габсбурзька монархія 1848-1918”) (Відень, 1973-2006 рр.), чергові томи якої присвячені політичному і громадянському

суспільствам Австро-Угорщини [31-32]. З обширу монографічної літератури даного питання слід виокремити праці і збірники матеріалів конференцій З.Мюллера [35], Е.Турчинські [38], К.Фелешка [30], Г.Хогбауера і В. Романа [33], Я.Шимова [28].

Значним доповненням до наукового опрацювання даної проблеми є матеріали сайтів, розміщених у всесвітній мережі Інтернет, спеціально присвячені Галичині і Буковині австрійського періоду [40-42], а також феномену Австро-Угорщини [39].

Таким чином, існування значного комплексу наукової літератури та джерел з досліджуваної проблематики вказує на певні лакуни у вивченні саме регіональної етнонаціональної ситуації в Галичині й на Буковині. Наявні праці не дають цілісного уявлення про розвиток знань з етнополітичної ситуації досліджуваних регіонів, про повноту дослідження проблеми в цілому на сучасному етапі, оскільки їх автори або не ставили такого завдання, або в силу відомих причин не могли його реалізувати. Як бачимо, сучасна історіографія політичної та етнічної історії українських земель під пануванням Габсбургів з'ясувала передусім історичний феномен австрійських Галичини і Буковини. Натомість поза увагою дослідників залишилися основні історичні етапи формування складових регіональних ідентичностей, які докорінно позначилися на досить відмінних внутрішніх орієнтаціях й системі етнічних координат. При цьому проблема регіональних ідентичностей в досліджуваному хронотопі в її комплексному прочитанні (за участю усіх етнонаціональних спільнот, що проживали в регіоні) бачиться нам значною мірою лакуною у вітчизняній історіографії та етнополітології. Зважаючи на те, що найбільша конфронтація між націями виникає у прикордонних регіонах, де постійно стикаються ідентичності, названа тема надалі залишається науково значущою для сучасної науки.

В сучасних міждисциплінарних дослідженнях регіонів поширена теза про те, що значна культурна гетерогенність регіону Центрально-Східної Європи має просторове вираження у факті *регіональної диференціації*. Остання посідає помітне місце в розумінні регіональної ідентичності і яку можна взяти за певний індикатор нашої проблеми.

Загальновідомо, що ідентичність – це самоідентифікація людини з певними територіями чи соціальними групами. Територіальна (або регіональна) ідентичність має складну структуру, а її основними видами є політична (або національна за західною політологічною термінологією) та етнічна ідентичності. Взаємодії між обома вказаними ідентичностями є досить складними: в одному випадку спочатку виникають елементи етнічної ідентичності, а згодом з'являється потреба в її інституційному (державному) оформленні. В іншому – політична еліта спочатку створює державу, а потім на її основі конструює бажану етнічну ідентичність.

Провідний фахівець з питань виникнення і розвитку сучасних націй, англійський вчений Е.Сміт (E.D. Smith) вважає, що етнічна ідентичність є одним із різновидів колективної ідентичності, позаяк національна ідентичність в цій системі посідає особливе місце оскільки "...привласнює елементи інших видів колективної ідентичності і її ніколи не можна звести до єдиного елемента" [25, 23].

У цьому контексті важливим є використання поняття "етнонаціональна ідентичність", яке являє собою сукупність взаємопов'язаних і взаємообумовлених етнічних і національних ідентифікаційних чинників які, з одного боку, є підставою для віднесення окремої особи чи групи людей до певної етнонаціональності, а, з іншого, їх відокремлення від іноетнічних або ж інонаціональних спільностей. При цьому науковці зауважують, що процес етнонаціональної ідентифікації характерний як для народів з державними так і бездержавними традиціями (як це побачимо із запропонованого вирішення проблеми), з тією лише різницею, що останнім значно складніше сформувати власне національні компоненти ідентичності, ніж зберегти сталими, багато в чому незмінними, етнічні ідентитети.

Як відомо, обов'язковою умовою існування регіоналізму є наявність наступних ознак: загальна територія; інституціональна оформленість; самодостатність економічної системи регіону; соціальна згуртованість етнічних та мовних спільнот, що мешкають на одній території; сумісність спільних цінностей, пов'язаних з культурою, релігією, історичними традиціями; політична солідарність. Якщо ці ознаки в конкретному регіоні виступають у сукупності, тоді можна говорити про *регіональну ідентичність* його соціуму, без якої сам по собі регіоналізм як організаційна та ідеологічна основа життя цього регіону існувати не може. У свою чергу

регіональна ідентичність знаходиться в стійкій рівновазі з регіональною самосвідомістю. Людина отожднює себе з групою людей, що проживають на його “маленькій батьківщині” та сприймає свою долю в нерозривній єдності з його долею, незалежно від національного віросповідання і економічного достатку.

Довготривалі історичні процеси є причиною того, що на території певної держави можуть співіснувати як регіони *етнічні* та *політичні*, так і так звані „*реліктові регіони*”. В останньому випадку – територія, яка в минулому була окремою політичною одиницею (наприклад, королівством або князівством), або одиницею адміністративною, чия назва збереглася в незмінній формі і використовується в повсякденному житті. Незалежно від такого поділу можуть існувати абстрактно виділені адміністративні, статистичні, планові регіони.

Як свідчить історія, регіони, що зберегли свою етнічну і політичну окремішність в період формування національних держав Нового часу існували як більш чи менш автономні одиниці в складі федеративних чи регіоналізованих держав. Такий статус мали, наприклад, Галичина („Королівство Галичини і Володимирії з Великим князівством Краківським і князівствами Освенцімським та Заторським”, від 1772 р.) і Буковина („Герцогство Буковина”, від 1774 р.), які були анексовані монархією Габсбургів наприкінці XVIII ст. Названі дві одиниці зберігали формальний статус з одного боку, королівства і герцогства, з іншого. Ці два регіони Австрійської імперії, а пізніше й Австро-Угорщини, можна визначити як обмежено політичні, оскільки реально вони функціонували як адміністративні і політичні одиниці. В них відбувалися вибори регіональних влад, а мешканців характеризувала певна свідомість регіональної ідентичності. Почуття територіальної ідентичності мешканців досліджуваних територій Австро-Угорщини було найважливішим критерієм виокремлення регіону (як сталого поняття), який був реальним буттям стабільно присутнім в свідомості чи повсякденному житті мешканців.

Конструктивним чинником таких регіонів була культурна окремішність – лінгвістична та культурна специфіка. Для її розуміння слід використати типологію швейцарського етнолога П.Сантлівра (P.Santlivres). Він розрізняє три типи ідентичностей: 1) історична і спадкова ідентичність, яка спирається на важливі для спільноти події минулого або/та суспільно-культурний спадок, спадок природний і суспільно-економічний; 2) перспективна ідентичність, яка спирається на регіональні проєкції, інакше кажучи є ідентифікацією, пов'язаною з більш чи менш конкретним уявленням про минуле регіону завдяки урахуванню (або не урахуванню) його історії; 3) ідентичність переживання, яка є відображенням повсякденного способу життя мешканців регіону, що може поєднатися з елементами історії, передбачення та спадщини [29, 13].

Ще за існування Австро-Угорщини^{***} її часто називали "двоєдиною монархією". В цій назві відображався той факт, що вона складалася з двох формально рівноправних союзних держав (Австрії та Угорщини). Від 1867 р. імперія Габсбургів була багатонаціональною постімперською країною, хоча й такою, що зберегла багато рис континентальної поліетнічної імперії класичного типу. „Дуалізація” монархії, так званий *Ausgleich*, тобто зрівняння Угорського королівства в правах із західною частиною країни, яка управлялася з Відня, свідчило про те, що Габсбурги вже не в силах постійно перемагати у сутичці з часом. З цього моменту Дунайська монархія перестала бути класичною імперією, а імператор з носія вищої абсолютної влади перетворився тільки в один з політичних інститутів постімперської держави, якою фактично стала Австро-Угорщина.

Насправді обидві складові частини союзної держави, у свою чергу, склалися з безлічі більш-менш відособлених регіонів, часто вони сильно різнилися за природними і економічними умовами, національним і конфесійним складом населення, його традиціями і культурним рівнем (карта 1–2). Багато з цих народів у минулому мали власні незалежні держави або входили до складу сусідніх країн. Багатонаціональна імперія об'єднувала до десяти основних народів, причому слов'яни (чехи, поляки, словаки, словенці, українці, серби і хорвати) складали

---

^{***} Австро-Угорщина (Die im Reichsrat vertretenen Königreiche und Länder und die Länder der heiligen ungarischen Stephanskronen; A birodalmi tanácsban képviselt királyságok és országok és a magyar szent korona országai) – держава в Центральній Європі, що існувала з 1156 до 1918 рр. (природньо, маються на увазі держави Габсбургів, оскільки Австро-Угорщина, як унікальне державно-політичне утворення, існувало тільки у 1868-1918 рр.).

до 45% населення, німці – до 25%: угорці – до 20% [39; 26, 254-256]. За усіх недоліків власної політичної системи, безкінечних внутрішніх протиріч та конфліктів, Австро-Угорщина представлялася сучасникам державним утворенням, яке здатне розвиватися, вдосконалюватися і загалом позитивно захищати інтереси своїх громадян. Адже Габсбургам вдалося закріпитися на просторах від Альп до Трансільванії і від Галичини до Далмації, і дати народам, що заселяли ці території, загальні державно-правові рамки, і створити умови для їхньої економічної, політичної і культурної співпраці (а пізніше, – суперництва та етнонаціональних конфліктів у ХХ ст.) [34, 1304-1305].

Спроби Відня і зокрема Габсбургів розв'язати національне і регіональне питання в досліджуваній період певною мірою спиралися на вирішення проблеми *етнічної* чи *культурної* окремішності. До того ж етнонаціональні спільноти Австро-Угорщини, які характеризувалися певною специфічною культурою і мали почуття дискримінованості з боку центральних чи місцевих влад, вживали заходи підвищення цінності власної культури і захисту власної ідентичності перед загрозою уніфікації та асиміляції з боку панівної більшості чи/меншості. У цьому контексті показовою буде умовна типологія українських регіонів у складі Австро-Угорщини (додаток Б), яку можна взяти за певну гіпотезу. Вона, між іншим, показує існування Галичини як *реліктового регіону*, Буковини як *етнічного регіону*; на обидва визначальний вплив має культурний фактор. Етнічний простір сильно окреслений у Галичині на вісі українці – поляки – євреї; слабо окреслений або змішаний на Буковині – в силу того, що жодна із спільнот не становила відносної більшості. Ця проблема (ще остаточно не з'ясована сучасною історіографією) мала, на нашу думку, подвійну динаміку, яка з одного боку вела від автономіських до федералістських тенденцій, а з іншого – від націоналізму до регіонального сепаратизму.

Таблиця 1.

Типологія Галичини і Буковини у складі Австро-Угорщини

Тип ідентифікації/ Характер простору	Етнічно/ культурні	Територіальні
Реліктовий регіон	Галичина	Галичина
Етнічний регіон	Буковина	Буковина
Сильно окреслений простір	Українці/Поляки/Євреї	Галичина
Слабо окреслений простір, або змішаний	Українці/Поляки/Євреї/ Румуни/Німці	Буковина

До регіонів культурного типу можна віднести й Галицько-Буковинську Гуцульщину, для якої була характерна сильна територіальна ідентифікація. Слабшу ідентифікацію мали Опілля, Покуття, Бойківщина та Лемківщина. Це впливало з лабільного почуття національної приналежності, культурної окремішності (звичаї та триби), а також відчуття територіальної ідентичності. Одним з небагатьох реліктових регіонів, який мав значний вплив на формування сучасної регіональної ідентичності, яка має виразний історичний характер, є Галичина. У випадку Галичини і Буковини спостерігаємо певне відчуття ідентичності, яке, за типологією П.Сантливра, можна окреслити як *проспективне*. Можна висловити припущення, що *історична і спадкова ідентичність* має виразне звучання і для Галичини, і для Буковини. *Ідентичність проживання* властива тільки Буковині.

Витоки формування поліетнічності Галичини і Буковини сягають ще часів середньовіччя, коли на їхні землі були спрямовані міграційні хвилі (добровільні і політичні). За певних обставин це були пошук пристанища екстериторіальних гебреїв й трудова еміграція німців. Коригуючими етнодемографічну структуру населення цих регіонів факторами протягом століть були й зміни державно-політичного статусу земель, ініціативи князівської, королівської або імперської влад. Водночас етнічні суб'єкти Галичини і Буковини помітно відрізнялися тим, що одні з них (зосібна, гебреї) проживали здебільшого у містах і містечках [21, 101], інші – в селах, де значна частина етнічної української більшості співіснувала з німецькими колоністами [20; 22], польськими селянами й осадниками [6; 8].

Для Галичини, яка з середніх віків була місцем зіткнення інтересів різних великих держав, це означало, що вона, з одного боку є джерелом конфлікту, а з іншого – етнічним і цивілізаційним пограниччям [11, 32, 35]. У стосунках з державами, які понад тисячоліття

панували на теренах Галичини (Старокиївська держава, Угорське королівство, Велике Моравське князівство, Польське королівство, Австрійська імперія, Австро-Угорщина), цей край набував особливого значення завдяки своєму пограничному статусові: політичному, етнічному та релігійному. В силу свого геополітичного положення галицькі землі упродовж багатьох століть були не тільки місцем перетину торговельних шляхів, але й перебували в епіцентрі політико-правових суперечок і територіальних домагань різних суб'єктів державної влади. Внаслідок цього, кожний з етносів Галичини у своїй поведінці не був і не міг бути вільним від історичної пам'яті, політичної культури, традиційної соціальної поведінки своїх етносів за межами краю.

Для Буковини, яка впродовж століть була складовою частиною Старокиївської держави, Молдавського князівства, Османської та Австрійської імперій, Австро-Угорщини, визначальним був унікальний конгломерат різних народів і конфесій. Однією з історичних особливостей Буковини була її багатонаціональність, яка, на відміну від Галичини, не стала підґрунтям етнічного конфлікту, а втіленням принципу рівноправності і як наслідок – певного балансу між запитам та вимогами різних народів і регіональних еліт [17, 49]. До того ж конструювання моделі співжиття різних етносів за наявності інтенсивних міжетнічних контактів стало досить хрестоматійним для означення регіональної самосвідомості Буковини [11, 75-76, 82] і втіленням високого ступеня етнічної толерантності у понятті *буковинізм* [4, 87].

В добу Модерної Європи, витворення нових політичних та соціальних проєктів, відповідно до мовно-культурних спільних і відмінних рис націєтворення, на момент ліквідації Речі Посполитої (1772), воєнних дій Росії та Австрії проти Туреччини (1774) та інтеграції/анексії земель Галичини і Буковини у склад Австрійської імперії питання національної ідентичності, як свідчить історія, залишалось нерозв'язаним.

Для розуміння регіональних (у випадку нашого дослідження – *галицької* і *буковинської*) ідентичностей в контексті габсбурзького світу слід обумовити, що ідентичність людини на особистому і колективному рівні формує національна пам'ять. Саме через неї відбувається спочатку формування, а згодом – ретрансляція власної ідентичності на різні етнічні та соціальні спільноти („малі вітчизни” народів Габсбурзької монархії). На формування кожного регіонального та локального психокультурного типу мешканців впливали і культурна традиція та історична доля території. Можна припустити, що ідентичність етнічних суб'єктів Галичини і Буковини в складі Австрійської імперії і союзної держави Австро-Угорщини (спочатку окремих територіально-політичних одиниць, потім – об'єднаної у формі військової адміністрації, пізніше – знову окремих адміністративних одиниць/коронних країв – королівства з великим князівством і герцогства) (додаток А) вибудовувалася за трьома умовними сценаріями, або „колами”:

- перемоги *асиміляційних ідентичностей* (німецької чи польської, врешті, польської) – для Галичини;
- утвердження окремих *національних ідентичностей* для кожної з більших етнічних спільнот (гебрейської, польської, русинсько-української, німецької) – для Галичини і Буковини;
- появи *змішаних ідентичностей* (як-от „спільна” буковинська ідентичність для гебреїв, поляків, німців, румунів і русинів-українців) – лише для Буковини (додаток В).

Таким чином витворювалися власне *регіональні* ідентичності, а не ідентичності *національні*, що мали місце вже після розпаду Австро-Угорщини, в період творення національних держав Східно- і центральноєвропейського регіону.

Розглянемо детальніше особливості цих умовних „кіл” регіональних ідентичностей Галичини і Буковини.

Населення Галичини складало дві більші групи, поляки та русини-українці (приблизно по 40-45% кожна), та гебрейська меншість (близько 10-12%). У східній частині русино-українці становили виразну більшість – 65%, тоді як поляків було близько 20%, а гебреїв – близько 10% [10, 36, 545]. Стосовно останніх, то у XIX ст. тут було сконцентровано 253 таких громади із відомих 559 в Австро-Угорщині [3, 15]. До них додавалися поселення німецьких колоністів (близько 2,5%) та поодинокі вірменські громади, асимільовані в XIX ст. місцевими поляками.

У містах і містечках краю найгостріше проявилися міжетнічні суперечності, що

знаходили вияв у своєрідних „паралельних світах” – коли представники різних націй проживали на сусідніх вулицях, площах в одному місті, але у повсякденному побуті майже не контактували між собою, вели відмінне культурне, політичне, духовне та економічне життя [6, 15]. Ті ж нечисленні факти випадкових зіткнень інтересів породжували прояви ксенофобії. Таку ситуацію М.Вітенко характеризує як явище „потрійного Львова” (Львів – український, Львів – польський, Львів – гебрейський); потрійних, а іноді квартетних чи подвійних Станіслава, Дрогобича, Тернополя, Коломиї, Ярослава, Яворова та ін. Однак, якщо ще наприк. XVIII – на початку XIX ст. такий поділ на „паралельні світи” був безсумнівним, то вже в 1867-1914 рр., під впливом урбанізаційних процесів, поширення запізнолі модернізації в Галичині, почав поволі зникати.

Складні і водночас глибинні демографічні процеси створювали передумови для поглиблення у Галичині у останній третині XIX – на початку XX ст. соціальних та міжетнічних протиріч. Процеси націоналізації місцевих етнічних громад, неухильне набуття їх представниками національної самосвідомості, формування відмінних, а то й вороже налаштованих щодо інших етносів національних ідентичностей, як стверджує А.Круглашов, бурхливо розгорнулися в Східній Європі на рубежі XIX і XX ст. [17, 49]. Знаковою еволюцією називає М.Гон зміни в етнополітичній поведінці етнічних спільнот на західноукраїнських землях протягом другої половини XIX – на початку XX ст. З одного боку, це – своєрідне споріднення з імперіями (у нашому випадку – Австро-Угорщиною), лояльність щодо них, та виникнення рухів упосліджених етнонаціональних спільнот з метою створення власних держав, з другого [7, 139].

Стосовно політичної структуризації етнонаціональних спільнот, то його усталенню сприяло поширення нового критерію ідентичності – результат еволюції її детермінантності від релігійної до етнічної [6, 140]. Звідси – й функціонування нового ідентиду, політизація свідомості, що й були передумовою формування етнічних рухів. Потому відбувається поступова зміна наголосів від домагань культурницького штибу до політичних, твердження про етнічну самобутність, подолання імперської політико-державницької ідентичності й перші ознаки ірредентизму [7, 141].

Суттєвий приклад такого явища – наявність внутрішнього розколу, аритмії в процесі політизації зокрема української спільноти Галичини, що засвідчило й асинхронність її відмежування від старих ідентидів і політичних орієнтацій [6, 143]. Відомо, що у русинів-українців питання про національну ідентичність не було вирішено включно до початку XX ст. [28, 250]. Однак в них вони проявилися дуже слабо, аніж у інших народів Австро-Угорщини, оскільки вони не мали тривалих традицій державності, знаходилися на значно нижчому щаблі економічного та культурного поступу. Австрійська Галичина стала уособленням цивілізаційної відсталості [10, 29].

До кінця існування Дунайської монархії, незважаючи на формальні можливості та існуючі конституційні механізми, так і не було вирішене українське національне питання. Внаслідок геополітичних інтересів Відня українська проблема не спромоглася одержати відповідного політичного резонансу. Не відбулося зміцнення статусу української спільноти в складі Австро-Угорщини, як також і галицький український політикум так і не спромігся на створення національної держави.

За умов конституціоналізму в Австро-Угорщині, де формально гарантувалися загальногромадянські та національні права народів, участь української більшості в системі політичних відносин була вкрай утруднена. Поряд із загальною відсталістю та поневоленням становищем у соціально-економічній та політичній сферах, що не дозволяло повною мірою скористатися з існуючих прав і свобод, ситуація ускладнювалася позицією Відня щодо захисту привілейованих націй в Галичині – поляків та німців. Поляки розглядали Галичину як модель польської держави у невизначеному майбутньому й хотіли зберегти Габсбурзьку монархію в такій формі, щоб її можна було відтяти від неї в момент проголошення нової польської держави [27, 21-22].

В Галичині вся австрійська державна адміністрація від 1868 р. була поступово передана в руки польських представників, які постачали кадри для нового крайового управління. До складу австрійського уряду входили один або два міністри – поляки за національністю, які пильнували польські національні інтереси в уряді і перед короною. Окрім того, від 1871 р. до

складу австрійського кабінету входив один міністр поляк, який *de jure* був „міністром без портфеля”, а *de facto* – польським міністром для Галичини з широкою компетенцією і правом вето в усіх справах щодо Галичини. Імператорським намісником в Галичині, який очолював усю державну крайову адміністрацію, як правило, також призначався поляк [27, 22]. На основі виборчого закону до Галицького крайового сейму польська сторона мала забезпечену переважну більшість у сеймі, що віддавало в її руки автономне законодавство й адміністрацію краю. Така ситуація давала можливість польським діячам у Галичині продовжувати політику колишньої Речі Посполитої, яка, однак, зустрічала дедалі сильніший опір українського національного відродження і певною мірою стримувалася Основним Законом Австро-Угорщини.

У цьому випадку криза ідентичності австрійських українців, їхня ситуативна етнічність (тобто подвійна лояльність) вбачаються закономірними із врахуванням того, що перебування українців у складі Австрійської держави витворило нечисельну, але досить впливову патріотичну групу, політичні переконання якої можна окреслити терміном "шварцгельб" (з нім., дослівно „чорно-жовті”, від кольорів прапора Австро-Угорщини). Як зазначає В.Расевич, це були патріоти держави Габсбургів, для яких визначальною була лояльність до правлячої династії, яка значною мірою визначала і їхню ідентичність. Консерватизм українського галицького середовища визначався вагомою участю в політичних процесах греко-католицького кліру. Так ідея соборної незалежної України сприймалася українцями Австрії як справа далекого майбутнього, яка не обов'язково буде реалізована ще за їхнього життя. Це пояснювалося перерваністю історичної традиції, що перетворювала соборницьку ідею на чисто теоретичний постулат і не завжди спрацьовувала на практиці, не давала бажаних результатів під час процесів національної мобілізації.

Утвердженню соборницької ідеології у Галичині не сприяли розбіжності в національному характері австрійських та наддніпрянських українців. Зокрема йшлося про різницю в історичній традиції (досвід перебування в різних державно-політичних утвореннях), ментально-конфесійний поділ на греко-католиків та православних (з усім комплексом стереотипних уявлень одних про інших), брак взаємної інформації та культурного обміну, викликані наявністю державного кордону та кардинально різними політиками цих держав у національному питанні. Глибоко знаковими дискурсами ідентичності були й мовні та орфографічні суперечки, які свідчили, з одного боку, про захист традицій, а з іншого – про порушення певних канонів.

Підсумок українського національного руху у XIX ст. в Галичині, який тривав до початку Першої світової війни, дозволяє стверджувати, що яскраво виражена національна ідентичність або ж національне пробудження охопило лише кількісно невелику групу освіченого прошарку. Про масовий рух (за прийнятими у XX ст. критеріями) говорити досить важко, а тому національна ідентичність українців Галичини залишалася тільки певним проектом, здійснення якого було ще попереду [37, 126]. Для української спільноти регіону досліджуваний період став добою творення власної *національної ідентичності* з різними її варіантами.

Автономний період в історії Галичини (1867-1914 рр.) був часом активного творення польської національної ідентичності, оскільки місцеві поляки дивилися на Галичину як на свій „національний П'ємонт” – територію, звідки колись почнеться об'єднання всіх етнічних земель в єдину національну державу. В 1860-х рр. галицькі польські еліти заявили про свою лояльність до австрійського імператора. Пунктом примирення стало надання у 1867 р. Галичині статусу автономного краю. За умови домінування польської знаті автономія Галичини автоматично означала польську автономію [10, 34].

Слід зауважити, що поляки хоча й не раз піднімали питання про свою незалежність і окремий (польський) коронний край Галичини, однак з роками охололи до цієї ідеї, вбачаючи певний фатум у розвитку подій. Такі настрої були на руку австрійським чиновникам, які намагалися обернути їх на вірнопідданість. Здебільшого це вдавалося, якщо врахувати факт певної герметичності поляків – їх не обходило те, що робилося за межами Галичини, а у внутрішні галицькі справи, імператор майже не втручався, ставлячи за краще навідуватися з візитами, щоб показати, що місцевих поляків і русинів монархія поважає не згірш від

мешканців інших регіонів (зокрема, візит 1880 р.). Це призвело до того, що польська мова і польська культура взагалі мали істотніший вплив на галицьке міське життя XIX – поч. XX ст.

Позиції польських політичних угруповань Галичини на початку XX ст. зазнавали трансформації під дією таких факторів: концентрація двох національних П'ємонтів у межах однієї провінції Габсбургської монархії; зростання національно-політичної свідомості українського населення краю; кристалізація ідеї польської державності; відсутність послідовної національної політики Відня у Галичині. На формування політичної свідомості польських суспільно-політичних сил в досліджуваній період значний вплив мали також і політичні програми українського національно-визвольного руху Австро-Угорщини, які характеризувались усвідомленням потреби створення підстав української державності; поширення націоналістичної ідеології ендеків, які на перший план ставили великодержавні інтереси поляків; посилення протистояння польської та української громад у східній провінції імперії Габсбургів.

Русинсько-українське питання послужило поштовхом до посилення диференціації польського політикуму й поділу його на прихильників і противників польсько-українського компромісу, який би враховував національно-політичні інтереси обох народів. У політичному житті Галичини напередодні першої світової війни виступили два польські суспільно-політичні угруповання – консервативно-демократичний "блок" і націоналістичний "антиблок", – які займали відмінні позиції щодо українських вимог, залишаючи, одночасно, за польською стороною право на політичну домінацію в краї. Загострення польсько-українських стосунків у Галичині змусило провідних діячів польської та української громад шукати можливостей взаємного порозуміння. Політична орієнтація обох національних таборів на державно-політичне перетворення Австро-Угорщини і формування в її межах основ польської та української державностей створювала підстави для порозуміння поляків і українців. Таке порозуміння при участі віденських правлячих кіл стало можливим в переддень першої світової війни. Однак, із докорінною зміною міжнародної ситуації в Європі польсько-українська угода втратила свою актуальність.

Отже, асиміляційні ідентичності польської спільноти Галичини можна охарактеризувати низкою міфологем, що передбачали фіктивне право на відбудову Речі Посполитої „в історичних межах”, польську модель католицизму як форпосту християнства проти варварства, ідеї культуртрегерства для позбавлених західної культури українців та шляхетської вишності [16, 64]. Саме етнічні міфологеми витворили специфічну ментальність та, відповідно, псевдоідентичність, поляків усіх трьох частин поділеної Польщі. Ці чинники не могли не позначитися на міжнаціональних стосунках.

В австрійський період Галичина залишалася і надалі найбільшим гебрійським анклавом на західноукраїнських землях. Особливістю цієї спільноти було те, що вона досить швидко асимілювалася у місцеве німецьке або польське середовище, набагато рідше – у руське середовище [9, 37, 339-344]. За усі 146 років правління Габсбургів гебрій боролися за свої права спершу – за громадянське рівноправ'я, а після конституції 1867 р. (яка визнала їх як окрему релігійну спільноту – *Religionsgemeinschaft*) – за суспільне визнання. Суспільне становище гебрій було найбільш специфічним і суперечливим. Адже, за своєю соціальною структурою вони були близькі до панівних національностей (поляків і німців), але, водночас, будучи рівноправними австрійськими громадянами, гебрій були позбавлені прав національної спільноти [16, 66].

Я.Грицак вважає, що головні характеристики гебрійської спільноти краю уподібнювали її до певної касты. Приналежність до неї визначалася за чітко означеними, найчастіше релігійними, критеріями незалежно від місця мешкання. Важливо, що межі цієї групи, визначені як зсередини, так і ззовні, було дуже тяжко переступити [10, 341-342]. Не менш важливою була нова внутрішньогебрійська дискусія про орієнтація на конфесію чи національність [21, 107]. В залежності від особистого відношення до громадянських і релігійних рухів, люди підтримували відкритість гебрійського суспільства чи повну його ізоляцію. Проблема полягала у тому, що тривалий та інтелектуальний вплив на розвиток модерних національно-гебрійських політичних рухів австрійської доби мали хасидизм і Гаскала.

Незважаючи на те, що конфлікти з традиційними рабиністами були досить поширені у тогочасній Галичині, спротив міснагедів (мітнагдім) був значно слабкішим. В найбільших центрах міснагдізму (Львів, Броди, Бучач) на поч. XIX ст. більшість населення була хасидами. Проти австрійської влади та пов'язаної з нею Гаскали виступали галицькі міснагеди і хасиди. Зокрема прихильники Просвітництва – маскіли – відмовлялися від традиційного одягу й від загальної мови східноєвропейського гебрейства (ідиш), вважаючи його непристойним “жаргоном”. Мовою повсякденного спілкування вони рахували німецьку або польську, а літературною, поряд з ними, вважали давньогебрейську мову. Просвітники прагнули, щоб гебреї ставали селянами і ремісниками, а не тільки дрібними торговцями. Поза сумнівом, різниця між прихильниками хасидизму і Гаскали була величезною. З одного боку, збідніла дрібна буржуазія, люмпен-пролетаріат, з іншого – молода, швидко зростаюча середня і велика буржуазія та пов'язана із нею інтелігенція. Хасиди вважали сучасну світську освіту загрозою своїм культурним і релігійним цінностям, в той час як маскіли вбачали саме у ній основну передумову для того, щоб рівноправно діяти серед християн і реалізовувати нові економічні можливості. Для більшості хасидів капіталізація економіки навпаки погіршила їх майновий стан. Саме сприйняття хасидів та маскілів цілковито відрізнялися. Освічені гебреї не вважали життя в діаспорі проблемою і дивилися на себе як на повноцінних підданих австрійського імператора. Гебреї-традиціоналісти сприймали Галичину як чужу країну й щиро очікували спасіння після приходу Месії [21, 107-108].

Історія галицьких гебреїв зайвий раз свідчила про вплив на неї *асиміляційних* ідентичностей. Це було пов'язано із тим, що більшість місцевих гебреїв вибирали не культуру місцевого населення (русинів-українців), а переважно імперську культуру – німецьку, рідше – локальну культуру (польську), і, відповідно, ідентифікували себе із нею. В результаті проблема емансипації й акультурації галицького гебрейства була тривалим і повним внутрішнім конфліктом процесом.

Особливим явищем в Галичині було й існування дискурсу німецької ідентичності, яка була пов'язана з комплексом політичних, соціально-економічних, культурно-освітніх та релігійних проблем існування в австрійський час тут чисельної німецької етностільноти [20, 16-17]. Приблизно до останньої третини XIX ст., а відтак в 1869 р. (коли офіційною мовою краю стала польська) формально зникла її *асиміляційна* функція. Можна стверджувати, що саме до половини XIX ст. політичні та економічні заходи Габсбургів у проектуванні німецько(мовно)ї асиміляційної ідентичності загалом збігалися із загальними інтересами східно-європейської стабільності та політики Відня в національному питанні. Впродовж XIX ст. – 1914 рр. німці Галичини поступово перетворилися на самосвідому національну спільноту, метою якої було самостійне національне життя в рамках існуючої монархії, забезпечення мирного співіснування з іншими народами краю.

Таким чином, існуючий в галицькому соціумі етнонаціональний поділ та етнополітика Відня, створили численні передумови для посилення міжетнічної напруги й конфронтації. Конфліктогенним фактором міжетнічної взаємодії виявилися й особливості проживання спільнот у регіоні [7, 69-70]. Піднесення національних рухів українців і поляків підштовхнуло ланцюгову реакцію етнічного відродження, актуалізувало їхнє прагнення до збереження власної ідентичності. Сприйняття усіма етнічними сегментами галицького суспільства таких ознак національної ідентичності, як наприклад державний герб і гімн, було успіхом. Але впровадити серед них інші ознаки національної ідентичності – спільну мову, однакове бачення минулого (спільний історичний „міф”), почуття національної солідарності і довіри один до одного, так і не вдалося.

Найбільш багатонаціональною серед усіх австрійських провінцій була Буковина, в якій проживали представники дев'яти націй і щонайменше восьми віросповідань. На час анексії Буковини Австрійською імперією (1774 р.) населення краю становили православні русини-українці та молдавани, росіяни-старообрядовці, гебреї-сефарди, роми (цигани), вірмени, греки, болгары. Тут конкурувало між собою п'ять національних угруповань: українці, румуни, німці, гебреї, поляки. Основними етносами тут були українці (41%) та румуни (31,7%), проживали гебреї (12-13%), німці (8-9%), поляки (3-4%) [16, 68]. В рамках Австрійської імперії Буковина була однією з найбідніших, економічно нерозвинутих провінцій, її культурною окраїною.

Важливою особливістю суспільно-політичної ситуації на Буковині, пише О.Жерноклеєв, було те, що внаслідок приблизної рівності сил і пануючої в краї атмосфери взаємної терпимості жодна з етнічних чи релігійних громад не могла реально претендувати на виключність і гегемонію [16, 71]. Запобігання міжетнічному розколу на соціальному та професійному ґрунті можна вважати певної успіхом економічної складової етнополітичного менеджменту Габсбургів на Буковині.

Для А.Круглашова, регіональна ідентичність представників різних етносів та конфесій Буковини складала основи краевого розуміння й культивувалася засобами неформальної комунікації [18, 17]. До того ж політика Відня активно сприяла формуванню місцевого етнополітичного клімату як такого, що не становив загрози регіональній та загальнодержавній безпеці. Буковинська регіональна ідентичність виступала своєрідним спільним знаменником інших типів самоідентифікації місцевих мешканців – соціально-групової, конфесійної, етнонаціональної, імперської.

Саме на Буковині було втілено в життя принцип рівноправності різних народів і конфесій. Однак, основи буковинської етнічної толерантності були сформовані ще до переходу краю під владу Габсбургів [5, 395]. Один із чинників буковинської міжетнічної толерантності – відсутність різкої відмінності між етнічними спільнотами за їхніми соціальними структурами. В досліджуваній період соціально-економічна політика Австро-Угорщини в регіоні не була спрямована на створення переваг для одних етнічних спільнот на шкоду іншим. Тим самим не утворювався ґрунт для масштабного міжетнічного конфлікту через соціальну конкуренцію.

Для буковинців характерною була толерантність, яка дозволяла уникати гострих конфліктів між етнічними громадами. Позитивним правовим чинником розвитку етнонаціональної сфери Буковини було створення умов та надання можливості представникам різних національностей відроджувати та зберігати свою етнічну самобутність, мову культуру, традиції, звичаї і обряди. Як зазначає В.Бурдяк, в науковій літературі вже сформувався образ буковинця терпимого до людей різного етнічного походження та конфесійної належності [4, 87]. Її тезу доповнює А.Круглашов, який окреслює деякі міфологічні ознаки буковинського міфу – про спокійний, гостинний, багатоконфесійний, дещо патріархальний і провінційний край [17, 50]. Культуру толерантності трактують як породження уповільнених урбаністичних процесів в регіоні, особливості „затриманої модернізації” і периферійного становища Буковини щодо загальноєвропейських індустріальних процесів [13, 76-77]. Етнополітичний менеджмент правлячої династії та органів місцевого управління на Буковині здійснювався на засадах державного патерналізму, і етнічні спільноти краю цьому не опиралися, адже їхні провідники вели жвавий діалог з Віднем, демонструючи свою лояльність правлячій династії, а вже потім – власним національно-політичним ідеалам.

На нашу думку, наукові висновки вчених зайвий раз свідчать про те, що типологія Буковини австрійського періоду (і, як показують новітні соціологічні дослідження) за типом її ідентифікації і характером простору вказує на *етнічний регіон* зі слабо окресленим (а, фактично, змішаним) простором. Рисами, які відзначали буковинців були: лабільне почуття національної приналежності, відчуття територіальної ідентичності та одночасно й групової. Національна ідентифікація буковинців у потенціальному вимірі характеризувалася також через заперечення безпосередніх зв'язків з певною нацією. У багатьох історичних прикладах спостерігається виразне відмежування від зв'язків „напрямую” з представниками народів-мешканців краю (зокрема як румунами, так і поляками, чи німцями). Натомість спостерігалось зміцнення зв'язків з групами етнічного походження. Зокрема вказується, що „житель регіону нерідко сприймався насамперед як „буковинська людина”, а вже потім – українець, румун, єврей і т.д.” [17,49]. Звідси можна стверджувати, що суспільно-культурна специфіка Буковини є продуктом історії, що функціонує в сучасності.

Відсутність панівної національної громади, перехрещення та взаємне переплетіння соціальних та духовно-культурних ролей представників основних етносів краю сприяли пошуку їх лідерами суспільно-політичних компромісів. Відомим та унікальним явищем в історії Австро-Угорщини стала угода навколо реформи Буковинського крайового сейму, досягнутий 1904 р., але впроваджений у 1910 р. [16, 71]. Буковинський компроміс дозволив увести загальне, пряме й таємне голосування за принципом соціально-національних курій, за яким депутатські місця розподілялися між національностями пропорційно до їх чисельності в

кожній курії. „Буковинська згода”, фактично, була успішним, а головне, якісним повторенням відомого „Моравського компромісу” 1905 р., поспішно названого прикладом вирішення етнічних протиріч в союзній державі. На Буковині ж вдалося уможливити згоду інтересів відразу чотирьох народів – поляків, німців, українців та румунів. Нічого подібного так і не відбулося в Богемії, Трансільванії чи Галичині – провінціях, які справді мали велику політичну та історичну вагу для Габсбургів. Етнополітичний аспект цієї проблеми ще очікує свого дослідження.

Як бачимо, найвагоміший внесок у формування регіональних ідентичностей було зроблено в австрійський період історії Галичини (1772-1918 рр.) та Буковини (1774-1918 рр.). Однак, за часів союзної держави Австро-Угорщини ці два регіони не тільки були відособлені від решти українських етнічних територій та отримали статус коронних країв, але, що найголовніше, підпали під вплив іншої політичної і культурної традиції, що дозволило їм набути модерної самобутності. В етносоціальному розрізі Галичина і Буковина вирізнялися не лише яскраво вираженим поліетнічним характером суспільств, але й відносно рівномірним розвміщенням основних етнічних спільнот.

Проаналізовані регіональні ідентичності Австро-Угорщини на прикладах Галичини і Буковини показують, що їхній розвиток полягав у змаганні між собою різних концепцій. В Галичині поєднувалися кола національних і асиміляційних ідентичностей, хоча дуже часто друге з них мало визначальний вплив на розвиток головних етнічних спільнот. На нашу думку, сутність регіональної ідентичності Галичини полягає, з одного боку, в почутті зв'язку з власною спільнотою, а з другого – в меншій чи більшій дистанції відносно інших спільнот або груп. Ця дистанція, як свідчить історія, не завжди означала почуття ізольованості в ширшій суспільній цілісності і тоді етнічна група, зберігаючи свою окремішність, мала одночасно свідомість приналежності до більшої спільноти. Однак були й випадки, коли дистанція породжувала відчуженість, а замість відчуття ширшої спільноти з'являлося незадоволення або ворожість. Така відчуженість була результатом неможливості реалізації в певних умовах важливих для спільноти етнополітичних орієнтацій, культурних цінностей або економічних інтересів. Тоді ці дії набирали форму більш чи менш мобільних суспільних рухів, які вбачали своє головне завдання у захисті власних етнічних і політичних пріоритетів.

Змішані ідентичності характерні для Буковини, яка увійшла в історію як приклад регіону етнічної толерантності, трансформації процесів національної ідентифікації та відповідної етнополітичної мобілізації. Ці ознаки культивувалися центральною та регіональною владою як ефективний та зручний засіб забезпечення внутрішньо- та зовнішньополітичних інтересів Відня. Мешканцям краю була притаманна виразна регіональна самосвідомість, вписана в систему загальноімперської лояльності та культивованого вихованням почуття відданості монархові. Регіональна ідентичність Буковини була унікальним феноменом для Австро-Угорщини, яка трималася на балансуванні між запитамі і вимогами різних народів і регіональних еліт. Досліджувані ідентичності були важливими ознаками традиційного суспільства доби Австро-Угорщини і особливими рисами щоденного життя. Майже повсякчасно вони повторювали етнічні стереотипи населення досліджуваних регіонів. Безперечно, це свідчить, що моделі регіональних ідентичностей Галичини і Буковини можуть мати і вигляд кількох кіл різного діаметру, вписаних одне в одне, проте можливе й існування так званих альтернативних ідентичностей, які не фіксуються у постійній ієрархії. Останнє судження потребує безпосереднього вивчення в етнополітологічному дискурсі.

1. Андрущенко І. Культура Австро-Угорщини кін. XIX – поч. XX ст. Духовний злет доби історичного занепаду. Історико-літературний нарис. – К.: „Альтерпрес”, 1999.

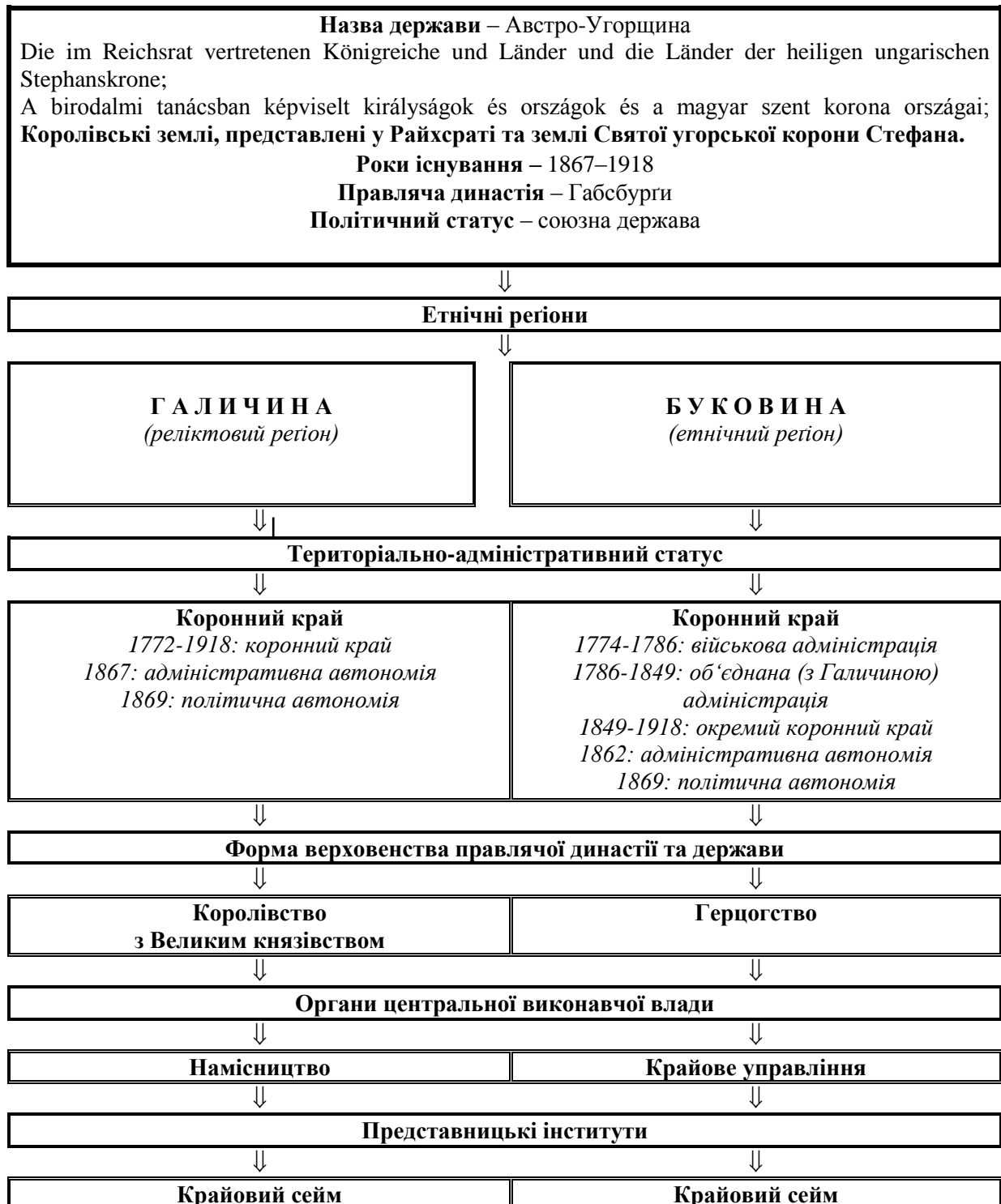
2. Андрущенко І. Польща між двома імперіями // *Nad Wisłą i Dnieprem. Polska i Ukraina w przestrzeni europejskiej – przeszłość i teraźniejszość. Seria: Systemy Międzynarodowe i Globalny Rozwój.* – Toruń-Kijów, 2002. – С. 75-93.

3. Бойко Х.С. Архітектурно-просторовий уклад єврейських дільниць у містах та містечках Галичини у кінці XVIII – на початку XX століть. Автореф. дис. ... канд. архітектури. / 18.00.01 – теорія архітектури, реставрація пам'яток архітектури. – Національний університет "Львівська політехніка". – Львів, 2000.

4. Бурдяк В. Феномен буковинізму та його конкретний вияв щодо німецької спільноти краю // Наукові записки / Курасівські читання – 2005. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2006. – Вип. 30, кн. 1. – С. 87–97.
5. Буркут І. Стан і перспективи етнічної толерантності буковинців // Політологічні та соціологічні студії. Збірник наукових праць. – Т. III. – Чернівці, 2005. – С. 393–402.
6. Вітенко М.Д. Польсько-українські відносини у Галичині: соціально-економічний аспект (остання третина XIX – початок XX ст.). Автореф. дис. ... канд. іст. наук. / 07.00.02 – всесвітня історія. – Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. – Чернівці, 2006.
7. Гон М.М. Особливості міжетнічної взаємодії в контексті політичних процесів на західноукраїнських землях у міжвоєнний період. Монографія. – Рівне: Волинські обереги, 2006.
8. Горук А.І. Становлення, інституціоналізація та розвиток національно-культурного руху поляків на Буковині (друга половина XIX ст.-1914 р.). Автореф. дис... канд. іст. наук. / 07.00.02 – всесвітня історія. – Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. – Чернівці, 2004.
9. Грицак Я. „Яких-то князів були столиці в Києві?..”: До конструювання історичної пам'яті галицьких українців у 1830-1930-ті роки // Україна модерна. – 2001. – Ч. 6. – С. 77–95.
10. Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856-1886). – К.: Критика, 2006.
11. Добржанский А. “Буковинизм” как разновидность регионального самосознания в Австро-Венгрии конца XIX – начала XX вв. // Австро-Венгрия: интеграционные процессы и национальная специфика. – М.: Институт славяноведения и балканистики Российской Академии наук, 1997. – С.75–83.
12. Добржанський О.В. Національний рух українців Буковини другої половини XIX початку XX ст. Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. / 07.00.01 – історія України. – Чернівецький державний університет імені Ю.Федьковича, – Чернівці, 1999.
13. Добржанський О.В. Національний рух українців Буковини другої половини XIX – початку XX ст. – Чернівці: Золоті литаври, 1999.
14. Жалоба І. В. Політика австрійського уряду щодо шляхів сполучення на північному сході монархії в останній чверті XVIII – на початку 70-х років XIX ст. Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. / 07.00.02 – всесвітня історія. – Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. – Чернівці, 2004.
15. Жалоба І.В. Інфраструктурна політика австрійського уряду на північному сході монархії в останній чверті XVIII – 60-х роках XIX ст. (на прикладі шляхів сполучення). – Чернівці: Книги–XXI, 2004.
16. Жерноклеєв О.С. Національні секції австрійської соціал-демократії в Галичині й на Буковині (1890–1918 рр.). – Івано-Франківськ: Видавничо-дизайнерський відділ ЦІТ, 2006.
17. Круглашов А. Буковинська етнополітична мозаїка. Історична спадщина та сучасні тенденції // Політичний менеджмент. – 2004. – № 2. – С. 47–67.
18. Круглашов А. Регіональна етнополітична стабільність: історична ретроспектива (на прикладі Чернівецької області) // Політологічні та соціологічні студії. Збірник наукових праць. – Т. III. – Чернівці, 2005. – С. 11–39.
19. Кугутяк М.В. Національно-політичний рух у Галичині в 1890-1939 роках. Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. / 07.00.05. – етнологія. – Інститут національних відносин і політології НАН України. – К., 1996.
20. Монолатій І.С. Соціально-економічне становище та культурний розвиток німців у Галичині (1772-1923 рр.). Автореф. дис. ... канд. іст. наук. / 07.00.01 – історія України. – Інститут історії України НАН України. – К., 2002.
21. Монолатій І. Євреї в імперії Габсбургів (1772-1918 рр.) // Нариси з історії та культури євреїв України. / Упорядники та редактори: Леонід Фінберг і Володимир Любченко. – К.: Дух і Літера, 2005. – С. 97–116.

22. Осачук С.Д. Німецькі товариства на Буковині (третя чверть XIX- початок XX ст.). Автореф. дис... канд. іст. наук. / 07.00.02 – всесвітня історія. – Чернівецький державний університет імені Юрія Федьковича. – Чернівці, 1999.
23. Романюк М.М. Українська преса Північної Буковини як джерело вивчення суспільно-політичного життя краю (1870-1940 рр.). – Львів: Фенікс, 2000.
24. Романюк М.М. Українська преса Північної Буковини як джерело вивчення суспільно-політичного життя краю (1870-1940 рр.). Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. / 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Київ, 2000.
25. Сміт Е.Д. Національна ідентичність. / Пер. з англ. – К.: Основи, 1994.
26. Тейлор А. Дж. П. Габсбурзька монархія 1809-1918. Історія Австрійської імперії та Австро-Угорщини. / Пер. з нім. – Львів: ВНТЛ-Класика, 2002.
27. Терещенко Ю.І. Причинки до історії галицького консерватизму // Вісник Київського державного лінгвістичного університету. Серія: Історія, економіка, філософія. – Вип. 4. – К., 2000. – С. 11–67.
28. Шимов Я. Австро-Венгерская империя. – М.: Изд-во Эксмо, 2003.
29. Bassand M. Identite regionale. – Berne: Verlag Peter Lang, 1991.
30. Bukowina: Blaski i cienie “Europy w miniaturze”. – Warszawa, 1995.
31. Die Habsburgermonarchie 1848–1918, Band VIII (Helmut Rumpler; Peter Urbanitsch (Hg.): Politische Öffentlichkeit und Zivilgesellschaft. Teilband 1: Vereine, Parteien und Interessenverbände als Träger der politischen Partizipation. – Wien, 2006.
32. Die Habsburgermonarchie 1848–1918, Band VIII (Helmut Rumpler; Peter Urbanitsch (Hg.): Politische Öffentlichkeit und Zivilgesellschaft. Teilband 2: Die Presse als Faktor der politischen Mobilisierung. – Wien, 2006.
33. Hogbauer H., Roman V. Bukowina, Bessaraben, Moldavien. Vergessenes Land zwischen Westeuropa, Russland und der Türkei. – Wien, 1997.
34. Kann R.A. Zur Problematik der Nationalitätenfrage in der Habsburgermonarchie 1848-1918 // Die Habsburgermonarchie 1848–1918 (Wandruszka/Urbanitsch, Hg.). Bd. III/2. – Wien, 1980. – S. 1304–1338.
35. Müller S. Von der Ansiedlung bis zur Umsiedlung. Das Deutschtum Galiziens, insbesondere Lembergs. 1772-1940. – Marburg am Lahn, 1961.
36. Pollack M. Galizien. Eine Reise durch die verschwundene Welt Ostgaliziens und der Bukowina. – Frankfurt am Main und Leipzig: Insel Verlag, 2001.
37. Szafowal N. Die Ukrainer und Ihre nationale Identität // Studien zu Deutsch-Ukrainischen Beziehungen. – München, 1999. – Nr. 3. – S. 110-133.
38. Turczynski E. Geschichte der Bukowina in der Neuzeit: zur Sozial- und Kulturgeschichte eine mitteleuropäisch gepregten Landschaft. – Wiesbaden, 1993.
39. <http://www.aus-ugr.narod.ru>
40. <http://www.deutsche-schutzgebiete.de>
41. <http://www.galizien-online.de>
42. <http://www.kakanien.ac.at>

**Різностатусність Галичини і Буковини
у складі Австро-Угорщини**

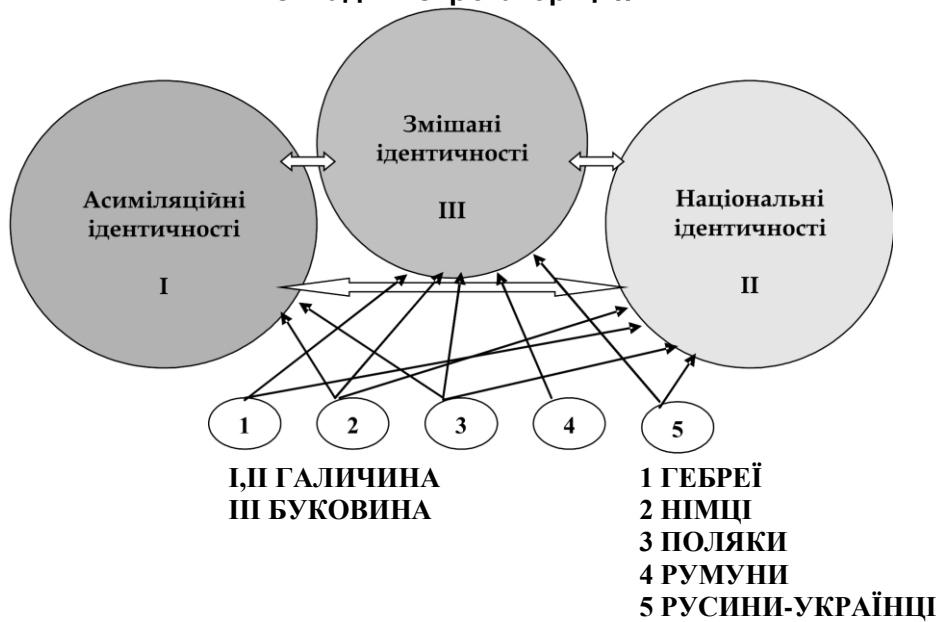

Типологія Галичини і Буковини у складі Австро-Угорщини

Додаток В.

Кола регіональних ідентичностей Галичини і Буковини в складі Австро-Угорщини

SUMMARY

Monolatij I. REGIONAL IDENTITIES IN AUSTRIA-HUNGARY (ON THE EXAMPLE OF GALYCHYNA AND BUKOVYNA IN 1867-1914)

The problem of regional etnopolitical situation in Galychyna and on the Bukovyna in the period of Austria-Hungary is examined in the article. The phenomenon of regional identities, their essence descriptions is explored. An author offers the own seeing of conditional „circles” of authentication. Research shows that after the type of authentication Galychyna belongs to the relict regions with the strongly outlined ethnic space, and Bukovyna, instead, to the ethnic regions with the poorly outlined ethnic space. The circles of regional identities had the features also: Galychyna can be reckoned to territories of assimilation and national identities, and Bukovyna – only to mixed.

Н. Олійник (Львів)

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОЇ АКТИВНОСТІ ЖІНОК В УКРАЇНІ

На сучасному етапі Україна прагне до утвердження демократичного устрою, одним із основних критеріїв якого є активна участь в усіх суспільних процесах різних соціальних груп на основі рівних прав та можливостей. В усталених демократичних державах також велику роль в розвитку демократії надають паритетності, тобто рівноправній і рівноцінній участі в усіх суспільних, політичних, економічних, культурних процесах чоловіків і жінок. Рівність жінок та чоловіків закріплена статтею 24 Конституції України. У вересні 2005 року Верховною Радою України був прийнятий Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», який набрав чинності 1 січня 2006 року. Але офіційно задекларовані принципи розходяться із реаліями в сучасному українському суспільстві: жінки дуже слабо представлені на владно-адміністративному рівні, недостатньо впливають на прийняття суспільно значимих рішень.

Донедавна проблема участі жінок в політичних процесах майже не досліджувалася і це формувало неповне знання про минуле, адже жінки в усіх періодах історії України склали половину її населення. Обмеженість та неповнота знань про минуле не сприяє адекватному розумінню особливостей сучасного розвитку.

Радянська наукова література повністю зосереджувалася на описі успіхів залучення жінок в суспільне виробництво. Роботи радянських авторів акцентували увагу переважно на покращенні становища жінок в СРСР, заперечували самостійний статус жіночих проблем і наявність у жінок специфічних інтересів, відмінних від класових. Радянські дослідники жіночого питання дотримувалися постулату, що соціалістична революція повністю вирішує проблему дискримінації жінок і що жіноча емансипація можлива лише при соціалізмі [1].

В українській історіографії в останні десятиліття спостерігається інтерес до дослідження жіночого питання [2]. Але проблемі громадсько-політичної активності жінок належної уваги досі не приділялося і вона є досить актуальною та корисною для подальшого опрацювання гендерної проблематики.

Тому метою даного дослідження є виявити та проаналізувати основні чинники, які вплинули на зміни в світогляді та в суспільному становищі жінок, особливості прояву та форми громадсько-політичної активності жінок і вплив їх на суспільне життя від середини XIX століття до 20-х рр. XX ст., відколи почав формуватися та активно діяти жіночий рух і жінки домагаються права на освіту, працю поза домом і права голосу.

В дослідженні використовується гендерний підхід. Порівняльний метод застосовується для аналізу історичних, ідеологічних та регіональних аспектів громадсько-політичної активності жінок. Статистично-аналітичний метод застосовується для опрацювання статистичних та біографічних відомостей про жінок активних учасників суспільно-політичних процесів. Для підбиття підсумків застосовується системний та аналітичний метод.

Громадсько-політична активність жінок набуває масового характеру лише у другій половині XIX століття. До цього часу в історії України були громадсько активні жінки, але їх діяльність в основному носила державницько-династичний (княгиня Ольга, королева Галицько-

Волинська Анна) або благодійницький характер (княгиня Анастасія Ольшанська, Гальшка Гулечівна Лозка) [3].

За княжої доби виділяється незначна кількість жінок, що мали вплив на суспільно-державні справи – це передусім дружини князів або доньки князів, які одружилися із іноземними правителями. В литовсько-польську добу чи не єдиною формою прояву власної суспільної активності для українських жінок вищих верств було благодійництво. За козацько-гетьманської доби виділяються два типи суспільно активних жінок: тип дружини-господині, що за відсутності чоловіка-козака управляє господарством та тип жінки-козачки, що зі зброєю в руках відстоює свою родину і садибу чи бере участь в повстанських загонах. В часи Гетьманщини були жінки з козацько-старшинських родів, що відігравали певну роль в суспільно-політичному житті, в основному через вплив на своїх чоловіків або синів, які мали владу [4].

Але для переважної більшості жінок, особливо з нижчих верств, сім'я була єдиною сферою суспільної та виробничої діяльності, адже законодавство закріплювало панівне становище чоловіка в сім'ї, для одружених жінок часто після шлюбу наставала «громадянська смерть». Окрім того дискримінаційну дію офіційного права щодо жінок посилювали норми звичаєвого права, побутової культури та національно-культурних стереотипів [5]. Обмежений доступ до освіти також не сприяв активності жінок в суспільних справах. Політична безправність жінок та пригноблення їх індивідуальності обумовлювалося загальним устроєм суспільного та громадського життя.

Залучення жінок до громадсько-політичних справ почалося у XIX столітті під впливом кількох основних чинників, які вплинули на зміни в світогляді та в суспільному становищі жінок.

Поширення в Україні західноєвропейських ідей романтизму сприяло розвінчання середньовічних упереджень щодо жінки, а також сприяло поширенню ідей емансипації. Теорії прав людини, які стають популярними в цей період, артикулювали в контексті природних прав необхідність отримання основних прав жінками для реалізації їх суспільного потенціалу.

Зацікавлення вітчизняних мислителів жіночими питаннями тісно пов'язане із поширенням світогляду романтизму та розвитком національно-патріотичної ідеології. Відома дослідниця жіночого руху України Л. Смоляр зазначає, що осмислення суспільних проблем жіноцтва в Наддніпрянській Україні розпочалося у I половині XIX століття і виділяє такі етапи зацікавлення жіночою проблематикою:

- 20-ті рр. – вивчення становища жінки в етнокультурному аспекті, особливостей національної традиції відношення до жінки (М. Максимович, Л. Боровиковський, М. Костомаров);
- 30-40-ві рр. – набрала ширшого розвитку ідея емансипації жінки, жіноче питання аналізується як соціальна проблема (Кирило-Мефодіївське братство);
- 40-50-ті рр. – встановилася одностайна думка про існування жіночого питання та необхідність його вирішення, поширеним явищем в пресі стала критика освітньо-виховної системи жінок;
- 50-60-ті рр. – жіноче питання набрало самостійного значення, емансипаційна проблема зайняла значне місце на сторінках журналів і газет, в дискусіях істориків, юристів, соціологів, філософів [6].

Серед українських мислителів Західної України II половини XIX ст., які першими торкнулися жіночого питання, найвидатнішим був І. Франко. У своїх творах І. Франко повне вирішення жіночого питання пов'язував зі зміною соціально-економічних, політичних і культурних відносин. Але досягнення справедливого соціального ладу іде поступово, перш за все через загальнокультурний розвиток народу і у тому числі жінок. І. Франко не поділяв жінок та чоловіків на «два відокремлені світи» і завжди виступав «оборонцем людини в жінці» [7].

Можна стверджувати, що жіноче питання, як правило, розглядалося не окремо, а в контексті більш широкого кола питань: у Наддніпрянській Україні домінували соціал-демократичні, а на Західній Україні – націонал-демократичні. Найбільш прихильними і послідовними у вирішенні жіночого питання були соціал-демократи, зокрема у програмі однієї із партій прихильних до цієї ідеології зазначено: «Під правом голосування розуміємо активне і пасивне право вибору. Право те повинно бути признане як мущинам так і жінщинам» [8].

Росту самосвідомості та суспільно-політичної активності жінок сприяли також обставини гласності, що склалися у ході економічних та соціальних реформ II половини XIX ст. Ліквідація кріпосного права, поширення літератури з питань емансипації, ознайомлення з творами іноземних авторів з жіночої проблематики, обговорення становища жінки в періодичних виданнях істотно вплинули на процес емансипації жінок, спонукали жінок до активних дій на захист своїх прав та інтересів.

Головними критеріями ступеню вивільнення жінки стали освіта та економічна незалежність. Українські жінки боролися за право та можливість навчатися на усіх рівнях: їхні вимоги стосувалися відкриття шкіл для селян, можливості для жінок здобувати середню та вищу освіту.

До II половини XIX ст. на Наддніпрянській Україні жіноча освіта була практично відсутня, бо домінуючою була думка, що освіта матиме шкідливий вплив на лагідну жіночу вдачу. У ході соціально-економічних реформ середини XIX ст. була розпочата реформа в галузі початкової та середньої освіти жінок. Але започаткувавши реформу, уряд не підтримав її розвиток, перекинувши роботу по її організації на земські установи та громадськість, які для своєї діяльності мали досить обмежені ресурси. Про те, що лише невеликий відсоток жінок навчалися у школі, свідчить факт, що в 1897 р. лише 13,7% жінок у віці 9-49 років було грамотних (у чоловіків – 39,1%), у віці 50 років і більше – лише 6,5% (у чоловіків – 20,5%) [9]. Середня освіта також була недоступною для жінок, бо державна реформа, давши поштовх до її поширення, не підтримала її фінансово і середня освіта функціонувала, в основному, на кошти різних товариств та пожертвування, а це обмежувало розвиток середньої жіночої освіти. Вища освіта ще в більшій мірі була недоступною для жінок. Незначна кількість студенток мала можливість поїхати на навчання за кордон. Певною формою отримання жінками вищої освіти стали Вищі жіночі курси, перші з яких були відкриті у 1878 р. при Київському університеті і, які стали результатом тривалої боротьби жінок за доступ до вищої освіти [10].

З 1872 р. на західноукраїнських землях почало запроваджуватися обов'язкове початкове навчання для дівчат, хоча зрушення у цій сфері відбувалися повільно, бо більшість селян досить упереджено ставилися до освіти своїх доньок. 23 березня 1897 р. жінки Австро-Угорщини офіційно отримали право навчатися на філософських факультетах на рівні з чоловіками, а з вересня 1900 р. – право навчатися на медичних факультетах [11]. Але правом на вищу освіту до Першої світової війни в Галичині змогло скористатися не багато жінок. Наприклад, кількість студенток на філософському факультеті Львівського університету протягом 1897-1910 рр. зросла з 6 до 388, відповідно з 3,72% до 36,26% від загальної кількості студентів факультету. На медичному факультеті за 1900-1910 рр. кількість студенток зросла з 4 до 57, відповідно з 3,14% до 16,01% від загального числа студентів факультету [12].

Не зважаючи на те, що освіта для жінок залишалася рідкісним явищем, право та можливість для жінок навчатися засвідчили істотні зміни у суспільній свідомості та сприяли росту самосвідомості та активності жінок. Як зазначає О. Маланчук-Рибак це дало правовий ґрунт для основної емансипаційної тріади «освіта-фахова праця-матеріальна незалежність» [13].

До XX століття самостійна жіноча праця використовувалася слабо і основною сферою її застосування залишалося домашнє господарство. На початку XX століття жінки в Україні залучаються до промислового виробництва. Не зважаючи на те, що їхня праця насамперед мала економічну мотивацію, робітниці формують істотно новий соціальний тип жінки, що позначилося на їх сімейному житті, вихованні дітей, способах соціалізації та громадсько-політичній активності.

Важливими чинниками, які вплинули на зміни в світогляді та в суспільному становищі жінок були Перша світова війна та революційні потрясіння.

Відірвавши всіх молодих та працездатних чоловіків від виробництва, Перша світова війна збільшила притік жінок і дітей на фабрики та заводи. Поставивши жінок в екстремальні умови, війна суттєво змінила їх світобачення, зокрема розхитала стереотипи статевого поділу праці, а також поділу професій на жіночі і чоловічі, сприяла більшій активності жінок не лише в економічному, а й політичному житті.

Жінки активно долучаються до революційної діяльності соціалістичного та національно-визвольного спрямування, бо сподівалися, що таким чином разом з соціальною рівністю чи національним визволенням і собі виборять рівність.

Ще один чинник сприяв активізації жінок у суспільних справах – боротьба за надання жінкам громадянських, зокрема політичних прав.

Як на Наддніпрянській, так і на Західній Україні жінки були віднесені до категорії неправоздатних громадян. Це зумовлено державною політикою та домінуючою патріархатною свідомістю. У громадській думці II половини XIX ст. переважали уявлення, що надання жінкам політичних прав негативно відобразиться на характері жінок, сімейних відносинах і, тому це нестиме загрозу самому існуванню держави.

Боротьба жінок за політичні права була різноплановою, до основних форм можна віднести – проведення зборів і збір підписів до представницьких органів влади та уряду, написання та поширення літератури з питань політичних прав жінок, публікації в пресі.

Жінки усієї Російської імперії не мали пасивного виборчого права і були позбавлені можливості приймати участь у державному управлінні та самоуправлінні. Жінки Австро-Угорської імперії лише 1914 р. отримали право балотуватися до місцевого сейму, але можлива реалізація була перервана початком воєнних дій [14]. Активне виборче право жінкам Російської та Австро-Угорської імперій було надано у II половині XIX ст., але не на тривалий час і з великими обмеженнями [15].

Загалом громадсько-політичну активність жінок в Україні можна поділити на такі етапи:

- початки залученості жінок у громадсько-політичні процеси та становлення жіночого руху у Наддніпрянській та в Західній Україні (середина XIX ст. – початок XX ст.);
- залученість жінок у революційну діяльність соціалістичного та національно-визвольного спрямування (початок XX ст. – 1921 рр.);
- громадсько-політична активність жінок у міжвоєнний період на теренах Західної України (1921 -1939 рр.);
- діяльність жінок в радянській Україні (1922 – 1991 рр.);
- діяльність жінок незалежної України (від 1991 р.).

Перебуваючи у складі авторитарних держав, жінки Наддніпрянської та Західної України були позбавлені політичних та виборчих прав, окрім цього дискримінаційну дію офіційного права посилювали норми звичаєвого права, ментальних та національно-культурних стереотипів, побутової культури. Тому громадсько-політична активність жінок на початковому етапі була ще дуже обмеженою і не носила масового характеру, адже рівень активності жінок залежить від державного устрою, рівня суспільного розвитку та наявності прав. Реформи середини XIX ст. у Російській та Австрійській імперіях пробудили ідеї становлення вільної держави на зміну кріпосницькій та ідеї формування активної самостійної особистості як основи громадянського існування.

Єдиною формою суспільно-політичної активності, особливо для жінок вищих прошарків українського суспільства, яку можна вважати традиційною, була благодійницько-філантропічна діяльність. У II половині XIX ст., як зазначає Л. Смоляр філантропічна діяльність видозмінюється – переходить від звичайної подачі милостині та традиційної системи пожертвувань до створення спеціальних закладів, які мали на меті не тільки звичайну матеріальну підтримку маргінальних прошарків населення, а включення їх до повноцінного громадянського життя, що вказує на якісно новий ступінь розвитку громадянського суспільства [16].

Активно долучалися жінки до культурно-просвітницької праці, вони створювали недільні школи, вчителювали у сільських школах, брали активну участь у відкритті сільських бібліотек, організували народні читання.

Ще однією із форм культурно-просвітницької жіночої активності була літературна діяльність, яка давала можливість жінкам показувати жіночу долю на суспільному тлі, висловлювати нові ідеї та програми громадських дій. Етнографічна та літературна діяльність породили український театр, який для жінок відкрив нове поле для виявлення активності – гру в аматорських трупах. На той час абсолютно новою формою жіночої активності була наукова праця.

Важливим проявом громадсько-політичної активності жінок стала видавнича діяльність. Окрім того, що жінки були активними дописувачами до існуючих часописів, вони почали створювати і видавати власні, де були редакторами, авторами, дописувачами, читачами і долучилися до справи пробудження національної свідомості і громадянського пробудження українського жіноцтва [17].

Жінки також активно долучалися до різноманітних рухів, які розгорталися у ці періоди. В контексті революційного руху жінки провадили пропагандистську діяльність серед селян і робітників, перевозили, зберігали та поширювали нелегальну літературу та зброю, брали участь в організації та здійсненні терористичних актів проти представників влади, збройних опорах жандармам при арештах, в організації визволення із в'язниць своїх товаришів, а також у страйковій боротьбі. Багато жінок були учасниками кооперативного руху, який розглядали як засіб реалізації ідей емансипації та піднесення культури селянського господарства, а також антиалкогольного руху в Галичині.

В 90-х роках XIX століття жінки стали активно залучатися до політичних партій, незважаючи на юридичну заборону членства в партії, жінки брали активну участь у їх роботі, в організації різноманітних зборів та акцій.

У воєнні роки жіноцтво взяло активну участь у добровільній та санітарній праці. Молоде жіноцтво входило до складу військових частин. Багато жінок та дівчат працювали як медсестри, служили в армії.

Революція 1917 року втягнула жінок до політичного та громадської діяльності. До Української Центральної Ради увійшло 11 жінок, дві стали членами Малої Ради [18].

Найбільш повним виявом громадсько-політичної активності жінок став жіночий рух, який був неоднорідним і включав в себе кілька напрямів самоорганізації жінок.

Відома дослідниця жіночого руху України Л. Смоляр виділяє такі напрями жіночого руху України:

- ліберально-демократична або реформістська течія, що була представлена великою кількістю жіночих організацій, які досягнення рівності пов'язували з державними реформами;
- соціально-демократична або радикальна течія, підпорядковувала жіноче питання соціальному і тому його вирішення ставила в залежність від корінного перетворення суспільного ладу;
- національно-демократична течія досягнення рівноправності для жінок ставила у пряму залежність від вирішення питання про незалежність України [19].

За характером цілей та діяльності можна виділити такі типи організацій жінок: благодійницько-філантропічні, організації на підтримку жіночої освіти, суспільно-політичні об'єднання, клерикальні організації, об'єднання за професійними інтересами, товариства взаємодопомоги.

Жіноча суспільно-політична активність на початкових етапах тісно пов'язана із розгортанням жіночого руху, хоча можна стверджувати, що жіночий рух і Наддніпрянської, і Західної України розвивався у контексті загального соціального або національно-визвольного руху. Окрім того будь-яку громадську діяльність жінок у цей період можна вважати політичною, адже вона ставила під сумнів принципи і основи існування традиційних інститутів і практик, сприяла їх переосмисленню, символізувала собою акт подолання владних залежностей і стереотипів традиційної культури.

Отже, громадсько-політична активність жінок була зумовлена поширенням західноєвропейських ідей емансипації, розгортанням процесів національного відродження, соціальними перетвореннями та революційними потрясіннями, можливостями здобувати освіту та долучитися до промислового виробництва. На початкових етапах громадсько-політична активність жінок мала різноплановий характер: індивідуальний та колективний, легальний та нелегальний. Існували різні форми та напрямки активності жінок, але можна стверджувати, що вона спрямовувалася на вирішення практичних питань. Відома дослідниця жіночого руху України М. Богачевська-Хомяк вважає, що жінкам України був притаманний «прагматичний фемінізм», тобто вони не стільки боролися за свої власні права, скільки за вирішення тих чи інших суспільних проблем [20].

1. Гречуха М.С. Вибори до Верховної Ради Української РСР та участь у них жінок (стенограма доповіді на республіканській нараді активу жінок західних, Ізмаїльської і Закарпатської областей 9 січня 1947 р.). – К., 1947; Новикова Т.М. Путь советской крестьянки. – М., 1957; Жінки-трудівниці / Упорядник О.М. Козлов. – Ужгород, 1962; Чирков П.М. Решение женского вопроса в СССР (1917-1937 гг.). – М., 1978; Груздева Е.Б., Чертихина Э.С. Труд и быт советских женщин. – М., 1983; Комитет советских женщин / Ред. Н.Н. Федюшова. – М., 1987; Шевченко В.С. Господарки країни. – К., 1987.
2. Козуля О. Жінки в історії України. – К.: Український центр духовної культури, 1993. – 256 с.; Кузьмич-Березовський І. Жінка і держава. – Львів: Світ, 1994. – 287с.; Богачевська-Хомяк М. Білим по білому: жінки в громадському житті України, 1884-1939.—К.:Либідь, 1995. – 424 с.: іл.; Смоляр Л.О. Минуле заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України II пол. XIX – поч. XX ст. Сторінки історії: Монографія. – Одеса: Астропринт, 1998. – 408 с.; Савчук Б. Жіноцтво в суспільному житті Західної України (остання третина XIX ст. – 1939 р.). – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1999. – 280 с.; Маланчук-Рибак О. Жінка в історії: Навчальна хрестоматія для студентів історичних та гуманітарних факультетів університетів. – Львів, 2002. – 336 с.
3. Козуля О. Жінки в історії України. – К., 1993.; Кузич-Березовський І. Жінка і держава. – Львів, 1994.
4. Полонська-Василенко Н., Кобринська М., Трофимовська О. Жінки / Енциклопедія Українознавства: Словникова частина. Перевидання в Україні. – Львів: НТШ, 1993. – Ч. 2. – С. 686-689; Маланчук-Рибак О. Жінка в історії: Навчальна хрестоматія для студентів історичних та гуманітарних факультетів університетів. – Львів, 2002; Кулачек О. Роль жінки в державному управлінні: старі образи, нові обрії / Монографія. – К., 2005. – С. 37-38.
5. Смоляр Л.О. Минуле заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України II пол. XIX – поч. XX ст. Сторінки історії: Монографія. – Одеса, 1998. – С. 19-37; Маланчук-Рибак О. Права жінок у контексті суспільно-правової культури Галичини XIX – початку XX ст. // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1999. – Вип. 34. – С. 183-197.
6. Смоляр Л.О. Минуле заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України II пол. XIX – поч. XX ст. Сторінки історії: Монографія. – Одеса, 1998. – С. 61-67.
7. Книш І. Іван Франко та рівноправність жінки. – Вінніпег, 1956. – С. 115-116.
8. Програма Руско-Української Радикальної партії // Народ: Орган Руско-Української Радикальної партії. – Львів, 1890. – 15 жовтня. – Ч. 20. – С. 302.
9. Трофимовська О., Гардецька К. Жіноча освіта / Енциклопедія Українознавства: Словникова частина. Перевидання в Україні. – Львів: НТШ, 1993. – Ч. 2. – С. 690.
10. Смоляр Л.О. Минуле заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України II пол. XIX – поч. XX ст. Сторінки історії: Монографія. – Одеса, 1998. – С. 40-44, 68-117.; Богачевська-Хомяк М. Білим по білому: жінки в громадському житті України, 1884-1939. – К.: Либідь, 1995. – С. 45-52.
11. Zbiór ustaw uniwersyteckich. Lwow. – 1909. – S. 137-143.
12. Благий В. Студентки Львівського університету в 1897-1914 роках // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1998. – Вип. 33. – С. 132-138; Савчук Б. Жіноцтво в суспільному житті Західної України (остання третина XIX ст. – 1939 р.). – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1999. – С. 43-44.
13. Маланчук-Рибак О. Права жінок у контексті суспільно-правової культури Галичини XIX – початку XX ст. / Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1999. – Вип. 34. – С. 194.
14. Трофимовська О. Жінки / Енциклопедія Українознавства: Словникова частина. Перевидання в Україні. – Львів: НТШ, 1993. – Ч. 2. – С. 688.
15. Смоляр Л.О. Минуле заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України II пол. XIX – поч. XX ст. Сторінки історії: Монографія. – Одеса, 1998. – С. 25-28; Маланчук-Рибак О. Права жінок у контексті суспільно-правової культури Галичини XIX – початку XX ст. / Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1999. – Вип. 34. – С. 194-196.
16. Смоляр Л.О. Минуле заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України II пол. XIX – поч. XX ст. Сторінки історії: Монографія. – Одеса, 1998. – С. 117.

17. Передирій В.А., Сидоренко Н.М., Старченко Т.В. Жіноча доля на тлі доби: (Літопис жіночого руху у світлі українських видань). – К., 1998; Українські періодичні видання для жінок в Галичині (1853 – 1939р): Анотований каталог / Укладач В.А. Передирій. – Львів: Науково-видавниче підприємство “Мета”, 1996; Олійник Н. Жіноча преса: минуле і сучасність// Незалежний культурологічний часопис «І». – №27: «Фемінність та маскуліність». – 2003. – С. 96-110.

18. Верстюк В., Остапко Т. Діячі Української Центральної Ради. Бібліографічний довідник. – К., 1998.

19. Смоляр Л.О. Минуле заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України II пол. XIX – поч. XX ст. Сторінки історії: Монографія. – Одеса, 1998. – С. 67.

20. Богачевська-Хомяк М. Білим по білому: жінки в громадському житті України, 1884-1939. – К.: Либідь, 1995. – С. 19.

Я. ОЛЕКСИН (Івано-Франківськ)

НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ І РЕЛІГІЯ: ІСТОРИЧНА РОЛЬ ЦЕРКВИ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Важливим критерієм демократизації суспільства є свобода світогляду і віросповідань, оскільки людина історично ідентифікує себе не лише за індивідуальними, статевими, родовими, етнічними, культурними, моральними, державними, національними, а й за релігійними ознаками. Не перебільшуючи можна зазначити, що без релігії унеможлиблюється відродження нації в усьому спектрі її суспільно-політичного існування. Отже, українцям треба спиратися на релігійні традиції, що вкорінені в історичних формах буття і духовності українства.

Хоча, лише на підставі статистики, стверджувати, що в Україні релігійне відродження набуває ознак ренесансу передчасно. Сучасне релігійне відродження скоріше характеризується як напівсекулярний процес, у ході якого здійснюється деміфологізація і дедогматизація атеїстичної свідомості. Такий процес йде в загальному руслі демократичних перетворень, в якому старі догматичні форми свідомості не перероджуються, а ніби співіснують з духовною розкріпаченістю і політичною свободою.

Великою проблемою на шляху релігійного відродження стають міжконфесійні суперечки, як наслідок антирелігійної політики недавніх часів. Позитивні процеси демократизації українського суспільства, державно-національне та духовно-культурне відродження проявили і загострили проблеми минулого – раніше знівельовані тоталітарною владою – політичні, національні, канонічні і побутові причини міжцерковних чвар. У кожній з українських православних церков, як і у політиків, є свої аргументи, сутність яких викликана, насамперед, в розбіжності розуміння понять: “канонічність” і “автокефалія”. На практиці, однак, під впливом політичних сил, вони займають оновлено-імперську або ізоляціоністсько-автономістську позицію.

Дуже ефективно використовують розкол в українському православ’ї всякого роду зовнішні сили, намагаючись, у звільнену таким чином ідеологічну нішу, протягнути непритаманний українській свідомості неопротестанський спосіб життя. Широкомасштабний наступ на Україну нетрадиційних культів, хоча і співпадає в часі з процесом національно-релігійного відродження, є однак, ознакою і наслідком кризового стану в ідеологічному, зокрема релігійному, середовищі.

На цьому фоні ідея про утворення в Україні єдиної Помісної православної церкви здається утопічною. Щоправда в майбутньому, за умов зміцнення державного суверенітету України, вирішення цього питання буде дедалі актуалізуватися. Об’єктивно існує два шляхи утворення Помісної церкви. Перший – об’єднання нині існуючих в Україні православних церков. Другий - утворення, а вірніше - відродження, за підтримкою Вселенського патріарха, втраченої в 1868 році Київської митрополії, з поступовим приєднанням до неї окремих релігійних громад нині існуючих православних церков і подальшим набуттям канонічної автокефалії.

Подоланню кризи релігійного відродження в Україні могли б сприяти християнсько-демократичні партії, однак цей рух ще не набув належного поширення, тим більше, що і він відзначається певними розбіжностями в орієнтації і формах діяльності цих партій. Напередодні парламентських виборів 1998 року в християнсько-демократичному русі відбулося кілька розколів, викликаних не стільки ідеологічними, скільки особистісними протиріччями лідерів, що призвело до утворення ряду партій: Християнсько-демократична партія України, Українська християнсько-демократична партія, Українська республіканська християнська партія, Християнсько-народний союз, Об'єднання християн України тощо. Яскраво вираженої християнської ідеології ці партії не несуть, окрім хіба що декларативних. Політичні концепції цих партій розмиті, хоча всі вони орієнтуються на традиційну західну християнську демократію.

За своїми статутними положеннями християнсько-демократичні партії об'єднують віруючих різних конфесій, а також невіруючих, які поділяють християнські погляди. Однак, потенційного електорату, церковної бази, головним чином з числа православних, у партій нема. Українських протестантів (крім представників деяких харизматичних напрямів, яким притаманна політична активність), взагалі не цікавить політика, оскільки їх свідомість більшою мірою спрямована на особистісні мотиви і сакральні переживання. Навіть якщо сумарно скласти всі сили християнської орієнтації, які представлені у Верховній Раді України, вони не наберуть 4 відсотків. Це свідчить про те, що партії християнської орієнтації не здатні впливати на розв'язання проблем і завдань, які стоять перед суспільством.

Тільки консолідуючись, виробивши загальноприйнятну для всіх християн соціальну платформу, християнсько-демократичні партії стануть спроможними зробити по справжньому вагомий внесок в духовно-релігійне і національне відродження України.

З огляду на вищевикладене доводиться констатувати, що релігійне, насамперед християнське, відродження в Україні ще не набуло того масштабу і глибини, на яке сподівалися національно свідомі громадяни ще кілька років тому. Воно, звичайно, відбувається, але у дещо спотвореній формі. Ця деформація стала наслідком не лише атеїстичного минулого, а й неврегульованості державно-церковних відносин, прямого втручання політиків в церковне життя і загальної кризи в українському суспільстві.

Вихід з цього становища полягає в розробленні механізмів усвідомлення широкими верствами суспільства, а, насамперед, його політично активною частиною, справжньої духовної вагомості релігії і неприпустимості привнесення політичного фактору в релігійно-церковне життя суспільства. Вирішальне значення при цьому надається зваженості і толерантності у формуванні і проведенні державної політики України щодо релігії і церкви. Нова стратегія взаємної підтримки і відповідальності між релігійними інституціями, державою і суспільством передбачає одночасне розв'язання низки проблем, що ускладнюють сьогодні нормальний розвиток державно-церковних та міжцерковних відносин. Особливу роль у цьому процесі може відіграти Всеукраїнська рада церков і релігійних організацій, яка вже неодноразово демонструвала свій значний потенціал вирішення найскладніших питань на царині релігійного життя.

Вочевидь, що церква, яка об'єднує віруючу спільноту, не може лишатися байдужою до проблем, пов'язаних із соціальною стороною життя людей, також очевидним є її прагнення до досягнення соціальної дійсності в пошуку свого, притаманного лише їй місця в суспільстві.

Йдеться, передусім, не просто про розширення сфери опіки церкви, а про принципово новий рівень її соціального служіння. Це не тільки опікування нужденних і культурно-просвітницька діяльність, але, в широкому розумінні - моральне вдосконалення суспільства. З огляду на це, сприяння діяльності релігійних організацій в реалізації ними місії соціального служіння висувається в ряд найважливіших пріоритетів державної політики [1; 2].

Милосердя і добродійництво – один з найпотужніших факторів, які об'єднують віруючих різних конфесій. Ця діяльність церкви має глибокі історичні корені, і не дивно, що вона викликає повагу в суспільстві, сприяє зростанню церковного авторитету, знаходить широку підтримку громадськості і держави. Щоправда, тут ми постаємо перед одним із парадоксів нашого сьогодення. Держава, з одного боку, маючи у розпорядженні чималі матеріальні засоби, раз у раз доводить свою неспроможність ефективно вирішувати соціальні проблеми найбільш незахищених верств населення. З іншого боку, церква, яка має багатий

досвід і великий потенціал соціального служіння, позбавлена можливості активно займатися благодійництвом, оскільки їй ледве вистачає засобів на розбудову власної інфраструктури. І це відбувається тому, що, як окремим громадянам, так і суб'єктам підприємницької діяльності, сьогодні жертвувати кошти на благодійність не вигідно. Бо найчастіше, замість податкових пільг і поваги, благодійна діяльність підприємців викликає лише підозри податкових органів.

Отже в широких колах громадськості і навіть серед провідних науковців [3; 4; 5] виникає стереотипна думка, що: "Благодійні організації більшості конфесій функціонують у нас в ролі посередницької ланки і не є самодостатніми. Гуманітарна допомога надходить на їх адресу із-за кордону, а вони лише вирішують питання її розподілу". Навіть з огляду на те, що значна кількість гуманітарних вантажів із-за кордону (близько 30 % або 9 тис. т. - за даними Комісії з питань гуманітарної допомоги Кабінету Міністрів України [6; 8], дійсно надходить на адресу релігійних організацій, передчасно робити висновок, що релігійні організації в Україні виступають лише "проміжною ланкою" на шляху західної благодійності. Насправді благодійність конфесій більшою мірою втілюється в проведенні власних добродійних заходів, як-то: організація збору і розподілу пожертв в натуральному вигляді (продукти харчування, одяг тощо), організація безкоштовних їдалень для нужденних, створення різного роду закладів соціальної опіки.

Принципово новим, з огляду на недавнє минуле, є пошук релігійними інститутами нових галузей свого соціального служіння.

Ще провідний класик пенітенціарії Джон Говард (життя і діяльність якого, до речі, тісно пов'язані з Україною) відзначав велику роль і потужні можливості, які має релігія в справі духовного оновлення людини. Тепер на практиці, всього за декілька років, спеціалісти переконалися в тому, що релігія справляє величезний ефект щодо розкаяння людини у скоєному злочині і у оволодінні нею високими гуманістичними орієнтирами. Важливого значення вступ до свідомого релігійного життя набуває саме зараз, коли засуджені у колоніях, через економічні обставини, не мають роботи і перебувають у найнеприйнятніших умовах утримання. Ще більш широкі можливості щодо духовно-морального оновлення особи має релігія при організації позатюремних форм покарання, а також в період соціальної реабілітації після звільнення. З огляду на це актуалізується питання спеціальної підготовки священослужителів-проповідників-вихователів для роботи в пенітенціарних закладах. Визначним кроком на цьому шляху, в контексті державно-церковного співробітництва, повинно стати запровадження інституту капеланів пенітенціарних закладів, причому, за умов зваженого підходу до організації цього інституту, із застосуванням, зокрема зарубіжного досвіду, знімається і досить гостре питання конфесійної приналежності конкретного працівника пенітенціарії.

Подібними до цього і не менш корисними можуть стати спільні кроки держави і церкви до впровадження в Збройних силах України інституту військових капеланів [7]. Останнім часом про цю справу багато говорять, але далі розмов поки що не йде. Збройні Сили України, як і колишня Радянська Армія, є багатонаціональними, і лише однією національною чи державницько-громадянською ідеєю для виховання високого морального рівня і підтримання бойового духу військовослужбовців тут не обійтися. Нарешті, моральний рівень і громадянська відповідальність працівників українських правоохоронних органів теж не завжди заслуговують добрих відгуків з боку пересічних громадян. Висока виховна роль церкви, зокрема в особі капеланів правоохоронних органів, і тут незаперечна.

Важливим питанням гуманізації українського суспільства є розвиток духовної освіти громадян. Провідні конфесії наполегливо розвивають мережу духовних навчальних закладів, діяльність яких спрямована не лише на підготовку священнослужителів та служителів інших релігійних спеціальностей, а і на широку пропаганду гуманістичних ідей. Церкви набувають зараз могутнього освітнього потенціалу, який може виявитися корисним і для навчання спеціалістів нерелігійних спеціальностей: істориків, філософів, філологів, психологів тощо. За для цього необхідно по новому переосмислити законодавчі положення про відокремлення школи від церкви.

Тут треба усвідомити, що в контексті духовно-просвітницького співробітництва між конфесіями і навчальними закладами світського типу мова йде не про нав'язування учням чи студентам певної релігійної ідеології, а лише про всебічне їх ознайомлення з основами релігії. Пропонується узаконити і систематизувати викладання у навчальних закладах релігійно-філософських, релігієзнавчих та релігійно-пізнавальних дисциплін, яке, втім не буде

супроводжуватися виконанням релігійних обрядів і церемоній і носитиме інформативний характер.

Сама сфера освіти в духовних навчальних закладах може розширитися за рахунок більш тісного їх співробітництва із секулярними навчальними закладами, як-то, наприклад, взаємна акредитація, за умов, звичайно, державного сприяння цьому процесові.

На цьому шляху вже досягнуто домовленості про співробітництво Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій з Міністерством освіти і науки України, щодо сприяння прийнятним формам релігійної освіти в світських учбових закладах та допомоги органів освіти у викладанні загальноосвітніх дисциплін в релігійних навчальних закладах. З цього приводу створена спеціальна змішана комісія.

Релігійні організації України вживали численних заходів на ниві доброчинності, подаючи допомогу нужденним, дітям, хворим та інвалідам у лікарнях, сирітських домах, місцях позбавлення волі. Загалом, вони акумулювалися і здійснювалися релігійними місіями, яких у 2000 р. в Україні було 104 і які – в переважній більшості – працювали під егідою протестантських церков.

Українська греко-католицька церква заснувала добродійну організацію «Карітас», яка є асоційованим членом всесвітньої організації «Міжнародний Карітас». Активно працював в соціальній сфері Всеукраїнський союз об'єднань євангельських християн-баптистів.

Чи не найпрогресивнішим кроком на шляху поліпшення координації соціальної і гуманітарно-благодійницької діяльності конфесій та їх співробітництва у цьому напрямі з державою стало розроблення Всеукраїнською радою церков і релігійних організацій спільно з Держкомрелігій України Програми розвитку милосердницької та добродійної роботи “В ім'я Христа” [8].

Нею, зокрема передбачаються такі напрями:

- * координація дій державних органів, громадських і релігійних організацій направлених на формування в суспільстві світогляду солідарності поколінь, виховання поваги до літніх людей, почуття відповідальності дітей за долю батьків, підвищення престижу сім'ї;
- * надання милосердницької та добродійної допомоги знедоленим і людям похилого віку, розширення осередків гуманітарної допомоги, створених при релігійних організаціях;
- * сприяння обслуговуванню ветеранів війни та праці, інвалідів, непрацездатних людей, дітей-інвалідів у лікувально-оздоровчих закладах, наркозалежних - у відповідних реабілітаційних центрах;
- * розширення при клінічних лікарнях медико-соціальних відділень для лікування самотніх людей, осіб літнього віку, дітей-сиріт, одиноких матерів, членів багатодітних родин, малозабезпечених верств населення;
- * створення при підтримці місцевих органів виконавчої влади пунктів соціальної допомоги за місцем проживання літніх людей, самотніх хворих, ветеранів війни і праці із залученням до цієї діяльності громадськості та добродійних організацій, що діють при релігійних місіях і братствах;
- * активізація душпастирської роботи в будинках престарілих, інвалідів та установах виконання покарань;
- * поширення мережі закладів безкоштовного харчування для соціально незахищених верств населення, самотніх і літніх людей. Відкриття під опікою релігійних організацій таборів відпочинку для дітей із багатодітних сімей, дітей-сиріт і дітей, постраждалих від аварії на ЧАЕС;
- * налагодження зв'язків з одновітцями за кордоном з метою поширення руху добродійної та милосердницької діяльності в Україні. Активізація діяльності релігійних організацій щодо співпраці з міжнародними релігійними добродійними установами, які беруть участь в розв'язанні соціальних проблем літніх людей і всіх осіб, що потребують допомоги;
- * започаткування міжцерковного фонду “Добродійність та милосердя”, який би акумулював необхідні кошти для реалізації благодійної та милосердницької діяльності релігійних організацій;

- * створення при багатопрофільних лікарнях відділень сестринського догляду за хронічно хворими людьми похилого віку та налагодження допомоги у підготовці кадрів патронажного медичного персоналу з числа членів християнських організацій;
- * активізація зусиль державних органів, громадських і релігійних організацій в напрямку формування громадської думки: “не залишати людей сам на сам із матеріальними нестатками, зневірою”.

Програма цих дій була схвалена на засіданні Організаційного комітету з підготовки та відзначення в Україні 2000-ліття Різдва Христового 15 вересня 1998 року, її реалізації значною мірою сприяє низка законодавчих актів України.

Звичайно, що соціальна і гуманітарна суспільна роль церков та релігійних організацій не вичерпується, ані цим переліком, ані всім вищеописаним. Тут наведені, насамперед, як приклади, лише основні напрямки, в яких конфесії здійснюють своє соціальне служіння і розвиток яких потребує суттєвої корекції державної політики України в галузі релігійно-церковного життя.

1. Про невідкладні заходи щодо остаточного подолання негативних наслідків тоталітарної політики колишнього Союзу РСР стосовно релігії та відновлення порушених прав церков і релігійних організацій: Указ Президента України від 21.03.2002 № 279 // Офіційний вісник України. – 2002. – № 12. – Ст. 563.

2. Кальниш Ю.Г. Пріоритетні напрямки розвитку системно-посередницької моделі державно-церковних відносин в Україні // Зб. наук. пр. Української Академії державного управління при Президенті України. – К.: Видавництво УАДУ. – 1998. – Випуск 1. – С. 200–204.

3. Саган О. Релігія як суспільно-функціонуючий феномен: Автореф. дис. д-ра філософ. наук: Ін-т філос. ім. Г.С. Сковороди НАН України. – К., 2005. – 250 с.

4. Марчук В.В. Церква, духовність, нація: Греко-католицька церква в суспільному житті України ХХ ст. / Прикарпатський університет ім. В. Стефаника. – Івано-Франківськ: Плай, 2004. – 464 с.

5. Бондаренко В. Д., Єленський В. В., Журавський В. С. Релігійне життя в Україні: стан проблеми, шляхи оптимізації. – Київ: Логос, 1996. – 413с.

6. Особливості сучасних міжнародних стосунків релігійних організацій України. Звіт про роботу секції // Матеріали Першого всеукраїнського християнського конгресу “Примирення – дар Божий, джерело нового життя”. – К., 1999. – С. 132.

7. Результати соціологічного дослідження “Релігія та Церква в сучасній Україні”. Презентація відбулася 14 червня 2004 р., м. Київ, УНІАН РІСУ. – Релігійно-інформаційна служба України.

8. Релігійна панорама. – Київ., 2000. – С. 51-59.

9. Церква і соціальні проблеми. Доповіді та документи: Єпархальний Собор Стрийської єпархії УГКЦ, 17-20 лютого 2002, Стрий-Моршин. – Л.: Монастир Свято-Іванівська Лавра, 2002. – 136с.

SUMMARY

Oleksin Ya. NATIONAL REVIVAL AND RELIGION: A HISTORICAL ROLE OF CHURCH IS IN UKRAINIAN SOCIETY

This article researches of the most important problems of contemporary national politology – the issue of state policy in the sphere of interchurch relationship in the policonfessional circumstances.

Making use of the method of historical reconstruction and analyzing sources, he researched the evolution of forms of interplay between state authorities and church institutions on the territory of Ukraine in different periods of Ukraine’s development. Basing on the systemic approach and theoretical generalization gives a broad outline of priorities of state policy in the of relationship existing between state and as well as relationship between various confessions.

**ДИТЯЧА БЕЗПРИТУЛЬНІСТЬ ЯК
РЕЗУЛЬТАТ ЖОРСТОКОГО ПОВОДЖЕННЯ З ДІТЬМИ**

Дитяча бездоглядність і безпритульність – прямий наслідок сучасної соціально-економічної дестабілізації. Кризова ситуація в Україні характеризується зростанням соціального неблагополуччя сімей; падінням їх життєвого рівня; жорстоким середовищем; віддаленням системи освіти від дітей з важкою долею; посиленням загальної криміногенної ситуації і зростанням злочинності.

Визначення безпритульності, можна знайти в нових законодавчих актах України. Так, у Законі України „Про основи соціального захисту бездомних громадян і безпритульних дітей” безпритульні діти визначаються як діти, які були вимушені залишити або самі залишили сім’ю чи дитячі заклади, де вони виховувались, і не мають певного місця проживання [2]. Бездоглядні діти – це діти, які проживають в сім’ї, але відповідний контроль за їх поведінкою, навчанням розвитком і вихованням з боку батьків і школи відсутній. В силу різних причин вони йдуть з дому, займаються бродяжництвом, ночують на вокзалах і в підвалах, стають об’єктами кримінальних структур, займаються жебракуванням, крадіжками, наркоманією і проституцією.

Жодна державна, чи недержавна організація не знає, скільки в Україні безпритульних дітей. Офіційно називають цифру від 100 до 200 тисяч. Неофіційно – від мільйона до двох. (Всього в Україні 9 мільйонів дітей). Експерти кажуть, що Україна зараз переживає, так звану “третю хвилю” дитячої безпритульності. Дітей вулиці на сьогодні майже стільки, як після громадянської та Другої Світової воєн. Але, якщо тоді це були переважно сироти, то у більшості теперішніх безпритульних батьки живі. Багато хто з безпритульних підлітків хворіє на туберкульоз, шкірно-венеричні хвороби, близько 10 % хворі на СНІД. Ще одна причина смертей серед таких дітей – це відсутність віри у майбутнє. Коли вони досягають віку 17-18 років, їх охоплює справжній жах. Вони розуміють, що на вулицях їм більше не подають, вони розуміють, що втрачають здоров’я, бачать, як поруч один за одним помирають їхні товариші. І у них виникає страх перед майбутнім.

Майже всі вуличні діти є жертвами злочинців, а пізніше і самі ними стають. Їх змушують жебракувати, красти, займатися проституцією та порнографією. Фахівці вважають, що масова дитяча бездоглядність за кілька років може призвести до демографічної катастрофи в Україні. Деякі демографи вважають, що ситуацію з дитячою безпритульністю в Україні може також погіршити грошова допомога при народженні дитини, яку уряд впровадив з квітня 2005 року. Приклад деяких зарубіжних країн показує, що грошові заохочення матерям призводять до зростання народжуваності, у першу чергу, серед соціальних низів. У майбутньому багато таких матерів не бажають опікуватися дітьми.

На думку В.І. Матвієнка, російського науковця, причини дитячої бездоглядності і безпритульності різноманітні. За часи реформування держави і економіки молодь і діти були просто забуті на довгий період. За останні роки послабився інститут сім’ї, зберігається високий рівень розлучень і побутового п’янства, знизилась відповідальність батьків за виховання і освіту дітей, і, що характерно не тільки для асоціальних, але і благополучних з матеріальної точки зору сімей. Зі сторони школи послаблений контроль за реалізацію права на освіту дітьми шкільного віку, втрачені виховні функції школи. В результаті більше дітей не відвідують школи, і при цьому ніхто не несе відповідальності – ні школа, ні батьки, і в законодавстві немає чіткого механізму в цьому питанні [3].

Аналіз сучасної ситуації в Україні дозволяє виявити найбільш суттєві фактори, які провокують інтенсивний розвиток дитячої бездоглядності. Однією з причин зростання кількості бездоглядних дітей є сімейне неблагополуччя. Кризове становище сім’ї сьогодні можна простежити за кількістю дітей, витіснених із сімей на вулицю, дітей, які пройшли через приймальник-розподільник, притулки і центри допомоги.

Реальна ефективність здійснюваної в країні політики в напрямку профілактики дитячої бездоглядності залишається дуже низькою. Нечисленними є і наукові дослідження проблеми

дитячої бездоглядності і безпритульності (І.І.Парфанович, І.М.Трубавіна, К.Б. Левченко, В.О. Тюріна).

Одним з досліджень, яке має безпосереднє відношення до теми наших наукових пошуків, є дослідження Міністерства освіти Російської Федерації, в якому вивчалися показники стійких тенденцій і причин безпритульності дітей.

Дослідження безпритульних дітей і підлітків допомогло визначити:

- структуру, якісний склад сімей безпритульних і характер взаємовідносин в сім'ї;
- мотиви бродяжництва;
- особливості постійного місця перебування в період бродяжництва;
- спосіб життя і стан здоров'я;
- рівень грамотності;
- включення у групові відносини в потенційно девіантному середовищі;
- залучення до тих чи інших форм девіації;
- бажання або небажання повернутися в сім'ю, в дитячий будинок;
- ціннісні орієнтації і плани на майбутнє.

За даними дослідження було визначено соціально-психологічний портрет безпритульних. Так, виявлено, що:

- в складі «дітей вулиці» близько 70 % – це безпритульні діти з повних або неповних сімей;
- до 15 % діти, які втекли із дитячих будинків і притулків;
- 15 % діти, які втекли від опікунів, піклувальників.

Це означає, що істинні причини безпритульності дітей полягають в незадовільному соціальному положенні багатьох сімей, особливо в регіонах, де економічний занепад, велике безробіття, кримінальний фон став хронічним, в організації соціального захисту є недоліки, а благочинні рухи відсутні.

Серед безпритульних і бездоглядних 20 % дітей у віці від 7-10р. , 60 % дітей у віці – 11-14р., і 20 % дітей старше 14 р.

Моральна атмосфера в сім'ях бездоглядних дуже важка. Вона характеризується наступними показниками:

- у 72 % сімей хтось з батьків, або інших родичів вживає алкоголь або наркотики;
- у 24 % сімей хтось з батьків знаходиться в місцях позбавлення волі;
- у 21 % сімей хтось з батьків важко хворіє;
- у 18 % сімей хтось з батьків позбавлений батьківських прав [1, 17].

Вже з аналізу цих причин стає зрозумілим те, що основне джерело бездоглядності це девіантна або конфліктна сім'я. Жорстоке поводження з дітьми, як форма девіантної поведінки батьків, рідних, опікунів і піклувальників, може бути однією з причин безпритульності дітей, відчуження їх від сім'ї.

Інше дослідження, яке було проведено у 2003 р. Державним інститутом сім'ї та молоді, стосується поширення жорстокого поводження з дітьми в Україні. За його результатами:

- 25 % випадків свідчать про те, що діти переживають у своїй сім'ї насильство з боку найближчого сімейного оточення, причому не завжди з боку дорослих; чи не найбільш конфліктними є стосунки між дітьми в сім'ї;
- 20 % дітей вважають ставлення до себе з боку старших за віком школярів та незнайомих однолітків – насильством;
- майже 40% дітей засвідчують наявність психологічного насильства з боку батьків у ставленні до них;
- 40% опитаних батьків вважають за необхідне застосування фізичного покарання своїх дітей як основного методу виховання [4, 47].

Найчастіше вважається, що жорстокість – це лише ті випадки, про які розповідають ЗМІ: побиття дитини до смерті, занедбання дитини, яка помирає з голоду, не відповідає розвитку за віком; діти, яких батьки виганяють на заробітки, які самі шукають собі їжу. Але такий погляд на жорстоке поводження з дітьми робить непоміченими інші вчинки: виховання з застосуванням фізичних покарань, регламентація життя дитини у відповідності з поглядами батьків, сварку за будь-яку провину дитини. В більшій чи меншій мірі так поступають майже в кожній сім'ї, тільки батьки не вважають це жорстокістю стосовно дітей. Крім того, жорстоке

поводження з дітьми демонструють вчителі, вихователі, однолітки. Зокрема, мають місце непоодинокі випадки приниження гідності дітей вчителями. Нерідко конфіденційна інформація щодо проблем дитини та її сім'ї розголошується і стає предметом обговорення у класному колективі, серед батьків. Характерним для нашого суспільства є те, що існує тенденція щодо замовчування та приховування фактів жорстокого ставлення до дітей. Тому кількість звернень до правоохоронних органів щодо подібних явищ є незначною. В основному звертаються вчителі та сусіди, які можуть засвідчити факти жорстокості стосовно дитини. Головною ж причиною відсутності звернень до правоохоронних органів є брак інформації щодо того, в яких випадках потрібно звертатися з приводу жорстокого ставлення, до яких інстанцій необхідно звертатись і якою є процедура звернень.

Для з'ясування характеру актуальності досліджуваної проблеми в план-інтерв'ю для опитування експертів було включено запитання „ У яких сферах життя жорстоке поведіння з дітьми найбільше поширено? ” За твердженням трохи більше половини експертів, сім'я є тією сферою суспільного життя, де жорстоке поведіння з дітьми найчастіше має місце.

Державний комітет статистики України веде облік даних (окремі з них стосуються насильства над дітьми), які представлені в таблиці [5]:

	Усього осіб			У віці 0—14 років			У тому числі 0—2 року		
	Обидві статі	Дівчатка	Хлопчики	Обидві статі	Дівчатка	Хлопчики	Обидві статі	Дівчатка	Хлопчики
Усього померлих	2704	866	1838	1687	604	1083	568	235	333
З них: вбивства	160	87	73	90	45	45	29	13	16
Голодування	2	1	1	2	1	1	1	—	1

Отже, дитина, яка зазнала насильства, одержує травматичний досвід, який супроводжується психічними переживаннями у формі неадекватних поведінкових реакцій. Все це призводить до дезорганізованої поведінки, виникнення відхилень у її розвитку.

Дослідники зазначають, що діти, які пережили різні види насильства, мають проблеми з навчанням, невпевнені в собі, демонструють почуття тривоги, гніву, депресії, у них порушені контакти з дорослими. До того ж у дітей не формується позитивна модель сімейних стосунків, вони очікують небезпеку, втрачають дитинство як безхмарний, щасливий період життя, передчасно набувають досвіду дорослих розчарувань.

Жорстокість стосовно дітей викликає в них почуття вини, невпевненість у собі, сприяє формуванню психологічних комплексів та значною мірою деформує процес соціалізації. Як наслідок, в особистості формуються переважно негативні якості: агресія, жорстокість, ненависть до світу, безцільність буття, жадоба неусвідомленої помсти або ж, у протилежному випадку, дитина починає шукати психологічний захист, опіку, безпеку в інших людей. Перенесене в дитинстві насилля, зазвичай, залишає слід у свідомості людини на все життя.

Діти вулиці, діти-сироти, діти, позбавлені батьківського піклування, найбільш часто страждають від насильства. Жорстоке поведіння в сім'ях стає причиною того, що діти тікають з сім'ї, стають бездомними. Але є й протилежний вплив – за відсутності нормальних, цивілізованих умов існування та спілкування, перебуваючи в маргінальній обстановці, діти стикаються тут з жорстокістю та насильством як з боку однолітків, так і дорослих.

У наш час і при живих батьках є багато дітей — соціальних сиріт. Їх батьки позбавлені прав, або не виконують батьківських обов'язків по відношенню до неповнолітньої дитини.

Таким чином, з усього вищесказаного можна зробити такі висновки:

– у нашому суспільстві факти жорстокого поведіння з дітьми значно перевищують кількість звернень громадян стосовно подібних явищ;

- досить поширеною серед громадян, і дітей зокрема, є тенденція щодо замовчування та приховування фактів жорстокого ставлення;
- найчастіше діти стають об'єктами жорстокості з боку найближчого оточення;
- кривдником дитини може стати кожен, хто має можливість спілкуватися з нею та переважає її за якимось критерієм: віком, статусом, фізичною силою;
- найбільше звернень стосовно жорстокого поводження з дітьми в сім'ї надходить від учителів та сусідів;
- помічниками дітей у відстоюванні та захисті їх прав може бути будь-хто, кому дитина довіряє;
- найвагомішою причиною відсутності звернень дітей з приводу жорстокого ставлення є брак інформації щодо того, в яких випадках слід звертатися, до яких саме інстанцій і якою є процедура звернень.

Проаналізувавши ситуацію з «дітьми вулиці» на сьогоднішній день, можна зробити висновки, що у сфері попередження бездоглядності дітей і підлітків потрібно приділяти більшу увагу ефективності виховної, психолого-педагогічної роботи, зокрема, зосередитися на великій кількості дітей шкільного віку, які залишають навчальні заклади, оскільки вони не здатні надати цим дітям необхідної допомоги. Тому доцільно створити в кожному регіоні інфраструктури, метою яких є захист прав дітей і підлітків, забезпечення соціально-педагогічної і медико-психологічної допомоги неповнолітнім, які мають певні проблеми в розвитку, навчанні, поведінці і соціальній адаптації. Дуже важливо здійснювати спеціальну підготовку громадян, які бажають взяти на виховання чужих дітей, контролювати умови життя усиновлених дітей і вести медико-психолого-педагогічний патронаж таких сімей. Державна підтримка повинна бути не одноразовою, а охоплювати період від підготовки матері до народження дитини, і, завершуючи тим етапом, коли людина здатна сама заробляти гроші. Державі потрібно, щоб постійно відновлювався трудовий потенціал, щоб були люди, які здатні працювати, творити.

1. Дети социального риска и их воспитание. Учебно-методическое пособие / Под науч.ред. Л.М. Шипицыной. – СПб.: Издательство «Речь», 2003. – С. 144.
2. Закон України від 2.06.2005 р. N 2623-IV „Про основи соціального захисту бездомних громадян і безпритульних дітей”
3. Матвиенко В.И. О мерах по ликвидации безнадзорности и беспризорности детей / Стенограмма заседания Гос. думы от 3.04.02 // Официальные документы в образовании. – 2002. – № 13. – С. 6-40.
4. Механізми взаємодії органів державної влади та неурядових організацій у протидії жорсткому поводженню з дітьми. Навчально-методичний посібник / За ред. К.Б. Левченко, І.М. Трубавіної. – К.: Юрисконсульт. – 2005. – 452с.
5. Система захисту дітей від жорстокого поводження / За заг. ред. К.Б. Левченко, І.М. Трубавіної. – К.: Держсоцслужба, 2005. – 344с.

SUMMARY

Ryul' V. CHILDREN'S HOMELESSNESS AS A RESULT OF ABUSE

The problem of children's homelessness and abuse was investigated in this article. Child's neglect and homelessness is a result of modern social-economic hardship. Crises situation in Ukraine is characterized by the growth of social instability of the families, fall of the living standards of society, the increase of the criminal situation.

More attention should be paid to the effective educational, medico-psychological and pedagogical work with this group of children. It is very important to do special training with families who adopt such children, control the living conditions of the adopted children. The state help and support of homeless children are of the great importance.

*Т. СЕРГІЄНКО (Ужгород),
С. РОМАН (м. Банська Бистриця, Словаччина)*

**ЗАКАРПАТТЯ В КАРПАТСЬКОМУ ЄВРОРЕГІОНІ:
ЕТНОПОЛІТИЧНІ ЧИННИКИ РОЗВИТКУ СПІВРОБІТНИЦТВА**

Єврорегіони – одна з вищих організаційних форм транскордонного співробітництва суміжних самоврядних територіальних спільнот у Європі. До складу єврорегіонів входять, зазвичай, декілька адміністративно-територіальних одиниць держав-сусідів. Це – асоційовані міжнародні об'єднання із спільними координуючими та інститутованими керівними структурами. Нині в Європі нараховується понад 180 єврорегіональних об'єднань (в т.ч. 8 областей України входять до складу 6 єврорегіонів). Першим з-поміж єврорегіонів за участі адміністративно-територіальних одиниць України був Карпатський єврорегіон.

Карпатський єврорегіон – міжнародна асоціація прикордонних адміністративно-територіальних одиниць п'яти держав: України, Польщі, Угорщини, Словаччини та Румунії. Єврорегіон створено 14 лютого 1993 р. Територія єврорегіону складається з 4-х областей західної частини України (Львівської, Закарпатської, Івано-Франківської, Чернівецької), 5-ти областей Угорщини (Боршод – Абауй – Темплен, Гевеш, Яс – Надькун – Сольнок, Саболч – Сатмар – Берег, Гайду – Бігар), Підкарпатського воєводства Польщі, Кошицького та Пряшівського країв Словаччини, 7-ми повітів Румунії (Бігор, Ботошани, Марамуреш, Сучава, Сату Маре, Зілаг і Харгіта). При заснуванні асоціація охоплювала територію 53 200 км² із населенням 5 млн. осіб, зараз – 161 279 км² і майже 16 млн. осіб. Карпатський єврорегіон – другий за масштабами в Європі [1].

Рада Європи, Європейська Комісія та інші керівні загальноєвропейські структури позитивно оцінюють результати майже півтора десятилітньої діяльності Карпатського єврорегіону, як важливого чинника безпеки і стабільності в Центральній Європі. Особливо продуктивною вважається роль єврорегіону в запобіганні міжнаціональним конфліктам та сприянню збереження національної самобутності етнічних спільнот на суміжних прикордонних територіях [2].

Утім, і після розширення Євросоюзу в 2004 і 2007 роках певні етнополітичні проблеми в Карпатському єврорегіоні продовжують існувати. Зокрема, щодо становища багаточисельної угорської національної меншини в Румунії і Словаччині, розв'язання циганського (ромського) питання у всіх державах єврорегіону, русинсько-українського поділу в Словаччині, Польщі та Україні тощо. Нові проблеми у транскордонних зв'язках етнічно споріднених спільнот єврорегіону можуть виникнути після вступу РП, СР і УР з 1 січня 2008 року до „Шенгенської зони”. Тому необхідним є моніторинг та фундаментальне наукове вивчення взаємозв'язку процесів становлення і розвитку європейської та національної ідентичності в Карпатському єврорегіоні.

Закарпатська область виступала одним із активних ініціаторів і засновників створення Карпатського єврорегіону в 1993 році. Після розширення ЄС керівними загальноєвропейськими структурами Карпатський єврорегіон визначено експериментальним у контексті ефективності здійснення Європейської Політики Сусідства (ЄПС) Євросоюзом щодо його нових східних сусідів. Керівні органи ЄС впродовж бюджетного періоду 2007-2013 років планують направити на підтримку ініціатив Карпатського єврорегіонального об'єднання до 500 млн. євро, в т.ч. 10% цієї суми спрямовується українській стороні [3]. З квітня 2007 року в порядку ротації Закарпатська область головує в Раді Карпатського єврорегіону і може зіграти вагомую координуючу роль в інтенсифікації співробітництва та ефективному залученню європейських коштів для реалізації конкретних масштабних транскордонних проектів.

Разом з тим, подальшому зростанню консолідуючої і координуючої ролі Закарпаття в системі співробітництва учасників Карпатського єврорегіону сприяє також комплекс етнополітичних чинників, до яких варто віднести поліетнічний склад населення області, де етнічно представлені національними меншинами народи всіх межуючих з Україною на заході постсоціалістичних держав, багатотисячолітні традиції толерантного співіснування та міжнаціональної злагоди різноманітних етнічних спільнот на цій прикордонній території,

ефективно діюча система захисту прав і гарантії національно-культурного розвитку всіх етносів, розвинута сітка міцних культурно-духовних і загалом міжнародних гуманітарних зв'язків, білігнівз і навіть полімовність багатьох мешканців прикордоння тощо.

Утім, звернемося до даних офіційної статистики щодо поліетнічного складу населення Закарпатської області:

Таблиця 1

Національний склад населення Закарпаття згідно з даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. [4].

Національність	Чисельність (чол.)	Відсоток серед населення	Співвідношення 2001 р. до 1989 р. (в %)
Все населення	1254614	100,0	100,7
в тому числі:			
Українці	1010127	80,5	103,4
Угорці	151516	12,1	97,3
Росіяни	30993	2,5	62,7
Румуни	32152	2,6	109,0
Цигани	14004	1,1	115,4
Словаки	5695	0,5	77,7
Німці	3582	0,3	103,0
Євреї	565	0,05	21,4
Білоруси	1540	0,15	61,1
Інші національності	4440	0,2	73,9

Як засвідчують дані таб.1, етнічні представники державотворчих народів сусідніх з Україною держав – нових членів ЄС складають 15,2% населення області, в т. ч. угорці – 12,1%, румуни – 2,6%, словаки – 0,5%.

Динаміку еволюції найбільшої за чисельністю – угорської меншини в Закарпатті визначають досить суперечливі фактори – з одного боку, етнічна гомогенність, компактність проживання в українсько-угорському прикордонні, збереження і розвиток рідної мови, національної культури, шкільництва та інше, а з іншого – тенденції до переїзду в УР, особливо напередодні і після вступу Угорщини до Європейського Союзу, що передусім й зумовлює деяке скорочення кількості угорців в Закарпатській області. Утім, проблематика угорської меншини та її участі в українсько-угорському транскордонному співробітництві, як і загалом його новітні тенденції достатнім чином висвітлені в сучасній українській гуманітарній науці. Тому в даній статті, ця проблематика детально не розглядається.

Чисельність словацької національної меншини в Закарпатті впродовж декількох десятиліть скорочується. В останній час це пов'язано і з виїздом частини етнічних словаків з України до СР. Динаміка словацького населення в Закарпатській області, згідно з офіційними даними переписів населення України, була наступною: 1959 р. – 12 299 чол. (1,3% населення), 1970 р. – 9 573 чол. (0,9%), 1979 р. – 8 245 чол. (0,7%), 1989 р. – 7 329 чол. (0,6%), 2001 р. – 5 695 чол. (0,5%).

Але, згідно з даними культурно-національних товариств словацької меншини, в Закарпатті зараз проживає значно більше осіб словацької національності, ніж зафіксовано офіційною статистикою України. Їх чисельність досягає нібито 15-17 тис. чол. [5]. Сучасне національне відродження словаків у Закарпатті розпочалося із усамостійненням України і Словаччини. Важливу роль у ньому грають культурно-національні товариства словаків краю. Найбільш авторитетними серед них є: Об'єднана культурно-освітня організація „Матица Словенська на Закарпатті”, заснована у 1994 році, Товариство словаків Закарпаття імені Л.Штура, Ужгородське товариство словаків, Обласне товариство словацької інтелігенції, Закарпатське обласне культурно-просвітне товариство словацьких жінок „Довіра” та інші.

Найбільшою словацькою культурно-освітньою організацією на Закарпатті є „Матица Словацька”, яка об'єднує низку первинних організацій, розміщених в місцях компактного проживання словацької меншини. Загальна чисельність цієї організації складає близько 300

членів. Вона має друкований орган на двох мовах – „Podkarpacký Slovník”, який висвітлює її роботу, розкриває проблематику сучасного стану словацької національної меншини як в регіоні, так і в Україні в цілому [6]. Крім того, активну публікаційну діяльність веде і Ужгородське товариство словаків.

Важливим засобом інформації для національних меншин є радіо та телебачення. Уже в січні 1996 року була створена обласна об'єднана телерадіо редакція передач словацькою мовою. З 1993 року і до недавнього часу телепередачі виходили в ефір нерегулярно. Вказана редакція зараз має щоденну 30-хвилинну телепередачу „Словенські погляди”, а на радіо – кожну другу та четверту п'ятницю місяця на протязі 50-ти хвилин виходить передача „Словацький калейдоскоп”, а також 50-хвилинна спільна передача з українською, угорською та румунською редакціями – „Радіо – 2000”.

В галузі культури словацької національної меншини також відбулися позитивні зрушення: активно розвивається народне самодіяльне мистецтво, а також народне декоративно-прикладне мистецтво, співацько-танцювальні ансамблі. Щорічно „Матіца Словацька” та інші словацькі культурно-освітні організації в співпраці із Закарпатським обласним управлінням культури проводять дні словацької культури під назвою “Slovenskó veselica”, а в співпраці з Середнянською дитячою школою мистецтв проводяться конкурси народної пісні “Zlaté slôvnik”, де приймають участь співацько-танцювальні ансамблі з різних населених пунктів компактного проживання словацької національної меншини [7].

Культурно-національні організації словаків зіграли активну роль у відродженні словацького шкільництва в області. З 1991 р. в населених пунктах, де компактно мешкають словаки, – в Тур'ї Реметах, Середньому, Глибокому, Великому Березному, Довгому та в кількох школах Ужгорода було запроваджено факультативне вивчення словацької мови. Найбільш інтенсивно впроваджується викладання словацькою мовою в середній школі с. Сторожниця. У 1994 році в Ужгородському університеті було створено словацьке відділення, а потім на його базі сформувалася кафедра словацької філології УжНУ. Допомогу в підготовці національних кадрів надає СР, де здобувають вищу освіту понад 50 представників словацької національності із Закарпаття. На мовних курсах у СР кожен рік підвищують свій рівень знань 25 вчителів і студентів.

Аналіз загальних даних Всеукраїнського перепису населення 2001 року по Україні підтверджує, що в цілому більшість представників національних меншин суміжних на заході з Україною держав мешкає в західноукраїнському прикордонні. Наприклад, румунська меншина компактно сконцентрована передусім у Чернівецькій і Закарпатській областях:

Таблиця 2

Румуни в Україні згідно з даними перепису 2001 р. [8].

Адміністративно-територіальна одиниця	Кількість осіб	Частка представників відповідної нацменшини від їх загальної кількості в Україні %
Чернівецька область	114555	75,86
Закарпатська область	32152	21,29
Одеська область	724	0,48
Хмельницька область	197	0,13
Миколаївська область	162	0,11
Вінницька область	132	0,09

Як свідчать дані таб.2, понад 97% представників румунської національної меншини мешкають на Буковині і в Закарпатті.

Румуни є автохтонами Закарпаття і проживають тут впродовж століть. Ареал їхнього проживання – Тячівський та Рахівський райони Закарпатської області. В Тячівському районі румуни проживають в смт. Солотвино, селах Нижня Апша, Глибокий Потік, Топчино, Подішор, Бескеу, Корбунешти, Малий та Великий Боуц. У Рахівському районі – села Біла Церква, Середнє Водяне, Плаюц та Добрик.

Умови проживання, специфіка анклавного менталітету зумовила динамічний соціально-економічний розвиток румун Закарпаття. В умовах державної незалежності України румунська

національна меншина є лідером за рівнем життя серед всіх етнічних груп краю. Малий та середній бізнес, торгівля є звичним джерелом прибутку румун. Частина їх мігрує у пошуках роботи на Схід в основному в Російську Федерацію.

Впродовж останніх років румуни краю організували ряд громадських організацій, які захищають їхні соціально-економічні та культурні інтереси. Це – соціально-культурне товариство імені Дж. Кошбука, товариство румунів Закарпаття імені І.М. де Апша, спілка „Дачія”, товариство румунської молоді імені Міхая Емінеску. Важливим елементом у процесі етнокультурної наступності є інформаційні канали – бібліотечні фонди, преса, радіо та телебачення рідною мовою. Зокрема, видаються газети „Апша” та „Мараморошці”.

У населених пунктах прикордонної смуги одного з найбільших районів Закарпаття – Тячівського – селища і селах – Солотвино, Нижня Апша, Глибокий Потік, Верхнє Водяне, Середнє Водяне, Топчило, Подішор, Бескеу, Кербунешть, Боуц, Плеюц та Бісе ріка Алба (Біла Церква) – компактно проживає 32152 українських громадян – етнічних румунів: 31846 чол. – розмовляють румунською мовою, 136 – українською, 42 – російською, 22 – угорською та 60 – іншими мовами.

Поряд із високим соціально-економічним рівнем життя в середовищі румун Закарпаття, згідно з даними місцевих органів державної влади і самоврядування, спостерігаються ряд проблемних аспектів:

- освіта румунської молоді, яка була б адекватною суспільній практиці;
- забезпечення румунськомовних шкіл області сучасним інформаційним обладнанням, підручниками, художньою літературою;
- проблема кадрів;
- представництво в органах державної влади та місцевого самоврядування;
- розширення умов для повноцінного спілкування з Румунією (пункти пропуску, візовий режим, відкриття консульства) тощо.

Нині у Закарпатті діє 11 загальноосвітніх шкіл з румунською і 2 – з румунською, російською та українською мовами навчання, в яких зараз навчається 4,4 тис. учнів (2,3 відсотка від загальної кількості учнів області). Навчальний процес у школах забезпечують 310 вчителів, переважна більшість яких випускники вищих учбових закладів Закарпаття та Чернівців.

Враховуючи міжнародні вимоги та на прохання громадських організацій румунської нацменшини в Закарпатті з січня 2003 року відкрито ліцей з румунською мовою навчання, який працює на базі кількох спеціалізованих класів Солотвинської ЗОШ № 2 (Тячівський район). Управління освіти і науки ЗОДА спільно з Тячівським районним відділом освіти та науки надають цьому закладу необхідну методичну допомогу, кожного нового навчального року забезпечуються румунськомовними підручниками, необхідним наочним приладдям, передбачено видатки на оплату вчительської роботи та загального утримання цього навчального закладу.

В Ужгородському національному університеті, зокрема на кафедрі класичних мов та румунської філології, Закарпатському державному університеті, Мукачівському технологічному інституті, Ужгородському державному музичному училищі, низці інших навчальних закладів краю навчаються студенти, випускники закарпатських шкіл з румунською мовою навчання, а близько 40 дітей етнічних румун, випускників шкіл області, які витримали відбіркові конкурси, навчаються у вузах Румунії (Бухарест, Ясси, Брашов, Тімішоара, Тиргу-Муреш, Бая-Маре).

У закарпатських селах (Тячівський та Рухівський райони), де компактно проживають етнічні румуни, нині працюють 8 бібліотечних закладів, книжковий фонд яких румунською мовою становить майже 14 тис. прим., функціонують 7 клубних установ, при яких діють 32 фольклорних колективи художньої самодіяльності (більше 1100 учасників), дві музичні школи (с. Нижня Апша і смт. Солотвино). За високу виконавську майстерність ансамблю пісні і танцю „Апшиця” с. Нижня Апша присвоєно звання „Народний”. За активної підтримки управління культури облдержадміністрації в населених пунктах, де проживають етнічні румуни, щорічно проводиться традиційний в Закарпатті фестиваль румунського народного мистецтва „Мерцишор”.

Порівняно з іншими національностями, які проживають в Закарпатській області, румуни вирізняються задовільним матеріальним становищем та політичною і національною самосвідомістю.

Слід підкреслити, що інтенсивний розвиток єврорегіонального співробітництва та інтеграції веде до формування міжнародних транскордонних регіонів з поліетнічними спільнотами. Рівень домінування представників державотворчої нації у складі населення прикордонних територій у таких етнospільнотах у більшості випадків дещо нижчий, ніж загалом у окремих державах. Значно вищим, ніж в середньому по країнах, в єврорегіональних об'єднаннях є представництво національних меншин і етнічних груп, які, зазвичай, мешкають у прикордонні та безпосередньо пов'язані з материнською державотворчою нацією в сусідній державі.

Наприклад, у двох прикордонних східнославацьких краях – Пряшівському та Кошицькому, які входять до складу Карпатського єврорегіону, національні меншини, пов'язані з державотворчими народами сусідніх країн, в етнічній структурі населення представлені наступним чином:

Таблиця 4

Національні меншини в етнічному складі населення Східної Словаччини, згідно з даними перепису населення 2001 р. (чол.) [9].

СР, край	Населення, всього	Словаки	Угорці	Русини	Українці	Поляки
		4 614 854	520 528	24 201	10 814	2 602
Пряшівський край	789 968	716 441	817	21 150	6 781	549
Кошицький край	766 012	626 746	85 415	2 004	2 030	269

Попри певні міждержавні та етнополітичні проблеми, цим об'єктивно забезпечується стійке збереження національної самобутності і розвиток культури представників національних меншин. Споріднені етнospільноти в сусідніх країнах виконують також функцію своєрідного міжнаціонального та міжкультурного „мосту” в міждержавному співробітництві.

У цьому взаємозв'язку принципово новим у теорії гуманітарної науки, в т. ч. історії, філософії, соціології, культурології, етнодержавознавства, етнології, міжнародних відносин та низки інших дисциплін є концептуальне положення про те, що в поліетнічних єврорегіональних об'єднаннях прискорюються процеси національного самоусвідомлення та європейської самоідентифікації представників націй, національних меншин і етнічних груп, які мешкають на прикордонних територіях суміжних країн. Відбувається дифузія етнospільнот, взаємопроникнення і взаємозбагачення культур, цивілізаційна інтеграція. Інтегровані єврорегіональні спільноти запобігають виникненню не лише міжнаціональних конфліктів, але й конфліктів на цивілізаційних розломах.

Разом з тим, розширення Євросоюзу, Європейська Політика Сусідства ЄС та формування „Європи регіонів” мають вельми суперечливі наслідки для розвитку міжнаціональних відносин як на прикордонних, так і інтегрованих транскордонних територіях. Нові розмежувальні лінії деструктивно впливають на взаємодію етнічно споріднених спільнот, ускладнюють насамперед взаємозв'язки деяких національних меншин з материнським народом, формують небажаний стереотип меншовартості в одноплемінників поза межами ЄС, штучно поділяють етноси на „вищий” гатунок – в країнах-членах ЄС і „нижчий” – у державах – безпосередніх сусідах ЄС тощо. У цьому контексті, єврорегіональна інтеграція представляється досить ефективним знаряддям для запобігання таким та іншим етнополітичним і етнопсихологічним „травмам” та формування в поліетнічного населення єврорегіону відчуття приналежності до європейської цивілізації і Об'єднаної Європи.

1. Карпатський єврорегіон: 5 років діалогу та співробітництва / Відпов. ред. М.Бідзіля. – Ужгород: ІВА, 1998.-12 с.; Карпатський Єврорегіон-Carpatian Euroregion. – Ужгород: Карпатський фонд, 2001. – 16 с.; Крижанівський В. Асоціація “Карпатський єврорегіон”. Міст на шляху до інтеграції // Політика і час. – 1993. – №4. –С.17-19.

2. Див.: Кордони єднання. Проблеми міжетнічних відносин у Карпатському Євро регіоні. – Ужгород: Карпати, 2001. – 79 с.; Role of the Carpathian Euroregion in the Strengthening Security and Stability in Central and Eastern Europe. Sanatorium Karpaty (Ukraine) November 23-25, 2000. – Prešov-Uzhgorod: Research Center of the Slovak Foreign Policy Association, Strategies Studies Foundation, 2001. – 82 p.
3. Транскордонне співробітництво. Науково-інформаційне видання. – 2007. - №2. – С.13.
4. Про кількість та склад населення Закарпатської області за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року // Новини Закарпаття. – 2003. – 11 січня. – С.6.
5. Гайніш Й.Й. Про стан і перспективи розвитку словацької національної освіти на Закарпатті // Кордони єднання. Проблеми міжетнічних відносин у Карпатському Євро регіоні. – Ужгород: Карпати, 2001. – С.60.
6. Мітряєва С. Національно-культурні товариства Закарпатської області. – Ужгород: Видавництво В.Падяка, 2001. – С.35-38.
7. Сергієнко Т. Білатеральні зв'язки словаків та українців. Історія та сучасність // Міжетнічні відносини на Закарпатті: стан, тенденції і шляхи поліпшення. – Ужгород: ГРВВУСП, 2001. – С.115-116; Сергієнко Т. Словацька національна меншина в двосторонніх українсько-словацьких відносинах // Carpatica-Карпатика. Випуск 17. Українсько-словацькі взаємини в галузі історії, літератури та мови. – Ужгород: УжНУ, 2002. – С.122-129.
8. Національні меншини в Україні: історія та сучасність: Наук.-довід. вид. – К.: МАУП, 2006. – С.97.
9. Medzietnické vzťahy v národnostne zmiešaných oblastiach Karpatského eoregionu. Stav a možnosti ich monitorovania. – Prešov-Užhorod: PSIS, 2002. – S.66.

SUMMARY

Serhiyenko T., Roman S. TRANSCARPATIA IN THE CARPATHIAN EUROREGION: ETHNOPOLITICAL MATTERS OF THE COOPERATION DEVELOPMENT

In the given article is made the comparative analysis and generalization of relations evolution between the nations in Transcarpathia and on the poliethnic transborder territories of Ukraine, Poland, Slovak Republic, Hungary and Romania in the whole, which are the members of Carpathian Euroregion. Here is determined the role of the euroregional cooperation for preventing the interethnic conflicts, consolidation the consent between the nations, guarantee the rights of the national minorities and ethnical groups, and in the development of good-neighboring relations between the countries and realization the eurointegrational strategy of the Ukraine.

О. СУРНИНА (Ужгород)

ТРАНСФОРМАЦІЯ ЖІНОЧОГО РУХУ В КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ В 90-х РОКАХ ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

У даній статті автор ставить за мету навести деякі узагальнення та факти (оскільки в рамках даного дослідження не видається можливим обґрунтувати своє розуміння даної проблеми в повному обсязі), які, на його думку, дають можливість зорієнтуватись в логіці виникнення, історії розвитку та характері діяльності жіночого руху в країнах Центрально – Східної Європи (далі - ЦСЄ) в 90-х роках ХХ – на початку ХХІ століття.

На початку роботи автор вважає за необхідне обґрунтувати логіку використання ним деяких основних понять. Зокрема, під жіночим рухом ми розуміємо такий рух, який спрямовує свої зусилля на соціальні і політичні зміни, включаючи розширення прав і збільшення участі жінок в політичній сфері, а не жіночий рух взагалі. Термін жіночі організації ми використовуємо для позначення об'єднань, що здійснюють широкий спектр дій по захисту і просуванню інтересів жінок в політичній сфері. Терміни «жіночі групи» та «жіночі організації» використовуються в праці як синоніми. Іншою категорією, яка також є важливою, окрім вже

наведених, для аналізу діяльності угруповань жінок в Центральній і Східній Європі, оскільки формує мову, якою ми пояснюємо політичну активність жінок і групову ідентичність, є «громадянське суспільство». Цей термін автор, виходячи з традицій ліберальної-демократичної політичної теорії, використовує для позначення простору, що існує між державою та сім'єю в умовах демократії і ототожнюється з політичною активністю чи мобілізацією громадян поза урядовою сферою. Однак, в цьому руслі, громадянське суспільство є не просто дефініцією, що описує будь-який тип діяльності поза владою держави і «нерегульованої» сімейної сфери, а передбачає політичну протидію державі, що стає можливою завдяки демократичному суспільству.

Отже, одразу після падіння державного соціалізму мільйони людей в країнах Центральної та Східної Європи та західних спостерігачів з нетерпінням очікували на відновлення ліберальної демократичної / капіталістичної моделі у соціальному і політичному середовищі, що постало. Концепція «громадянського суспільства», ідеалізована як західною, так і східноєвропейською політичною теорією, стала провідною в дискурсі про трансформацію. Очікувалось, що голоси «репресованих» народів, до яких досі не прислухались, повстануть на руїнах режиму централізованого колективізму. З особливим нетерпінням стали очікувати і на мобілізацію жінок, на яких особливо непропорційно впливали труднощі перехідного періоду – економічні і соціальні.

Розпад Радянського Союзу відкрив широкі можливості для соціальної, громадської та політичної діяльності громадян. Цим скористалась значна кількість політично орієнтованих груп, спрямованих, зокрема, і на розв'язання жіночих питань. Звичайно, відмінності в спроможності та незалежності цих груп були значними. Наприклад, їх було багато в Росії. Створені по команді зверху в середині 80-х років на підприємствах при профспілкових комітетах, на початку 90-х років більшість жіночих рад вийшли на рівень самостійного організованого існування (наприклад, «Жінки Росії»).

Як відомо, емансипація жінок була ключовим фактором державної соціалістичної ідеології. Рівність чоловіків і жінок вважалась визначальною для успішної діяльності колективу, а рівень участі жінок на ринку праці та у політичному житті за соціалізму набагато випереджав будь-що подібне у країнах ліберальної демократії. Жінки в середньому складали 30% парламентарів, а на регіональному рівні цей показник був навіть вищим. Про-державні «ширмові» жіночі організації (наприклад, Демократична асоціація жінок Східної Німеччини) і жіночі відділення компартії також формувалися в ім'я повної емансипації. Однак, загально визнано, що ця «рівність», що впливала із заходів спрямованих на покращення становища «жінки-робітниця», була тільки номінальною. Позиції, які жінки займали в парламенті, давали їм мало влади щодо прийняття рішень в політичній системі, в якій політика і законодавство приймалися майже виключно на рівні ЦК партії та Політбюро, де жінки фактично не були представлені. А десятки «ширмових» жіночих організацій не боролись за реалізацію прав жінок, оскільки ці права офіційно гарантувались конституцією і тому зосереджували свою увагу виключно на «жіночих питаннях» на місцевому рівні, на рівні сім'ї, не маючи при цьому підтримки серед більшості дорослих працюючих жінок.

Таким чином, є очевидним, що офіційне сприяння статевій рівності мало тенденцію перешкоджати створенню низових масових рухів, а будь-яка політична активність неодмінно придушувалась. Отже, роль жінок у масових політичних рухах в радянських країнах була вкрай обмеженою.

Проте багато феміністок Центральної та Східної Європи зазначали, що весь цинізм навколо справжньої політичної влади жінок за державного соціалізму був значною мірою «сформульований» феміністами Західної Європи і США як частина ідеологічної течії «Схід проти Заходу». Попри всю символічність участі жінок у організації діяльності держави, деякі жінки відчували: їх влада робити вибір і приймати рішення якщо і не була значною, то була принаймні такою самою, як і у чоловіків [5;169]. І це твердження є правомірним, адже і чоловіки, і жінки в умовах радянської політичної системи мали обмежені можливості самостійної політичної участі. В цих умовах проблема «прихованої» політичної дискримінації на основі статі, що так широко обговорювалась феміністками на Заході, мала другорядне значення.

Цим пояснюється, очевидно, і не велика популярність фемінізму в середовищі дисидентського руху. Перші феміністські групи почали з'являтися в комуністичних країнах у 1970-х роках, після пропозиції ООН провести міжнародний форум, присвячений десятиріччю жінок. Однак, більшість новостворених на цій хвилі жіночих організацій в країнах соцтабору були заборонені. Так, в Угорщині у 1973 році студентів, які виступили з петиціями протесту проти нових обмежень щодо абортів в новому законодавстві, було виключено з навчальних закладів [6, 216]. А в Росії практично єдина група радянських феміністок «Марія», що виникла в 1979 році в Ленінграді (Санкт-Петербург), після спроб поширити декілька номерів свого журналу була заборонена, а більшість її учасниць емігрували [1, 166].

Що стосується інших громадських не жіночих об'єднань, то більшість дисидентських груп і «анти-політичних» рухів, як правило, були ворожими щодо жінок. І тільки у 80-х роках, на тлі загального піднесення, жінкам вдалось стати активною частиною різноманітних соціальних рухів. Зокрема, жінки організували діяльність провідної дисидентської газети та координували підпільні відділи Солідарності в Польщі [4, 7]. Однак, при цьому вони рідко займали владні позиції у керівних органах, і не позиціонували себе як феміністки. Політична суб'єктність жінок формувалась під впливом системи, що вже надала їм формальну рівність, і пов'язану з нею діяльністю навколо «жіночих питань», другорядних порівняно з іншими політичними цілями. Однак, жінки відігравали провідну роль у рухах за мир, права людини та охорони навколишнього середовища, зокрема, «Діалог» і «Дунайське коло» в Угорщині, «Незалежна асоціація за мир» в Чехословаччині, «Жінки за мир» у НДР, тощо.

Отже, розмірковуючи над тим, чому в країнах Східної Європи та колишнього СРСР був відсутнім активний жіночий рух, американська дослідниця Енн Снітоу справедливо зазначала, що загальні страждання від відсутності свободи об'єднали чоловіків і жінок, і тому видавалось надзвичайно егоїстичним виділяти страждання якоїсь однієї групи, наприклад, жінок [1, 166].

Крім того загальним для організованого жіночого руху стало те, що ресурси знань і політичного досвіду були не достатніми. Сама ідея рівності статей була спалпленою внаслідок її визнання в радянських державах, а також її підтримки в жіночих комітетах комуністичних партій. Більшість жінок колишнього соцтабору на початку 90-х років агресивно відкидали концепцію гендерної рівності, яку вони прирівнювали до неприємних спогадів псевдо-рівності, яку вони зазнали за комунізму. З цього приводу, відома американська феміністка Сюзанна Лафонт (Suzanne LaFont), пише: «Загальне відкидання соціалістичних ідеалів минулого зробило серйозний виклик ідеї про рівність статей в цілому» [6, 215]. Соломія Павличко, з цього приводу, також зазначає: «Те, що емансипація та рівність статей були тотально дискредитовані радянською практикою і існували тільки на папері, мало хто згадує або часом свідомо не хоче згадувати. Суспільство глибокої економічної кризи, соціальних контрастів, політичної та ідеологічної етики схильне оцінювати недавнє минуле за принципом повного заперечення» [2, 57-58]. То ж не дивним стало те, що в період наступний за 1989 роком, коли нові ініціативи знаходились в стадії формування, країни ЦСЄ почали наповнюватись особливими антидержавними і антиполітичними почуттями, що було, ймовірно, результатом комуністичної спадщини. Порядки денні складені новими жіночими або феміністськими організаціями (які на перший план поставили тему рівності), таким чином, охоплювали здебільшого соціальні проблеми, і, в меншій мірі, опікувались вимогами збільшення участі жінок в політиці. І хоча на початкових етапах демократичних революцій жінки відзначались надзвичайно високою активністю, досить швидко вони були витіснені з політики (наприклад, жінки в русі «Солідарність»). Тому, на початку 90-х років, пропустивши човен зі своєю порцією влади, жінки ледве змогли сконструювати що-небудь на кшталт захисних тем, як-то, відстоювання прав на аборт. А такі теми, як «потреба рівних прав для жінок і чоловіків у політичному житті та рівне представництво обох статей у всіх суспільних інститутах», не з'являлись аж до середини 90-х років (Закон Польщі рівного статусу жінок і чоловіків, 1996 р.), а в таких країнах, як Словаччина та Чеська Республіка, навіть довше. Так, наприклад, ще на початку ХХІ століття в Чеській Республіці тільки 5% жіночих організацій були стурбовані політикою у вузькому значенні слова, як не було і жодного організованого жіночого або феміністського руху який би зв'язувався у термінах стратегій у напрямку досягнення політики рівних можливостей, прав жінок і відповідних законодавчих і інституційних інструментів [8].

Проблема виживання за нових економічних обставин також послабила жіночі організації. Як правило, економічна криза спонукає до боротьби за виживання, а не за зміни. Склалась парадоксальна ситуація, коли розвиток та розгортання мереж взаємозв'язку і використання їхніх ресурсів в сучасних умовах став, для жінок додатковим, третім, тягарем, що долучився до вже традиційних – домашніх обов'язків та оплачуваної праці.

Отже, повертаючись, до вже вищесказаного, зазначимо, що громадянське суспільство як зміст і форма діяльності, стало одним з основних джерел трансформації більшості комуністичних систем. Такі традиції розуміння ролі громадянського суспільства сформувались задовго до 1989 року. Адже, ще за державного соціалізму концепт «громадянського суспільства» став нерозривно пов'язаним з політичним дисидентством. Зокрема, такі інтелектуали Центральної та Східної Європи як Вацлав Гавел, Георг Конрад і Адам Мічнік розглядали громадянське суспільство як царину «ати-політичного», де «правда» і моральність виступали організаційними принципами автономних особистостей [5, 166]. «Хартія 77» в Чехословаччині, Угорська демократична опозиція і «Солідарність» в Польщі зробили відновлення простору для автономної діяльності головним елементом у боротьбі з комунізмом. Використання ними принципів ліберальної демократії повинно було значно вплинути на політичний клімат після 1989 року. Ставши мовою пост-трансформаційної політики, вони зрештою визначили те, що стало основою посилення жіночих рухів і природою мотивацій для діяльності груп, що виникали.

Проте, засади концепту громадянського суспільства, стосовно активного громадянського потенціалу, неочікувано і істотно зменшилися після 1989 року. Після завершення «соціалістичної ствердної дії» боротьба за визнання жіночих тем стала надзвичайно непопулярною, навіть в тих країнах, де фемінізм не був повністю відсутній і/або знехтуваний. Тільки рідкісні офіційні державні установи в деяких країнах в 90-х роках були відкриті для таких ініціатив (Словенія, країни Балтії). Стало очевидним, що жінки, в їх спробі розмістити певні проблеми, як-то представництво жінок в політичному порядку денному, довелось використовувати надзвичайно складну і винахідливу тактику.

Тому, до певної міри, на початку 90-х років жінки були все ще вимушені поводитись як колишня соціалістична опозиція. Зокрема, традиції такої поведінки зберегли, наприклад, багато жінок, членів неурядових організацій Словаччини, які розпочали свою кар'єру ще за комуністичних часів, як активістки екологічних організацій, які були відносно незалежні у 1980–х роках [3;19]. В нових умовах вони вдалися до формування «паралельної системи» або, іншими словами, окремого простору, де рівність була самоочевидною і звідки вони могли впливати на державну політику. Політична організація в громадському секторі була менш привабливою для чоловіків, аніж для жінок. Жінки ж, навпаки, віддали перевагу участі у таких альтернативних просторах. Емпіричні дослідження показують, що в них вони могли діяти вільніше, ніж в межах традиційних установ, мали більше ініціативи, автономії, а відтак більше свободи в межах політичної дії. В цій площині вони могли використовувати різні політичні і соціальні зразки діяльності, і при цьому не були змушені бути такими ж ефективними як на формальній політичній арені. Однак, суспільний вплив їх різноманітної діяльності був, проте, швидше незначний. А їх робота не була відмічена як «дійсно» серйозна політика [8].

Іншою загрозою, що значно унеможливила розвиток ефективного жіночого руху стало відродження нових ідеологій націоналізму та влади церкви, які спрямували значну енергію на утвердження традиційних ролей жінок. Тому багато жінок, виснажених «подвійним навантаженням», і перебуваючи під впливом нових ідеологій – націоналізму і капіталізму, - на початку 90-х років підтримали ідею «повернення додому» і можливості турбуватись про свої родини (хоча фактично економічна необхідність утримувала високий рівень жінок на ринку праці). Проте, така «втеча» жінок тайла в собі значну загрозу. З одного боку, відновлення національних ідентичностей і цінностей, заснованих на ностальгічних ідеалах жіночності і мужності підсилювало першочергову відповідальність жінок за приватну сферу, однак, з іншого боку, таким чином, значно обмежила будь-які колективні дії.

Використання ідеалізованого концепту громадянського суспільства дисидентськими рухами за державного соціалізму з початком трансформацій змінилося заглибленням у питання державного механізму. Багато чоловіків, що стояли на чолі колишніх дисидентських організацій, надалі стали домінувати у нових владних структурах. Нові еліти, що виникли з

попередніх переговорів за круглими столами швидко організувалися і переглянули попередній дискурс – дисиденти і соціальні рухи. Переміщення колишніх дисидентів (чоловіків) у парламенти і, як наслідок, збільшення ролі влади держави над громадянським суспільством, призвело до того, що громадянське суспільство почало розглядатись як слабке і другорядне по відношенню до влади нових держав. Деякі нові політичні інститути навіть почали вбачати у розвитку громадянського суспільства загрозу політичній владі. Так, Лех Валеса розпустив багато громадських комітетів як тільки вони почали набирати вагу [5, 172]. Це, серед іншого, супроводжувалось ворожістю по відношенню і до концепту гендерної рівності, як популярної теми у політичному дискурсі і ЗМІ. Як зазначають Беверлі Меткалф (Beverly Dawn Metcalfe) та Маріанна Афанасьєва (Marianna Afanassieva): «нестача феміністичної свідомості при розгляді та формуванні політичного та економічного порядку – визначальна риса східноєвропейських країн. Можна припустити, що за державного соціалізму, гендерні інтереси були аналогічними до ситуації за державного капіталізму, просто не існувало способу їх виразити. Навіть самі вчені мужи образливо ставляться до фемінізму. У Чехословаччині, Гавел визначив фемінізм як «притулок для домогосподарок, які нудьгують та невдоволених панянок». А в Румунії фемінізм описують як «істерію» і «гротескну коректність», що йде від американських університетів» [9].

Отже, на місце дискредитованих політичних посад, для жінок, що існували за соціалізму, прийшов чоловічий контроль над політичними системами, якому ще важче протистояти. Стало очевидним, що за умов перехідного періоду участь жінок у політиці стала розцінюватись як необов'язковий додаток, і тому її повсюдно стали применшувати.

За таких обставин, репресій з боку влади на різноманітні форми громадянської активності, зокрема жіночої, частина жінок почала звертати свої погляди на приватну сферу, що ще за часів державного соціалізму займала позицію «альтернативної» публічній сфері, в якій можна користуватись більшою автономією, і яка вважалась сферою політичної свободи, не зараженою державним втручанням.

Влада, з одного боку, а націоналістичні і традиційні / релігійні ідеали, з іншого, суттєво вплинули на природу активності політичної діяльності жінок в країнах ЦСЄ, що змусило їх вдатись до різних моделей вирішення своїх проблем. Одна група жінок, стала шукати виходу у формуванні «паралельної системи» або, іншими словами, у громадському секторі, інші почали проявляти свою соціальну активність в лоні родини або апелюванням до ідеалів материнства і вічної жіночності. І не дивлячись на те, що останні не спрямовували свою діяльність виключно на боротьбу з патріархальними рисами суспільства, вони демонстрували достойний приклад можливого шляху боротьби жінок за свої права та права членів своїх родин. Так, наприклад, групи жінок в боротьбі за мир і охорону навколишнього середовища, «Комітет солдатських матерів» (Росія) та «Матері Праги», базувались здебільшого на тому, що багатьма феміністами із Західної Європи інтерпретується як «регресивні» «традиційні» образи жіночності і материнства як самопожертви. У цих групах жінки мобілізувалися в ім'я здоров'я своїх дітей, або проти використання їх синів і чоловіків як бійців у конфліктах, над якими вони не мають контролю. У цій якості жінки мають змогу активно діяти в публічній сфері, де їх традиційна роль як матерів набуває більш стратегічної і ширшої мети. Однак діяльність і таких груп миру значною мірою регулювалася державними засобами масової інформації і деполітизувалася, оперуючи цими гендерними поняттями. Як наслідок, хоча деякі соціалізовані гендерні спільності і ставали стійкими, вони не перетворювались на визнану політичну силу, і, як правило, використовувались владними елітами у власних інтересах, з метою маніпулювання соціальними рухами.

Отже, не дивлячись на те, що демократизація дала широкі можливості використання простору громадянського суспільства для колективної діяльності, очікуваний організований політичний жіночий рух так і не матеріалізувався в пост-перехідних суспільствах. Цілий ряд об'єктивних, незалежних від жінок та суб'єктивних чинників стали на перешкоді можливості жінок повною мірою скористатись своїми політичними та громадянськими правами. Непропорційно високий рівень жіночого безробіття поряд із широкомасштабним відродженням націоналістичних і традиційних ідеологій вплинули на повернення жінок до «домашньої» сфери і їх подальшу десоціалізацію. В цьому розумінні жінки стали об'єктом зростаючого насилля і дискримінації в умовах розчарувань і соціальної нерівності, що асоціюється з конкурентним ринком. А та мобілізація жінок, що мала місце, відбувалась переважно у

контексті традиційних «регресивних» ролей і була пов'язана, переш за все, з репродуктивними правами, була фрагментарною на невеликі, неідеологізовані та не феміністські організації, сфокусовані навколо вирішення конкретних питань.

Проте, не дивлячись на те що, можливість жінок визначати офіційний політичний курс за нових режимів є незначною і, не дивлячись на очевидну аполітичність жінок, жіночі рухи в Центральній та Східній Європі, на нашу думку, мають потенціал, щоб привнести «нове» в політику, як-то, наприклад, акторів або теми і таким чином послідовно трансформувати «вузьке» розуміння політичного у постсоціалістичній ері. Це, можливо, також стало причиною чому жінки розцінили громадянське суспільство важливою, якщо не єдиною, сферою реальних змін. З огляду на цей факт, думка про те, що збільшення представництва жінок у «третьому секторі», представляє стадію на шляху до активнішої участі жінок у державній інституційній політиці, здається нам зрозумілою і правильною. Хоча, звичайно, це складає як перевагу так і недоліки для цих жіночих рухів.

Таким чином, у контексті репресій проти масової політичної та громадської діяльності протягом радянського періоду жіночі організації в країнах ЦСЄ були дуже слабкі. Проте не сильнішими вони стали і за сучасних політичних та економічних умов. Подальший розвиток жіночого руху і участі жінок країн ЦСЄ в політиці залежить від багатьох факторів. До них можна віднести і характер економічних реформ, і реалізацію прийнятих парламентами цих країн нових законів про сім'ю, і розвиток гендерної освіти. А також бажання нових політичних систем підтримувати активність жінок – чи то шляхом проведення консультацій з окремими групами громадянського суспільства, чи то з допомогою систем, що заохотять жінок до участі в офіційній політиці. Проте, очевидно, країни ЦСЄ не стануть винятком у світовій історії, а це означає, що жінки цього регіону неминуче посядуть належне їм місце у владних структурах суспільства.

1. Введение в гендерные исследования / Под общей редакцией И. В. Костиковой. 2-е издание. Переработанное и дополненное. – М.: Аспект Пресс, 2005. – 255 с.
2. Павличко С. Фемінізм / Передм. Віри Агеєвої. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2002. – 322 с.
3. Buturova Z. She and He in Slovakia. Gender issues in public opinion / Foreword by Jirina Siklova. – Bratislava, 1996. – 138 p.
4. Bystydzienski Jill M. The Feminist Movement In Poland: Why So Slow? // Women's Studies International Forum. – 2001. – Vol. 24, No. 5. – pp. 501-511.
5. Einhorn B., Sever C. Gender and Civil Society in Central and Eastern Europe // International Feminist Journal of Politics. – 2003. – 5:2 July. – pp. 163-190.
6. LaFont S. One Step Forward, Two Steps Back: Women in the Post-Communist States // Communist and Post-Communist Studies. – 2001. – Vol. 34, Issue 2. – June. – pp. 203-220.
7. Penn S. The National Secret // Journal of Women's History. – Winter 1994. – Vol. 5, No. 3. – pp. 55-69.
8. Jalušič V, Antić M. Women – Politics – Equal Opportunities. Prospects for Gender Equality Politics in Central and Eastern Europe // http://www.mirovni-institut.si/eng_html/articles/jalusic_antic.doc
9. Metcalfe B.D., Afanassieva M. Gender, work, and equal opportunities in central and eastern Europe // Women in Management. – 2005. – Vol. 20, Iss.6. – 397 p., 15 pgs. // <http://proquest.umi.com/pqdweb?index=0&retrievergroup=0&srchmode=5&vinst=PR...>

SUMMARY

Surnina O. TRANSFORMATION OF WOMEN'S MOVEMENT IN CENTRAL AND EASTERN EUROPEAN COUNTRIES IN THE 90'S OF THE XX AND IN THE BEGINNING OF THE XXI CENTURY

The article explores why despite seemingly favorable conditions women's movement in CEE countries during transformation has been slow to develop. Author analyzes concept of ideological construction of civil society, as the basis of political activism of women.

А. ЧЕРВЕНЯК (Ужгород)

АНАЛІЗ ОСНОВНИХ ПРОЯВІВ ДЕВІАНТНОСТІ НЕПОВНОЛІТНІХ

Формування девіантних форм поведінки неповнолітніх в сучасних умовах є наслідком складного комплексу взаємозумовлених соціальних, психологічних і біологічних факторів, які негативним чином позначаються на пізнавальних здібностях, ціннісних орієнтаціях, мотиваційних установках і поведінкових реакціях дітей і підлітків, зумовлюють їх дезадаптацію в соціальному середовищі.

Найбільш поширеними соціальними девіаціями серед неповнолітніх на сьогоднішній день є: бродяжництво, проституція, правопорушення, вживання психоактивних речовин (алкоголізм, токсикоманія, наркоманія).

Як відзначають вчені, надмірне вживання алкоголю є однією з найбільш актуальних проблем для України. Оскільки це стимулює, як правило, різні антисуспільні прояви (бродяжництво, тунеядство, злочинність), що доведено численними дослідженнями, то актуальність проблеми алкоголізму стає цілком очевидною.

Слід підкреслити, що найбільший ризик захворювання алкоголізмом відзначається саме серед неповнолітніх і молоді.

Проблеми девіантної поведінки молоді досліджуються деякими вітчизняними вченими (Н.Максимова, В.Оржеховська, М.Фіцула, та ін.), проте ці дослідження не є численними і не охоплюють всіх аспектів проблеми.

Разом з тим, аналіз зарубіжної наукової літератури засвідчує чималий інтерес до вищезгаданої проблеми і наявність вагомого наукового доробку.

Вважаємо, що аналіз зарубіжного досвіду з метою використання кращих його здобутків в Україні заслуговує уваги.

Перш за все, це стосується Російської Федерації, де простежується чимало аналогічних з Україною проблем.

Отже, в даній статті зупинимося на аналізі основних девіантних проявів серед неповнолітніх в Російській Федерації.

Якщо проблема зловживання спиртними напоями була характерна для Росії в минулому, то на сьогоднішній день вона проявляється ще чіткіше. Якщо в 1925 році зловживали спиртним 57% чоловіків, 10% жінок, 5% підлітків, то в кінці 80-х років досить часто вживали алкоголь 89% чоловіків, 87% жінок і майже 75% неповнолітніх. З цих даних видно, що особливо зросла кількість неповнолітніх, які вживають алкоголь.

Фізична залежність від алкоголю формується при ранньому початку зловживання спиртними напоями приблизно через 1-2 роки. Відносна толерантність до алкоголю зберігається не більше 2 років.

Дослідженнями вчених встановлено, що 32% майбутніх алкоголіків почали вживати спиртні напої вже у віці 10 років, а 64% - від 11 до 15 років.

В. Матвеев ще в кінці 80-х років підкреслював, що проблема ризику розвитку алкоголізму у підлітків є надзвичайно важливою, проте, на жаль, недостатньо дослідженою [1]. Незважаючи на значний інтерес до цієї проблеми з боку психологів, педагогів, медиків, юристів, ранні прояви зловживання спиртними напоями серед дітей і підлітків впродовж залишалися слабо вивченими. Разом з тим, в Україні останнім часом спостерігається тенденція до „омолодження” цього небезпечного захворювання. Як відзначають вчені, особливо швидкій алкоголізації піддаються дівчата-підлітки.

Основні клінічні прояви алкоголізму у дівчат-підлітків принципово не відрізняються від алкоголізму хлопців того ж віку, та все ж, як підкреслює М.Сованюк, розвиток алкоголізму у дівчат в більшій мірі залежить від особливостей мікро соціуму, дівчата відзначаються більшою емоційністю, залежністю від оцінки референтного оточення.

Вживання алкоголю по-різному впливає на неповнолітніх в залежності від їх індивідуальних особливостей і ступеню звикання до алкоголю. Проте, як правило, навіть незначне, але часте вживання алкоголю веде до зниження критичного становлення до себе і

оточуючих, зміни діяльності внутрішніх органів, зниження розумової працездатності, зниження точності і координація рухів.

В.Матвеев дійшов висновку, що перше знайомство з алкоголем у неповнолітніх, які виховувалися в благополучних сім'ях, відбувається зазвичай у віці від 14 до 16 років, а в тих сім'ях, де батьки зловживали алкоголем – у віці 10-12 років. Причому, чим більше виражена алкоголізація батьків тим раніше відбувається прилучення до вживання алкоголю дітей [1, 118].

Процес алкоголізації неповнолітніх розглядається вченими як формування девіантних алкогольних установок.

Проте не меншу небезпеку становлять сьогодні такі форми адитивної поведінки як токсикоманія і наркоманія.

Значного поширення токсикоманія почала набувати в Росії, як і в Україні 90-ті роки. В кінці 90-х відзначається збільшення кількості неповнолітніх токсикоманів і суттєве „омолодження” наркоманії.

Токсикоманія – це захворювання, яке проявляється в психічній, а іноді і фізичній залежності від речовин, не включених в офіційний перелік наркотиків. Спостереження останніх років свідчать про швидке формування фізичної залежності і психоорганічного синдрому з відхиленнями в інтелекті і пам'яті. Токсикоманам властиве бажання об'єднуватися в групи для отримання, зберігання і вживання токсичних речовин. В компанії легше подолати природний страх перед токсичним отруєнням, цікавіше разом пережити стан токсичного „кайфу”, ділитися враженнями.

В.Пирожков виділяє такі мотиви вживання алкоголю і токсичних речовин: із допитливості; бажання по хизувати своєю сміливістю; бажання самоутвердитися; отримати „кайф”, розслабитися; бажання уникнути важких життєвих проблем; зняття психологічного бар'єру перед здійсненням других форм асоціальної і кримінальної поведінки [2, 73].

Наркоманія – це хворобливий стан, який характеризується психічною і фізичною залежністю, потребою в повторному багаторазовому вживанні психоактивних засобів.

Узагальнення результатів досліджень багатьох вчених дозволяє визначити основні фактори, які можуть сприяти прилученню молоді до вживання психогенних речовин:

I. Психологічні:

- 1) психологічна і соціальна незрілість підлітків;
- 2) ріст кількості дітей нездатних адаптуватися до умов соціуму; нестійкість психіки.

II. Біологічні:

- 1) успадкування дітьми з неблагополучних сімей психічний і біологічних особливостей, які можуть сприяти розвитку шкідливих звичок: вживанню наркотиків, спиртних напоїв, тютюнопалінню. Сюди ж модна віднести патологію вагітності, складні роди, важкі хронічні захворювання, травми головного мозку;
- 2) пограничні нервово-психічні розлади, розумова відсталість, затримка психічного розвитку;
- 3) психічні захворювання, акцентуації характеру з тенденцією переходу в патологію.

III. Соціальні:

- 1) умови виховання в сім'ї (аморальна, кримінальна, неповна сім'я з конфліктною взаємодією батьків, відсутність уваги до дитини, контролю за її діями);
- 2) низький освітній рівень членів сім'ї;
- 3) вплив неформальної групи ровесників;
- 4) терпимість громадської думки до проявів алкоголізму, наркоманії, токсикоманії;
- 5) ранній початок самостійного життя і передчасне звільнення з під опіки батьків;
- 6) гіперопіка з боку батьків або деформовані сімейні відносини;
- 7) легкий і неконтрольований доступ до грошей.

Будь-яка форма зловживання психоактивними речовинами є комплексною проблемою. Тут необхідно враховувати особливості характеру підлітка, той чи інший тип його виховання, специфічні цінності підліткових неформальних груп, наявність обтяженої спадковості й інші фактори, що сприяють прилученню підлітків до наркоманів.

Поширення наркоманії як в Росії, так і в Україні набуває все більш загрозливих масштабів. Так, в 2003 році в країні було офіційно зареєстровано понад 450 тисяч осіб, які регулярно вживають наркотики, проте, на думку багатьох експертів ця цифра сьогодні сягає 3-4

мільйонів осіб, переважна більшість з яких – це неповнолітні і молодь, зокрема: 4,82% – діти до 14 років, 21, 71% – підлітки у віці 14-16 років.

Якщо порівнювати рівень розповсюдженості наркоманії серед підлітків з рівнем алкоголізації, то на сьогоднішній день наркоманія посідає перше місце за швидкістю розповсюдження. Кілька десятиріч тому в країні зустрічалися окремі випадки наркоманії, а зараз це явище стає все більш звичним [3].

Не менш тривожним фактом є значне розповсюдження проституції серед неповнолітніх.

Проституція – одна з форм девіантної поведінки особистості. Це явище, яке означає певну діяльність конкретного суб'єкта соціальних відносин, спрямовану на отримання засобів існування.

Сьогодні все частіше мова йде про молодіжну проституцію, надзвичайно небезпечне явище, наслідком якого є соціальна деградація особистості, нездатність створити повноцінну сім'ю, інтегруватися в суспільство.

За даними І.Севаст'янової, дівчата починають займатися проституцією приблизно з 15 років. Ранньому залученню дівчат до статевого життя сприяють різні фактори, зокрема, неблагополучна сім'я (58%), неформальне середовище (87%) та інші.

Стосовно мотивів займатися проституцією, то вони досить різноманітні: допитливість, бажання пригод – 12%; прагнення до забезпеченого життя, гарного дорогого одягу, прикрас – 46%; сімейні традиції – 2%; приклад подруг – 16%; намагання заробити гроші для навчання у вузі – 24%; бажання бути матеріально незалежними від родичів – 67%; вплив моди – 10%; вплив засобів масової інформації – 5%; труднощі матеріального плану в сім'ї – 33%; небажання вчитися, працювати – 16%. При цьому слід підкреслити, що іноді мали місце кілька мотивів одночасно [4].

Розглядаючи проблему підліткової проституції, необхідно розглядати її види, рівні, стратифікації, які досить детально вже досліджені. Разом з тим існує одна дуже специфічна група, яка ще мало вивчена. Мова йде про так званих „музичних” проститутток, які суттєво відрізняються від інших осіб легкої поведінки і представляють собою, фактично, нове явище в секс-індустрії, характерне саме для останніх десятиріч.

„Музичні” проститутки – це молоді дівчата, найчастіше неповнолітні учениці шкіл, коледжів, училищ, як правило, з досить забезпечених сімей, які надмірно захоплюються музикою і деякими виконавцями, особливо естрадними. Ці артисти стають ідолами для неповнолітніх дівчат, які забувають про навчання, друзів, свої обов'язки і весь час присвячують збору інформації про свого улюбленого співака, намагаються не пропустити жодного його концерту, пишуть йому листи, в яких просять про зустріч, признаються в коханні тощо. Вони можуть годинами чергувати біля будинку, де живе їх улюбленець, їздити за ним по містах і навіть країнах, якщо дозволяють кошти. Найбільшим щастям для них стають сексуальні контакти зі своїм ідолом, які, як правило, не тривають довго. Щоб не розлучатися з об'єктом своєї пристрасті, бути ближче до нього, дівчата починають вступати в статеві контакти з іншими музикантами і співробітниками музичної групи (гримери, режисери, техніки).

Ця проблема сьогодні реально існує і стосується вона захоплення неповнолітніх дівчат не тільки відомими музикантами, але й артистами, спортсменами, художниками. Безперечно, проблема потребує подальшого дослідження.

Окремою проблемою є проституція неповнолітніх хлопців, яка в останні роки набуває все більшого поширення і поки що є майже не вивченою. Дослідники цієї проблеми відзначають, що ціна хлопців, які надають сексуальні послуги, набагато вища, ніж дівчат. Особливо високо цінуються сексуальні послуги, які надають неповнолітні хлопці старшим жінкам, і ще більше – старшим чоловікам-гомосексуалістам.

Небезпечних масштабів в останні десятиріччя набуло в Російській Федерації, як і в Україні і таке явище як бродяжництво дітей і підлітків.

Наявність бездоглядних дітей – явище давно відоме. Як правило, найбільшого поширення воно набуває в періоди соціальних трансформацій, економічних катаклізмів, стихійних лих, воєн. На жаль, кількість бездоглядних дітей значно збільшувалася в країні в останні 10-15 років, причому значна частина з них має батьків. В даному випадку мова йде про феномен соціального сирітства.

Серед бездоглядних дітей слід розрізняти тих, які проживають в сім'ї, але контроль за їх поведінкою, навчанням, вихованням з боку батьків, а часто і школи, відсутній. Вони покладаються тільки на себе, часто не ночують дома, повертаються, знову зникають на менший чи більший період часу, займаються бродяжництвом, жебракуванням, проституцією.

Інша група бездоглядних дітей – це ті, які втратили батьків, або ж їх батьки живі, але позбавлені батьківських прав. Їх кількість щорічно зростає. Цих дітей відповідні служби намагаються помістити в інтернатні заклади, прийомні сім'ї, але вони часто тікають звідти і продовжують займатися бродяжництвом.

Бродяжництво неповнолітніх є однією з форм девіантної поведінки і часто поєднується з жебракуванням. Під бродяжництвом розуміють систематичне переміщення особи впродовж тривалого періоду часу з однієї місцевості в іншу, яка не має постійного помешкання (або не бажає там проживати) і існує на нетрудові доходи [5, 259].

Той факт, що кількість неповнолітніх, які займаються бродяжництвом і жебракуванням, суттєво зросла в країні в кінці ХХ на початку ХХІ століття, визнається всіма дослідниками. Разом з тим підкреслюється, що достовірних даних про це нема, бо навіть ті офіційні дані, які іноді публікуються в різних джерелах, не відповідають дійсності.

Цікавими, на нашу думку, є результати опитування неповнолітніх стосовно причин, які спонукають їх до втеч на вулицю і заняття бродяжництвом. Основна причина – несприятливі умови проживання в сім'ї, зокрема, алкоголізм батьків – 40,5%, незадовільний матеріальний план сім'ї – 13,3%, постійні конфлікти в сім'ї – 16,5%, батьки виганяють з дому – 8,5%, відсутність постійного житла в сім'ї – 3,2%, сексуальні домагання членів сім'ї – 2,1%, батьки розлучені, приводять додому коханців – 10,8%, батьки позбавлені батьківських прав – 1,4%, примушують красти – 1,1%.

Що стосується тих неповнолітніх, які тікають з інтернатних закладів, то основними мотивами втечі є: фізичне насильство з боку ровесників і старших вихованців, іноді навіть вчителів і вихователів – 86%, сексуальні домагання – 4%, конфлікти з вчителями – 2%, бажання „жити на волі” – 8%.

Позитивним результатом цього дослідження є те, що виявлене бажання більш ніж у половини бездоглядних дітей припинити бродяжництво, жити в сім'ї, вчитися, що дає підстави наполягати на можливості ресоціалізації таких дітей шляхом проведення відповідної профілактично-реабілітаційної роботи.

Таким чином, причини дитячої і підліткової бездоглядності і бродяжництва на сьогоднішній день численні. Проте без перебільшення можна констатувати, що за реформуванням держави і економіки суспільство менше дбає про молодь і дітей.

Останнім часом в державі відмічається також суттєвий ріст правопорушень і злочинності серед неповнолітніх.

Викликає тривогу висока кримінальна активність дітей у віці до 14 років. Кількість небезпечних злочинів, які здійснюються неповнолітніми, які не досягли віку кримінальної відповідальності, з роками не знижується, навпаки, відмічається тенденція до їх зростання.

Не знижується і кримінальна активність дівчат. Більше того, кількість дівчат серед неповнолітніх, які вчинили протиправні дії, за останні роки неухильно зростала. Постійно зростає і кількість дівчат, які перебувають на обліку в органах внутрішніх справ. Наприклад, якщо в 1998 році їх було 52,6 тисячі, то в 1999 році їх кількість зросла до 53,6 тисячі, а в 2003 році – їх стало 54,1 тисячі [5, 12].

Поширення девіантних орієнтацій серед неповнолітніх дозволяє зробити припущення про наявність значних негативних перспектив майбутньої злочинності в Російській Федерації.

Ті ж самі невтішні висновки можна зробити стосовно України. Так, за даними на 2004 р., питома вага злочинів неповнолітніх у загальному масиві зареєстрованих злочинів становила для убивств 5,5 %; тяжких тілесних ушкоджень – 5,7 %; зґвалтувань – 9,7 %; розбоїв – 15,3 %; грабежів – 16,2 %; крадіжок – 13,5 %; хуліганства – 8,9% [6, 211]. Значна частка злочинів неповнолітніх розглядається дорослими як прояв вікової незрілості, бешкетництва. Тож про багато з них не повідомляється правоохоронним органам, що призводить до збільшення їх латентності.

До негативних тенденцій розвитку злочинності неповнолітніх належать:

- організованість злочинності неповнолітніх (з одного боку, за прикладом дорослої, з другого, за допомогою дорослої);
- збільшення темпів зростання злочинності неповнолітніх;
- зростання питомої ваги злочинності неповнолітніх у структурі загальної злочинності;
- збільшення злочинів, пов'язаних з наркотиками;
- зростання технічної оснащеності неповнолітніх злочинців.

Отже, очевидно, пошук шляхів ефективної боротьби з поширенням девіацій серед неповнолітніх є дійсно надзвичайно важливим завданням як в Росії, так і в Україні.

1. Матвеев В.Ф. Начальное проявление алкоголизма у подростков. – М.: “Медицина”, 1987. – 281 с.
2. Пирожков В.Ф. Криминальная психология. Психология подростковой преступности. – М.: “Ось 89”, 1998. – 244 с.
3. Криминология / Под ред. В.Н. Бурлакова, Е.Л. Сальникова. – СПб.: Академия МВД России, 1998. – 533 с.
4. Максимовский Э., Кармазина О. и др. Проститутки Москвы. – М.: “Юстиция”, 1997. – 198 с.
5. Социальные отклонения. М.: Юрид. литература, 1989. – 270 с.
6. Криминологія: Навч. посіб. / Ю.Ф.Іванов., О.М.Джужа. – К.: Вид. ПАЛИВОДА А. В., 2006. – 264 с.

SUMMARY

Cherveniyak A. ANALYSIS OF BASIC DISPLAYS OF VULNERABILITY OF UNDER-AGED

The article considers the problems of analysis of vulnerability displays among under-aged in the Russian Federation. The author defines the following negative tendencies of criminality development among under-aged:

- Organisational character of criminality among under-aged;
- Growing tempo of rates of under-age criminality;
- Growth of specific criminality weight of under-age in the structure of general criminality;
- Increasing number of crimes, associated with drug-misuse;
- Growth of technical equipment usage by under-age criminals.

The search of ways of effective overcoming of vulnerability among under-aged is considered by the author to be the most important task to be solved both in the Russian Federation and Ukraine.

Ф. ШАНДОР (Ужгород)

СЕКУЛЯРИЗАЦІЙНІ ВПЛИВИ НА ІНСТИТУТ ПОЛІТИКИ (ВЗАЄМВПЛИВИ МІЖ ІНСТИТУТАМИ РЕЛІГІЇ ТА ПОЛІТИКИ)

Діяльність соціальних інститутів, як відносно стійких форм організації соціального життя, що забезпечує стійкість зв'язків і відносин в рамках суспільства, визначається: а) набором специфічних соціальних норм, регулюючих відповідні типи поведінки; б) інтеграцією їх в соціально-політичну, ідеологічну, ціннісну структури суспільства, що дозволяє узаконити формально-правову основу діяльності; в) наявністю матеріальних засобів та умов, що забезпечують успішне виконання нормативних пропозицій і здійснення соціального контролю. В залежності від сфери дій та їх функцій соціальні інститути поділяються на реляційні - що визначають рольову структуру суспільства, регуляційні - що визначають допустимі рамки допустимих дій в ім'я особистих цілей і санкцій, які карають за вихід за ці рамки, культурні - пов'язані з ідеологією, релігією, мистецтвом, інтегративні - що пов'язані з соціальними ролями [9, 993].

Поняття "соціальний інститут" як вважає М.Лукашевич [7, 158-163] необхідно досліджувати з моменту його виникнення, а саме з часу становлення соціології. Зокрема, Е. Дюркгейм пов'язував природу соціальних інститутів із визначенням суспільства як цілісності. Суспільство, на його думку, є органічною цілісністю, що складається з окремих груп та інститутів, кожний з яких відіграє свою функціональну роль. З цього випливало, що соціологія є наукою про інститути, їхнє виникнення, розвиток і функціонування в суспільстві.

Починаючи дослідження актуальності роботи – де об'єктом є вплив секуляризації на політичне життя зазначимо, що відношення між релігією і політичними інститутами довгий час розглядалося в рамках дискусії про магічне чи релігійне походження держави, джерела влади правителів ("королівської", "царської" влади). Дж. Фрезер запропонував теорію про магічне джерело королівської влади [5, 57]. Протилежний погляд полягає в тому, що політичні і релігійні функції завжди були розділені. Суспільство, до виникнення держави, було організовано головним чином структурами споріднення. Відносини між родовими групами здійснювалося за допомогою обміну шлюбними партнерами. Політичний аспект життя таких груп виражався в контролі як засобі підтримки стандартизованого соціального поведіння. Якщо врахувати, що держава існує протягом приблизно 5 тисяч років, що складає близько 2% загальної тривалості людської історії, то проблема "релігія і політика", протягом усієї безписьмової історії, це проблема співвідношення релігії і контролю. Контроль і примус до виникнення державної влади, крім регуляції поведінки правилами етикету, звичками і звичаями, здійснювалися такими мірками, як колективний осуд "порушника", відмовлення в спілкуванні і виключення з загальних дій групи, тобто позбавлення родинної підтримки, вигнання. Це досить ефективні засоби в невеликих за чисельністю суспільствах, де можливий і існує безпосередній контакт між її членами. У такому суспільстві немає спеціальної інстанції, що покликана здійснювати контроль і покарання. Це приклад "дифузійної влади", коли вся група в цілому, наприклад — сільська громада, є такою інстанцією, що виконує судову функцію і функцію покарання як релігійних, так і "політичних" провин (часто між ними не проводиться розходження). У таких суспільстві, де ще немає спеціального органа влади, релігія існує у виді вірувань і ритуалів, зв'язаних насамперед зі збиранням і полюванням (уособлення природи, легітимізація за допомогою міфів соціальних, у першу чергу родинних, відносин). А тому метою роботи є взаємовідносини між релігією і владою, що попервах здійснювались в умовах повного домінування інституту релігії у владних відносинах і невиділеності політичних інститутів із містичного тіла релігії.

Але в процесі подальшої взаємодії між цими інститутами з'ясувалось, що між розвитком політичної системи і релігійної існує взаємозв'язок, в основі якої лежать соціальний розвиток, диференціація й інтеграція суспільства [6, 89]. Цей зв'язок не є, однак, утіленням сакральної природи влади, що виражається в релігійній символічній системі. Предметом роботи є відношення між релігією і політикою в суспільствах, у яких політика і влада державно структуровані, в умовах розвинутої державності складаються в різноманітних формах, але головне — це відносини між релігією (церквою, релігійною організацією) і державою.

Характер взаємовідносин між церквою і державою не впливає із суті взаємин цих двох соціальних інститутів, а визначається специфічним збігом обставин і утворює особливий випадок, багато в чому унікальний — західноєвропейського середньовічного суспільства. У соціології констатується, що відношення релігії до політичної системи розрізняється в залежності від характеру релігії. Мається на увазі розходження між "народними релігіями", що представляють собою частину того чи іншого соціального цілого (чи — у термінології Йінгера — "дифузійними релігіями"), і релігіями універсальними, не пов'язаними винятково до якоїсь соціальної групи ("організована релігія"). "Народні релігії" у цілому виступають як опора державної влади. У ряді випадків (древній Рим, Єрусалим в епоху Давида і Соломона) культу, що раніше існували, виявилися інтегрованими в державну систему [4, 108]. Держава або монополізує культ (він стає складовою частиною державної діяльності) — це відбувається досить рідко, — або, розпоряджаючись системою розподілу, політичні інстанції бере на утримання, субсидіює фахівців з відправлення релігійного культу.

Поступово відбувається тісне зрощення влади і релігії створює обоюдно залежність, що особливо виразне там, де (принаймні — теоретично) ритуальні дії державної значимості повинні виконуватися "царем" (як, наприклад, у Єгипті). Цей зв'язок виражається ще й у тому,

що поряд з використанням релігійної системи як опори державної влади, дуже часто релігійні фахівці починають використовуватися для служби в державних цілях. Політичне життя в таких суспільствах пронизане релігією, нічого не відбувається політично значимого без участі релігії. Типовий приклад — державне життя в древньому Римі. З виникненням універсальних релігій, у першу чергу це відноситься до буддизму і християнства (іслам — представляє особливий випадок, в організаційному відношенні зберігаючи риси “дифузійної релігії”), — характер взаємодії релігійних і політичних систем змінюється. З одного боку, ці релігії створюють особливі, окремі від державних, свої організації (сангха в буддизмі і церква в християнстві), і затверджують свою дистанцію стосовно “світу”, у відомому змісті — аполітичність: не в устрої земного життя людей бачать вони свою задачу. З іншого боку — і буддизм, і християнство досягали розквіту тоді, коли вони були державними релігіями. Для “організованої релігії”, тобто релігії, що відокремилася від держави як самостійну організацію, проблема джерел існування — це проблема її виживання (і вона загострюється в міру збільшення масштабів організації і необхідного їй числа професійних службовців). “Організована релігія” має потребу в зовнішній підтримці і в міру розвитку — підтримці на державному рівні [4, 112].

Універсальні релігії виконують функцію легітимації панування двох різних типів. У традиційних суспільствах мова йде про панування, заснованому на традиціях і звичаях, як правило — харизматичному пануванню, що вимагає повної і беззастережної покори, відданості правителю, наділеному владою відповідно до звичаю. Від останнього потрібно виконання деяких зобов'язань перед людьми, що йому підкоряються. Сучасному суспільству властива раціонально-правова форма влади — система, при якій люди впливають знеособленим правилам, нормам і принципам. Іншими словами, повинні правити люди, що керуються законом, і підкоряться повинні піддані лише тим, хто вибраний узаконеною владою, а це значить — у силу загального визнання правомірності системи законів, в умовах яких вони прийшли до влади і відправляють свої обов'язки. Відношення релігії до політичної системи, що перетерплює зрушення від традиційної до раціонально-правової легітимації, може бути зрозуміло лише з урахуванням зміни самої універсальної релігійної системи — переходом від історичної релігії до ранньосучасної або ж секуляризованої, як її описує Р.Белла, тобто від середньовічного християнства — до реформованого християнства нового часу [1, 192].

Вплив секуляризації на взаємодію церкви і держави проявляється у прямій чи непрямій участі релігійних груп у політичному житті суспільства, що залежить головним чином від двох обставин — ідеології, який дотримують члени тієї чи іншої релігійної групи, і об'єктивних умов, у яких вони знаходяться, їхнього соціального стану. Релігія — навіть та сама секуляризована релігія — може бути основою різних політичних орієнтацій, оскільки релігійні вірування існують не в “чистому” виді, а комбінуються з тими чи іншими елементами світської ідеології і разом з ними утворюють визначену систему цінностей, що впливає на політичну орієнтацію віруючих. Таке взаємопроникнення по-різному відбувається в релігіях більш сучасного індивідуалістичного типу і більш традиційних, у яких домінує церковна релігійність. У визначених суспільствах, у залежності від цілого ряду внутрішніх і зовнішніх факторів, християнська віра може ідентифікуватися з визначеними політичними (чи ширше — ідеологічними) переконаннями. У такому випадку ми маємо справу з так званою “світоглядною або секуляризованою церквою”, що встановлює в якості єдино прийнятної для її послідовників соціально-політичну орієнтацію. Прикладом такої “світоглядної церкви” може служити католицька церква: протягом багатьох століть її розвитку й у різних суспільствах — середньовічна церква, що роздає корони і боре за владу не тільки духовним, але і світським мечем, що обґрунтовує вимогу покори народу государю і його право на непокору посиланням на бога; у XIX в. церква, що проголосила хрестовий похід проти лібералізму і соціалізму, у XX в. — проти комунізму. Тільки Другий Ватиканський собор змінив характер і стиль відносини церкви до політичної боротьби і її вимоги у відношенні політичних позицій секуляризованих католиків [2, 29].

Зазначені тенденції має специфічні прояви на теренах сучасної України, де більшість віруючих, судячи з преси, і деяких соціологічних досліджень, шукає у вірі, у звертанні до церкви “духовність”, тобто скоріше етичну, ніж політичну орієнтацію. І цього не змінює той факт, що політичні сили часом прямо протилежної напрямку намагаються використовувати релігію в прямих політичних цілях. Цьому протистоїть досить характерне для сучасної

релігійності розуміння віри як внутрішнього вибору, як особистого рішення. Сучасний секуляризований українець асоціює свою Батьківщину на 5,6% з власними релігійними уподобаннями та на 30,3% з місцем свого проживання і 58,7% з місцем свого народження [11, 656]. Хоча треба зауважити, що релігійні чинники (віросповідання - 15,9%, страх перед майбутнім - 28,7%, віра в краще майбутнє - 39,3%) на думку українського соціуму є важливими об'єднуючими факторами для населення країни [11, 657]. Водночас, інтегруючись у глобалізаційні відносини, сучасний українець вважає, що міжнародний тероризм (32,4%) може більше вплинути на долю людства, ніж кінець світу (11,6%), новітні технології (37,8%) та наукові відкриття (22,9%) більш видозмінять долю світового співтовариства ніж об'єднання християнських церков (5,9%) [11, 659].

Наші дослідження взаємовпливів держави і церкви у сучасному українському суспільстві підтверджують вплив на ці відносини конкретно історичних ситуацій, що проявлялися в різноманітності інституціональних форм таких відносин. Це відповідає загальним тенденціям таких взаємодій у світі, де відносини між релігією і суспільством, церквою і державою протягом історії приймали різні інституціональні форми. Вони представлені досить великим набором “моделей”, з яких особливо істотні: теократична: модель державної церкви; модель співіснування церкви і держави як двох незалежних величин; модель тоталітарної держави, для якого церква перестає існувати як самостійну величину. Цікава розроблена католицизмом модель, націлена на подолання минулого, “політичного клерикалізму”, і фіксує наступні позиції: 1) визнання плюралізму і демократичної форми держави; 2) визнання як можливі альтернативи різних конкретних способів рішення основних соціально-економічних і політичних проблем; 3) відділення церкви від якої б то не було системи політичної влади і соціальної суспільної системи; 4) відмовлення церкви від державних привілеїв і використання у своїх цілях державної влади. Таким чином, можна констатувати, що релігійна система в її відношенні до політики, державі перетерплює істотні зміни, що йдуть по лінії визнання їхньої автономії і самостійного значення.

Зміни політичної системи в сучасному суспільстві відбивають деякі загальні тенденції, що німецький антрополог і соціолог А.Гелен підсумовував у такий спосіб [3, 85], виділивши три найважливіші форми діяльності: 1) раціонально-практична поведінка, пов'язана з розвитком природничих наук і техніки, здобуває в сучасному суспільстві усе більшу питому вагу; 2) ритуально-організована поведінка в сучасному суспільстві відтиснута на другий план (хоча являє собою один з головних результатів культурної історії); відображення цього зрушення — зростаючі труднощі, що випробують церкву з богослужінням, церковною практикою в цілому; 3) зміни вольової поведінки виявляють тенденцію ослаблення рішучості і готовності брати відповідальність на всіх рівнях, супроводжувану прагненням до анонімних, знеособлених готових рішень. Тенденція до того, щоб відому втрату “духовного” виміру і “атомізування” суспільства та внутрішнього життя особистості переборювати за допомогою організаційних засобів, адміністративно-бюрократичних методів ствердження єдності.

Досліджуючи реалії взаємовідносин релігії і політики в українському суспільстві, слід враховувати, що політична система, яка не враховує тенденцій розвитку сучасного суспільства і намагається засновувати свою легітимність, спираючись на секуляризовану релігію, може розраховувати лише на короточасні результати, але не стратегічні, оскільки діє врозрід з об'єктивним ходом соціального розвитку [6, 98]. У свою чергу, якщо церква прагне зберегти в якомусь ступені вплив на політичне життя сучасного суспільства, вона повинна включити у свою систему цінностей ті підвалини, що легітимізують сучасне суспільство.

Суспільствам які переходять від тоталітарних політичних режимів до демократизації всіх сфер суспільного життя варто враховувати, що усяка політична система має потребу в легітимізації, держава не може спиратися тільки на примус. Протягом більшої частини історії існували такі типи суспільств, що не могли обійтися без релігійної легітимізації. У результаті навіть склалося представлення про те, що всяка система, що виконує цю функцію, настільки важлива для існування суспільства, є релігійною. Іншими словами, усяка система цінностей, що виражає природу, характер і мету даного суспільства і його політичної системи, і яка повинна бути обов'язковою для всіх громадян, бути їх загальним “символом віри”, повинна розглядатися як релігія. Однак усе-таки виявилось, що зміни політичної системи мають для системи релігійної визначальне значення і що не всяка легітимізація з необхідністю є релігійною.

І справа не тільки в тім, що не всяка політична система зацікавлена в релігійній легітимациї, але в тім, що політична система перетерплює зміни, у результаті яких для неї просто стають неефективними традиційні способи легітимациї, включаючи релігійну секуляризацію.

Звернемо увагу на те що політичну систему суспільства та її взаємовідносини через призму секуляризації з інститутом релігії в даному дослідженні автор розглядає в широкому контексті запропонованому І.Валлерстайном [9, 44]. Взаємодія релігії і політики є об'єктивним процесом, оскільки ці два соціальних феномени мають практично тих самих носіїв. Діяльність релігійних організацій у сфері політики розглядається через аналіз функцій релігії і політики (світоглядну, компенсаторну, комунікативну, регулятивну, інтегруюче-дезінтегруючу, культурнотрансляуючу, легітимно-розлегітимлюючу), що дозволяє простежити взаємодію і взаємопроникнення релігійного і політичного. Роль релігії в політичній системі суспільства полягає в наступних положеннях: відбувається політизація релігії, що у свою чергу призводить до порушення діючого законодавства про релігію і церкву, спостерігається перенесення партійно-політичної і релігійної конфронтації на етнонаціональний ґрунт; здійснюється політизація конфесійних відносин і релігієзації політики, що підсилює процес регіоналізації країни, загрожує її унітарності; відповідно зв'язок політики з релігією в умовах сучасних суспільно-політичних і конфесійних реалій у Україні багато в чому зводиться нанівець інтегративні можливості цього могутнього по силі свого духовного впливу соціального феномена. Релігії і політиці як соціальним явищам притаманні свої специфічні секуляризаційні особливості, де загальне виявляється через особливе і навпаки. Внаслідок цього, через секуляризаційні прояви релігія може бути об'єктом політичних маніпуляцій, вона існує в різних площинах із суспільством, виконуючи як інтегруючу, так і дезінтегруючу функцію.

Зазначені специфічні секуляризаційні особливості підтверджуються на теренах сучасної України. Кінець 90-х років ХХ століття знаменував собою прояв деякого позитивного зв'язку релігійного відродження з процесами становлення в Україні громадянського суспільства, оскільки релігійне відродження, вважає автор, з'явилося вказівкою на необхідність більш чіткої ціннісної організації внутрішнього світу людини. Духовним фундаментом західного громадянського суспільства стала Реформація [3, 40], що сформувала незалежні від держави соціальні інститути. У той же час становлення громадянського суспільства в Україні має антизахідні тенденції, пов'язані з труднощами становлення незалежних громадських інститутів. Тому, побудова власного громадянського суспільства в нашій державі вимагає знання не тільки історичного досвіду інших країн, але й врахування власних історичних особливостей розвитку держави.

У східній частині України склалася певна дихотомія між православ'ям і протестантизмом. У західних областях і центральній частині країни спостерігаються гострі конфлікти між православними і греко-католиками, що перешкоджає становленню церкви як важливого інституту громадянського суспільства. Вихід із існуючого кризового стану церковно-релігійного життя можна знайти сучасні українські дослідники пропонують шукати, у формуванні національної громадянської релігії (одна з головних ознак секуляризації за Руссо – авт.) як особливого надцерковного ідеологічного утворення, що буде ставити на перше місце національний інтерес, буде покликано орієнтувати всіх громадян країни на сприйняття авторитету своєї держави. На сучасному етапі українські релігійні організації мають потенціал для участі в становленні громадянського суспільства, оскільки суспільство має потребу в них як міфічній моральній опорі. Релігійна сфера суспільства має свою специфіку, оскільки особливості релігійного світогляду і ролі релігійних організацій у суспільстві істотно виділяють її в структурі соціальних відносин.

Отже, в статті охарактеризовано макро-, мезо- та мікрое впливи процесів секуляризації на інститути релігії, держави та політики. На макрорівні одні інститути втрачають свої функції, а інші їх перебирають а також йде посилення організаційних позицій даних інститутів, на мезорівні проходить модернізація самих функцій та інститутів, на мікрорівні видозмінюються моральні підходи до розуміння тих чи інших явищ пов'язаних з процесом секуляризації. Отримані результати здатні слугувати як методологічні засади подальших уточнень теорій релігії, сакралізації та секуляризації, глобалізації, релігії, прогнозування основних тенденцій у функціонуванні релігійного комплексу в сучасних умовах.

1. Белла Р. Религия как символическая модель, формирующая человеческий опыт // Религия и общество: Хрестоматия по социологии религии / Состав. В.И.Гараджа, Е.Д.Руткевич. – М.: Аспект Пресс, 1996. – С. 190-193.
2. Васильчук Ю.А. Религиозная сфера и проблема общечеловеческих ценностей в условиях глобализации // Религиозная сфера и интеллектуальные ресурсы глобального человеческого развития. Материалы постоянно действующего междисциплинарного семинара Клуба ученых «Глобальный мир». Выпуск 1(24). – М.: ООО «НОВЫЙ МИР»; Институт микроэкономики, 2003. – С. 28-31.
3. Веремчук В.И. Социология религии. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2004. – 254 с.
4. Кнабе Г.С. Историческое пространство и историческое время в культуре Древнего Мира // Культура Древнего Рима: В 2-х т. – М., 1985. – Т.2. – С. 108-166.
5. Лапицкий М.И. Несколько замечаний по поводу доклада Е.Б. Рашковского // Религиозная сфера и интеллектуальные ресурсы глобального человеческого развития. Материалы постоянно действующего междисциплинарного семинара Клуба ученых «Глобальный мир». Выпуск 1(24). – М.: ООО «НОВЫЙ МИР»; Институт микроэкономики, 2003. – С. 54-57.
6. Лобок А. Антропология мифа. – Екатеринбург: Банк культурной информации, 1997а. – 688 с.
7. Лукашевич М.П. Соціологія економіки. – К.: Каравела, 2005. – 283 с.
8. Системный подход в современной науке. – М.: Прогресс-Традиция, 2004. – 560 с.
9. Социология. Энциклопедия. - Мн.: Книжный дом, 2003. - 1310 с.
10. Українське суспільство - 2003. Соціологічний моніторинг. - К.: Інститут соціології НАН України, 2003. – 675 с.

SUMMARY

Shandor F. SECULARIZATIONAL INFLUENCES ON THE INSTITUTES OF POLICY (INTER-INFLUENCES BETWEEN INSTITUTES OF RELIGION AND POLICY)

The theoretic analysis of the secularization process investigation in the sociology as well as secularization process determination by each scientific approach regarding investigation of the present notion in foreign and national sociology are made. The central problem, to which the main attention is paid, gives the opportunity to understand the secularization process in the modern society as one of the key stages in the process of society transformation from traditional manner of life to man-caused one.

ПРАКТИКА ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ В УКРАЇНІ ТА ЗА РУБЕЖЕМ

Т. БЕЗЕГА (Ужгород)

**ІСТОРІЯ ПИТАННЯ ПОЛІТИКО-ЕКОНОМІЧНОГО ВПЛИВУ РОСІЇ
НА НАФТОВУ ТА ЕНЕРГЕТИЧНУ ГАЛУЗІ УКРАЇНИ
(1991-2006 рр.)**

Найпоширенішою формою неоколоніалізму є скуповування за безцінь у колишній колонії підприємств стратегічного значення, зокрема в сировинному, енергетичному секторах, важкій промисловості, сільському господарстві, а також землі. Сьогодні ми бачимо, що саме до таких дій щодо України вдається Росія.

Подібна перспектива забезпечується через встановлення контролю над ключовими галузями економіки України. Російський капітал уже почав проникати на стратегічні українські підприємства і ставати повноправним суб'єктом відносин власності. Закриття для продукції цих українських підприємств традиційних російських ринків, під забезпечення котрих їх будували, має здешевіти російським компаніям їх купівлю. Саме так відбувалося в країнах Азії та Африки, тільки там це називалося неоколоніалізм. А як це називається у нас? Співробітництво на двосторонній основі [6]? Крім добре відомої залежності України від імпорту російських енергоносіїв, Москва досить ефективно користується вірогідною інформацією про справжній стан справ в Україні. Адже на українській території навесні 2000 р. активно діяли шість розвідувальних органів Російської Федерації [14].

Основні сфери російських інтересів — це нафтопереробна, хімічна, металургійна промисловість. Особливо це стосується першої, де практичні потреби російських компаній співпадають з політичними інтересами Росії [6].

Нафтопереробна та нафтотранспортна система. Домінування російських нафтогазових компаній зумовлено традиційною роллю Росії як основного експортера вуглеводнів в Україну, геополітичним розташуванням України як транзитера російських енергоносіїв до країн Європи, а також активною експансіоністською політикою російських транснаціональних корпорацій (ТНК) щодо придбання потужностей, зокрема нафтопереробних, у країнах СНД та Східної Європи [2]. Цілком достатню уяву про стан справ дає хоча б звичайний перелік нових хазяїв наших підприємств-гігантів [6].

Найбільшими російськими компаніями, що нині працюють в Україні, є: у сфері нафтопереробки – російські «ЛУКОЙЛ», «ТНК», «Татнефть», «Славнефть», «Група Альянс», «ЮКОС»; в сфері транспортування нафти – російські «Сургутнефтегаз», «Роснефть», «Транснефть», «Сибнефть»; у сфері поставок та транспортування газу – російські «Газпром» та «Ітера».

Якщо розглянути взагалі джерела постачань вуглеводної сировини на українські НПЗ з точки зору забезпечення певного рівня диверсифікації, то значних змін за останні роки вони не перетерпіли. Головний постачальник – Росія (75%), крім неї 14% нафти постачає Казахстан і тільки 11% – українські нафтовидобувні структури [2].

Діяльність російських ТНК [3] у нафтопереробній галузі України спрямована передусім на переорієнтацію Росії з експорту сирової нафти на експорт нафтопродуктів, отриманих, зокрема, на українських НПЗ; поглинання з цією метою українських підприємств шляхом їх приватизації та акціонування для географічного наближення до ринків споживання нафтопродуктів у Центральній та Західній Європі; додаткове укріплення позицій ТНК на внутрішньому ринку нафтопродуктів України шляхом створення спільних підприємств та через розбудову власної збутової мережі.

Отже, починаючи з 1999 р. український ринок нафти й нафтопродуктів перетворився на виключно російську сферу впливу. Аналогічна ситуація складається й у нафтохімії. Капітуляцію перед експансією російських нафтових компаній часто пояснюють тим, що можливості української переробки значно перевищують потреби країни в бензині, дизпаливі й мазуті. Тому, мовляв, існує реальна потреба включити українські НПЗ до загальної системи російського експорту нафти.

Скептики зауважать, що в цьому не варто шукати небезпеки. Адже весь світ зацікавлений у залученні до національних економік якнайбільших іноземних інвестицій. Взагалі це так, але той же світ вивів універсальну формулу: іноземцям має належати не більше 30% виробництва, інакше їх диктат складатиме загрозу національним інтересам країни. У нас же російські компанії не просто захоплюють цілі стратегічні галузі економіки, але й під час їх приватизації конкурували між собою (а не з українськими чи західними компаніями, як це мало б бути). Наприклад, за контроль над Миколаївським глиноземним заводом змагалися російські "Сибірський алюміній" (А.Чубайс-О.Дерипаска) і TWG (Б.Березовський-Л.Чорний).

Поки розгорталася приватизація українських об'єктів, російські компанії дійсно везли до України кошти. І кошти чималі, аби ніхто не міг їм протистояти. Однак незабаром розпочнеться "збір урожаю" та його вивезення за межі нашої держави. Зрозуміло, ніхто відшкодовувати нічого Україні не буде. Адже, по-перше, не для того вони сюди приходили, щоб вкладати кошти. Вони й у себе вдома, в Росії, не надто активно вкладають кошти в розвиток економіки. Чого тоді сподіватися Україні [6]?

У значному ступені аналогічні явища і тенденції відбуваються в нафтотранспортній галузі. Як зазначалося вище, майже всі нафтопереробні заводи України вже перебувають під російським контролем. Зараз точиться боротьба за останню частину нашої нафтової галузі, котра ще залишається українською. Це система магістральних нафтопроводів.

Вона складається з двох не з'єднаних між собою частин завдовжки 3 850 км, які експлуатують ДАТ "Придніпровські магістральні нафтопроводи" (2 310 км) і ДАТ "Магістральні нафтопроводи "Дружба" (1 540 км). На нафтопроводах — 31 нафтоперекачувальна станція загальною потужністю 355 тис. кВт. Загальна ємність резервуарного парку становить майже 800 тис. куб. м. Фактична пропускна спроможність нафтопроводів ДАТ "МН "Дружба" і ДАТ "Придніпровські МН" на вході в Україну на даний момент становить до 100 млн. т. на рік, і на виході з України — 67,2 млн. т. на рік.

Інтерес Росії до нашої нафтопровідної системи стане цілком зрозумілим, якщо врахувати її значення в російському експорті нафти. З середніх 64-66 млн. т. нафти, котрі щорічно транспортуються українськими нафтопроводами, 53-55 млн. є експортним транзитом. Без контролю над цією "трубою" для російських компаній залишається ненадійним володіння українськими НПЗ. Проте Україна вперто захищається, не бажаючи віддати свою нафтотранспортну систему до російських рук. Аби примусити її поступитися, росіянами застосовується той самий ряд засобів, що й при спробах захопити українську газову галузь.

По-перше, це дискредитація українських нафтопроводів звинуваченнями в технічній надійності. При цьому свідомо ігнорується той факт, що в 1992-2000 рр. щорічний експортний транзит нафти через Україну збільшився на 37% — з 41,1 до 56,3 млн. т. Що може бути кращим свідченням справжньої технічної здатності наших нафтопроводів?

По-друге, російська сторона будує нафтопроводи в обхід України, прикриваючись розмовами про неспроможність української нафтотранспортної системи самотужки впоратися із зростаючими потоками експортної нафти. Так, рішенням російського уряду № 1686-р від 29 листопада 2000 р. у цьому році розпочато будівництво на території Ростовської області ділянки нафтопроводу Суходольна — Родіонівська в обхід трубопровідної системи українського ДАТ "Придніпровські магістральні нафтопроводи". Розробляється проект будівництва Балтійської Трубопровідної Системи, котра взагалі обійде Україну на шляху середньоазійської нафти до Європи.

Насправді ніякої проблеми зростаючих експортних потоків нафти, які б перевищували можливості українського нафто транспорту, просто не існує. Навпаки, вже на початку 1998 р. Росія досягла верхньої межі своїх експортних можливостей — 43% видобутку сирової нафти й 34% нафтопродуктів. Збільшувати експорт далі, не завдаючи шкоди внутрішньому споживанню, можна тільки за умови збільшення видобутку нафти. Але очікується як раз істотне скорочення видобутку, оскільки російські компанії останнім часом зменшили розвідку нових нафтових родовищ. Причина досить банальна — нестача коштів. За окремими даними, для повноцінного розвитку видобутку нафти Росія протягом кількох наступних років потребуватиме \$12-15 млрд. прямих інвестицій. Але їх поки що немає.

Навіщо це робиться? Для чого будувати нові транзитні маршрути, коли існуючі українські цілком задовольняють потреби? Якщо ж потреби дійсно зростуть, то значно дешевше

буде модернізувати систему нафто транспорту України. Вона має технічні можливості збільшити експортний транзит нафтопроводом "Дружба" на 5-7 млн. і українською ділянкою нафтопроводу Лисичанськ — Тихорецьк — Новоросійськ — на 4-6 млн. на рік. І це не вимагатиме надмірних витрат, як будівництво нової "труби", а зекономленим коштом росіяни могли б знайти краще застосування.

Однак Росія йде на такі витрати, в односторонньому порядку порушує досягнуті між нашими державами домовленості, щоб залишити Україну без прибутків від транзиту [6]. Інтереси російських ТНК в Україні полягають також у можливостях використання української системи магістральних нафтогазопроводів для транспортування вуглеводневої сировини та нафтопродуктів до країн Європи. При цьому вони намагаються встановлювати свої «правила гри» і визначати нафто транзитну політику України [9].

Зокрема, російська державна компанія АК «Транснефть», що відправила у 2000 р. на експорт 151,7 млн т нафти, в т. ч. територією України – 56,47 млн т, внаслідок намагань України відстояти раніше погоджені тарифи на транспортування нафти своєю територією потужностями «Придніпровських магістральних нафтопроводів» отримала підтримку російського уряду й збудувала перемичку Суходольна – Родіонівська. Це залишило без роботи український транзитний маршрут Великоцьк — Лисичанськ — Луганськ та негативно позначилося на доходах України від транзиту російської нафти у напрямі до Новоросійська, а також призвело до необхідності демонтуювання однієї гілки відповідного нафтопроводу. Втрати ДАТ "Придніпровські магістральні нафтопроводи" від цього склали близько \$85 млн. на рік з урахуванням зменшення обсягів транспортування на 26 млн. т./рік [6]. Можна вважати успішними також вимоги компанії «Транснефть» щодо погодження Україною так званих наскрізних тарифів транспортування нафти майбутньою інтегрованою системою нафтопроводів «Дружба» і «Адрія» (на даний час знижені тарифи передбачається застосовувати тільки для збільшення обсягів нафти, що постачатиметься цією системою) [12].

У підсумку цієї складної схеми українська система магістральних нафтопроводів, стиснута штучно створеними технічними й фінансовими проблемами, може за безцінь перейти до російських рук. Саме тому російська сторона не бажає брати участь в переговорах з Україною по вирішенню проблем у сфері транзиту нафти [6].

Отож, прихід в Україну російських ТНК супроводжується в меншій мірі позитивними, та в більшій мірі негативними наслідками, які в перспективі можуть суттєво впливати на нафтогазову сферу та економіку держави в цілому.

Позитивними ознаками присутності нафтогазових ТНК на ринку України є відновлення втрачених після розпаду СРСР виробничих зв'язків між підприємствами нині незалежних держав, практично гарантоване постачання необхідних для задоволення внутрішніх потреб України обсягів вуглеводнів; зростання рівня завантаженості виробничих потужностей НПЗ, збільшення вдвічі пропозицій та практичне насичення внутрішнього ринку нафтопродуктів; отримання інвестицій на модернізацію діючих нафтопереробних підприємств, удосконалення технологій та створення додаткових потужностей збутових організацій (інвестиції російських компаній становлять близько 70% від загального обсягу іноземних інвестицій у ПЕК України); залучення вітчизняних працівників, створення додаткових робочих місць.

Негативні ж ознаки присутності російських ТНК на нафтогазовому ринку України проявляються в:

По-перше, спрямованій діяльності вертикально інтегрованих нафтових компаній на об'єднання всього процесу від видобутку нафти до реалізації продуктів її кінцевої переробки роздрібним споживачам призводить до витіснення відповідних національних структур з внутрішнього ринку. Усунення з ринку національних підприємств-конкурентів шляхом їх скуповування або реалізації продукції за нижчими цінами через власні сервісні центри [5] (стандартна технологія освоєння нового ринку російськими компаніями) підвищує ймовірність наступного цінового диктату з боку російських структур.

По-друге, крупні нафтогазові корпорації, застосовуючи практику зміни трейдерів, утворення та ліквідації філій і дочірніх компаній, виведення активів в офшорні зони, а також домагаючись (і отримуючи) значних податкових пільг при здійсненні експортно-імпорتنних операцій, здатні мінімізувати податкові платежі від своєї діяльності до бюджету України, активно використовуючи прогалини в національному законодавстві.

По-третє, політика експансії нафтогазових ТНК із залученням значних кредитних ресурсів може в перспективі негативно позначитися на роботі українських НПЗ та внести невизначеність у долю українських виробників та споживачів нафтопродуктів.

По-четверте, монополія російських компаній на транзитні поставки вуглеводнів територією України на європейський ринок залишає постійно актуальними питання будівництва обхідних трубопроводів, скорочення обсягів транзиту та вимог зменшити ставки платежів за транзит енергоресурсів. Це також призводить до невизначеності у стабільності поставок енергоносіїв від неросійських постачальників територією Росії для внутрішніх потреб України [12].

Енергетична система. Слідом за російськими нафтовими компаніями і РАО "Газпром" до України рушило РАО "Єдині енергосистеми Росії" на чолі з А.Чубайсом. Україна є великим споживачем електроенергії, тому "ЄЕС Росії" прагне встановити свій монопольний контроль над перспективним українським енергоринком. Крім того, наші потужні електромережі цікавлять росіян через їх сполученість з європейською системою. Адже саме Україною завжди здійснювався транзит російської "електрики", експортованої до Європи.

Перші відомості про російські наміри приватизувати об'єкти енергосистеми України відносяться до 1995 р. Тоді московський Національний Резервний Банк прораховував можливості своєї участі в приватизації компанії "Київенерго", намагаючись при цьому не афішувати свій інтерес. Згодом один з лідерів „Союзу правих сил” та голова РАО „Єдині Енергетичні Системи” Анатолій Чубайс відкрито проголосив курс на створення на просторі СНД „ліберальної російської імперії”, яка буде домінувати завдяки своєму економічному і гуманітарному потенціалу. Пізніше в листопаді 2003 року, під час переговорів у Києві, Чубайс запропонував об'єднати пакети 10 українських обласних енергогенеруючих компаній (обленерго), в „Енергетичну компанію України” з подальшою приватизацією на користь РАО ЄЕС [6], як тільки їх виключили з переліку стратегічних підприємств, що не підлягають приватизації. Проте Фонд державного майна України відмовив "ЄЕС Росії", оскільки всі добре розуміли небезпеку монопольного становища однієї іноземної компанії на вітчизняному енергоринку. Наочних прикладів з нафтою і природним газом було цілком достатньо. І тоді росіянами був задіяний цілий комплекс уже відомих нам методів.

По-перше, РАО "ЄЕС Росії" розпочало переговори з білоруською компанією "Беленерго" про транзит російської електроенергії на Захід в обхід України. Між Польщею та Словаччиною споруджена високовольтна лінія електропередач (ЛЕП), яка відмежує від України потужні системоутворюючі ЛЕП, що йдуть від Уралу до Берліну. В планах продовження будівництва цієї ЛЕП далі по зовнішньому периметру України до Румунії, Болгарії, Туреччини й Південної Європи. Однак поки що це не розв'яже проблеми для Росії, бо потужність білоруських електромереж недостатня, а на будівництво розширених потужностей потрібні час і кошти. Тому, по-друге, вжили заходів по створенню українського електроборгу (за аналогією з газовим боргом), який примусив би Україну погодитися на приватизацію обленерго росіянами.

Істотним полегшенням для реалізації російських планів стала "електрична Переяславська угода". Йдеться про Меморандум "Про співпрацю в області енергетики РФ та України", укладений між РАО "ЄЕС Росії" та українським урядом під час лютневої 2001 року зустрічі Л.Кучми та В.Путіна в Дніпропетровську. Як відомо з офіційних коментарів. Меморандум передбачає з'єднання енергосистем Росії та України, а також подальший експорт електроенергії на Захід. Для підготовки деталізуючих його документів передбачалося створення спільної робочої групи.

На перший погляд нічого небезпечного для української енергетики тут немає. Адже за останні сім років енергосистеми РФ та України "запаралелювалися" й автоматично роз'єднувалися кілька разів. Проте цього разу є істотні особливості, синхронізовані з російською політикою в нафтогазовій сфері.

Стрімке подорожчання російських енергоносіїв спричинило зростання собівартості української електроенергії до такого рівня, коли вона перестала бути конкурентоспроможною на зовнішньому ринку. А після появи на вітчизняному ринку дешевої російської "електрики" завдяки об'єднанню енергосистем, українська електроенергія перестане бути конкурентоспроможною навіть вдома. Адже для російських електростанцій енергоносії

відпускаються за внутрішніми цінами, значно нижчими, ніж для України. За визнанням Чубайса, рівень цін на українську "електрику" в 1,5-2 рази вищий за російську.

Цілком логічно, що за умов постійних перебоїв у постачанні російського природного газу для наших теплоелектростанцій (ТЕС) та привабливішої ціни на російську "електрику", оптовий ринок електроенергії України саме їй надаватиме перевагу. Наявність дешевої електроенергії з Росії усуне необхідність піклуватися про розвиток українських генеруючих компаній, про диверсифікацію постачання газу, про підйом вугільної галузі. А це спричиняє подальше зростання безробіття і невиплати зарплат [4].

Крім того, врахуємо, що вітчизняний оптовий ринок жорстоко потерпає від нестачі грошей. Тому він буде нездатен вчасно розраховуватися за перетік російської електроенергії до нашої енергосистеми. Зрештою, саме з цих причин роз'єднували енергосистеми двох країн в 1998 р.

Однак цього разу паралельна робота двох енергосистем зберігатиметься, формуючи заборгованість України за спожиту російську "електрику". Дешева електроенергія виконуватиме ту саму функцію, що й дорогий газ, — штовхатиме українську енергетику до боргової ями [1]. І рано чи пізно постане питання про приватизацію наших енергогенеруючих станцій кредитором — компанією "ЄЕС Росії". Цього, зрештою, Росія і прагне. На це вказує навіть сам текст меморандуму, котрий відтворює зміст відомого документа про стратегію розвитку енергетики Російської Федерації до 2020 р. Врешті-решт, наочним прикладом може бути "паралельна" робота енергосистем Росії та Казахстану в 1992-1994 рр., у результаті котрої в центральноазійській державі виник борг в \$379 млн. Сьогодні росіяни порушили питання передачі до їх власності 50% Екібастузької ГРЕС-2 в обмін на списання \$170 млн. боргів. Зазначимо, що будівництво ГРЕС-2 обійшлося Казахстану в \$500 млн.

На перший погляд цю схему руйнує нещодавній продаж Фондом держмайна України пакетів акцій семи обленерго. Адже радником з їх приватизації виступав авторитетний банк "Credit Suisse First Boston", тому передбачалося, що конкурс пройде в інтересах західних компаній. Але це видається тільки на перший погляд. Хазяїном чотирьох обленерго стала маловідома словацька компанія Vychodo-slovenske Energeticke Zavodi S.P. Практично одразу ряд експертів почали сумніватися, що словаки працювали не на свої гроші. Адже уряд Словаччини, на відміну від Польщі та Чехії, не чинив перепон наступові "Газпрома" та "ЄЕС Росії" в середині 1990-х рр. на словацький енергоринок.

Як бачимо, Москва знаходить різноманітні обхідні шляхи для реалізації своїх інтересів. Примітне в цій ситуації, що поклавши на плечі українському народу чорнобильський хрест, вона не бажає допомагати в подоланні наслідків цієї катастрофи. Росія не брала участі у саміті донорів з проблем модернізації саркофага ЧАЕС, котрий відбувся в липні 2000 р. у Німеччині. Якщо в Біловезькій угоді трьох слов'янських держав про створення СНД проблема Чорнобиля була відображена у статті 8, то зі статуту Співдружності це положення вже вилучили. З іншого боку, Москва не приховує свого бажання кредитувати спорудження енергоблоків на Рівненській і Хмельницькій АЕС. Адже коштів для повернення кредитів, як завжди, вчасно не знайдеться, тому контроль над станціями (як колись над ЧАЕС) буде в російських руках, зате з проблемами від них український народ знову залишиться наодинці.

Можна стверджувати, що російський інтерес до паралельної роботи і об'єднання двох енергосистем має переважно політичний підтекст. Про близьке майбутнє в наслідок реалізації російських планів дають уяву кілька наступних прикладів. Політичним та економічним інтеграційним процесам країн Центральної Європи (Польща, Угорщина, Чехія) передувала саме інтеграція їх енергетичних систем з енергетичними об'єднаннями Західної Європи. З іншого боку, саме наявність єдиної енергосистеми у вигляді РАТ "ЄЕС Росії" стала одним з вагомих чинників на заваді дезинтеграції Російської Федерації на початку 1990-х рр.

Більше того, формування єдиної енергетичної системи Росії та Білорусії передувало створенню ними союзної держави. Лише країнам Балтії вдалося виключити політичні чинники із співпраці між РАТ "ЄЕС Росії" та їх національними енергосистемами, врівноваживши вплив російського електрогіганта продажем своїх енергооб'єктів великим західним компаніям.

Виходячи з цього досвіду, російська сторона намагається не втратити контроль над енергетикою України [6].

Отож, як ми бачимо, якщо російський уряд має якісь важелі впливу на ці компанії, в українського уряду таких важелів немає. Навпаки, російські власники стратегічних підприємств України мають можливість за місцеві ж кошти формувати проросійську політику в Україні. Саме з огляду на таку перспективу російська влада свого часу й відмовилася від СНД, надавши посилену підтримку промислово-фінансовим компаніям. Високі прибутки цих господарів українських підприємств дають змогу "купувати" деяких українських аналітиків, політичних і громадських діячів, засоби масової інформації. За їх допомогою формується потужна проросійська база в Україні, завдання якої — захищати євразійську модель подальшого розвитку. Це "завдання" вже виконують мало не 90% наших засобів масової інформації.

За таких умов формується суперзалежність України від Росії. Захопивши Україну економічно, скупивши її стратегічні підприємства, дислокувавши російські війська в Криму, контролюючи значну кількість українських російськомовних засобів масової інформації та православну церкву, Росія закладає підвалини для перетворення України на свій неоколоніальний додаток. Внаслідок цього ми можемо бути позбавлені можливості самостійно ухвалювати рішення як у сфері внутрішньої, так і зовнішньої політики [11].

Однією з ключових обставин російсько-українських відносин була непередбачуваність кроків українських президентів, які часто дозволяли собі „імпровізувати” в ході переговорів, відходити від заданих командою дипломатів та експертів параметрів українських інтересів та погоджуватися на запропоновані росіянами „компромісні” умови після сеансу „жорсткого” тиску. Видається слушним припущення, що російська сторона проводила інформаційні, політичні та економічні заходи тиску, щоб потім відійти на підготовлені заздалегідь позиції та переконати українців в тому, що вони „гідно” відстояли свої інтереси [6].

У сценарії інтеграції пострадянських країн під політичною й економічною зверхністю Росії ключову роль відіграє встановлення контролю над енергетикою. Це обумовлено тією визначальною роллю, котру вона відіграє в сучасному економічному житті. Як зазначив нещодавно президент Росії В.Путін, паливно-енергетичний комплекс посів у економіці колишнього Союзу становище несучої конструкції, і ще більше зміцнив це становище за останні роки. Зокрема, сьогодні в російській економіці енергетичний сектор є основним стабілізуючим фактором, забезпечуючи до 30% доходів консолідованого бюджету РФ, майже 45% валютних надходжень і близько 30% обсягу промислового виробництва країни. Аналогічне значення він відіграє і в українській економіці [8].

Тому цілком зрозумілий інтерес Росії до енергетики колишніх радянських республік. Приватизації їх об'єктів дуже сприяє монопольне становище російських компаній на енергетичному ринку. На сьогодні 80% паливно-енергетичних ресурсів надходить до України з Росії, тоді як уже зазначалось, західні країни прагнуть зменшити їх надходження з однієї країни до рівня менш ніж 30% [10]. Адаже там добре розуміють, що монопольний контроль над енергопотоками дозволяє встановити контроль над ціноутворенням і над спільним ринком, що несе не тільки енергетичну, але й політичну та економічну загрозу незалежності державі. Сумні наслідки, до котрих призводить такий монопольний контроль, спостерігаємо в Україні останні шістнадцять років [11].

Стосовно ж шляхів забезпечення енергетичної безпеки України, маємо нарешті усвідомити, що, незалежно від відносин з Росією, мусимо щоденно працювати над заощадженням споживання енергоносіїв нашою економікою. Насамперед нам потрібно поступово відмовитися від використання дорогих імпортованих енергоносіїв там, де можемо перейти на вітчизняне паливо. Зокрема, на вугілля, яким Україна забезпечена на декілька десятиліть уперед. А для зменшення економічної та політичної залежності України від монопольного російського постачальника ми повинні диверсифікувати маршрути надходження нафти, газу та електрики, а також працювати над створенням альтернативних джерел енергопостачання. Тільки за таких умов енергетичні кризи остаточно відійдуть у минуле, що істотно зменшить спокусу використовувати поставки енергоресурсів для наступу на суверенітет України [8].

1. Аверченко І. Один на всіх, і всі – на одного. Паралельна робота енергосистем України і Росії // Енергетична політика України. – 2001. – березень. – С. 48-49.
2. Бараннік В.О., Земляний М.Г., Шевцов А.І. Європейський енергетичний ринок та перспективи України // <http://www.cfin.ru/>
3. Владимірова І. Роль и место транснациональных корпораций в современной экономике // <http://www.cfin.ru/>
4. Гудима О. Чи потрібна Україні власна енергетична стратегія? // Енергетична політика України. – 2001. – березень. – С. 5-11.
5. Джетвей Марк. Главный нефтяной бизнес – покупка конкурента // <http://www.kommersant.ru/>
6. Діак І.В. Україна-Росія. Історія та сучасність. – Київ, ВАТ "Книжкова друкарня наукової книги", 2001 // <http://one.xthost.info/>
7. Діак І.В. "Газова війна": ландшафт після битви // Чорноморсько-Каспійський регіон. – 2006. – №1.
8. Діак І.В. "Газова війна": що відбулося? Проблеми енергетичної безпеки держави // Голос України. – 2006. – № 1503 (15 березня).
9. Інвест Газета (Спецвипуск). – 2002. – № 24 (351). – 18 юнія. – С. 83-85.
10. Мостова Ю. Облога замкненого кола // Дзеркало тижня. – №19 (598). – 2006. – 20-26 травня.
11. Петровський В. Чи настала нова фаза в українсько-російських відносинах? // <http://www.intellect.org.ua/>
12. Прейгер Д.К., Малярчук І.А., Гринкевич Т.І. Транснаціональні корпорації у нафтогазовій сфері та їх вплив на газотранспортну систему України // <http://www.niisp.gov.ua>
13. Українсько-російські відносини: історія будівництва постімперських відносин // <http://www.kandydat.com.ua/>
14. Sherr J.G. European Defense: Whither Russia and Ukraine? // Occasional Brief (Sandhurst). – 2000. – № 76. – Р. 1-3.

SUMMARY

Bezaha T. HISTORY OF THE QUESTION OF THE POLITICAL AND ECONOMIC INFLUENCE OF RUSSIA ON THE OIL AND ENERGY SPHERE IN UKRAINE (1991-2006)

The article deals with the problem of the oil, transport and energy spheres of Ukraine, and with the influence of Russian Federation in 1991-2006 on those processes. As the result, the real danger for the political and economic security of Ukraine is created.

В.БОДНАР (Ужгород),
Я.ТОМКО (Пряшів, Словаччина)

ПРЕРОГАТИВИ І ПОВНОВАЖЕННЯ ПРЕЗИДЕНТА ТА КОНСТИТУЦІЙНОГО СУДУ В УГОРСЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ

Цікавим і оригінальним є статус президента і конституційного суду у наших сусідів – Угорській Республіці. В Угорщині зміни конституції, які відбулися в 1989 і 1990 роках, із трьох форм демократичного урядування – президентської, напівпрезидентської і парламентської – встановили парламентську систему урядування з так званим "слабким" інститутом президента [2, 305-327].

Діяльність демократичних політичних систем не можна описати або зрозуміти тільки з точки зору конституційного порядку. Конституція являє собою тільки одну можливість пізнання діяльності політичних інститутів. В більшості випадків діяльність політичних інститутів визначається такими факторами, як особисті і політичні відносини, партійна приналежність, партійна система.

Главою держави в Угорщині є *президент*. Інститут президентства виник на основі зміни політичного режиму 23 жовтня 1989 року (законо №31), але посада була зайнята лише 3 серпня 1990 року із обранням Арпада Гьонца [8, 291-302]. Питання про сферу впливу і

метод вибору президента були одними із основних конфліктних питань в період зміни політичного режиму. За ці 10 місяців відбулося 9 важливих політичних подій: дві політичні угоди, три зміни до конституції, два референдуми, два розпорядження Конституційного Суду [7, 361-362]. Після зміни політичного режиму в Угорщині виник «незвичайний» варіант парламентської республіки. На посаду президента республіки було обрано політика не від урядової партії, а від опозиції. Президентом за результатом угоди Угорського демократичного форуму (УДФ) і Союзу вільних демократів (СВД) у 1990 році став політик найбільшої опозиційної партії СВД. Таким чином він став політичною протиположністю уряду, і здійснював відповідний контроль над урядом і законодавством.

Конституційні сфери впливу і функції президента поділяються на 5 важливих груп [5, 78].

1. Першу групу складають репрезентативні і символічні функції. Президент є найголовнішим і найважливішим інститутом держави, він представляє всю націю і державу.

2. В дану групу входять функції, які випливають із представницької функції: сфери діяльності, які здійснюються із згодою прем'єр-міністра. До них належать: призначення і звільнення державних чиновників (державних секретарів, генералів); парафування і підтвердження прийнятих парламентом рішень (про вибір голови Національного Банку, Національного телебачення і радіо). В даному випадку рішення певних гілок влади, державних і напівдержавних органів стають державними рішеннями внаслідок цих символічних актів.

3. Третю групу повноважень складають так звані резервні функції, які вступають у силу тільки в тому випадку, якщо інші конституційні органи не здатні виконати свої функції. Тобто це ситуації, які визнані загрозливими для діяльності держави.

4. Інша частина резервних функцій пов'язана із нормальною діяльністю демократичних інститутів. Як наприклад, із зміною парламентського циклу, при утворенні або зміні уряду, або для скликання парламентської сесії.

5. Разом з тим, президент Угорщини при нормальному функціонуванні демократичних інститутів, урядових і державних органів, розпоряджається певною політичною владою, в першу чергу це є право ініціації (наприклад, судовий контроль певних питань, пропозиція нового закону), яка направлена на інші державні органи [5, 78-93]. До особистих політичних повноважень президента входять:

- президент має право бути присутнім і виступати на пленарних засіданнях парламенту і на засіданнях комісій;
- має право пропонувати нові закони;
- ініціювати референдуми;
- має право вето у законодавстві, тобто, прийнятий парламентом закон, так званим, конституційним вето може направити на контроль до Конституційного Суду, або, так званим, політичним вето може направити до парламенту на перегляд (у випадку не прийняття заперечення президент повинен підписати закон).

В Угорщині у 1989–1990 роках питання про метод обрання президента викликало ще більшу політичну суперечку, ніж питання про повноваження президента. Дана ситуація була пов'язана із традицією сильного персоналізму в угорській політиці, а також з концепцією народного суверенітету. Внаслідок рішень Конституційного Суду і приходу до влади партій, які підтримували президента А.Гьонца, політичні сутички про повноваження президента було вирішеними, утворився «слабкий» інститут президентства. Але питання про безпосереднє обрання президента було піднято ще декілька разів.

Після бурхливих політичних конфліктів, згідно загального рішення 1990 року в Угорщині президента обирає парламент в першому турі двома третинами голосів, а в другому турі – абсолютною більшістю [11, 430-434]. Нові партії в 1990 році президентом вибрали єдиного кандидата Арпада Гьонца. В 1995 році він був переобраний, а в 2000 році було вибрано Ференца Мадла.

На політичну вагу президента впливає і той факт, хто є виконувачем президентських функцій. В парламентських системах конституційна і політична влада належить главі уряду, а конституційні повноваження у президента є обмеженими. Влада президента є меншою і тому,

що поки глава партії, яка перемогла на виборах, стає прем'єр-міністром, в той же час в кандидати на президента висувують другу або третю в порядку особу від тієї ж самої партії.

Специфічною є ситуація, коли президент належить до опозиції. Ця ситуація утворює функцію протизваги для президента проти уряду.

Подібна ситуація виникла в Угорщині у 1995р. Особистість А.Гьонца для громадськості була незнайомою, вважали його особою без політичної ваги. А.Гьонц виконував функцію політичної протизваги в першу чергу завдяки тому, що за період першого циклу парламенту за партійністю належав до опозиційної партії. Під час другого циклу парламенту, коли в коаліції взяла участь і партія президента, функція протизваги у президента була замінена функцією представництва. Внаслідок цього політична вага і влада президента зменшилася, тобто існував «слабкий» інститут президентства.

Більшість з щорічних президентських актів були призначеннями і звільненнями з державних посад (міністрів, державних секретарів, суддів), а також врученням різних нагород. Функцію протизваги в 1990-1994 роках можна вважати як таку, що має в першу чергу символічний характер. З політичної точки зору найбільш важливу роль президент відіграв у так званій «боротьбі за мас-медіа»: президент наклав вето на особисте рішення прем'єр-міністра, політично і морально підтримуючи цим актом опозицію, а разом з тим послабив політичну позицію і легітимність уряду.

Політична активність президента у порівнянні з парламентом була низькою. Президент в 1990-1994 роках 5 разів, а в 1994-1997 роках тільки 2 рази використовував своє право вето, у першому циклі каденції парламенту 5 разів, в другому жодного разу не висунув свої пропозиції щодо прийняття нових законів [6, 353-360].

Таким чином в політичному розумінні, під час першого циклу урядування, виникла протизважна владорозподільча ситуація, А.Гьонц, перший президент Угорської республіки, був політиком від найбільшої опозиційної партії. Це є поясненням того, що президент під час першого циклу урядування в багатьох питаннях став протизвагою уряду, тоді як під час другого циклу урядування – після перебування в 1995 році у внутрішніх конфліктах підтримував урядову коаліцію УСП-СВД.

Згідно конституції і функціонування політичної системи Угорщина є парламентською республікою, в якій, здійснюючи законодавчі функції, парламент є однопалатним і обирає главу держави. В центрі урядової системи стоїть уряд, парламент і президент. Влада парламенту і уряду, крім конституції, обмежується контролем *Конституційного Суду*, а також існує інститут народного голосування.

Угорська урядова система крім основних рис володіє багатьма ознаками, які показують особливість політичної системи країни відносно інших європейських демократій. Дані ознаки пов'язані із взаємодією гілок влади, а також мірою поділу влади.

Однією із особливостей угорської урядової системи є радикалізація принципу правової держави, надмірна взаємодія права і політики. Це здійснюється в широкій сфері впливу Конституційного Суду, який внаслідок своєї активності є одним із основних інститутів політичної системи. В багатьох випадках Конституційний Суд виконує політичну функцію вирішального суду.

Не випадково діяльність Конституційного Суду згадують як негативну законодавчу діяльність, тому що перевірка конституційності певних законів приводить до їх скасування, тобто до негативного законодавства. Конституційний Суд на основі тлумачення конституції встановлює, закон є неконституційним, але відносно того, що потрібно робити, щоб прийнятий закон не суперечив би положенням конституції – не повідомляється. Але часто обґрунтовуючи свої рішення Конституційний Суд вказує на критерії, яким має відповідати прийнятий закон. Таким чином Конституційний Суд є одним із важливих акторів політичного процесу [4, 8-15].

В Угорщині незалежність одна від одної законодавчої і виконавчої влади, що є характерним для парламентських систем, є обмеженою. Відсутність в уряді такого повноваження, як ініціювання дострокових виборів – і обмеження такого повноваження у президента – збільшує незалежність законодавчої влади від виконавчої з конституційної, і також з політичної точки зору, тоді як залежність виконавчої влади від законодавчої обмежується слабким рівнем відповідальності міністрів і прем'єр-міністра перед парламентом. Обмеження принципу більшості в процесі прийняття рішень послаблює парламентську рису

урядової системи. Внаслідок цього угорська урядова система являє собою обмежений парламентаризм.

Наступною особливістю угорської урядової системи є те, що радикальність принципу поділу влади, крім відносин законодавчої – виконавчої влади, простежується і в інших сферах урядової системи. Можна виокремити наступні протиріччя, якими обмежується влада парламентського уряду:

а) серед протиріччя, крім вище згаданого парламенту і парламентської меншості, найвагомішою протиріччя є Конституційний Суд і опозиція;

б) протиріччя Уряду в даних випадках може бути влада президента. Президент в більшості випадків дає ширше тлумачення своїм конституційним повноваженням, ніж уряду чи Конституційному Суду. Повноваження президента направлені на дальший розподіл виконавчої влади і також на обмеження влади уряду;

в) влада парламенту і уряду обмежується не тільки конституцією і Конституційним Судом. Влада представницької демократії не є виключно єдиною владою. Принцип безпосередньої демократії здійснюється через інститут народного голосування (референдум);

г) угорська система урядування є унітарною за структурою, але внаслідок закону «Про місцеве самоврядування» в Угорщині діє сильна децентралізована система територіального самоврядування;

д) утворився також форум для узгодження економічних інтересів, так звана Рада для узгодження інтересів, яка в загальних політико-економічних питаннях виконує консультативну функцію, а в питаннях праці приймає рівноправне рішення, крім того у сфері законодавства з даних питань володіє правом вето;

е) політико-економічну автономію уряду зменшує Національний Банк Угорщини, який у великій мірі, але не зовсім, володіє незалежністю від уряду;

є) зміцнює систему розподілу гілок влади також і зміна урядового контролю над засобами масової інформації на парламентський, що було здійснено в 1996 році.

Отже, в Угорській республіці досить чітко розмежовані і врівноважені гілки влади, специфічна і дещо відмінна від української роль президента та Конституційного Суду.

1. Alkotmány. – Budapest: Századvég, 1990. – 560 o.
2. Bihari M., Pokol B. Az államfő intézménye és a kormány // Politológia. – Budapest. – 1998. – O. 305-327.
3. Bragyova A. Az alkotmánybíráskodás elmélete. – Budapest: MTA, 1994. – 215 o.
4. Györfi T. Az alkotmánybíróság pólikia szerepe // Politikatudomány szemle. – 1996. – №4.
5. Hólló A. A köztársasági elnök az új alkotmányban. – Budapest: Korridor, 1995. – O.78-93.
6. Körösenyi A. A magyar politikai rendszer. – Budapest: Osiris, – 1998. – O. 353-360.
7. Körösenyi A. A magyar politikai rendszer. – Budapest: Osiris, – 1998. – O. 361-362.
8. Kukorelli I. Alkotmánytan. – Budapest: Osiris, 1996. – O. 291-302.
9. Kukorelli I. Kormány és köztársasági elnök. – Budapest: Korridor, 1994. – O. 94-112.
10. Püski L. Az államfői hatalom kialakulása és működésének jellege // Horthy-rendszer. – Budapest: Pannonica, 2006. – O. 17-41.
11. Szalay P. Rendszerváltozás és alkotmánymódosítás. Magyarország politikai évkönyve. – Budapest: Economix, 1991. – O. 430-434.

SUMMARY

Bodnar V., Tomko Y. PREROGATIVES AND COMPETENCIES OF PRESIDENT AND CONSTITUTIONAL COURT IN HUNGARIAN REPUBLIC

The article deals with the role of the institute of presidency in Hungarian republic, the procedure of its formation, the level of competencies and political authority. Also the functions of the Constitutional Court on the control over the responsiveness of the legal system to the Constitution are described, as well as the dual character of relations between government and parliament, the formation of the parliament coalition and opposition, the principles of government branches balancing.

КРИТЕРІЇ ОПОЗИЦІЙНОСТІ В ПОЛІТИЧНІЙ СИСТЕМІ УКРАЇНИ

Розмови про необхідність визначення критеріїв опозиційності для політичних сил діючих в Україні, в поєднанні з визнанням фактичної їх відсутності, відбуваються вже протягом доволі значного проміжку часу. Так автори аналітичної доповіді Центру Разумкова “Опозиція в Україні”, опублікованої в 2002 році, зазначають, що “для чіткого розуміння місця та ролі опозиції в Україні необхідно визначити критерії опозиційності політичних сил. До цього часу у вітчизняній політологічній літературі такі критерії стосовно саме сучасної української політичної системи не вироблені” [2, 5]. Також і О.Кошель, приступаючи до розгляду місця та ролі опозиційних партій у період підготовки до президентських виборів 2004 року, в доповіді “Стратегії опозиції під час виборчої кампанії”, зауважував, що “до сьогодні в Україні відсутні чіткі критерії визначення опозиційності в політичному контексті” [1]. Подібна ситуація “створює передумови для довільного визначення (або “призначення”) опозиції владою, до використання тези про “справжню” та “несправжню” опозицію як знаряддя політичної боротьби між різними політичними силами (перш за все, тими, які вважають себе опозиційними)” [2, 5]. Як наслідок, “зменшується довіра суспільства до опозиції, відкривається можливість використання у вітчизняному політичному обігу евфемізмів на зразок “вибіркова” опозиція, опозиція “до конкретних осіб” тощо – тобто розмивається зміст самого поняття “опозиційність” [2, 5].

В зазначеній доповіді Центру Разумкова, опублікованій в 2002 році, наводяться основні критерії визначення опозиційних політичних сил в Україні; наводяться результати загальнонаціонального та експертного опитувань стосовно зазначених критеріїв та оцінки політичних сил у координатах “опозиційна/неопозиційна”. Проте автори доповіді роблять ці визначення опираючись на особливості тогочасної “конструкції політичної системи України” [2, 5]. Цей підхід, в цілому правильний, обумовлює необхідність звернення до визначення критеріїв опозиційності у відповідності зі змінами в конструкції політичної системи України, у відповідності з появою певних, неврахованих раніше її особливостей. Натомість жодної роботи присвяченої критеріям опозиційності в Україні після початку конституційної реформи, впровадження пропорційної системи виборів та появи інших її особливостей не з’явилося.

Відтак, на сьогоднішній день, виникає потреба в переосмисленні критеріїв опозиційності, в силу змін що відбулися в політичній системі України. Проте спрямованість змін значно ускладнює визначення цих критеріїв. В можливості цього визначення сумніваються, наприклад, розробники інформаційно-аналітичного дослідження “Статус опозиції: вітчизняний та зарубіжний досвід, рекомендації” [16]. Вони зазначають, що в “умовах слабкості партійної дисципліни, відсутності у районних та обласних рад власних виконавчих органів, наявності у Президента вагомих кадрових та владно-розпорядчих повноважень у сфері виконавчої влади, присутності у складі Кабінету Міністрів України представників фракцій парламентської меншості, призначених за “квотою” Президента, дати відповідь на питання про те, хто в Україні є опозицією, і хто є безпосереднім адресатом її опозиційної діяльності в центрі і на місцях неможливо” [16, 32]. Відтак має бути неможливо і визначити критерії опозиційності політичних сил в сучасних умовах. Проте, незважаючи на подібну песимістичну оцінку, ми вважаємо, що саме зараз, саме зважаючи на подібну складність у визначенні того хто є опозицією в Україні, особливої актуальності набуває дослідження питання про критерії опозиційності.

Розуміючи складність завдання, на якому наголошується і в згаданому дослідженні “Статус опозиції: вітчизняний та зарубіжний досвід, рекомендації” [16], ми не ставимо собі на меті остаточне визначення критеріїв опозиційності придатних для застосування в рамках сучасної політичної системи України, які дають змогу чітко визначити – хто є опозицією. В рамках даної статті мета – дослідження критеріїв опозиційності запропонованих українськими дослідниками та їх класифікація, яка має допомогти впорядкувати строкату різноманітність усіх з числа можливих критеріїв.

Першим завданням, яке постає перед нами, є аналіз критеріїв наведених в зазначеній доповіді Центру Разумкова [2, 5], і визначення їх відповідності/невідповідності сучасним

особливостям конструкції політичної системи України. Відштовхуючись від визначених невідповідностей ми отримуємо можливість формулювати власні критерії. Крім того, хоча визначення критеріїв опозиційності українські вчені практично і не проводили, проте взагалі дослідженням опозиції вони свою увагу приділяли і приділяють. Відтак вони вирішували серед іншого і завдання визначення поняття опозиція чи опозиційна діяльність. Тому, хоча критерії ними і не були сформульовані, вони в неявному вигляді містяться в даних ними визначеннях політичної опозиції. Адже ці визначення саме й мають базуватися на певних критеріях, виходити з них, чи їх, принаймні, враховувати. І перед нами постає друге завдання – аналізуючи запропоновані українськими дослідниками визначення опозиції, вивести з них критерії опозиційності.

Оскільки нас цікавлять критерії опозиційності саме в контексті діяльності української опозиції, то звертається ми будемо саме до українських дослідників, розраховуючи, що своє бачення політичної опозиції вони будували з врахуванням українського досвіду і робили його застосовним для українських реалій.

Згадуваний вище О.Кошель пропонує “розглядати опозиційність як неприйняття партіями політичного курсу, що проводиться діючою владою” [1]. Доволі розпливчастий термін – неприйняття, який може приховувати в собі значну кількість варіантів – від мовчазного незадоволення до силової протидії політичному курсу влади. Подібне, але дещо більш конкретизоване визначення пропонує Р.Павленко – “термін опозиція означає протидію, опір певній політиці, політичній лінії, політичним діям” [3, 3], і далі додає, що “опозиція в широкому розумінні включає організації, партії, групи осіб, які виступають проти уряду, існуючої системи влади, конституції, політичної системи в цілому” [3, 3], а опонування “позиції” держави, “представлення альтернативних шляхів розвитку суспільства є завданням опозиції у вузькому, політико-правовому розумінні” [3, 4]. Таким чином протидію, опір урядовій політиці можна вважати першим критерієм опозиційності політичної сили. Ця протидія може виражатися або в представленні альтернативних шляхів розвитку суспільства, або в виступах проти існуючої системи влади взагалі, виступах проти конституції, політичної системи в цілому. Подібним чином, точніше на подібному критерії опозиційності, будує своє визначення і Л.Тупчієнко – “коли говоримо про опозицію, маємо на увазі легітимне існування в суспільстві політичної сили (ідей та організацій), яка публічно висловлює свою незгоду з програмою та практикою діючої влади і в такий самий спосіб пропонує власні проекти політичних дій, чим і рекрутує своїх прихильників” [17, 12], що зайвий раз підкреслює поширеність та визначність цього критерію.

І.Підлуська визначає опозиційні сили як ті, “в офіційних документах і заявах яких йдеться про принципи, положення і курс, відмінні від офіційно проголошених принципів, положень і курсу уряду, і які висловлюють незгоду з курсом уряду” [4, 16]. Завдання опозиції вважає вона – “критично оцінювати і контролювати виконання програми уряду та його рішень, і завжди бути готовою запропонувати альтернативу як діючому уряду, так і політиці, яку відстоюють уряд і парламентська більшість, на основі якої він утворений” [4, 16]. При цьому вона фактично повторює вже визначені нами вище критерії опозиційності.

Авторами аналітичної доповіді Центру Разумкова “Опозиція в Україні” дається наступне визначення опозиції – “сукупність суб’єктів політичного життя, які виступають проти змісту політики, що реалізується діючою владою, та/або методів реалізації цієї політики, ведуть активну діяльність, спрямовану на те, щоб самим зайняти центральне місце у владній системі” [2, 3]. Вони уточнюють поняття протидії урядовій політиці, визначаючи два її напрями – протидія змісту політики і протидія методам її здійснення, а також, в рамках даного визначення, вводять додатковий критерій – претензії чи прагнення до отримання влади.

Цей критерій можна помітити і в визначенні опозиції запропонованому в рамках інформаційно-аналітичного дослідження “Статус опозиції: вітчизняний та зарубіжний досвід, рекомендації” – “організована група суб’єктів, що на основі спільного інтересу веде боротьбу різними доступними засобами за можливість володіння домінуючим політичним ресурсом та, залежно від форми функціонування, може набувати таких ознак як системність та інституціоналізованість” [16, 5]. В рамках даного визначення, крім протидії урядовій політиці та прагнення на отримання влади, можна виділити також певну міру організованості, адже мова йде про “організовану групу суб’єктів” та наявність спільного інтересу. Крім того, в якості

додаткових критеріїв висуваються системність та інституціоналізованість, але це критерії лише для певних, відмінних за своєю формою функціонування “організованих груп суб’єктів”.

Щоправда, на нашу думку, опозиційними можуть бути і сили, що не претендують на зайняття центрального місця в політичній системі. Опозиційними можуть бути партії, що програли на виборах, або які заздалегідь представляють інтереси політичної меншості і зорієнтовані на захист інтересів і на підтримку зі сторони невеликої групи. Свої дії, в цьому випадку вони зосереджують на критиці переможців чи опонентів при владі і політики, яку вони проводять. Їх головне завдання в даній ситуації – змусити владу змінити, скоригувати свій політичний курс, або дискредитувати її політику.

Подібний акцент в розумінні критеріїв опозиційності використовує у своєму визначенні С.Рябов [15, 11]. На його думку існує “щонайменше три головні смисли поняття опозиції”, жоден з яких втім по одинці не відповідає повністю значенню цього терміну – “а) стан, в якому опиняється політична сила внаслідок політичної поразки, перебування в меншості або й взагалі поза межами “поля” впливової політичної взаємодії, б) політичне суперництво, протиборство політичної сили з іншим, рівнозначним їй суперником, в) незгода з урядовим курсом правлячої політичної сили, критика її, заперечення і висування альтернатив” [15, 11]. Щоправда два останні “смисли” корелюють з вищевказаним критеріями, проте перший з зазначених є певною новацією, яка щоправда не може бути переформульована в значущий критерій, оскільки буде межувати зі здоровим глуздом, адже важко очікувати, що сила перебуваючи в більшості буде проголошувати себе опозицією. Крім того постає питання про те, чи можна вважати опозицією силу, яка перебуває поза межами “поля” впливової політичної взаємодії. Політичне суперництво також не можна вважати чітким та ясним критерієм опозиційності. З структурної точки зору, існування опозиції ми можемо визнати не тоді коли певна група знаходиться при владі, а інша – ні, а лише тоді коли стратегія її діяльності активно протистоїть стратегії владної групи, є з нею несумісною. Якщо ж цього протистояння стратегій немає, то немає й опозиції.

Але, крім того, це протистояння, або ж протиборство має бути співмірним, тобто влада має відчувати певне обмеження своєї діяльності завдяки наявності та діяльності опозиції. Якщо ж певна група людей проголошує, що вона протистоїть владі, критикує її, проте у влади є вся повнота можливостей проводити свою політику, ігноруючи цю групу чи й навіть утискаючи її діяльність то вони не можуть претендувати на статус опозиції, на статус політичних конкурентів владних структур.

В аналітичній доповіді Центру Разумкова “Опозиція в Україні” зазначається, що якщо прийняти опозиційність як неприйняття політичного курсу, що проводиться діючою владою, то для визначення критеріїв необхідно з’ясувати які саме владні інститути реально виробляють і здійснюють цей курс [2, 5]. Станом на 2002 рік акцент було зроблено на посаді Президента. Саме його було визначено в якості головної діючої особи при визначенні політичного курсу України. Тому опозиційність до офіційного політичного курсу набувала форми опозиційності до діючого глави держави. Таким чином, головним критерієм опозиційності політичних сил, з огляду на особливості тогочасної політичної системи в Україні, було визначено їх “ставлення до політики Президента, що передбачає: 1) чітко артикульоване, публічно висловлене критичне ставлення до політики глави держави; 2) неучасть у її реалізації (тобто відсутність представників партії, блоку на керівних посадах в Адміністрації Президента, Кабінеті Міністрів та інших центральних органах виконавчої влади)” [2, 6].

Такі твердження авторів доповіді підтверджувалися також результатами експертного та загальнонаціонального опитувань, проведених соціологічною службою Центру Разумкова, які свідчили, що як експерти, так і громадяни пов’язують опозиційність переважно із неприйняттям політичного курсу глави держави. При опитуванні громадян першу позицію серед запропонованих варіантів відповіді посіла наступна: опозиційною є партія (блок), яка “заявляє про необхідність зміни Президента України та всієї вертикалі виконавчої влади” — такої думки дотримуються 43,2% опитаних громадян. Це значно перевищує частку тих, хто вважає опозиційною партію, яка виступає за відставку уряду й голосує у парламенті проти урядових законопроектів (26,3%). Ще менше громадян пов’язують опозиційність із невходженням партій до складу постійної парламентської більшості (13,9%), а також з відсутністю їх представництва в уряді та керівництві місцевих державних адміністрацій (13,7%). Експерти, як і громадяни, на першу позицію серед запропонованих варіантів критеріїв

опозиційності поставили заяви партії (блоку) про “необхідність зміни Президента України та всієї вертикалі виконавчої влади” – таку думку поділяють 48,5% опитаних експертів. Однак на другу позицію в експертних оцінках вийшла така ознака опозиційності, як невходження до складу парламентської більшості в разі її створення у Верховній Раді [2, 6].

Проте сучасна ситуація в Україні характеризується значними відмінностями від досліджуваної в 2002 році. В першу чергу характеризується вона модифікацією політичної системи, пов’язаною з конституційною реформою та перенесенням основного важеля впливу в системі органів державної влади від Президента до Прем’єр-міністра. Це обумовлює переміщення акценту у протистоянні опозиції та влади у площину “парламент – уряд”. Наразі ліквідовано частину негарздів, визначених авторами доповіді в якості характерних для української політичної системи, оскільки тепер формування уряду та призначення Прем’єр – міністра відбувається в парламенті. Було також заявлено, що в наших умовах “такі загальноприйняті для країн з парламентською формою правління критерії опозиційності, як “ставлення до уряду” та “ставлення до парламентської більшості” були похідними від головного критерію — ставлення до політики Президента, і “зважаючи на це, могли мати в Україні лише другорядне значення” [2, 5]. Чи отримали вони тепер першочергове значення?

По-перше, слід відмітити, що те, що було головними критеріями опозиційності - критичне ставлення до політики глави держави та неучасть у її реалізації, на сьогоднішній день не працює категорично. Завдяки наявності в уряді президентської квоти опозиція отримує гіпотетичну можливість, не вступаючи в домовленості з парламентською більшістю, тобто не беручи участь в реалізації її політики, яку вона заперечує чи критикує, отримати своє представництво в уряді. Відтак такий критерій як відсутність представників партії, блоку на керівних посадах в центральних органах виконавчої влади за даних обставин втрачає свою значимість.

По-друге, такі критерії як “ставлення до уряду” та “ставлення до парламентської більшості” дійсно набули більшої значущості, проте їх використання ситуацію не прояснює. Визначення поняття опозиції в сучасних умовах залишається доволі складним та суперечливим процесом, оскільки Президент залишається носієм вагомих владно-розпорядчих (кадрових, контрольних тощо) повноважень, а відтак визначити спрямування діяльності опозиції (опозиція до Президента, до Кабінету Міністрів тощо) нині набагато складніше, ніж у попередні роки. Постійна конкуренція між Президентом та Прем’єр-міністром за вплив на вироблення та здійснення політичного курсу країни робить його неприйняття опозицією доволі сумнівним критерієм для ідентифікації. Зрозуміло, що є сили, які за своїми програмними положеннями є опозицією як до Президента так і до уряду, в діяльності яких можна віднайти спільні принципи, яким опонують, наприклад, ПСПУ чи “Братство” чи означає це що в Україні єдина можлива опозиція це радикальна опозиція, яка суперечить певним загальновизнаними принципам суспільного устрою в Україні, таким як приватна власність чи етнічна толерантність.

Структурні підстави для існування опозиції ми можемо сьогодні виявити в парламенті України. Після набуття чинності законодавства згідно з яким передбачається обов’язкове формування парламентської більшості у Верховній Раді України, постала необхідність закріплення гарантій реалізації прав тих депутатів і фракцій, які не входять до парламентської більшості, зокрема – в процесі розподілу керівних посад в парламенті, органах, які формуються за участі Верховної Ради України, в процесі здійснення парламентського контролю. Визначення статусу парламентської більшості тягне за собою необхідність регламентації статусу функціонування опозиції в парламенті.

Спроби регламентувати законодавчим шляхом діяльність опозиції в Україні робилися вже неодноразово. При цьому складовою частиною цих спроб було й визначення опозиції та критеріїв опозиційності. Законопроекти на розгляд парламенту подавалися представниками різних, інколи діаметрально протилежних за програмними положеннями сил, які проте демонстрували схожість поглядів на розуміння опозиції та на визначення критеріїв опозиційності.

Перший з них було внесено на розгляд парламенту 9 лютого 1998 року депутатами Ю.Тимошенко і О.Єльяшкевичем [5, 34]. У цьому проекті головними критеріями опозиційності визначається публічна незгода з державною політикою, спрямованість на зміну офіційного політичного курсу або на кадрові зміни у складі органів державної влади.

Наступними стали два майже одночасно зареєстровані, проекти закону – “Про парламентську опозицію” депутата В.Філенка [11], та “Про політичну опозицію у Верховній Раді України” депутатів В.Ковалю, О.Карпова і В.Медведчука [12]. В їх проектах позапарламентські сили практично позбавляються статусу опозиційних, мова йде виключно про партії - власниці депутатських мандатів Верховної Ради. Таким чином політична опозиція фактично виводиться з поля владної взаємодії визначеної даним законом. У проекті депутата В.Понеділка для визначення “політичної опозиції” вживаються переважно такі критерії, як не підтримка політичного курсу Президента України, виконавчої влади, внесення альтернативної програми розвитку та реальні дії, пов’язані з цими критеріями [14]. У проектах Президента України Л.Кучми [6] та народних депутатів Р.Зварича [7], О.М.Карпова, К.Т.Вашук, С.Б.Гавриша [8], С.М.Правденка [9], В.П.Філенка [10] присвячених статусу парламентської більшості та парламентської меншості, парламентською опозицією називається фракція або група фракцій, які не увійшли до складу парламентської більшості й уклали угоду про парламентську опозицію, яку підписали не менше двох третин депутатів так званої парламентської меншості. В проекті В.П. Філенка [10] наголошується також на тому, що рішення фракції про перехід в опозицію має затверджуватися ще й вищим представницьким статутним органом партії (з’їздом, зборами тощо).

В інших проектах визначальною вимогою до парламентської опозиції (яка складається з фракції або групи фракцій) є проголошення власної незгоди з політичним курсом Президента України та (або) Кабінету Міністрів України, (у проекті В.Філенка [11] критерієм опозиційності виступає систематичний публічний прояв незгоди з “політичним курсом Кабінету Міністрів України”) і відсутність представників опозиційних партій у складі Кабінету Міністрів України та на посадах керівників центральних і місцевих органів виконавчої влади України, у Раді міністрів Автономної Республіки Крим (проекти В.Філенка [10] та [11], В.Ковалю, О.Карпова і В.Медведчука [12], О.М.Карпова, К.Т.Вашук, С.Б.Гавриша [8]) та Адміністрації Президента (В.Філенка [11]). Бачимо що цей критерій, не вживаний науковцями має досить широке визнання серед політиків. Причому в проектах В.Філенка не заперечується можливість існування кількох опозиційних формувань (блоків) у Верховній Раді. Втім усі інші проекти допускають участь представників політичної опозиції у вищих виконавчих органах влади.

На формальну, процедурну сторону опозиційності звертають увагу в інших варіантах законів, наприклад у комуністичних проектах (проекти закону “Про політичну опозицію” депутатів від фракції КПУ В.Понеділка, С.Гуренка, В.Сіренка, Г.Крючкова [14] та С.Гуренко і Г.Крючкова [13]). В їх рамках визначається, що фракції (чи групі фракцій) потрібно і достатньо проголосити про свою опозиційність до офіційного політичного курсу, а також (як і в проекті В.Ковалю, О.Карпова і В.Медведчука [12]) наголошується на необов’язковості входження до об’єднаної парламентської опозиції всіх депутатів меншості.

Останніми на розгляді парламенту перебували два законопроекти “Про опозиційну політичну діяльність”, внесений народними депутатами Р.Богатирьовою, М.Комаром, Т.Чорноволем, В.Бевзенком (від 25.05.2006 р.) та проект Закону “Про парламентську опозицію”, внесений народним депутатом Ю.Тимошенко (від 4.09.2006) [16, 22]. В останньому з них парламентська опозиція визначається як об’єднання депутатських фракцій та (або) народних депутатів України, що не увійшли до парламентської більшості, подали заяви про перехід в опозицію і які не погоджуються з офіційним політичним курсом парламентської більшості і Кабінету Міністрів України та (або) способом його реалізації, критикують діяльність парламентської більшості і Кабінету Міністрів України, пропонують альтернативну програму розвитку України та шляхи її реалізації.

Підводячи підсумки даного дослідження можемо зазначити, що серед множини критеріїв та ознак опозиційності, запропонованих українськими науковцями та політиками може виділити три основні групи. По-перше, ми можемо виділяти групу *структурних* критеріїв опозиційності. До їх числа відносяться – відсутність представників опозиційних партій у складі Кабінету Міністрів України та на посадах керівників центральних і місцевих органів виконавчої влади України, відмова від входження до складу парламентської більшості (яка може затверджуватися ще вищим представницьким статутним органом партії (з’їздом, зборами тощо), неучасть у реалізації державної політики та ін. Структурні критерії опозиційності мають демонструвати відчуженість сил, що претендують на статус опозиційних, від здійснення влади їх опонентами. Втім вживання даної групи критеріїв стосовно української практики є

утрудненим внаслідок незавершеності конституційної реформи (а також відсутності гарантій її незворотності хоча би в найближчий час) і своєрідної структури вищих владних органів, яка характеризується наявністю двох центрів впливу на державну політику і можливістю опозиції бути представленою в уряді без згоди з урядовою політикою (за квотою Президента).

По-друге, важливими є група критеріїв, яку ми можемо віднести до *функціональних*, і які мають показувати, чи виконують сили, що претендують на статус опозиційних, певні очікувані від них функції. До числа функціональних критеріїв ми можемо віднести – висування альтернативних програм розвитку України та шляхів її реалізації, протидію, опір урядовій політиці, претензії чи прагнення до отримання влади, спрямованість на зміну офіційного політичного курсу або на кадрові зміни у складі органів державної влади.

Третьою групою критеріїв, дуже важливою для України, є *програмні* критерії. Саме від відмінностей в програмі, в стратегії розвитку країни, яку пропонують різні політичні сили, ми маємо очікувати найбільш чіткі та зрозумілі підстави для розрізнення опозиційних та неопозиційних сил. Політична партія, яка повністю поділяє принципи владної групи, є ідентичною за ідеологічними поглядами, згодна з політикою, яку вона проводить - не може претендувати на статус опозиційної, не дивлячись, наприклад, на її гучні заяви чи на особистісну критику представників влади. Такі сили можуть розраховувати на статус конкурентів за владу, проте опозицією, в повному розумінні даного терміну вони не будуть. Саме від розробки і вживання визначених груп критеріїв – структурних, функціональних та програмних, ми можемо очікувати успішні результати у визначенні опозиційних сил в Україні та упорядкуванні владно-опозиційних взаємовідносин.

1. Кошель О. Стратегії опозиції під час виборчої кампанії / Опозиція: статус, права та зобов'язання. Європейський досвід та українські реалії (Матеріали науково-практичного семінару) // Вісник Школи політичної аналітики. – 2003. – № 2(7) // <http://www.spa.ukma.kiev.ua/visnyk/index.php>

2. Опозиція в Україні: загальна характеристика // Опозиція в Україні (аналітична доповідь Центру Разумкова) // Національна безпека і оборона. – 2002. – № 7(31). – С. 3-19.

3. Павленко Р. Опозиція: права і повноваження // Людина і політика. – 2002. – №4. – С. 6-9.

4. Підлуська І. Статус і права опозиції: порівняльний аналіз // Опозиція: статус, права та зобов'язання. Європейський досвід та українські реалії (Матеріали науково-практичного семінару) // Вісник Школи політичної аналітики. – 2003. – № 2(7). – С. 16-20.

5. Правове встановлення статусу опозиції, її прав і гарантій діяльності // Національна безпека і оборона. – № 7. – К., 2002. – С. 32-34.

6. Проект Закону України “Про парламентську більшість та парламентську опозицію” (реєстр. № 6329 від 10 січня 2001 р., внесений Президентом України на розгляд парламенту) // <http://www.rada.kiev.ua/zakon/PR1/TXT1/5100/p6329.htm>

7. Проект Закону України “Про парламентську більшість та парламентську опозицію” (реєстр. № 8240 від 08 лютого 2001 р., внесений народним депутатом України Р.М. Зваричем на розгляд парламенту) // <http://www.rada.kiev.ua/zakon/PR1/TXT1/5100/p8240.htm>

8. Проект Закону України “Про парламентську більшість та парламентську опозицію” (реєстр. № 2214-1 від 30 липня 2003 р., внесений народними депутатами України О.М.Карповим, К.Т.Ващук, С.Б.Гавришем на розгляд парламенту) // <http://195.230.149.70:7777/pls/zweb/webproc34?id=&pf3511=14124&pf35401=29307>

9. Проект Закону України “Про парламентську опозицію” (реєстр. № 2214-2 від 20 лютого 2003 р., внесений народним депутатом України С.М.Правденком на розгляд парламенту) // <http://195.230.149.70:7777/pls/zweb/webproc34?id=&pf3511=17148&pf35401=47090>

10. Проект Закону України “Про парламентську опозицію” (реєстр. № 2214-3 від 11 лютого 2004 р., внесений народним депутатом України В.П.Філенком на розгляд парламенту) // <http://195.230.149.70:7777/pls/zweb/webproc34?id=&pf3511=17148&pf35401=47090>

11. Проект Закону України “Про парламентську опозицію” (реєстр. № 5101 від 16 лютого 2000 р., внесений народним депутатом України В.П. Філенком на розгляд парламенту) // <http://www.rada.kiev.ua/zakon/PR1/TXT1/5100/p5101.htm>

12. Проект Закону України “Про політичну опозицію у Верховній Раді України” (реєстр. № 5101-1 від 28 лютого 2000 р., внесений народними депутатами України В.С. Ковалем, О.М. Карповим, В.В. Медведчуком на розгляд парламенту) // <http://www.rada.kiev.ua/zakon/PR1/TXT1/5100/p5101-1.htm>

13. Проект Закону України “Про політичну опозицію” (реєстр. № 2007 від 16 липня 2002 р., внесений народними депутатами України С.І.Гуренком, Г.К.Крючковим на розгляд парламенту) // <http://195.230.149.70:7777/pls/zweb/webproc34?id=&pf3511=12810&pf35401=22750>

14. Проект Закону України “Про політичну опозицію” (реєстр. № 7469 від 06 липня 2001 р., внесений народними депутатами України В.І.Понеділком, С.І. Гуренком, В.Ф. Сіренком, Г.К. Крючковим на розгляд парламенту) // <http://www.rada.kiev.ua/zakon/PR1/TXT1/5100/p7469.htm>

15. Рябов С. Опозиція як джерело альтернативної політики // *Вибори та демократія.* – 2005. – №4(6). – С. 8-18.

16. Статус опозиції: вітчизняний та зарубіжний досвід, рекомендації: Інформаційно-аналітичне дослідження К.: Лабораторія законодавчих ініціатив, 2006. – 34 с.

17. Тупчієнко Л. Політичні опоненти. Чи готові слухати один одного? // *Віче.* – 2002. – № 3. – С. 12-15.

SUMMARY

Bondar S. THE CRITERIONS OF OPPOSITENESS IN POLITICAL SYSTEM OF UKRAINE

The article is devoted to definition of the criterions of opposition in political system of Ukraine. Main attention is focused on theirs role and place in political processes. Author pays attention to criterion of classification of the political opposition. Author makes definition of the criterions of oppositeness this phenomenon addressing to the differences definition of this phenomenon in the scientific work and project of the low.

Є. Гайданка (Ужгород)

ХАРАКТЕРИСТИКА ПРОЦЕСУ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ В УГОРЩИНІ: ЕКОНОМІЧНИЙ АСПЕКТ

Протягом 1988-1990 років у країнах Центрально-Східної Європи відбулися радикальні зміни, які носять системний характер, тобто почався процес соціо-економічної та політичної трансформації країн регіону. Своєрідність політичного становища Угорщини полягає в тому, що в результаті впровадження часткових, короткострокових економічних реформ у країні утворився специфічний, на відміну від інших держав соціалістичного блоку, лібералізований варіант “партійної держави”, основу якої визначало монопольне право УСРП. При всіх недоліках, незавершеності, економічні реформи сприяли подальшому розвитку ринкових відносин і політичної демократії в Угорщині.

У світовій політичній науці проблемі демократичних транзитів колишніх країн соціалістичного табору завжди приділяється досить багато уваги. Зокрема, у своїх працях К. Росс спробував подолати своєрідний дисбаланс, який виник у транзитології, і переніс основу дослідження із загальнодержавних проблем на життєво важливі процеси інституціонального будівництва і демократизації на місцевому рівні. Ю. Мелвіль подає та відстоює модель можливої стратегії аналізу структурних і процедурних факторів, зокрема, в російському демократичному транзиті. Дж. Каллберг, Дж. Хіглі і Я. Пакульські наголошують на тому, що динаміка та траєкторія політичних змін в посткомуністичних країнах можуть практично повністю пояснюватися як похідні від структури і поведінки еліт: там, де еліта роз’єднана і перебуває у стані конфлікту, досягнути консолідації демократії значно складніше. В основі наукових досліджень Д.Лінца та А.Степана перебувають період після краху колишнього авторитарного чи тоталітарного режиму та проблеми пов’язані з консолідацією демократії.

Порівняльний аналіз багатьох дослідницьких центрів політологів та істориків України свідчить про те, що впродовж останніх років зростає кількість наукових досліджень з питань

українсько-угорських відносин. Відповідно збільшуються й дослідження стосовно аналізу демократичного транзиту безпосередньо Республіки Угорщини. Знаковими в цьому плані є наукові видання вчених Інституту політичних та етнонаціональних досліджень НАН України, зокрема праці Ф. М. Рудича, де здійснено порівняльний аналіз трансформації політичних структур в країнах Центрально-Східної Європи. Також найбільш значними політологічними публікаціями з цієї проблематики є наукові праці Д. Ткача, Є. Кіш, Г. Шманько, Н. Санчик та ін.

Пропонована стаття не претендує на руйнацію будь-яких теоретичних засад раніше сформульованих наукових накреслень, а скоріше, на виклад нових наукових тенденцій щодо розкриття проблем політичної та економічної трансформації окремої країни.

Аналізуючи сучасну угорську економіку, в першу чергу потрібно досліджувати специфічні особливості цієї країни. Зокрема, в Угорщині майже відсутні природні ресурси, як у Польщі або Словаччині, що в середині та у другій половині ХХ сторіччя вважалося основою економічного зростання. Саме тому фундаментом розвитку угорської економіки в цей період стала переробна промисловість, сільське господарство і туризм.

В принципі, можна говорити про певний феномен угорської економіки. Оскільки ще на початку 90-их років минулого сторіччя Угорщина вважалася найбільш реальним членом ЄС та інших міжнародних структур з країн колишнього постсоціалістичного табору.

Угорщина стала першою східноєвропейською країною, яка здобула успішний досвід виходу на вільний ринок. Економічні реформи, запропоновані М.Горбачовим у 80-их роках ХХ ст., були фактично копією реформ, розпочатих Яношем Кадаром за два десятиліття до цього. Тому угорський досвід економічних реформ носив характер поступових перетворень, на відміну від інших країн регіону, де подібний процес проходив з використанням радикальних заходів, які отримали назву шокових.

Характерною рисою ринкових перетворень в Угорщині є те, що вони розпочалися ще у першій половині 60-их років за режиму Я.Кадара і мали явно виражений поступовий характер. Тому на середину 80-их років в Угорщині був сформований досить великий приватний сектор, який включав індивідуальні та групові приватні підприємства у сільському господарстві, торгівлі, громадському харчуванні, сфері послуг. Стосовно великих підприємств, які залишилися власністю держави, то вони були комерціалізовані, тобто переведені на комерційних розрахунок. Цей розрахунок передбачає самофінансування господарських організацій, відокремлення їх фінансових ресурсів від державного бюджету, кардинальне розширення їх господарської самостійності. Уже наприкінці 60-их років підприємствам перестали диктувати обов'язкові директивно-планові завдання, які було замінено чіткими економічними орієнтирами. Таким чином, "централізоване директивне планування поступилося місцем індикативним планам"[1,73]. Разом з тим, держава зберегла контроль над великими і середніми підприємствами, тому що їх директори призначалися і звільнялися урядом.

На початку 1989 р. понад 85% цін на продукцію промисловості та сільського господарства були лібералізовані, тобто встановлювалися на основі головного економічного закону – співвідношення попиту і пропозиції. При цьому, "внаслідок відсутності скільки-небудь значного інфляційного навісу, інфляція в Угорщині ніколи не перевищувала 35% на рік"[2,76].

Важливим є визначити причини такого раннього початку ринкових перетворень в Угорщині. Найголовніша причина полягає в тому, що правляча еліта угорського суспільства, хоча і повернулася до влади за допомогою радянських сил, була глибоко розчарована у командній економіці угорського і радянського типів, зрозумівши її економічну та соціальну неефективність. Тому через декілька років після революції 1956 р. і періоду жорстоких репресій (розстріл Імре Надя та його соратників) був взятий курс на формування ринкового соціалізму югославського типу. Він передбачав багатоукладну економіку при збереженні контролю з-боку держави, а також поєднання державного управління економікою з відновленням механізму ринкової конкуренції. Ринкові перетворення супроводжувалися зростанням реальних доходів громадян. Це повинно було забезпечити підтримку реформ населенням, а тому й політичну стабільність.

Іншою важливою рисою ринкового трансформування угорської економіки є те, що основним пріоритетом економічної політики протягом 30 років була “максимізація народного споживання за рахунок обмеження нагромадження (виробничих інвестицій)”[1,73]. Найбільш успішно така політика проводилася в 1966-75 роках, коли споживання сімей зростало з середньорічним темпом 5,3% (період “гуляшного соціалізму”). При цьому фонд нагромадження у складі національного доходу зростав швидше, ніж фонд споживання. Але різниця у темпах зростання була у декілька разів нижчою, ніж у інших соцкраїнах, де “народне споживання приносилося в жертву нарощенню економічного потенціалу і гіпертрофованому зростанню ВПК”[1,74].

У другій половині 70-их років ситуація суттєво змінилася. Продовження курсу на максимізацію споживання призвело до абсолютного скорочення фонду нагромадження, до “проїдання інвестиційних ресурсів, які формувалися за залишковим принципом”[1,74]. Завдяки цим процесам було підірвано базу зростання виробництва, а відповідно й правильного зростання народного споживання. Тимчасовий вихід з цього становища було знайдено шляхом масштабних запозичень на світових фінансових ринках. Наприкінці 80-их років зовнішній борг десятимільйонної Угорщини перевищив 30 млрд.дол. Хоча Угорщина своєчасно сплачувала проценти і здійснювала поточні платежі щодо погашення основного боргу, ситуація ставала все більш нестабільною. Тобто, в країні могла виникнути глибока криза, дефолт, обвальне падіння виробництва і реальних доходів.

Тим не менше, але після 1989 року, коли комуністична партія Угорщини добровільно відмовилася від влади і був сформований праволіберальний уряд, який проголосив курс на перехід до ринкової економіки західного типу, він продовжував проводити ту саму політику “тупцювання у трясовині”[1,74]. Відмінність була лише єдина – тепер наголошувалося не на максимізації споживання, а на мінімізації його скорочення. Зниження реальної заробітної плати і невизначеність доходів, характерні для ринкової економіки, компенсувалися масштабними соціальними виплатами. Зокрема, допомога по безробіттю в Угорщині була значно більшою, ніж у країнах з розвинутою ринковою економікою. Соціальна допомога на душу населення перебувала на рівні Швеції та Норвегії. При цьому ВВП на душу населення в Угорщині був у декілька разів нижчим за ВВП скандинавських держав. У цьому контексті Я.Корнаї назвав Угорщину “державою загального добробуту, що передчасно народилася” [2,81].

В результаті, економічна орієнтація угорського уряду на максимізацію народного споживання призвела до нагромадження великого так званого “соціального боргу”[1,74]. На думку Я.Корнаї, цей борг включає в себе три елементи.

По-перше, це інвестиційний борг – відстрочені інвестиції, які потім доведеться поповнювати за рахунок обмеження споживання.

По-друге, зовнішній борг, який доведеться віддавати з процентами. Це стане можливим також лише за умов скорочення споживання.

Нарешті, це законодавчо прийняті зобов’язання стосовно виплати пенсій і допомоги, які “видаються нинішнім поколінням, але оплачуються наступним”[2,81].

Таким чином, такого роду економічна політика спричинила макроекономічну нестабільність, значні диспропорції між нагромадженням і споживанням, доходами і витратами бюджету, експортом та імпортом товарів, зовнішніми запозиченнями і валютними ресурсами для їх покриття.

Тим не менше, саме така державна політика, а також продиктовані ринковими відносинами якості товарів та прийняті ціни на них діяли більш ефективно, ніж будь-які державні командні накази. Вже в кінці 80-их років в Угорщині існувало досить багато дрібних приватних підприємств (пекарні, магазини, кафе, ресторани, готелі тощо), податки з яких були серйозною статтею доходів у державний бюджет. В той час Угорщина вже продемонструвала всьому світові й перш за все колишнім колегам по соціалістичному табору, що економікою можна керувати виключно економічними методами.

Головною метою економічної реформи в Угорщині було створення діючої на ринкових засадах, конкурентноспроможної економічної народногосподарської системи. Це завдання було

пов'язано не тільки з прагненням країни до повномасштабної інтеграції в ЄС. У першу чергу воно випливало зі зміни суспільно-політичної системи та потреби інтеграції у світову економіку. Важливим елементом цього процесу в Угорщині стала приватизація. Здійснення приватизації вимагало створення відповідної законодавчої та необхідної інституційної баз, за допомогою яких можна було б здійснити управління цим процесом на засадах ринковості і прозорості.

У 1988 році Угорщина стала першою центральноєвропейською країною, в якій була введена гнучка система податків, а у 1990 році, після 42-річної перерви, почала роботу Будапештська фондова біржа, яка зараз є найбільшою у регіоні Центрально-Східної Європи. У 1987 році проведено реформу банківського сектору і організовано мережу комерційних банків. Угорщина перша з країн Східної Європи приймає у 1989 році закон про господарські товариства, який наступного року був доповнений законом про різні господарські асоціації та законом про іноземні інвестиції. Ці законодавчі акти створили основу зміни відносин власності та залучення іноземного капіталу.

Тому зміна політичної системи, яка відбулася навесні 1990 року, не стала причиною економічної трансформації, а тільки створила передумови для розвитку основних економічних складових, які були закладені раніше. У цей же час угорським урядом були сформульовані основні завдання для переходу країни до нової системи:

- лібералізація механізмів регулювання імпорту, цін і заробітної плати, зменшення впливу держави у господарській сфері;
- заохочення приватного підприємництва, приватизація державної власності;
- розвиток та укріплення ринкових інституцій (біржі, комерційні банки, цінні папери, антимонопольні заходи тощо);
- скорочення державних витрат, збалансованість держбюджету;

- радикальна перебудова зовнішньоекономічних зв'язків країни в інтересах поступової інтеграції Угорщини в Західну Європу. Залучення в економіку країни іноземного капіталу. Незважаючи на зміну урядів, у країні протягом наступних 15 років поставлені завдання реально втілювалися в життя. В Угорщині вже в перші роки після зміни політичної системи проходила інтенсивна законотворча діяльність з формування інституційної бази ринкового господарства. У 1990-92 роках було прийнято ряд законів, які фактично сформували сучасну систему регулювання економіки країни. Тоді ж було здійснено лібералізацію імпорту, цін та заробітної плати. Суттєвим є те, що ці заходи не викликали в Угорщині, на відміну від інших країн регіону, значної інфляції. Найбільші показники інфляції припали на 1990-91 роки (35%) і пояснюється це скасуванням урядом державних дотацій на роздрібні ціни[3].

У 90-их роках в країні практично була завершена приватизація. Характерною особливістю для Угорщини є проведення переважно платної приватизації на відміну від ваучерної (Росія) або купонної (Чехія). Якщо проаналізувати сьогоденну ситуацію в цьому секторі, то стає очевидним, що такий підхід до приватизації повністю виправдав себе в умовах Угорщини.

Важливими для процесу трансформації угорської економіки стали значні успіхи макроекономічної стабілізації в Угорщині у 1995-98-их роках. У 1994 році у країні був сформований коаліційний соціал-ліберальний уряд, який здобув вирішальну більшість у парламенті (73%). Саме цей уряд на чолі з соціалістами провів цілий ряд заходів, "найбільш непопулярних в історії країни з 1956 року"[4,84], спрямованих на скорочення внутрішнього споживання і витрат бюджету. В результаті цих заходів тільки за 1995 р. реальна заробітня плата опустилася більш ніж на 12%, а в 1996 р. – ще на 5%. Скоротились також соціальні виплати та допомоги.

Соціал-ліберальному уряду за час свого правління вдалось вивести країну з кризи, зупинити спад виробництва і перейти до політики досить стійкого економічного зростання, закінчити широкомасштабну приватизацію. Під впливом заходів, прийнятих у березні 1995 р. покращилась зовнішня та внутрішня збалансованість економіки, стан якої катастрофічно погіршувався у 1993 і 1994 роках, що, в свою чергу, могло викликати обвальну економічну кризу. Вперше за багато років почала скорочуватись зовнішня заборгованість держави, а це

близько 33 млрд.дол. При цьому успіхи фінансової стабілізації проходили на фоні суттєвого покращення економіки: у 1997 р. приріст ВВП склав 4,4% (у 1995 р. – 1,5%, у 1996 р. – 1,3%). Ще більш відчутним було зростання промислового виробництва. Принципово важливим з точки зору зміни економічної ситуації був той факт, що з 1997 р. зупинилось падіння життєвого рівня населення, реальна заробітня плата збільшилась приблизно на 5%. Темпи інфляції, найбільші показники якої були у 1991 р., коли зростання цін склало 35% (більш високими ціни ніколи не були, на відміну від інших постсоціалістичних країн), знижувались на протязі 1992-94 рр., і у 1997 р. досягли позначки 18,3%.

Поступово Угорщина почала виходити з зовнішніх боргів, якими вона почала займатись ще з середини 70-их років. Взагалі, скорочення боргів було досягнуто в значній мірі завдяки доходам від приватизації, яка суттєво прискорилась з кінця 1995 р. Шляхом активного залучення іноземного капіталу. Частково цьому сприяла і конвертація зовнішнього боргу у внутрішній. У 1997 р. Угорщина повністю відмовилась від залучення зовнішніх займів, в тому числі й резервних кредитів Міжнародного Валютного Фонду для обслуговування зовнішнього боргу.

У 1997 р., відповідно офіційних заяв, завершився процес широкомасштабної приватизації. За 1995-97 рр. було здійснено приблизно 60% всього об'єму приватизації за 1990-97 рр. Приватизація у ті роки була характерною для визначальних галузей – електроенергетика, телекомунікації, банки, хімічна промисловість. Доходи від приватизації дві третіх якої надійшли у валюті, “забезпечили серйозну підтримку у вирішенні завдань економічної політики країни, зокрема й у питанні скорочення зовнішньої заборгованості”[4,84].

Безперечно, важливим питанням стосовно трансформації угорської економіки є процес приватизації. Слід зазначити, що етап роздержавлення власності рано чи пізно має настати в будь-якій країні, оскільки приватна фінансова система є ефективнішою державної системи. В Угорщині цей процес розпочався у 1995 році, і закінчився для країни успішно. Але, аналізуючи досвід різних країн, помітно, що структурні реформи та приватизацію потрібно здійснювати досить обережно, тому що не кожний приватизаційний проект є ефективним. Для приватизації в Угорщині характерним було те, що вона спочатку здійснювалась за допомогою закордонних інвесторів. Але з часом угорський уряд переконався, що приватизація таким чином не йде на користь фінансовій системі країни. Досить часто місцеві інвестори виглядали більш перспективними. Та в них не вистачало власного капіталу, і саме тому уряд Угорщини був змушений продавати свої об'єкти іноземцям. Разом з тим до участі в приватизації були залучені угорські банки. Перевага надавалась тим банкам, які мали стабільну фінансову базу, ефективний менеджмент і не піддавалися політичному тискові. Угорську приватизацію було неможливо здійснити без закордонних інвесторів, які в свою чергу також і створили досить багато проблем для економіки країни. Тому в країні мусить бути міцне законодавство, яке стане основою для ефективного розвитку національних банків і захищатиме власну банківську систему від негативних впливів.

Приватизація державних підприємств в Угорщині проходила шляхом продажу на конкурсних засадах, з наданням певних преференцій фаховим інвесторам та, в окремих випадках, наданням пільг управлінню підприємства для пільгового придбання акцій. Доходи від приватизації здебільшого спрямовувалися на покриття державного боргу та на фінансування витрат, пов'язаних зі структурними реформами економіки. Практика постприватизаційного періоду продемонструвала нежиттєздатність великих підприємств стратегічного значення в умовах вільної ринкової конкуренції. Разом з тим відомими є приклади окремих підприємств-гігантів, які й сьогодні успішно працюють та розвиваються – Borsod Chem, TVK. Але це скоріше є винятком із загального правила. Тому перший етап угорських економічних реформ спричинив суттєве скорочення ВВП та зростання безробіття.

Коефіцієнт безробіття у країні з нульової позначки у 1989 році на 1994 рік перевищив 10 % від кількості працездатного населення. Рівень ВВП 1989 року був відновлений тільки у 1999 році, а безробіття й сьогодні коливається на відмітці 5-6 %. Не останню роль у цьому відіграла втрата Угорщиною східних ринків збуту.

Загальні позитивні зміни, що відбувалися в угорській економіці, багато в чому сприяли надходженню в країну іноземних інвестицій, при цьому Угорщина у даній сфері є одним із світових лідерів. Більш ніж третина інвестицій в основний капітал надходить в країну з-за кордону. Іноземні інвестиції в угорську економіку станом на червень 2005 року становили 51,1 млрд. євро. За обсягом іноземних інвестицій на душу населення (а це 5112 євро) Угорщина посідає перше місце серед країн Центрально-Східної Європи. Експерти Міжнародного валютного фонду виділяють декілька ключових чинників, які забезпечили Угорщині надходження прямих іноземних інвестицій.

По-перше, це відносна стабільність макроекономічних умов та сприятливе економічне законодавство.

По-друге, сприятливий податковий клімат і використання спеціальних стимулів залучення інвестицій (зокрема, промислові парки).

По-третє, це наявність гнучкого ринку праці, з відповідною заробітною платою та фаховою підготовкою працівників.

Якщо у 1990 році в Угорщині діяла 231 фірма, які повністю належали іноземним власникам, і 5462 компанії з участю іноземного капіталу, то на сьогодні кількість таких фірм перевищила 27 тисяч. Іноземні інвестиції фактично “створили в Угорщині нові промислові сфери” [3,110]. Це автомобілебудування (Suzuki, Audi, General Motors), виготовлення деталей для машинобудівної промисловості, розробки побутової техніки (Flextronics, Philips) тощо. Інвестори зробили суттєвий внесок у модернізацію таких традиційних галузей угорської економіки, як фармацевтика, харчова промисловість, хімічна промисловість.

З 1 травня 2004 року Угорщина є членом ЄС. Цей відносно новий статус здобув для економіки країни багато позитивних факторів. Зокрема, угорське господарство та інвестори, які працюють на угорському ринку, опинилися на “єдиному економічному просторі з 455 мільйонами потенційних споживачів” [3,111], що, в свою чергу, сприяє угорським виробникам.

Отже, саме таким шляхом, за останні півтора десятиліття Угорщині вдалося реалізувати ті зміни, які були визначені в урядових програмах 1990-92 років. Звичайно, економіка країни досягла таких значних результатів не без перешкод. Необхідно врахувати той факт, що “орієнтир на Західну Європу зробив економіку Угорщини залежною від процесів на європейському ринкові” [3,111]. Тому всі стагнаційні процеси, які спостерігалися в розвинених європейських країнах на початку XXI сторіччя, мали відповідний негативний вплив і на економічні показники Угорщини. Зокрема, в цей період в країні спостерігалось зменшення динаміки росту ВВП майже в два рази, зростали інфляція, безробіття. Але стабільна політика угорського уряду, який сконцентрував свої зусилля на вирішенні цих проблем, принесла відповідні результати. Протягом останніх років спостерігається зростання ВВП в середньому на 4%. У 2004 році ВВП склав у розрахунку на одну особу 13535 євро. Динамічно, в середньому на 15% в рік, розвивається зовнішня торгівля. Понад 60% зовнішньоторговельного обороту Угорщини припадає на країни ЄС.

В цілому, реформування та реструктуризація економічної системи в Угорщині внесли суттєві корективи у географічне розміщення виробництв, що призвело до регіонального дисбалансу трудових ресурсів. Створилася парадоксальна ситуація – у західних регіонах відчувається гостра недостача робочої сили, яка покривається робітниками з сусідньої Словаччини, разом з тим, у східних регіонах безробіття сягає 20 %. Невирішеним залишається питання реформування системи освіти, у контексті підготовки кадрів для сучасних потреб економіки.

1. Волинський Г. З угорського досвіду ринкового трансформування // Економіка України. – 2000. – № 8. – С. 73-76.
2. Корнаи Янош. Макростабілізація в Венгрії: політэкономический взгляд // Мировая экономика и международные отношения (Далі МЭиМО). – 1999. – № 3. – С. 74-83.
3. Угорська економіка // Всесвіт. – 2006. – № 9-10. – С. 109-112.
4. Усиевич М. Успехи макроэкономической стабилизации в Венгрии в 1995-1998 гг. // МЭиМО. – 1999. – №3. – С. 84-85.

SUMMARY

Gaydanka J. PROCESS CHARACTERISATION OF THE DEMOCRATIZATION IN HUNGARY: ECONOMICAL ASPECT

Economical transformation of the hungarian economics in the context of all-political democratic transformation of the hungarian state is being analyzed in the article. General conclusion, that the gradual transition of the hungarian economics to more democratic basics began earlier than the country polically ceased to be a state of socialistic laager, is being made. Critial period in the transformational process of hungarian economics, starting from the events of year 1956, is meant. Also it is emphasized the basic factors of establishing the market economy in Hungary i.e. peaceful that's why with practically no negative consequences for the country, moving from communist system to the basics of market and democracy; considerable amount of foreign investments in hungarian economics; measured and well-thought-out social politics of the hungarian governments; gradual state integration in european economical and political international organisations (increasing of sales markets, grantings, great loans, etc.).

А. ГОЛОВАЧ (Ужгород)

УГОРЩИНА В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ: СПЕЦИФІКА ПОСТСОЦІАЛІСТИЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ ТА ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ

Угорська Республіка (УР) разом з провідними центральноєвропейськими постсоціалістичними державами з 1 травня 2004 року є повноправним членом Європейського Союзу. Вступ УР до ЄС, з-поміж іншого, означав і успішне завершення складного перехідного періоду системної суспільно-політичної та соціально-економічної трансформації угорського суспільства. Угорщина не лише в геостратегічному плані інтегрувалася до єдиного внутрішнього ринку, торговельного і митного союзу ЄС, але здійснила важливе геополітичне завдання – так зване „повернення до Європи”. Цю мету сформулювали ще чільні представники угорського опозиційного анетитоталітарного руху 1980-х років, а в якості одної з головних ліній державної політики висунуло демократичне, реформаторське керівництво УР з початку 1990-х років.

Проблеми постсоціалістичної трансформації угорського суспільства кінця 1980-х – початку 2000-х років досить ґрунтовно висвітлені в роботах представників політичної та інших гуманітарних наук УР, України та Росії.

Більшість дослідників вважає, що процес системних суспільно-політичних перетворень як і ринкової трансформації економічної системи в Угорщині мав поступовий та еволюційний характер. В науковій літературі угорський досвід, як правило, наводиться в якості прикладу так званої „градуалістської”, тобто, еволюційної – поступової і плинної трансформації економічної сфери на відміну від країн, де господарські трансформаційні процеси в 1990-ті роки відбувалися шляхом здійснення радикальних заходів, які отримали назву “шокових” [1].

Специфікою успішності ринкового трансформування 1990-х – початку 2000-х років в Угорщині був тривалий попередній досвід здійснення економічних реформ. Ще в рамках командно-адміністративної системи були зроблені кардинальні кроки з переходу до економічних регуляторів розвитку господарства, зокрема, за допомогою таких важелів, як ціна, прибуток, зарплата, податкові та інші платежі. Початком переходу до заміни директивних методів управління системою економічного регулювання в Угорщині вважається реформа 1968 р. Реалізація її положень поступово створила сприятливе підґрунтя для розгортання ринкової трансформації угорської економіки.

Суспільно-політичні і соціально-економічні зміни в угорських умовах були тісно пов’язані. Політичні рішення і кроки з відмови від адміністративно-директивних методів управління економікою приводили до формування прогресивних елементів і механізмів, наближених до ринкової системи. Інтенсивно йшов процес становлення господарських суб’єктів і соціальних прошарків, орієнтованих на ринок. А це, у свою чергу, викликало

необхідність зміни законодавчої бази та суспільно-політичних умов, як і соціально-економічних механізмів для успішного функціонування нових носіїв ринкових відносин.

Як справедливо вказує найбільш відомий в УР економіст – академік Я.Корнаї, шлях угорської економіки від централізованого планування до ринку характеризується, порівняно з іншими посткомуністичними державами Центральної та Східної Європи, деякими принциповими відмінностями. Розглядаючи проблему еволюційного (градуалістського) типу системної посткомуністичної та ринкової трансформації в Угорщині в теоретичному політекономічному ракурсі, Я.Корнаї вказує на чотири специфічні характеристики, які в Угорщині діяли комплексно і одночасно [2]:

1. Угорщина серед пріоритетів її економічної політики особливе значення надавала підвищенню матеріального добробуту, а в наступний період наростання економічних проблем, стагнації або спаду виробництва – протидії зниження життєвого рівня. Угорську ситуацію йменували раніше „гуляшним комунізмом”. На протязі декількох років після зміни політичного режиму в УР державна політика і надалі зберігає цей пріоритет і тому її можна назвати „гуляшним посткомунізмом”.

2. За попередні десятиліття розвивалася патерналістська „держава добробуту”, яка охоплювала все населення. За питомою вагою соціальних затрат у ВВП і за колом загальнодоступних соціальних благ Угорщина не поступається найбільш розвиненим скандинавським державам, набагато поступаючись останнім обсягом ВВП на одного жителя країни. Хоча схожа тенденція у свій час проявлялася у всіх східноєвропейських країнах, Угорщина далеко випередила їх і не має рівних в регіоні.

3. Процес перетворень в Угорщині розтягнувся на декілька десятиліть: перші кроки були зроблені в 1960-ті роки. Хоча тут варто вказати на декілька важливих моментів. Процес у цілому був еволюційний, чи як зараз стверджують – градуалістським. Схожий градуалізм серед посткомуністичних держав мав лише розвиток Словенії. З погляду тих, хто робить різницю між „шоковою терапією” і „градуалістською стратегією”, Угорщина уособлює крайній взірць другого шляху, до того ж своєрідного – градуалізм угорського стилю.

4. Впродовж багатьох десятиліть Угорщина відрізнялася політичною стабільністю. Якщо в деяких посткомуністичних країнах трансформація набирала майже характеру громадянської війни, то в УР не було жодного пострілу. Якщо в деяких країнах Центральної та Східної Європи зміна політичної системи на межі 1980-1990-х років відбулася миттєво і супроводжувалася бурхливими подіями – демонтаж берлінської стіни, багатотисячні демонстрації в Празі, страта румунського диктатора, в Угорщині справа обмежилася так званою „тихою революцією”, тобто, тривалими переговорами, в ході яких провідні діячі попереднього режиму і раніше гнаної опозиції досягли домовленостей про проведення вільних демократичних виборів і про нову конституцію. В Угорщині не відбувалося ніяких страйків і демонстрацій. Хоча з відступом часу економічна ситуація погіршилася, угорські уряди, які змінювали один одного, віддавали перевагу паліативам, а не рішучим заходам, які могли б породити масове невдоволення і ризик політичної дестабілізації.

Таким чином, академік Я.Корнаї розглядає у методологічному плані посткомуністичну трансформацію в Угорщині комплексно – як взаємозв’язок політики і економіки. Такий підхід характерний і для більшості інших представників угорської науки.

Схожу позицію щодо специфіки посткомуністичних перетворень і переходу Угорщини до демократії і ринку займають і провідні вчені Російської Федерації. Концептуальні положення наукової оцінки передумов, перебігу і наслідків угорського шляху переходу до ринку і громадянського суспільства містять фундаментальні колективні монографії російських вчених щодо системної трансформації в країнах Центральної та Східної Європи, опубліковані в Москві на початку 2000-х років. Серед них найбільшої уваги заслуговує трьохтомник „Центрально-Восточная Европа во второй половине XX века”. Дві завершальні книги цього видання – “Трансформации 90-х годов” (2002 р.) спеціально присвячені суспільно-політичним і економічним змінам в регіоні в цілому та в окремих країнах. Вони містять узагальнюючий регіональний аналіз системних суспільно-політичних та ринкових економічних перетворень, а також оцінку інтеграції посткомуністичних держав до європейських і глобальних політичних та

господарських процесів, і, крім того, ще й спеціальну – країнознавчу оцінку системних соціально-економічних і політичних змін 1990-х років у кожній з країн регіону, в тому числі Угорщині [3].

Окрема велика група робіт сучасних російських вчених присвячена участі країн Центральної Європи в загальноєвропейських інтеграційних процесах. Особливо зріс масив таких публікацій у зв'язку із вступом держав регіону, в тому числі Угорщини 1 травня 2004 р. до Європейського Союзу. Уже в 2002 р. Інститутом міжнародних економічних і політичних досліджень РАН була видана ґрунтовна наукова монографія „Страны Центральной и Восточной Европы на пути в Европейский Союз”. Окремий розділ цієї роботи присвячено результатам трансформації в Угорщині та основним етапам інтеграції її до ЄС, а також формуванню зовнішньоекономічних і торговельних зв'язків УР [4]. Російський академічний Інститут світової економіки і міжнародних відносин у 2003 р. видав комплексну роботу “Расширение ЕС на восток: Предпосылки, проблемы, последствия”, де окремим підрозділом подається аналіз позитивів і проблем інтеграції посткомуністичних країн, зокрема й Угорщини до ЄС [5].

З-поміж принципово нових концептуальних ідей вчених РФ, що торкаються соціально-економічного розвитку держав регіону на перехідному етапі на особливу увагу заслуговує обґрунтування причин і наслідків так званої „трансформаційної кризи” економіки, в смугі якої в 1990-ті роки знаходилася і УР. Загалом, сучасна російська політична і економічна наука в оцінці процесів системної ринкової трансформації в Угорщині нерідко керується рядом усталених стереотипів.

По-перше, дещо перебільшується рівень економічних свобод і лібералізації угорської економічної системи в 1970-1980-ті роки, що приводить до стверджень майже про тогочасний її ринковий характер. Так, найбільш відома московська дослідниця угорської проблематики – економіст М.Усієвич вважає, що Угорщина після початку реформ в 1968 р. продемонструвала всьому „соціалістичному табору” можливість ефективного застосування виключно економічних, а не адміністративних регуляторів розвитку планового народного господарства. Тому, як вважають деякі російські вчені, початок угорських ринкових реформ варто рахувати з кінця 1960-х років.

Можна погодитися, що політичні та економічні реформи попереднього періоду заклали підвалини поступового переходу Угорщини до ринку. Але це відбулося протягом більш тривалого часу – із піком реформаторських зусиль на межі 1980-1990-х та наступних за політичними змінами років. Навряд чи є підстави вважати угорську економічну систему 1970-1980-х років повністю ринковою, хоча нерідко для її характеристики вченими і політиками застосовується поняття “ринковий соціалізм”. Так, вона була найбільш ліберальною серед Комекону, але за головними системними характеристиками – ще одержавленою і централізовано-директивною. Справедливіше буде говорити про формування та існування певного демократичного і ринкового потенціалу в угорській економіці до суспільно-політичних змін кінця 1980-х років.

По-друге, російські вчені далеко неоднозначно кваліфікують результати ринкових перетворень межі ХХ-ХХІ століть в Угорщині, особливо в різних народногосподарських галузях країни. Зокрема, майже стандартною в російських наукових публікаціях останніх років є оцінка про нібито колапс угорського сільського господарства внаслідок аграрної реформи. Звідси виводиться висновок про занепад всього агропродовольчого комплексу Угорщини та підрив його експортного потенціалу, який поглибився і внаслідок зовнішньоекономічної переорієнтації країни на Захід (ЄС) та втрати східних ринків.

Певна логіка у цих твердженнях є. Але абсолютизувати такі аргументи не потрібно. Навряд чи відбулося б інтенсивне включення Угорщини в європейські і світогосподарські зв'язки в 1990-ті роки, якщо експортна політика країни продовжувала б орієнтуватися на консервативну угорсько-радянську модель зовнішньої торгівлі „продовольство – за сировину”.

У цілому концептуальний підхід російських вчених до вивчення і висвітлення особливостей ринкової трансформації економіки УР має часто політекономічний, якщо і не політичний характер. Це, з-поміж іншого, викликано і тим, що нерідко до угорського досвіду

вчені РФ звертаються в пошуках аргументів для обґрунтування стратегії або критики суперечливої практики сучасних реформ у самій Росії.

Українська гуманітарна наука, як і російська, в основному через внутрішні чинники та інтереси сучасного реформування в Україні, основну увагу надає політико-економічному аналізу специфіки посткомуністичних перетворень в Угорщині. Навіть більше – слід констатувати, що в Україні виразно переважають політологічні студії системної посткомуністичної трансформації в Угорщині [6]. Тому, інколи не зовсім правильно, в концептуальних оцінках передумов перехідного періоду в Угорщині переважають тези про прямий взаємозв'язок політичної лібералізації 1970-1980-х років в умовах угорського прокомуністичного режиму із нібито елементами ринкової трансформації. І, відповідно, на фоні сучасного певного реформного відставання України від Угорщини, тим більше у зв'язку із вступом УР з 1 травня 2004 року до Євросоюзу та дещо віддаленою перспективою європейської інтеграції української держави, інколи даються дещо перебільшені позитивні характеристики успішності угорських реформ.

Але об'єктивно потрібно визнати, що суспільно-політичні та й ринкові перетворення в Угорщині останніх двох десятиліть не були позбавлені суперечностей, проблем, помилок або й конфліктів. Слід вказати у цьому контексті, що цілком справедливою є критика академіком Я.Корнаї політики різних за ідейним спрямуванням правлячих коаліцій і урядів УР новітнього періоду за половинчаті рішення в сфері економіки та її ринкової трансформації.

Позитивно вирізняється серед робіт українських вчених, присвячених системним змінам в Угорщині періоду 1990-початку 2000-х років, монографія Д.І.Ткача „Сучасна Угорщина в контексті суспільних трансформацій”, опублікована в Києві в 2004 році. Автор, колишній перший і теперішній посол незалежної України в УР, за фахом – теоретик-політолог, і, відповідно, його наукова праця має глибокий філософсько-політологічний характер. Разом з тим, ця солідна і змістовна монографічна робота містить великий масив фактичного і теоретичного матеріалу щодо закономірностей і особливостей трансформації угорської соціально-політичної та економічної системи за останні півтора десятиліття. Ткач Д.І. виключно позитивно оцінював перспективи інтеграції УР до ЄС.

Втім, неупереджений науковий аналіз засвідчує, що після вступу до Євросоюзу в 2004 році економіка Угорщини розвивається найбільш повільними темпами серед країн Центральної Європи. Тенденція до гальмування і так найнижчих темпів соціально-економічного росту з-поміж центральноєвропейських країн нових членів ЄС, в УР проявилася вже протягом 2006 року. Так, в 2006 році в Угорщині темпи приросту валового внутрішнього продукту (ВВП), згідно з даними ЦСУ УР, скорочувалися майже шоквартально:

Таблиця 1

Індекс ВВП УР в 2006 р. [7].

Показник	I квартал	II квартал	III квартал	IV квартал	2006 рік
Приріст ВВП (попередній період = 100)	104,9	103,8	103,8	103,2	103,9

Як засвідчують дані Таб.1, якщо в I кв. 2006 року ВВП зріс на 4,9%, порівняно із IV кв. 2005 року, то протягом II і III кварталів ріст складав лише 3,8% до попереднього періоду. А за IV кв. 2006 року ВВП УР збільшився всього на 3,2%, порівняно із III кв. того ж року. Угорську економіку не оживив і масований притік прямих іноземних інвестицій до країни, обсяг надходження яких склав у 2006 році понад 3 млрд. євро.

Слід враховувати, що на соціально-економічні результати останнього кварталу 2006 року неминуче негативно вплинула і політична криза в країні та масові антиурядові виступи вересня-жовтня цього ж року. І в 2007 році також відбувалися керовані опозицією спорадичні антиурядові виступи угорських громадян, які незадоволені погіршенням соціальних умов внаслідок реалізації урядом Ф.Дюрчаниа масштабного плану економії бюджетних коштів і скорочення соціальних програм.

Але навряд чи ліволіберальній угорській владі із застосуванням жорстких політико-економічних і рестриктивно-фінансових заходів вдасться швидко перебороти надзвичайно

високий рівень дефіциту державного бюджету, який перевищує 10%, та найбільший серед країн регіону рівень інфляції. Тому, найімовірніше, УР протягом 2007 і найближчих років надалі борсатиметься в гострих економічних, а, можливо, і соціально-політичних проблемах та матиме самі низькі темпи господарського росту серед центральноєвропейських держав – нових членів ЄС.

11 квітня 2007 року у Вашингтоні була оприлюднена доповідь Міжнародного валютного Фонду (МВФ) щодо перспектив розвитку світового господарства, яка також містить прогнозу оцінку проблем і можливостей економічного росту центральноєвропейських держав – нових членів ЄС [8]. МВФ, порівняно із попередньою доповіддю вересня 2006 року, прогнозував на 2007 рік більш високі темпи соціально-економічного зростання в постсоціалістичних країнах Центральної Європи.

Основою для перегляду МВФ прогнозних макроекономічних показників та динамізації темпів економічного росту в 2007 році стали позитивні господарські результати центральноєвропейських країн в 2006 році.

Таблиця 2

Приріст ВВП у 2006 р. (%) [9].

№ п/п	Країна	Приріст в %
1.	Словаччина	8,3
2.	Чехія	6,1
3.	Польща	5,8
4.	Угорщина	3,9

Двигуном економічного росту центральноєвропейських постсоціалістичних країн МВФ вважає їх вступ до ЄС і успішну інтеграцію до єдиного внутрішнього ринку, торговельного і митного союзу Євроспільноти. Центральноєвропейські держави – нові члени ЄС отримали кращі, ніж раніше, умови для зовнішньоторговельних операцій, передусім для збільшення експорту, а також для зростання притоку прямих іноземних інвестицій. МВФ вказував, що позитивний вплив на соціально-економічний розвиток Словаччини, Чехії, Польщі і Угорщини мало прискорення економічного росту в Західній Європі та провідних державах ЄС, насамперед у Німеччині. ФРН є головним зовнішньоекономічним партнером для центральноєвропейських країн, передусім для УР.

Однак, у доповіді МВФ прогнозувалося також зниження темпів соціально-економічного зростання Угорщини в 2007 році. Приріст ВВП УР, найімовірніше, зменшиться з 3,9% в 2006 році до 2,8% у 2007 році.

Таким чином, еволюційна за характером (градуалістська) системна трансформація створила сприятливі умови для плинної інтеграції Угорщини до ЄС. Разом з тим, процес „повернення” Угорщини до Європи не є безпроблемним, особливо з позицій інтегрування угорської економіки до єдиного економічного простору ЄС. Складними для Угорщини після вступу до Євросоюзу залишаються передусім питання збалансування державного бюджету, скорочення його витрат, фінансової підтримки аграрного сектору тощо. Тому УР не може швидше від інших центральноєвропейських країн – нових членів ЄС здійснити черговий важливий інтеграційний крок – вступ до єврони і перехід на спільну грошову одиницю – євро.

1. Центрально-Восточная Европа во второй половине XX века. В 3 т. Т.3: Трансформации 90-х годов. – Ч.2. – М.: Наука, 2002. – С.115.

2. Див.: Корнаи Я. Макростабилизация в Венгрии: политэкономический аспект // Мировая экономика и международные отношения. – 1999. – № 2. – С. 33.

3. Центрально-Восточная Европа во второй половине XX века. В 3 т. Т.3. Трансформации 90-х годов. Ч.1. – М.: Наука, 2002. – 461 с.; Центрально-Восточная Европа во второй половине XX века. В 3 т. Т.3. Трансформации 90-х годов. Ч.II. – М.: Наука, 2002. – 464 с.

4. Страны Центральной и Восточной Европы на пути в Европейский Союз. – М.: Наука, 2002. – С. 84-103.

5. Расширение ЕС на восток: Предпосылки, проблемы, последствия. – М.: Наука, 2003. – С. 75-104.

6. Див.: Кіш Є. Політична трансформація в Угорщині в контексті загальноєвропейської інтеграції на зламі тисячоліть // Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти: [Кол. моногр.] / За ред. Ф.М.Рудича. – К.: МАУП, 2002; Кіш Є. Політичні трансформації в Центрально-Східній Європі // Віче – 1998. – № 5. – С. 112-119; Кіш Є. Три доміанти в політичній палітрі Угорщини // Стратегічна панорама. – 1999. – № 1-2. – С. 85-89; Кіш Т., Остапець Ю. Партії і вибори в Угорщині: 1990-1998 рр. // Carpatica – Карпатика. – Випуск 16. Політичні партії і вибори в Україні та країнах Центральної і Південно-Східної Європи. – Ужгород: УжНУ, 2002. – С. 257-274.

7. Складено автором за даними сайту: http://portal.ksh.hu/pls/ksh/docs/hun/xstadat/tabl2_01_03_02f.html

8. Складено автором за даними сайту: <http://ekonomika.sme.sk/c/3241207/MMF-Ekonomika-SR-bude-aj-v-tomto-roku-rast-rekordne.html>

9. Складено автором за даними сайту: <http://ekonomika.sme.sk>

SUMMARY

Golovach A.J. HUNGARY IN EUROPEAN UNION POSTSOCIALISTIC TRANSFORMATION AND EUROPEAN INTEGRATION

The article reviews the interconnection of the processes of the systematic social transformation and integration of Hungary into the EU. The specific evolutionary character of these processes in HR is indicated in the article. The discordant character of social – economical and political development in Hungary after joining the EU.

Ю. ДРУК (Івано-Франківськ)

РЕФОРМА ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ ЯК ІНСТРУМЕНТ МОДЕРНІЗАЦІЇ СИСТЕМИ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ

Пріоритетною функцією політико-адміністративної системи є створення сприятливих умов для реалізації прав і свобод людини і громадянина, забезпечення реального впливу громадян на процеси формування та реалізації державної політики. На рівні риторики це прекрасно усвідомлюється політиками. Одним з останніх прикладів є план дій Президента України Віктора Ющенка “Десять кроків назустріч людям”, де вказані наступні завдання: “Провести справжню політичну реформу – кожен відчує, що влада працює для громадян, і працює ефективно. Зміни до Конституції будуть прийняті прозоро і законно... Розширити права і зміцнити фінансову базу для ефективного самоврядування – на рівні міст, селищ, сіл” [1].

Проте від декларацій до запровадження дієвих механізмів їх реалізації вельми велика відстань. Тому на особливу увагу заслуговує аналіз проблеми вдосконалення форм прямої демократії, належного використання можливостей такої її форми як вибори.

Актуальність аналізу різних аспектів виборчого процесу (виборів) в Україні зумовлена наступними факторами:

а) в Україні при слабкій розвиненості інститутів громадянського суспільства можливістю присутності в публічній політиці для пересічного громадянина залишаються майже виключно вибори;

б) останні вибори до українського парламенту відбулися вже за пропорційною системою, відповідно до якої політичні партії є єдиним суб’єктом формування вищого законодавчого органу держави. “Насправді, мова йде про те, що політичні партії, як правило, зорієнтовані на владу, отже організують населення (електорат) на боротьбу за її завоювання, створюють структури та виховують активістів для розподілу й утримання влади. Ця найсуттєвіша характеристика політичної партії є визначальною для її організаційної структури та окреслення пріоритетності здійснення функцій. Саме тому зміна владних відносин (особливо коли ці зміни мають системний характер) примушують змінюватись і самі партії” [2, 278]. Запровадження пропорційної виборчої системи сприятиме політичній структуризації

суспільства, зберігаючи можливості виборців голосувати не лише за партійний список, а й за конкретні політичні особистості [3, 21].

На нашу думку, на шляху впровадження пропорційної системи виборів існують ряд суттєвих перешкод, адже ця система потребує наявності декількох потужних і сильних партій. Як зазначив про особливості функціонування партій в Росії А. Салмін (значною мірою це справедливо й для України), у попередні роки “одна з основних функцій політичних партій – політичне лобіювання певних інтересів – виконувалася головним чином іншими інститутами за допомогою інших систем відносин. Переважно, так би мовити, на партикулярістській, а не на універсалістській основі – навіть у представницьких органах, не кажучи про бюрократію” [4, 12].

Як свідчить практика, партії потрапляють в парламент в основному за рахунок коаліційних об'єднань, які є нестабільними, оскільки крім мети потрапити в парламент не мають інших підстав для співробітництва. Основою для нього могло б стати прагнення сформувати уряд і спільно реалізовувати урядову політику. Крім того, прийняття закону про вибори за пропорційною виборчою системою слід розглядати в контексті створення умов для розвитку ефективної партійної системи. До того ж сьогодні партіям довіряє не більше 20% громадян, а їх членами є лише 6% [5]. Таким чином за партії вимушені голосувати ті громадяни-виборці, котрі взагалі не довіряють будь-якій партії. Відтак постає завдання визначення перспектив проведення дійсно партійних виборів.

Ідеальною, так би мовити, функцією виборів, а відтак і призначенням виборчої системи є найбільш правильне відображення побажань виборців. Проте цілком очевидно, що виборча система є не просто інструментом забезпечення представництва різних політичних сил, що спираються на певні прошарки населення, а ще й інструментом впливу на співвідношення причетних до виборів політичних сил. Отже, виборча система може розглядатись як інструмент відображення і як засіб впливу. Баланс законодавчої і виконавчої влади повинен - заради того, щоб мати право називатися демократичним – бути укоріненим у суспільстві, а не існувати у виді взаємопоборювання та взаємоутисків влади. В Україні відчуження влади від суспільства відбувається як на етапі формування влади (делегування повноважень закінчується в період формулювання завдань для виконавчої влади), так і на етапі несення політичної відповідальності [6].

Історія свідчить, що запровадження загального або часткового виборчого права супроводжувалося дискусією про метод, за яким це право повинно реалізуватися. Наявне розмаїття теоретико-концептуальних підходів загалом можна розділити на дві течії: представники першого підходу основною характеристикою виборчої системи вважають можливість впливу на наявну політичну ситуацію; другого – призначенням виборчої системи вважають відображення в представницькому органі голосів виборців. Поширення набула й така точка зору: виборча система є способом розподілу посад між кандидатами та партіями, переводу голосів в місця [7, 194].

Необхідно зауважити, що змішана система, притаманна здебільшого посткомуністичним режимам, в політологічних дослідженнях розглядається як компромісний варіант перехідного періоду між авторитарним комуністичним суспільним устроєм та майбутньою демократією. І якщо на початку 90-х рр. ХХ ст. вона розглядалася як крок уперед у здійсненні демократичних реформ, то на сьогоднішній день вона є скоріше ознакою затягнутих транзитивних процесів.

Можна виділити декілька проблем, що постають за використання змішаної виборчої системи. По-перше, виникає потенційна загроза того, що законодавчі органи, обрані за змішаними системами, як наприклад, в Україні та Росії, матимуть певний розлам за мандатною відмінністю. По-друге, за змішаної системи депутати забезпечують представництво місцевих інтересів у законодавчому органі, а бажання задовольнити місцеві вимоги часто негативно впливає на стан партійної дисципліни в парламенті. Водночас у пропорційній частині змішаної виборчої системи майбутнє депутата визначається партійним списком. Таким чином створюється загроза того, що обраний законодавчий орган може розколотися при голосуванні з важливих питань. По-друге, депутати, які покладають надії на переобрання за партійними списками, демонструють більшу лояльність до перебування в певній фракції, ніж

мажоритарники, за якими стоять виборці певних округів і які не завжди мають достатньої мотивації для постійного перебування у певній фракції [8, 5].

В контексті вище зазначеного чинний Закон України “Про вибори народних депутатів України” впроваджує важливу норму стосовно права участі у виборах, а саме: про фінансову заставу замість збору підписів, що є важливим кроком до збільшення прозорості виборчого процесу, зменшення фальсифікацій і зловживань.

Однак, залишається ряд важливих проблем. До прикладу, навряд чи доцільно обмежувати пропагування політичними суб’єктами своєї позиції і діяльності визначеним терміном один раз на чотири роки за тих умов, коли політичні партії мають невисокий ступінь довіри у населення і, відповідно, незначний вплив на політичне життя країни, що, безумовно, стримує процес політичної структуризації суспільства. Подолання негативних моментів у виборчому процесі вимагає зняття часових обмежень на політичну (зокрема, на передвиборчу) агітацію.

Запровадження пропорційної виборчої системи певним негативним чином може відобразитися на функціонуванні органів місцевого самоврядування: по суті ліквідується зворотний зв’язок між депутатами і виборцями, адже за пропорційною системою виникає відірваність органу місцевого самоврядування від безпосередніх потреб виборців. Пропорційна система за нинішньої структури органу місцевого самоврядування (рада – голова) може призвести до протистояння між цими суб’єктами управління у разі, якщо більшість буде представляти одну політичну силу, а голова – протилежну. У зв’язку із цим в Законі України “Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів” слушно збережена норма, що на виборах сільських, селищних, міських голів залишається діяти мажоритарна система відносної більшості, в той час, як вибори депутатів усіх місцевих рівнів (за винятком сільських, селищних рад) проводитимуться за пропорційною системою (за партійними списками). Серед управлінців в регіонах поширена також думка, що для підвищення відповідальності депутатів сільських, селищних, міських голів перед членами територіальної громади право висунення кандидатів поряд з політичними партіями слід надати зборам виборців за місцем проживання.

Як бачимо, для того щоб політична реформа була ефективною, вона повинна торкатися не лише вищих органів влади, а й глибинних структурно-функціональних перетворень на всій владній вертикалі. “Проведення лише політичної реформи, а вона передбачає тільки зміну верхівки влади (де змінюються повноваження Президента, Верховної Ради і Кабінету Міністрів), нічого не дасть. Радше навпаки – ускладнить систему управління ще більше, ніж є нині. Що далі? Чи потрібен нам такий стан, коли стратегічні рішення ухвалюватиме Верховна Рада, на яку не має впливу громада – люди навіть не можуть відкликати депутата?” [9].

Розглянуті проблеми дають повне право зробити висновок, що вдосконалення виборчого законодавства як одного із найбільш дієвих інструментів реформування системи державного управління на шляху демократичних перетворень має великий позитивний ресурс. Разом з тим, саме суперечливі дії політиків і політичних сил, представлених у парламенті, спрямовані на відстоювання корпоративних або вузькополітичних прагматичних інтересів, створили ситуацію, за якої, як визнає Л. Кравчук, депутати нерідко вимушені йти на відверту фальсифікацію політичної суті виборчої системи і за якої уряд перетворюється фактично на заручника конфлікту їхніх суперечливих інтересів [10, 4].

Не викликає сумніву те, що удосконалення виборчого законодавства на сучасному етапі державотворення необхідно розглядати як чинник забезпечення конституційних прав кожного громадянина, зміцнення управлінської системи, творення громадянського суспільства.

Як вже було зазначено, запровадження нових механізмів створення парламентської більшості політичними партіями, основою діяльності якої має стати формування уряду парламентської більшості, в контексті переходу до парламентсько-президентської форми правління корелює з реформою виборчої системи в Україні, проведенням наступних виборів до Верховної Ради України за пропорційною виборчою системою, відповідно до якої політичні партії стають єдиними суб’єктами формування вищого законодавчого органу держави. При цьому до парламентської більшості мають увійти реально існуючі, а не “кабінетні” політичні партії (коаліції, блоки партій), потужні загальнонаціональні партії, що загострює дискусії навколо прохідного бар’єру на виборах до парламенту. Підвищення цього бар’єру із трьох до,

скажімо, п'яти чи навіть більше відсотків якраз лягало б у загальний контекст політичної реформи.

Прийняття рішення про коаліційний уряд означає, що Україна засвоїла принцип коаліційного управління і Президент (добровільно чи мимоволі) – за конституційно-політичну реформу. За таких умов роль парламентської більшості політичних партій значно збільшується. У свою чергу, все це потребує прискорення прийняття відповідних законів з метою створення правової основи для функціонування реформованої політичної системи в Україні.

Варто зазначити, що на першому етапі становлення української держави партії виступали скоріше як знаряддя руйнування старої політичної системи, а не як засіб побудови нових політико-владних відносин. Виконання переважно деструктивної функції більшістю українських партій у поєднанні з відсутністю ретельно розроблених програм державницької діяльності призвели до певної “дистрофії” вітчизняних політичних партій у сфері конструктивної політико-практичної діяльності. Цей фактор уже важко відбився на свідомості багатьох українських партійних функціонерів. Склалась ситуація, коли на тлі незначного числа ідеологічно визначених партій створилась маса “безбарвних” партійних угруповань, які офіційно декларують цілі та завдання, що зазвичай розходяться навіть з їх власними програмними засадами. Це ускладнює орієнтування електорату під час виборів, що призводить до вибору кандидатів від “більш зрозумілих” партій і не завжди відповідає дійсним інтересам виборця. На думку Г. Зеленько, через об'єктивні причини в політичному просторі України абсолютну перевагу отримали модернізаційні імпульси “згори”; через нерозвиненість політичних партій Україна виявилася приреченою на тривалий і суперечливий модернізаційний процес із численними відхиленнями [11, 143-144].

Недосконалою є система зворотних зв'язків між виборцями та політичними партіями, представленими в парламенті. Ряд партій, за які проголосували виборці, втратили свої фракції у парламенті, а відтак – і відповідні можливості впливу на законотворчий процес; натомість, можливостей впливу набули партії (їх фундатори та прихильники), що не брали участі у виборах. Такий стан справ ставить під сумнів саме поняття політичної відповідальності партій, обраних до парламенту, свідчить про недосконалу систему зворотних зв'язків між партіями та громадянами. Причини цього явища, яке суперечить принципам представницької демократії, полягають у: недосконалості відповідних положень Конституції України та чинного законодавства; низькій політико-правовій культурі депутатського корпусу; поза правовому впливі влади та фінансово-промислових груп на політичну структуру парламенту.

В Посланні Президента до українських парламентарів 2003 р. констатується: лише деякі партії мають чітку ідеологію, засновану не на корпоративних інтересах, а на реальних суспільних потребах, спираються на стабільну соціальну базу, постійно та системно, а не лише напередодні виборів працюють з населенням. Зроблено висновок, що нині партійна система України нездатна повною мірою виконувати свої функції і не відповідає реальним потребам суспільства. Відтак, новий етап трансформаційних процесів вимагає формування потужних загальнонаціональних партій [12, 23].

Аналіз процесу створення політичних партій дозволяє виявити певну залежність його інтенсивності та характеру від наступних чинників: змін у законодавстві про політичні партії; соціальної структуризації суспільства та запиту на створення ідеологічних партій; адміністративного впливу на створення партій; потреби легалізації і захисту інтересів фінансово-промислових груп та окремих бізнесменів; суб'єктивних чинників (зокрема, особистих амбіцій представників партійно-політичної еліти). Отже, значна частина партій створюються та діють не у відповідь на соціальний запит як інститути формування та просування інтересів широких суспільних верств, а як інструменти (засоби) політичної легалізації і боротьби інтересів окремих груп та осіб, що прагнуть або утримати, або здобути владу. Природно, що такі партії створюються (активізуються) саме в ті моменти політичного життя, коли склад владного корпусу може або змінитися, або отримати підтвердження своєї легітимності – в моменти виборчих кампаній чи референдумів. На думку російських політологів, все це можна пояснити тим, що підтримка з боку суспільства потрібна тим чи іншим елітним групам лише спорадично, поки вони борються за владу і поки вони вимушені апелювати до населення. Як тільки елітні групи отримують владу, їх увага до підтримки з боку суспільства різко послаблюється. У такому ж спорадично-циклічному режимі функціонує і

переважна більшість політичних інститутів (наприклад, інститут виборів, політичні партії і навіть парламент) [13]. Все це, безумовно, відбивається на ефективності функціонування політичних інститутів.

Низька інституціоналізація партійної системи сучасної України є складною перешкодою на шляху до консолідації українського суспільства. Ступінь інституціоналізації партійної системи можна визначити за наступними критеріями: стабільність міжпартійного змагання; укоріненість партій в суспільстві; легітимність партій та виборів; партійна організація. Для різних груп країн показник стабільності міжпартійного змагання складає: індустріалізовані демократії – 9,7; південноєвропейські країни – 15,7; пострадянські країни – 35,3. Методика підрахунку полягає в знаходженні суми змін у відсотках голосів, отриманих кожною партією на сусідніх у часі виборах одного рівня і діленні цієї суми на два. Отже, чим більша цифра, тим менше стабільності у міжпартійному змаганні [14, 67-68; 14, 71].

Особливості організації державної влади в Україні зумовлюють низький вплив політичних партій на формування та реалізацію державної політики в органах виконавчої влади. Відсутність у Конституції України положень про формування уряду політичними партіями, що обрані до парламенту та створили в ньому більшість, призводить до низького впливу політичних партій на процес формування та реалізації державної політики в органах виконавчої влади. Тому цей вплив реалізується, як правило, за принципом індивідуальних і колективних домовленостей між партіями, їхніми парламентськими фракціями та Президентом України, який здійснює кадрові призначення. Абсолютна більшість партій не мають розвинутої мережі регіональних і місцевих осередків, а отже – відповідних організаційних ресурсів для проведення як систематичної партійної роботи, так і передвиборної кампанії.

Необхідно констатувати, що проведення виборів ініціює і активізує ідеологічну діяльність партій, роботу партійних ідеологів, зокрема у напрямку визначення пріоритетів суспільно-політичного розвитку суспільства і держави, їх системної трансформації та модернізації. Наприклад, у передвиборній програмі СДПУ було визначено такі головні елементи модернізації політичної системи України: в перспективі перехід до парламентської республіки – тільки парламентська республіка здатна забезпечити в наших умовах належну відповідальність держави перед народом; встановлення механізмів публічної відповідальності політиків і посадовців; запровадження різноманітних механізмів зворотного зв'язку між політиками і виборцями; створення системи громадянської та правової освіти для виборців, політиків і посадовців. Головними елементами реалізації програми інтеграції політичної системи України до Євросоюзу є санація і модернізація. Першочергові заходи санації – розслідування під контролем громадськості злочинів вищих посадовців; ліквідація партій – філій олігархічних угруповань; санація політичного істеблішменту, створення системи антикорупційної фільтрації; бюджетна дисципліна, суспільний контроль за видатками.

Потрібно зробити наголос на тому що політичні партії повинні мати чітко визначені правові засади, що регулюють їх діяльність та забезпечують гарантії для демократичного розвитку без будь якого контрольно-наглядового впливу з боку органів державної влади. Підсилює процес партійної структуризації суспільства прийнятий 27 листопада 2003 р. Верховною Радою України Закон України “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку із запровадженням державного фінансування політичних партій в Україні” (набрав чинності з січня 2005 р.). Законом передбачено фінансування політичних партій за рахунок коштів загального фонду Державного бюджету України (у разі поділу бюджету на загальний та спеціальний фонди). Фінансується статутна діяльність партій, не пов'язана з участю у виборах до органів державної влади, місцевого самоврядування або їхніх посадових осіб, та відшкодовуються витрати партій (партій, що входили до виборчих блоків партій), пов'язані з фінансуванням їхньої передвиборчої агітації під час виборів народних депутатів України.

Існуючі проблеми, пов'язані зі статусом політичних партій в суспільстві, частково було вирішено прийняттям Закону України “Про політичні партії в Україні” від 5 квітня 2001 р. (№ 2365-III). До прийняття Закону України “Про політичні партії в Україні” їх створення і функціонування регулювалося Законом України “Про об'єднання громадян” № 2460-XII від 16 червня 1992 р., яким, природно, не могли бути врегульовані всі особливості вимог до створення та функціонування політичних партій.

Закон України “Про політичні партії в Україні” вводить норму обов’язкової участі партій у виборах Президента та Верховної Ради України: статтею 24 “Анулювання реєстраційного свідоцтва” передбачено, що у разі “не висунення політичною партією своїх кандидатів по виборах Президента України та виборах народних депутатів України протягом десяти років орган, який зареєстрував політичну партію, має звернутися до Верховного Суду України з поданням про анулювання реєстраційного свідоцтва”. Це, безумовно, є значним кроком у формуванні ефективної партійної системи. Водночас, певний простір для вільних тлумачень і зловживань викликає положення, що в разі порушення політичною партією вищезгаданої норми закону “орган, який зареєстрував політичну партію, має звернутися до Верховного Суду України з поданням про анулювання реєстраційного свідоцтва”. Виходить, якщо “орган” не звернеться, то Закон не буде дотримано. Відтак, має діяти принцип закону прямої дії, коли для його застосування не потрібно ніяких додаткових рішень.

Оскільки парламентські 2002 р. вибори засвідчили про помітне посилення впливу регіональної еліти на виборчий процес, то, на думку представників регіональних властей, є доречним дозволити реєстрацію партій з регіональною програмою суспільного розвитку [15, 11]. За умов, коли українські партії представляють в загальнонаціональному вимірі лише кілька відсотків громадян, за доцільно було б замість загальнонаціонального партійного списку ввести регіональне партійне представництво, яке діє в переважній більшості демократичних європейських країн. Поруч із цим можна погодитися з думкою Ю. Вовк, що єдиний прийнятний для України шлях – це збереження унітарних засад при певній економічній децентралізації, чіткому розподілі повноважень центру і областей [16, 19]. Крім того, зарубіжний досвід функціонування парламентських партій довів, що через конкретний механізм всередині парламентських структур (парламентські фракції політичних партій) здійснюється вплив виборців на формування і політику державних структур [15, 96-97].

У більшості сучасних країн взаємодія політичних партій з органами державної влади найбільш наглядно виявляється у відносинах, що виникають між партіями і урядом. При всьому значенні для партій парламентської діяльності головним їх завданням є оволодіння урядовою владою, що зумовлює вирішальну роль партій у формуванні та діяльності уряду. Проведення парламентських виборів за пропорційною системою дає політичним партіям шанс значно підвищити свій статус у політичній системі країни і стати повноцінними суб’єктами формування влади. Головний позитив партійної влади полягає в тому, що ця влада перестане бути анонімною, знеособленою, а принцип її формування стає більш прозорим і зрозумілим для суспільства, оскільки вибори за пропорційною системою є реальним механізмом здійснення політичної відповідальності партій. Якщо ж виходити з інтересів становлення демократичної політичної системи і демократизації органів державної влади, то, як стверджують І. Кресіна і Є. Перегуда, слабкий вплив партій на останні зумовлений слабкістю (організаційною, ідейною тощо) політичних партій [17, 27]. У свою чергу, практична відстороненість політичних об’єднань від цивілізованого впливу на державне управління обумовлює реалізацію формальної партійності в Україні переважно як політичних клубів.

За низької стабільності у міжпартійному змаганні менш прогнозованими стають і результати виборів, а отже знижується і загальна стабільність політичної системи. Укоріненість партій в суспільстві пов’язана із стабільністю партійного змагання, підтримуючи її. Навпаки, швидка мінливість “партійного краєвиду” – безупинне утворення і зникнення політичних партій – призводить до зниження стабільності політичної системи і, як результат, непослідовності і неефективності структур державного управління. Ступінь вкоріненості партій має значний вплив на політичні процеси. За низької вкоріненості значна частина виборців голосує більше виходячи з особистісних характеристик, що часто штовхає кандидатів до популізму. Механізми демократичної відповідальності в таких системах теж, як правило, є слабкими. Сьогодні поширення набула думка про зменшення ролі партій в політиці навіть в усталених демократіях, проте до них слід ставитись з обережністю. Наприклад дослідження електоральної поведінки американців, проведене Л. Бертелсом, показує, що вплив партійного чинника на перебіг голосування значно збільшився за останні роки як при обранні президентів, так і на парламентських виборах [18, 35].

Серед головних необхідних передумов піднесення ролі партій до рівня повноцінних суб'єктів політичної системи: 1) чітке структурування парламенту, передусім формування стійкої парламентської більшості, здатної забезпечувати ефективну законотворчу діяльність у взаємодії з урядом; 2) забезпечення максимального представництва інтересів соціальних груп і регіонів; 3) підвищення політичної активності та правової культури громадян, стимулювання процесів творення громадянського суспільства.

Отже, проблема конституційної модернізації, ефективності і демократизму організаційних структур державного управління (управлінської системи в цілому) є досить актуальною для посттоталітарних (пострадянських) країн, включаючи Україну. В процесі демократичного транзиту 70-90-х рр. ХХ ст. в ряді цих країн демократичні інститути насаджувалися “зверху”, не спираючись на угоду основних політичних сил. Звідси велика вірогідність того, що в кризовій ситуації ці інститути можуть виявитися малоефективними.

Головним питанням для суспільства, що знаходиться на перехідному етапі свого розвитку, є не стільки “чистота принципів” і “повна демократичність” основних демократичних інститутів, скільки їх демократичність у сполученні з ефективністю. Саме підтвердження дійсної ефективності основних демократичних інститутів є найбільш важкою проблемою як в теоретичному, так і в практичному плані [19, 401]. Це відноситься передусім до України, інших пострадянських країн з їх недовготривалим досвідом функціонування інститутів демократії. Досить актуальним слід вважати побудоване на порівнянні пострадянських і західних політичних систем твердження про те, що основні політичні інститути в пострадянських країнах не є демократичними і завжди були позбавленні демократичного змісту, що є досить загрозливими, оскільки полегшує ліквідацію цих інститутів під приводом їх “недемократичності” [19, 403].

Сучасні процеси демократизації українського суспільства досить часто закордонні політики, політологи, ЗМІ судять саме з позицій сучасної демократії розвинених країн світу, не враховуючи того, що Україна (як і Росія, інші пострадянські держави) не повинна копіювати інститути цих країн і у всьому керуватися їх досвідом. Різноманітність та різномасштабність трансформаційних процесів, а також переважно інша структура змін в країнах світу з якісно іншими вихідними умовами, порівняно з українськими практикою та цілями адміністративної реформи, зумовлюють практичну неможливість проведення широких паралелей та узагальнень українського та закордонного досвіду. Водночас, проблема формування демократичних інститутів в процесі конституційної модернізації є однією з ключових проблем цього процесу, оскільки внаслідок неадаптованості цих інститутів до умов і традицій українського суспільства, за недостатньої підтримки демократичних інститутів політичною елітою і населенням відбуваються численні “збої” в їх функціонуванні, аж до прямої їх дискредитації.

Ключовою проблемою, від вирішення якої багато в чому залежить ефективність функціонування політичних інститутів, органів державної влади, є надання їх діяльності соціального спрямування (творення соціальної держави), можливість за їхньої допомоги здійснювати соціальну політику в інтересах усіх пересічних громадян.

Проведення політико-адміністративної модернізації суспільства і держави, як свідчить світова практика, потребує комплексного підходу. Майбутній розвиток країн пострадянського простору, України зокрема, можливість проведення ефективних реформ багато в чому буде залежати від того, чи вдасться реформаторам (правлячій еліті) поєднати об'єктивну потребу в централізації з регіонально-економічним чинником.

Суттєвою перешкодою на шляху політико-адміністративної модернізації суспільства і держави є наявний дуалізм української політичної системи. З одного боку – офіційно проголошені демократичні цінності та процеси розбудови реальних демократичних інститутів (Конституція, розподіл влади, вибори, партії тощо); з іншого – існування “тіньової політики” в якості складової частини офіційної політичної системи. З цим пов'язаний феномен “кланізації” пострадянського українського політикуму, коли клани (політико-адміністративні угруповання) стають чи не єдиними незалежними організованими групами в суспільстві. Саме корпоративні угруповання (політико-фінансово-промислові групи), а не партії чи громадські організації, формують й захищають інтереси певних соціальних груп.

Європейський досвід функціонування пропорційних виборчих систем (Німеччина, Італія, країни Східної і Центральної Європи) надає досить широкий вибір різних підходів до вирішення цього завдання. Для більшості сучасних політичних систем характерна конкуренція за контроль над владою, в якій основним інструментом виступають політичні партії. Найбільш важливим і ефективним засобом є участь партій у виборах, що надає послідовності та наступності державній політиці, сприяє структуруванню суспільних інтересів та їхньому представництву в органах державної влади. На жаль, значна частина партій створюються та діють не у відповідь на соціальний запит, як інститути формулювання та просування інтересів широких суспільних верств, а як інструменти (засоби) політичної легалізації і боротьби інтересів окремих груп та осіб, що прагнуть або утримати, або здобути владу. Природно, що такі партії створюються (активізуються) саме в ті моменти політичного життя, коли склад владного корпусу може або змінитися, або отримати підтвердження своєї легітимності – в моменти виборчих кампаній чи референдумів. Змін на краще можна чекати лише за умови формування двох-трьох потужних політичних партій, в змаганні яких за владу і з'явиться дійсна політична еліта. Можна прогнозувати, що на сучасному етапі та в найближчому майбутньому в Україні має сформуватися еліта, яка володітиме стратегічними цілями і волею для їх здійснення.

1. Ющенко В. Десять кроків назустріч людям // www.yuschenko.com.ua/ukr/Future/206/
2. Гонюкова Л. Політичні партії в політичних системах, що змінюються // Збірник наукових праць Національної академії державного управління при Президенті України. – Випуск 1/2005. – С. 276–286.
3. Жданов І., Якименко Ю. Останній бастион демократії? // Дзеркало тижня. – 2003. – №13 (438). – 5 квітня.
4. Салмин А. Избирательные системы и партии: выбор выборов // Полития. – 2004. – № 1. – С. 12–24.
5. Центр чого? На вопросы “proUA” о группе “Центр” отвечает народный депутат Украины Станислав Косинов /Иван Адамчук (розміщено в Інтернеті за адресою: <http://www.proua.com>).
6. Конончук С. Конституционные возможности для реформирования политической системы /УНЦПИ. – <http://www.glavred.info>
7. The Blackwell Encyclopedia of Political Institutions. – Oxford, 1987.
8. Erik Herron. The causes and Consequences of Fluid Factional Membership in Ukraine: paper presented at the 97-th annual meeting of the American Political Science Association, San Francisco.
9. Реформу треба проводити дуже швидко. Розмова з А. Чемерисом, ректором Львівського регіонального інституту Національної академії державного управління при Президенті України // Львівська газета. – 2005. – № 673 (107). – 16 червня.
10. Кравчук Л.М. Держава і влада: досвід адміністративної реформи. – К.: Інформаційно-видавничий центр “Інтелект”. – 2001. – 192 с.
11. Зеленько Г. "Навздогінна модернізація": досвід Польщі та України. – К.: КРИТИКА. – 2003. – 216 с.
12. Послання Президента України до Верховної Ради України. Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2002 році. К.: Інформаційно-видавничий центр Держкомстату України. – 2003. – 478 с.
13. Лаптин В.В., Пантин В.И. Политические ориентации и политические институты в современной России: проблемы коэволюции // Полис. – 1999. – №6.
14. Mainwaring S. Party Systems in the third Wave // Journal of Democracy. – Vol. 9, No3.
15. Політична реформа як засіб демократизації українського суспільства. Матеріали науково-практичної конференції. м. Харків. 18 квітня 2003 р. – Х.: Видавництво ХарПІ УАДУ “Магістр”. – 2003. – 152 с.
16. Вовк Ю. Ідея федералізму в Україні в контексті посилення впливу регіонів // Право України. – 2004. – № 10. – С. 16–19.

17. Кресіна І., Перегуда Є. Політична реформа: проблеми і перспективи // Віче. – 2003. – №2. – С. 22-27.

18. Чернов Г.Ю. Социально-массовые явления: исследовательские подходы. – Дубна: “Феникс+”. – 2002. – 208 с.

19. Политические институты на рубеже тысячелетий. – Дубна: ООО “Феникс+”. – 2001. – 480 с.

SUMMARY

Druk Yu. REFORM OF THE POLITICAL SYSTEM AS INSTRUMENT OF MODERNIZATION OF THE STATE CONTROL SYSTEM

An actual scientific task which consists in determination of influencing of reformation and development of the political system of country on the processes of modernizations in the field of state administration is untied in the article. Actuality of research of problem of politiko-administrativnoy modernization of society and state is conditioned, foremost, tim, that all changes in the state control (bringing of various elements and mechanisms of the system is to conformity with practice of creation of the state) system took place and continue to take place due to modernization.

A. КОСТЕНКО (Суми)

ВИКОНАННЯ ПЛАНУ ДІЙ УКРАЇНА – ЄС ТА ПЕРСПЕКТИВА ПЕРЕГОВОРІВ ЩОДО НОВОЇ БАЗОВОЇ УГОДИ

На початку ХХІ ст. світовий порядок набуває якісно нових рис, характерною ознакою якого стають міждержавні інтеграційні процеси. За таких обставин кожна окремо взята країна змушена долучатися до відповідних процесів, щоб не опинитися в міжнародній ізоляції. І, навпаки, певним чином впливати на розвиток глобального суспільно-політичного і економічного устрою. Сьогодні досить актуальною проблемою є розвиток міждержавних об'єднань, які мають на меті забезпечити стабільність економічних, політичних, соціальних, культурних процесів і спрямувати їх у контрольоване русло.

Україна постає перед необхідністю вироблення оптимальної моделі участі в міждержавному інтеграційному процесі. Тому стратегія інтеграції в європейські структури має бути центральним напрямом політики українського уряду. Україна не тільки географічно, але й за своїм культурно-історичним та економічним розвитком належить до Європи, поділяє європейські фундаментальні цінності, які створювала і захищала. Більшість українського суспільства виступає за активне залучення в цей процес і позитивно оцінюють дії влади щодо євроінтеграції.

Так, Центр Разумкова, провівши в рамках проекту «Громадський моніторинг Плану дій Україна–ЄС», підтриманого Міжнародним фондом «Відродження» і Швейцарським агентством з розвитку і співробітництва, серію експертних і соціологічних досліджень (у грудні 2006-го і квітні 2007 р.). Загалом результати мають такий вигляд. На думку експертів, досвідчених у перипетіях євроінтеграції (а їхні позиції практично збігаються з оцінками пересічних громадян), Україні вдалося досягти певних успіхів у сфері демократизації країни. 46% зазначили значний прогрес у забезпеченні свободи ЗМІ (у грудні цей показник становив 55%). 27% зафіксували помірний прогрес. Переважно позитивно оцінюється ситуація із забезпеченням прав національних меншин: 30% респондентів переконані, що вдалося досягти значного прогресу (у грудні – 31%), 31% обрали оцінку «помірний прогрес» (у грудні – 39%).

Експерти вважають, що за час виконання Плану дій Україні вдалося домогтися певних успіхів на шляху будівництва громадянського суспільства (18% опитаних відзначили значний прогрес, 32% – помірний). Досить оптимістичні оцінки щодо забезпечення прав людини й основних свобод (значний і помірний прогрес на цьому напрямі побачили відповідно 13% і 34% опитаних) [6].

Крім того процес інтеграції до ЄС підтримується головними політичними силами та економічними колами. Якщо стосовно вступу України до НАТО існують гострі дискусії, то необхідність інтеграції України до ЄС вже не обговорюється політичними діячами.

Проте незважаючи на бажання України долучитися до єдиної європейської сім'ї, у відносинах між Україною і ЄС спостерігаються суперечності, що гальмують наближення України до Євроспільноти. Відповідно всі фактори, що впливають на можливість України стати повноправним членом Європейського Союзу, можна умовно поділити на дві групи:

1. Фактори, що залежать власне від України, її внутрішньої і зовнішньої політики, успіху на шляху реформ та економічного розвитку, виконання своїх міжнародних зобов'язань тощо.

2. Фактори, що не залежать від України і не мають до неї жодного відношення, тобто такі, що виникають у процесі розвитку ЄС і третіх країн (Росії), й тією чи іншою мірою впливають на можливість реалізації євроінтеграційних прагнень України [7, 6].

Теоретично вступ до Європейського Союзу повинен бути менш залежним від зовнішніх факторів, і вимагати значного прогресу у внутрішніх реформах. Тому основна увага приділятиметься оцінці реалізації Плану Дій Україна–ЄС.

Минуло більше ніж два роки після схвалення Радою з питань співробітництва між Україною і Європейським Союзом Плану дій „Україна – Європейський Союз”. Менше ніж через рік завершиться трирічний строк, відведений самим Планом для реалізації заходів щодо його виконання. У зв'язку з цим особливої актуальності набувають питання оцінки здійснених за попередній рік заходів у напрямі реалізації Плану, виявлення основних чинників, які негативно впливають на його виконання, визначення подальших пріоритетів реалізації Плану дій.

Протягом 2005 – 2006 років здійснювалася попередня спільна оцінка виконання Плану дій: під час проведення Самітів Україна – ЄС (1 грудня 2005 р., 27 жовтня 2006 р.), засідань Ради з питань співробітництва (13 червня 2005 р., 14 вересня 2006 р.), Комітету з питань співробітництва (19 жовтня 2005 р.), а також підкомітетів Україна – ЄС. Незалежний моніторинг проводили і неурядові організації та аналітичні центри, зокрема, консорціум експертів під керівництвом Центру Разумкова.

Зокрема у Спільній заяві Саміту Україна – ЄС від 14 вересня 2007 року зазначалося, що сторони відзначили великий прогрес, досягнутий у виконанні Плану дій Україна – ЄС. Вони відзначили започаткування переговорів стосовно нової посиленої угоди, завершення переговорного процесу та підписання угод про спрощення візового режиму та реадмісію, а також позитивне співробітництво з Місією ЄС з питань допомоги на українсько-молдовському кордоні. Лідери ЄС наголосили, що успіх України в стабілізації її політичної системи буде основним чинником, що визначатиме її спроможність продовжувати політичні та економічні реформи. Лідери відзначили звіт про прогрес у переговорах стосовно нової посиленої угоди. Вони підтвердили своє бачення угоди як інноваційного та амбіційного документа, який виходить за існуючі рамки співробітництва та відкриває новий етап у відносинах між Україною та ЄС. Вони відзначили започаткування переговорів стосовно всеосяжної та поглибленої Зони вільної торгівлі як ключового елемента угоди після завершення вступу України до СОТ. У цьому контексті лідери ЄС підтвердили свою повну підтримку прогресові України на шляху вступу до СОТ і наголосили на важливості вирішення неврегульованих питань як пріоритетного завдання [3].

У Спільному звіті про прогрес у переговорах стосовно нової посиленої угоди між Україною та ЄС містяться оцінки, з якими уряд України звітуватиме щодо виконання ПД, відзначається прогрес у справі консолідації демократії, поваги до прав людини та верховенства права, що є результатом Помаранчевої революції. Але тільки початкові кроки були здійснені у боротьбі з корупцією. У сфері прав людини європейські оцінки вказують не тільки на позитивні зміни, але і на проблеми, які існують у правоохоронних структурах (тортури, яким піддаються ув'язнені), відсутність адміністративної та судової реформ, тощо [4].

Незважаючи на певний прогрес, існують чинники, які ускладнюють виконання Плану Дій.

1. Відсутність ефективної взаємодії між зацікавленими сторонами щодо виконання Плану дій.

Ефективна реалізація Плану дій „Україна – ЄС” потребує прийняття фундаментальних за своїм змістом нормативно-правових актів – закону „Про Президента України”, „Про центральні органи виконавчої влади”, нової редакції Кримінально-процесуального кодексу

України, Закону „Про Державний реєстр виборців”, „Про об'єднання громадян” („Про підприємницькі організації”), „Про інформацію” тощо. Реалізація окремих реформ, приміром – реформи місцевого самоврядування та адміністративно-територіальної реформи, потребують внесення суттєвих змін до Конституції. Між тим, єдине бачення концептуальних положень кожного із зазначених проектів на сьогодні відсутнє. Не менш дискусійними будуть і концептуальні положення законопроекту „Про Президента України” (особливо в світлі положень нового Закону „Про Кабінет Міністрів України”) [2, 14].

В основному складність прийняття цих та інших „концептуальних” законопроектів обумовлена відсутністю практики їхніх попередніх обговорень між усіма зацікавленими учасниками. Непоодинокими є випадки, коли про той чи інший законопроект громадськість, суб'єкти, яких такі законопроекти безпосередньо стосуються, а також суб'єкти права законодавчої ініціативи дізнаються вже після того, коли проект зареєстровано у парламенті.

В ідеалі прийняттю кожного з дискусійних актів мали б передувати їх оприлюднення на веб-сторінках розробників (профільних міністерств, Кабінету Міністрів (стосовно проектів урядових актів), Президента (стосовно проектів Указів), широка дискусія за участі політиків та експертів щодо концептуальних положень відповідних законопроектів, створення міжвідомчих робочих груп за участі провідних політичних сил та представників Секретаріату Президента України, напрацювання концепцій відповідних законопроектів, узгодження цих концепцій з Венеціанською комісією та іншими міжнародними організаціями, внесення підготовлених на базі концепцій законопроектів, їх розгляд, прийняття та набуття ними чинності.

2. Неконкретизованість Плану дій та відсутність стратегії його виконання.

Аналіз плану дій дозволяє говорити про те, що його розробники не ставили за мету визначити всі кроки, які має здійснити Україна для забезпечення демократії, верховенства права та захисту прав людини. В цілому передбачені Планом кроки сформульовано з точки зору кінцевої мети, яку необхідно досягти. Наприклад, – забезпечити незалежність та неупередженість суддів, забезпечити свободу ЗМІ тощо. Відповідно, Україна отримала значне поле для „маневру” та добору засобів досягнення визначених Планом цілей. Проте добір таких заходів мав би здійснюватись не безсистемно, а з урахуванням раніше прийнятих рекомендацій ОБСЄ, Венеціанської комісії, резолюцій ПАРЄ щодо України, зобов'язань перед іншими міжнародними організаціями (наприклад, НАТО) [2, 15].

Іншими словами, реалізації Плану дій мала б передувати Концепція його реалізації упродовж 2005 – 2008 років, яка б визначала перелік необхідних кроків, відповідальних за їх здійснення, етапи виконання, механізми реалізації, а також розрахунки необхідних організаційних та фінансових ресурсів, за рахунок яких мали б здійснюватись відповідні заходи.

Проте, як відомо, така концепція прийнята не була. Як результат – реалізація Плану дій відбувається хаотично. План заходів по виконанню Плану дій „Україна – Європейський Союз” затверджується лише на один рік, а не на весь період реалізації з щорічним розписом.

3. Нереалістичність строків здійснення заходів, які впливають з Плану дій.

Заходи, спрямовані на виконання Плану дій, щороку затверджуються Постановою Кабінету Міністрів України. У 2006 році Заходи щодо виконання у 2006 році Плану дій „Україна – ЄС” було затверджено Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 27 квітня 2006 року № 243-р. По більшості запланованих заходів визначено кінцевий строк їхнього виконання, хоча у деяких випадках відповідальні виконавці не обмежені часовими рамками. Окремі з цих строків є настільки оптимістичними, що перед виконавцями постає дилема – або виконати передбачених захід на належному рівні, але з порушенням передбаченого строку, або виконати захід формально, але своєчасно. Варто навести лише окремі приклади цього твердження. Так, на розробку законопроекту „Про нормативно-правові акти”, створення експериментальних центрів з надання правової допомоги, розробку законопроекту „Про безоплатну правову допомогу”, розробку нової редакції законопроекту „Про прокуратуру” (тоді як лише концепція реформування прокуратури узгоджується упродовж останніх 10 років), Міністерству юстиції було відведено по одному місяцю на кожен захід [2, 15].

4. Затвердження заходів щодо виконання Плану дій актом уряду, а не законом.

Виконання Плану дій потребує залучення до цього процесу не лише Кабінету Міністрів України, але і Верховної Ради України та Президента України. Цілком очевидно, що

забезпечення прийняття законопроектів як законів та набуття ними чинності – справа не лише міністерств-розробників, але і народних депутатів України, профільних парламентських комітетів, керівництва Верховної Ради та Президента.

Крім того Кабінет Міністрів України не може давати доручення або уповноважувати профільні парламентські комітети, народних депутатів України та інших безпосередньо непідпорядкованих йому суб'єктів. Тому Заходи щодо виконання Плану дій (Програма виконання плану дій) мають затверджуватись не Розпорядженням Кабінету Міністрів, а законом України, який визначатиме роль відповідних профільних парламентських комітетів, Президента України та центральних органів виконавчої влади у реалізації запланованих заходів, загальні механізми взаємодії між ними тощо [2, 15].

5. Абстрактність вимог до відповідальних виконавців та формальність виконання Плану дій.

У більшості випадків завдання відповідальних за виконання заходів, що впливають із Плану дій, сформульовано нечітко. Зокрема, у багатьох випадках міністерствам-розробникам уряд доручає розробити певні законопроекти, вказуючи при цьому лише на їх назви, без конкретизації концептуальних положень законопроектів. Наприклад, – розробити законопроекти „Про нормативно правові акти”, „Про Кабінет Міністрів України”, „Про внесення змін до Закону „Про об'єднання громадян” (нова редакція) і т. ін. На скільки такі проекти мають враховувати інтереси зацікавлених суб'єктів, які конкретно правовідносини вони мають врегульовувати, і як вони впливатимуть на існуючий стан суспільних відносин, зазвичай не вказується [2, 16].

6. Відсутність чітких критеріїв оцінки виконання Плану дій та відповідальності за виконання Плану дій.

Аналіз проміжного звіту, підготовленого Департаментом адаптації законодавства про хід виконання Заходів щодо реалізації Плану дій „Україна – ЄС” у 2006 році дозволяє говорити про відсутність критеріїв оцінки виконання Плану дій. Як правило, у тих випадках, де профільним Міністерством було підготовлено передбачений Заходами законопроект, міністерство вважає свої завдання виконаними, незалежно від того, якою буде подальша доля відповідного проекту. У тих випадках, коли законопроект було підготовлено, але за результатами розгляду Кабінетом Міністрів його було повернено на доопрацювання, розробник констатує, що захід перебуває „в процесі виконання”, при цьому тривалість цього процесу залишається невизначеною. У ряді випадків під виконанням розуміється проведення певних зустрічей, нарад, засідань громадських рад та інші організаційні заходи. В результаті такого виконання виникає парадоксальна ситуація – щороку відповідальні міністерства звітують про виконання заходів, однак за своєю суттю процес виконання перманентно перебуває на початкових стадіях реалізації [2, 18].

У зв'язку з цим існує потреба у запровадженні чітких і зрозумілих критеріїв оцінювання виконання заходів, що впливають з Плану дій. Наприклад, у тих випадках, де профільному міністерству доручається розробити проект нормативно-правового акту, відповідний захід слід вважати виконаним як мінімум за умови, що розроблений законопроект було підтримано урядом і внесено на розгляд парламенту, максимум – після прийняття законопроекту парламентом (до речі, прийняття законопроекту парламентом та підписання закону Президентом є критерієм оцінки якості супроводження проекту профільним міністерством). У свою чергу, вироблення таких критеріїв потребує більш чіткого формулювання завдань, які ставляться перед розробниками.

На сьогоднішній день існує низка проблем у виконанні ПД, які ускладнюють процес переговорів Україна–ЄС щодо Нової базової угоди. ЄС та Україна розпочали переговори щодо нової угоди 6 березня 2007 року. На цьому етапі позиції сторін є очевидно відмінними з певних концептуальних питань. Україна бажає, щоб нова угода передбачала *асоціацію із перспективою членства в ЄС*, в той час як ЄС на даному етапі не бажає надати Україні такі перспективи [5]. На початку 2007 року позиція України щодо нової угоди була сформульована як „*політична асоціація та економічна інтеграція*”.

Концептуальні підходи ЄС на даний момент перебувають під впливом концепції „*глибокої вільної торгівлі*”. Така концепція передбачає зняття тарифних обмежень та важливі

кроки у адаптації законів України та регуляторних реформ. Щодо рамок співпраці, позиція ЄС формується на основі Європейської політики сусідства [1, 11].

Отже, теоретично вступ до Європейського Союзу повинен бути набагато складнішим процесом, менш залежним від зовнішніх факторів, і вимагати значного прогресу у внутрішніх реформах. Згідно із Договором про Європейський Союз, будь-яка європейська держава має право вступу, а відповідно до Копенгагенських критеріїв все, що потрібно зробити - це прийняти та втілити їх. Тому реальні дії української влади щодо впровадження послідовних реформ та виконання Плану дій Україна-ЄС буде основним вагомим аргументом на користь української сторони у переговорному процесі. Українській владі варто зрозуміти, що набуття членства в ЄС не є кінцевою метою, він є тільки певною стадією на шляху інтеграції до ЄС.

1. Європейська програма // Інформаційно-аналітичний бюлетень. – 2005. – № 6. – 14 с.
2. Матеріали до круглого столу «Україна – Європейський Союз: напередодні укладання нового Базового договору». – К., 2007. – 31с.
3. Спільна заява Саміту Україна – ЄС від 14 вересня 2007 року // mfa.gov.ua/mfa/ua/publication/content/13611.htm
4. Спільний звіт про прогрес у переговорах стосовно нової посиленої угоди між Україною та ЄС // mfa.gov.ua/mfa/ua/publication/content/13612.htm
5. Сушко О. Політичне співробітництво Україна – ЄС як засіб формування асоціативних відносин // www.spcfru.org.ua
6. Чалий В., Пашков М. Україна – ЄС: деякі міркування напередодні київського саміту // Дзеркало тижня. – 2007. – №33.
7. Чейнеш Ю. Європейський союз розширює кордони // Діловий вісник. – 2004. – № 3-4. – С. 6.

SUMMARY

Kostenko A. REALIZATION OF ACTION PLAN “UKRAINE-EU” AND PERSPECTIVE OF NEGOTIATIONS AS FOR NEW BASICAL AGREEMENT

Ukraine faces the need of creation of the optimal model of membership in the international integration process. Thus the integration process into the European structures should be the cardinal direction of Ukrainian governmental politics. On the accounting of realization of Action Plan “Ukraine-EU” there is marked the progress in the question of democracy consolidation, respect to human rights and domination of rights, which are caused by the Orange Revolution. But still only the first steps were taken in the struggle with corruption. In the case of human rights European marks admit not only positive changes, but also the problems in judicial structures (tortures applied to prisoners), lack of administrative and law reforms etc. EU and Ukraine started discussion as for new agreement of March 6, 2007. At this stage positions of the sides principally differ in some conceptual questions. Ukraine is eager to have a new agreement that would foresee association with perspective of membership in EU, while EU does not intend to give such perspectives at this stage.

М. ТОКАР (Ужгород)

ІНСТИТУЦІЙНИЙ ВИМІР ТРАНСФОРМАЦІЇ ВЛАДНИХ ВІДНОСИН НА ЗАКАРПАТТІ В ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ ХХ СТОЛІТТЯ

XX ст. в політичній історії Закарпаття принесло цілу низку кардинальних змін, котрі змушували суспільство мобільно реагувати на них, адаптовуватися або ж не сприймати змісту інституційних проявів у кожному конкретному випадку. Складність процесу трансформації політичних систем в географічних межах карпатського регіону полягала в тому, що цей ареол перебував на рубежі декількох державних утворень, на зіткненні політико-міжнародних інтересів країн Центрально-Східної Європи, на стратегічній осі „Схід – Захід”. Історичний екскурс свідчить про непрості суспільно-політичні відносини місцевих жителів з політичною елітою різного рівня. Однак це стосувалося, передусім, періоду, коли корінні закарпатці були насильно усунуті від можливостей прийняття суспільно значимих політичних рішень, а відтак

не могли впливати власними силами на перебіг подій. Це впливало також на ефективність політичного розвитку закарпатського краю. Тому, лише починаючи з початку ХХ ст., коли в цьому процесі почали брати безпосередню участь місцеві жителі, на трансформації політичних систем позначилися умови історико-географічного, світоглядно-ментального й політико-правового характеру.

У ХХ ст. Закарпаття носило різні офіційні назви географічної території, що відображала специфіку розвитку політичної системи держави, до якої край відносився: Підкарпаття (у складі Австро-Угорщини), Руська Країна (у складі Угорської Народної Республіки), Підкарпатська Русь (у складі Чехословацької Республіки), Карпатська Україна (від автономії у складі Чехословаччини – до власної незалежності), Підкарпатська територія (у складі Угорщини), Закарпатська Україна (напівдержавне утворення з елементами радянської політичної системи), Закарпатська область (у складі Української Радянської Соціалістичної Республіки). Такі швидкоплинні зміни вимагали адаптації політичних інститутів краю до вимог тієї чи іншої політичної системи, яка щоразу поглинала досить слабо розвинуті й відносно стабільні крайові політичні підсистеми. Виходячи з останнього слід розуміти й вплив трансформаційних процесів на партійні та електоральні системи. Оскільки згадані вище державні утворення мали відмінні одну від одної політичні системи, в межах яких функціонували різноманітні політичні режими, то відповідно різними були й методи формування органів державної та місцевої влади.

Необхідно врахувати й історичну своєрідність розвитку регіону, яка впливала на різноманітні політичні зміни за останнє століття. Тому, досліджуючи дану проблему, слід виходити із певного аналізу окремих компонентів, які дають можливість об'єктивно змалювати комплексну картину суспільно-політичного розвитку Закарпаття. Символізм політичної історії краю ХХ ст. в даному випадку полягає також у різкій еволюції, починаючи з відсутності політичних традицій, політичної культури і політичного лідерства, завершуючи сучасними інститутами політичної життєдіяльності.

ХХ ст. відкрило перед закарпатцями нові можливості, від ходу реалізації котрих, хоч і не повною мірою, але значною, залежало формування стабільного суспільства регіонального типу. Проте, політичні катаклізми, що зрушували тогочасність, внесли серйозні корективи в політичне життя Закарпаття.

Починаючи з ХХ ст. можемо із упевненістю говорити про більш реальний і ефективний розвиток політичної історії Закарпаття й про перші спроби політизації закарпатського суспільства, доведення до свідомості мас політичності власної нації. Впродовж цього періоду край пережив цілу низку політичних змін, які проявилися в процесі різнобічних елементів державотворення, становлення та занепаду політичних систем тощо. Так, у часи розпаду Австро-Угорської монархії з'являється у місцевих жителів надія, складаються сприятливі передумови власними силами розбудувати суспільно-політичне життя. А після завершення Першої світової війни такі сподівання отримали можливість практичної реалізації.

Що ж до інституційних проявів політичної системи дуалістичної монархії (з 1867 р.) Австро-Угорщини на тлі регіонального розвитку краю, то слід відмітити, що вони були надзвичайно слабкими, оскільки централізована влада всіляко намагалася контролювати всі політичні й економічні важелі суспільного прогресу [7, 102 – 105]. Відбувався процес посилення мадяризації та політичного терору щодо місцевого населення. Кажучи іншими словами, проходив офіційний процес зміцнення угорської гегемонії щодо поневолених народів. Одним із яскравих прикладів посилення політичного гніту стало обмеження виборчих прав громадян, внаслідок чого просте населення мало обмежений доступ до політичного життя, обмежувалися свободи друку, зборів, спілок, народних виступів тощо. Чітко встановлювався високий майновий і освітній ценз (закони 1913 і 1914 рр.). Крім того, виборчий процес проходив в умовах переслідувань, репресій, вуличних сутичок, що вказувало на складну соціально-політичну кризу суспільства [6, 337 – 338].

Незважаючи на строкатість політико-партійної системи Австро-Угорщини, її прояви в Закарпатті на початку ХХ ст. були ледь помітними. Угорські політичні партії значною популярністю не користувалися й безпосередньої структурно-організаційної розбудови в краї не здійснювали. Інша справа, що симпатичні різних політичних сил знаходилися переважно в середовищі середньої та дрібної поміщицької буржуазії, і, як правило, серед представників

угорської національності. Крім того, політика як проурядових, так і опозиційних партій щодо Закарпаття була однаковою [7, 149 – 165]. Усі вони виступали за жорстко централізовану владу, за різні переваги титульної (угорської) нації та безапеляційну ідеологічну основу монархії. Щоправда, у цей же час, переважно в містах з промисловим населенням, з'являються перші соціал-демократичні осередки, до лав яких залучалися представники робітництва і селянства. Однак вони залишалися за межами політичної системи й значного впливу на прийняття політичних рішень не мали.

Однією із важливих проблем політичного розвитку Закарпаття на початку ХХ ст. була відсутність власної політичної еліти, харизматичних політичних лідерів. Передовою групою, яка представляла інтереси місцевих жителів, тоді вважали культурно-духовну інтелігенцію. Але в умовах жорсткого владного контролю, посиленої мадяризації, проведення репресій політичне визрівання цієї когорти гальмувалося. Проте її роль в процесі політичної соціалізації населення все ж була значною, хоча на інституціональному рівні органи державної, регіональної та місцевої влади формувалися через засилля приїжджих службовців. Тому, говорити про співпрацю або ж конкуренцію в межах політичної системи в даний період не приходиться.

Що ж до класифікації політичної системи, в межах якої перебувало Закарпаття на початку ХХ ст., то беручи до уваги формаційний підхід типології суспільств це була буржуазна політична система західного зразка. Її політичний режим характеризувався авторитарними методами управління.

Наявність суспільно-політичної кризи яскраво проявилася напередодні та в роки Першої світової війни, котра й вирішила долю Австро-Угорщини як єдиної монолітної держави. Вже після початку війни правлячі кола Австро-Угорської монархії та кайзерівської Німеччини підняли питання об'єднання своїх народів після успішного завершення війни й утворення так званої „митної унії” – держави з спільною політичною системою під керівництвом німців. Щоправда, ця ідея найближчим часом стала безперспективною [8, 19 – 20]. З іншого боку, роки Першої світової війни засвідчили неабияке піднесення національних рухів у складі монархії. Вони яктивно підтримувалися й емігрантськими колами в Європі й Америці. Однак владна політика всіляко нехтувала елементами наростаючого національного „ренесансу”, що й призвело до наростання внутрішньополітичної кризи в державі. Дедалі гострішими ставали відносини австрійців та угорців з чехами, поляками, словенцями, хорватами. Ідея утворення єдиної держави в Центрально-Східній Європі набувала утопічних рис. Осінь 1918 р. остаточно зламала політичну систему монархії. Одна за одною Чехія, Хорватія, Галичина та інші регіони розривали політичні відносини з своїми колишніми центрами. Угорське королівство також зазнало трансформації. Революція 30 – 31 жовтня 1918 р. фактично передала владу опозиції на чолі з М. Карої. 16 листопада того ж року Угорська національна рада проголосила утворення Угорської Народної Республіки [8, 23]. Таким чином, монархія Габсбургів остаточно втратила політичну владу, а політична система трансформувалася в республіканську форму правління.

Відповідно до політичної ситуації, що склалася, в Закарпатті також були відчутні трансформаційні зміни. Щоправда, вони носили характер пошуку шляхів державного самовизначення і національної самоідентифікації місцевого населення. Внаслідок піднесення національно-визвольного руху, посилення боротьби проти війни, відбувалося поетапне зростання національної самосвідомості українців краю. Після революції в краї влада переходила до рук народних рад різних рівнів, які створювалися, в переважній більшості, з представників різних верств населення. В межах цих рад і розгорталась основна боротьба з приводу політико-національної приналежності краю.

Відтак з'явилися спроби угорського уряду М. Карої утримати Закарпаття в складі республіканської Угорщини. Виданий Закон про Руську Крайну передбачав утворення з чотирьох комітетів (Унг, Угоча, Берег, Мараморш) автономного краю в межах Угорщини [3, 53 – 58]. Документ також надавав право на самовизначення у внутрішньополітичних справах, а конкретніше – адміністративне самоуправління, правосуддя, освіта, релігія, мова. Законодавчим органом автономного краю Закон проголошував Руські національні збори.

Натомість до загальнодержавних обов'язків документ відносив: зовнішньополітичні та економічні відносини, воєнні, фінансові, транспортні та соціальні питання тощо. Закон про Руську Крайну вступив у силу з дня його опублікування, тобто 25 грудня 1918 р. Тоді ж розпочалося формування органів управління. Політичну владу краю в його адміністративному центрі – Мукачеві – представляв губернатор (регент) А. Штефан. Проте його влада не була абсолютною, оскільки інспекцію й контроль за його діями здійснював міністр зі справ Руської Крайни О. Сабо, який підпорядковувався Угорському державному зібранню [8, 32].

Проте тогочасні умови в Закарпатті були надзвичайно нестабільними у політичному відношенні. Післявоєнна трансформація політичної системи відбувалася в умовах переважання неінтеграційних процесів. Вони характеризувалися декількома чинниками. Найпершим серед них можна назвати суспільну роз'єднаність, котра базувалася на національному та релігійному розмежуванні населення. До другого чиннику можна віднести політико-державну невизначеність. У той час, коли всі слов'янські національності чітко визначили курс на незалежність нації, українці-русини Закарпаття вагалися, чим і користалися інші народності. Важливою у цьому процесі була відсутність власної міцної політичної еліти, котра б спрямовувала населення в потрібному руслі. Більше того, серед місцевої еліти переважали ліберальні настрої угодицтва, зокрема у відносинах з угорським політичним бомондом. Третім чинником слід вважати економічно-господарську слабкість Закарпаття, яке традиційно вважалося аграрним сектором.

На підтвердження тези про слабкість політичної стабільності в регіоні свідчить й історія Гуцульської Республіки, події в якій розгорталися у цей же час у північно-східній частині Закарпаття. Це було напівдержавно-політичне утворення, яке існувало на території сучасного Рахівського району Закарпатської області з листопада 1918 до червня 1919 рр. [2, 107 – 112]. Її утвердження стало наслідком завершального акорду Першої світової війни та краху Австро-Угорської монархії, що сприяло процесу самоутвердження багатьох європейських націй. Ідея створення самостійної Гуцульської Республіки виникла стихійно. До селища Ясіня поверталися колишні військові австро-угорської армії і формували основу загонів народного самозахисту (міліції). У той час, коли угорська влада втрачала контроль над ситуацією, ці загони, розброївши жандармерію, шляхом мирного повстання передали владу до рук місцевих жителів. А 8 листопада 1918 р. на всенародних зборах в Ясіня вони прийняли одностороннє рішення про об'єднання з Україною [2, 107]. Керівництво двадцятитисячним населенням і законодавчі функції було покладено на своєрідний парламент – новостворену Українську національну раду, котра складалася з 42 членів (38 українців, 3 євреїв, 2 німців). На першому її засіданні обрали керівні органи, до складу яких увійшли секретар ради М. Сабандюк, староста Д. Іванюк, заступник старости Ю. Кабалюк, члени Головної управи С. Клочурак, В. Климпуш, І. Марусяк, І. Тимчук та ін. [2, 108].

Було чітко розділено повноваження гілок влади. Виконавча влада належала комісіям (секціям), керівники яких повинні були звітувати перед Головною управою. Відтак були утворені адміністративна, внутрішня, господарська, шкільна, лісова, торговельна, харчова, дипломатична, військова та інші секції. Ці елементи державотворення доповнювалися існуванням збройних сил (міліції та прикордонників), що мали відзнаки Української армії. Слід відзначити, що на першому ж засіданні Української народної ради депутати прийняли звернення до уряду Західно-Української Народної Республіки про бажання воз'єднатися з нею.

У зв'язку із таким самовільним фактичним відокремленням Гуцульської Республіки угорська влада направила на її територію каральну експедицію. У відповідь на це в ніч з 6 на 7 січня 1919 р. розпочалося збройне повстання місцевих жителів, яке завершилося перемогою. 8 січня Українська народна рада в Ясіня офіційно проголосила самостійну і незалежну Гуцульську Республіку [2, 109]. С. Клочурак був обраний на посаду прем'єра, військового команданта і одночасно голови ради. Фактично він перейняв на себе функції президента Гуцульської Республіки з надзвичайними повноваженнями. І хоча це напівдержавне утворення не було визнане міжнародною спільнотою, її внутрішньополітичне життя розгоралося за класичним державотворчим сценарієм. Якщо ж говорити про реалії та перспективи

самостійного існування такої держави, то виходячи з тогочасної політики як сусідніх держав, так і великих країн-переможниць у Першій світовій війні довготривалість її існування виглядала примарною. Та й самі представники еліти Гуцульської Республіки добре розуміли цю ситуацію. Проте, важливим є той факт, що вони чітко спрямовували свої державотворчі потуги на возз'єднання з українцями по той бік Карпат, принаймні із ЗУНР. Це черговий раз підтвердила участь делегатів Гуцульської Республіки в роботі Всенародного Хустського Конгресу, який 21 січня 1919 р. офіційно озвучив бажання закарпатців жити в єдиній і соборній Україні [2, 113]. Щоправда, реальні можливості внутрішньополітичних сил і міжнародні катаклізми унеможливили прийняття важливого для всіх українців політичного рішення.

Своє існування Гуцульська Республіка припинила 11 червня 1919 р., після повної окупації румунськими військами, які отримавши згоду європейських країн почали наводити лад в прилеглих до неї територіях, а також репресії щодо лідерів республіки.

Ще однією спробою формування нової політичної системи на закарпатських землях було встановлення радянської влади. У той час, коли Гуцульська Республіка продовжувала свою життєдіяльність сталися політичні зміни і в Угорщині. У зв'язку з кризою уряду М. Карої, до влади прийшли соціалісти, котрі 21 березня 1919 р. проголосили Угорщину радянською республікою [5, 74]. Внаслідок злиття соціалістів з комуністами були створені Об'єднана соціалістична партія Угорщини й однопартійний уряд, котрі й здійснили в Угорщині мирним шляхом Соціалістичну революцію. Це стало великою несподіванкою для всіх суб'єктів тогочасних політичних процесів. Уже за три дні після цього радянська влада поширилася на території Закарпаття.

Радянська влада залишила в силі територіальну приналежність і назву краю – Руська Крайна. Натомість пріоритетними виглядали ідеї зміни політичного устрою. Це стосувалося повною мірою суспільно-політичного й соціально-економічного змісту подальшого державного будівництва. Революційна урядова рада Угорщини найперше намагалася націоналізувати банки, підпорядкувати собі інші фінансові та промислові установи. Одночасно радянський уряд намагався й захистити Угорську радянську республіку від зовнішнього втручання, створюючи для захисту Червону армію, інші військові формування.

У цілому політика радянської влади як в Угорщині, так і в Закарпатті була характерною дублюванням внутрішньополітичної розбудови влади Рад в тогочасних Росії й Україні. Процес створення радянських органів влади відбувався за важливістю ролі Рад, їх виконавчих комітетів, директоріумів із залученням більш широких кіл населення. Це підтверджується й наслідками виборів, згідно з чим можна говорити про неоднорідний соціальний склад рад [10, 275 – 276].

Вже починаючи з 22 березня 1919 р. створювалися тимчасові органи влади, на зміну котрим повинні були прийти нові шляхом виборів. Таким чином формувалися чотири жупні директоріуми – Березький (з центром у м. Берегово), Угочанський (Севлюш), Марамороський (Хуст), Ужанський (Чоп) [4, 49]. Інша частина Ужанської жупи з м. Ужгород вже на той час була окупована Чеським військом. На вищенаведених територіях радянська влада вводила режим надзвичайного стану й впрвадила комендантську годину. Багатоступеневі вибори були проведені в квітні 1919 р. Згідно з положеннями про вибори, окружні ради обирались представниками сільських рад. Останні відповідно формували свої виконавчі комітети. Уповноважені окружних рад обирали ради комітатів. За логікою останні формували склад свого виконавчого комітету і директоріум. На цьому прерогатива крайової адміністративної влади завершувалася. Разом з тим, Ради комітатів обирали делегатів на Всеугорський з'їзд рад. Крім цього, членами Всеугорського виконавчого комітету були обрані сім вихідців із Закарпаття.

Разом з певними позитивними інноваціями радянська влада реалізовувала й непопулярні та негативні форми управління. Вона все більше набирала характерних диктаторських ознак. Найбільш хибним у тогочасній ситуації був шлях дублювання радянської політики більшовицької Росії з її основними негативними проявами (репресії проти опозиції та інакомислячих тощо).

Проте здійснити кардинальні зміни в суспільно-політичному й економічному напрямках повною мірою радянській владі не вдалося і внаслідок зовнішньополітичного несприйняття

„радянського острівця” в Центрально-Східній Європі. Радянська влада проіснувала в Закарпатті всього сорок днів. За такий короткий час про становлення нової політичної системи, а тим більше про її стабілізацію та адаптацію місцевого населення до нових вимог державної життєдіяльності говорити неможливо. А ті інституційні прояви, які намагалися ініціювати представники радянської влади в Закарпатті за браком часу не могли знайти належної підтримки у громадян. Тому, як і попередні спроби, котрі ми розглянули вище, остання також завершилася невдачею.

Причини також є спільними у згаданих випадках. Зовнішньополітична обстановка ніяк не сприяла реалізації нових форм функціонування інститутів слабких політичних режимів. До цього слід додати виношування власних планів щодо карпатського ареолу великими світовими державами або використання ними тактики впливу й контролю сусідніх із Закарпаттям держав. Так чи інакше, вважаємо, що в тогочасних умовах могли переважити важелі виключно зовнішнього характеру.

Після юридичного оформлення закарпатських земель у складі Чехословацької Республіки (1919 – 1920 рр.) відчутним стала демократизація суспільно-політичного життя [1, 82 – 90]. Здійснювалася поступова еволюція нової державної структури в Закарпатті та його інтеграція в політичну систему Чехословаччини. На практиці почалося становлення нової політичної еліти (Г.Жаткович, А.Бескид, А.Волошин та ін.), представники якої висунули пріоритетне питання боротьби за надання краю дієвої автономії. Чехословацька політична система мала усі характерні риси демократичного суспільства, що перш за все виражалось в дієвості плюралізму, реалізації законодавчих основ, практиці політичного рівноправ'я. Впродовж 20 – 30-х рр. XX ст. прояви політичного плюралізму набули ефекту безпосередньої участі в політичній еволюції держави її громадян. Підкарпатська Русь, як складова частина Чехословаччини, також опинилася в епіцентрі політичних перетворень, отримала внаслідок трансформації політичної системи можливості участі у державотворенні тощо. Процес залучення громадян до державного управління проходив через призму представницької демократії, посередниками якої виступали політичні партії. Саме багатопартійна система, яка мала як позитивні, так і негативні ознаки, сприяла більш швидкій політичній соціалізації громадян, сприяла набуттю досвіду політичної боротьби під час парламентських виборів [9, 288 – 291]. Задіяна пропорційна виборча система підживлювала плюралізм думок й закладала основи громадянського суспільства.

Отже, новоутворена Чехословацька Республіка, яка відразу ж розпочала широкомасштабну розбудову демократичних засад, серед яких було й становлення багатопартійної системи, дала можливість вільно провадити політичні ідеї різних орієнтацій у суспільне життя. Ці основні ознаки відчутно відрізняли політичну систему 20 – 30-х рр. XX ст. з поміж інших, котрі намагалися утвердитися в Закарпатті у першій чверті минулого століття.

Таким чином, у політичній історії Закарпаття першої чверті XX ст. можна виділити декілька етапів, які ґрунтуються на політико-правовій та державно-представницькій основі. Це і політичне становище краю на рубежі XIX – XX ст. до розпаду Австро-Угорщини, закінчення Першої світової війни, пошук державно-національної ідентичності. Цей період був ще характерний національно-культурним пробудженням українців Закарпаття. Процес утворення Чехословацької Республіки покликав мешканців краю активно включитися в політичне життя і стати справжнім політичним суб'єктом. Зокрема, новим для населення було те, що політична історія 20 – 30-х рр. XX ст. базувалася на підвалинах демократичного суспільства. А становлення багатопартійної системи дало поштовх різнобічному розвитку політичної думки, ідейної боротьби та політичної культури в цілому.

1. Болдижар М., Мосні П. Державно-правовий статус Закарпаття (Підкарпатської Русі) в складі Чехословаччини. – Ужгород, 2002. – 240 с.

2. Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців / Під заг. ред. М.М.Вегеша. – Ужгород: Карпати, 2002. – 709 с.

3. Гранчак І.М., Ганчин В.Ю. Спроби уряду М.Каролі утримати Закарпаття в складі Угорщини. Закон про Руську Країну // Нариси історії Закарпаття. – Т.2 (1918 – 1945). – Ужгород, 1995. – С. 53-58.

4. Гранчак І.М., Приходько В.П. Виникнення і діяльність Рад. Проблема самовизначення і державотворчості // Нариси історії Закарпаття. – Т.2 (1918 – 1945). – Ужгород, 1995. – С. 46-53.
5. Ілько В.І. Встановлення і діяльність Радянської влади // Нариси історії Закарпаття. – Т.2 (1918 – 1945). – Ужгород, 1995. – С. 74- 88.
6. Ілько В.І., Пальок В.В. Соціально-економічний і політичний розвиток Закарпаття в другій половині XIX — на початку XX ст. // Нариси історії Закарпаття.— Т.1 (з найдавніших часів до 1918 року).— Ужгород, 1993.— С. 292-364.
7. Мандрик І.О. Проблеми відновлення державності Угорщини на першому етапі дуалізму (1867 – 1890 роки). – Ужгород, 1997. – 200 с.
8. Пушкеш А. Цивілізація или варварство: Закарпаття 1918 – 1945. – Москва: Издательство «Европа», 2006. – 564 с.
9. Токар М. Політичні партії Закарпаття в умовах багатопартійності (1919 – 1939). – Ужгород, 2006. – 380 с.
10. Худанич В.І., Боднар В.Л. Руська Країна в 1918 – 1919 роках // Культура Українських Карпат: традиції і сучасність: (Матеріали міжн. наук. конф.). – Ужгород, 1994. – С. 272- 283.

SUMMARY

Tokar M. INSTITUTIONAL MEASURING OF TRANSFORMATION OF IMPERIOUS RELATIONS ON TRANSCAPATHIA IN THE FIRST FOURTH OF THE XX CENTURY

In the political history of Transcapathia one can distinguish some stages which are based on the political-legal and the state-representative base. That is the political situation of the region on the border of the XIX – XX century before the disintegration of Austria-Hungary and the finishing of the First World War and the search of the state national identical, and the national-cultural awakening.

In the Transcapathia these problems and the institutional manifestations of transformation of the political systems are considering in such relation. In particularly they are interesting in the correlation of the political relations between „the centre” and „the region” in the different political systems.

НАШІ АВТОРИ

Афанасьєв Дмитро – аспірант кафедри соціальної роботи Ужгородського національного університету

Безега Тетяна – науковий співробітник НДІ карпатознавства Ужгородського національного університету

Боднар Володимир – кандидат філософських наук, доцент кафедри політології Ужгородського національного університету

Бондар Світлана – викладач кафедри філософії та суспільствознавства Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

Бунь Вікторія – аспірант кафедри політології філософського факультету Львівського національного університету імені Івана Франка

Буркало Валентин – кандидат філософських наук, доцент кафедри політології Ужгородського національного університету

Вегеш Ігор – студент п'ятого курсу факультету суспільних наук Ужгородського національного університету

Гайданка Євгеній – пошукувач кафедри політології Ужгородського національного університету

Гецько Юрій – старший викладач Закарпатського державного університету

Головач Андрій – кандидат історичних наук, доцент Закарпатського державного університету

Горват Люба-Ірина – кандидат історичних наук, науковий співробітник Повітового Музею Сату Марє (Румунія)

Грегірчак Дмитро – аспірант кафедри політології Ужгородського національного університету

Денисенко Валерій – доктор політичних наук, професор кафедри політології Львівського національного університету імені Івана Франка

Дорошенко Сергій – кандидат історичних наук, доцент кафедри політології Національного університету “Львівська політехніка”

Друк Юрій – здобувач Української Академії державного управління при Президентіві України

Зан Михайло – кандидат історичних наук, доцент кафедри політології Ужгородського національного університету

Іваніщак Оксана – аспірант кафедри міжнародних відносин та дипломатичної служби факультету міжнародних відносин Львівського національного університету імені Івана Франка

Ігнатюля Наталія – кандидат соціологічних наук, викладач кафедри соціальної роботи Ужгородського національного університету

Кардош Едуард – кандидат політичних наук, доцент кафедри філософії і культури Львівської комерційної академії

Кардош Микола – правознавець, соціальний працівник (Торонто, Канада)

Ключкович Анатолій – кандидат політичних наук, доцент кафедри політології Ужгородського національного університету

Колодій Мар'яна – викладач кафедри політології Ужгородського національного університету

Костенко Андріана – аспірант кафедри політології Сумського державного університету

Лендьел Мирослава – кандидат історичних наук, доцент кафедри політології Ужгородського національного університету

Ляшко Мар'яна – викладач кафедри соціальної роботи Ужгородського національного університету

Макух Оксана – аспірант кафедри політології Львівського національного університету імені Івана Франка

Монолатій Іван – кандидат історичних наук, доцент, директор Наукового центру дослідження українського національно-визвольного руху Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

Наталіна Наталія – аспірант кафедри політології Донецького національного університету

Олексин Ярослав – здобувач кафедри історії України Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

Олійник Наталія – старший викладач кафедри суспільних дисциплін Львівського інституту банківської справи Університету банківської справи НБУ

Осика Галина – аспірант кафедри політології Донецького національного університету

Остапець Юрій – кандидат політичних наук, доцент кафедри політології, декан факультету суспільних наук Ужгородського національного університету

Романюк Анатолій – кандидат політичних наук, доцент кафедри політології Львівського національного університету імені Івана Франка

Рюль Вікторія – викладач кафедри соціальної роботи Ужгородського національного університету

Пащенко Віктор – доцент кафедри політології Дніпропетровського національного університету

Петрушка Наталія – аспірант кафедри політології Ужгородського національного університету

Роман Світлана – аспірант Університету ім. М.Бела (Банська Бистриця, Словаччина)

Сергієнко Тетяна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник НДІ україністики Ужгородського національного університету

Скоблик Володимир – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та історіографії Ужгородського національного університету

Скоблик Наталія – кандидат політичних наук, доцент кафедри політології Ужгородського національного університету

Сорока Марина – викладач кафедри політології Ужгородського національного університету

Сорокопуд Олександра – аспірант Львівського національного університету імені Івана Франка

Сурніна Ольга – викладач кафедри політології Ужгородського національного університету

Токар Маріан – кандидат історичних наук, доцент кафедри політології Ужгородського національного університету

Харченко Людмила – кандидат філософських наук, старший науковий співробітник регіонального філіалу Національного інституту стратегічних досліджень

Червеняк Андріана – викладач кафедри соціальної роботи Ужгородського національного університету

Шандор Федір – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціальної роботи Ужгородського національного університету

Шведа Юрій – кандидат політичних наук, доцент кафедри політології Львівського національного університету імені Івана Франка

ЗМІСТ

Токар М. Відданий освіті і науці (До 45-річчя від дня народження ректора Ужгородського національного університету, завідувача кафедри політології факультету суспільних наук, доктора історичних наук, професора Миколи Миколайовича Вегеша)..... 3

ФІЛОСОФІЯ, МЕТОДОЛОГІЯ ТА ТЕОРІЯ ПОЛІТИКИ

Анісімович-Шевчук О. Політична інформація: проблеми теоретичної ідентифікації 17

Афанасьєв Д. Феномен «поля журналістики» в концепції П'єра Бурд'є: огляд основних положень 22

Буркало В. Проблема реінкарнації: доннаукова архаїка чи закон розвитку життя? 30

Вегеш І. Концепція масового суспільства у працях Карла Ясперса, Вільгельма Райха та Ханни Арендт 39

Денисенко В. Конфігурації моделювання дійсності: міф та утопія 70

Коришунів В. Ідеологічні основи політичного тероризму 75

Макух О. Аналіз політичного через призму комунікаційної теорії 81

Мельник В. Безпека особи: суть та структура поняття 88

Наталіна Н. Політичний капітал як наукова категорія 95

Осика Г. Глобальні проблеми використання інтернету у політичній практиці 101

Пащенко В. Теорія громадянського суспільства: особливості та перспективи розвитку 105

Скоблик В. Визначення політичної участі у працях групи С. Верби 1970-х рр. 111

Скоблик Н. Громадянин демократичного суспільства: в пошуках сутності поняття 115

Сорокопуд О. Особливості застосування принципів постмодернізму в дослідженнях політичних систем 122

ПАРТОЛОГІЯ І ПСЕФОЛОГІЯ

Бунь В. Поінформованість як фактор компетентного електорального вибору 127

Грегірчак Д. Політичний імідж як феномен сучасної політики: виборчий аспект 132

Гуйтор М. Політологічний аналіз історико-культурних передумов формування електоральної специфіки Чернівецької та Закарпатської областей 137

Ключкович А. Теорія і практика «партійної держави» в ФРН 145

Молочко П. Інституційні особливості функціонування партійної системи Російської Федерації у 1990-ті роки 157

<i>Остапець, Ю. Сорока М.</i> Становлення і розвиток партійної системи Угорської Республіки (1989 – 2006 рр.)	164
<i>Остапець Ю., Токар М., Ключкович А.</i> Політичні процеси в Закарпатті в контексті позачергових парламентських виборів 2007 року.....	185
<i>Петрушка Н.</i> Еволюція партійної системи Чеської республіки в умовах трансформації суспільства	195
<i>Попович Б.</i> Вплив соціальних розмежувань на формування партійних систем за концепцією С. Ліпсета і С. Роккана	201
<i>Романюк А.</i> Основні тенденції змін партійних систем держав Західної Європи.....	212
<i>Харченко Л.</i> Політична міграція в осередках політичних партій Львівської області	218
<i>Шведа Ю.</i> Теоретичні основи аналізу електоральної поведінки в сучасних демократіях.....	223

ЕТНОПОЛІТОЛОГІЯ, СОЦІОЛОГІЯ ТА СОЦІАЛЬНА РОБОТА

<i>Гецько Ю.</i> Цивілізаційна ідентичність народів Центральної та Південно-Східної Європи на сучасному етапі.....	233
<i>Дорошенко С.</i> Трансформування архаїчної ментальності французів під впливом детермінанти апарату організованих об'єднань.....	238
<i>Зан М., Горват Л.-І.</i> Етнічна, мовна та конфесійна ідентичність української національної меншини повітів Марамуреш та Сату Марє (Румунія)	246
<i>Іваніщак О.</i> Конфліктогенний потенціал національного самовизначення у міжнародних відносинах	257
<i>Ігнатюк Н.</i> Соціально-економічна культура як регулятор економічної поведінки.....	261
<i>Кардош Е., Кардош М.</i> Суспільна активність церкви на рівні громадянських інституцій....	264
<i>Лендєл М.</i> Європейська інтеграція Словаччини як стимул до проведення політики позитивної дискримінації щодо ромського населення	267
<i>Ляшко І., Колодій М.</i> Понятіе «война» как отображение гендерной стереотипизации	271
<i>Ляшко М.</i> Міжнародний досвід захисту біженців: правовий аспект.....	277
<i>Монолатій І.</i> Регіональні ідентичності в Австро-Угорщині (на прикладі Галичини й Буковини 1867 – 1914 рр.).....	281
<i>Олійник Н.</i> Історичні аспекти громадсько-політичної активності жінок в Україні	298
<i>Олексин Я.</i> Національне відродження і релігія: історична роль церкви в українському суспільстві.....	304
<i>Рюль В.</i> Дитяча безпритульність як результат жорстокого поводження з дітьми	309
<i>Сергієнко Т., Роман С.</i> Закарпаття в Карпатському Єврореґіоні: етнополітичні чинники розвитку співробітництва	313

<i>Сурніна О.</i> Трансформація жіночого руху в країнах Центрально-Східної Європи в 90-х роках ХХ – на початку ХХІ століття	318
<i>Червеньяк А.</i> Аналіз основних проявів девіантності неповнолітніх	324
<i>Шандор Ф.</i> Секуляризаційні впливи на інститут політики (взаємовпливи між інститутами релігії та політики)	328

ПРАКТИКА ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ В УКРАЇНІ ТА ЗА РУБЕЖЕМ

<i>Безега Т.</i> Історія питання політико-економічного впливу Росії на нафтову та енергетичну галузі України (1991-2006 рр.)	334
<i>Боднар В., Томко Я.</i> Прерогативи і повноваження президента та конституційного суду в Угорській Республіці	340
<i>Бондар С.</i> Критерії опозиційності в політичній системі України	344
<i>Гайданка Є.</i> Характеристика процесу демократизації в Угорщині: економічний аспект.....	350
<i>Головач А.</i> Угорщина в Європейському Союзі: специфіка постсоціалістичної трансформації та європейської інтеграції	356
<i>Друк Ю.</i> Реформа політичної системи як інструмент модернізації системи державного управління	361
<i>Костенко А.</i> Виконання плану дій Україна – ЄС та перспектива переговорів щодо нової базової угоди.....	369
<i>Токар М.</i> Інституційний вимір трансформації владних відносин на Закарпатті в першій чверті ХХ століття.....	373
Наші автори	380

**ПРАВИЛА ОФОРМЛЕННЯ НАУКОВИХ СТАТЕЙ ДО ЗБІРНИКА
“НАУКОВИЙ ВІСНИК УЖГОРОДСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ. СЕРІЯ. ПОЛІТОЛОГІЯ.
СОЦІОЛОГІЯ. ФІЛОСОФІЯ”**

Журнал “Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія, Соціологія, Філософія” запрошує до співробітництва авторів: учених, викладачів, студентів та всіх, хто цікавиться науково-дослідницькою діяльністю, розвитком соціально-гуманітарних наук. До друку приймаються наукові статті, які відповідають вимогам ВАК України (постанова Президії ВАК України № 7-05/1 від 15.01.2003).

При наданні Ваших рукописів звертаємо увагу на наступні правила їх оформлення:

1. До видання приймається комп'ютерний варіант статті.

Формат файлу – WORD (doc, rtf).

Формат сторінки – А4.

Поля: ліве – 2 см, праве – 2 см, верхнє – 2 см, нижнє – 2 см.

Рекомендований шрифт – Times New Roman, кегль – 14, відстань між рядками – 1,5 інтервал.

Текст подавати однією колонкою.

Графіки, таблиці можуть бути безпосередньо в тексті або знаходитися в окремих файлах. Графічна інформація подається у чорно-білому варіанті.

2. На початку статті (над назвою) потрібно зазначити прізвище та ім'я автора, після цього вказати назву та місцезнаходження наукової установи, де працює автор.

3. Виклад матеріалу має бути зроблений у наступній послідовності:

- постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;

- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми;

- виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;

- формулювання цілей та постановка завдань;

- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;

- висновки з даного дослідження;

- перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

4. Система посилань. Список літератури подається наприкінці статті за абеткою (спочатку – кирилицею, а потім – латинською), з дотриманням усіх бібліографічних вимог. У тексті публікації у квадратних дужках вказується порядковий номер джерела і використані сторінки. Напр.: [12, 57], [12, 56-57], [12, 60; 13, 54]. Перша цифра є 12 позицією в списку літератури, а 57 – номер сторінки або аркуша архівної справи тощо). Якщо посилання у тексті – оглядове, то у квадратних дужках треба зазначити тільки номер джерела зі списку літератури. Напр.: [12]. Примітки та посилання (якщо автор бажає розкрити певну думку, що не має безпосереднього відношення до змісту статті) до роботи потрібно розташовувати в кінці статті перед списком літератури.

5. До роботи обов'язково додається переклад прізвища автора, назви статті та анотація (коротке резюме) англійською мовою.

6. Обсяг публікації не повинен перевищувати 1 авторського аркуша (24 сторінки).

7. Окремо автор наукової публікації повинен вказати наступні відомості про себе:

- Науковий ступінь та вчене звання.

- Посада по місцю роботи / навчання в аспірантурі або магістратурі.

- Електронна і поштова адреса (e-mail) автора публікації.

[P.S.] Матеріали, що не відповідають зазначеним правилам, редколегією не розглядаються. Публікація статей здійснюється за рішенням редакційної колегії. Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, власних імен та інших відомостей.

Статті надсилати звичайною або електронною поштою.

Адреса редакції:

Ужгородський національний університет
факультет суспільних наук
кафедра політології (Ауд. 233)
вул. Університетська, 14
м. Ужгород, 88000
e-mail: ostapec@rambler.ru, klanat@mail.ru
Контактні телефони: 8 (0312) 64-37-69;
моб.тел.: 8-050-205-76-18